:. श्री भाउजैमिनिप्रणीते

मिमांसा दर्शन :.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

सम्पूर्णस्तृतीयोऽध्यायः ॥

(भट्टकुमारिलप्रणीत–तन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्योपेतः)

एतत्पुस्तकं

म. म. प्राध्यापक काशिनाथ वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, एम्. ए.

विश्वस्तः, आनन्दाश्रमसंस्था,

तथा

पं. गणेशशास्त्री जोशी, आयुर्वेदविशारदः, साहित्यविशारदः,

इत्येतैः

पाठभेदाटिप्पण्यादिभिः सहितं पुनः संशोधितम् ।

तच्च

कार्यकारी-विश्वस्तैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥

नूतनं संस्करणम् ।

ख्रिस्ताब्दाः १९८४

मूल्यम्–षष्टिरूप्यकाः (६० रु.) ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

[१] अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥ प्रतिज्ञासूत्रम् ।

नानाकर्मलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः ।

द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत्किंचन लक्षणम् ।
तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥

तथा च प्रथमसूत्रोपात्तप्रतिज्ञापिण्डव्याख्याप्रदेशप्रदर्शने * धर्मप्रमाणस्वरूपविषयलक्षणद्वयार्थं चोदनालक्षणसूत्रेणैकेनैव सूचितं वर्णयित्वा कानि अस्य साधनानि अङ्गानि कानि च साधनाभासानि अनङ्गानीति फलार्थत्वातदर्थत्वाभ्यां क पुरुषः प्रधानं धर्मस्य क वा पुरुषो गुणभूत इत्यादि यावत्किंचन मीमांसितव्यं तत्सर्वं शेषलक्षणेनैव व्याख्यातम् । शेषैः समस्तैरेव लक्षणैरित्यर्थः । इह लक्षणानां बहुत्वेऽपि यदेकवचनं कृतं तल्लक्षणत्वसामान्यसंख्यामत्रविवक्षया ।

यत्तु शेषः परार्थत्वादित्यनन्तरलक्षणम् ।
तदङ्गत्वस्य वाच्यत्वादादौ तन्मात्रगोचरम् ॥

बहुष्वपि हि लक्षणार्थेषु विवक्षितेषु क्रमवशादेकस्तावदङ्गत्वरूपः शेष एतल्लक्षणगोचरः परार्थत्वहेतुकः प्रतिपाद्यते । समासश्च द्वेधा विगृह्य द्वयोर्वाक्यार्थयोः प्रदर्शनीयः । शेषं च तल्लक्षणं च शेषस्य वाऽर्थस्य लक्षणमिति । षष्ठीसमासमात्राश्रयणेन वा यथाव्याख्यायमानार्थम् ।

अङ्गलक्षणमेवेदमिहोक्तं शेषलक्षणम् ।
तद्विशेषप्रपञ्चत्वात्तत्रान्यान्तर्गतिस्थितेः ॥

सर्वेषां हि लक्षणान्तरार्थानां प्रयोज्याप्रयोज्यप्रयोजकाप्रयोजकषड्विधक्रमनियमफलवत्कर्मविषयकर्त्रधिकाररूपाणां तावदङ्गात्मकशेषविशेषप्रकारत्वाल्लक्षणान्तरगोचराणामपि शेषलक्षणान्तर्गतत्वावधारणस्थितिः । तथा हि—

प्रयोजकाः प्रयोक्तारः शेषाणामेव शेषिणः ।
क्रमोऽपि शेष एवैकप्रयोगवचनाश्रयः ॥

---

* प्रदर्शनावसर इत्यर्थः ।

एकफलसाधनानामर्थानां ह्येकफलवदुपकारोपनिबद्धानां वैकप्रयोगवचनचोदितानां यौगपद्यानुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्येनाङ्गभूतः क्रम आपद्यमानः श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्तिकक्रमाख्यप्रमाणषट्कवशेन व्यवस्थाप्यते ।

अधिकारोऽपि यज्ञेषु कर्तुः शेषस्य चिन्त्यते ।
भाव्यानां भावकः कर्ता द्रव्ये को नाम कर्मणाम् ॥
तथा चास्य विशेषेण सूत्रबद्धैव शेषता ।
पुरुषश्च पुनः शेषः कर्मार्थत्वेन चोदनात् ॥
वक्ष्यति हि ' पुरुषश्च* कर्मार्थत्वात् ' इति जैमिनिः ।
तथाऽनाम्नातशेषाणां शेषिणां सप्तमादिभिः ।
शेषसद्भावतद्रूपपरिमाणादिनिर्णयः ॥

तत्र तु—

सप्तमेनातिदेशेन शेषाः सन्तीति साधिते ।
ततोऽष्टमे नये यस्य यतश्चेति निरूपणा ।
नवमेऽर्थप्रधानत्वात्तदधीनाऽन्यरूपता+ ॥
इयत्ता दशमे शेषबाधाभ्युच्चयचिन्तया ॥
प्रयोगपरिमाणं च तत्तन्त्रावापलक्षणम् ।
एतदेव प्रसङ्गेन परार्थाङ्गोपजीवनात् ॥
अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैरुपकारेऽल्पकल्पना ।
प्रसङ्गे तदभावे च स्याद्भूयिष्ठप्रकल्पना ॥
अथवाऽस्त्विदमेवैकं तृतीयं शेषलक्षणम् ।
तदेव सूचितं वक्तुमथातः शेषलक्षणम् ॥
अन्यानि पृथगारम्भैर्लक्षणानि करिष्यति ।
इदं सपरिवाराणां शेषाणामेव लक्षणम् ॥

तत्राथशब्द आनन्तर्यपूर्वप्रकृतापेक्षाधिकाराणामेकं सर्वान्वा विवक्षित्वा

* (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ५) । + ऊह इत्यर्थः

प्रयुज्यते । प्रागुक्तभेदलक्षणानन्तरोक्तत्वात्पूर्वप्रकृतमपेक्ष्य शेषलक्षणयारभ्यते । कुत इति हेत्वपेक्षया अत इति हेतुव्यपदेशः ।

यस्माद्भेदमविज्ञाय न शक्यं शेषलक्षणम् ।
विज्ञातुमत एतस्य तदनन्तरमुच्यते = ॥
भिन्नानां हि पदार्थानां शेषशेषित्वसंभवः ।
एकत्वे नापदिश्येत कः शेषः कस्य शेषिणः ॥
भेदानन्तरवक्तव्यं शेषलक्षणमेव च ।
प्रयोजकक्रमादीनां शेषत्वाधीनाचिन्तनात् ॥
अयमेव च संबन्धः संमतोऽध्याययोर्द्वयोः ।
अस्मिन् हि सति सूत्रोक्ते नान्यो भाष्यकृतोदितः ॥
पूर्वयोर्नास्ति संघन्धः सूत्रोक्तोऽध्याययोर्द्वयोः ।
प्रथमेऽध्याय इत्यादिभाष्येणातोऽभ्यधायि सः ॥

अर्थद्वारो ह्यध्यायादिसंबन्धो न ग्रन्थस्वरूपाश्रय इति संक्षेपोक्तिर्पिण्डीकृतवृत्तवर्तिष्यमाणाध्यायार्थप्रदर्शनपूर्वं भाष्यकारेणैव संबन्धः पूर्वाध्याययोरभिहितः । इह तु सूत्रकारेणैवाथातःशब्दाभ्यामुपनिबद्ध इति स एव व्याख्यातः— नानाकर्मलक्षणं वृत्तमिति च ।

प्रधानमात्रमेवोक्तं नोपोद्धातादिविस्तरः ।
नानाकर्मत्वमात्रं हि शेषलक्षणासिद्धिकृत् ॥

प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिगुणाविधिनामधेयवाक्यशेषार्थकृतसंदिग्धविधिनिर्णयप्रविभागः प्रत्येकं भेदादिलक्षणेषु भेदेनोपयोक्ष्यत इति प्रपञ्चेनानुभाषितः । तथा चाभ्यासाधिकरणे+ स्थितवेदप्रमाणलक्षणबलेनोक्तम् 'अविशेषादनर्थकं × हि स्यात्' इति विधेयान्तररहितश्चानन्यपरो विधिः कर्मस्वरूपमेव विदधत्पूर्वविहितादवश्यमेव कर्मान्तरं करोतीति विधित्वनिर्णयफलोपजविनम् ।

= तदानन्तर्यमुच्यते इति पाठान्तरम् । + (अ० २ पा० २ अ० २)। × एकस्यैवं पुनःश्रुतिरिति सूत्रारम्भो ज्ञेयः ।

तथाऽर्थवादविज्ञानाद्विष्णवादिगुणकास्त्रयः ।
यागा न कल्पितास्तेषां विधिशक्तेरसंभवात् ॥

जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यपातितो हि 'विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय' इत्येवमादयोन्तरालसंबन्धविध्येकवाक्यत्वेनार्थवादत्वात्पृथग्विधित्वलभमाना न देवताविशिष्टकर्मत्रयविधानार्था विज्ञायन्ते ।

मन्त्राणामपि यत्कार्यं विहितार्थप्रकाशनम् ।
तेन गोदानगोयागौ नाभ्यासाद्धेदमागतौ ॥

यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरुषाद्युपहतविधिशक्तयो हि मन्त्रा धर्मसाधनत्वेनोच्यमाना* 'देवांश्च याभिर्यजते ददाति च' इत्येवमादिभिराख्यातपदैः पुनःपुनः श्रुतैरपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति ।

तथा शब्दार्थसंबन्धस्मृतितत्त्वावधारणात् ।
प्रक्षेपाधिकमात्राद्यागाद्धोमस्य भिन्नता ॥
तथा न भिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया ।
ग्रन्थनामस्मृतेर्लोके निमित्तस्मरणादपि ॥
कृतकं चाभिधानं यदन्यैरादिमदुच्यते ।
निमित्तप्रभवत्वेन सूत्रकारस्य तन्मतम् ॥
कठेन प्रोक्तमित्येवं तेन+ प्रोक्तमिति स्मृतेः ।
ग्रन्थश्च प्रोच्यते नार्थः स ह्यनुष्ठीयते नरैः ॥
तेनानुष्ठितमित्येवं यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।
कर्म काठकमुच्येत कठेनानुष्ठितं हि यत् ।
कठेनाध्यापितं प्रोक्तमित्यर्थे तद्धितो यतः ।
स्मर्यते ग्रन्थनामातस्तस्याध्यापनसंभवात् ॥
गुणश्चापूर्वसंयोगे नामधेयं च भेदकम् ।
भेदोपयोगिना तेन गुणनामत्वबोधयोः ॥

* आलोच्यमाना इति पाठान्तरम् । + (पा० सू० ४-३-१०१)

प्राजापत्येषु यागानामेकानेकत्वसंशये ।
कृतः प्रकृतिवच्छब्दवाक्यशेषेण निर्णयः ॥
पशुसप्तदशत्वस्य न यागे यत्तया विना ।
सिद्धिरस्तीति चार्थेन सिद्धः संदिग्धनिर्णयः ॥
एवमत्र प्रपञ्चेन पूर्वाध्यायार्थवर्णनम् ।
उत्तराध्यायसिद्ध्यर्थमनुक्रान्तमशेषतः ॥
शेषत्वे कर्मभेदात्तु नाधिकार्थोपयोगिता ।
तस्मात्स एव वृत्तोऽत्र संक्षेपेणोपसंहृतः ॥
ग्राह्यं न त्वेतदेकान्तात्संक्षेपोक्तिप्रयोजनम् ।
यतः पूर्ववदेवेह प्रपञ्चोऽप्युपयोक्ष्यते ॥
उपोद्घातोदितेनैव शेषत्वमभिधास्यति ।
भावार्थफलवत्त्वेन कर्मणामपि जैमिनिः ॥
तथा चापूर्वभेदेन कर्मभेदानुसारिणा ।
आज्यौषधादिधर्माणां व्यवस्थां साधयिष्यति ÷ ॥

तथा च

प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तमृग्यजुःसामलक्षणम् ।
श्रुतेर्जाताधिकारः× स्यादित्यस्मिन्नुपयोक्ष्यते ॥
तस्माद्विस्तरसंक्षेपावर्थमार्गावुभावपि ।
व्याख्यायामुपयुज्येते इति कश्चित्क्वचित्कृतः ॥
एवमर्थद्वये तावदथशब्दस्य वर्णितम् ।
संबन्धोऽध्याययोरुक्तो यद्वाऽर्थात्सिद्ध एव सः ॥
ततश्चापूनरुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणार्थगोचरा ।
अधिकारार्थता वक्तुमथशब्दस्य शक्यते ॥

प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रे हि धर्मज्ञानेच्छाया वक्ष्यमाणव्याख्येयत्वेनानुपन्या-

+तेषामर्थाधिकरण इति शेषः । ÷ (अ० ३ पा० अ० १ सू० १)

सादन्त.ानुष्ठेयत्वमात्रमेवोपदेष्टव्यमित्यधिकारार्थत्वं नोक्तम्। यदपि तदुपसर्जनत्वेन धर्मज्ञानमुपात्तं तदप्यर्थव्याख्यानकरणात्स्वयमेव शिष्याणां भवतीति न सूत्रकार-भाष्यकारव्याख्यातृवचनोपात्ताधिकारकर्मत्वेनावधारितम्।

वक्तृवाक्यगतं यत्तु स्यात्किंचिदधिकारभाक्।
न जिज्ञासापदं तस्य श्रोतुः स्वार्थनिरूपकम्॥
इह त्वध्यायरूपं वा तदर्थात्मकमेव वा।
व्याख्यायामधिकर्तुं हि शक्यते शेषलक्षणम्॥

अतः परं शेषलक्षणमधिकृतं तदादरेण श्रोतव्यम्। यतोऽध्यायान्तराव-काशोऽद्यापि नास्तीति। अतः शेषलक्षणमधिकृतं वेदितव्यमिति शक्यं वक्तुम्।

शेषस्यैवाधिकारोऽत्र युक्तो नान्यस्य कस्यचित्।
शेषधीसिद्ध्यपेक्षत्वादन्यलक्षणवाग्धियाम्॥

सप्तमादिषट्कस्तावदुपदेशपूर्वकातिदेशविषयत्वादुपदेशे विचारार्थंप्रथमषट्क-समाप्तिं प्रतीक्षते। तथाऽधिकारोऽपि यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यत इति क्रमानियमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारप्स्यते। तथा हि।

भारो यो येन वोढव्यः स प्रागातोलितो यदा।
तदा कस्तस्य वोढेति शक्यं कर्तृनिरूपणम्॥
प्रयोजकवशौ चेष्टौ मुख्यप्रावृत्तिकक्रमौ।
चतुर्थलक्षणादूर्ध्वं क्रमतश्चिन्तयिष्यते॥
प्रयाजकोऽपि शेषाणां शेष्यन्यस्त्वप्रयोजकः।
करिष्यते परा तस्मात्तच्चिन्ता शेषलक्षणात्।-
तेनात्रैवेदमारभ्यमिति सिद्धेऽभिधीयते।
प्रकारैर्बहुभिश्चेदं कर्तव्यं शेषलक्षणम्॥
स्वरूपहेतुसंबन्धतत्प्रमाणबलाबलैः॥
ननु ज्ञेया यथा शेषाः शेषिणोऽपि तथैव नः।
नैकस्मिन्नप्यविज्ञाते व्यवहारो हि सिध्यति॥

कः शेष, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यत इति । श्रुत्यादीनि

उच्यते--

ज्ञातव्या उभये सत्यं सूत्रणीया न तूभये ।
अर्थापत्त्या हि सिध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ॥
तत्र सूत्राणि शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् ॥
फलप्रयासतुल्यत्वात्प्रसज्येत यथारुचि ॥
प्राधान्याच्छेषिणां साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् ।
न तु तत्क्रियते तत्र कर्तव्यं हि द्वयं भवेत् ॥
शेषोऽस्यातीति मत्वार्थादेवं शेषी निरूप्यते ।
न स शेषमविज्ञाय ज्ञातुं शक्येत केनचित् ॥
तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह लक्षणम् ।
क्रियते शेषिणस्त्वर्थात्तज्ज्ञानेनैव सेत्स्यति ॥
श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च शेषत्वस्यैव निर्णयः ।
शेषी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयकः× ॥
श्रुत्यादिसमवाये च वक्ष्यते+ यद्बलाबलम् ।
तच्छेषिण्यविरुद्धत्वाच्छेषगोचरमेव नः ॥

तस्माच्छेषलक्षणमेव समस्ततद्गतप्रकाराविशिष्टं वक्तुमिदं प्रतिज्ञातम्। ‘अथातः शेषलक्षणम्’ इति। तत्र कः शेष इति—स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा केन हेतुनेति—येनासौ शेष इत्युच्यते। तस्य च कारकहेतोस्तद्धर्मस्यैव लक्षणं वक्ष्यत इति प्रतिज्ञायते। तथा विनियोगप्रकारज्ञानं क शेषिणि कः शेषः कतमेन प्रमाणेन कतमत्प्रमाणान्तरं बाधित्वा विना बाधन वा विनियुज्यते। तथा विनियोजकश्रुत्यादिषट्कस्वरूपज्ञानं तेषां बलाबलज्ञानं च। तत्र प्रथमे पादे तावच्छ्रुतिविनियोगः किंचिच्च प्रासङ्गिकम्। द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः।

× यद्विना यदनुपपन्नं तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते। + (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्रेति शेषः।

च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यते । तेषां च बलवदबलवत्ता । एतत्तात्पर्येणान्यदप्युपोद्घातादिना ॥ १ ॥ क० प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

[२] शेषः परार्थत्वात् । २ ॥ सि०

इह सूत्रे शेषस्य लक्षणं, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभय-

तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्योपक्रमोपसंहारद्वारेणैकवाक्यत्वेन सिद्धान्तस्थापनाद्विनाऽपि वाक्यग्रहणेन 'प्रायदर्शनात् ×' इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभिर्विनियोगः सूत्रोपनिबद्ध एव वक्ष्यते । ततो बलाबलाधिकरणम् । ततः परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचिन्ता तावद्यावत् 'तुल्यः = सर्वेषां पशुविधिः' इति । ततश्चतुर्णां+ क्रमेण सह पुनः सैव चिन्ता यावत् 'शास्त्रफलं ÷ प्रयोक्तरि' इति । तत उपोद्घातपूर्वकं पञ्चभिः सह समाख्याया विरोधाविरोधविषयविचारेणाध्यायपरिसमाप्तिः । एतत्तात्पर्येणान्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तेरिति वक्ष्यमाणमनुसंकीर्त्यते । प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यत । सर्वं चैतच्छेषलक्षणप्रतिज्ञयैव पिण्डीकृतं प्रतिज्ञातमिति न भेदेन सूत्रितम् ॥ १ ॥

(इति शेषप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥

किं च ।

शेषलक्षणमात्रोक्तावर्थात्स्याच्छेषिलक्षणम् ।
अतः शेषः परार्थत्वादित्युक्तं शेषलक्षणम् ॥

शेषशब्दस्यानेकाधिकाद्यर्थवचनत्वादिहाङ्गगुणधर्मादिपर्यायवाचित्वपरिग्रहार्थं हेतुविशेषाभिधानं परार्थत्वादिति ।

× (अ० ३पा० ३ अ० १ सू० २) एतत्सूत्रावयवः । = (अ० ३ पा० ६ अ० ७ सू० १८) । + (चतुर्णामिति—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानामित्यर्थः ।÷ ज० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८)

यच्चान्यदविनाभावप्रयोज्यत्वादिकारणम्।
तच्च सर्वं निराकर्तुं पारार्थ्यमिह गृह्यते॥

द्वावपि चार्थौ श्रुत्यर्थापत्तिभ्यामुपात्ताविति चोदनालक्षणसूत्रवद्वाक्यभेददोषं परिहृत्य व्याख्येयम्। तथाहि।

न शेषोऽन्यः परार्थत्वान्न च हेत्वन्तरेण सः।
अन्योन्यनियमेनैवं पक्षहेत्वोः× परिग्रहः॥

इह च।

शेषत्वं केचिदिच्छन्ति ह्यविनाभावलक्षणम्।
प्रयोज्यलक्षणं त्वन्ये तदाधिक्येन चापरे॥
अन्ये त्वन्ततया तस्य विध्यन्तत्वपरिग्रहात्।
उपकारेण शेषत्वं बहुभिश्चैव लक्षितम्॥

तद्भावभावित्वेन तावद्यो येन विना न भवति स तस्य शेषः। तद्यथाऽङ्कुरस्तोयादिभिर्विना न भवति। घटश्च मृत्पिण्डदण्डचक्रादिभिरिति तयोस्तानि शेषत्वेन ज्ञायन्ते। तत्रोच्यते।

अयुक्तमेवं शेषत्वमविनाभावलक्षणम्।
व्यभिचारात्तथाहीदमशेषेष्वपि दृश्यते॥

×पक्षहेत्वोः परिग्रह इति—अत्रायनुमानप्रयोगः। प्रयाजादिः शेषपदवाच्यः। परार्थत्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादिः। यद्यप्यत्र शेषपदवाच्यतावच्छेदकं परार्थत्वमेव पक्षतावच्छेदकमिति हेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणो हेतुरिति व्याप्तिग्रहकाल एव हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यात्वस्यापि साध्ये भानात्साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका संभाव्यते तथाऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारात्। अथवा व्यतिरेक्यनुमानत्वादस्य साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वाङ्गीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि न काचित्क्षतिरितिदिक्।

सर्वदा ह्यविनाभूता रूपस्पर्शादयः क्षितौ ।
न चैषां तुल्यकल्पत्वाद्भवत्यन्योन्यशेषता ॥
स्वामिना च विना दासा न भवन्ति कदाचन ।
तथा गृहादयस्तेषां शेषः स्वामी च नेष्यते ॥
प्रधानानां प्रधानैश्च विनाभावो न दृश्यते ।
तत्र स्याच्छेषशेषित्वं तेषामपि परस्परम् ॥
एवमङ्गप्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।
प्रसज्येतवै शेषत्वमविनाभावलक्षणम् ॥
एतेनाध्ययनाधानकृषिद्रव्यार्जनादिषु ॥
वाच्यं प्रस ङ्गिशेषित्वं तैर्विना क्रत्वसंभवात् ।
तस्मात्सत्यविनाभावे विनाभावेऽपि वा क्वचित् ॥
प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य स शेष इति निश्चयः ।

न च स्वामी दासेन रूपस्पर्शादिभिर्वा यथोदाहृतैरन्योन्यं प्रयुज्यते । येनातिप्रसङ्गः स्यात् । न त्वेतदपि शेषत्वलक्षणं घटते । कुतः ।

लक्ष्यलक्षणयोर्दृष्टो व्यभिचारो द्वयोरपि ।
पुरोडाशकपालं हि न च तावत्प्रयुज्यते ॥
सिद्धेस्तुषोपवापेन ×शेषस्तत्तस्य चेष्यते ।
तथा होमाः प्रयुज्यन्ते भेदनस्कन्दनादिभिः ॥
निमित्तैर्न च तेष्वेषां होमानां शेषता मता ।
तस्माद्यो विहिते यस्मिन्नाधिकोऽन्यो विधयिते ॥
तस्य तं प्रति शेषत्वमतिरेकेण लक्ष्यते ।

सर्वत्रैव फलवत्प्रधानाविधेरङ्गाविधयोऽङ्गानि प्रधानेभ्योऽतिरिच्यत इत्येतदेवातिरेकलक्षणं शेषत्वं युक्तमित्युक्तेऽभिधीयते ।

व्यभिचार्यतिरेकोऽपि प्रधानेष्वपि दर्शनात् ।
तान्यपि ह्यतिरिच्यन्ते शेषेभ्योऽधिकशेषवत् ।

× सिद्धेरिति—पुरोडाशप्रयोज्यत्वादित्यर्थः ।

अन्ये विध्यादिनिर्दिष्टप्रधानेभ्यः परान्विधीन्।
दृष्ट्वाऽङ्गान्यध्यवस्यन्ति विध्यन्तत्वपरिग्रहात्॥
विध्यन्तो वा प्रवर्तेत विकृतौ प्रकृताविव।
विध्यन्तविहितांस्तत्र शेषान्वक्ष्यति जैमिनिः॥

तस्माद्विध्यादिविहितप्रधानकथंभावाकाङ्क्षापूरणसमर्थविध्यन्तविहितत्वलशेषमेव शेषत्वं सूत्रकाराभिप्रेतमित्युक्तेऽभिधीयते।

उपक्रमोपसंहारमध्याम्नातेषु शेषताम्।
विचित्रामुपलभ्यैतन्नेष्यते शेषलक्षणम्॥

यदि हि नियोगतो वाक्यप्रकरणान्तेष्वेव व्यवस्थिताः शेषविधयः समाम्नायेरंस्तत एतदव्यभिचाराल्लक्षणमाश्रीयेत। न त्वेवमाम्नायन्ते। त्रिष्वप्यादिमध्यावसानेषु समाम्नानात्।

प्रधानदौ विधीयन्ते ये शाखाच्छेदनादयः।
विध्यादिविहितत्वात्ते नाऽऽप्नुयुर्दर्शशेषताम्॥
कर्मणा सह बोध्यन्ते ये हविर्देवतादयः।
शेषास्तेऽपि न युज्येरंस्तदन्तान्नानवर्जनात्॥

अङ्गविध्युपक्रमेषु तावद्वाक्यप्रकरणेषु नद्गताकिंभावाकाङ्क्षितप्रयोजनकल्पनावलायां कथंभावाकाङ्क्षायुक्तप्रधानाविधिदर्शनात्तदपेक्षितोपकारसिद्ध्यर्थत्वेन तेषामवधार्यमाणानां विध्वादिगतानामपि शेयत्वमस्तीति न विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनावकल्पते।

शेषँ तस्यैव तं विद्यादुपकारेण लक्षितम्।
भवत्येवं च होमादेर्भिन्नाभिन्नादि प्रत्यशेषता॥
न हि भिन्नोपकारार्थः स तदृध्येवोपकारकम्।
वेदे च नान्यदङ्गत्वकारणं दृश्यते क्वचित्॥

न ह्यनुपकुर्वत्किंचिदप्यङ्गं कस्यचिद्भवेत्। तस्मादुपपन्नमिदं लक्षणमिति। तथा चोपरिष्टादपि तत्र तत्र प्रदेशे भाष्यकारो वक्ष्यति–'यो यस्योपकरोति स तस्य शेषः। उपकारलक्षणं हि शेषत्वम्' इत्येवमादि।

तादर्थ्यमपि नैवान्यदुपकारात्प्रतीयते ।
तेनोपकार एवैको विज्ञेयं शेषलक्षणम् ॥

न त्वेतदपि घटते । कुतः ।

एवं सति प्रधानानामङ्गानां च परस्परम् ।
अङ्गाङ्गानां च सर्वेषां संकीर्येतैव शेषता ॥

यथैव ह्यङ्गानि प्रधानानामुपकुर्वन्ति यथैवानुष्ठापनेनोपकारप्रतिग्रहणाच्च प्रधानान्यप्यङ्गानामुपकुर्वन्त्येव । कुतः ।

प्रधानैरप्रयुक्तानि कुर्यान्नाङ्गानि कश्चन ।
उपकार्यैर्विना तानि नोपकर्तुं च शक्नुयुः ॥
प्रधानान्यप्यतोऽङ्गानामङ्गानि स्युरनुग्रहात् ।
स्यादन्योन्योपकाराच्च तेषामन्योन्यशेषता ॥
नैकेनापि प्रधानेन विनाऽन्यैः साध्यते फलम् ।
तेनैतान्युपकुर्वन्ति फलसिद्धौ परस्परम् ॥
तस्मात्परस्पराङ्गत्वमुपकारात्प्रसज्यते ।
नायमङ्गकृतादेषामुपकाराद्विलक्षणः ॥

एवमङ्गनामप्यन्योन्यापादनं दर्शयितव्यम् । ततश्चैकप्रधानविकारेष्वेकाङ्गगमनेऽपि समस्तसाङ्गप्रधानगमनादनियमः प्राप्नोति ।

तथा द्रव्यार्जनाधानस्वाध्यायाध्ययनादिषु ।
सर्वकर्माङ्गताप्राप्तिः कार्यैः सर्वोपकारिषु ॥

न हि तदनुग्रहरहितं किंचित्सिध्यति । ततश्चार्थिमात्रविषयकामश्रुतिपरिग्रहात् । ‘वसन्ते ब्राह्मणम्’ इत्यादीनां निमित्तार्थत्वाच्छूद्राधिकारादिदोषप्रसङ्गः ।

ज्ञातं च लक्षणं सर्वं लक्ष्यं लक्षयितुं क्षमम् ।
तत्र दृष्टोपकाराणां तत्कृता शेषता भवेत् ।
अदृष्टार्थे तु संस्कारे पर्यग्निकरणादिके ॥
प्रयाजादिष्वपूर्वांशैस्तथाऽऽरादुपकारिषु ॥

अनवगतशेषत्वावस्थेषूपकारादर्शनात्तदधीनावधारणं शेषत्वं न स्यात् । काल्पित उपकारे भाविष्यतीति चेत् । न । प्रागङ्गत्वादुपकारकल्पनाप्रमाणाभावत् । यो हि यस्य फलस्य फलवतो वा शेषत्वेनावधारितो भवति स कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते सति दृष्टमुपकारमपश्यद्भिस्तस्माददृष्टः परिकल्प्यते । यावत्तु शेषत्वमेव नावगम्यते तावत्केन प्रमाणेनादृष्टकल्पना स्यात् । ततश्चेतरेतराश्रयः प्रसज्यते । तथाहि ।

उपकारेण शेषत्वं शेषत्वाच्चोपकारिता ।
स्वातन्त्र्येण प्रसिद्धं हि न ह्यन्यतरदेतयोः ॥

दृष्टार्थानामपि चावहन्त्यादीनां नियमतस्त्न कश्चिदुपकारो दृश्यत इति न नियोगतोऽङ्गत्वं स्यात् न च प्रासङ्गिकत्वाच्छास्त्रेणोपकारः प्रतिपाद्यत इति । प्रत्यक्षादिभिरेवोपकारं गृहीत्वा शेषत्वं गम्येत । ततश्च श्रुत्यादिप्रमाणकं शेषलक्षणं नैवानेनाऽऽश्रीयेत । तथा प्रासङ्गिकान्यन्यप्रयोजनान्यङ्गान्यन्यार्थान्यप्यन्यस्योपकारीणीति तन्त्रिप्रयोजकवदितरस्यापि शेषत्वं गच्छेयुः । तत्र 'प्रासङ्गिकं* च नोत्कर्षेत् ' 'प्रासङ्गिके ÷ प्रायश्चित्तं न विद्यते ' ' न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं+ त्वेकदेशत्वात् ' ' अपि वा× शेषभाजां स्यात् ' इत्यादिन्यायाविरोधः । एवमेतास्मिन्नपि पक्षे सर्वं तन्त्रं विघटते । तस्मादुच्यते ' शेषः परार्थत्वात् ' इति ।

उपकारमलब्ध्वैव यो यदर्थोऽवगम्यते ।
तादर्थ्यलभ्यशेषत्वः स तस्योपकरिष्यति ॥

आह—किं तादर्थ्योपकारयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाढमस्ति । कुतः ।

अपकुर्वन्नपीष्टो हि तदर्थव्यपदेशभाक् ।
उपकुर्वन्नपि त्वन्यस्तदर्थ इति नोच्यते ॥

उद्देशमात्रेण तावत्तादर्थ्यप्रसिद्धिः । सा चोपकारापकारयोस्तुल्या ।

---

* (अ० ५पा० १ अ० १५ सू० २८) । ÷ (अ० ९ पा० ४ अ० ७ सू० २८)
+ (अ० ४पा० १ अ० १४ सू० ३४) । × (अ० ६ पा० ४ अ० २ सू० ३) ।

तद्यथा—मशकार्थो धूम इत्यपकारिण्यपि प्रयुज्यते। तथोपकुर्वन्नपि प्रसङ्ग्यप्रयोजकयोर्न तादर्थ्येन व्यपदिश्यते। न हि कश्चिदपि शालिकुल्यास्थमुदकं पिबन्मदर्थमेताः प्रणीता इत्यध्यवस्यति। तस्मादन्यत्तादर्थ्यमन्यश्चोपकार इति विज्ञायते। नन्वेवं सत्यपकारकोऽपि शेषः प्राप्नोति। लोके तावत्प्राप्नोतु नाम। वेदे पुनरनपेक्षितत्वान्न भविष्यतीति। यो हि तादर्थ्येनावधारितः स किमुपकरिष्यति, संदिग्धे शेषिभिरपकारो नापेक्षित इति तं परित्यज्यापेक्षासामर्थ्यादुपकारः कल्प्यते। ननु चोपकारनिरपेक्षं नैव तादर्थ्यं शक्यं कल्पयितुम्। कुतः।

आकाङ्क्षति प्रधानं हि न यावदुपकारकम्।
तावत्सामीप्ययुक्तोऽपि नाङ्गमित्यवधार्यते॥

न हि प्रयाजादयः सामीप्यमात्रेणैवोपकारनिरपेक्षास्तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते। तस्मादुपकारपूर्वकमेव तादर्थ्यमिति स एव शेषत्वकारणं प्राप्नोति। नैष दोषः।

श्रुत्या तावत्तदर्थत्वं क्वचित्पूर्वं प्रतीयते।
अन्यत्राप्युपकारित्वादपेक्षामात्रपूर्वकम्॥

'दशापवित्रेण× ग्रहं संमार्ष्टि' 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यादिषु तावच्छ्रुत्यैव तादर्थ्येऽभिहितेऽङ्गत्वमवधार्योपकारः कल्प्यते। यत्रापि तु प्रयाजादौ तादर्थ्याभिधानाभावादुपकारपूर्वकत्वं लक्ष्यते. तत्राप्यपेक्षामात्रमेव तस्य, प्रथमं न निष्पत्तिः। न ह्यनवगताङ्गत्वेषु प्रयाजादिषूपकारदर्शनं कल्पनं चास्तीत्युक्तम्। अतो दर्शपूर्णमासयोरुपकारमपेक्षमाणयोः प्रयाजादिषु चोपकार्यमपेक्षमाणेष्वनिष्पन्नावस्थ एवोपकारे प्रकरणात्तादर्थ्यं तावत्प्रतीयते। तदन्यथानुपपत्तिमात्रेणोपकारकल्पना। तेनोपकारापेक्षामात्रमिह तादर्थ्यप्रमाणानुमाने व्याप्रियते। नोपकारादेव शेषत्वं तादर्थ्यं वेत्यनवद्यम्। एवं च सति श्रुत्यादीन्येव तादर्थ्यप्रतिपादनरूपेण शेषस्य विनियोजकानीति तद्विवेकार्थं लक्षणमारब्धव्यम्। सत्यपि चाङ्गप्रधानादीनामुपकारसंकरेऽतादर्थ्यादसंकरस्थितिसिद्धिः। तस्मात्परार्थत्वलक्षणमेव शेषत्वं निर्दो-

× दशापवित्रेणेति—वस्त्रखण्डेनेत्यर्थः।

माख्यायते यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते । तद् यथा, ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्ति शेषभूता वयमिहेति । ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित्परार्थे वर्तते, यथोपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्तते । सत्यं वर्तते । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । यथा गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनड्वांश्च क्रीयते वक्ष्यतीत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायातु । नेति ब्रूमः । आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति । नान्तरीयकत्वाद्गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा । यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं वृत्तं,

---

षम् । यः परस्योपकारे वर्तते इति–पारार्थ्यमेवोपकारेण फलेनाभिधीयत इत्यवगन्तव्यं न त्वत्रैव लक्षणोक्तिभ्रान्तिः कर्तव्या । तथा न स्फुटीकरोति ये परार्थास्ते वक्तारो भवन्तीति । परः पुनरुपकारलक्षणभ्रान्त्या वदति यथोपाध्यायः शिष्याणामिति । सत्यं वर्तत इति तादर्थ्योपकारव्यतिकरदर्शनादिहालक्षितं + शेषत्वमित्युपेक्ष्यैदुदाहरणमैकान्तिकपारार्थ्ययुक्तमुदाहरति तद्यथा गर्भदास इति । स ह्युत्पत्त्यैव स्वाम्यर्थेन प्रसिद्धः । अनड्वांश्च वहनार्थतया । न तु स्वामी तादर्थ्येनावगम्यत इति विवेकः । परस्तु तत्राप्युपकारकत्वादादस्त्येव कश्चित्तादर्थ्यलेश इति प्रत्यवतिष्ठते–ननु गर्भदासस्यापीति । सिद्धान्तवादी त्वाह–आत्मन एवासौ संविदधान इति । उद्देशेन = हि तादर्थ्यं विविच्यते । न च स्वामिनो गर्भदासाद्युद्देशेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः । किं तर्हि

+ व्यतिरेकेति पाठान्तरम् । = उद्देशेन हीति । इदमत्राऽऽकूतम् । निरूपकतासंबन्धे यन्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्, तत्त्वं तदङ्गत्वमिति । ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वाल्लक्षणसंगतिः। अत्र लक्षणे कृत्यान्वितत्वं कृत्यान्वितकर्तृत्वाद्यन्यमान्वितत्वम् । विहितत्वं च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वम् । अतः करणत्वादीनामेव कृत्यन्वितत्वाद् भावनाया एव च विधिविषयत्वान्नाव्याप्त्यादिशङ्कावकाश इति दिक् ।

यैस्तु* द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते इति। तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तिता दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम्। इह तु सर्वेशेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते ॥ २ ॥ क० शेषत्वकारणसहित–शेषलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

[३] द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥ पू०

स्वार्थसिद्धिप्रयुक्ता, नान्तरीयकतत्संविधानादशेषत्वम्। यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति––पुनरुक्तशङ्कयोपन्यासः। ननु च तदध्यायोक्तेनैव लक्षणेन गतार्थत्वान्नात्र वक्तव्यमत आह– तत्रापूर्वार्थता व्यावर्तितेति। तत्र केचिदेवं व्याचक्षते। तत्र दृष्टार्थानामवहन्त्यादीनां शेषत्वमुक्तम्। इह तु सर्वेषामेव दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां च द्रव्यविषयाणां कर्मविषयाणां च शेषाणां लक्षणमुच्यत इति। एवं तु सति एतस्यापुनरुक्तता स्यात्। तत्पुनरेतेन गतार्थमित्यपहृतमेव। तस्मादेवं वर्णयितव्यम्–अथ तत्र किं वृत्तं यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति। तदभिधीयते।

हन्त्यादावपि शेषत्वमेतस्मादेव लक्षणात्।
दृष्टार्थत्वादपूर्वं तु ततो नेति पुरोदितम्॥

सर्वविषयव्यापि शेषत्वमिह × लभ्यमेव तत्र नीतमपूर्वभेदनिराकरणार्थम्। अथवा पूर्वोक्तं गुणप्रधानभावलक्षणमनपेक्ष्यापूर्ववत्संप्रति कारणान्तरनिरासेन परार्थत्वलक्षणे शेषत्वेऽभिहिते यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इत्यनेनोपकारलक्षणाभ्युपगमाद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति। तत्रापूर्वभेदकल्पनानिवृत्त्यर्थमुपकारदर्शनमुक्त न शेषलक्षणत्वेन। अत्र पुनः सर्वशेषाणां पारमार्थिकं लक्षणमेवोच्यत इति भिन्नविषयत्वादविरोध इति ॥ २ ॥

(इति शेषत्वनिर्वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

इदानीं शेषत्वस्य विषयं+ कथयति। तत्र बादरिमतेन तावत्त्रय एव शेषाः।

---

*(अ०२पा०१अ०३सू०८)। × इहत्यमेवेति पाठान्तरम्। + लक्षयमित्यर्थः।

बादरिराचार्योऽत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने न यागफलपुरुषेषु द्रव्यं क्रियार्थम् । यदि प्रयोजनवती क्रिया व्यक्तं सा द्रव्येण निर्वर्ततितव्या । तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्यादृते न भवतीति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति । तस्मात्क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम् । लक्षितेन च तेन प्रयोजनम् । विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात् । तस्मात्सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिञ्जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य । तेनापि क्रियायां कर्तव्यायां प्रयोजनमिति सोऽपि परार्थः । तस्माद् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वाच्छेषभूता न तु यागफलपुरुषाः । यागस्तावत्कर्तव्यः पुरुषस्य । न हि तस्मिन्निर्वर्तिते किंचिदपरमस्ति कर्तव्यम् । स हि पुरुषार्थ । यदन्यद् द्रव्यादि तत्, तदर्थं तस्य शेषभूतम् । स तु न किंचिदभिनिर्वर्तयितुं क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते । तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवति । तस्मिन्कृते फलमस्य भवतीत्येतावद्गम्यते । नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति । तस्माद्यागो न शेषभूतः कस्यचिदर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते । य स्वर्गं कामयते स यागं कुर्यादित्येतावच्छब्देनोदिश्यते नाऽत्मनः परस्य

द्रव्यं हि द्रव्याणां × कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः इति स्वभावत एव शेषभूतं नियमान्निष्प्रयोजनत्वेन केवलं व्यावर्त्यते । गुणोऽप्यरुणादि क्रियायाः स्वसाधननभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यादुत्पत्त्यैव शेषः । तथा संस्कारोऽप्यवहन्त्यादिर्यागसाधनपुरोडाशादिनिर्वृत्तये चोदितानां व्रीह्यादीनां स्वरूपेणायोग्यत्वादवहतानां योग्यत्वमापादयन्नुत्पत्त्यैवाङ्गं भवतीति । न तु यागादावौत्पत्तिकं *शेषत्वं दृश्यते । न च शब्देन चोद्यते । यागस्तावत्सर्वकारकैरनुष्ठीमते । न चान्यत्र व्याप्रियमाणो

×(अ०६पा०१अ०१सू०१) । * औत्पत्तिकमिति—स्वाभाविकमित्यर्थः ।

वेति । स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकाम इति भवति । तस्मात्पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः । तस्मात्सोऽपि न शेषभूतः । न चेत्फलयागौ गुणभावेन चोद्येते कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति । प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म प्रति गुणभावः तस्माद् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने ' इति ॥ ३ ॥

कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ सि०

जैमिनिस्तु खल्वाचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म न बादरिरिवावधारणामनुमेने । स हि ददर्श न यागः कर्तव्यतया चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेनेति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति । अर्थवांश्चोपदेशः । एनमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति । इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्याऽऽपादयति स्म । तस्मादनवधारणा, द्रव्यगुणसंकाराः शेषभूता । यागोऽपि शेषभूतः फलं प्रतीति ॥ ४ ॥

दृश्यते । फल इति चेत् । न । चिरनिर्वृत्ते यागे फलोत्पत्तिप्रतीतेः । ननु च भावार्थाधिकरणे करणत्वं यागस्योक्तम् । सत्यमुक्तं न तु साधितम् । स्वर्गकामाधिकरणाधीनसिद्धिना = तेन* नामपदकरणत्वमात्रनिराकरणात् । अत इदानीमसिद्धावस्थेनैव करणत्वेन व्यवहरति । फलमपि यागं प्रति साध्यमानत्वात्प्रधानं, पुरुषं प्रति त्वस्य शेषभावो नैवोपात्तः । काम्यमानत्वेन सुतरां प्रधानत्वात् । पुरुष एव तु कामं द्रव्यत्वाद्यागे गुणत्वेन स्यात् तस्माद् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभाव इति ॥ ३ ॥

गतार्थमेतद ॥ ४ ॥

= षष्ठाध्यायाद्याधिकरणमित्यर्थः । * तेन—भावार्थाधिकरणेनेत्यर्थः ।

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते। यः स्वर्गो मे भवेदित्येवं कामयते तस्य यागः। न यः स्वर्गः स आत्मानं लभेतेति। कुतः। आत्मनेपदप्रयोगात्। कर्त्रभिप्राय एतद्भवति। क्रियाफलमनुभवेत्कथं पुरुष इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात्फलं पुरुषार्थं यागाच्छ्रूयते, नाऽऽत्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्माच्छेषभूतमिति ॥ ५ ॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसंमानादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मादनवधारणैषा द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेन इति। अथेदानीमत्र भगवान्वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय। द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिं प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यं प्रति प्रधानभावः-

कामपदोपादानादेव फलस्य पुरुषार्थत्वं गम्यते। न हि कश्चिद् बुद्धिपूर्वकार्येवं कामयते स्वर्ग आत्मानं लभतामिति। किं तर्हि, ममोपभोग्यः स्यादिति। पुनश्चाऽऽत्मनेपदनिर्देशात्कर्तुरेवोपभोग्यो नान्यस्येति गम्यते। तेनोपभोक्तारं प्रति फलमपि शेषभूतम् ॥ ५ ॥

पुरुषोऽपि यजेतेत्याख्यातेन गुणभूत आक्षिप्तः। औदुम्बरीसंमानादौ विहित इति शेषः। एवं चतुःसूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः। अत्र चोद्यते। यत्तावद् 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' इत्यत्र न तु यागफलपुरुषेषु शेषत्वमित्यभिधायान्ते ÷ × पुरुषस्य शेषित्वनिराकरणं तदसंबद्धम्। यत्तु 'प्रत्यक्षश्चास्य द्रव्यत्वात्कर्म प्रति गुणभावः, इति। तदपि व्याहतं पुनरुक्तं च। पूर्वमेवाभिहितत्वात्। न च यागफलाभ्यां शेषत्वनिराकरणवद्भ्यां सहास्यातुल्यप्रवृत्तित्वादुच्चारणं + युक्तम्। तस्मादसदेतत्। यदप्यधिकरणसमाप्तावुक्तम्—अथेदानीमत्र भगवान्वृत्तिकारः परिनिश्चिकायेति। तदपि

÷ अभिधायेति—न तु यागफलपुरुषा इत्यनेन भाष्येणेत्यर्थः। × अन्त इति—कस्य पुरुषः प्रधानभूत इत्यादिनेति शेषः। ÷ अस्य पुरुषदस्येत्यर्थ.।

फलं प्रति गुणभावः। फलस्य यागं प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणता। पुरुषस्य फलं प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसंमानादि प्रति गुणत्वम्।

प्रथममेव द्रव्यगुणसंस्काराणां निरपेक्षशेषत्वाभिधानात्कर्मफलपुरुषाणां च द्रव्यादीनि प्रति प्राधान्येऽवस्थिते सूत्रैरेव परस्परापेक्षशेषत्वप्रतिपादनादुक्तार्थमिति मन्दफलं दृश्यते। तेनैवं परिहर्तव्यम्। अस्याधिकरणस्य व्याख्यानद्वयं कृतम्। तत्र प्रथमं तावत्स्वमतेन 'शेषः परार्थत्वात्' इत्यभिहिते बादरिमतमुपकार-लक्षणशेषत्वाभिप्रायेण द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येव पूर्वपक्षीकृत्य जैमिनि-मतमेव सिद्धान्तत्वेन वर्णितम्। तथा च पूर्वत्र दृष्टोपकारानुक्रमणमेव भाष्ये दृश्यते। तत्र च पुरुषस्य द्रव्यत्वात्प्रत्यक्षमेव क्रियानिर्वृत्तिहेतुत्वादिष्टमेव शेष-त्वम्, यागफलयोस्तु न किंचित्प्रति प्रत्यक्षं साधनत्वमुपलभ्यत इत्यशेषत्वम्। यत्तु न यागफलपुरुषेष्विति त्रयाणामपि भाष्ये संकीर्तनं न तत्प्रकृतशेषपदानुषङ्गादेव कल्पयितव्यं न तेषां शेषत्वमिति। किं तर्हि, यत्सिद्धान्तवादिसंमतं तन्न भवती-त्येवं संबन्धः। सर्वत्र हि पूर्वपक्षवादिना सिद्धान्तवादिमतं प्रतिषेद्धव्यं न यत्किंचित्। शेषत्वमेव हि असौ तदभिप्रेतमेवेति प्रतिषेधति न स्वरूपमात्रेण। सिध्दान्तवादिनश्चैतन्मतं यदुत यागफलपुरुषाणां द्व्याकारत्वं किंचिदपेक्ष्य शेषत्वं किंचिदपेक्ष्य शेषित्वमिति तद् बादरिमतानुसारी भाष्यकारः प्रतिषेधति। न तु÷ यागफलपुरुषेषु सिद्धान्तवादिसंमतं द्व्याकारत्वम्। यागफलयोरेकान्तेनैव शेषि-त्वात्पुरुषस्य चात्यन्तशेषत्वात्। सर्वथा य एवैक आकारः प्रतिषिद्धस्तेनैव तद् द्व्याकारत्वानिराकरणं शक्यमिति त्रयाणामप्येतावता तुल्यधर्मत्वात्सह निर्देशः। 'कर्माण्यपि जैमिनिः' इत्यादिभिरन्तर्णीतद्व्याकारमेव शेषत्वं प्रतिपादितम्। पारार्थ्यलक्षणशेषत्वाङ्गीकरणात्। नन्वेवं सति पुरुषस्य द्रव्यत्वात्पूर्वपक्षवादि-नैवाभ्युपगम्य शेषत्वं, शेषित्वे निराकृते सिध्दान्तवादिना तदेव प्रतिपादनयिमिति न वक्तव्यं 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति। नैष दोषः। तेन हि यागफल-

---

÷ न तु यागफलपुरुषा इति भाष्यार्थं प्रदर्शयति—न तु यागफलेत्यादिना।

योरशेषत्वात्तस्य शेषित्वं निराकृतम्। ततश्च यावदेव सूत्रद्वयेन+ यागफलयोः शेषत्वं प्रतिपादितं तावदेव यागोपसर्जनं÷ फलं प्रति प्रधानत्वादुभौ प्रति केवलं शेषित्वमेव प्रसक्तमिति प्रलीने द्व्याकारत्वे पुनः शेषत्वप्रतिप्रसवार्थमुच्यते 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति। अथवा परेणोपकारद्वारेण शेषत्वमभ्युपगतं तदयुक्तं मन्यमानः फलयागयोरिवास्यापि पारार्थ्यकृतमेवेति प्रतिपादयिष्यन्नाह– 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' न तदुपकरित्वादिति। वृत्तिकारमतेन सूत्रचतुष्टयमन्यथा व्याख्यास्यन्नाह–'अथात्र भगवान्' इति। नैवेदानीं बादरिमतं पूर्वपक्षः। किं तर्हि, 'शेषः परार्थत्वात्' इति सामान्येन लक्षणमुक्त्वा तस्यैव विषयप्रदर्शनद्वारेणोत्तरः प्रपञ्चः क्रियते। तत्र पूर्वव्याख्यायां द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमित्येवमवधारणं पूर्वपक्षे कृतम्। इदानीं तु सिध्दान्तरूपेणेव बादरिमतमप्रतिषेधेनानुमतं कृत्वा लक्षणप्रपञ्चाभ्यां शेषत्वं वर्णयिष्यते। द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वमेवेत्यवधारयति। अतश्च द्रव्यगुणसंस्काराः शेषत्वेन नियताः शेषित्वं न प्रतिपद्यन्ते। शेषत्वं पुनरनियतत्वाद्यागफलपुरुषेष्वप्यस्त्वेवेति तत्प्रतिपादनार्थान्युत्तरसूत्राण्यवकल्पन्ते। तस्मादापेक्षिकशेषशेषित्वमात्रमेवैभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते। तथा च भाष्ये दर्शितम्। ततश्च द्विप्रकार एष शेषविषयो नैयमिक आपेक्षिकश्चेत्युक्तं भवति। ननु च द्रव्यगुणसंस्काराणामपि स्वाङ्गानि प्रति प्रधानत्वाद्यागं च प्रति गुणभावादापेक्षिकमेव शेषशेषित्वम्। तथा हि।

ब्रीह्यादीनां प्रधानत्वमवघातादिषु स्थितम्।
मुसलादीन्यपेक्ष्यैवमवघातप्रधानता॥

ब्रीह्यादयो ह्यवघातादीन्प्रति प्रधानभूताः पुरोडाशनिर्वृत्तिं प्रति गुणभूताः। तथा गुणः संख्यादिः संख्येयं प्रति परिच्छेदाच्छेषः। येषां तु गुणानां निष्पाद्या स तान्प्रति शेषिणी। तथा संस्कारः संमार्गावघातादिरग्निव्रीह्यादेः शेषः स्वसाधनानामिध्मसंनहनोलूखलमुसलादीनां शेषी। तस्मान्नावधारणं सिध्यतीति। तदुच्यते—

+ सूत्रद्वयेनेति–'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' इति सूत्रद्वयेनेत्यर्थः। ÷ 'यागोपसर्जनमिति–याग उपसर्जनं यस्येति विग्रहः।

तस्मात्संमताऽवधारणा । द्रव्यगुणसंस्कारा यागं प्रति नियोगतो गुणभूता एवेति ॥ ६ ॥ क० शेषलक्ष्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ सि०

द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वं तत्र नैवास्ति शेषिता ।
फलयागनराणां तु द्व्याकारत्वं परस्परम् ॥

द्रव्यगुणसंस्कारा हि फलवन्तं यागं प्रति नियोगतः शेषभूताः । सत्यपि स्वाङ्गानि प्रति शेषित्वे तं प्रति नास्तीत्याभिधीयते । अत एव भाष्यकारोऽपि 'नियोगतो यागं प्रति शेषभावः' इत्याह । न ब्रवीति* नियतः शेषभाव इति । 'आपेक्षिक इतरेषाम्' इत्यत्रापि यागं प्रतीत्यनुवर्तते । तथा ह्येकैकस्य द्वौ द्वौ प्रति गुणत्वं प्राधान्यं च दृश्यते । यागस्य तावद् द्रव्यात्मकं निर्वर्तकं पुरुषं प्रति प्राधान्यं फलं प्रति गुणता । यश्च फलं प्रति गुणः स शक्यते फलस्य स्वामिनं पुरुषमपि प्रति सुतरां गुण इति वक्तुम् । तथा यस्य पुरुषं प्रति प्राधान्यं तस्य तदुपसर्जनं फलं प्रति सुतरां तदित्यपि शक्यनिरूपणम् । एवं फलस्य यागं प्रति प्राधान्यात्तत्साधनं पुरुषमपि प्रति प्राधान्यं, पुरुषं प्रति गुणत्वात्तदनुष्ठेये यागेऽपि गुणत्वम् । तथा पुरुषस्य फलं प्रति प्राधान्यात्तत्साधनं यागमपि प्रति प्रधानत्वम् । यागं च प्रति गुणभावात्तत्साध्ये फलेऽपि गुणत्वम् । न त्वेवं द्रव्यगुणसंस्कारेष्विति विशेषः । यत्त्विदं पारम्पर्येणापि शेषत्वं प्राधान्यं चोक्तम्, इदमर्थलक्षणं वस्तुमात्ररूपेणेत्यवगन्तव्यम् । न व्यवहारार्थम् । मा भूदङ्गत्वांशेन विकृतौ फलपुरुषयोरपि अतिदेशात्सिद्धान्तविरोधः । तस्मादेतावत्प्रकार एव वक्ष्यमाणप्रपञ्चशेषत्वविषयसंक्षेप इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

(इति शेषत्वस्य लक्ष्यनिर्देशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

उक्तः सहेतुः सविषयश्च शेषः । इदानीं कथं च विनियुज्यते ' इत्ययमंशो

---

* न ब्रवीतीति—अन्यथेति शेषः ।

स्तो दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति। तत्र श्रूयन्ते धर्माः। निर्वपणं प्रोक्षणमवहननमित्येवमादय औषधधर्माः। तथोत्पवनविलापनग्रहणासादनादय आज्यधर्माः। तथा शाखाहरणं गवां प्रस्थापनं, गवां प्रस्नावनमित्येवमादयोऽपि सांनाय्यस्य। तेषु संदेहः। किं सर्वे, औषधे आज्ये सांनाय्ये च कर्तव्या उत ये यत्र क्रियमाणा अर्थवन्तस्ते तत्र कर्तव्या इति। ननु संयुक्ता*

विचार्यते। तत्र त्रिष्वधिकरणेषु क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां विनियोगः कथ्यते। तत्रापि किल प्रथमे लिङ्गेन द्वितीये वाक्येन तृतीये श्रुत्या विनियोग इति केचित्। तत्त्वाचार्या नेच्छन्ति। यद्यप्यत्र विचित्रप्रमाणव्यापारपरामर्शस्तथाऽपि श्रुतिविनियोग एवात्र पादे, लिङ्गादिविनियोगस्तु द्वितीयपादात्प्रभृति भविष्यतीत्युक्तम्। औषध धर्मा इत्याद्यप्येतदधिकरणसाध्यमपि सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम्। ननु संयुक्ता एवैत इति सिद्धान्तवादी श्रुतिबलेन संशयमाक्षिपति। परः पुनः पदान्तरसंबन्धकृतं व्रीह्यादिसंबन्धं शुद्धावघातविधिना बाध्यमानं मन्यमान आह—अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्येति। तच्चैतदयुक्तमिव। कुतः।

प्रयुज्यते पदं किंचिद्विना न हि पदान्तरात्।
वाक्याधिकरणे चोक्ता÷ श्रुतिबाधप्रतिक्रिया॥

न हि व्रीह्यादिभिः संबध्यमाना अवघातादयो नावघातादयो भवन्ति। यदि ह्येवं भवेयुस्ततः श्रुतिविरुद्धत्वाद्वाक्यं बाध्येत। अत्र पुनः केवलामेवावघातादीनामनुष्ठातुमशक्यत्वादवश्यमेव संबन्ध्यन्तरे+ कार्याः। न हि भवत्पक्षेऽपि अवघातादयः केवलाः क्रियन्ते। तत्र प्रकरणलभ्यद्रव्यमात्रसंबन्धः क्लेशान्तरेण कल्प्येत। अथापि किंचिदध्याहृत्य संबन्धः क्रियते तथाऽपि क्लेशः। अथाऽऽरादुपकारकत्वेन प्रधानसंबन्ध इष्यते तत्रापि विप्रकर्षः। अथ तु नैव केनाचित्संबध्यते ततो विध्यानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मादसदेतत्। तेनैवं व्याख्येयम्।

---

* संयुक्ता इति उद्देश्यविशेषसंयुक्ता इत्यर्थः। + (अ० ३पा० ३अ० १)।
÷ संबन्ध्यन्तरेण कार्यमिति पाठान्तरम्।

एवैते श्रूयन्ते । यथा व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान्पिनष्टि, इति । बाढं संयुक्ताः । अवघातादयस्तु पदार्था विधीयन्ते श्रुत्या । वाक्येनेषां व्रीह्यादिसंयोगः । अतोऽस्ति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । तेषामर्थेन

वाक्यभेदतदेकत्वसंदेहान्नात्र संशयः ।
परमावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वकृतो ह्यसौ ॥

नैवात्रायं पूर्वपक्षहेतुरवघातादयः पदार्थाः स्वतन्त्राः श्रुत्या विधीयन्ते, वाक्येन व्रीह्यादिभिः संबध्यन्ते । तच्च श्रुत्या बाध्यते । तस्मात्केवलविधानात्किं सर्वार्थाः किं वा दृष्टोपकारसामर्थ्येन यथासंयोगमेव भवन्तीति । किं तर्हि–

विधीयतेऽवघातादिः श्रुत्वा व्रीह्यादिसंगतः ।
व्रीहित्वाद्यर्थता चास्य निष्फलत्वेन नेष्यते ॥

यदि ह्येषां यथाश्रुतव्रीह्याद्यर्थत्वमध्यसीयते । ततः संयुक्तत्वात्सर्वे सर्वत्र न प्राप्नुयुः । एते पुनर्नवमाद्याधिकरणन्यायेन* श्रौतं व्रीहित्वमुल्लङ्घ्यापूर्वसाधनत्वेन संबध्यन्ते । तच्च प्रकरणापेक्षापूर्वसाधनांशलक्षणागम्यत्वाद्वाक्यगम्यमिति मन्यमान आह–वाक्येनैषां व्रीह्यादिसंबन्धो न श्रुत्या । यच्च तदपूर्वसाधनांशलक्षणात्मकं वाक्यं तत्प्रकरणाविशेषाद्यथौषधे तथाऽऽज्यसांनाय्ययोरप्यविशिष्टम् । एवमुत्पवनविलापनशाखाहरणादीनां लक्षणयैवाश्रुतहविरन्तरसंबन्धो दर्शयितव्यः । तत्र किमेकं दर्शपूर्णमासापूर्वं धर्माणां प्रयोजकमुतानेकम् । यदाऽप्यनेकं तदाऽपि किमपूर्वमात्रमुत किंचिदेवेति । यद्येकमपूर्वं सर्वाणि वा सर्वेषां प्रयोजकानि ततः संकरो धर्माणाम् । अथ त्वनेकमपूर्वं किंचिदेव प्रयोजकं ततः प्रत्येकं व्यवस्थेति । तत्र सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते 'तेषामर्थेन संबन्धः' यद्यपि तावत्केवलपदवाच्याः × श्रूयेरंस्तथाऽपि क्व क्रियेरन्नित्यपेक्षिते यत्र

---

* नवमाद्येति–यत्तत्र प्रोक्षणावघातादिधर्माः किं श्रुतव्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त उतापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेनेति संशय्य व्रीह्यादिस्वरूपस्यावघातादिव्यतिरेकेणापि सिद्धत्वात्तदर्थत्वे विध्यानर्थक्यापत्तेर्लक्षणयाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोद्देशेन विधीयन्त इति साधितं तत्परामृश्यते । ÷ केवलेति–व्रीह्याद्युद्देश्यवाचकपदव्यतिरेकेण, प्रोक्षति, अवहन्ति, इत्यादिरूपेणेत्यर्थः ।

संबन्धः। अर्थेन प्रयोजनेन। ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तस्ते तत्र कर्तव्याः। प्रथनादय आज्यसांनाय्ययोरनुपकारकाः इति न तत्र करणीयाः। एवमुत्पवनादय औषधसांनाय्ययोः। शाखाहरणादय आज्यौषधयोः। ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्र। एतदेव न जानीमः श्रूयन्ते न श्रूयन्त इति। तद्विचारयितव्यम्। यद्यपि श्रूयेरंस्तथाऽप्यनुपकारकत्वान्नैव कर्तव्या भवेयुः॥ ७॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषात्
प्रकरणाविशेषाच्च॥ ८॥

क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो भवन्ति तत्र कर्तव्याः। न चैते संकीर्यमाणाः सर्वत्र प्रयोजनवन्तो दृश्यन्ते। सत्यपि चापूर्वप्रयुक्तत्वे दृष्टप्रयोजनद्वार एव संबन्धोऽवकल्पते। अथवा शास्त्रेणैव यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तो विज्ञायन्ते यदपूर्वसाधनं ÷ व्रीह्यादिशब्दैः स्वाभिधेयजात्येकार्थसमवायि लक्षितं तदर्थत्वेनावघातादयो विज्ञायमाना संबन्धाभावादपूर्वान्तरसाधनेऽलाक्षिते न भविष्यन्ति। ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्रेति—अपूर्वैकत्वाद्भेदे चासति लक्षणानियमापरिज्ञानात्प्रयोजनस्य च विध्युत्तरकाललभ्यत्वान्न तद्दर्शनद्वारेण व्यवस्थेति मत्वा परिचोदना। एतदेव न जानीम इति। नावश्यमेकमेवापूर्वं प्रयोजकमपूर्वमात्रं वेत्यभिप्रायः। सत्यपि ह्यविशेषश्रवणे 'अर्थाद्वा × कल्पनैकदेशत्वात्' इत्यविरुद्धैव व्यवस्था। अथवैकापूर्वापूर्वमात्रप्रयुक्तत्वपक्षयोः संकरो नानापूर्वप्रयुक्तव्रीह्यादिजातिलक्षितः साधनसंबन्धे तु व्यवस्था। न चैतयोरन्यतरस्यावधारणम्। अतो न जानीमः सर्वे सर्वत्र श्रूयन्ते नेति॥ ७॥

परः स्वाभिप्रायं विवृणोति। फलस्य हि सूक्ष्मसामर्थ्यरूपावस्थाऽङ्कुरस्थानीया पूर्वानुत्पन्नोत्पत्तेरपूर्वामित्युक्तं प्राक्* । तच्च फलैकत्वादेकमेवाध्य-

---

÷यदपूर्वसाधनत्वामिति पाठान्तरम्। × (अ०१पा०४अ०१४सू०२५)।
* सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत्फलमेवोपजायत इत्यादिनाऽपूर्वाधिकरण इति शेषः।

उच्यते। योऽर्थात्प्राप्तः स्यात्स यत्र प्रयोजनं तत्रैव क्रियेत। शब्देन तु सर्वेऽमी पदार्था विहिताः। तेन न यत्र केवलं प्रयोजनं प्रत्यक्षं दृश्यते तत्रैव कर्तव्याः। क्व तर्हि। यत्र यत्र विहिताः। ते चामी सर्वत्र विहिता गम्यन्ते। कुतः। संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च। सर्वेषां तावदाज्यौषधसांनाय्यानामपूर्वेण साध्यसाधनसंयोगोऽविशिष्टः। यत्र क्रियमाणा अपूर्वस्य कृता भवन्तीति विज्ञायते। तथा प्रकरणविशिष्टम्। यस्मिन्विहिताः सर्वेषां विहिता भवन्तीति गम्यते। अतः सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः। यत्त्वमी न सर्वत्रोपकुर्वन्तीति। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्रोपकारका इति गम्यते। स चायमदृष्ट उपकारो भविष्यति॥ ८॥ कं० पूर्वक्षः॥

वसीयते। तत्साधनत्वं चाऽऽज्यौषधसांनाय्यानां सर्वेषामविशिष्टम्। अतस्तदुद्देशेन विहितानां सर्वधर्मत्वं विज्ञायते। यद्यपि चाऽऽग्नेयादीमवान्तरापूर्वाणि प्रात्यात्मिकानि भवेयुः। तथाऽपि तेषां निष्फलत्वाद्यागादिस्वरूपवदेव प्रयोजकशक्तिर्नास्तीति परमापूर्वमेव प्रयोजकमवधार्यते। भिन्नापूर्वयुक्तत्वेऽपि प्रकरणगतापूर्वसाधनमात्रोद्देशेन विधियमानानां शेषाणां विशेषेणानुपादानादुपादाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्सार्वत्रिकाविधानमस्तीति सर्वधर्मत्वे हेतुः। तत्सिद्ध्यर्थं च 'संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च' इत्युक्तम्। यदेकस्यापूर्वसाधनत्वं धर्मसंबन्धकारणं तदितरत्राप्यविशिष्टम्। यत्तु विशिष्टं व्रीहित्वादि तल्लक्षणामात्रौपयिकत्वादनियामकम्। यदपि कारकत्वं लक्ष्यते तदपि सर्वेषां प्रदेयत्वादविशिष्टम्। तस्मादपूर्वासंबद्धमप्रदेयमप्रकृतापूर्वसाधनं च वर्जयित्वा सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः। यो ह्यर्थात्प्राप्नोतीति–अचोदितः सन्सामर्थ्येन लौकिकप्रयोजनेन वा यः प्राप्नोति स तद्वशेन व्यवतिष्ठते। अथवा यत्र पूर्वतरप्राप्तप्रयोजनद्वारेण धर्माः प्राप्नुवन्ति न च धर्मेभ्य एव प्रयोजनकल्पना यथा विकृतिषु तत्र यावदर्थत्वं भवेत्। अत्र पुनः प्रकृतावुपदेशेन, प्राक्प्रयोजनेभ्यः स्वरूपमात्रेण कल्पयिष्यमाणप्रयोजनाः सन्तो विधीयन्ते। तेन नैषा वचनव्यक्तिः, यत्र प्रयोजनं तत्रैते। किं तर्हि। यत्रैते तत्र दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनमीत। तस्मात्सर्वधर्माः॥ ८॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

नैतत्, सर्वे सर्वत्र करणीया इति । ये यत्र नोपकुर्वन्ति, न ते तत्र क्रियामर्हन्तीत्युक्तमेव । ननु विधानसामर्थ्यात्सर्वे सर्वत्रोपकरिष्यान्ति । नेति ब्रूमः ॥ ९ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावाद्विप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

दृष्टार्थलोपाच्छास्त्रगम्यार्थलोपश्चेति निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमदृष्टकल्पनान्नैवेतरत्राप्यर्थलोप इति । तत्राभिधीयते ।

यद्याहत्य विधीयेरन्नाज्येऽपि प्रथनादयः ।
अदृष्टार्था अगत्या स्युर्दृष्टं वा न भवेद्यदि ॥

आम्नानान्यथानुपपत्त्या ह्यदृष्टं कल्प्यते । तच्चाऽऽम्नानमन्यथैव दृष्टार्थतयोपपन्नमित्यर्थापत्तेरसंभवः । तद्दर्शयति । अवघातादीनामनुष्ठानसहितं* फलं व्रीहिषु दृश्यते । अन्यत्र तु चेष्टामात्रम् । न च सफलचेष्टानुष्ठानसंभवे विफलानुष्ठाने विधिः पुरुषं नियोक्तुं शक्नोति । न च तेनानियुज्यमानः फलकल्पनानिमित्तं लभते । तदितरेतराश्रयं भवति । फलाद्विधिर्विधेश्च फलमित्यभ्युपगमात् ।

न ह्यत्रैकमपि स्पष्टं प्रसिद्धं व्रीहिषु द्वयम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षं च प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

तथोत्पवनादीनामाज्यसांनाय्ययोरिति योजनीयम् । तथा हि ।

योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि क्रतुना पुरुषेण वा ।
नापेक्ष्येतोपकाराय सोऽग्राह्यो न त्वयं तथा ॥

अवघातादिनिर्वर्त्यो हि तुषकणविप्रमोचनादिरर्थः पुरोडाशसिद्धिं प्रति षड्भिरपि व्रीहिपुरोडाशक्रतुपूर्वाध्वर्युयजमानैरपेक्षितः । न हि तस्मादृते व्रीहि-

---

* अनेन च सौत्रं सह चेष्टयेति पदं विवृतं ज्ञेयम् ।

नास्ति विधानं, येन सर्वे सर्वत्रोपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षादिभिरुपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि नियोगतस्तत्रैव भवेत् । यत्रैव शब्देन चोदना भवति, नान्यथा । यदि च प्रथमादीनामाज्यसांनाय्ययोरनुपकुर्वतामपि तत्प्रकरणे समाम्नायोऽनुपपन्नो भवेत्ततोऽर्थाददृष्ट

भिर्यष्टुं पुरोडाशो वा निर्वर्तयितुं शक्येतेति । तद्दर्शय—प्रयोजनं च तेनेति ।

विप्रयोगे तु दृष्टस्य फलस्य तदभावजा ।
तेषां शब्दार्थमात्रत्वात्स्याददृष्टार्थकल्पना ॥

ततश्चावघात आज्यासांनाय्ययोरपि स्यात् । सति तु दृष्टे काल्पनिकासंभवाद्यथार्थमेव व्यवस्थासिद्धिः । तथा हि ।

क्वचिद् दृष्टनिराकाङ्क्षः क्षीणार्थापत्तिशक्तिकः ।
नादृष्टार्थोऽपि सोऽन्यत्र शक्यः कल्पयितुं विधिः ॥

अथवा तत एते सर्वत्र विहिता भवेयुः, यदि परमापूर्वप्रयुक्ताः सर्वापूर्वप्रयुक्ता वा स्युः । तदा चैव ते भवेयुः । यदि भिन्नानि व्रीह्यादिकर्मापूर्वाणि÷ न स्युः । यदि चैषां+ प्रयोजकशक्तिर्न स्यात् । तानि तु प्रयोजकशक्तिमन्ति प्रतिकर्म भिन्नानि विद्यन्ते । तत्र भेदस्तावदपूर्वाधिकरणे× साधितः । यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथाऽपि स्वरूपसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यति । न च निष्फलानि । तन्नाम निष्फलत्वादप्रयोजकं भवति यदत्यन्तनिष्फलम् । तन्निरपेक्षं* वा द्रव्ययागादि स्वरूपवल्लब्धात्मकम् । आग्नेयाद्यवान्तरापूर्वाणि तु परमापूर्वसिद्ध्यङ्गत्वात्पारम्पर्येण फलवन्ति । न च धर्मेभ्यः प्राक् सिद्धानि निर्ज्ञातोपायपरिमाणानि वा । तस्मादात्मलाभार्थमेव छ प्रयुज्यन्ते यच्च येषु धर्मेषु

÷ आग्नेयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वाणीत्यर्थः । + एषां—उत्पत्त्यपूर्वाणां, प्रयोजकशक्तिः—अङ्गग्राहकत्वशक्तिरित्यर्थः । × (अ० २पा० १ अ० २)। * तन्निरपेक्षम्—अङ्गानिरपेक्षामित्यर्थः । छ न च—निर्ज्ञातेति—आग्नेयादि जनावान्तरापूर्वाणामप्यदृष्टरूपत्वेन तदुत्पत्तेरनिर्ज्ञातप्रकारत्वादित्यर्थः ।

उपकारः कल्प्येत। ते त्ववश्यं समाम्नांनीया औषधार्थम्। फलं हि सह चेष्टयाऽवहननादिकयाऽवगम्यते तुषविमोचनादि। प्रयोजनं च तेन। न तस्मादृते पुरोडाशः सिध्यति। सति चास्मिन्नर्थवान्प्रकरणे समाम्नायः। अर्थवति च तस्मिन्नादृष्टकल्पनायां प्रमाणमस्तीत्यतो न शक्यं कल्पयितुम्। यदि च तत्र तण्डुलादिनिष्पादनं दृष्टं नाभविष्यत्ततो विप्रयोगे तण्डुलादीनामभावादुपकारस्य, शब्दार्थमात्रं दृष्टोपकारानपेक्षं कर्तव्यमित्याज्यसांनाय्ययोरपि, क्रियमाणानामदृष्टमभविष्यत्। तस्मान्न प्रथनादयः सर्वत्र। एवमुत्पवनादयः शाखाहरणादयश्च। तस्मान्न सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः प्रथनादयो नाऽऽज्यसांना-

---

विधीयमानेष्वपूर्वमुपतिष्ठते तत्तेषां प्रयोजकं भवति न यावत्किंचित्। व्रीह्यादिशब्दैश्च स्वकर्मसाध्यमेव केवलमपूर्वमुपस्थाप्यते नान्यत्। असंबन्धात्। ततश्चावघातादयस्तदेवैकमपूर्वं प्राप्यार्थवन्तो जाता न परमापूर्वं कर्मान्तरापूर्वं वाऽपेक्षन्ते। तद्दर्शयति। यस्मादवहननादिचेष्टया सह श्रुतेषु व्रीह्यादिष्वेव स्वापूर्वसाधनद्वारेण विधेः फलं दृश्यते तस्मान्नान्यत्र संक्रान्तिः। यदि तु तत्रापूर्वं न स्यात्ततोऽर्थाददृष्टं कल्प्येत। व्रीह्यादिशब्दैरनुपस्थापितोऽप्युपकारः प्रयोजकः कल्प्येत। अस्ति तु तत्। सूत्रमप्येवम्। विप्रयोगे—तण्डुलादिनिष्पाद्यस्यापूर्वस्य प्रयोजनाभावात्सांनाय्यादिसंबन्धोऽपि व्यवहितपरमापूर्वद्वारेण कर्मान्तरापूर्वद्वारेण वा शब्दार्थः स्यात्। प्रत्यासन्नापूर्वसद्भावे तु न शब्दस्तावन्तं खेदं सहते। तस्मादप्रमाणकः सांनाय्यादिसंबन्धः। एवं तर्ह्याग्नेयाद्यपूर्वसंबन्धाविशेषात् स्रुगादीनामवघातादयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। कारकान्तरत्वेन तेषामलक्षितत्वात्। यथैव हि प्रदेयत्वाविशेषेऽपि सांनाय्यादेरपूर्वान्तरसाधनत्वादप्रतीतिरेवमेकापूर्वसंबन्धेऽपि व्रीहित्वैकार्थसमवेतप्रदेयरूपकारकत्वाभावात्स्रुगादीनामग्रहणम्। यत्तु तस्मिन्नेवापूर्वे

यय्योः। औषधे एव ते। उत्पवनादय आज्यस्य, नौषधसांनाय्ययोः। शाखाहरणादयश्च सांनाय्यस्य, नाऽऽज्यौषधयोरिति सिद्धम्॥ १०॥
क० युक्तिः निर्वपणादीनामर्थानुसारेणव्यवस्थितविषयताधिकरणम् ॥ ४॥

[५] द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगादर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र समामनन्ति। 'स्फ्यश्च* कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति। तत्र संदिह्यते। किं यो य इह शक्यत एभिः कर्तुं तस्मै तस्मै पदार्थायैतानि समाम्नातान्युत यद्येन संयुक्तं तस्मा एवेति।

समानकारकत्वेनोपकरिष्यति तस्य भविष्यन्त्येव धर्माः। यथा यवानाम् +। सर्वं चैतन्नवमे विस्तरेण वक्ष्यामः॥ १०॥

(इति तेषामर्थाधिकरणम् ॥ ४॥)

अवघातादेव द्रव्याणामपि यथासंयोगं विनियोगे सिद्धे किमर्थः पुनःरारम्भः। उच्यते। एवं तावत्तत्र दृष्टप्रयोजनवशेन यथासंयोगं विनियोगं पूर्वपक्षवादी मन्यते। स चात्रापि विना दृष्टेन प्रयोजनेन नैवाऽऽश्रयितव्यः। सति हि दृष्टार्थत्वेनान्यत्राप्रसङ्गे न कश्चिदपि यथासंयोगं व्यवस्थाहेतुरस्ति। यथा च

---

* तै० सं० (१-६-७)। + यथा यवानामिति-' व्रीहीन्प्रोक्षति, अवहन्ति ' इत्यादौ व्रीह्यादिपदेनाऽऽग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतत्समानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयप्रकृतितण्डुलव्यापारककारणतासामान्याश्रयत्वं लक्षयित्वा तदवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादयो विधीयन्ते। निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदककोटौ प्रयोजनाभावादिना व्रीहित्वादेरप्रवेशात्कारणतासामान्यप्रवेशाच्च धर्माणां यवसाधारण्यासिद्धिः। स्रुगादिव्यावृत्तिसिद्धिश्च विवक्षितव्यापारेण निरुक्तसाधनतायास्तत्राभावात्। व्रीहियवयोस्तु आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपिता कारणता—आग्नेयादियागनिष्ठा, तदधिकरणवर्तिनी या कार्यता—व्रीह्यादिनिष्ठकार्यतानिरूपिता आग्नेयादिनिष्ठा कार्यता, तन्निरूपिता या निरुक्तव्यापारककारणता—व्रीहियवनिष्ठा कारणता, तत्सामान्याश्रयत्वस्य सत्त्वादवघातादिधर्मप्राप्त्यविघात इति दिक्।

किं तावत्प्राप्तम्। यद्येन शक्यमिति। कुतः। एवं विधयो भविष्यन्ति यथाऽर्थन्वतः इतरथा तेऽनुवादा निष्प्रयोजनाः। प्रकरणाविशेषश्च सर्वपदार्थान्प्रति। यज्ञायुधानीति च यज्ञसंयोगोऽविशिष्टः। तस्मात्सर्वे सर्वत्र इत्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यं चोत्पत्तियोगात्तदर्थमेव चोद्येत। यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः स पदार्थस्तेनैव कर्तव्यः। यथा स्फ्येनोद्धन्ति, इत्युद्धननार्थता स्फ्यस्य वाक्येन। तदुद्धननं न स्फ्यादन्येन कर्तव्यम्। यदा चैवं

तस्य व्रीह्यादिसंबन्धाद्भिन्नापूर्वप्रयुक्तत्वं + नैवं वेद्युद्धननादिष्वेकं किंचिदपूर्वं प्रयोजकम्। एक एव च तत्र संयोगः ÷ इह तु द्वौ संयोगौ 'एतानि वै दश यज्ञायुधानि, इत्येकः स्फ्येनोद्धन्ति, इत्येवमादिरपरः। तयोश्चैको विधिरपरोऽनुवादः। तद्यदि पूर्वो विधिस्ततः साक्षाद्यागसंबन्धे चतुर्थाधिकरणेन * व्यावर्तिते सप्तदशारात्नित्ववदानर्थक्यात्तदङ्गेष्वेवावतरत्यङ्गत्वाविशेषाद्यथासामर्थ्यं सर्वार्थानीति विज्ञायन्ते। ततश्चोद्धननादिसंयोगानामवयुत्यानुवादत्वम्। अथ पुनरुद्धननादिसंयुक्ता एव विधय इतरोऽनुवादस्ततः पूर्वाधिकरणन्यायेनैव यथासंयोगं व्यवस्थेति। किं प्राप्तम्। अपूर्वभेदसंबन्धाभावाद् दृष्टार्थत्वाविशेषाच्च यथासामर्थ्यं विनियोगः। एवं यज्ञायुधसंयुक्ता विधयो भूत्वाऽर्थवन्तो भविष्यन्ति। बहुवचनं = च विधेयार्थशब्दबहुत्वाभिप्रायम् ७। इतरथा त्वेकवाक्यत्वादेक एव विधिः। तस्माद्यथासामर्थ्यं विनियोग इति प्राप्तेऽभिधीयते।

स्फ्यादेरुत्पत्तिसंबन्धा कार्यैरुद्धननादिभिः।
तत्र यज्ञायुधानीति प्राप्तमेवानुकीर्त्यते॥

+ भिन्नापूर्वमिति—विशेषापूर्वमित्यर्थः। ÷ संयोग इति-संयुज्यते विनियुज्यतेऽनेनेति संयोगः। विनियोजकवाक्यमित्यर्थः। * (अ०३पा०१अ०४)। = बहुवचनं चेति—भाष्यस्थमिति शेषः। ७ विधेयार्थशब्देति—विधेयार्थसमर्पकाणां स्फ्यश्च कपालानि चेत्यादिशब्दानामित्यर्थः।

तदा प्राप्त एव स्फ्यः । तस्यायमनुवादो भवितुर्हति, एतानि वै दश यज्ञायुधानि इति । एवमेकैकस्यानुवादस्तेन तेन वचनेन प्राप्तस्य । यथा कपालेषु श्रपयति अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति शूर्पेण विविनक्ति कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति; शम्यायां दृषदमुपदधाति उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति दृषदुपलाभ्यां निनष्टि इति । प्रकरणात्सर्वाणि सर्वत्र प्राप्नुयुः । वचनात्तु यथावचनम् । यज्ञायुधशब्दोऽपि सामान्येन प्रयोजनं विदधत्तद्बाध्येतैव + । परोक्षं हि सामान्यवचनेन विशेषविधानं भवति । प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन विशेषविधानम् । तस्माद्यद्येनोत्पत्त्या संयुक्तं , तत्तत्रैव विनियुज्यत- इति सिद्धम् ॥ ११ ॥ क० स्फ्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एतानि वै दश यज्ञायुधानि ' इति वैशब्दसंयोगादस्यानुवादसारूप्यम् । न चात्र भावनावचनो विधायकोऽस्ति यो विनियुञ्जीत विदध्याद्वेति । बहुतराणि च वाक्यानि त्वत्पक्षेऽनर्थकानि भवेयुः । न ह्येषामनुवादत्वे किंचित्प्रयोजनमस्ति । साक्षाच्चैतानि स्वाभिधानैरुद्धननादिष्वेव विवियुज्यन्ते । परोक्षवृत्त्या यज्ञायुधवाक्ये । यज्ञशब्दस्याङ्गलक्षणार्थत्वादायुधशब्दस्य च युद्धसाधनवचनस्य क्रियान्तरसाधनेष्वौपचारिकत्वात् । न चात्र सप्तदशारत्निन्यायोऽवकल्पते । न ह्यत्र वाजपेयस्योतिवत्संबन्धमात्राभिधायिनी यज्ञशब्दात्परा षष्ठी दृश्यते । सत्यपि चाऽऽनर्थक्यात्तदङ्गावतरणे सामान्यशास्त्राणि विशेषशास्त्रैरुद्धननादिसंयुक्तैरुपसंह्रियमाणानि न कर्मान्तरैः संबध्येरन् । तस्मादुद्धननादिवाक्यप्रापितानां सतां यादृशं वयं यज्ञायुधत्वं पश्यामस्तादृशम् एतानि वै दश ' इत्यनेनानूद्यते । यत्त्वपूर्वभेदः प्रयोजको नास्तीति । तत्र ब्रूमः । कपालादीनां तावदस्त्येव पुरोडाशाद्यपूर्वभेदः । इतरेषामप्युद्धननादिद्वारत्वादन्यत्र तत्कृतोपकाराभावादसंकरः । तद्यथाऽवघातादयः समानापूर्वनिबन्धनेष्वपि स्रुगादिषु कारकान्तरत्वान्न क्रियन्ते । तस्मादेतेषामपि यथासंयोगमेव विनियोग इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

(इति द्रव्यविषय उद्देश्यतावच्छेदकानिरूपणाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

+ अथने तत्र विदध्यात् । स विशेषेण, इति पाठान्तरम् ।

[६] अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रूयते, अरुणया* पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति, इति । तत्र संदेहः । किमरुणिमा कृत्स्नप्रकरणे निविशेतोत क्रय एवैकहायन्यामिति । कथं पुनः अरुणया क्रीणाति इत्येवं

अरुणाशब्दो गुणवचनः पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ द्वावपि सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे संदेहः । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सह संबध्यत उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति । कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते ।

बहुव्रीहिसमासोऽयं मतुवर्थे विधीयते ।
सोऽस्यास्तीति च संबन्धे मत्वर्थीयः प्रवर्तते ॥

गोमानित्येवमादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितासु तद्वत्यर्थे मतुपाऽभिधातव्येऽवश्यं तावत्संबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुतः ।

न हि गोभिरसंबद्धो गोमानित्यभिधीयते ।
तस्माद्विशेषणं तत्र संबन्धः पूर्वमिष्यते ॥

विशेषणं तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् = । इह च संबन्धो विशेषणमिष्यते न गोमात्रम् । असंबद्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् यदि गोमात्रं विशेषणं भवेत्ततस्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितासु विशेष्यं प्रत्ययोऽभिदध्यात् । संबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगतः÷ सोऽभिधातव्यः केनचित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकम् । आकृतिमात्राभिधायित्वात् । न च प्रातिपदिकार्थो गमकः+ । विनाऽपि संबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दोच्चारणेऽपि चाप्रतीतेः । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवेलायामेव संबन्धबुद्धिः । अतश्च 'तदागमे हि तद् दृश्यते' इत्यापि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्तते तेन तत्प्रत्यासन्नं विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्तते यदस्तद्विशेषणभूतं संबन्धमुपाददीत । प्रत्ययस्तु तत्र

---

*तै० सं० (६–१–६) । = आकृत्यधिकरण इति शेषः । ÷ नियोगतः–नियमेनेत्यर्थः । + गमकः–लक्षक इत्यर्थः ।

वर्तत इत्युपादत्ते । स चेदुपाचस्तेनैव संबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद्विशेष्यानभिधानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्संबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक्संबन्धाद्विशेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन संबन्धे न पश्चात्किंचित्प्रयोजनमस्तीत्यप्रतीतिरेवास्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतरप्रत्याय्यत्वात्प्रत्ययार्थः संबन्धः । इतश्च प्रत्ययार्थः संबन्धः ।

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।
देवदत्तस्य गोमत्त्वं संबन्धश्च प्रतीयते ॥

यथैव शाबलेयस्य गोत्वं विशेषणं यथा च विशेषणभूता जातिर्भावप्रत्ययेन निकृष्टाऽभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा । तथा देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्संबन्धनिष्कर्षप्रतीतेश्च स एव भावप्रत्ययार्थोऽध्यवसीयते । यश्च भावप्रत्ययार्थः स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये वर्तमानस्य निमित्तम् । यच्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेयं, लाक्षणिकं विशेष्यम् । यदि च मतुपा संबन्धोऽभिहितस्ततः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह* ब्रूत इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा । तस्मादपि संबन्धोऽर्थः । एतेन सर्वे यौगिकाः कृतद्धितसमासेषु व्याख्याताः । सर्वत्र हि भावप्रत्ययः संबन्धमभिधत्ते । राजपुरुषत्वमौपगवत्वं पाचकत्वमिति । अत एवैते यौगिकाः, यतस्तेन निमित्तेन वर्तन्ते । तस्मान्मत्वर्थविषयाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दैः संबन्धोऽभिधीयते । किं च ।

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते ।
तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्संबन्धस्य प्रधानता ॥

एकं हायनमस्या इति षष्ठ्यन्तेनान्यपदार्थः प्रदर्श्यते । षष्ठ्यर्थस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम् । तद्रूपदर्शनार्थमेव × सर्वनामप्रयोगः । केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्सर्वनामार्थप्रतीत्यभावाच्च । षष्ठ्याश्च स्वस्वामिसंबन्धकारावयवादिसंबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम् । अतोऽपि संबन्धाभिधानं बहुव्रीहिणा ।

* सह—प्रकृत्यर्थेन सहेत्यर्थः । × तदुपदर्शनार्थमेवेति पठान्तरम् ।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्यवसीयते ।
न हि पिङ्गाक्षिसंबन्धस्तस्या नाप्येकवर्षता ॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते, पिङ्गे अक्षिणी अस्याः, एकं हायनमस्याः, चित्रा गावोऽस्येत्येवमादयः । तासां च व्यक्तीनामनन्तत्वेन संबन्धानुपलब्धेर्व्यभिचाराच्चावाचकः शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जातायां पिङ्गाक्ष्यां प्रथमः प्रयोगे भवेत् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह संबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च ।

वयोवस्थाऽभिधीयेत यद्यपि त्वेकहायनी ।
तथाऽपि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते ॥

तस्मान्न द्रव्यशब्दः काश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्यदुदाहरणं संभवति । साक्षाद् द्रव्यवचनशब्दाभावात् । सर्वत्र हि रूढिशब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च संबन्धाभिधायित्वम् । यस्त्वेकान्तेन द्रव्यवचनः स्याड्डित्थडवित्थादिशब्दः स नैव वेदे प्रयुज्यते* । तस्माज्जातिगुणयोर्गुणयोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाऽधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नाऽरब्धव्यमिति । उच्यते ।

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधयिते ।
न हि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयेत ततो नोदाह्रियेरन् । न त्वेतैः संबन्धोऽभिधयिते । कथम् । अतिगौरवात् । इह हि संबन्धमात्रं वाऽभिधेयं कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्संबन्धमात्रं ततः सर्वयौगिकानामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः । अथ संबन्धविशेषस्ततस्तस्य स्वतो+ विशेषाभावादवश्यं संबन्धिकृत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । संबन्ध्यपि चानभिधीयमानो न शक्नोत्यभिधयिमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभिधातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि

* अनेन वैदिकशब्दानामेव विचारविषयतया लौकिकानां डित्थादिशब्दानां विचाराविषयत्वमुक्तं भवति । + स्वत इति—प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां निरूपणयिस्योति पूर्वं शेषः ।

संबन्धोऽवस्थितः। न च तन्मात्रेणान्यस्माद्व्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्युभावप्यभिधातव्यौ। तत्र गोमानित्येकः संबन्धी गोशब्देनाभिधीयते। द्वितीयस्य न काश्चिदभिधाता दृश्यते। तेन मतुपा विशिष्टं संबन्धमभिदधता तद्वन्तं सन्तं संबन्धिनमेकमनुक्त्वाऽभिधातुमशक्नुवता× नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः। ततश्च तमभिधाय संबन्धाभिधायामतिगौरवं स्यात्। अपि च।

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते।
पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत्॥

यदा च पूर्वतराभिहितसंबान्धिप्रतीत्यैव संबन्धोऽप्याक्षिप्तस्तदा नैव प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्यं वक्तुम्। तस्मादर्थाक्षिप्तेनैव संबन्धेन भवितव्यम्। यत्त्वप्रतीते संबन्धे विशेष्यं न प्रतीयत इति तत्र ब्रूमः।

विशेषणाद्विना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः।
विशेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथंचन॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः। ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ताः सन्त्येव। यत्तु नासंबद्धाभिरवच्छिद्यत इति। सत्यं नावच्छिद्यते। तेनैव+ ताभिः संबन्धाक्षेपोऽर्थाल्लभ्यते *= सर्वथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयमित्येतदभिहिते कथमनवस्थितास्ता गावस्तं विशिंषन्तीति तासामेवैष व्यापारो न शब्दस्य। तथा हि।

न विशिंषान्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थिताः।
तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते॥

न हि येन विनाऽर्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यम्। किं तर्हि यावता विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते—गोभिश्चाप्रतीताभिस्तद्वाति बुद्धिर्नोत्पद्यत न संबन्धेनापि। किं च।

× संबन्धिद्वयविशिष्टं सबन्धमिति पूर्वं शेषः। + तेनैव—असंबद्धस्य विशेष्यव्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्याख्यहेतुनैवेत्यर्थः। * संबन्धाक्षेपः—संबन्धप्रतीतिः। = अर्थात्—अर्थापत्तिप्रमाणादिति।

वक्तृव्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् ।
स हि गोभिरसंबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविपर्ययेण श्रोतुः क्रमो भवति । स हि प्रथमं तावत्किंचिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केनचिद्विशेषणेन विनाऽभिधातुमशक्तेर्विशेषणविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथमं तावच्छब्दं शृणोति ततो विशेषणं ततो विशेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वस्त्वन्तराणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्त्रा पूर्वं संबन्ध आलोचितस्तथाऽपि श्रोता पश्चादेवैनं ग्रहीष्यति । न त्वत्र नापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमानः संबन्धो नार्थाक्षिप्तत्वं परित्यजति । वस्तुधर्मश्चैष यदसंबद्धा गावो न विशिंषन्ति स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन यं यथावस्थितं शक्नुवन्ति विशेष्टुं स तथाऽवस्थास्यते । संबन्धश्चासौ+ विशेष्यत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थात्संबध्यते ।

विशेष्यत्वेन संपन्नं तद्विशेषणसंगतम् ।
गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

तस्मादप्यनभिधेयः संबन्धः । किं च ।

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते ।
रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याय्यते न तादृक् मत्वर्थीयेन । न च कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीत्येवाभिव रूपान्तरोपादानं केचिदभिदधाति । तत्र किमसत्त्वभूतसंबन्धाभिधानमाश्रीयतामुत संबन्ध्येवार्थलभ्यताद्विशिष्टोऽभिधीयतामिति । तदुच्यते ।

प्राक्प्रतीतैकसंबन्धिविशिष्टेऽभिहिते परे ।
संबन्धिन्येव संबन्धः प्रतीत इति नोच्यते ॥

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात्संबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सत्यं नास्ति ।

+ संबन्धी चासाविति पाठो युक्तः ।

विनाऽपि तु तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं क्रियताम्। यच्च भावप्रत्यये-नाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमिति। अत्रापि ब्रूमः।

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः।
तदा गत्यन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रितः॥

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि–

यन्निमित्तमपेक्ष्यायं गोमच्छब्दः प्रवर्तते।
स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतलादिभिः॥

तत्र यास्तावत्प्रातिपदिकार्थे विशेषणं गावस्तासां तद्वतः पुरुषादत्यन्तभेदाद्भावप्रत्ययेनाग्रहणम्। समवेतगुणग्राही हि भावप्रत्ययः। न चाऽन्योऽभिधीयमानस्तत्र गुणः संभवति, यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत। न च पुरुष एव तस्य भाव इत्येवं व्यपदेशभेदं लभते। तेन भावप्रत्ययः 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु×' इत्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते। निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षणमस्तीत्यभिधेय निमित्तासंभवे तदपि तावद् गृह्यतामित्येवमाश्रीयते। तस्मादकारणमेतद्यौगिकानां संबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम्।

अतश्च दण्डिशब्देन संबन्ध्येवोच्यते यथा।
तथैव योगिकैः शब्दैः पिङ्गाक्ष्यादिपदैरपि।
संबन्धस्य च भावत्वं व्याख्येयं तेषु पूर्ववत्।
बहुव्रीहेरतो द्रव्यमभिधेयं न तद्गुणः॥

यदप्येकं हायनस्य इत्यन्यपदार्थे षष्ठ्यर्थप्राधान्यात्संबन्धे बहुव्रीहिरिति। तत्राभिधीयते॥

अभिधेयो बहुव्रीहेर्यद्यप्यस्येति कथ्यते।
तथाऽपि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते॥

यदि त्वन्यपदार्थः षष्ठ्यन्त एव संबन्धी स्यात्ततो यथैव राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद्राजा पुरुषविशेषणं भवति, प्रथमान्तत्वाच्च पुरुषः प्रधानरूपेण

+ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)।

समासार्थो भवति । एवमेव चित्रग्वादिशब्दैर्देवदत्तादिविशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन् । न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादिः । तस्माच्चित्राणां गवामयमितीदृशेऽर्थे बहुव्रीहिर्वर्तते । यद्यप्यन्यथा विग्रहस्तथाऽप्युत्तरकालमीदृगर्थदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि कर्तव्यः । ततश्च संबन्धविशिष्टाभिर्गोभिर्देवदत्तादिर्विशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायते । तथैव च राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यां प्रयुज्यमानायां संबन्धः प्रधानभूतोऽभिधीयते, कृते च समासे निवृत्तायां विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयाः प्रत्येकप्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्संबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टार्थप्रत्ययादेव सिद्धेर्न संबन्धपरः समासो भवति, एवमेव षष्ठ्यप्रयोगादेव बहुव्रीहावपि न संबन्धप्राधान्यम् । तच्च + न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् । स चान्यपदार्थः संन्बधी योग्यतावशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतमः परिगृह्यते । तद्यथा ।

चित्रव्यक्तिरियं जातिर्द्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।
गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदियं त्वेकाश्रया क्रिया ॥

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरोपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो गम्यते । तदिहैकं हायनमस्या इति जातेरनादित्वान्न विशेषणं संभवतीति व्यक्तिराश्रीयते । ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामनभिधानमुक्तम् । नैष दोषः ॥

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।
शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र वावज्जात्यैवान्यपदार्थ उपलक्ष्यते तत्र तयैवैकया सकृद् गृहीतयोपलक्षिता व्यक्तयो देशादिभिन्ना अप्यभिधास्यन्त इति सुज्ञानः संबन्धः । न च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः । यत्र तु व्यक्तिभिरेव व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्षणं जातिरेवाभ्युपगम्यते । सर्वथा दूरमपि विशेषणमालायामनुवर्तमानायां प्रथमोपलक्षणस्याभेदात्संबन्धदर्शनमुपपत्स्यते । सर्वप्रथमसर्वान्त्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तरालिकानां तु लक्षणासिद्धज्ञानत्वा-

---

+ तच्च नेत्यत्र न चेति पाठान्तरम् ।

विस्पष्टे क्रयसंबन्धे गम्यमाने संशय इति। उच्यते। इह हि गुणमरुणिमानममूर्तं सन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द उपदिशति। यत्करणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या संयुज्य निर्दिशति अरुणयेति। न चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितुमर्हति। अतोऽसंबन्धं क्रीणाति-

---

दनभिधेयत्वम्। अतश्च पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यां स्वव्यक्त्यो गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते। ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते। तच्च समासार्थो भवति। स पुनः किमभिधेयो लाक्षणिक इति। प्राधान्येन प्रतीतेः सामानाधिकरण्यात् अनेकमन्यपदार्थ × ' इति। च स्मरणाद्देवतातद्धितमत्वर्थीयादिभिरिवाभिधीयत इति केचित्। अपरे त्वाहुः। युक्तं देवतातद्धितादावनन्यप्रयोजनत्वाच्छब्दाधिक्याच्चान्यपदार्थाभिधानम्। न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन सोऽर्थ शक्यो लक्षयितुम्। व्यभिचारात्। केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीतेः। बहुव्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः पदयोर्विद्यमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिकस्य शब्दावयस्याभावात्पिङ्गत्वाक्षित्वाभ्यामेव च द्रव्यप्रत्ययासिद्धेर्न शक्यमभिधेयत्वं कल्पयितुमिति। न त्वेतद्व्यापित्वेन शक्यमाश्रयितुम्। कर्मधारये ह्येतद्व्यापित्वेन स्यात्सर्वथा लक्षणानिमित्तोपपत्तेः। इह तु चित्रगुरित्येवमादिषु चित्रगोशब्दयोरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वाद्देवदत्तादिशब्दैश्च न श्रुत्या लक्षणया वा सामानाधिकरण्यमवकल्पते प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थप्रतीतेर्न वाक्यार्थत्वकल्पना। न च केवलं समासवेलायां यौ पदार्थाववधारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ, यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात्। तस्मादवश्यं प्रतीतेः स्मरणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं च प्राधान्यमविरुद्धं भविष्यति। अतश्चैवमादिषु बहुव्रीहेरन्यपदार्थाभिधानशक्तिर्दृष्टेति यत्रापि कथंचिल्लक्षणा संभवति तत्रापि पूर्वक्लृप्तशक्त्यनपायादभिधेयत्वमेवाध्यवसीयते। तस्मादुपपन्नं पिङ्गाक्ष्यादीनां द्रव्यवचनत्वम्। यत्त्वेकहायनीति वयोवचन इति। तदनुपपन्नम्। वयसो लक्षणयाऽवगतेः। उक्षादिशब्दानां हि वयो

× (पा०सू२-२-२४)।

नाऽरुणगुणस्यावगच्छामः । न चाशङ्कनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीत्येवं प्रकल्पना कदाचिदुपपद्येतापि । केनचित्प्रकारेण संबन्ध इति वचनप्रामाण्यप्रकारान्वेषणे बुद्धिर्भवति । तद्यदि परं विचारयन्तः क्रियासंबन्धसामर्थ्यमवगमिष्यामः एकवाक्यतया क्रय-

---

वचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दाः पुनः कालविशेषयुक्तद्रव्यवचनाः सन्तो वयो लक्षयन्तः प्रवर्तन्ते । न ह्येकं हायनमस्या इत्येवं वयो निर्दिश्यते । किं तर्हि । द्रव्यम् । तस्य ह्येकं हायनं जातस्य न वयस : । तस्मादुभाभ्यामप्येताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽयं संशयः किमरुणिमा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्यस्थाख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्धननादिवदाक्षेपः । संयुक्तश्रवणादसार्वत्रिकत्वे प्राप्ते तं परिहरति । एष गुणः क्रयेणैकहायन्या वा समानवाक्योपादानात्संबध्येत । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाङ्कनयितरे सति द्रव्यसंबन्धे, क्रयसंबन्धः श्रुतिबलीयस्त्वाद्भवेत् । न चासावमूर्तत्वान्निष्क्रियस्य गुणस्योपपद्यते । यदि त्वगत्या पुनर्द्रव्ये संबन्ध आश्रीयते तत्राप्येकहायन्याम् 'ऐक्यशब्द्ये×परार्थवत्' इत्येवं क्रयारुणिमानौ प्रति वैरूप्यं स्यात् । भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासंन्नमभ्युपगन्तव्यः । क्रियासंबधस्य कारकविभक्तिसाध्यत्वात्, गुणसंबधस्य च षष्ठ्यधीनत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन संबन्धिना योग्यत्वाभावादसंबधमानः प्रकरणिना गृहीतः सर्वार्थः स्यादित्याशङ्क्यते । तेन तर्ह्ययमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसंबन्धो नाऽऽशङ्कितव्यस्तदर्थमाह—न चाशङ्कनीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यतीति । यदेतत्समानवाक्योपादानं करणविभक्तिनिर्देशश्चैतेनापि क्रयैकहायनीविशेषणत्वबुद्धिर्दृढा जायते । तेन शब्दप्रामाण्याद्वस्तुविसंवादाच्च किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिमिति जायते संदेहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासंबन्धमुपन्यस्यति । वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात् । तत्र विनियोगबलेनास्य

× (ज० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८) ।

एवारुणिमानं निवेशयिष्यामः । अथ त्वप्रमाद्यद्भिरान्विष्यमाणो न कथंचन संबन्ध उपपत्स्यते, ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । तस्मादवश्यं विचारणीयमेतदिति । किं तावत्प्राप्तम् । कृत्स्ने प्रकरणे निवेशः । कस्मात् । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च । ननु प्रकरणाद्वाक्यं बलीयो भवतीत्येकवाक्यत्वादरु-

---

वस्तुसामर्थ्यसद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे । तद्यदि केनाचित्प्रकारेणोपपत्स्यते ततः क्रय एव निवेशमङ्गीकरिष्यामः । अथ तु न कथंचनोपपत्स्यते ततो वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवस्यामः । न चात्र वाक्यभेदः प्रत्ययाद्यन्यतमावृत्तिलक्षणः । कस्तर्हि, विभागरूपः । क्रयवाक्यस्य भेदं विभागलक्षणमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

यद्वा भिद्यत इत्येवं घञर्थे कर्मकर्तरि ।
अरुणाशब्द एवं च भेदो वाक्यस्य गम्यते ॥

पृथग्भवद्वाक्यं भेदयतीति वाक्यभेदः । तादृशं चाभ्युपगम्य प्रकरणधर्माध्यवसानम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्रियेते तावत्प्रकरधर्मत्वं नास्ति । यदा तु वस्तुविसंवादाद्विहतशक्तिनी ते निर्व्यापारे भाविष्यतस्तदा प्रकरणविनियोग इति । किं तावत्प्राप्तमत आह–

विहितस्तु* सर्वधर्मः स्यात्संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति । श्रुतिवाक्ययोश्च तावदसामर्थ्येनौदासीन्यात् । कथं पुनर्गुणस्याक्रियात्मकस्य × सतः प्रकरणेन ग्रहणम् । उच्यते । नैवात्र प्रकरणं ग्राहकत्वेनेष्टम् + । कथं तर्हि । अरुणयेत्यत्र पदे या तृतीया तया करणानि प्रकरणलभ्यज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानि सोमप्रभृतीन्यनूद्यारुणप्रातिपदिकार्थो विधीयते ।

---

*(अ० ३ पा० १ अ० ४ सू० ८) । × कथं पुनरिति–इतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकेन प्रकरणेन गृह्यमाणमितिकर्तव्यतारूपमेव स्यात् । क्रियाया एव च करणानुग्राहकत्वरूपेतिकर्तव्यातात्वात्कथमक्रियारूपस्यारुणिम्नः प्रकरणेन विनियोग इति शङ्काशयः + ग्राहकत्वेन–विनियोजकत्वेन ।

णिमा क्रयेण संभन्त्स्यत इति । नैतदेवमवगम्यते । न हि वचनशतेनाप्यनारभ्योऽर्थः शक्यो विधातुम् । यो हि ब्रूयादुदकेन दग्धव्यमाग्निना क्लेदयितव्यमिति किं स वचनप्रयोजनसामञ्जस्यमश्नुवीत । न चामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनमुपपद्यते । तस्मादरुणया क्रीणातीति संबन्धाभावादेकवाक्यता न भवतीति । ननु नैवायं गुणवचनः । किं तर्हि । द्रव्यवचनः । कुतः । स्त्रीलिङ्गसंबन्धात् । द्रव्यविशेषा ह्येते स्त्री पुमान्न नपुंसकमिति । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्स्त्रीत्प्रत्ययो भवतीति स्त्रीप्रत्ययं चारुणयेत्युपलभामहे । तस्माद् द्रव्यवचनोऽ-

---

अतश्च पदमेवैतद्वाक्येनैवं विभज्यते ।
या व्यक्तिः कारणत्वेन चोदितापूर्वसाधनम् ॥
तया तत्साधयेन्नित्यमरुणत्वविशिष्टया ।
एवं चेदरुणं कार्यं करणं यद् ग्रहाद्यपि ॥

तस्मात्सर्वकरणान्यरुणीकर्तव्यानि ।

यत्पुनर्यजमानादि विहितं कारकान्तरम् ।
न तस्यायं गुणः शेषः सर्वार्थोऽप्यवधारितः ॥

यदुच्यते गुणवचनत्वादरुणाशब्दः क्रीणातिना न संबध्यत इति तदाक्षिपन्नाह—ननु नैवायं गुणवचन इति । रूपरसादिशब्दाः केवलगुणवचनाः । तथा हि । यदा तेषां द्रव्येषु प्रयोगस्तदा न मत्वर्थीयेन विना प्रवर्तन्ते । ये पुनः शुक्लारुणादिशब्दास्ते कदाचिदेव षष्ठ्यन्तद्रव्यपदसंनिधानाद्भावप्रत्ययरहिता गुणेषु वर्तन्ते । पटस्य शुक्ल इति । नित्यं गुणोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तथा चान्तरेणापि मत्वर्थीयं द्रव्यसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्ते । यथा शुक्लः पटोऽरुणो घट इति । ननु च मतुब्लोपाम्नानादेषामेवं* वृत्तिर्भविष्यति । नैतदेवम् ।

---

* ' गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ' इति वार्तिकादिति शेषः ।

रुणाशब्द इति । तदेतदपेशलम् । तदेव हि द्रव्यमरुणिम्ना परिच्छि-

---

शब्दानां न हि लोपेन वाच्योऽर्थः प्रतिपाद्यते ।
तस्मादुभयसामर्थ्यमेवं तत्रावगम्यते ॥

यथैव क्विबन्ताधुनादिषु प्रकृतिप्रत्ययगोः प्रत्येकमुभयार्थाभिधानसामर्थ्यं सदेव लोपद्वारेणान्वाख्यायते तथैवात्र प्रातिपदिकमेव मत्वर्थमप्युपादातुं समर्थमिति मतुब्लोपाम्नानम् । लक्षणयेति चेत् । न । क्विबन्तादिवदेव मुख्यरूपप्रतीतेः । न च लक्षणासु शास्त्रेणान्वाख्यानं क्रियते । रूपादीनामपि च लक्षणोपपत्तेर्मतुपा विना वृत्तिः स्यात् । चन्दनस्य गन्ध इतिवच्चान्तरेण भावप्रत्ययं गोररुण इत्यपि प्रयोगः स्यात् । यथा च गन्धत्वमित्युक्ते चन्दनादिसंबन्धमपास्य तद्विशेषाणां गधत्वसंबन्धो भवति । एवमरुणत्वमित्यपि द्रव्यसंबन्धो न स्यात् । रूपादिशब्दवदेव चारुणादेरपि द्रव्यसामानाधिकरण्यं न स्यात् । यो हि मन्यते लक्षणयारुणादिषु सामानाधिकरण्यमिति तस्य रूपादिष्वपि तथैव स्यादरुणत्वादिषु वा । न हि ते किंचिदप्याधिकं वदन्ति । एतेनारुणत्वादिभ्यो मतुब्लोपप्रसक्तिर्व्याख्याता । किं च ।

लिङ्गसंख्यादिसंबन्धो गुणानां न च विद्यते ।
तद्योगादपि शुक्लादेर्द्रव्यवाचित्वमिष्यते ॥

ननु 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इत्येवं सेत्स्यति । न । रूपादिशुक्लत्वादिष्वपि प्रसङ्गात् । अपि च । गुणवचन इति न गुणाभिधानमात्रेणोच्यते । किं तर्हि । गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । न ह्यन्यथा वचनशब्दः प्रयुज्यते । वचनमेव+ स्वरूपं शब्दस्येत्येवं गुणशब्देनैव व्यवहारासिद्धेः । अत एव रूपादीनामग्रहणम् । एतेन मतुब्लोपवाक्यं व्याख्यातम् । तस्माद् द्रव्यवचनोऽरुणाशब्दः, तस्य च कारकत्वाभिधानोपपत्तेरेकवाक्यत्वसिद्धिः । अतो न सर्वधर्मत्वमिति । तदेतदपेशलमिति । आकृत्यधिकरणोक्तन्यायविसंवादादशोभनमित्यभिप्रायम्* । तथा हि ।

+ वचनमेव—अभिधानमेव । * (अ० १ पा० ३ अ० ९)

द्यमानमरुणाशब्दाभिधानीयतां लभते । तदेवान्यगुणकं नारुणाशब्दः शक्नोत्यभिवदितुम्। अरुणिमानमेष शब्दो न व्यभिचरति । व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम् । अव्यभिचारि च कारणं कारणवतामिष्टम्। अतोऽस्य गुणः स्वार्थ इति गम्यते । तदस्य प्रत्यक्षतो गुणवचनता गम्यते । स्त्रीप्रत्ययदर्शनात्तु नूनमरुणाप्रातिपदिकं द्रव्यवचनमित्यनुमनाम्। प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः। तस्माद् गुणवचनः। कथं

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यं कदाचिन्न मुञ्चति ।
स एव तस्य वाच्योऽर्थो गुणं चैष न मुञ्चति ॥

एकान्तद्रव्यसंबन्धिनि तावद् गुणे विशेषणात्पूर्वतरमाभिहिते तत्संबन्धादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुमित्युक्तम्।

व्यभिचाराच्च न द्रव्यस्वरूपं वाच्यमिष्यते ।
तद्गुणेऽन्यत्र वृत्तेश्च निवृत्तेश्चागुणात्ततः ॥

ननु गुणान्तरोत्पत्तिकालेऽन्यदेव द्रव्यमिति न व्यभिचरेत् ।

न तावदयमेकान्तः कार्यद्रव्यान्तरोद्भवः ।
स्थितेऽपि हि भवत्येव द्रव्ये किंचिद् गुणान्तरम् ॥

येषां× तावत्कार्यद्रव्याण्येव घटादीनि पच्यन्ते यथा पैठराणां+ तन्मतेनाभेद एव। पैलूकानामपि* तु परमाणुषु व्यभिचारः यादृशं त्वस्माभिर्द्रव्यमभिहितं तादृशस्य सर्वत्र गुणमात्रमेव भिद्यते न स्वरूपम् । यानि च घटादीनि द्रव्यान्तरेण गैरिक दिना रक्तानि संयुक्तसमवेतगुणद्वारेणारुणादिशब्दैरभिधीयन्ते, तत्रैकस्यैव द्रव्यस्यानेकानीलपीतादिशब्दाविषयत्वापत्तेः स्पष्टं व्यभिचारित्वम्। अतश्चाऽऽकृतिव्यवहाराद् दूरेण स्थूलतरोऽयमित्यपेशलता । मतुब्लोपश्चात्यन्तानिरूढलक्षणावशादन्वाख्यायते । यत्तु मुख्यप्रत्ययान्नैवमिति । तत्रोच्यते ।

× येषां—नैयायिकानामित्यर्थः। + पैठराणां-पिठरपाकवादिनाम्। * पैलूकानां-पीलुशब्दवाच्यपरमाणुषु पाकवादिनो वैशेषिकास्तेषामित्यर्थः।

गौणत्वं यो वदेदत्र स एवमनुयुज्यते ।
संनिकृष्टाभिधेयार्थलक्षणायां न दुष्टता ॥

अग्निर्माणवक इत्यत्राग्निमाणवकयोरत्यन्तभेदात्सादृश्येन शब्दः प्रवर्तमानः प्रत्ययवैलक्षण्यान्नाभिधातेति सर्वेण ज्ञायते । ये तु जातिगुणवचना भूत्वा द्रव्यं प्रत्याययन्ति तेषामभिधेयलक्ष्याणवस्यतुनोर्विवेकाभावात्प्रतीतावप्यविवेकः स्थित एव । स कथंचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपुणैः परीक्षकैरपनीयत इति । लोकस्य तु मुख्यबुद्धिरेव । न च परीक्षकाणामनभिधेयत्वं वदतां लोकाविरोधः । प्रतीतमात्रव्यवहारी हि लोकोऽभिधानलक्षणरविवेकमकुर्वन्नुदासीनावस्थः सामान्याविशेषबाधादिसिद्ध्यर्थं परीककैर्विवेकं क्रियमाणं न नानुमन्यते । तस्मादविरोधः । कथं न रूपादिशब्देष्वपि तल्लक्षणया मतुब्लोपः कथं वा लक्षणावृत्तिः शास्त्रेणान्वाख्यायत इति । अत्राभिधीयते ।

निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियते सांप्रतं काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥

इह केषुचिदर्थेष्वभिधानवदेव लक्षणाशक्तिरप्यनादिकालप्रवृत्तत्वेन निरूढा, यथा शुक्लादिषु । केषुचित्तु क्रियते यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति । केषुचित्पुनः कर्तुमपि न शक्यते. यथा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु । कथं पुनरिहाविशिष्टे संबन्धे सति न लक्षणेति । तत्रोत्तरमाभिधानवादिति । यथा भवतः समाने गुणशब्दत्वे शुक्लादीनां गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं न रूपादीनामेवं मम लक्षणेति । तत्रैतत्स्यात् । अभिधानशक्तिः स्वाभाविकी । लक्षणा तु न संबन्धादधिकनिमित्तमपेक्षत इति । उच्यते । यदृच्छाशब्दत्व एतदेवं स्यात् । तव तु शुक्लादीनां समवेतगुणद्वारेण द्रव्ये वृत्तिः । तत्त्वाविशिष्टं रूपादिष्वपीति द्रव्ये वृत्तिप्रसङ्गः । तत्रावश्यं गुणगतः काश्चित्सामर्थ्यभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । येन ते शब्दाः केचिदेव गुणिपरा भवन्ति, अन्ये गुणप्रधानाः । एवं लक्षणायामपि भविष्यति ॥

तस्माद्यथैव शब्दानां शक्तिभेदोऽभिधां प्रति ।
प्रत्येतव्यस्तथाऽर्थानां लक्ष्यार्थान्तरगोचरः ॥

सत्यपि च फलानुमेये दृश्यमानार्थप्रत्यायनसामर्थ्ये सत्यपि चास्माकमप्यदृष्टशक्ति × गौरतुल्यत्मे अभिधेयमात्रप्रत्ययेन निवृत्तव्यापपारे शब्देऽर्थप्रत्यये चाकृतार्थे सति कल्प्यमानत्वादर्थशक्तिः प्रमाणवती न शब्दशक्तिः। तेनादृष्टकल्पनातुल्यत्वेन पक्षयोस्तुल्यबलत्वम् । अतश्च रूपादीनां लक्षणाशक्त्यभावान्मतुपा विना न द्रव्ये वृत्तिः । तथा च रसादिभ्यश्च * इति प्रत्ययान्तरनिवृत्यर्थं मतुन्नियमपुनःश्रुतिरमुमेवार्थं द्योतयति। न च रूपादिप्रत्ययेन्तर न द्रव्यं प्रत्याय्यते गम्यते हि धूमादिनेवाग्निरविनाभावाद् द्रव्यम्। शब्दस्य त्वतत्परत्वाल्लक्षणानध्यवसानम्। प्रधानत्वाप्रधानत्वप्रतीतिस्तु द्रव्यगुणयोः स्वाभाविकी। नित्यं हि रूपादिषु स्वप्राधान्येनाभिधीयमानेषु द्रव्यं विशेणत्वेनोच्यते शुक्लादिषुं विशेष्यत्वेन । अत एव चानादिकालप्रसिद्धार्थत्वादस्या लक्षणाया मतुब्लोपाभ्रानेनानुगमः । या त्वादिमती नात्यन्तप्रसिद्धा नासौ शास्त्रेणानुगम्यते विनाऽपि चानुगमात्संबन्ध्यतरवशेन सा कदाचिदुपलभ्यते। तद्यथा मधुरो रसः। स्निग्धः शीतो गुरुरिति स्निग्धशीतत्वावीनां गुणान्तरविशेषत्वान्न रसेन संबन्धोऽस्तीति रसलक्षितेन द्रव्येण संबध्यते । तस्माच्छक्तिपर्यनुयोगाभावान्मतुब्लोपभावाभावौ = । एतेन भावप्रत्ययसदसद्भावसामानाधिकरण्यवैयाधिकरण्यव्यवस्था व्याख्याता । शुक्लत्वादिशब्दाश्च भावप्रत्ययनिष्कृष्टविशेष्यभूतगुणवचनत्वाद्गन्धवदेव नित्यं वैयधिकरण्येन संबध्यन्ते ।

एतावांस्तु विशेषोऽत्र यदत्रापि विशेषणम् ।
विशेष्य एव शुक्लत्वे शुक्लो द्रव्यविशेषणम् ॥
द्रव्योपसर्जनीभूतः स्वप्रातिपदिके स्थितः ।
तादृग्निष्कृष्यते द्रव्यात्पश्चात्तु त्वतलदिभिः ॥

× शक्तिकल्पनेति पाठान्तरम् । + पा०सू०(५—२—९५) । = शुक्लादिशब्दयोरिति शेषः ।

तर्हि स्त्रीप्रत्ययसंबन्धः । भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता । यथा करुणा बुद्धिः एवमरुणेति । गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यते । तस्माद्वाक्यभेदं कृत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेव संनिवेश इति ।

अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते तस्मिन्नेव वाक्य एकहायनीशब्देन संभन्त्स्यते न भविष्यति वाक्यभेद इति तन्न । केवलं हि

तेनैतस्य द्विरूपत्वं गन्धादेरेकरूपता ।
तथा च शुक्ल इत्यस्य पुनरन्या द्विरूपता ॥
कदाचिद् गुणमेवाऽऽह गुणिनं लक्षयेत्क्वचित् ।
षष्ठ्यन्ततद्धितविभक्त्यन्तवाच्यद्रव्योपसर्जनः ॥
पटस्य शुक्ल इत्यत्र निष्कृष्टो गुण आश्रितः ।
पटः शुक्ल इति त्वत्र द्रव्यलीनोऽभिधीयते ॥

लिङ्गसंख्यादिसंबन्धः स्वाश्रयद्वारेण पूर्ववदेवोपपत्स्यते । तथा गुणवचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैयाकरणानां गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वात् । न हि वैय्याकरणानां वैशेषिकवद्गुणाः परिसंख्यायन्ते । किं तर्हि, अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः । शुक्लादिशब्दाश्चोपसर्जनीभूतमर्थं वदन्ति न रूपादिशब्दा इति लिङ्गसंख्यासंबन्धासंकरः । भाष्यकारेण त्वेतमेव परिहारं मनसि कृत्वोक्तं, **भवति हि गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता** यथा करुणाबुद्धिशब्दयोः गन्धादिशब्दतुल्यावपि चैतौ प्रदर्शनमात्रविशेषादुदाहृतौ । एतदुक्तं भवति । येऽपि तावत्स्वप्रधानगुणवचनास्तेऽपि कथंचिल्लिङ्गसंख्याभ्यां युज्यन्ते किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम् । एवमनया युक्त्याऽरुणेति गुणवचनः । **गुणवचनश्चेत्क्रीणातिना न संबध्यत** इत्युपसंहृते परः पुनराह–अथ यदि क्रीणातिना न संबध्यते तत एकहायन्या संबध्यतामिति । शक्यते हि गुणवचनस्य द्रव्यसंबन्धः कर्तुम् । सिद्धान्तवादी तु श्रुत्या क्रियासंबन्धावगमाद् द्रव्यसंबन्धो वाक्यलक्षणो दुर्बलत्वाद्बाध्यत इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह–**तन्न । केवलं हि गुणामिति ।** द्विप्रकारो

गुणमरुणाशब्दोऽभिदधाति न द्रव्यगुणौ । केवलं च द्रव्यमेकहायनीशब्दो न गुणसहितमिति तयोः संबन्धस्य वाचिकां षष्ठिमन्तरेण कथं संबन्धो गम्यते । आह । अन्तरेणापि षष्ठीमेकविभक्तिनिर्देशात्सामानाधिकरण्यमवगमिष्यामः । यथा नीलमुत्पलमिति । तदनुपपन्नम् ÷ । रूपादरुणाशब्दस्य × गुणवचनता । कल्पनीयं त्वेकविभक्तिसंयोगादेकहायनीशब्दसंनिधानाच्च तदेकवाक्यताभ्युपगम्यैकहायनीशब्दसामानाधिकरण्यम् । न च लिङ्गाद्वाक्यं बलीयः । तस्मादसदेतत् । तत्रोच्यते । यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवर्तमानो नान्येन संबन्धं लभते तदाऽनुपदेशकत्वादानर्थक्यं मा भूदिति द्रव्यपरतामापद्यते । तस्यामवस्थायामेकविभक्तियुक्तेनैकहायनीशब्देन संनिहितेनैकवाक्यतामापद्यमानः समानाधिकरणो भवति । तथा च कृत्वा नीलमुत्पलमित्युपपद्यते । स चायमरुणाशब्दस्तस्यामवस्थायां वर्तते । न ह्यस्य स्वार्थमभिदधत इतो विच्छिन्नस्य प्रकरणेऽप्यर्थवत्ता । कुतः । येनैव हेतुना क्रीणातिना न संबध्यते,

---

हि नाम शब्दानां संबन्धः सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा । तत्र यदोभाभ्यामुभयार्थोपादानं तदा सामानाधिकरण्यं भवति । षष्ठ्यन्तद्रव्यपदोच्चारणे तु वैयधिकरण्येन संबन्धः । तदिह केवलगुणिवचनत्वादरुणैकहायनीशब्दयोः श्रुतिसामानाधिकरण्यं तावन्न विद्यते । नापि षष्ठीश्रुतिरस्ति + । तस्मात्तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वान्न द्रव्यगुणयोः संबन्ध इति । बलाबलकृतं संबन्धनिराकरणमवगम्याप्रमाणकृतत्वाभिप्रायेणायं ब्रवीति मत्वैकविभक्तियोगादित्याह—तदनुपपन्नमिति—बलाबलप्रदर्शनम् । प्रथमं तावत्स्वसामर्थ्येनारुणप्रातिपदिकस्य गुणवचनत्वं गम्यते । पदान्तरसंनिधानाच्च सामानाधिकरण्यमिति बलाबलम् । तत्राऽऽह ।

÷ तदुपपन्नमिति पाठान्तरम् । × रूपात्—सामर्थ्यात् । + तेन वैयधिकरण्येनाप्यन्वयो नोपपद्यत इति पूरणम् ।

नामूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवतीति । न च क्रियासाधनैर्द्रव्यैः । न हि केवलगुणवचनः शक्नोति द्रव्यमभिधातुमिति । स एव हेतुः प्रकरणसंबन्धाभावेऽपि । तत्रापि संबध्यमानः क्रियाभिर्वा संबध्येत तत्साधनैर्वा द्रव्यैः । तच्चोभयमप्यनुपपन्नम् । अतोऽनर्थकत्वपरिजिहीर्षया संनिहितेनैकहायनीशब्देनारुणाशब्दः संबध्यते । नास्ति वाक्यभेदः । नैतदेवम् । न ह्ययमरुणाशब्द एकहायनीविशेषणं भवितुमर्हति । किं कारणम् । करणविभक्त्या तृतीयया समुच्चरितोऽयम् । तेनैतेन तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणेन भवितव्यम् । कारकाणां हि क्रियया संबन्धो न द्रव्येणेति । स एष श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियाविशेषणं वाक्यादेकहायनीविशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्मान्नास्यैकहायनीसंबन्ध इति । ननु च गुणस्य क्रियासंबन्धाभावादविवक्षिता कारकविभक्तिरित्येकहायनीसंबन्धोऽयमध्यवसितः । एवमपि नोपपद्यते । यदि कारकाभिधानमविवक्षितमिति गुणशब्देनैतेन द्रव्यमभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेक इति प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति । न हि तृतीयान्तस्तमभिसंबन्धं शक्नोति वक्तुम् । न चान्यथानुपपत्तिरित्यन्योऽस्यानुपपद्यमानोऽर्थः शक्यते

केवलारुणवाचित्वं लिङ्गाद्यद्यपि गम्यते ।
तथाऽप्यगतितो वाक्याल्लक्षणावृत्तिराश्रिता ॥

इदानीं तृतीयाश्रुतिबलीयस्त्वात्क्रियासंबन्धावबोधाद् द्रव्यसंबन्धबाधं दर्शयति । तत्राप्यगत्यैव प्रत्यवस्थानम् । ननु गुणस्य क्रियासंबन्धाभावादिति । तस्योत्तरं तृतीयानर्थक्यप्रसङ्गादिति । न ह्यगत्याऽनभिधेयोऽर्थः शक्यः प्रत्येतुम् । न चात्र लक्षणयाऽपि सक्तुद्वितीयावत्तृतीयाऽर्थवती + कारकसामान्यस्याप्यनिष्टत्वात् । परस्त्वाह लिङ्गसंख्यावदाश्रयद्वारप्राप्तं कारकमनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधास्यत इति । अस्ति ह्येतदपि दर्शनं यद् गुणशब्देभ्यो विनाऽपि कारकत्वेन

+ ' सक्तून् जुहोति ' इत्यत्रेति शेषः ।

कल्पयितुम् । यथाऽग्नौ तिष्ठति माणवक इत्युक्ते ज्वलनेऽनुपपद्यमानो नाश्वे गवि वा कल्प्यते । अग्निसमीपवचन एवाध्यवसीयते । तद्वदिहाप्यप्रथमान्तः शब्दो न कथंचिदप्यव्ययव्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे भवितुमर्हतीति । तस्मात्काममनर्थकोऽवगम्यतां नास्यैकहायनीसंबन्धोऽध्यवसातव्यः । आह । न ब्रूमो न कारकमरुणाशब्देनाभिधीयत इति । व्यक्तमरुणगुणविशिष्टमेतेन कारकमभिधीयते । कदाचित्तु किंचिद्विधित्सितं भवति कदाचिदुपसर्जनीभूतोऽर्थो विधित्सितः प्रधानीभूतोऽनुवादः । तद्यथा दण्डीत्युपसर्जनीभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दोऽवगम्यते । कदाचित्तु निर्ज्ञाते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थमुच्चार्यते दण्डी प्रैपानन्वाह इति । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इति । एवमिहापि यद्युपसर्जनभूतोऽरुणो गुणः, प्रधानभूतं कारकम्, तथाऽप्यनूदिते कारकेऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते । तस्मादेकहायनीसंबन्ध उपपद्यते नास्ति वाक्यभेद इति । नैतत्सारम् । अत्र ह्येकहायनीक्रीणात्योरनवबुद्धं संबन्धं बोधयितुमयमेकहायनीशब्द उच्चरितः । स एष कथमिवारुणाशब्देन संबध्यते । तदेतदभिहितमपि पुनः पुनः पर्यनुयुज्यते । कथं पुनरेकहायनीशब्दस्य

कारकाविशेषणत्वाद् द्वितीयादयो भवन्तीति । नैतत्सारमिति । यद्यपि कथंचिदरुणयेत्यस्यैकहायनीसंबन्धयोग्यत्वं तथाऽपि क्रियाक्षिप्तायामेकहायन्याम् । एकशब्द्ये * परार्थवत् इत्येवमुभयसंबन्धाभावे बलीयसा क्रयसंबन्धेन गुणसंबन्धनिराकरणम् । न ह्यत्र क्रियासंबन्धविभक्तिवद् गुणसंबन्धविभक्तिः + षष्ठी दृश्यते । नीलोत्पले तु श्रुतिविरोधाभावाद्वाक्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यत इति वैषम्यम् । ये तु सामानाधिकरण्यविकल्पास्तान् 'नियमो वैकार्थ्ये हि ' इत्यत्र

---

* (अ० १पा० ४अ० ५सू० ८) । + क्रियासंबन्धविभक्तिः—कारकविभक्तिरित्यर्थः ।

क्रीणातिनाऽरुणगुणेन च समाने समभिव्याहारे क्रीणातिना संबन्धोऽभ्युपगमनीयो न पुनरारुण्येनेति । शब्दप्रामाण्यात् । भवति हि क्रियासंबन्धस्य वाचिका विभक्तिरेकहायनीशब्दमनुनिविष्टा न तु गुणसंबन्धस्य वाचिका । का पुनः क्रियासंबन्धस्य वाचिका का वा गुणसंबन्धस्येति । कारकलक्षणा । क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति द्वितीयादिः । अविवक्षिते पुनः कारके संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । पश्यामस्तु खलु तृतीयाम् । अतः क्रीणातिना संबन्धमभ्युगच्छाम एकहायनीशब्दस्य नारुणाशब्देनेति । कथं तर्हि भवत्यत्र संबन्धो नीलमुत्पलमिति । उच्यते । भवति न तु श्रुतिलक्षणः किं तु वाक्यलक्षणः । उत्पलशब्दसंनिधाने तदपेक्षी नीलशब्दस्तेनैकवाक्यतामभ्युपगच्छन्नजहत्स्वार्थवृत्तिरुपलविशेषाभिधानपर उच्चार्यमाणः संबन्धमभ्युपैति ।

नन्विहापि वाक्यलक्षणस्तद्वदेवारुणिम्ना समं* संबन्ध एकहायन्या युज्यते । नेति ब्रूमः । श्रुतिर्हि वाक्याद् बलीयसी श्रुतिश्चास्याः क्रियासंबन्धमाह न गुणसंबन्धम् । यदि पुनः श्रुतिसामर्थ्यात्क्रियासंबन्धोऽभ्युपगम्येत एकवाक्यतावदपि गुणसंबन्धः । नैवं शक्यम् । यो ह्यन्येन सह संबन्द्धुमुच्चार्यते न तत्समीपगतोऽप्यन्यस्तेन सह संबन्द्धुमर्हति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषेण देवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थमुच्चार्यमाणो राजशब्दो न पुरुषो संबध्यते । तद्वदिह क्रियाविशेषणार्थमुच्चार्यमाण एकहायनशिब्दो नारुणाशब्देन संबन्धमर्हति । आह । सत्यमेवमेतत् । असत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्यमकारणम् ।

षष्ठान्त्याधिकरणसूत्रे सर्वानेव वक्ष्यामः । सर्वथा लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यमिति दुर्बलम् । न च कारकविशेषणत्वाद् गुणानां कारकविभक्तिः । किं तर्हि कारकत्वादेवेति । एतदपि पश्चैकत्वविवक्षाधिकरणे वक्ष्यते । आह । सत्यमेवैतदिति । पुनरपि श्रुतिविरोधपरिहारार्थमेव यतते । कथम् ।

---

* (अ०६पा०८अ०१०स०३५)

सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे वाक्यार्थ उपपद्यते, नान्यथा। सामान्यवृत्ति हि पदं, विशेषवृत्ति वाक्यम्। सामान्येनाभिप्रवृत्तानां पदार्थानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः। तदेतदुक्तं तद्भूतानां× क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्, इति। तत्र प्रत्यक्षतः+ पदार्थो, वाक्यार्थः पुनरानुमानिकः। तदेतदवगम्यताम्। केवलस्वार्थवृत्ति पदमनुपदेशकामिति पदान्तरेण संनिहितेनैकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथेति। तदिह यद्यप्येकहायनीशब्दः क्रीणातिना संबध्यमानः कृतार्थो न पदान्तरेण संबन्धमाकाङ्क्षति। अरुणाशब्दस्तु पदान्तरेण संबन्धमलभमानोऽनर्थक इत्येकहायनीशब्देनैकवाक्यतामभ्युपैति। ननूक्तं क्रियासंबन्धार्थो नारुणासंबन्धार्थ इति आह। अरुणाशब्दस्याऽऽनर्थक्यपरिहारायोभयसंबन्धार्थ इति वदामः। अन्यार्थमपि कृतमन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम्। तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपस्पृश्यते च। एवमिहापि क्रयसंबन्धार्थमेकहायनीशब्द उच्चार्यमाणोऽरुणाशब्देन सह संभन्त्स्यते न न किंचिद् दुष्यति। तस्मान्न वाक्यभेद इति। नैतदस्ति। यद्यप्ययमरु-

तन्त्रेणोभयसंबन्धे विरोधित्वं प्रसज्यते।
प्रासङ्गिके त्विहैकस्मिन्नविरोधो भविष्यति॥

सर्वत्र तु बोधिते* पदार्थ इति कोऽप्यनुपन्यासः। उच्यते।

सर्वथा बाधिता तावत्पदार्थानां स्वतन्त्रता।
तेनानेकोऽपि संबन्धः कल्प्यमानो न दुष्यति॥

अरुणाशब्दस्तावदवश्यमेव केनाचिद् गुणिना संबन्धनीयः। एकहायनीशब्दस्यापि क्रियासंबन्धात्स्वातन्त्र्यमपनीतम्। तत्र पदान्तरसंबन्धेऽपि सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेतिवत्तस्य तावत्येव श्रुतिपीडेति। अतो गुणपदेनापि संबध्यतामिति। नैतदस्तीति—अभ्युपेत्य द्रव्यगुणसंबन्धम्। यागगतद्रव्यसंबन्धनिराकरणात्क्रीणातेर्विध्यनुवादयौगपद्याश्रयणाविरोधः =*। यत्र तु क्रिया-

× (अ० १ पा १ अं० ७ सू० २५)। + प्रत्यक्षादिभिरिति पा०। * बाधित इति पा०। = याग इत्यत्र क्रय इति पाठ उचितः। * क्रीणातेः प्राक्, नवर्णस्य, अन्यथेति पदस्य वा पूर्वं शेषोऽपेक्षितः।

णाशब्दोऽनर्थको मा भूदित्येकहायन्या संबध्येत, तथाऽपि सर्वस्मिन्प्रकरणे निवेष्टुमर्हति। न चैनं सोमं क्रीणाति इत्येष शब्दः शक्नोति विशेष्टुम्। न ह्ययं विशेषणत्वेनोचार्यते, किं तर्हि। अपूर्वोऽयं विधीयते।

नन्वपूर्वोऽपि विधीयमान एकाहयनीशब्दवादितरेण संभन्त्स्यते। कथम्। प्रयोजनाय ह्युच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थस्तस्मै तावत्प्रयोजनायावकल्प्यते। संनिहितश्च बुद्धौ भवति। तेन बुद्धौ संनिहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः संबन्धयितुमिति। नैतदेवम्। यो ह्यसंबध्यमानोऽनर्थको भवति स संबध्यते नान्यः।

कुत एतत्। संबध्यमाने हि सामान्यं विशेषेऽवस्थाप्येत। तत्र वाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात्। न चायमसंबध्यमानः क्रीणातिनाऽनर्थको भवति। प्रकरणगतैरभिसंभन्त्स्यते ×।

विशेषणानि सर्वाणि भवन्ति तत्र विशिष्टविधानादङ्कुशो भवति। यत्र तु क्रिया विधीयते द्रव्यस्य च किंचित्तत्र मत्ययावृत्तिलक्षणं वाक्यभेदमभ्युपेत्य नियमाभावो भवतीत्युच्यते। विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति। न च विधियमानावस्थः क्रमः प्रसिद्ध इति प्रकरणगतैकहायनीमात्रसंबन्धप्रसङ्गः। कतमा पुनरन्या ज्योतिष्टोमप्रकरण एकहायनी। सर्वथा तावद्वाक्येन तस्यामपि गुणः प्राप्यते। यदि तु सा न विद्यते किं क्रियतां दक्षिणा तु वा काचिद्भविष्यति। अनूबन्ध्यायां वा। अथवोद्दिश्यमानत्वादविवक्षितलिङ्गसंख्यैकहानमात्रग्रहणात्सवनीयाग्नीषोमीययोरप्येकहायनयोर्ग्रहणादानियमः। सदृशन्यायेषु वोदाहरणान्तरेष्वेव तद्भविष्यति। तद्यथा 'दशमुष्टीर्मिमीते' इत्यत्र सोममानादन्येषामप्यङ्गोष्टिनिर्वापमुष्टीनां दशसंख्यत्वप्रसङ्गः। परः पुनरेकहायनीवैरूप्याभ्युपगमत्वाल्लब्धप्रसरः शङ्कते–नन्वपूर्वोऽपि विधीयमानो मनसि विपरिवर्तमानः प्रसङ्गादेव विशेष्यत इति। नैतदेवमित्युत्तरम्। यावद्यावद्धि पदार्थो विशेष्यते तावन्ना-

---

÷ प्रकरणगताभिरेकहायनीभिरिति पा०।

नन्वेतदुक्तं प्रकरणेऽप्यस्य संबन्धोऽनुपपन्न इति । नानुपपन्नः । एकस्मिन्वाक्येऽन्योऽर्थो विधीयमानो नान्येन संबध्यते वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि वचनव्यक्तिर्विधीयमानस्य, अन्या गुणेन संबध्यमानस्य । अज्ञातवज्ज्ञाप्यते विधीयमानोऽर्थो ज्ञातवदनूद्यते गुणसंबन्धार्थम् । न च सकृदुच्चार्यमाणो ज्ञातवदज्ञातवच्च भवितुमर्हति । एकहायनीशब्दः क्रये विधीयमानोऽज्ञातवत्स्यात् । अरुणाशब्देन संबध्यमानश्च ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भवति, प्रकरणे तु वाक्यान्तरैः क्रियाद्रव्यान्तराणि च प्राप्तानि । तैरिदं वाक्यान्तर-

---

वच्छ्रुतेः स्वरसभङ्गः । तेन सत्कृतप्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनत्येवमेकेन केनचिद्विशेषितः परेणापि विशेष्यतामित्यभ्युपगन्तव्यम् । न चाऽऽनर्थक्यम् । प्रकरणेऽर्थवत्त्वात् । तत्राप्येवमेव संबन्ध इति चेत् । न । वाक्यान्तरप्राप्तद्रव्यानुवादेन गुणविधौ वैरूप्यप्रसङ्गाभावात् । भवत्पक्षेऽपि स्वरूपतः सोमं च प्रति क्रये विधीयमाने द्रव्यं च प्रति विशेषणत्वेनानूद्यमाने वैरूप्यं भवति । एवमेकहायन्यपि क्रयं गुणं च प्रति वैरूप्यान्नैव संबध्यते । पूर्वं त्वभ्युपेत्यवादमात्रेणाङ्गीकृतम् । तदिदानीं तत्रैव परस्य दुष्टाशा मा भूदिति निराक्रियते । तेनायमेव परमार्थः । कारकं विभक्त्याऽनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधीयत इति । परे त्वविवाक्षितकारकं गुणमात्रं प्रकरणयुक्तं प्रयोगवचनेनागृहीतम् ‘ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु + ’ इत्येवं द्रव्येष्ववतीर्णं सर्वार्थं मन्यन्ते । तत्तु प्रकरणेनानितिकर्तव्यतात्मकगुणग्रहणाभावादानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य × न क्रयाङ्गैकहायन्यामुपपन्नतरत्वेन पूर्वपक्षमूलाभावप्रसङ्गादुपेक्षणीयम् । तस्मात्पूर्वेणैव न्यायेन कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

यत्र द्रव्यगुणैकार्थ्यं श्रवणादेव गम्यते ।
अन्योन्यानियमस्तत्र तयोः स्थाल्यादिवद्भवेत् ॥

+ (१ अ० ३ पा० १ अ० ९ स० १८) । × प्रकरणेन—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकेनेत्यर्थः ।

विहितं संबध्यते । तत्रान्यस्मिन्विधीयतेऽन्यस्मिन्वाक्येऽनूद्यत इत्युपपन्नं भवति । तस्मात्, संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वस्मिन्प्रकरणे द्रव्येषु निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति । यत्रार्थैकत्वं श्रूयते द्रव्यगुणयोस्तत्र द्रव्यगुणावेकस्मिन्पदार्थे नियम्येयाताम् । कुतः । ऐककर्म्यादेककार्यत्वात् । एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः श्रूयते क्रयसंबन्धः । कथमेतदवगम्यते । एकवाक्यत्वात् । कथमेकवाक्यत्वम् । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या इत्यपर्यवसितोऽर्थः साकाङ्क्षत्वादभिधातृप्रतिपत्त्रोः । सोमं क्रीणाति इति तु पर्यवस्यति । तयोरेवं नैरुत्सुक्यात् ।

अर्थैकत्वेति—वाक्यविशेषोपलक्षणम् । ऐककर्म्यादिति—पुनस्तदेव हेतुत्वेनोपदिष्टम् । अथवा वाक्यार्थैकत्वे यत्रैकवाक्यता संभवतीत्यर्थः । तत्र सर्वविशेषणविशिष्टैकभावनाविधिः । तादृशीं कृत्वा कृतार्थो भवतीति परिग्रहात्सर्वनियमो भवति । यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्युक्ते सर्वेषामेकपाकविषयत्वम् । एवमिहापि केवलयोस्तावद् द्रव्यगुणयोरनुष्ठानमेव नास्तीति न विधीयते । क्रियान्तरसंबन्धमपि क्रीणातेः परः प्रत्ययो न शक्नोति कर्तुम् । द्रव्यसंबन्धे तु सर्वत्र विधीनामेव शक्त्यभावः । सर्वत्र हि भावनातद्विशेषणार्थातिरिक्तेऽर्थे विधिव्यापारो नास्तीत्युत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तृतीयानिर्देशाच्च द्वयोरप्यरुणैकहायन्योः परस्परमनपेक्ष्य स्वसाध्यक्रियामात्रापेक्षिणो वाक्येन तद्विशेषक्रयसंबन्धो विज्ञायते । कुतः

कारकं ह्युच्यते कुर्वन्नाक्रियां तत्करोति च ।
तस्मान्न द्रव्यसंबन्धः कारकस्यास्ति कस्यचित् ॥
निष्पन्नत्वाविशेषाच्च नापेक्षैषां परस्परम् ।
गुणानां + च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वतः ॥

+ गुणानां—कारकाणामित्यर्थः ।

न चाप्यन्योन्यसंबन्धे विधिरेषां प्रवर्तते ।
तदधीना वयं चेति क्रियासंबन्धकल्पना ॥
क्रियाऽपि न विना कैश्चित्साध्यते कारकैः क्वचित् ।
भूतभव्यवशत्वेन क्रियाकारकसंगतिः ॥
यथा च द्रव्यमिच्छन्ति साधकत्वेन कर्मणाम् ।
तथा गुणमपीत्येवं नाऽऽरुण्यस्यान्यसंगतिः ॥

यथैव द्रव्येण विना क्रियानुपपत्तेरेकहायनीं क्रयो गृह्णाति—

तथा गुणविशेषेण द्रव्यं यावदलक्षितम् ।
तावत्तेन क्रियासिद्धिर्नास्त्यतोऽपेक्ष्यते गुणः ॥

तस्मात्सोऽपि क्रियाङ्गमिति । तथा च ' द्रव्यगुणसंस्कारेषु+ ' इति गुणग्रहणं कृतम् । ननु नान्तरीयकत्वाद् द्रव्यग्रहणे* गुणानुष्ठानापृथक् प्रयत्नाभावान्न द्रव्यवद् गुणापेक्षा युक्ता । तथा हि ।

न द्रव्यमनुपादाय प्रवृत्तिः कर्मणिष्यते ।
पूर्वं द्रव्ये गृहीते तु तद्गुणोऽप्यनुवर्तते ॥

उच्यते ।

कर्मण्यपि कृते पूर्वं न द्रव्येण प्रयोजनम् ।
द्रव्याकाङ्क्षाऽथ पूर्वं स्यात् सा गुणेऽपि प्रतीयताम् ॥

यथैव हि त्वयोक्तं द्रव्यग्रहणेनैव गुणोऽपि कश्चिद् गृहीत एवेति न पृथगुपादानं प्रयोजयति तथा क्रियोपादानेऽपि यत्किंचिद् द्रव्यमुपात्तमिति नापेक्षितव्यम् । अथ तु प्रागुपादानाद् द्रव्यविशेषापेक्षा भवति तदितरत्रापि प्राग् द्रव्योपादानाद्भवत्येवापेक्षा किंगुणकं द्रव्यं गृह्णामीति । सर्वथा त्वेतावन्नत्र विशेषः । प्रज्ञानोत्तरकालमपि क्रियायां द्रव्यं व्यापार्यते । गुणस्तु प्रज्ञानान्न

+ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ३) । * यद्विना यन्नोपपद्यते तत्तस्य नान्तरीयकमित्युच्यते ।

पृथग् द्रव्यव्यतिरेकेण व्याप्रियते। तावतैव चरितार्थत्वात्। न च तथा व्यापृतस्याव्यापृतत्वम्। अनेकप्रकारत्वाद् व्यापाराणाम्। परिच्छेदकाले त्वस्याधिकव्यापारत्वं विविच्यते। तथा हि।

द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता यदा क्रिया।
कीदृशेनेत्यपेक्षाऽऽस्या गुणेऽप्युत्पद्यते तदा॥

तेनात्र यदि तावद्वेद एष कंचिद्विशेषं दास्यति ततस्तेनेत्यवधारयिष्यते। यदि तु न दास्यति ततोऽर्थाक्षिप्त एव यः कश्चित्प्रमाणवान्भविष्यतीत्यवगमे सति विधीयमानस्यारुणादेरङ्गत्वं भवति। सर्वत्र च शब्दादचोदितेऽर्थे 'अर्थाद्वा × कल्पनैकदेशत्वात्' इत्येवमज्ञानसंशयव्युदास इष्टः। तदिहारुणत्वेन क्रिया साधयेदिति विस्पष्टे चोदिते शब्दान्तराणामध्याहारादीनामभावाद्यथा शक्नुयादित्युपबन्धे सति तत्साधनभूतं द्रव्यं परिच्छिन्देतत्येतावदवधार्यते। कुतः।

गुणानामेवमात्मत्वं सर्वत्र ह्यवधारितम्।
नान्यथा निष्क्रियत्वाच्च विधेश्चैवमनुग्रहात्॥

क्रयगतस्तावद्विधिस्तृतीयोपनीतं कथंचिदरुणिमानं न मुञ्चति। स च नान्येन प्रकारेण तदङ्गतां भजते। न चैकस्वरूपैव सर्वेषां साधनता। न च स्वसमवायिन्येव केवला चलनात्मिका वा क्रिया सर्वत्रेष्यते। न च प्रधानाक्रियायाः सर्वाण्येव साक्षात्साधनानि भवन्ति। अवान्तरव्यापाराधीनत्वात्संबन्धस्य। अरुणादीनां च योगत्वाद् द्रव्यपरिच्छेद एव स्वव्यापारो विज्ञायते। तत्रैषकर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति। तेनारुणपदादेतावदवगतं किंचिद् द्रव्यं परिच्छिन्दताऽरुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति। तथैकहायन्याऽप्यन्यथा साधनत्वासंभवात्केनचिद् गुणेन मे परिच्छेदः कर्तव्य इत्येतावदपेक्ष्यते। तत्र गुणो यत्किंचिद् द्रव्यपरिच्छेद्यमाश्रयत्वेनापेक्षितुमारभते। द्रव्यमपि यं कंचिद् गुणम्। उभयापेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रं निर्वर्त्यते। न च द्रव्यान्तरगुणान्तराणामत्र वाक्ये सापेक्षत्वं प्रतीयते। तेन नष्टाश्वदग्धरथवद्विनाऽपि षष्ठ्याऽनयोरेव संबन्धः। संनिहितातिक्रमकारणाभावादप्येवमेव विज्ञायते। किं च।

×(अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५)।

कयश्चावगतद्रव्यगुणः प्राधान्यसंमतः ।
अनिच्छन्नश्रुतं कंचिद् गुणं द्रव्ये नियच्छति ॥

यन्नाम गुणोऽन्यथानुपपत्तेरश्रुतं द्रव्यमानयति तत्क्रयः श्रुतैकहायनीद्रव्यकत्वान्न प्रतीच्छति । तथैकहायनीयं गुणमश्रुतमानयति तमपि क्रय एव श्रुतारुणिमगुणत्वान्नेच्छति । यदि ह्यसावनियतद्रव्यगुणः स्यात्ततो यत्किंचिदप्यानीयमानं सहेत । निरपेक्षद्रव्यगुणविशेषसंबन्धे नैव यथाचोदितः क्रय उभयविशिष्टः क्रियेत । अश्रुता च प्रधानस्य सत आवृत्तिरापद्येत । विकल्पे वा पुनर्विशिष्टः विधिर्बाध्येत । प्रधानत्वादेव च गुणद्रव्याभ्यां द्रव्यान्तरगुणान्तरापेक्षं क्रयणं निरुणद्धि । कांस्यभोजिन्यायेन वाऽमुख्योऽप्यनियमं वारयेत् । किमुत मुख्य एव सन् । न वाऽश्रुतकल्पनया विनाऽनुपपत्तिः । श्रुतयोरेव परस्परसंबन्धेन परिपूर्णत्वात् । एवं च स्ववाक्यगतमपि सामानाधिकरण्यं समर्थितं भविष्यति । न चात्र श्रुतिविरोधः । यथा वक्ष्यति । न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो न ' इति । तथा हि ।

क्रयापेक्षित एवायं संबन्धः क्रियते पुनः ।
न चात्रानुगुणा वृत्तिर्दुर्बलापि विरुध्यते ॥

क्रय एव हि द्रव्यं गृह्णन्नेवमपेक्षते को गुण एतत्परिच्छेत्स्यतीति । गुणमपि गृह्णन्नपेक्षते किं द्रव्यमेतस्याऽऽश्रयो भविष्यतीति । ते नैव तयोः क्रयवशेनान्योन्यानुगुण्यं प्रतिपद्यमानयोरपि न परस्पराङ्गाङ्गित्वं भवति । यस्तु मन्यते परिच्छेदकत्वाद् गुणस्य द्रव्याङ्गत्वं प्रतीयत इति स वक्तव्यो गुणस्यापि क्रयमन्यथा साधयितुमशक्नुवतो द्रव्यमाश्रयत्वं प्रतिपद्यमानमङ्गमिति । तस्मात्क्रयाङ्गभूतयोरेव नान्तरीयकः परस्परोपकारो भवन्नङ्गत्वमापादयतीति । द्रष्टव्यम् यस्तु प्रकरणे निवेशं मन्यते तस्य केन गुणो विधीयत इति वक्तव्यम् । क्रयविधिना तावत्सह नैव संबन्ध इष्टः । प्रयोगवचनस्त्वक्रियात्मकं दूरादुपेक्षते । न चारुणपदस्यैवं विधिशक्तिरस्ति । यद्यपि कारकत्वेन द्रव्याणि प्रतीयन्ते तथाऽपि तत्पदान्यविधायकान्येव । येऽपि तत्संबन्धिक्रियाविषया विधयस्तेऽपि

यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवति (यदभिधीयते * नियम्ये-याताामिति) । नैतदेवम् । एकार्थास्तु + विकल्पेरन्निति विकल्पधर्माणौ प्राप्नुत इत्ययुक्तोऽयं पर्यनुयोगः । कथम् । पर्यनुयोगो नाम स भवति, यः स्वपक्षं साधयति विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति । न च विकल्पोऽस्मत्पक्षस्य प्रतीपमाचरति । क्रयेणारुणिमसंबन्ध इत्येष नः पक्षः । न च विकल्पः । नानाकार्यत्वात् । नन्विदानीमेवोक्तमेकं कार्यमिति । तच्चापि विरुद्धम् एवं हि पूर्वमभिहितम् । अमूर्तत्वाद् गुणो न क्रियया संबध्यत इति । इदानीं विपरीतमभिधीयते । उभा-

---

पर्यवसिताः संप्रति प्रतीयमाना अपि न विधातुं समर्थाः । न चैषां द्रव्यविशेषणेषु व्यापारः । तस्मान्न कथंचित्प्रकरणे निविशते । एकार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यविशेषप्रतीतेः । अवान्तरव्यापारानेकार्थत्वमगृहीत्वा वदति—यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवतीति । सिद्धान्तवादी त्वाह—नैतेनास्मत्प्रतिपक्षः कृत्स्नप्रकरणनिवेशः सिध्यति । क्रयसंबन्धो वा बाध्यते । तस्मात्सिद्धान्तान्तरदूषणत्वान्निग्रहस्थानमिति । न च विकल्पः नानाकार्यत्वादिति—अवान्तरव्यापाराभिप्रायेण । परस्तु प्रधानकार्यनानात्वमेवोक्तमिति मत्वाऽऽह—नन्विदानीमेवोक्तमिति । तच्चापि × विरुद्धं यत्पूर्वमुक्तममूर्तत्वान्निष्क्रियो गुण इति । ननु पूर्वपक्षवादिना तदुक्तमिदानीं सिद्धान्तवादी = न सक्रियत्वं ब्रवीतीति युक्तो विरोधोपन्यासः । उच्यते ।

संदेहः क्रियते सर्वः साधारणपदे स्थितः ÷ ।
तत्र चामूर्ततोक्तेति सिद्धान्तेऽपि विरुध्यते ॥

---

* कंसमध्यस्थः पाठः क्वचिन्नास्ति । + (अ०१२पा०३अ०४सू०९) । × तच्चापीति—विरुद्धोक्तिप्रसङ्गादन्यदपि विरुद्धमिति प्रदर्शयति । = तदुक्तं—निष्क्रियत्वं गुणस्योक्तमित्यर्थः । ÷ स्थितैरिति पा० ।

वपि द्रव्यगुणावेकार्थौ क्रयमभिनिर्वर्तयत इति उच्यते । नैतद्विरुद्धम्। न च विकल्पः। एकं÷ कार्यम् । सामर्थ्यभेदस्तु । साक्षाद्धि द्रव्यं क्रियां प्रत्युपकरोति । गुणस्तु विशिनष्टि साधनम्। यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयति साधनस्यासौ विशेषक इति । नैतदेवम्। गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्तयत एतदेव सामर्थ्यं यत्साधनं विशिंष्यात्। आकाङ्क्षति च क्रिया साधनविशेषणम्। चिह्नभूतो हि गुणः साधनं लक्षयति । असति चिह्ने न लक्ष्येत कतमत्साधनं क्रियाया इति। ततः क्रिया बाध्यवस्येम कर्तुमिति भवति क्रियासाधनं गुणः। न चैव सति विकल्पो भवति । यथाऽधिकरणस्य कर्त्रादीनां च। आधिकरणं हि कर्त्रादीनि धारयति । तान्यधार्यमाणानि न शक्नुवन्ति क्रियामभिनिर्वर्तयितुम्। यथा कर्ता करणादीनि समाधत्ते। तान्यसमाहितानि न शक्नुवन्ति स्वं स्वमर्थमभिनिर्वर्तयितुम्। यस्मिंस्तु साधनोपकारे कार्ये तस्मिन्नेवोपकारेऽन्यत्साधनं विधीयते, तत्र विकल्पः। यथा व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत इति। उभयेऽपि तण्डु-

---

अथवा पूर्वपक्षवादिना तद्धेतुत्वेनोक्तम्* । हेतुश्चोभयसिद्धो भवति । यदि चायमसिद्धो भवेत्ततस्तदानीमेवोद्भाव्येत, यतस्तु नोद्भावितस्ततोऽभ्युपगतः। तथा सति चेदानीं सिद्धवदर्थैकत्वाभिधानात्साक्रियत्वमभिदधतो विप्रतिषिद्धमापद्यते । नैतद्विरुद्धम् । न च विकल्प इति । शक्तिभेदनिमित्तावान्तरव्यापारान्यत्वात्। दर्शयति—द्रव्यं साक्षात्साधनं, गुणस्तत्परिच्छेदार्थ + इति । परस्त्वेतावतैव यदेतरत्तदर्थमितिवद् गुणस्य द्रव्यार्थत्वं मन्यमान आह—यद्येवं न तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्तयतीति। नैतदेवमिति—द्वारमात्रत्वं तावद् द्रव्यस्य दर्शयति। परिहृते दोषद्वये वस्तुकृतमेकहायनीद्वारत्वमपश्यन्वाक्येनैव द्वारद्वारिसंबन्धकरणा-

---

÷ एकं कार्यमिति—यद्यपि द्रव्यगुणयोः क्रयनिर्वृत्तिरूपं मुख्यं कार्यमेकं तथाऽपि सामर्थ्यभेदनिमित्तावान्तरव्यापारभेदान्न विकल्प इति समुदितार्थः।
* तद्धेतुत्वेनोक्तमिति—गुणस्य निष्क्रियत्वेऽमूर्तत्वे नोक्तमित्यर्थः। + तत्परिच्छेदार्थ इति—क्रियासाधनद्रव्यपरिच्छेदार्थ इत्यर्थः।

लनिर्वृत्यर्थाः। एवं तर्हि तदेवेदं संजातम् । भवत्येकहायनीविधानं, तद्विशेषणं चारुणो गुणः। तत्र स एव दोषो वाक्यभेदः प्रसज्ज्येतेति। न ब्रूमोऽरुणाशब्द एकहायनीशब्देन संबध्यत इति । किं तर्हि, क्रीणातिनैव संबध्यते । एवं हि श्रूयतेऽरुणगुणेन क्रयमभिनिर्वर्तये-दिति। यथा च तेन निर्वर्त्यते तथा यतितव्य भवति। न चाविशिं-षन्साधनं गुणः क्रियामभिनिवर्तयतीत्यर्थात्साधनविशेषणतां प्रतिप-द्यते। यथा स्थाल्यां पचेदिति क्रियासाधनत्वे निर्दिष्टेऽर्थात्संभवने धारणे च स्थालीं व्यापारयति तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्ग इति ।

नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येत। कथम् । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-र्दृष्टेति । यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति प्रत्येकं भुजिः समाप्यते। यथा च यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति । एव मिहाप्यरुणया क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणातीति । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकम्। एवमपि क्रय एवारुणिमा निवेक्ष्यति। न सर्वस्मिन्प्रकरण इति। सत्यमेष दोषो न भवति । किं त्वनरुणयाऽप्येकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अरुणया चानेकहायन्या । तत्र यदुक्तं द्रव्यगुणयोर्नियम

द्वरूप्यापत्ति चोदयति—एवं तर्हीति । न ब्रूमोऽरुणाशब्द इति सामर्थ्य-कारितमेकहायनीसंबन्धं दर्शयति । नन्वेवमपि वाक्यं भिद्येतेति—नियमनि-राकरणार्थमाह । सत्यपि क्रयसंबन्धे प्रतिकारकं क्रियान्यत्वादर्थभेदनिमित्तो वाक्यभेदोऽस्त्येवेति। तथा च लोकवेदयोर्दृष्टमित्युदाहरणद्वयम् । प्रत्येकं देव दत्तादिषु भोजनं, पितुः पितामहस्य वाऽसोमपत्वं व्रात्यपशोर्निमित्तत्वेनोच्यमानं साहित्याविवक्षया सिद्धम्। तत्र न पिबेदिति संबन्धः पशुयागसंबन्धश्चोभयम-प्युदाहरणम् । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकमिति—विकल्पपक्षवदेवासंबन्धोप-न्यासः। परः पुनराह—सत्यमेष न दोष इति । क्रियाप्राधान्ये तु तद्दशी-

इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तर्हि ब्रूमो वाक्यभेद इति । कथम् । क्रयस्य हि द्रव्यारुणिमानावुपादिश्येते न क्रयस्तयोः । न च प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यत इति । अस्ति चायं दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । यथा गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । तथा अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति । तस्मादुभयविशेषणविशिष्टः क्रयो विधीयते । कथं पुनस्तस्मिंश्चेतरस्मिंश्च दृष्टान्ते सति एकान्तेनावधार्यते समुदाय एव वाक्यपरिसमाप्तिर्न प्रत्यवयवमिति । अत्र ब्रूमः । इह द्रव्यारुणिमानावुभावपि क्रियासंबद्धावुपलभ्येते परस्परेणासंबद्धौ । क्रयोऽपि द्रव्यारुणिमभ्यां विशिष्ट उपलभ्यते नान्यतरेण । तत्र यदि द्रव्यपरमरुणिमपरं च भवति वचनमिदं ततः प्रत्यवयवमसशयं क्रयसंबन्धः । अथ क्रयविधित्सयाऽभिधीयते, ततो यथैवायमेकहायनीविशिष्ट एवमरुणिमविशिष्ट इति नियमत उभयसंबन्धोऽभ्युपगमनीयः । न चात्र द्रव्यारुणिमानानीप्सितौ । ईप्सितस्तु क्रयः । तेन हि ज्योतिष्टोमद्रव्यं सोमः परि-

---

कृतविशेषणसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । गर्गशतदण्डनहोमाभिषवभक्षवदिति परिहारः । ननु दण्डस्य दण्डचसंस्कारत्वाद्भोजनादिवत्प्रतिगर्गमावृत्तिः प्राप्नोति । नैष दोषः ।

शारीरो निग्रहो यत्र तत्र प्रत्येकभिन्नता ।
हिरण्यादानदण्डस्तु समुदाये समाप्यते ॥
अपराधे निमित्ते हि शतसंख्याविशेषिता ।
तदनुष्ठात्रपादाना राज्ञां वृत्तिर्विधीयते ॥

यथैवाध्वर्य्वादीनां दक्षिणा परिक्रयार्थी कर्मसंयोगात् । एवं राज्ञाप्यर्थदण्डो नैमित्तिकी परिक्रपालनवृत्तिः । तां तां च प्रति तत्र तत्रापराधे निमित्ते शतादीन्युपादीयमानत्वाद्वीवाक्षितैकसंख्यानि भवन्ति । यश्चासावपराधो गर्गकृतः स एककर्तृकोऽनेककर्तृको वा राज्ञः शतादाननिमित्तं भवति । तत्काले चापराधि-

प्राप्यते । द्रव्यारुणिमानौ क्रयार्थौं सन्तावीप्सितौ स्यातां नान्यथा । तस्मात्क्रयो निधीयते । स च नान्यतरविशिष्टः प्रतीयत इति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिह निश्चीयते । यदा चैवं तदा नैकहायनीं मुक्त्वाऽन्यद् द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति । न चारुणादन्यः साधनस्य विशेषको गुण इति नियमः सिद्धो भवति । अत्र वदामः । यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसंबन्धमुपैति तदा वाक्ये भिन्नेऽपि क्रयसाधनत्वादरुणिमाऽन्यस्मिन् द्रव्ये न निवेक्ष्यते, किमर्थमेकवाक्यता प्रयत्नेन साध्यत इति । तदेतदभिधीयते । भिन्ने हि वाक्य एकहायनीसाधनकः क्रयोऽवबुद्धो भवति । अरुणासाधनमपि क्रयान्तरम् । न तस्मिन्नेवैकहायनीसाधने क्रयेऽरुणिमा विहितो भवति । तत्र

नामपादानत्वेनावस्थानात्समस्तगर्गापादानकं राज्ञा शतं ग्रहीतव्यमित्यवगते सति प्रत्येकं ग्रहणे सत्येकेन शतेनापराधनिष्क्रये कृते शेषमश्रुतं ब्रह्मस्वहरणं स्यात्संख्यान्तरं च वृद्धावापद्यत × । तस्मात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । परः पुनरभिहितेऽपि हेतुविशेषे दृष्टान्तद्वयात्संदेहमुपन्यस्यति । क्रयस्य यागसाधनसोमप्राप्त्यर्थत्वेन भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेन विधायकलाघवेन च प्राधान्याद् द्रव्यगुणयोश्च पूर्वहेतुविपर्ययेण विपरीतत्वादितर एकवाक्यत्वप्रतिपादनफलं प्राप्नोति । तत्रापर आह—सर्वथा तावदश्रुतकल्पनाभयाद्भिन्नवाक्यचोदितयोरपि नियमः सिध्यतीति नार्थ एकवाक्यत्वेनेति । सिद्धान्तवादी वदति । वाक्यभेदे सति उभयविशेषणविशिष्टक्रयप्रतीत्यभावाद्यथाश्रुतप्रत्येकसंबद्धक्रयानुष्ठाने सति गुणेनापि यत्किंचिद् द्रव्यं गृह्येत द्रव्येणापि यः कश्चिद् गुणः । न हि तदानीमन्योन्यासंनिधेरर्थाक्षेपप्रतिबन्धशक्तिरस्ति * । न चैका क्रिया गुणद्रव्यवशीकार समर्था स्यात् । अरुणगुणक्रयो ह्यनियतद्रव्यकत्वात्किमिति गुणोपस्थापितं

×वृद्धाविति—अनेकशतग्रहणे शतं दण्डयन्तामित्यत्रैकवचनार्थाननुष्ठानाच्छ्रुतिविरोधापत्तेरिति यावत् । * तदानीं—वाक्यभेदपक्षे ।

यत्क्रयान्तरमारुणगुणाविशिष्टं तत्रार्थात्प्राप्तमन्यदपि साधनं भवति। तदपि विशिंषन्नरुणो गुणस्तेन। संबध्येत एकवाक्यत्वे तु तत्परिहृतं भवति। तस्मात्साध्वभिधीयते, अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादिति ॥ १२ ॥ क० आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णताऽधिकरणम् ॥ ६ आरुणिन्यायः ॥

[७] एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥ सू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः। य एवं विद्वान्सोमेन यजत इति । तत्र श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि इति। तथा, अग्निहोत्रे श्रूयते, अग्नेस्तृणान्यपचिनोति इति। तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, पुरोडाशं पर्यग्निकरोति इति। तत्र संदेहः । किमेकस्य ग्रहस्य एकस्याग्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च संमार्जनादि कर्तव्यमुत सर्वेषां ग्रहाणां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशानामिति।

यत्किंचिद् द्रव्यं न गृह्णीयात्। एकहायनीक्रयो वा यं कंचिद् गुणम्। अथापि वाक्यान्तराशिष्टानि क्रयद्रव्याण्येव गुण आस्कन्दति तथाऽपि तेषु वासःप्रभृतिषु दशस्वपि प्राप्नोति। तस्माद्विशिष्टैकक्रयासिद्ध्यर्थं वक्तव्यमेकवाक्यत्वम्। अतश्च नियम इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

(इति—अरुणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एवं यथासंयोगं शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषाचिन्ता किमेकस्य ग्रहस्य संमार्ग उत प्राकराणिकमात्रस्येति । यथा चैकत्वयुक्तं तथा द्वित्वबहुत्वयुक्तमप्युदाहर्तव्यम् । यस्य पुरोडाशौ क्षायतः' 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येमर्दुष्येयुः' 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयाति' इत्यादि। सर्वत्र च किंचिदुद्दिश्य क्रिया विधीयते । तत्रोद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यत उत नेति संशयः। ननु च वेदवाक्येष्वयुक्तोऽयं विचारः। कुतः।

प्रतीतिव्यतिरेकेण विवक्षाऽन्या न विद्यते ।
नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां श्रुतोऽतो नाविवक्षितः ॥

यानि पुरुषप्रणीतानि तानि पुरुषाविवक्षाधीनवचनत्वात्संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थाऽनि × भवान्ति । तत्र प्रतीतोऽप्यर्थो वक्तुरनाभिप्रेतत्वादाविवक्षां लभेत । सा च द्वेधा विज्ञायते । यद्वा वक्तैव कथयत्यन्यपरं ममेदमभिप्रेतं प्रमादेन वा । तस्मादेतावन्मात्रमिह न ग्रहीतव्यमिति । यद्वा प्रमाणान्तरवशेनान्यथार्थेवधारिते वक्त्रनपेक्षाः श्रोतार एवाभिप्रायान्तरं प्रमादं वाऽध्यवस्यान्ति । न तु वेदवाक्येष्वभिप्रायान्तरं प्रमादो वा कस्यचिदस्ति । न च वक्ता, योऽन्यथात्वं कथयेत्सर्वपुरुषाणाम् । 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्*' इति केवलश्रोतृत्वाश्रयणात् । न च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थः । यतस्तद्वशेन स्वयमेव श्रोतारोऽन्यथात्वं प्रतिपद्येरन् । विवक्षाविवक्षे च वक्तॄणां प्रत्ययविशेषाविच्छानिच्छाविशेषौ वा । तेन विवक्षितमविवक्षितमिति द्वयमप्येतभाद्वक्त्रवादनुपपन्नम् । अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवलयोरत्र ग्रहणाग्रहणे । नातः परं किंचित्कारणमास्ति ।

पुंवाक्येऽप्यन्यथोक्तत्वं यावन्नान्येन गम्यते ।
तावद्यथाश्रुतं मुक्त्वा नान्यथात्वपरिग्रहः ॥

उच्यते ।

प्रतीतिं प्रति नैवात्र विसंवादोऽस्ति कस्यचित् ।
प्रतीतेऽपि तु सत्येषा विध्यविध्योर्विचारणा ॥

एकत्वं तावदत्रासंशयमुक्तम् । तच्च ग्रहसंबन्धीत्येतदप्यसंदिग्धम् । इह तु सर्वार्थानाम्-

अभिधात्री श्रुतिः काचिद्विनियोक्त्र्यपरा तथा ।
विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥

× संभवति प्रमादोऽभिप्रायान्तरं च येषु तानि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि । संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च तानि प्रमाणान्तरगम्यार्थानि च संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानीति विग्रहः । *(अ० १ पा० १ अ० ८ सू० २९)

प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्यो स्वस्वार्थाभिधातृत्वम् । पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वम् । लिङ्लोट्तव्यपञ्चमलकाराणां तु विधिसामर्थ्यम् । तत्रानुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुषः । स हि यत्र तया प्रवर्त्यते तत्राभिहितेऽनभिहिते वा विनियुक्तेऽविनियुक्ते वा तुल्यवत्प्रवर्तते । यत्र तु विधिना न नियुज्यते तत्राभिहिते विनियुक्तेऽपि न प्रवर्तते । न ह्यसावनुष्ठानं प्रति तयोरेकयाऽपि × प्रेर्यते । इदमिहास्ति, अस्येदमिति चैतन्मात्रपरिच्छेदाद्विषयकर्तव्यताबुद्ध्यनुत्पत्तेः + तेनाभिहितविनियुक्तस्यापि विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य * विवक्षाविवक्षे विधित्सिताविधित्सितचिकीर्षितात्मिके भवतः ।

नन्विदमपीच्छया विना नैवोपपद्यते । उच्यते । नैवात्र पारमार्थिकीमिच्छां वदामः । किं तर्हि ।

परिग्रहपरित्यागाविच्छानिच्छाफले स्थिते ।
तल्लक्षणार्थता त्वत्र स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥

यथैव कूलं पिपातिषतीत्येवमादौ पातकालप्रत्यासत्तेरिच्छामुपचर्यैवं व्यपदेशो भवति तथा पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिग्रहौ विवक्षाविवक्षयोः फलत्वे प्रज्ञाताविति तावभिप्रेत्यायं विवक्षाविवक्षोपन्यासः । कथं श्रुतस्यापरिग्रहः स्यादिति चेत् । नैष दोषः । विध्यधीनः परिग्रह इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

यथैव पौरुषेयेषु पुरुषो हि प्रवर्तकः ।
उक्तेऽप्यर्थे तथैवेह लिङादिर्विधिशक्तितः ॥

पुरुषस्थानीयो हि वेदे विधायकः । पुरुषेच्छास्थानीयं विधित्वम् ÷ । अतो यद्विधित्वेन संस्पृष्टं नेतरदित्यवधारणाद्विधिव्यापारसंस्पर्शपरिमाणमन्वेष्टव्यम् । कथं पुनस्तुल्यायां समानवाक्यगतोक्तिप्रतीतौ किंचिद्विधिः संस्पृशति किंचिन्नेति । तदुच्यते ।

×तयोः—अभिधातृविनियोक्तृश्रुत्योर्मध्य इत्यर्थः । +परिच्छेदात—निर्णयात् । * प्रतीत्य लक्षणीकृत्येत्यर्थः विधिज्ञापनप्रयोजनकं, अनुष्ठानज्ञापनप्रयोजनकं च वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे भवत इति तात्पर्यार्थः । ÷ विधित्वं—अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकः प्रेरणाख्यो लिङ्निष्ठो व्यापारविशेषः ।

विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः ।
योग्यशब्दोपनतिेऽर्थे सर्वस्मिन्नास्मदिच्छया ॥

यद्यस्मदभिप्रायानुरोधेनाभिधानविनियोगश्रुतिवशेन वा लिङादयो विदध्युस्ततः सर्वं विधीयेत । ते तु स्वशक्तिमनुरुध्यमानाः × किंचिदेव विदधति न सर्वम् । तथा हि ।

विधित्वं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम् ।
ताभ्यां * तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतादिष्यते ॥

श्रुत्या + । यस्तु तावत्प्रयोजनभावना विधीयते । तदन्यथानुपपत्तेस्त्वर्थात्कारका न्तराणि ÷ । यस्तु श्रुतोऽप्यर्थो भावनाकरकशतदाश्रयत्वेन नावधार्यते- तत्रैकमपि विधित्वं नास्तीत्यनुष्ठानं प्रत्यनङ्गत्वम् । तेन संमार्गाद्यनुष्ठाने किं ग्रहैकत्वाद्यपि कर्तव्यमुत नेति जायते संदेहः । तत्र यद्येकत्वादि कारकत्वेन भावनाविशेषणं ततो विधिसंस्पर्शाद्विवक्षितं भविष्यति । अथ द्रव्यविशेषणं ततो न विवक्षितमिति । तदेतदप्रसिद्धालौकिकवेदवाक्यार्थव्याख्यानप्रकारकरणाशक्तेः पौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थमन्तर्णीतोपमानगौणवृत्त्याश्रयणेन फलसामान्यदर्शनाद्विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिग्रहयोरेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनार्थं ग्रन्थकाराणां व्याख्यातृणां चान्यत्रापि वेदविषयमेवमेव गमयितव्यम् । अथवा ।

न्यायेन संप्रदायाद्वा ये मीमांसकयाज्ञिकाः ।
वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥
शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं गमयन्ति ते ।
तत्र यः शक्त्युपारूढः स तैर्व्याख्यातुमिष्यते ॥

×अनुवर्तमाना इति पा० । *ताभ्यां—भावनत्कारकाभ्यामित्यर्थः । +श्रुत्या—समानाभिधानश्रुत्येत्यर्थः । ÷ अर्थात्-विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिरूपादर्थापत्तिप्रमाणादित्यर्थः । कारकान्तराणीति—धात्वर्थरूपकारकं तु पदश्रुत्यैव विधीन्वते न त्वर्थादित्यवं तात्पर्येण कारकान्तरेत्युक्तम् ।

यस्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचिख्यास्यते स तैः ।
तेन व्याख्यातुमिष्टोऽर्थो यस्तेषां स विवक्षितः ॥
अनिष्टो यस्त्वशक्तित्वादविवक्षित एव सः ।
अतः पूर्तसमावृत्तव्याख्यातृष्टं + विवक्षितम् ॥
तेनोच्येत तथा तेषां त्वानिष्टं त्वविवक्षितम् ।

तस्माद्व्याख्यातृगतमेव विवक्षिताविवक्षितत्वमुपन्यस्य विचारकरणाद्वेदेऽप्यविरोधः ।

ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः ।
तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोः ॥
महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः ।
कंचिदर्थं विवक्षन्ति न विवक्षन्ति चापरम् ॥
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिभिः ।
ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहिः स्थिता ॥
देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्तिवशानुगाः ।
प्रकृत्यारम्भवैचित्र्याद् दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥
पार्थिवावयवप्रायाः शेषतोयाद्यनुग्रहात् ।
जरायुजादयो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधाः ॥
भूतान्तरानुबद्धेन तोयेनैव विनिर्मिताः ।
श्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छङ्गालक्षणाः ॥
अन्तरिक्षे च बहवः प्राणिनो वातनिर्मितैः ।
भ्रमन्ति लघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्याद्यनुग्रहात् ॥
स्वर्लोके तैजसप्राया देहाः शुद्धप्रभान्विताः ।
आप्यायन्ते विकीर्णेन भानवीयेन तेजसा ॥

तथा च नक्षत्रेष्टिवाक्यशेषेऽभिहितं 'ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं

+ पूर्वसमावृत्तेति—संवत्सरवाचिसमाशब्देन काललक्षणात्पूर्वकाले वृत्ता—संजाता ये व्याख्यातारस्तेषां यदिष्टं तदर्वाचीनेन व्याख्यात्रा विवक्षितमित्युच्यत इति कारिकार्थः ।

यन्ति तेषामेतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि '। तथा च मनुनाऽपि स्वर्गं लोकं गच्छन्नभिहितः, तेजोमूर्तिः* पथर्जुनेति ×।

तथा व्योमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ श्रुतः।
इज्यते वारिणा नित्यं यः खं ब्रह्मेति चोदितः॥
रूपस्पर्शादयो येऽपि महाभूतगुणाः स्थिताः।
प्रत्येकमात्मनां तेऽपि देहाः संभोगहेतवः॥
शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते।
तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना॥
तथर्ग्वेदादयो देहाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक्।
भोग्यत्वेनाऽऽत्मनां तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा॥
तेषां चान्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा ज्ञायते शब्दशक्तितः॥
विधिशक्त्या गृहीतं यत्तत्सर्वं हि विवक्षितम्।
तयैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम्॥
शब्दब्रह्मात्मनोप्येवं सर्ववेदानुसारिणः।
विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः॥
अनादिनिधनेऽप्येवं वेदे वेदार्थगोचरे।
व्याख्यानं मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद्विवक्षाविवक्षयोः॥
ततश्चैतद् ग्रहैकत्वं किं वेदेन विवक्षितम्।
किं नेति न्यायमार्गेण विचार्य स्थापयिष्यति॥

किं तावत्प्राप्तम्—

स्यात्कर्मैकत्वयुक्तं यद्विधानं वाऽपि वैदिकम्।
द्रव्यस्यैकस्य तज्ज्ञेयमनुष्ठेयं च कर्तृभिः॥

---

* एवं यः सर्वभूतानि ब्रह्मणो नित्यमर्चति। स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना। इति पूरणम्। × पथर्जुनेति—ऋजुमार्गेणेत्यर्थः।

किं प्राप्तम्। एको ग्रहः एकोऽग्निः एकः पुरोडाश इह ग्रहीतव्यः। कुतः। श्रुतिसंयोगात्। एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः। एकं हि द्रव्यमेषु श्रूयते। शद्बलक्षणे च हि कर्माणि यच्छद्ब आह तदस्माकं प्रमाणम्।

सर्वत्र विधिप्रतिषेधात्मकत्वाद्वेदस्य यावत्किंचिच्छ्रूयते तत्सर्वं तत्संबान्धित्वेन गम्यते। तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति तथा सर्वात्मना योजनीयम्। तत्रैकस्तावत्पक्षः। सत्यपि द्रव्याविशेषणत्वे यथैव द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधावर्थाद्विशेषणेषु विधिर्भवति न ह्यन्यथा विशिष्टा विहिता स्यादित्येवमेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसंमार्गविध्यन्यथानुपपत्तेरर्थापत्त्यन्तरेणैकत्वविधानम्। एवं विशेषणमालायामपि सत्यां संयुक्तसंयोगपारम्पर्येण सर्वविधिप्रत्ययः। परस्परसंबन्धिषु गुणेष्वेकस्मिन्विहितेऽन्यो विधीयत इत्युक्तम्। अथवा यदि नाम द्रव्यविशेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छेत्तत एकयैवार्थापत्त्या सर्वं विधातुमिष्यते। ततो यथा-दशापवित्रतदेकत्वग्रहसंमार्गाणां भावनाविशेषणत्वम्, एवं ग्रहैकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम्। ननु चैकपदलक्षणया श्रुत्यैकत्वं ग्रहविशेषणं गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम्। नैष दोषः। विरोधाभावात्। ग्रहसंबन्धाविच्छेदेनैव हि भावनासंबन्धोऽवकल्पिष्यते। भिन्नविषयत्वाद्वा विरोधाभावः। यदि ह्युभयत्रापि तादर्थ्यलक्षण एवाऽऽश्रयाश्रयिविशेषणविशेष्यरूपो वा संबन्धः स्यात्ततः समानविषयत्वे प्रतीयेत। न त्वेवमप्यस्ति। ग्रहैकत्वयोराश्रयाश्रयिरूपेण विशेषणविशेष्यभावाद्भावनया च सह शेषशेषित्वाभ्युपगमात्। तेन ग्रहाश्रितेनैकत्वेन संमार्गभावनां कुर्यादित्येवमवगमयिष्यामः। तादर्थ्यसंबन्धे च भावनां प्रति निर्वृत्तेऽरुणैकहायनीन्यायेन पश्चात्तनो विशेषणविशेष्यभावः। सोऽयं पदेन प्रत्याय्यते। अथवा यदेकत्वं स्वार्थत्वेन ग्रहो नोपजीवितुं समर्थ इत्यवधारितं भवति तदाऽसौ तद्भावनां वाक्येनापि गच्छन्न निवारयति। यद्वा सुतरां प्रेरयति। भावनार्थं हि सदेतद्विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि तावन्नियम्यमानं मां

यथा पशुमालभेत इत्युक्त एक एव पशुः पुमांश्चाऽऽलभ्यते। एवमत्राप्येको ग्रहः संमार्जनीयः, एकस्याग्नेस्तृणानि अपचेयानि, एकः पुरोडाशः पर्यग्नि कर्तव्य इति ॥ १३ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

परिच्छेत्स्यति। अन्यथा तु मयाऽगृहीतं विधिनोपेक्षितं तावद्भावनाया न मम स्यात्। अथवा ग्रहार्थमेवैतदस्तु। तच्च ग्रहार्थत्वं येन प्रकारेणोपपद्यते स दर्शयितव्यः। तत्र यदि ग्रहः स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्रविशेत्तत एकत्वं पश्चाद्भविष्यदगृहीतं भावनया भावनागतं न स्यात्। ग्रहस्वरूपस्यैव स्यात्। अतोऽसावेकत्वपुरःसरमेव तत्समानदेशं वा पृथक्पदोपात्तारुणादिवदेवाऽऽत्मानं प्रतिपद्यते। कुतः।

विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो नाप्रक्लृप्तविशेषणः।
विशिष्टो विशिनष्टीति तत्पूर्वं प्रविशत्यसौ ॥
गृह्णती भावनाप्येवमेकसंख्यं ग्रहं श्रुतम्।
न गृह्णाति विशिष्टं तमगृहीतविशेषणम् ॥

एवं च सति भावनाप्रविष्टं तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमानं द्रव्यगुणयोर्नियमे सति ग्रहस्य जातं भवति। अथ वा श्रुतिबलीयस्त्वादस्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते। तदेवात्यन्तविपरीतम्। प्रातिपदिकोपात्तं हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नं स्यात्। इह तु समानविभक्त्युपादानादेकत्वं कारकविशेषणं शीघ्रतरं गम्यते। कारकं च विभक्तिप्रतिपादितमाविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेश इत्युक्तम्। प्रत्ययार्थत्वादेतदेव प्रधानम्। सर्वं च संभवत्प्रधानगामि भवति। तेन ग्रहश्चैकत्वं चोभयमपि कारकीभूतं विभक्तिश्रुत्यैव भावनायां प्रक्षिप्यत इति विधीयते। तत्तु विशिष्टविधानात्। वक्ष्यति हि 'शब्दवत्तूपलभ्यते+ तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्' इति। यथैव दशापवित्रेण श्रुतो नान्येन क्रियते, संमार्गश्च श्रुतो नावघातः क्रियते, ग्रहस्य श्रुतो नाग्रहस्य क्रियते, तथैकस्य श्रुतो नानेकस्य कर्तव्यः। सर्वेषां चैतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन परस्परनियमः। तस्मादुपादीयमानपश्वादिवदेवोद्दिश्यमानस्यापि संख्या विवक्षिता। पुंपशुश्चेति। प्रसङ्गादुदाहृतम्। न त्वत्र लिङ्गमपि तुल्यन्यायत्वात्संख्याविचारेण विचारितप्रायमेवेत्युदाह्रियते, मा भूत 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः*' इत्यस्य पुनरुक्तता ॥ १३ ॥

+ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० १५)। * (अ० ६ पा० १ अ० ३ सू० ६)

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥ सि०

नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिष्वेकत्वयुक्तेष्वमी पदार्थाः कर्तव्या इति । सर्वे ग्रहाः संमार्ष्टव्याः, सर्वेभ्योऽग्निभ्यस्तृणान्यपचेयानि, पुरोडाशमात्रं च पर्यग्नि कर्तव्यमिति । कुतः । ग्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु । तत्र न गम्यते विशेषः को ग्रहः संमार्ष्टव्यः को नेति । सामान्यावगमाद्विशेषानवगमाच्च * सर्वप्रत्ययः । तथाऽग्निपुरोडाशानामपि । नन्वेकवचनं श्रूयते,

---

व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म स्वजात्याद्युपलक्षिताः ।
विहितं गुणभावेन तत्सर्वार्थं प्रतीयते ।

इह तावत् 'तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः + स धर्मः स्यात्' इत्येवं द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनयत्त्वाच्च ग्रहप्राधान्यं संमार्गस्य च गुणभावो विज्ञायते । तत्रापि ग्रहत्वस्य संमार्गानर्हत्वाद् व्यक्तयः संस्कार्यत्वेनावतिष्ठन्ते । तासां साक्षात्प्रत्यायनाभावाद् ग्रहत्व = लक्षणत्वेनाऽऽश्रितम् । एष चोदनार्थोऽवगम्यते । यद् ग्रहकार्यं तत्संमार्गेण सगुणं भवति । तत्र य एव न संमृज्येत तस्यैव कार्यं विगुणं भवेत् । अतः सर्वे संमार्जनीयाः । यदि तु संमार्यगुणत्वेन यागाङ्गपशुवद् ग्रहश्चोद्येत तत एकेनैव सिद्धे कार्ये नापरो गृह्येत । न हि तदानीं ग्रहान्तरेष्वगृह्यमाणेषु कस्यचिद्वैगुण्यं दृश्यते । शास्त्रार्थस्य निर्वृत्तत्वात् । प्राधान्यपक्षे तु प्रतिप्रधानं शास्त्रभेदादेकस्मिन्नप्यसंस्क्रियमाणे तद्गतशास्त्रबाधप्रसङ्गः ।

अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्संमार्गः स्यात्प्रतिग्रहम् ।
तथाऽप्यकरणे तस्य ज्ञानं बाध्येत तद्गतम् ॥
अबाधिते तु विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा ।
विहिताकरणात्तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥

तस्माद् ग्रहत्वापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वप्रत्ययः । ननु चैकवचनं श्रूयत इति—अविवक्षाकारणमपश्यन्नाह । तत्रोत्तरम् ।

---

* इतः प्राक् 'अगम्यमाने हि विशेषे' इत्यधिकः पाठः + (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १०) = साक्षात्—ग्रहपदशक्त्येत्यर्थः ।

तद्विशेक्ष्यति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिष्वेकत्वं ब्रूयान्न द्वितीयादीन्प्रतिषेधेत् । एकत्वस्यासौ वाचको न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः ।

श्रुतमात्रस्य सर्वस्य नानुष्ठेयत्वमिष्यते ।
विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्ष्यौ श्रुताश्रुतौ ॥
विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् ।
श्रुतोऽपि तु न गृह्येत योऽर्थस्ताभ्यामुपेक्षितः ॥

तदेकस्मिन्वाक्ये × प्रकृतिप्रत्ययपदश्रुतिप्रतिपादितानां बहूनामर्थानां को विधिविनियोगाभ्यां परिगृहीतः को वा त्यक्त इति चिन्तायाम् ।

वचनव्यक्तिभेदेन सर्वेषामेव दर्शनात् ।
विहितो विनियुक्तश्च कः को नेति विचार्यते ॥
मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति ।
लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥
वर्तमानसरूपेण लिङर्थस्मृतिसाधुना ।
पञ्चमेन लकारेण किं नामात्र विधीयते ॥
केवला भावना तावन्न कदाचिद्विधीयते ।
अननुष्ठेयरूपत्वाद्विशिष्टा सा विधीयते ॥
सा किं धात्वर्थमात्रेण संमार्गेण विशेष्यते ।
लोकप्रसिद्धरूपेण शक्याऽनुष्ठेयतात्मना ॥
ग्रहद्रव्येण किं किंवा तदीयैकत्वसंख्यया ।
दशापवित्रशब्दस्तु सर्वार्थेषु विवक्षितः ॥
तुल्यार्थत्वात्स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ॥
ग्रहादीनां * च किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥

× तदिति–तस्मादित्यर्थः । * ग्रहादीनामिति–ग्रहतदेकत्वसंमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत् , एवमष्टपक्षी विचारणा कार्या । किं ग्रह एव भावनां विशिनष्टि किंवा संमार्ग एव उत ग्रहो वा । अथवा ग्रहश्च संमार्गश्च । आहोस्विदुभयोः संबन्धः । अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रह इति ।

संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽथ समुच्चयः ।
संबन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह भावनाम् ॥
अथवाऽन्यतरेणैको विशिष्टोऽन्यतरस्तयोः ।
विशिंषन्भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥
संमार्गैकत्वयोरेवमष्टपक्षी विचारणा ।
विचार्यैवं पुनः सैव ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषणविशेष्यताम् ।
तृतीयेन सहैकेन तादृश्येव विचारणा ॥

तथा ।

किमुपादेयता तेषां स्यादथोद्दिश्यमानता ।
संमार्गं प्रति संहत्य प्रत्येकं वा समागमे ॥
तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहित्यं द्रव्यसंख्ययोः ।
सकृच्च तद्दर्शी कृत्वा कृत्स्नां कर्ता कृती भवेत् ।
ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य संमार्ग उपदिश्यते ।
एकैकस्मिन्समाप्येते क्रियावाक्ये तदा तयोः ॥
तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते ।
एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥
किं समुच्चितयोः किंवा संबन्धसमुदाययोः ।
किं वैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ॥
ग्रहेण वा विशिष्टां किं संख्यां प्रति विधीयते ।
क्रियां वा प्रत्युपादानं किं ग्रहस्यैव गम्यते ॥
एकत्वस्यैव किं किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ।
किं समुच्चितयोः किं वा संबन्धसमुदाययोः ॥
किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।
किं वा ग्रहविशिष्टैकसंख्या संमार्गगामिनी ॥

एवं देहे एताभिर्वचनव्यक्तिभिः कृते ।
उपादेयतया संख्यां विधेयां मन्यते परः ॥
येन येन प्रकारेण संख्योपादयिते ग्रहे ।
संमार्गे वा विधीयेत स तमापादयिष्यति ॥
यथा वोद्दिश्यमानत्वे विधानं देशकालयोः ।
क्रियाद्वारं तथैव स्याद् ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥
यां यां स वचनव्यक्तिं विधेये रचयिष्यति ।
वाक्यभेदेन तां तां तु सिद्धान्ती दूषयिष्यति ॥
प्राधान्यान्न ग्रहस्तावदुपादेयो भविष्यति ।
तद्वशत्वात्तथैकत्वमुपादातुं न न शक्यते ॥
ग्रहं चोद्दिश्य संमार्गविधानाश्रयणे सति ।
तन्मात्रक्षीणशक्तित्वादेकत्वं न विधास्यते ॥
न तावत्तद् ग्रहे शक्यं विधातुमपुनःश्रुतेः ।
द्वौ तत्राऽऽवर्तनीयौ हि स्यातां ग्रहविधायकौ ॥
ध्रुवं विधीयमाने हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः ।
ग्रहसंमार्गसंबन्धादधिकेऽर्थे विधित्सिते ॥
ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्संबन्धद्वयसिद्धये ।
विधायकश्च नैकेन विधिना तौ हि सिध्यतः ॥
विदधद् द्वौ हि संबन्धौ युगपद्वा क्रमेण वा ।
द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ विदध्यात्प्रत्ययः कथम् ॥
संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि प्राप्नुवन्नुभौ ।
द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ प्राप्नुयान्न सकृच्छ्रुतः ॥
ग्रहे विधाय संमार्गं क्षीणमुच्चारणं यदा ।
तदैकत्वविधानाय कार्यमुच्चारणान्तरम् ॥
पुनरुच्चार्यमाणश्च समाम्नायाद्बहिः स्थितः ।

तेनाप्रातिपिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्तं संमार्जनादि किंमिति न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । एकवचनमिह श्रूयमाणं प्राप्त एवैकास्मिन्द्रव्ये द्वितीयादिषु च किमन्यत्कुर्यादन्यतः परिसंख्यायाः । न चेदेकवचनं परिसंचक्षीत द्वितीयादीन् , अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति

प्रत्ययः पौरुषेयत्वादप्रमाणं प्रसज्ज्यते ॥
सर्वप्रकारमान्विष्टं वचनव्यक्तिभिः पृथक् ।
न शक्यते विधातुं चेदेकत्वं न ग्रहीष्यते ॥
केनाचित्तु प्रकारेण विधिरस्य भवेद्यदि ।
ग्रहादिवदनुष्ठाने क एकत्वं परित्यजेत् ॥
तत्र क्रियाप्रधानत्वे तद्विशिष्टविधेर्बलात् ।
विशेषणविधानं स्यादार्थविध्यन्तरोद्भवम् ॥
यदि क्रियाप्रधानत्वं लप्स्यते पूर्वपक्षिणा ।
ततः सर्वविवक्षाऽपि तद्द्वारेणास्य सेत्स्यति ॥
तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं विधिग्रहणकारणम् ।
अतः शुक्लादिभिस्तुल्यं × नैतदन्यैर्विशेषणैः ॥
द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतदेकत्वं स्याद्विशेषणम् ।
येनेदमात्मसात्कुर्युर्ग्रहसंमार्गभावनाः ॥

तत्र द्रव्यविशेषणं तावन्निराक्रियते । तद्धि स्वरूपप्रक्षेपेण वा भवेदनेकत्वनिराकरणेन वा । तत्र स्वरूपप्रक्षेपविशेषणफलं तावत्सर्वेष्वपि संमृज्यमानेषु संभवत्येव । कथम् । यो हि बहून् ग्रहान्संमार्ष्टि संमाष्टर्येसावेकम् । अतश्च ग्रहत्वसंबन्धेन प्राप्त एकमचनेन चाप्रतिषिद्धः किमिव द्वितीयादेः संमार्गो न क्रियेत । तत्रैतत्स्यात् । प्रातिपदिकादेवैकास्मिन्ननेकास्मिश्च ग्रहे संमार्जनीये प्राप्ते पुनरेकवचनश्रुतिर्गुणार्थवादत्वेनासंभवन्ती परिसंख्यार्था भविष्यतीति । नैतदेवम् । कुतः ।

× 'सोमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणाम् ' इत्यत्रोपादीयमानविशेषणैः शुक्लादिभिरित्यर्थः ।

च द्वितीयादीन्निवर्तयितुम् । यथा, अश्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभाभिधानीं परिसंचष्टे । एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति । नैतदेवम् । तत्र मन्त्रस्याभिधान्याश्च यः संबन्धस्तदभिधानपरं वचनम् , इमामगृभ्णान्नित्यश्वाभिधानीम् , इति । नानेन मन्त्रेणाऽऽदत्त इति । लिङ्गेनैवाऽऽदाने प्राप्तत्वान्मन्त्रस्य परिसंख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये श्रूयते,

---

यत्र सामान्यतः प्राप्स्यन्विशेषे श्रूयते पुनः ।
परिसंख्येष्यते तत्र न त्विहैवं पुनः श्रुतिः ॥

तच्च नानावाक्यत्वे सत्येव भवति । इह त्वेकेनैव वाक्येन प्राप्तिः परिसंख्या च क्रियत इत्युक्तम् । तच्चात्यन्तमेवानुपपन्नम् ।

न चैकवाक्यमात्रेण द्वयमेतच्चिकीर्षितम् ।
किं त्वेकेन पदेनापि तच्चाऽऽश्चर्यमतीन्द्रियम् ॥

प्रातिपदिकेन हि सर्वग्रहसंबन्धः प्राप्यते । प्रत्ययैकवचनेन तत्रैव पदे निवर्त्यते । न चैतदुत्प्रेक्षितुमपि शक्यते ।

अन्या हि वचनव्यक्तिर्वाक्ये प्रापकहायके ।
यथा तथा पदव्यक्तिभेदोऽप्यत्र प्रसज्जते ॥
तत्रैव च क्षणे प्राप्तिस्तत्रैव च निवर्तनम् ।
कथमेकपदेनैतद्विरुद्धमभिधीयते ॥

किं च ।

सामान्यप्रापणाशङ्का वाक्याद्यत्राऽऽनुमानिकात् ।
श्रुतात्प्राप्तिर्विशेषे च परिसंख्या तदाश्रया ॥
निर्दोषत्वं हि तत्रास्या विधाने सति लभ्यते ।
कल्प्यत्वेन हि तस्यैषा क्लृप्तादाश्रीयते फलात् ॥

समानवाक्यपदपूर्वभागावस्थितप्रातिपदिकप्रापितसर्वग्रहसंमार्गज्ञानप्रत्याख्यानेन तदधीनात्मलाभप्रत्ययप्रतिपाद्यायाः परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वमपरिहार्यम् । यत्तु भाष्यकारेण निर्दोषपरिसंख्याविषयं प्रदर्शयतेष्टानिष्टवचनव्यक्तिद्वयं प्रदर्शितम्— इत्यश्वाभिधानीमिति । नेत्यादत्त इति । मन्त्रस्य रूपादेवाऽऽदाने प्राप्तत्वादिति च कारणमुक्तम् । तदयुक्तम् । कुतः ।

इत्यादत्त इति ह्यस्मादाख्याताद्विधिसंभवः ।
संबन्धेऽश्वाभिधान्यां तु नास्ति कश्चिद्विधायकः ॥
आदाने च यथा प्राप्तिरगृभ्णान्निति रूपतः ।
तथैवाश्वाभिधान्यां सा तुल्या स्याद्रशनापदात् ॥
न वाऽर्थविप्रकर्षोऽस्य रशनां प्रति कश्चन ।
संयोगतो विशेषेण युगपत्प्रत्ययाद् द्वयोः ॥
सुतरां विधिवाक्ये तु विशेषः श्रुतिवाक्ययोः ।
धात्वर्थनामसंबन्धविवेकेनोपलभ्यते ॥
पदत्रयाद्विना नामसंबन्धो नावकल्पते ।
इत्यादत्त इति त्वेष द्वाभ्यामेव समाप्यते ॥
प्रत्ययश्च यथा मन्त्रं विधत्ते धातुगोचरे ।
स्वपदार्थे श्रुते शीघ्रं न नामार्थे तथा श्रुते ॥
मन्त्रोऽपि रशनां शीघ्रं यथा याति स्फुटश्रुताम् ।
न तथा ग्रहणं कष्टं छान्दसीयपदोदितम् ॥
न चाश्वरशनायां स प्राप्त्यन्तरमपेक्षते ।
विशेषशब्दतुल्यं हि प्रापणं रशनापदात् ॥
अपूर्वसाधनत्वांशलक्षणाऽवश्यमेव हि ।
सर्वत्रैवाऽऽश्रिता श्रुत्या विधिः स्यान्निष्प्रयोजनः ॥
तत्राश्वरशनाशब्दो लक्षणां याति यावता ।
तावता रशनाशब्द इति तुल्यार्थता तयोः ॥
तस्मान्नाऽऽदत्त इत्येद्रूपात्प्राप्तमनूद्यते ।
न वेत्यश्वाभिधानीमित्येतदत्र विधीयते ॥
किं त्वश्वरनामन्त्रधात्वर्थैर्युगपत्त्रिभिः ।
विशिष्टा भावनैवैका प्रत्ययेन विधीयते ॥

न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य रूपात्प्राप्तिः× कथंचन ।
न हि श्रुत्यनुमानात्प्राक्स्वयं मन्त्रो विधीयते ॥
रूपप्रकरणद्वारा श्रुतिर्यावत्तु कल्प्यते ।
तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विधिः शीघ्रं समाप्यते ॥
अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।
परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषपुनः श्रुतेः ॥
प्रयोजनं विधेः किं स्यादस्येति तु निरूपणे ।
न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यन्निवर्तनात् ॥
न तु वाक्यार्थ एवान्यन्निवृत्तिर्भेदपक्षवत् ।
अप्रवृत्त्यैव तत्सिद्धेः प्रवृत्तो हि निवर्त्यते ॥
न च गर्दभबन्धन्यां प्राप्तोऽननुमितश्रुतिः ।
मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरज्जुपुन.श्रुतेः ॥
शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा स्यात्पुनःश्रुतेः ।
न गर्दभश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्वश्वपुनःश्रुतिः ॥
अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्त्रे प्राग्विहिते सति ।
निराकाङ्क्षकृताऽऽम्नाये तथा प्रकराणिन्यपि ॥
लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते ।
तस्यामप्रापितायां च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दभे ॥
सोऽयमाभाणको * लोके यदश्वेन हृतं पुरा ।
तत्पश्चाद्गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥
प्रयोजनं तु प्रत्यक्षश्रुतेरालोच्यते यदा ।
भवत्या किं प्रभुत्वेन निरुद्धा लैङ्गिकी श्रुतिः ॥

× रूपात्-सामर्थ्यादित्यर्थः । * शीघ्रापहृतेऽर्थे मन्थरानर्थक्यमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति-सोऽयमित्यादिना ।

यदाऽनुमितयाऽप्येष श्रुत्याऽश्वरशनां प्रति ।
प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं त्वरया विहितस्त्वया ॥
सत्यं त्वद्विहितस्यास्य श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
तथाऽपि तन्निरोधस्य फलं किमधिकं तव ॥
यद्यश्वरशनाप्राप्तिं केवलामानुमानिकीम् ।
प्रत्यक्षश्रुतिवत्कुर्यात्ततः सा स्यादनार्थिका ॥
लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद्रशनाद्वये ।
स मा प्रापत्तयेत्येवं प्रत्यक्षा त्वरिता श्रुतिः ॥
केवलाश्वाभिधान्या हि विधिः प्रत्यक्षया यथा ।
न स्यात्तथाऽऽनुमानिक्या श्रुत्येत्याम्नायते ह्यसौ ॥
अतश्चापुनरुक्तत्वात्प्रत्यक्षाऽर्थवती श्रुतिः ।
तस्यां सत्यां निराकाङ्क्षान्मन्त्रान्नान्याऽनुमीयते ॥
यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात्पुनःश्रुतिः ।
ततश्च परिसंख्यानात्प्रसज्येत त्रिदोषता ॥
यदा तु प्रतिबद्धत्वात्सामान्यविनियोगकृत् ।
नैव चेच्छ्रुतिरस्तीह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥
तदिदं परिसंख्येति ÷ सूत्रेऽस्मिन्नुपवर्णितम् ।
निर्दोषत्वं तथैवेह वाच्यं न पुनरन्यथा ॥
ततश्च भाष्यकारेण × यदिहोक्तमचिन्तितम् ।

÷ (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३४) । × यद्भाष्यकारेण ' इत्यश्वाभिधानीमादत्ते ' इत्यस्मिन्वाक्य इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रितं तत्र यथाश्रुतत्वादरो न कार्यः । किंतु विशिष्टादानभावनाविध्युत्तरकालीनो योऽरुणैकहायन्योरिव मन्त्राश्वाभिधान्योः परस्परनियमस्तत्परा वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिः । एवं ' नाऽऽदत्त ' इत्यनेन आददातिसंबन्धबोधकवचनव्यक्तिनिरासश्चाऽऽदानसामान्यान्वयनिरासार्थः । तथा लिङ्गेनैवाऽऽदाने मन्त्रप्राप्त्युक्तिश्च संभवमात्राभिप्रायेत्येवं भाष्यतात्पर्यमाह—ततश्च भाष्येत्यादिना ।

तच्छ्रूयमाणमप्यविधीयमानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चिदोदनं निर्दिश्य ब्रूयात्, य एनं भक्षयेत्कश्चिच्छ्वा मार्जारो वा, स विचारयितव्य इति । तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते, न श्वमार्जारसंबन्धस्ततः काकोऽप्यागच्छन्निवार्यते । श्रूयमाणेऽपि शुनि मार्जारे वा श्वमार्जारसंबन्धस्य निमित्तत्वेनाविधीयमानत्वात् । एवमिहाप्येकत्वसंबन्धस्याविधीयमानत्वाच्छ्रूयमाणेऽप्येकत्वे * ग्रहमात्रं संमृज्येतेति । न चात्र द्रव्यैकत्वसंबन्धाविधायकः कश्चिच्छ-

वाक्यभङ्ग्यन्तरं तत्र कर्तव्योऽतीव नाऽऽदरः ॥

न चैकत्वसंबन्धमात्रविधिः शक्यः । संमार्गग्रहसंबन्धामात्रविधानोपक्षीणशक्तित्वाद्विधायकस्य । यथौदनोपघातानिवारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि श्वमार्जारादीनामविधीयमानत्वादविशेषणत्वम् । कुतः ।

न ह्यन्नभक्षणाद्रक्ष्याः श्वमार्जारादयोऽत्र नः
तुल्यान्नाद्योपघातात्तु काकादेरपि वारणा ॥

तथा चाऽऽह ।

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि चोदितः ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥

न त्विदमत्रोदाहरणं घटते । कुतः ।

पदार्थ एव काकादिः सर्वो ह्यत्राविवक्षितः ।
संख्यामात्राविवक्षा तु ग्रहस्येति विलक्षणम् ॥
चमसेष्वपि संमार्गप्रसङ्गो यत्र वक्ष्यते ।
तत्रैवैतदुदाहार्यं स्थालसंमार्जनादिवत् ॥

स्थितसिद्धान्तोदाहरणमपि पशुप्रकरणे श्रूयते । यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या ' इति । यदवत्तं तत्पञ्चसंख्यं कार्यमित्येतद्विधिपरे वाक्ये वपाग्रहणमविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गादिति दशमे वक्ष्यति× ।

* ग्रहैकत्वेति पा० । ×(अ० १० पा० ७ सू० ७३) इत्यत्रेति शेषः ।

ऽदोऽस्ति । ननु संमार्ष्टीति । न ह्येतद्द्रव्यैकत्वसंबन्धस्य विधायकम् । कस्य तर्हि । द्रव्यसंमार्गसंबन्धस्य विधायकम् । एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति । इतरथा वाक्येन परपदार्थो विधीयेत । श्रुत्यसंभवे च वाक्यं क्रमते न संभवन्त्यां श्रुतौ । अतोऽविधीयमानं विशेषणत्वेनैकत्वं, न द्वितीयादीन्प्रतिषेद्धुमर्हति । एवं सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाणमचोदितं भवति, प्रतिषिद्धं वा ।

तत्र श्वमार्जारादिसंबन्धाविवक्षोदाहरणं वटते । इह तु ।

संख्यामात्रविवक्षायां लोके यच्छ्रूयते वचः ।
तदुदाहरणं देयं वृषलस्थबहुत्ववत् ॥
वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति चोदिते ।
प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

बहुत्वस्याविवक्षितत्वात् । ननु संमार्ष्टीति । अयमेव ग्रहैकत्वसंबन्धमपि विधास्यति । न । श्रुतिविप्रतिषेधात् । न ह्येको विधायकः शक्नोति संमार्गभावनां च विधातुं ग्रहैकत्वसंबन्धं च । तत्र विरोधे सति संनिकर्षबलीयस्त्वात्संमार्गभावनाविधान आश्रीयमाणे विध्यन्तरानुपपत्तेरग्रहणमेकत्वस्य । यत्तूक्तं विशेषणविशेषणमपि विधीयत इति । तदनुपपन्नम् ।

यदि तावद् ग्रहः संख्यां क्रियायै न प्रयच्छति ।
शुद्धेनैव विशिष्टत्वान्न विशिष्टाविशिष्टता ॥

यदा ह्येकत्वविशिष्टमात्मानं ग्रहो भावनायां प्रक्षिपति तदाऽवश्यं विशेषणं पूर्वतरं प्रक्षेप्तव्यम् । न ह्यन्यथा विशिष्टेन विशेषिता स्यादित्येवं भावनाऽप्येकत्वविशिष्टं ग्रहं गृह्णती नैकत्वमग्रहीत्वा तद्विशिष्टं ग्रहं शक्नोति ग्रहीतुम् । तद्यथा शब्दो जात्यादिविशिष्टं द्रव्यमभिदधन्न विशेषणमनभिधाय विशिष्टे वर्तते । तेनावश्यं भावनाविशेषणं तावदेकत्वमित्याश्रयणीयम् । तच्चोपरिष्टान्निराकरिष्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु भावनाऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न संख्यया ।

यथैव हि तदेकस्य श्रुतमवगम्यते तथा द्वितीयादेरपि । अयं चापरो दोषः । न तदेकत्वं द्रव्यस्य संमार्गादौ विषये नियम्येत । न हि संमार्गादिर्यस्मिन्द्रव्य एकत्वं नियम्येत तस्य विशेषणत्वेन भवति । विधीयते ह्यत्र संमार्गादिः । न प्राप्तो लक्षणत्वेन द्रव्यस्याऽऽम्नायते । न हि यौगपद्येन विधातुं शक्यते लक्षणत्वेन चोच्चारयितुम् । प्रसिद्धसंबन्धो हि शक्नोति लक्षयितुम् । न चाविहित एवंजातीयकशब्दावगम्यः प्रसिद्धसंबन्धो भवति । विधीयते च संमार्गादिः । तस्मान्न विशेषकः । न चेद्विशेषकः, न द्रव्य एकत्वं नियम्यत इति शक्यमाश्रयितुम् । अथैकत्वं संमार्ग उच्यते । तत्रापि द्वयी गतिः

संख्याऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न भावनया । तत्र विशिष्टविधिना भावनाविशेषणमात्राक्षेपपर्यवसायिना नार्थान्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम् । न हि भावनां विशिंषतस्तस्य तदेकत्वं विशेषणम् ।

न चैकत्वविशिष्टं तं ग्रहं गृह्णाति भावना ।
स्वरूपान्तरितत्वाद्धि+ सा संख्यां नैव पश्यति ॥

नापि भावनाविशिष्टस्य* मा भूत्पुनरपि भावनाविशेषणत्वमेव । न हि भावनाऽविशिष्टं× ग्रहं विशेष्टुं शक्नोति । तस्मान्मौलिकेन विधिनाऽनाकाङ्क्षितत्वान्न द्रव्यविशेषणाक्षेपः संभवति । तथा = सत्यपि चेद्विधिरभ्युपगम्येत तत्प्रत्ययावृत्तिमन्तरेण तदनुपपत्तेर्वाक्यभेदः स्यात् । अभ्युपेत्यापि तु, संमार्गवेलायां नैकत्वमादर्तव्यम् । स्वतन्त्रस्य ग्रहस्यैवैकत्वसंबन्धविधानात् । न हि विधीयमानावस्थः क्रयो गुणेन संबध्यमानं द्रव्यं विशिनष्टीत्युक्तमरुणाधिकरणे÷। तस्मात्तावन्न द्रव्यविशेषणभूतस्य ग्रहणम । अथैतदेकत्वं संमार्गभावनाया-

---

+ स्वरूपेति—ग्रहविशेषणीभूतायाः संख्यायाः ग्रहस्वरूपेण—भावनाविशेषणेन, व्यवहितत्वादित्यर्थः ।* भावनाविशिष्टस्य—भावनां प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य, नाप्येकत्वं विशेषणमित्यध्याहारेण पूरणम् । × अविशिष्टमिति—एकत्वेनेति शेषः। —अयं चापर इत्यादि—शक्यमाश्रयितुमित्यन्तं भाष्यं व्याख्यास्यति—तथा सतीत्यादिग्रहणमन्तेन । ÷ (अ० ३ पा० १ अ० ६)।

स्यात्। एकत्वं प्रधानं संमार्गो वा। तच्चोभयमप्यनुपपन्नम्। न तावदेकत्वस्य संमार्गः शक्यते कर्तुम्। न च द्रव्ये क्रियमाण एकत्वस्योपकरोति केनचित्प्रकारेण। न चैकत्वस्योपकृतेन किंचित्प्रयोजनमस्ति। न हि तद् गुणभूतं श्रुतम्। अथैकत्वं संमार्गं प्रति गुणभूतमिति। तदपि न। कथम्। अमूर्तत्वात्। न हि तत्संमार्गं निष्पादयति। यद्यप्यन्यदमूर्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विशिंषत्। तथाऽप्येतन्न भवितुमर्हति। न ह्यत्र ग्रहः संमार्गार्थः। संमार्गोऽत्र ग्रहाय चोद्यते। स हि प्रयोजनवान्। कल्प्यप्रयोजनः संमार्गः यदि ग्रहः संमार्गस्योपकुर्यात्तदुपकारेण उपकरोतीति संमार्गस्योपकारकमेकत्वं भवेत्। न त्वेतदेवम्। तस्मादेकत्वसंमार्गयोरसंबन्धः। ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि संमार्गं निष्पादयत्येव। अतस्तत्साधनं तच्च विशिंषत् तदुपकरिष्यति। यथा, इज्यार्थे दधनि पयसि च

चोद्यते तथाऽपि न गुणत्वेन नापि प्रधानत्वेन संभवति। तत्र प्राधान्ये तावदनुपपन्नम्। अमूर्तस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात्। न च द्रव्यसंस्कारेण तत्संस्कारः। अन्यत्वात् = ग्रहस्य वाऽयमेकत्वद्वारेण विधीयते। तस्य च स्वयमेव विहितत्वात्पुनर्विधानानर्थक्यम्। अनुष्ठानकालेऽपि च ग्रहस्याऽऽत्मीय एव संमार्गः प्रत्यभिज्ञायत इति नैकत्वनिमित्तबुद्धिः स्यात्। एवं गुणभावोऽपि निराकर्तव्यः। कथमरुणत्वस्य गुणत्वमिति चेदत आह।

क्रयद्रव्यपरिच्छेदाद् गुणोऽपि × गुण इष्यते।
न तु निष्फलसंमार्गगुणो ग्रह इहेष्यते॥

अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽप्यनङ्गमेव स्यात्। ननु प्रधानभूतमपीति। यद् द्रव्यस्याऽऽदौ निर्वर्तकत्वं प्रासङ्गिकं तद्द्वारेणैकत्वं संमार्गस्योपकरिष्यति।

= द्रव्यादिति शेषः + क्रयद्रव्येति—सोमक्रयाङ्गभूतैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वाराऽऽरुण्यं गुणोऽपि क्रयाङ्गमिष्यते। ग्रहस्य तु निष्फलसंमार्गाङ्गत्वासंभवान्न तत्परिच्छेदद्वारैकत्वस्य ग्रहाङ्गत्वं संभवतीति कारिकार्थः।

प्रणीताधर्माः पाक उपकुर्वन्ति । परिधानार्थे च परिधौ यूपधर्मा बन्धने । तस्मादयमसमाधिरिति । अत्रोच्यते । न ब्रूमोऽतदर्थे साधके न शक्नुवन्त्युपकर्तुमिति । किं तर्हि । यदा प्रधानभूतं ग्रहादि लक्षणत्वेनोच्यते, न तदैकत्वस्य ग्रहादिना संबन्धो न संमार्गादिनेति । कथम् । यावदिह लक्षणत्वेन किंचिदुच्यते, संवादस्तत्र भवति । न तु तद्विधीयते विज्ञानाय किमर्थं तर्ह्युच्चार्यते । अन्यत्तस्य किंचिद्विधायिष्यत इति । तदेतद् ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य संमार्गादि विधीयते । तद्यद्येकत्वसंबन्धोऽपरौ द्रव्ये संमार्गादौ वा विधीयेत द्वयोः संबन्धयोर्विधानाद्भिद्येत वाक्यम् । अथोच्यते । ग्रहादि लक्षयित्वा तस्यैकत्वसंबन्धो विधीयते, न संमार्गादिसंबन्ध इति । तथा च संमार्गादीनामध्ययनं प्रमाद इत्यभ्युपगतं स्यात् । न चैतदेवम् । तस्मादुभाभ्यामेकवचनस्यासंबन्ध इति । एवमेतदेकत्वं ग्रहस्य न किंचिदुपकारं करोति, न संमार्गस्यैवमेव सदनूद्यते । तस्मान्नैतत् किंचिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इति सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गादि कर्तव्यमिति । कुतः । संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च ।

प्रधानभूतोऽपि च ग्रहो गुणभूतद्रव्यधर्मं क्रियाङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपत्स्यते । न हि शेषमाश्रितः शेषः । किं तर्हि । उपकारिणमाश्रित उपकरोतीति सर्वत्र स्थापयिष्यामः । शेषत्वं तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यतीति । सिद्धान्तवादी तु वस्तुन्युपपद्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे विधिशब्दस्यासामर्थ्याद्व्यवहितो वा गुणो वा हातव्यो भवतीत्येवमेकत्वपरित्यागं वदति । न = त्वेतदेवमविवक्षितं भवितुमर्हति । कथम् ।

= अत्रोच्यते । न ब्रूम इत्यादि तस्मान्नैतत्किंचिदपि कर्तुमित्यन्तं भाष्यं सिद्धान्तवादीत्वित्यारभ्य–परित्यागं वदतीत्येवमन्तेन संक्षेपतो व्याख्याय क्रियाविशेषणत्वपक्ष एकत्वस्य विवक्षानिरासभाष्यमाक्षिपति–नन्वित्यादिना ।

अविवक्षोपपन्ना स्यात्सत्यं द्रव्यविशेषणे ।
संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेधाऽपि निराकृतः ॥

यत्तावदुक्तममूर्तत्वात्संस्कर्तुं न शक्यत इति । तत्प्रातिपदिकार्थेऽपि ग्रहत्वे तुल्यम् । जातेरमूर्तत्वात् । अथापि व्यक्तिद्वारेणास्याः संस्कारः स संख्यायामपि तुल्यः । अथ व्यक्तौ कृतो जातेः कृतो भवतीति तथैकत्वस्यापि । तथा यदि जातिर्द्रव्यलक्षणार्था तथैकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तत्वं द्रव्याव्यतिरेकं चाऽऽश्रित्य साक्षादेव संस्कार इत्युच्यते । तदप्येकत्वस्याविशिष्टम् । यदप्युक्तं न च द्रव्ये क्रियमाणः संख्यायाः कृतो भवतीति । तदपि न्वत्पक्षे जातेरविशिष्टम् । अथ ग्रहशब्दस्य व्यक्तिवाचित्वात्परिहार उच्यते । तत आकृत्यधिकरणन्यायो बाध्येत । न ह्यनेकदेशकालवर्तिज्योतिष्टोमप्रयोगस्थग्रहव्यक्तिसंबन्धानुभवोऽस्ति । अद्य दृष्टेषु ग्रहेषु प्रथमः शब्दप्रयोगो न स्यात् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिदुपलक्षणमाश्रयितव्यम् । न च तद् ग्रहत्वादन्यत्संभवतीति तदेव विशेषणत्वात्पूर्वमभिधेयमापद्यते । न चाऽऽकारवचनत्वे ग्रहशब्दस्य । प्रतिग्रहणमवयवसंनिवेशस्य किंचिन्न्यूनातिरिक्तावयवत्वेन भिन्नत्वात् । न च तत्सामान्यं द्रव्यान्तरेभ्यो निवृत्तं तेषु तेषु चानुवृत्तं ग्रहत्वादन्यदस्ति । तस्मात्तदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संमार्गस्तदीयत्वावधारणेनैकत्वविषयो विज्ञायत इति मन्दफला च पुनः श्रुतिरिति । तत्राभिधीयते ।

एकत्वेनापि संबध्य तावत्येव क्रिया यदि ।
ततो निष्फलतोच्येत भेदस्त्वस्त्येकसंस्कृतेः ॥

अयमेवैकत्वसंबन्धाद्विशेषो यदेकस्मिन्क्रियते । अन्यथा हि ग्रहमात्रसंस्कारः स्यात् । तस्माद् द्रव्यगुणयोर्नियमासिद्धेरस्त्यरुणाशब्दस्यैवैकत्वसंबन्धस्य पृथक्प्रयोजनमिति संस्कार्यत्वोपपत्तिः । गुणत्वप्रतिज्ञानं तु प्रणीताधर्मवद्भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक एवायमभ्युपगमो यद् गुणमेवाऽऽश्रितेन गुणेनोपकर्तव्यमिति । कुतः ।

साक्षादयोग्यसंबन्धाः क्रियासंबन्धिनि स्थिताः ।
असंबद्धैरसंबद्धाः साधयन्ति गुणाः क्रियाम् ॥

असंबद्धेषु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्द्युरिति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति । न तु तद्गतगुणप्रधानत्वयोः कश्चिद्विशेष इति तयोरुपेक्षा । यथा च क्रियासाधनं किंसंख्यमेतद्भविष्यतीत्येवमपेक्ष्यते । तथैव प्रधानमपि किंसंख्यं यस्य मयोपकर्तव्यमिति । एतावच्च संबन्धे कारणम् । अपि च ।

या गुणस्योपकुर्वाणमात्मसात्कुरुते गुणम् ।
ग्रहीष्यतितरामेषा तं तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥

क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यं गुणेनापि । न च साधनगतोऽसौ तथागतां याति । यथा प्रधानगतः को नु खलु मम प्रधानस्योपकुर्वन्त्याः किंचिदनुग्रहं कुर्यादिति । महांश्चायमनुग्रहो यत्प्रधानेयत्तावधारणं नाम । यजमानसंस्काराणां च यागगुणभूतकर्तंशातिरेकेण फलप्रतिग्रहणयोग्यपुरुषकरणाद्धोकृत्वांशपातिनामपि यागाङ्गत्वं वक्ष्यते = । स एवात्र न्याय इत्यविरुद्धं प्रधानाश्रयिणां गुणत्वम् । एवं स्थितेषु तु यद्विधेरसामर्थ्यमित्युक्तं तदुपादीयमानेष्वपि पश्वादिष्वविशिष्टम् । तत्रापि हि द्रव्यदेवतायागविशिष्टभावनाविधिपरे वाक्ये यदि लिङ्गसंख्यासंबन्धोऽपरः क्रियायां द्रव्ये वा विधीयते ततो वाक्यं भिद्येतेति शक्यं वदितुम् । अथ तु विशिष्टविधानादवाक्यभेदः । स संमार्गेऽप्यप्राप्तत्वादविशिष्टः । तदिहैतावानेव विशेषोऽवशिष्यते यद्ग्रह उद्दिश्यमानः पशुरुपादीयमानः । न चैतावता किंचित्सिध्यति । अन्यथा पशुग्रहसंबन्धमात्रभेदेनापि विवक्षताविवक्षितत्वसिद्धिः स्यात् । अपि चास्मिन्नेव वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे विधीयमानेऽपि दशापवित्रतदेकत्वादीनां विवक्षाऽभ्युपगम्यते । न च वाक्यभेदः । तथा ग्रहैकत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरोपादानाद्विशेषं ब्रूयात्तस्य* सर्वत्र यः

= (अ० ३ पा० ७ अ० २) इत्यत्रेति शेषः । * तस्य सर्वत्रेति-यदि कश्चिद्यत्किंचिद्वैलक्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायत्वं ब्रूयात्तदा तस्य तुल्यन्यायाविषयाभावान्न क्वचिदप्यनुमानाङ्गं दृष्टान्तो नाप्युपमानव्यवहाराङ्गमुपमा सिध्येदित्याशयः ।

कश्चिद्विशेषोऽस्तीति न क्वचिद् दृष्टान्तो नोपमा । तुल्यन्यायानां विषयाभावात् । किं च ।

पदान्तरगतो यस्य गुणोऽभीष्टो विवक्षितः ।
तस्य तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥

तस्माद् ग्रहैकत्वमपि विवक्षितम् । अस्ति ह्युदिश्यमानस्यापि ग्रहस्य विधिसंस्पर्शः । अन्यथा हि विनाऽपि ग्रहेण संमार्गे कृते तत्कृतः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वाद् ग्रहस्याविधानमुच्येत । तदयुक्तम् । संमार्गे प्रत्यप्राप्तत्वात् । अथ ज्योतिष्टोमे प्राप्तेरविधिरुच्यते । स पश्वादेरपि लोके प्राप्तत्वात् । अथासौ यागेऽप्राप्तो विधीयते । तद् ग्रहस्याप्यविशिष्टम् । अथ संमार्गस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणाबहिर्भावाद् ग्रहाविधानमुच्येत । तत्पशुयागस्यापि लोकान्तर्गतत्वादविशिष्टम् । शक्यं हि यो ग्रह इतिवद्यः पशुरित्यपि वक्तुम् । उद्दिश्यमानत्वात्तु याऽत्र ग्रहस्याविधानाशङ्का सा विध्यनुवादयोरुद्दिश्यमानोपादीयमानयोश्चात्यन्तभेदादयुक्ता । तथा हि ।

उद्देश्यस्यापि देशादेरेकान्तेन विधिः स्थितः ।
उपादेयोऽपि चाऽऽलम्भः प्राप्तत्वान्न विधीयते ॥

तस्माद्विशिष्टसंमार्गविध्याक्षेपाद् गृहत्ववदेकत्वस्यापि विधिसंस्पर्शे सत्यर्थाद् गुणप्रधानभाव इत्येकत्वं निष्प्रयोजनत्वाद् गुणभूतं ग्रहश्च प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानभूतः । किं च ।

सह विध्यविधी युक्तौ न चैकपदगोचरौ ।
पदभेदो न च न्याय्यः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ॥

एकस्मिन्नेव च पदे युगपदुच्चरिते ग्रहानुष्ठानं प्रति विधिराश्रीयते नैकत्वमिति विप्रतिषिद्धम् । न च विभक्तिः पदान्तरम् । स्वातन्त्र्येणानियतपूर्वापरत्वेन चाप्रयुज्यमानत्वात् । गमकत्वात्पदमिति चेन्न । धूमादिष्वतिप्रसङ्गात् । एकस्मिन्नपि चाऽऽख्यातादिप्रत्ययेनैकोऽर्थः प्रतीयत इति प्रत्यर्थं पदत्वप्रसङ्गः । पदमिति

च लौकिकः शब्दः स यत्र लोकेन प्रयुज्यते यत्र च स्मर्तृभिः स्मर्यते न ततोऽपनेतुं शक्यते । 'सुप्तिङन्तं पदम् ×' इति च स्मृतिः । तत्रैव च पदशब्दः प्रयुज्यते । तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पदं नावयवः । अभ्युपेत्यापि तु ।

विभक्त्युपात्तकर्मत्वविवक्षा चेदिहेष्यते ।
संख्याऽपि तदुपात्तत्वान्न शक्या न विवक्षितुम् ॥
अविवक्षायां शब्दस्याश्रुतसमत्वमाश्रीयते ।
यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः सन्नाश्रुतः परिकल्प्यते ।
तावत्तदुक्तमर्थं को वाक्यार्थादपनेष्यति ॥

तदिह यदि तावत्संख्यापरित्यागाद्विभक्तिः परित्यक्ता ततः कर्मत्वपरित्यागोऽपि प्राप्नोति । ततश्च ग्रहस्य संस्कार्यत्वं हीयेत । प्रयोजनवत्त्वात्संस्कार्यत्वमिति* चेन्न । कारकविभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात् । न ह्यविभक्तिकस्य ग्रह इत्येतावतः संमार्ष्टीत्यनेन संबन्धोऽवकल्पते । ततोऽवश्यं कर्मत्वं विवक्षितव्यम् । अतश्चाऽऽदृतायां विभक्तावेकदेशपरित्यागाभावात्संख्याविवक्षा दुर्निवारेत्यशक्यः सर्वेषां संमार्गः । तथा हि ।

संमार्गो यदि सर्वेषामेकत्वस्याविवक्षया ।
न कस्यचिद्भवेदेष ग्रहकर्माविवक्षया ॥
न ह्येकस्मिन्पदे युक्तः प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा ।
श्रुताश्रुतत्वसंकल्पो विरोधात्सदसत्त्ववत् ॥
श्रुताश्रुतत्वसंकल्पो विरोधात्सदसत्त्ववत् ॥
श्रुतशब्दाभिधेयानां नार्थानां युगपत्तथा ।
ग्रहणाग्रहणं युक्तमर्धकुक्कुटिपाकवत् + ॥

अत्र प्रतिविधीयते ÷ ।

× पा० सू० (१-४-१४) । * यथा 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इत्यत्र प्रयाजनिर्वृत्तिरूपकृतप्रयाजशेषस्य संस्कार्यत्वमिष्यते । तद्वदत्रापि भविष्यतीत्याशयः । + अर्धकुक्कुटिपाकवदिति—कुक्कुट्या अर्धं पच्यतामर्धं प्रसवाय धार्यतामिति केनचिदुक्ते कथं वैकस्य वस्तुनोऽर्धस्य पाको धारणं वा प्रसवायार्धस्य शक्यते कर्तुमित्येवंरूपमर्धजरतीयं लोकप्रवादायातमत्र दृष्टान्तार्थः । ÷ एवमाक्षिप्तं सिद्धान्तभाष्यं समाधातुमारभते—अत्रेत्यादिना ।

प्राप्नोति हि प्रधानस्य विस्पष्टा सर्वसंस्क्रिया ।
गुणभूताविवक्षा तु न द्वितीयाविरोधतः ॥

यदा हि ग्रहैकत्वोद्देशेन संमार्गो विधीयते तदोद्दिश्यमानयोः परस्परसंबन्धाभावात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षणस्तावदेको वाक्यभेदः । उपादेयनानात्वे पुनः सर्वविशिष्टभावनाप्रयोजनत्वादेककार्यत्वे सत्याङ्गस्यैनैवैकवाक्यत्वं स्यात् । अस्मिन्नेव च पक्षे प्रधानभूतक्रियावशीकाराद्विशेषणानामन्योन्यानियमसिद्धिः । उद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वात्प्रत्येकं क्रियाग्रहणसामर्थ्यात्क्रियैव वशीकृता तैराकृष्यत इत्येकैकस्यान्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यताऽवगम्यते । तदिह ग्रह एकत्वनिरपेक्षः संस्कर्तव्यः , एकत्वमपि ग्रहनिरपेक्षं संस्कर्तव्यम् । तत्र यदि तावद् ग्रहगतमेवैकत्वं संस्क्रियते ततः सापेक्षकरणादुभयोर्निरपेक्षसंबन्धावधृतं प्राधान्यं विहन्येत । अथ द्रव्यान्तरगतम् । तन्न ज्ञायेत किमिति । न हि ग्रहवत्किंचिदेकं नाम प्रकरणे पश्यामः । यदेव ह्येकं तदेवान्यापेक्षयाऽनेकम् । न चावच्छेदे कारकं किंचिदस्ति । येनान्यनिरपेक्षत्वेनैकमवधार्यते । ननूत्पत्तौ यदेकवचनान्तशब्दचोदितं तदेकं भविष्यति । न । तेषामपि बहुत्वात्किमिति निरूपणाशक्तेः । अथ सर्वेषां कस्मान्न भवति । न । तत्रापि चोदितहान्यचोदितकरणापत्तेः । तथा हि ।

यदि तावद्विकल्पेन किंचित्संस्कृत्य तिष्ठति ।
अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेतोस्ततस्त्यजेत् ॥

गुणभूतेन ह्येकेनैकत्वयुक्तेन क्रिया साध्यमाना नान्यमपेक्षत इति यत्किंचिदप्युपादाय शास्त्रार्थः कृत स्यात् । प्राधान्ये पुनर्यदेवैकत्वयुक्तं न गृह्येत तस्यैव वैगुण्यं प्रसज्येत । यदि त्वन्यदपि संस्क्रियेत ततोऽनेकैकत्वसांनिपातात्संख्यान्तरोपजने सति श्रुतैकत्वपरित्यागेनानेकसंस्काराच्छ्रुतं हीयेताश्रुतं च परिगृह्येत । वीप्सार्थश्च कल्प्येतैकैकं संमार्ष्टीति । जात्युद्देशेन शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन वा संस्कारे विहितेन संस्कृतावपि न जातिगुणान्तरापत्तिर्भवति । तथा हि ।

न ग्रहान्तरसंमार्गे तस्माज्जात्यन्तरोद्भवः ।
संख्यान्तरवदित्येवं नैवाऽऽवृत्तिर्विरुध्यते ॥

तत्रैतत्स्यात् । सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेष्वनुष्ठानवेलायामेकैक एव दृश्यते । तस्मादविरोध इत्युच्यते ।

तथा सति ग्रहैकत्वमस्तु नाम विवक्षितम् ।
सर्वः संमार्गवेलायां ग्रह एको भविष्यति ॥

न हि कश्चिदपि युगपदनेकं ग्रहं संमार्ष्टि । ततश्च विवक्षितेऽपि तादृशमेवेति मन्दं विवक्षाफलम् । ननु× युगपत्संमार्गविरोध एव फलं भवति । नैतदस्ति । प्रत्येकं गृह्यमाणानां तद्वदेव संस्कारे सति यौगपद्यप्रसङ्गाभावात् । अभ्युपेत्यवादमात्रं चैतत्स्वतन्त्रैकत्वाप्रतीतेः । अतश्चैकत्वांशसंबन्धस्यानवधारणेनाशास्त्रविषयत्वात्केवलग्रहपरमेव शास्त्रं विज्ञायते । यद्यपि च द्रव्यान्तरगतत्वेन÷ तद्विवक्षितमेव तथाऽपि ग्रहस्य तावदविवक्षितमिति सिद्धः सर्वेषां संमार्गः ।

तस्माल्लक्षणमेवैतद् द्रष्टव्यं हि स्वगोचरे ।
संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद्विधीयते ॥

अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयेत तत्र द्वितीया तावद् गुणभावं नैव ब्रवीतीति व्याख्यातं सक्त्वधिकरणे । सा यद्यविवक्षितेप्सितार्था कारकमात्रलक्षणार्थेति विवक्ष्यते ततः स एव तावदेको दोष इत्येकत्ववच्च ग्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः । अथ ग्रहस्य प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणत्वं परिगृह्येयातां तथाऽपि सकृदुच्चारणे गुणप्रधानत्वश्रुतिलक्षणाश्रयणाद्विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः । तत्रैतस्स्यात् । ऐकरूप्यार्थमेकत्ववद् ग्रहस्यापि तावद् गुणत्वमेवावगमयेत् । ततः प्रयोजनवत्तावशेन ग्रहस्य प्राधान्यम् । न चार्थाद्भवच्छब्दस्य वैरूप्यमापादयतीति । तत्र ब्रूमः ।

कथमादावसन्नेव गुणभावो विवक्ष्यते ।
कथं च संभवच्छब्दादर्थात्प्राधान्यमिष्यते ॥

× नन्विति–सर्वग्रहसंमार्गेऽपि प्रत्येकमनुष्ठानसिद्धिरेकत्वविवक्षाफलं भविष्यतीत्येकदेश्याशयः । ÷ (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १२) ।

सर्वैव शब्दप्रवृत्तिरसंभवाद्विप्रकर्षं प्रतिपद्यते । नास्मदिच्छामात्रेण । तदिह यदि तावच्छ्रुतिवशात्प्राधान्यं परिगृह्यते ततस्तदेवैकम् । अथास्य कथंचिदसंभवं कल्पयित्वा लक्षणाऽऽश्रीयते । ततः पुनः संभवकल्पनाविरोधात्सत्यपि प्रयोजनवत्त्वे शास्त्रवशेन गुणत्वप्रसङ्गः । युगपत्संभवासंभवपरिग्रहात्प्राधान्यगुणत्वयोः प्राधान्यालोचनेन विशेषाच्च शब्दक्लेशः । प्रथमं हि श्रुतिवशात्प्राधान्यं प्रतीयते ततस्तदुज्झित्वा मध्येगुणत्वं ततस्तस्याप्यसंभवादन्ते पुनः प्राधान्यमिति विशेषः । पश्चात्तनमपि च प्राधान्यमवश्यं शब्द एवाऽऽरोपयितव्यम् । न ह्यर्थो नाम किंचित्प्रमाणम् । किं तर्हि । शब्दशक्तिकल्पनाहेतुः । अतश्चानेकल्पनानिमित्तो ह्यस्त्येव वाक्यभेदः । किं च ।

विधीयमानमप्यर्थमन्यतो वाऽवधारितम् ।
अवश्यं भाविनं प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र वर्तते ॥

यद्यपि न ग्रहस्य प्राधान्यं प्रयोजनवत्तयैव सिद्धं तथाऽपि द्वितीया तदापादयन्ती सती नानुवादमात्रमपि लभमानाऽर्थान्तरे वर्तेत । तद्यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्र प्रकरणप्राप्तमपि सन्तं होममेव धातुरनुवदति न विधानार्थमप्यन्यदेव गमनादि धात्वर्थान्तरं ब्रवीतीति । ततश्च ग्रहस्य प्राधान्यानुवादादेकत्वस्य च गुणभावविधानादपरो वाक्यभेदः । श्रुत्या चावश्यंभाविति ग्रहप्राधान्याविधाने लभ्यमाने को जातुचिदर्थात्क्लेशेन कल्पयिष्यति ।

क्वचिद् द्रव्यपरिच्छेदादेकत्वमपि चार्थवत् ।
अतो न तद्वशेनापि द्वितीया स्वार्थमुज्झति ॥

तस्माच्छब्दसामर्थ्यादुभयत्र प्राधान्यं ग्रहीतव्यम् । तत्र चानिरूपणादविवक्षेत्युक्तम् । भाष्यमप्येतेष्वेव वाक्यभेदेषु योजयितव्यम् । ननु च 'अग्नेस्तृणानि' इत्यत्र द्वितीयासंयोगाभावाद्यथोक्तवाक्यभेदाभावादेकत्वविवक्षा स्यात् । नैष दोषः । यद्यप्येषा षष्ठी विशेषणत्वाद् गुणभूतामिवाग्निं प्रतिपादयति तथाऽपि संबन्धान्तराभावादङ्गाङ्गिसंबन्ध एव ज्ञायते । तत्राप्यग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्तृणापचयस्य तदभावद्राज्ञः पुरुष इत्यत्र यथा राजा पुरुषस्य स्वाम्येवमग्निस्तृणापचयस्य स्वामीत्ये-

यद्यविवक्षितमेकत्वं कथं तर्ह्येकवचनमुच्चार्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम् । उच्यते । न वयमेतद्विचारयाम एकवचनमुच्चारयितव्यं नोच्चारयितव्यमिति । उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम् । एकस्मिन्नेव संमार्गादि, उत सर्वेष्विति । तच्च सर्वेष्विति स्थापितम् । अपि च न विभक्तेर्वचनमेवैकं प्रयोजनम् । किं तर्हि । कारकसंबन्धोऽपि । अविवक्षित एकत्वे कारकसंबन्धार्थमस्योच्चारणं भविष्यति । तस्मान्नानर्थकम् ।

तदेव गम्यते । यद्यपि चैषा पञ्चमी स्यात् । तथाऽप्यग्न्यपादानकस्य तृणापचयस्य फलाभावादवश्यं 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति' इतिवदविवक्षितगुणार्था कार्यवशेनाग्निप्राधान्यं लक्षयन्ती प्रवर्तते । ततश्चाग्नेः प्राधान्यमेकत्वस्य च गुणभाव इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानीत्येतदपि बहुवचनमविवक्षितमिति व्याख्येयम् । तथा 'भिन्ने जुहोति' इत्यादिषु । यदि तावद्भिन्नैकत्वयोर्नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिर्निमित्तत्वं सप्तम्योच्येत ततः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः परस्परसंबन्धाभावः । अथैकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत भिन्नमनुपादेयत्वेन ततो यद्यपि गुणत्वप्रधानत्वविरोधो नास्ति तथाऽपि पूर्ववदेव विरोधः । एकवाक्यत्वे नानारूपत्वं नामेत्याविवक्षा । सत्यां चाऽऽकाङ्क्षायां विवक्ष्येत । सा चोपादीयमानेष्वाकाङ्क्षोपजायते नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपादिकार्थसंबन्धिमात्रापेक्षित्वान्न संख्याकाङ्क्षा । प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृशं ग्रहादि प्रमाणान्तरेऽवधृतं तादृशस्य संमार्गादय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेषु प्रतीतिमात्रौपायिकत्वादनुष्ठानानङ्गत्वम् । यथा योऽयं शुक्लवासा दृश्यते तमानयेत्यादिषु वासःप्रभृतीनाम् । यत्र यावता विनानुष्ठानं न सिध्यति तावदुपादातव्यमिति ग्रहादिमात्रं परिगृह्यते । ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनमिति-अविवक्षितोऽप्यविद्यमानोऽर्थो न शक्यो वक्तुमिति मन्यते । तत्र वेदस्य नित्यत्वाद्यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापार इति न कर्तैव पर्यनुयुज्यते ।

अपि च । ग्रहः प्रातिपदिकार्थ एकत्वं षिभक्त्यर्थः । किमतो यद्येवम् । एतद्तो भवति । प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्तिः स्वमर्थं श्रुत्यैव वद्ति । अथैवं सति किम् । न संमार्गेण संभन्त्स्यत इति । तेन हि संबध्यमानं वाक्येन संबध्येत । न च श्रुत्याऽन्येन संबध्यमानं वाक्येनाऽऽच्छिद्यान्येन संबन्धमर्हति । असंबध्यमानस्त्वेकत्वेन संमार्गो यदि नैकत्वाविशिष्टः क्रियते, न किंचिद्विपन्नं भवति न चैकत्वविशिष्टः संमार्गादिः । ग्रहादिमात्रस्य च विधीयत इति किमिति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति पतीयेत ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं यथा, पशुमालभेत इत्येक एव पशुः पुंपशुश्चाऽऽलभ्यते, एवमिदमपीति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थः संमार्गः । तत्र पुनर्यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति । यो यागार्थं परिच्छिनत्ति स यागस्योपकरोति । अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तु-

---

तेन प्रातिप्रदिकार्थानुग्रहार्था विभक्तिरिति द्रष्टव्यम् । कारकप्रतीतिपरा वा सती नान्तरीयकत्वासंख्यां प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनार्थं प्रज्वलितोऽग्निरिन्धनं भस्मीकरोति, एवमत्रापि 'प्रथमं+ वा नियम्येत' इत्येवं कर्मत्वप्रातिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशौ' इत्यादिषु चाऽऽधिकारिकं हविरुभयत्ववद्द्विवचनम् । अन्यथा हि मुख्यं* वा इति कदाचिदाग्नेयग्रहणभ्रान्तिः स्यात् । अपि च ग्रहः प्रातिपदिकार्थ इति यदाऽन्विष्यमाणमपि क्रियासंबन्धित्वं न घटते तदा तुल्यायामविवक्षायां वरं द्रव्यविशेषणभेवेदामित्यभिप्रायः । ततश्च संमार्गस्तेन विनाऽप्यविगुणः । जातिसंख्या चैषा प्रत्येकं संमृज्यमानव्यक्तिगता वा समर्थनीया ॥ १४ ॥

पशौ पुनर्द्रव्यस्य निष्प्रयोजनत्वात्सक्तुवदविवक्षितेप्सितार्थया द्वितीयया

+ (अ० ११ पा० १ सू० ४२) । * (अ० १२ पा० २ सू २५)

मिति। न तु ग्रहेण केनाचिद्विशिष्टेन संमार्गः कर्तव्यो यद्ग्रहं विशिंषत्संमार्गस्योपकुर्यात्। पशोश्चैतदेकत्वं यागं प्रत्युपदिश्यते। ननूक्तं प्रातिपदिकार्थगतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्यैवाभिवदतीति। याग एतद्वाक्येन विधास्यति। तत्र वाक्याच्छ्रुतिर्बलीयसीत्युक्तम्। सत्यं, यत्र श्रौतोऽभिसंबन्धो विवक्षते। अविवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन्न पर्युदासितव्यो भवति। तस्मादेकः पुंपशुश्चाऽऽलभ्यत इति। ग्रहैकत्वं न संमार्गस्योपकरोतीति न ग्रहं शक्नोति विशेष्टुम्। तस्मादविवक्षितमिति ॥ १५ ॥ क० आ० नि० ॥ सर्वेषां ग्रहादीनां संम्मार्गाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥ ग्रहैकत्वन्यायः ॥

[८] संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः। तत्र श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि इति। तत्रैषोऽर्थोऽधिगतः सर्वे ग्रहाः संमार्जितव्या इति। इदमिदानीं संदिह्यते। किं चमसा अपि संमार्ष्टव्या उत नेति। किं तावत्प्राप्तम्। चमसाद्यपि सर्वं संमार्ज्यमिति। कुतः। संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति। यथैव हि ग्रहाणामपूर्वसंबन्ध एवं चमसानामपि। यथैव च ग्रहा अस्मिन्प्रकरणे, एवं चमसा अपि। तस्मात्सर्वत्र

कारकसामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां भूतभव्यसमुच्चारणद्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन + करणत्वेन गुणभावेऽवगमिते सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गानां भावनां यागं च प्रत्युपादीयमानत्वादवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानादर्थापत्तिलभ्यविशेषणविध्यन्तराविर्भावाच्चैकवाक्यत्वासिद्धिः ॥ १५ ॥

(इति ग्रहैकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्ववदेव ग्रहत्वस्यापि प्रदर्शनार्थत्वाच्चमसेष्वपि संमार्ग इत्युपन्यस्य प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वाक्येन च संबन्धोपादानाद् ग्रहादवच्छिद्य श्रुत्या

+ षष्ठाध्यायाद्याधिकरणन्यायेनत्यर्थः।

संमार्गः । ननु ग्रहाः श्रूयन्ते ते चमसानां निवर्तका भविष्यन्ति। उच्यते । प्रदर्शनार्थं ग्रहग्रहणं भविष्यति । ग्रहादि सोमपात्रम् । यस्मिन् गृह्यमाणः सोमो व्यवसिच्येतेत्येवमाशङ्क्यते तत्सर्वं संमार्जितव्यम् । यथा भोजनकालो वर्तते, स्थालानि संमृज्यन्तामित्युक्ते यानि यानि भोजन उपयोगमर्हन्ति तानि तानि सर्वाणि संमृज्यन्ते । स्थालग्रहणं लक्षणार्थमिति गम्यते । एवमिहापि द्रव्यमिति। उच्यते। लोकेऽर्थलक्षणः संव्यवहारः । येन येनार्थः संमृष्टेन, उक्तोऽनुक्तो वा स संमृज्येतैव । इह तु वेदे शब्दलक्षणः। शब्दश्च ग्रहस्य संमार्गमाह। तत्र किमर्थं श्रुतौ संभवन्त्यां ग्रहशब्दो लक्षणया कल्प्यते, उच्यते । संमार्ष्टीति संमार्गे पुरुषप्रयत्नं विधातुमेष शब्दः शक्नोति श्रवणेनैव, । ग्रहसंबन्धे तु वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्माल्लक्षणया ग्रहशब्दो वर्ण्यते न यथाश्रुत इति । तेन यो यः संमार्जनसंस्काराार्हः स स संमार्जितव्यः। न इति। ग्रहेष्वेव व्यवतिष्ठेत, एवंजातीयको गुण इति ॥ १६ ॥ क० पूर्व० ॥

केवलसंमार्गविनाधात्पूर्वपक्ष परिगृहीतः । इह त्ववघातादिवदेव भङ्गोद्धारौ * कर्तव्यौ × । नन्वेवं सति तेनैव गतत्वादधिकरणमेव नाऽऽरधव्यम् । सत्यं नाऽऽरभ्येत यदि ग्रहाधिकरणेनोविवक्षाकालुष्यबुद्धिर्न स्यात् । एवं त्वेकत्वविवक्षासंत्रासितः सर्वमेवाविवक्षितं मन्यते। अथवाऽऽग्नेयाद्यपूर्वाणां कर्मभेदाद् भेदे सति युक्ताऽवघातादीनां व्यवस्था । ज्योतिष्टोमकर्मणस्त्वेकत्वादेकापूर्वसाधनयोर्ग्रहचमसयोर्धर्मसंकर इत्यभिप्रायः। संस्काराद्वेति चापूर्वसाधनप्रयुक्तत्वे प्रतिप्रधानावृत्तिक्रियोपपादनार्थम् ॥ १६ ॥

---

* भङ्गोगद्धारौ—आक्षेपपरिहारावित्यर्थः। × कर्तव्याविति—विधीयतेऽवघातादि श्रुत्या व्रीह्यादिसंगतः, इत्यादि तेषामर्थाधिकरणस्थवार्तिकोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्द-
प्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

व्यवतिष्ठेत वा ग्रहेष्वेव संमार्गो न चमसेष्वपि प्रसज्येतेति। कुतः। अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्। श्रूयमाणो हि ग्रहो नोत्स्रष्टव्यः। उत्सृज्यमाने श्रुतिरेव बाध्यते ग्रहामिति। प्रमत्तगीतं तत्रभवतामित्यवगम्यते। न चैतन्याय्यम्। तस्माद् ग्रहशब्दे ग्रहं लक्षयित्वा तस्य संमार्गसंबन्धो विधीयते। न चाविदधत्संमार्गं शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम्। अतो विदधात्येवैष शब्दः संमार्गम्। न च श्रुतिर्बाधिष्यते। कुतः। संमार्ष्टीति संमृजिगतं पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या शक्नोति विधातुम्। न च तत्र कश्चिद्विशेषः। उत्पाद्यमाने वा संमृजा, परेण वा संबध्यमान इति। तेन न ग्रहसंबन्धेऽपि श्रुतिर्बाधिता भवति। अतो ग्रहेष्वेव संमार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति।

नन्वपूर्वसंगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रसज्यते, न ग्रहेष्वेवास्य विधानमित्युक्तम्। अत्रोच्यते। प्रकरणवाद्भिरेकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम्। नाकृत्वैकवाक्यताम्। सा च प्रकरणादनुमीयते। इयं पुनर्ग्रहशब्देन सह प्रत्यक्षा। तस्मान्न

यथास्थूलं तावदुत्तरम्। ग्रहासंबन्धे सति संमार्गविधानाभावादवश्यंभावित्वाच्च संबन्ध्यन्तरस्य न केवलसंमार्गविधानम्। अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितं तत्प्रयुक्तत्वाद् व्यवस्था। नन्वपूर्वसंयोगाविशेषादित्येकापूर्वाभिप्रायम्। सत्यपि तु कर्मैकत्वे तदपूर्वाभेदे च ग्रहचमसाभ्यासानामयुगपत्कालत्वात्स्वरूपसाहित्यमेकस्मिन्कर्मण्यपूर्वे वा न संभवतीत्यवश्यं प्रत्यभ्यासमवान्तरापूर्वभेदेन भवितव्यम्। विनाऽपि चाभ्यासेन यागस्वरूपसिद्धेरदृष्टार्थ एवाभ्यासः। ततश्च ग्रहशब्दोपस्थापितप्रत्यासन्नावान्तरापूर्वातिक्रमकारणाभावाद् व्यवस्थासिद्धिः। अवघातादिवदेव

प्रकरणे विधानम् । ग्रहैकत्वसंबन्धे × पुनरुत्सृज्य स्वार्थं न शक्नोति विधातुम् । तस्माद्वैषम्यं ग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तं, यथा स्थालानि संमृज्यन्तामिति लक्षणा, तद्वदिहापीति । परिहृतमेतत् । लोके कर्मार्थलक्षणं* शब्दलक्षणं पुनर्वेद इति ॥ १७ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९] आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

वाजपेये श्रूयते सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति इति । तत्र संदेहः । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्योर्ध्वपात्रे निविशत उत पशोर्यूपे निविशत इति । किं तावत्प्राप्तम् । ऊर्ध्वपात्र इति । कुतः । वाजपेयस्य यूपाभावात् । यद्वाजपेयस्यास्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवितुमर्हति । अस्ति च षोडशिपात्रम् । तच्च खादिरत्वादूर्ध्वत्वाच्च-

---

'फलं तु सह चेष्टया =' इत्येषोऽर्थो योजयितव्यः । न चैकत्वाविवक्षावद् ग्रहत्वाविवक्षायां वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वाधिकरणेन भ्रमितव्यम् ॥ १७ ॥

(इति चमसाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

यदि सप्तशारत्निः वाजपेयस्येति विधीयते, यूपशब्दो यथाकथंचित्तदनुवादः । ततः षोडशिपात्रे निवेशः । अथापि यो वाजपेयस्य संबन्धी स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाऽप्येवम् । अथ यो यूपः स सप्तदशारत्निरिति वचनव्यक्तिः वाजपेयशब्दो यथाकथंचिद्विशेषणं प्रकरणप्राप्तानुवादो वा । ततस्तदङ्गपशुयूपस्येदं परिमाणमिति । किं प्राप्तम् ।

आनन्तर्यात्प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुतेः ।
वाजपेयेन संबन्धः साक्षान्न पशुना सह ॥

साक्षात्कर्मणः सप्तदशारत्नित्वं न संभवतीति तदङ्गद्रव्यं गृह्यते । यत्र

× ग्रहैकत्वसंबन्धं पुनरनुत्सृज्येति पा० । *(अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० २६)

=(अ० ३ पा० १ अ० ४ सू० १०)।

यूपसदृशम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आञ्जस्येन भवति । इतरथा वाजपेयाङ्गपशुयागे लक्षणया वाजपेयशब्दो वृत्त इति गम्यते । ननु त्वत्पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणयोर्ध्वपात्रे । उच्यते । सर्वथा वयं लक्षणाशब्दान्न मुच्यामहे । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यते । तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ।

यदेव साक्षात्संबन्धि तदेव ग्रहीतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेयप्रकरणान्तर्गत इति तत्संबन्धेऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव, वाजपेयस्य तद्धि भवति तथाऽप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथंभावयोगित्वाद्वाजपेयकथंभावेनाग्रहणात्प्रकरणबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठीश्रुत्या संबन्धो भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्याद्वाक्येन स्यात् । न च वाजपेयशब्दवेलायां काश्चिद्विरोधो येन लक्षणाऽऽश्रीयते 'गुणे त्वन्यायकल्पना ×' इति तद्वरं यूपशब्द एव लक्षणा । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

अगत्या लक्षणावृत्तिः समभिव्याहृतैर्भवेत् ।
न चोर्ध्वपात्रसंबन्धी यूपशब्दः प्रतीयते ॥

यो हि प्रकरणमव्यवहितसंबन्धं चानुजिघृक्षति तस्य यूपशब्दोऽनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधिकरण्येऽन्यथा संभवे वा लक्षणाभावात् । अस्मत्पक्षे पुनर्न किंचिल्लक्षणावृत्तम् । षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेनानङ्गेऽप्युपकारकमात्रापेक्षयोपपन्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूपस्तदङ्गपश्वर्थत्वादुपकारको वाजपेयस्य । यत्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिर्विनियोजिकेति, तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशारत्निविधिपरेऽनूद्यमानत्वाद्यादृशं वयं वाजपेयस्य यूपं पश्यामस्तादृशस्य ग्रहणमिति पशुयूपाश्रयणम् । अस्ति त्वेषाऽपि जिज्ञासा यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूपः स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बितम् । किं च ।

वाजपेयेन संबन्धस्त्रेधाऽपि न निरूप्यते ।
साक्षात्संबन्धिमात्रेण तद्यूपेनाथवा स्फुटः ॥

×(अ० ९ पा. ३ अ० ५ सू० १५)

वाजपेयशब्दस्तावत्सोमयागविशेषवचनः। तस्य साक्षाद्यूपेन न प्रयोजनम्। अस्ति तु तस्याङ्गं पशुयागः। तस्य तु पशुं बध्नुं यूपेन कार्यम्। साक्षाद्वाजपेययूपस्य यदि सप्तदशारत्निता विधीयते, तस्याभावादनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति। तदनर्थकं मा भूदिति योऽस्य पशुयागे यूपस्तत्र निवेशमर्हति। ऊर्ध्वपात्रो च यूपशब्दो लक्षणया स्यात्। नन्वितरस्मिन्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणयेति। नेति ब्रूमः। वाजपेय एव वाजपेयशब्दो भविष्यति। शक्ष्यति च स पशुयूपं विशेष्टुम्। सोऽस्याङ्गस्योपकारकः ÷। यश्च यस्योपकारिण + उपकरोति भवति स तस्य संबन्धो मुख्येनैव संबन्धेन। न चैकान्तरितमिति कृत्वाऽसंबद्धो भवति। यथा देवदत्तस्य नप्तेति पुत्रेण चासावन्तरितः। अथ च देवदत्तेन मुख्येनैव संबन्धेन संबद्धः। तस्मादेप एव पक्ष आश्रयणीयः। न ह्येतस्मिन्पक्षे कश्चिदपि लक्षणशब्दो भवतीति ॥ १८ ॥ क० सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्वं युज्यत इत्युक्तम्। संबन्धिमात्रमप्यनिर्दिष्टं, वाजपेयस्येत्येतावन्मात्रेण न ज्ञायेत। यूपशब्दार्थस्त्वतत्संबाधित्वाद् दूरभ्रष्टः। तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम्। अधिकारप्रकरणप्राप्तमनुवदिष्यति। वक्ष्यति ह्येतत् 'आरादपीति* चेन्न। तद्वाक्ये हि तदर्थत्वात्' इत्यत्र यथा प्रकरणवशेन 'तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षादङ्गेष्वेव केवलेष्विति। तस्मान्न केनाचित्प्रमाणेन विरोध इति ॥ १८ ॥

(इति आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

÷ सोऽस्याङ्गस्येति—सः—यूपः, अस्याङ्गस्य—वाजपेयाङ्गस्य, पशुयागस्येत्यर्थः। + यस्योपकारिण इति—वाजपेयस्योपकारिणः पशुयागस्येत्यर्थः। *(अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ३)।

[१०] कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये + श्रूयते, अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्या इति। तत्र संदेहः। किमभिक्रमणं प्रयाजेष्वेव निविशत उत कृत्स्ने प्रकरण इति। किं तावत्प्राप्तम्। कर्तृगुणेऽभिक्रमणे ब्रूमो वाक्यभेदः स्यादिति। कर्मणा कर्मणोऽसमवायात्। अभिक्रमणं कर्मामूर्तम्। न तत्कर्म हवनं साधयितुं शक्नोति। तस्मान्न तेनैक्यवाक्यतां याति। अतः सर्वास्मिन्प्रकरणे निविशते। संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति।

एवं संस्कारद्रव्यगुणा विचारिताः। इदानीं यत्कर्मैव कर्मसंबन्धित्वेन श्रूयमाणमर्थात्संस्कारत्वं प्रतिपत्स्यते तद्विचार्यते। तत्राभिक्रामामिति णमुला वीप्सार्थोपादानादभिक्रम्याभिक्रम्य किमपि करोतीत्यपेक्षिते परश्च जुहोतिः प्रकृतप्रयाजग्राही दृश्यते। तत्किमभिक्रमणं तेनैव संबध्यत उत प्रकृतमात्रेणेति। संबन्धश्रवणे च सति संशयाक्षेपपरिहारावरुणाधिकरणवद् द्रष्टव्यौ। कर्मणोऽमूर्तत्वाद्वाक्येन च स्वसंबन्धोपादानात्। अनेनैवं विशेषेण पुनरारम्भः। यत्तत्र समानाधिकरणं द्रव्यमुपात्तं तद्विषयानियमे च तत्साध्यक्रियासंबन्धस्योपपत्तित्वम्। इह तु तस्यैव साध्यत्वम्। अपेक्षितश्च गुणः परिच्छेदकत्वेन विज्ञाताक्रियासंबन्धप्रकारः। न त्वत्राभिक्रिया। नानाभूतानि च तत्र क्रियान्तरद्रव्याणि। अत्र पुनः सर्वकर्मसु स एवाध्वर्युः कर्तेत्यपुनरुक्तता। किं तावत्प्राप्तं सर्वार्थमिति। कुतः।

कर्मणः कर्मसाध्यत्वं नामूर्तत्वात्प्रतीयते।
तस्माज्जुहोतिसंबन्धं परित्यज्य विधीयते॥

+ प्रयाजवाक्य इति–प्रयाजावान्तराधिकार इत्यर्थः। अतश्च प्रयाजाविधायकसमिदादिवाक्यापेक्षयाऽभिक्रामवाक्यस्य भिन्नत्वात्कथं प्रयाजवाक्ये श्रूयत इति भाष्योक्तिरिति शङ्काया नावकाशः।

नन्वनेनैव हेतुनाऽन्यास्मिन्नपि न विवेक्ष्यते। उच्यते । अन्यत्र पुरुषैः संभन्त्स्यते । ननु प्रयाजेष्वपि पुरुषैः संबध्येत । नैतदेवम् । जुहोतीति हवन एष शब्दः पुरुषप्रयत्नं विधातुं शक्नोति, न पुरुषाभिक्रमणसंबन्धम् । नन्वन्यत्रापि पुरुषाभिक्रमणसंबन्धस्याविधानम् । नैष दोषः। अन्यत्र प्रकरणाम्नानादङ्गभावे निर्ज्ञाते प्रयोगवचनोऽस्य कर्तव्यतां वक्ष्यति । तस्मात्सर्वस्मिन्प्रकरणेऽभिक्रमणस्य निवेश इति ॥ १९ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥ सि०

नैतदस्ति, यदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशत इति। प्रयाजेष्वेव भवितुमर्हति। कुतः। तैः सहास्यैकवाक्यता। यतः सत्काङ्क्षमेतत्पूर्वेण पदेनासमाप्तं वाक्यम् । आभिक्रामं जुहोति इत्यत्र पर्यवस्याति । प्रकरणाच्च वाक्यं बलवदिति प्रयाजेष्वेवाभिक्रमणं निविशते । नन्वाभिक्रमणममूर्तत्वाद्धोमनिर्वृत्तावसमर्थमित्युक्तम् । उच्यते । साक्षादसमर्थं कर्त्रा संबध्यमानं शक्ष्यति निर्वर्तयितुम् । कथम् । आभिक्रमणेन समासीदत्याहवनीयं कर्ता । द्वयमभ्युपायभूतं होमस्य । दूराद्वाऽ-

---

न तावदभिक्रमणेन होमं करोतीति वक्तुं शक्यम् । अतो न प्रयाजैः संबध्यते । ततश्चरुणाधिकरणपूर्वपक्षवद्वाक्यभेदः स्यात् । नत्वनेनैव हेतुनाऽन्यत्राप्यनभिनिवेश इत्यरुणाचोद्यमेव । परिहारश्चाऽऽख्याते कर्तुर्गुणभूतत्वाद्वलाद्धोमसंबन्धापत्तेर्न+ जुहोतिना गृहीतेन प्रयाजादीनां कर्त्रा संबन्धः । अन्यत्र तु प्रकरणगृहीतस्य प्रधानभूतस्य कर्तुः संबन्धो न विरोत्स्यते ॥ १९ ॥

सर्वथा तावदभिक्राममित्येतत्पदं न क्रियान्तरमन्तरेण ·/· निराकाङ्क्षीभवति। न ह्येतद् द्रव्यसंबन्धं कथंचिदपि ब्रवीति । तस्मात्प्रकृतयाजग्राहिणा जुहोतिनैकवाक्यत्वात्तादर्थ्यं विज्ञायते। शक्नोति च कर्तृप्रत्यासत्तिकरणेन तदुप-

---

+ आभिक्रमणस्येति शेषः । ·/· क्रियान्तरमन्तरेणेति—अभिक्रामामिति णमुलो धातु संबन्धाधिकाराविहितत्वादिति शेषः ।

भिप्रसार्य हस्तं जुहुयात् समासीदेदन्वाभिक्रमणेन । तस्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येत्यवगम्यते । अतः प्रयाजेष्वेव निवेश इति ॥ २० ॥ क०. सिद्धान्तः ॥ अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताऽधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तुम् । अपेक्षिता चाऽऽहवनीयप्रत्यासत्तिरध्वर्योः प्रयाजैः अरुणत्ववदेव वाऽर्थाद् द्रव्यसंबन्ध इति कर्तुरुपसर्जनत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । एवं चोपकाररूपेण कर्मापि कर्मसाध्यं भवतीत्येदपि सिद्धम् । यदा + त्वतिस्थूलत्वान्नैवाभिक्राममित्येतत्पदमात्रविच्छेदेन पूर्वपक्षः क्रियते । कथं तर्हि । यज्जुहोतीति समस्तप्रकरणजुहोत्यनुवादेनाभिक्रमणविधानादवान्तरप्रकरणस्य चाभावान्महाप्रकरणविनियोगाश्रयेण पूर्वपक्षाश्रयणम् । तदा 'कर्तृगुणे तु' अभिक्रमणेऽवान्तरप्रकरणापर्युपस्थापितप्रयाजकर्मासमवायात्तत्प्रकरणैकवाक्यत्वाभावमात्रमेव वाक्यभेदः स्यादित्युक्त्वा 'साकाङ्क्षं त्विति' अवान्तरप्रकरणमेव प्रयाजचोदनाप्रसूतकथंभावाकाङ्क्षासंबन्धद्वारा तदेकवाक्यत्वेन सिद्धान्तोऽभिधीयते । यदपि 'असमाप्तं हि पूर्वेणेति' तन्न वाक्यासमाप्त्यभिप्रायेण । किं तर्हि । असमाप्तं ह्यवान्तरप्रकरणं पूर्वेण प्रयाजस्वरूपगुणविधिनेत्यर्थः ।

येमाभिक्रमणादूर्ध्वं प्रयाजानां गुणोऽपरः ।
विधास्यते प्रयाजानां तस्मात्प्रकरणास्तिता ॥ २० ॥
(इति अभिक्रमणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

+ एवं तावद् भाष्यमनुसृत्याधिकरणमारचय्य तत्र च पूर्वपक्षस्यातिफल्गुतया, अरुणाधिकरणेन गतप्रायत्वाच्चान्यथाऽधिकरणमारचयति—यदा त्वित्यादिना । इदमाकूतम्—आभिक्रमणस्य स्ववाक्योपात्तक्रियान्वयेऽप्यङ्गभावनाया अफलत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणाभावाज्जुहोतिना प्रयाजहोममात्रग्रहणे प्रमाणाभावान्महाप्रकरणोपस्थितसर्वहोमानुवादेनाभिक्रमणविधानात्प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गत्वमभिक्रम-

[११] संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्ब्राह्मणानुवाकयोः सामिधेन्य उक्ताः । नवमे निविदः । दशमे काम्याः सामिधेनीकल्पा इदंकामस्यैतावतीरनुब्रूयादिदंकामस्यैतावतीरिति । एकादशे च यज्ञोपवीतमाम्नातम् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । तत्र संदेहः । किं सामिधेनीरेवानुब्रुवाण उपव्ययेत उत प्रकरणे सर्वानेव पदार्थाननुतिष्ठता उपव्यातव्यमिति । कुतः संशयः । उपवीतं सामिधेनीनां प्रकरणे समाम्नातम् । अथ निवृत्ते वा तासां प्रकरण इति न ज्ञायते । ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिदम् । परप्रकरणे सामिधेन्यः

सिद्धे कर्मणां कर्मसमवायेऽधुनाऽवान्तरप्रकरणमहाप्रकरणयोः कतराद्विनियोजकमित्युपवीतमुदाहृतम् । तत्र सामिधेन्यनुवाकविभागप्रदर्शनं सामिधेनीप्रकरणसदसद्भावविवेकार्थम् । ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणमिति—महाप्रकर-

---

णस्य तत्कर्तृसंस्कारा युक्तम् । सूत्रार्थस्तु कर्तृगुणे—अभिक्रमणे, कर्मासमवायात्—प्रयाजकर्मण्यसमवायात् , तद्वाक्यैकवाक्यता न स्यादिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तस्तु नाभिक्रमणं प्राकरणिकसर्वहोमाङ्गम् । किं तु प्रयाजहोमाङ्गमेव कुतः ! प्रयाजावान्तराधिकारोपस्थितस्यैव जुहोतिनाऽनुवादात् । न चाङ्गाधिकारोऽप्रामाणिक इति वाच्यम् । भावनास्वाभाव्येन सर्वत्रेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । परं तु साऽङ्गभावेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रधानाधिकारेण प्रतिबध्येतयङ्गग्रहणासामर्थ्यान्न परस्पराङ्गत्वप्रसक्तिः । यत्र त्वन्यानिवेश्यङ्गसंबन्धानुपपत्तिरूपोत्तेजकं तस्याः संभाव्यते, यथाऽत्रैव, प्रथमतः 'अतिहायेडो बर्हिः प्रति समानयते जुह्वामौपभृतम्' इत्यनेन प्रयाजोद्देशेन समानयनं विधाय मध्येऽभिक्रमणमाम्नाय पुनः श्रूयते 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इति । तत्र तु प्रथमाङ्गेनात्तोजिताया यावदुत्तराङ्गसंबन्धमनुस्यूतायाः प्रयाजभावेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः प्रधानाधिकारापेक्षया बलीयस्याः सत्त्वात्तयैव मध्यपात्यभिक्रमणस्यापि ग्रहणात्सिद्धं तस्य प्रयाजहोममात्राङ्गत्वमिति । सूत्रार्थस्तु—साकाङ्क्षं—संदंशेनाभिव्यक्ताकाङ्क्षाभिक्रमणवाक्यं प्रयाजैकवाक्यं स्यात् । न ह्याद्योत्तेजनमात्रेणाभिव्यक्ते समाप्तिरस्ति । लाघवादन्तिमनाश्यत्वाभ्युपगमादिति ।

श्रूयन्ते । सत्यं परप्रकरणे श्रूयन्ते । तथाऽपि तासामवान्तरप्रकरणमपरम् । भवति हि सामिधेनीरनुब्रूयादिति विषेशाकाङ्क्षं वचनम् । येन तत्संनिधावभिधीयमानं तस्येति ज्ञायते ।

कथं पुनर्निवृत्तं तासां प्रकरणमित्याशङ्क्यते । निवित्पदानि तासां प्रकरणं व्यवदधतीति । यद्येवं, कथमनुवर्तते प्रकरणमित्याशङ्का । परस्तान्निविदां सामिधेनीगुणा एव काम्या विधीयमानाः श्रूयन्ते, यदनन्तरं यज्ञोपवीतमाम्नातं, तेनानिवृत्तं सामिधेनीनां प्रकरणमिति भवति मतिः । अतः परप्रकरणे निविदः समुपनिपतिता न व्यवदधति यथा द्वादशोपसत्ताऽहीनधर्मो ज्योतिष्टोमप्रकरण इति । तेन भवति संदेहः । अस्मिन्संदेहे किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीप्रकरणमनिवृत्तम् ॥ तत्रोपवीतं समाम्नातमिति । कुतः । काम्यानां सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात् । हृदयमनुविपरिवर्तमानासु सामिधेनीषु उपवीतमामनन्ति । कर्तुश्च वासोविन्यासमात्रं गुणो

णग्रस्तत्वान्नैवावान्तरप्रकरणान्याविर्भवन्ति । अथवाऽग्निसमिन्धनप्रकाशनद्वारेण दृष्टसंस्कारार्थत्वान्न तासां प्रकरणमिति मन्यते । नैतदेवम् ।

कथंभावो हि भावानां यावदाख्यातमिष्यते ।
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति महाप्रकरणादिभिः ॥
नान्यप्रकरणापत्तिः संस्कारो वा विहन्ति तम् ।

यथैवाङ्गवाक्यानि परिपूर्णस्वार्थानि सन्ति दर्शपूर्णमासवाक्येनैकवाक्यतां यान्ति न चाऽऽत्मरूपं जहति, एवमङ्गभावनाः स्वाङ्गपरिपूर्णाः परमभावनायां संबध्यन्ते । न तदधीनत्वेन तासां स्वधर्मनिवृत्तिः । संस्कारोऽपि चापूर्वार्थत्वात्तत्सिद्ध्युपायमपेक्षमाणः प्रकरणीभवति । दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टासिद्ध्यर्थं कथंभावापेक्षोत्पत्तेः प्रकरणसद्भावः ।

दृष्टेऽपि च फले नैव साऽपेक्षा न प्रवर्तते ।
दृष्टेनैव तु केनापि सोपायेन निवर्त्यते ॥

भवत्युपवीतं नाम। किं कुर्वता तत्कर्तव्यमिति भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा । तत्र बुद्धौ संनिहितेनाविप्रकृष्टेन सामिधेनीकेयनैकवाक्यतामुपगम्य सामिधेनीषूपवीतं उपव्ययत इत्येष शब्दो विदधातीति गम्यते । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्मिन्संदेहे यस्त्वयोक्तः स निर्णयः। अस्मिन्संदेहे वाक्यभेद इति निर्णय इति। कुतः । व्यवायात् । इह समाप्तस्य सानुबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्य, अस्य चोपव्ययत इति वचनस्य निविदां विधायकेन सामिधेनीभिरसंबद्धेन ग्रन्थेन व्यवधानं भवति । यस्य च पर्यवसितेऽपि वचने तत्संबद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते । न तत्राननुवृत्तं प्रकरणम् । आगच्छति हि तत्संबद्धाभिधाने हृदयम् । यत्र तु पर्यवसिते वचने तदसंबद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते न तत्र बुद्धौ

तस्मादेवंविधानामप्यङ्गानामवान्तरप्रकरणेन भवितव्यम् । अतश्च यद्यपि दृष्टार्थाकाङ्क्षा दृष्टेनैव पूर्यते । अग्निसमिन्धनप्रकाशनं भावयेत्केन—सामिधेन्यनुवचनेन, कथं विवक्षाप्रयत्नाभिघातादिक्रमोपजनितवर्णग्रहणसामर्थ्यकरणश्रोत्रसंस्कारानुगृहीतेनेति × तथाऽपि नियमादृष्टं कथं सेत्स्यतीत्यनुवर्तत एवाऽऽकाङ्क्षा । सा च शास्त्रचोदितेनादृष्टार्थेनैवोपायेन पूर्यते । तस्मादस्ति सामिधेन्यनुवचनस्योपवीतादिग्रहणसमर्थमवान्तरप्रकरणम् । एवं तर्हि तस्य संनिकर्षेण बलीयस्त्वात्तदङ्गत्वेनैव भवितव्यमिति कुतो महाप्रकरणाविनियोगाशङ्का । उच्यते। सत्यमेतदेवं स्यात् । यदि तस्य निवित्पदव्यवधानेन प्रकरणविच्छेदाशङ्का न स्यात् । एवं तर्हि विच्छिन्ने तस्मिाञ्जितं महाप्रकरणेनेति । नैतदेवम् । कुतः । काम्यसामिधेनीकल्पसंकीर्तनेनाविच्छेदसदेहादाविस्पष्टं महाप्रकरणम् । किं तावत्प्राप्तम् ।

अभितः सामिधेनीनां कीर्तनात्प्राक्रिया स्थिता ।
परप्रकरणे पाठो निविदामथवाऽङ्गता ॥

×विवक्षाप्रयत्नेति—विवक्षाप्रयत्नादिक्रमेणोपजनितो यो वर्णग्रहणसामर्थ्यकरणरूपः श्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः ।

पूर्वः पदार्थः संनिधीयते । न च बुद्धावसंनिहितेनैकवाक्यता भवति । द्वाभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः संजन्यते नान्यतरेण । संनिधौ समाम्नानस्यैतदेव प्रयोजनम् । कथमुभाभ्यां पदार्थाभ्यां विशिष्टां बुद्धिमुत्पादयेयुरिति । अनन्तरावबुद्धेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम् । असंबद्धपदोच्चारणे च नानन्तरावबुद्धो भवति । तस्माद्व्यवहितेन सह नैकवाक्यता भवतीति । अथान्येन प्रकारेण ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थं संजनयेद्वैदिकः स पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्योंर्थो

यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पूषाद्यनुमन्त्रणान्यसंबद्धान्यपि न पुरस्तात्प्रकरणं विच्छिन्दन्ति तथा निवित्पदान्यपि न विच्छिन्द्युः प्रकरणम् । अथवाऽवान्तरप्रकरणेन निविदामपि सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वान्नैवासंबद्धपदव्यवाय इत्युपपन्नमुपवीतमपि तदङ्गमेवेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

विच्छिन्ना सामिधेनीनां निविद्भिः प्रक्रिया यतः ।
न हि काम्यैः पुनः कल्पैः संधातुं सा हि शक्यते ॥

तावद्धि प्रकरणमनुवर्तते यावद्विनियोगार्हं पश्यति । असंयुक्तं च प्रकरणेन विनियुज्यते । तदिह निवित्पदानि तावल्लिङ्गेन सामिधेनीभिस्तुल्यान्याग्निसमिन्धने विनियुज्यन्ते' देवेद्धो मन्विद्ध' इति । तत्र यद्यग्निः * सामिधेन्यङ्गं भवेत्ततस्तद्द्वारेण + तान्यप्यङ्गं भवेयुः । अथानङ्गे सत्यप्यङ्गता कल्प्यते ततः सामिधेनीनामपि निवित्पदाङ्गत्वं कश्चित्कल्पयेत् । तेन निवित्सु तावत्प्रकरणं नानुवृत्तम् । काम्यास्तु कल्पाः श्रुत्यैव पुरुषार्थत्वेनावगता इति नैव सामिधेन्यनुवचनेन गृह्यन्ते । यदि पुनर्निविदोऽङ्गं भवेयुस्ततो गोदोहनन्यायेनाऽऽश्रयग्रहणादपि = तावत्काम्येषु प्रकरणानुवृत्तिः स्यात् । अथापि काम्यानामङ्गत्वं भवेत्,

---

*अग्निरिति—अग्निसमिन्धनमित्यर्थः । + तद्द्वारेण -सामिधेनीफलप्रकाशनद्वारेणेत्यर्थः । = (अ० ४पा० १अ० २) ।

भवेत् । यथाऽन्यस्मादनुवाकादाख्यातपदं गृहीत्वाऽन्यस्माच्च नामपदं यो वाक्यार्थः संजन्यते तादृशं तद्भवेद्यत्रान्येन ध्यानादिना पूर्वपदार्थमवगम्य वाक्यार्थं संजनयेत् । तस्मान्नासंबद्धार्थव्यवधानैकवाक्यता भवतीति निश्चीयते । तस्मान्न सामिधेनीभिरेकवाक्यता-

---

तथाऽपि पूषाद्यनुमन्त्रणवत्प्रकरणाबाधं निविदां कथंचिदनुसंधानेनाध्यवस्येम । न त्वन्यतरदस्तीत्यसत्यवान्तरप्रकरणे महाप्रकरणेन सर्वार्थता । ननु च यदि विच्छिन्ने प्रकरणे काम्याः कल्पाः श्रूयन्ते तत एकविंशत्या प्रतिष्ठां भावयेत्कि-माश्रितयेति प्रकरणेनाऽऽश्रयेऽनुपनीयमाने साकाङ्क्षत्वादपरिपूर्णता प्राप्नोति । अथ वाक्येनाऽऽश्रय उपनीयेत ततः प्राप्ते कर्मणि संबन्धद्वयकरणाद्वाक्यं भिद्येत । तत्र यदि वाक्यभेदोऽभ्युपगम्येत कथंचिद्वा परिह्रियेत ततो रेवतीवारवन्तीयसौ-भरादिष्वप्येवमेव वाक्येन प्रकृताश्रयदानात्सिद्धान्तहानिः । अथाऽऽश्रयलाभार्थं कथंचिदनुवर्तेत प्रकरणं तत उपवीतमपि तथैव प्राप्नोतीति सर्वथा संकटमेतत् । उच्यते ।

गुणात्कामो न युक्तोऽत्र विच्छिन्नप्रक्रियाश्रयात् ।
अनेकार्थविधिः शक्यो नापूर्वात्कर्मणो विना ॥

नैवात्रैकविंशत्यादेर्गुणात्फलम् । किं तर्हि । रेवतीवारवन्तीयादिवाक्यवदेवानेनापि विशिष्टं कर्म विधीयते । ततश्च भावार्थाधिकरणन्यायेन = धात्वर्थात्फलम् । अत एकविंशत्यादिविशिष्टेनानुवचनेन प्रतिष्ठादि साधयेत् । कथमिति—अनुब्रूयादिति शब्दसामान्यात्संख्याप्रत्यासत्तेश्च सामिधेन्यनुवचनवदिति गम्यते । ततश्च संख्येयानामृचामन्येषां च धर्माणां प्राप्तिः । यद्यपि चात्र कर्मान्तरत्वाकर्मान्तरत्वयोः फलं नास्ति तथाऽपि वाक्यमेवमवकल्पत इतीत्थं वर्णितम् । न त्वेवं सत्येतान्यनुवचनान्तराणि दर्शपूर्णमासाभ्यामगृहीतत्वात्पृथगेव प्रयोक्तव्यानि । न तावदेतेनास्मत्पक्षो निवर्त्यते । सर्वथोपवीतस्य सर्वार्थत्वासिद्धेः । न च स्वतन्त्रः प्रयोगः स्यात् । कुतः ।

= (अ० २ पा० १ अ० १) ।

पवीतस्येति । ननु सामिधेनीकल्पानामनन्तरबुद्धानां संनिधावुपवीत-माम्नायते । तेन सामिधेनीभिः× संभन्स्यत इति । नेति ब्रूमः । अति-वृत्तमेव हि सामिधेनीनां प्रकरणम् । निवित्पदैर्व्यवधानात् । वाक्येन हि सामिधेनीकल्पाः काम्याः संबन्धमुपगच्छन्ति न प्रकरणमनुव-र्तते । न च पुनः कल्पवचनेन सामिधेन्यः प्रकृता भवन्ति । न हि तत्र तासां वचनं कर्तव्या इति । किं तर्हि । संख्याभिः संबन्धयितव्या

पश्चाद्यस्योच्यमानोऽयमनुशब्दः प्रयुज्यते ।
न तत् क्रतुप्रयुक्तत्वात्स्वातन्त्र्ये + सति लभ्यते ॥

यो हि निगदः प्राक् सामिधेनीभ्यः प्रयुज्यते स निवित्पदवदेव न सामि-धेन्यङ्गम् । तदनन्तरत्वेन चोच्यमानास्वनुब्रूयादिति विधिर्न स्वतन्त्राणाम् । तद्यदि पृथक् प्रयोगः स्यात्ततः सामिधेन्यङ्गमात्रग्रहणादितरेण निगदेन विनाऽनुवचनत्वं विहन्येत । किं च ।

सामिधेनीत्वमप्यासां न स्यादग्निसमिन्धनात् ।
न चाप्रयोगमध्यस्थः शक्यो वह्निः सामिन्धितुम् ॥

एकविंशत्यादिभिस्तावदवश्यं सामिधेन्यः संख्यातव्याः । ताश्चाग्निसमिन्धनं प्रकाशयन्त्यः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । स चाग्निः परप्रयुक्तस्ताभिः प्रकाशयि-तव्यः । तेन अर्थाभिधानकर्म च *' इत्यस्य प्रकृतिवदनुप्रवेशात्प्राकृतस्य सामिधेनीकार्यस्याग्निसमिन्धनप्रकाशनस्यैतेनैव प्रसङ्गतः प्राप्तेरर्थात्प्रयोगमध्यपा-तिसमिन्धनाधीनत्वम् । नन्वेवमप्येषामेव काम्यानां कल्पानां सर्वेषामन्त्यस्य वोपवीतमङ्गं स्यात् । नैतदेवम् । कुतः ।

प्राकृतेन कथंभावे तदीये पूरिते सति ।
पश्चात्संनिधिनाऽङ्गं स्यात्स च प्रकरणावरः ॥

× सामिधेनीभिः—काम्यसामिधेनीभिरित्यर्थः । + तस्यान्यप्रयुक्तत्वादिति पाठः ।
* (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६) ।

इति । तदपि वाक्येन न प्रकरणेन । तत्राप्रकृतासु सामिधेनीषु यस्यैकवाक्यता गुणस्य सामिधेनीभिर्नास्ति, न तस्य ताभिः संबन्धः । यस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे यदनुष्ठेयं तद्यज्ञोपवीतिनेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

क० उपवीतस्यप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यात् ॥ २२ ॥ सि०

अग्न्याधेये वारणवैकङ्कतपात्राण्यहोमार्थानि होमार्थानि च श्रूयन्ते । तस्माद्वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयात् । वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्यात्, जुहुयादेतेन इति । न च वारणवैकङ्कतानां पात्राणामग्न्याधेयेन संबन्धः । कुतः । यज्ञावचरवचनात् । यज्ञस्यैतानि पात्राणि वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तत्रैष संदेहः । किं पवमानेष्टिषु* निविशन्त उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वयागेष्विति । किं तावत्प्राप्तम् । पवमानहविःष्विति । कुतः । उक्तमेतत्×,

---

सर्वास्वेव विकृतिषु यत्प्राकृताङ्गमध्ये न पठितं तदक्लृप्तोपकारत्वात्प्राकृतैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रकरणे पश्चादागच्छत्संनिधिविषयो भवति । स चाविरोधे विनियुङ्क्ते, विरोधे तु निवेदनादिवत्प्रकरणेन बाध्यते । तस्मात्कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थमुपवीतमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(इति उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु +' इत्यस्यापवाद आरभ्यते । वारणवैकङ्कतानि होमार्थान्यहोमार्थानि च पात्राणि यज्ञगामित्वेन विहितान्याधानप्रकरणं बाधित्वा कतमस्य यज्ञस्य भवन्त्विति 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ÷' इति पवमानहविःषु विज्ञायन्ते । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ।

---

* 'अग्नये पवमानाय' 'अग्नये पावकाय' 'अग्नये शुचये'—इत्येतैर्वाक्यैर्विहितेष्वित्यर्थः । × (अ० ३ पा० १ अ० ९ इत्यत्रेति शेषः । + (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ÷ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) ।

प्रधानेऽसंभवन्पदार्थस्तद्गुणे कल्प्यत इति । अग्न्याधेयप्रकरणे च समाम्नानात्पवमानहविषां तद्गुणता । तस्मात्पवमानहविःष्वित्येवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणानां समत्वात् । पवमानहविषामग्न्याधेयस्य च परस्परेण संबन्धः । यथाऽऽधानमग्नेर्गुणः संस्कारार्थ एवं पवमानहवींष्यप्यग्नेरेव गुणभूतानि । कस्तत्र परस्परेण संबन्ध इति । यदुक्तमाधानस्य प्रकरणे समाम्नायन्त इति । यद्यपि समाम्नायन्ते तथाऽपि प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाग्नेर्भवन्ति । किमिह वाक्यम् । यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इति । नन्वाहवनीयोऽत्र यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः श्रूयते । सत्यम् । अधिकरणमाहवनीयः । तथाऽपि त्वाहवनीयार्थ एव यागः । प्रयोजनवत्त्वादाहवनीयस्य निष्प्रयोजनत्वात्पवमानहविषाम् । कथमेषां निष्प्रयोजनता । फलाश्रवणात् । कल्प्यं फलमिति चेत् ।

वाक्येनाऽऽधानतुल्यानि पवमानहवींष्यपि ।
तेनासति तदङ्गत्वे सर्वयज्ञार्थतष्यते ॥

प्रकरणगम्यां पवमानहविषामाधानार्थतां बाधित्वा वाक्येनाग्न्यर्थता विज्ञायते ' यदाहवनीये जुह्वति ' इति । तत्र+ चोद्यते । यद्यस्माद्वाक्यादाहवनीयः पवमानहविषां संस्कार्यो भवति ततः समानवाक्यनिर्देशादग्निहोत्रादीनामपि प्राप्नोति । अथ तेषां फलवत्त्वादाहवनीयोऽङ्गं ततः पवमानहविषामप्यङ्गमेव स्यात् । न ह्येकं वाक्यं फलवतां गुणभूतमफलानां च प्रधानभूतमाहवनीयं वक्तुं समर्थम् । विध्यनुवादोद्देश्योपादेयगुणप्रधानानां युगपद्विरोधात् । सप्तमी चैकत्र द्वितीयार्थं लक्षयति । अन्यत्र स्वार्थमेव वदतीति विरोधः । तथा च विश्वजिदादीनामश्रुतफलानामङ्गत्वप्रसङ्गः । सर्वं चायुक्तमेतत् । निष्पन्नश्चाऽऽहवनीय उपदिश्यते* । फलवत्कर्मानुरोधेन च भाव्याहवनीयसंज्ञा विज्ञायते ।

+ एवमुपपादितं सिद्धान्तभाष्यमाक्षिपति—तत्र चोद्यत इत्यादिना । * उपदिश्यत इति—फलवदग्निहोत्रादिकर्मणामिति शेषः ।

सत्यं कल्प्यम्। अग्निसंस्कारस्तु तत्फलं, न स्वर्गः। स्वर्गे कल्प्यमाने द्विरदृष्टं कल्प्यते। होमाच्च स्वर्गो भवति। तस्य चाऽऽहवनीयेनापरोऽदृष्टः संस्कार इति। तस्मादग्न्यर्थता पवमानहविषाम्। नैषामाधानेन संबन्धः। तस्मान्नाऽऽधाने श्रूयमाणं, पवमानहविषां भवितुमर्हति। किं तर्हि। सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिष्वाधानस्य प्रधानभूतेषु निवेश इति ॥ २२ ॥ क० वारणवैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥ मिथोऽसंबन्धन्यायः ॥

तस्मात्किलैवं + वर्णनीयम्। द्वे ह्येते वाक्ये तुल्यरूपे। पवमानहविष्करण एकमपरमनारभ्यवादे। तत्र प्राकरणिकेन निष्पाद्यमानत्वात्संस्कारापेक्षिण आहवनीयस्याफलानां पवमानहविष्प्रभृतीनां संस्कारत्वेन विधानम्। अनारभ्यवादेन तु निष्पन्नस्य सतः सर्वकर्माण्युद्दिश्याधिकरणत्वेन विधानम्। तस्मादविरोध इति। वयं तु ब्रूमः। किमनेनाश्रुतवाक्यकल्पनाक्लेशेन। अन्यथाऽप्येतदुपपद्यत एव। भवन्तु नाम पवमानहवींष्याधानाङ्गम्। तथाऽपि न तत्र पात्राणि भवन्ति। वाजपेयस्य यूप इति हि यूपग्रहणाद्व्यवहितसंबन्धेऽपि षष्ठ्युपपत्तेस्तथा कल्पितम्। न त्विहैवं किंचिदस्ति। यत्तु यज्ञावचरग्रहणं तत्प्रकृतयज्ञाभावादनारभ्यवादरूपेण सर्वत्र विदधाति। तच्चैतत्पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेत्स्यतीति नार्थोऽधिकरणेन। सूत्रं तु पूर्वस्यैव × पदोत्तरत्वेन÷ नेयम्। ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वान्न व्यवधायकत्वं स्यात्। अत आह—गुणानां च परार्थत्वादिति तद् व्याख्यातम्। तथा हि।

वदन्ति सामिधेनीवन्निविदोऽग्निसामिन्धनम्।
संयुक्तत्वादस्तासां नाङ्गं प्रकरणेन ताः ॥ २२ ॥

(इति वारणादीनां सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥)

+ एवमाक्षिप्तं भाष्यं परमतेन समाधातुमारभते—तस्मादित्यादिना। × पूर्वस्यैव—'संदिग्धे तु व्यवायात्'। इति सूत्रस्यैव शेषतयेत्यर्थः। ÷ पदोत्तरत्वेन—शङ्कापदोत्तरत्वेनेत्यर्थः।

[१२] मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २२ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वार्त्रघ्नी × पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावस्यायाम्, इति । तत्र संदेहः । किमनुवाक्याद्वित्वस्य प्रधाने निवेश उताऽऽज्यभागयोरिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधान

यथासंयोगं* निवेशार्थमारम्भः । कुतः संदेह इति । संयोगस्यैव द्वेधा प्रतिभानात् ।

साधारण्येन संयोगः सांदिग्धः कालकर्मभिः ।
विरुद्धः कर्मसंबन्धे न क्रमः कालसंगतौ ॥
तुल्यकक्षौ हि संबन्धौ विरुद्धौ न विलक्षणौ ।
तुल्यत्वं कर्मसंबन्धे वैषम्यं कालसंगतौ ॥
नित्यं तत्रानुवाक्याभिर्यागानामेव संगतिः ।
न कालयोः क्रमस्तस्मात्प्रधानाङ्गतया हतः ॥
गुणानां + च परार्थत्वादित्यनेनापि हेतुना ।
संबद्धं नाऽऽज्यभागाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥

तस्मादाज्यभागक्रमं बाधित्वा वाक्येन प्रधानार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।

मिथश्चानर्थसंबन्धादिष्टो नाङ्गाङ्गिसंगमः ।
न चेहास्त्यनुवाक्यानां प्रधानैरर्थसंगतिः ॥
द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः कर्मैकत्वे कथंचन ।
द्वयोरपि च नवैते देवते कर्मणोरिह ॥

× ' अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया, इत्यादि । एवं ' त्वं सोमासि सत्पतिः । त्वं राजोत वृत्रहा ' इत्यादि वार्त्रघ्नीयुगलम् । ' अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुंभानस्तनुवं स्वाम् । कविर्विप्रेण वावधे ' इत्यादि । एवं ' सोमगीर्भिष्टवावयम् । वर्धयामो वावचो विदः ' इत्यादि च वृधन्वतीयुगलम् । तै० ब्रा० (३-५-६)
* यथासंयोगमिति---आज्यभागक्रमाम्नातस्य वार्त्रघ्नीवृधन्वतां मन्त्रचतुष्टयस्य क्रमावगताज्यभागसंबन्धाबाधेन निवेशार्थमित्यर्थः । + (अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २२) ।

इति । कुतः । पौर्णमासीसमभिव्याहारादमावास्यासमभिव्याहाराच्च । प्रधानं पौर्णमासी चामावस्या च, नाऽऽज्यभागौ । तस्मात्साक्षाद्वाक्यात्प्रधानस्येति प्राप्तम् । तत्र ब्रूमः । भिथः सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्रधानस्य कार्यमस्ति । यत्र तु द्वे अनुवाक्ये तत्र तयोर्वार्त्रघ्नता वृधन्वत्ता च विधीयते । प्रधाने चैकाऽनुवाक्या । तत्र द्वित्वं वार्त्रघ्नतां वृधन्वत्तां च । विदधद्वाक्यं भिद्येत । आज्यभागयोस्तु द्वे प्राप्ते आग्नेयी सौमी च । तत्र वार्तघ्नतां वृधन्वत्तां केवलां शक्ष्यति विधातुम् । ननु प्रधानगामित्वेऽपि द्वयोः प्रधानयोर्द्वे अनुवाक्ये आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य चेति । उच्यते । एका वार्त्रघ्न्योग्नयी, एका सौमी । तथा वृधन्वत्ये । तथा याऽऽग्नेयी सा विधीयमाना संबध्येत न सौमी । अमावास्यायां तावन्नास्त्येव सोमः । पौर्णमास्यामप्यग्नीषोमीय एव क्रियमाणे क्रियेत । तत्राप्येकदेवत्या न शक्नुयाद्देवताद्वित्वे कार्यं कर्तुम् । अथोभे अग्नीषोमीये प्राप्ते इति । नैकस्य यागस्य द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम् । उपादेयत्वेन ह्यनुवाक्या चोद्यते । तत्रैकत्वं विवक्षितम् । तेन तत्रापि न द्वे । तस्मादाज्यभागयोर्निवेश इति ॥ २३ ॥ क० वार्त्रघ्याद्यनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गताऽधिकरणम् ॥ १३ ॥ वार्त्रघ्नीन्यायः ॥

अमावास्यायां तावत्सौमी नैव विद्यमानार्था । न ह्यमावास्यायां सोमः प्रधानदेता पौर्णमास्यामप्यग्निसहितस्य चोदितत्वात्केवलस्य प्रकाशनं महेन्द्राधिकरणे निराकृतम् । न चाग्नीषोमयोर्द्वयोरापि प्रयोगः ' पुरोनुवाक्यामन्वाह' इत्येककर्माणि विवक्षितैकसंख्यत्वात् । अथाप्राप्तमपि द्वित्वं विधीयते ततो मन्त्रविशेषस्य द्वित्वस्य च विधानाद् वाक्यं भिद्यते । आज्यभागयोस्तु कालकृतं व्यवस्थामात्रं सुकरमित्युक्तम् × ।

तस्मात्कालार्थं एवायं संयोगोऽङ्गाङ्गिकल्पनात् ।
न्याय्यः पूर्वप्रतीतत्वात्कालो हि दुरतिक्रमः ॥२३॥

(इति—वार्त्रघ्न्यादीनामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ॥१३॥)

---

* पौर्णमास्यधिकरण इति शेषः ।

[१४] आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते-मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयति इति । तथा हस्तावनेनिक्ते, उलपराजिं स्तृणाति इति । तत्र संदेहः । किं मुष्टीकरणं वाग्यमश्चाऽऽवेदनार्थमुत कृत्स्नप्रकरणे निवेश इति । तथा हस्तावनेजनं किमुलपराजिं स्तरितुमुत प्रकरणे सर्वपदार्थान्कर्तुमिति । किं तावत्प्राप्तम् हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं, वाग्यमः पुरुषसंस्कारार्थः । आमन्त्रयमाण एकाग्रो भवति, पदार्थाननुतिष्ठति । तेन केषां केषां पदार्थानामिमौ संस्काराविल्याकाङ्क्षाऽस्ति । सत्या-

---

क्रमविनियोगोऽनन्तरमवस्थितः । तदानीं वदपवादः क्रियते । मुष्ट्योः करणं वाग्यमश्च याजमानम् । आवेदनमाध्वर्यवम् । तत्र कथमङ्गाङ्गिभाव आशङ्क्यते । नैष दोषः । आध्वर्यवेष्वपि प्रयोक्तृत्वेन यजमानस्य कर्तृत्वात् । अथवा यत्तत्र दीक्षितस्याऽऽवेद्यमानं तस्याङ्गत्वेनेतरौ संदिह्येते । कस्मात्पुनस्तुल्य आनन्तर्ये पूर्वस्यैवाङ्गत्वमुच्यते न परस्य । केचिदाहुः । अनियमप्रदर्शनार्थमेव प्राथम्यात्पूर्वोपादनम् । अथवा सर्वभावनासु किमित्युपकार्यापेक्षणं प्रथममुत्पद्यते । सर्वापेक्षणेषु च पुरस्तादुच्चरितस्य ग्रन्थानुगुण्यात्पूर्वमालोचनं भवति । तेन मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते दीक्षितमावेदयति इत्युपतिष्ठते । न च तदतिक्रमे हेतुरस्ति । शक्यते च तस्यापि परतः प्रयोजनवत्त्वं कल्पयितुम् । अतस्तदर्थत्वमेव युक्तम् । एवं हस्तावनेजनस्योलपराजिस्तरणार्थत्वम् । ऊर्ध्वैस्तृणैर्दीर्घे × वेदिमध्ये स्तरणमुलपराजिस्तरणं प्रत्येतव्यम् । सर्वत्र च योग्यत्वमवान्तरप्रकरणमेकवाक्यत्वं च महाप्रकरणाद्बलीयांसि विनियोजकानि । तस्मा

× उलपराजिं स्तृणाति ' इत्यत्रोलपराजिशब्दार्थमाह-ऊर्ध्वैरित्यादिना । उत्पूर्वस्य लुनातेः कपन्प्रत्ययान्त उलपशब्दः । उलपैः-ऊर्ध्वलवनयोग्यसुगन्ध्यादिकठिनतृणैः कृता राजिः रेखापरपर्यायराज्याकारत्वामित्यर्थः ।

प्राकाङ्क्षायामानन्तर्येण निराकाङ्क्षीकरणम् । तस्मादानन्तर्यादावेदनार्थो वाग्यमो मुष्टीकरणं च । हस्तावनेजनं चोलपराजिं स्तरितुम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सर्वैः प्रकरणाधीतैः संबन्ध इति । कुतः । वाक्यभेदात् । कथं वाक्यभेदः । अर्थद्वयस्याभिधानात् । न हि दीक्षितमावेदयितुमित्यस्मिन्नर्थ आवेदयतीति । न च स्तरितुमित्यस्मिन्नर्थे स्तृणातीति । स्तरणमपि विधीयतेऽवनेजनं च । मुष्टीकरणं वाग्यमश्च

त्सर्वं पूर्वसमाम्नातमुत्तरसमाम्नातस्याङ्गम् । योग्यत्वाभावात्तु मुष्ठीकरणवाग्यमयोः परस्पराङ्गत्वं नोपन्यस्तम् । न ह्युभयोः प्रधानार्थयोरन्योन्यापेक्षा । तेनायोग्यमात्रमतिक्रम्य न दूरं गन्तव्यामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावदेकवाक्यत्वं दृश्यते योग्यताः समा ।
अवान्तरकथंभावस्तदानीं नावगम्यते ॥

न हि द्वयोराख्यातयोः केनचिदुपबन्धेन विनैकवाक्यत्वं संभवति । यत्प्रकरणं बाधेत । योग्यता पुनरनन्तरार्थत्वे च समा । यदा सर्वार्थत्वे युक्तरा । बहुषु हि पदार्थेष्ववधानमुपयुज्यतेतराम् । एकस्तु यथाकथंचिदपि क्रियते । न चावान्तरप्रकरणमिह विद्यते । यदि तावत्पूर्वस्य कथंभावस्तत उत्तरमेवाङ्गं प्राप्नोति । न चैवं भवितुमर्हति । साध्यांशस्यापरिपूर्णत्वात् । न चोत्तरेणासावक्लृप्तप्रयोजनावस्थेन * शक्यः पूरयितुम् । एवं तस्याप्युत्तरेणेति यावत्प्रधानं प्राप्तम् । यद्येवं ततो योऽन्तराले गुणकामस्तेन × सह सर्वमाधस्त्यमङ्गं संबध्येत, नैव प्रधानं यावत्प्राप्नुयात्, अवान्तरकथंभावस्य निष्पन्नत्वादिति । उच्यते ।

यदि नामास्य विज्ञातौ स्यातां वाक्यगतौ गुणौ ।
अवान्तरकथंभावस्ततस्तावन्तरा भवेत् ॥

---

* असौ—कथंभावइत्यर्थः । × गुणकाम इति— ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादिवाक्यविहितो गोदोहनाविदिरित्यर्थः ।

विधीयते आवेदनं च। न चैषां परस्परेण कश्चित्संबन्धोऽस्ति । न च पदार्थाकाङ्क्षायां सत्यामानन्तर्यमेकवाक्यत्वे कारणं भवति । तस्मात्प्रकरणधर्मा एवंजातीयकाः ॥ २४ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

वाक्यानां च समाप्तत्वात् २५ ॥

स्वेन स्वेन पदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यम् । तथाऽपरं, तथा

प्रधानकथंभावस्त्वभितोऽन्यसंबन्धमात्रमुक्त्वा यावदन्तं गच्छतीत्यनुषङ्गाधिकरणे व्याख्यातम् । नन्वेवं सति सर्वावान्तरप्रकरणोच्छेद एव प्राप्नोति । उच्यते ।

परप्रकरणस्थानामङ्गे + श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ।
ज्ञाते पुनश्च तैरेव संदंशेन तदिष्यते ॥

सर्वेषां हि प्रयाजादीनामङ्गं किंचिदुक्त्वा पुनः परामर्शोऽस्तीति तत्पर्यन्तावान्तरप्रकरणकल्पना भवति । अन्यथा ह्यव्यवस्थैव स्यात्सर्वशेषाणां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । यत्र पुनः संकीर्तनं नास्ति तत्र सर्वं प्रधानार्थमेवाध्यवसातव्यम् । तस्य तु किं केवलस्याथ साङ्गस्येत्यत्र विवेकं 'प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य +' इत्यारभ्य वक्ष्यति । तदिह योग्यतया मुष्टीकरणादीनां साङ्गप्रधानार्थत्वं निश्चितम् । यदि त्वावदायितुं स्तरितुमिति च श्रूयेत ततः 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्येकवाक्यतया विनियोगो भवेत् । न त्वेवमस्ति । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ २४ ॥

इतश्चाऽऽनन्तर्यमप्रमाणम् । यत एकवाक्यतालक्षणमेषु प्रत्येकं दृश्यते न

+ परप्रकरणस्थानां—दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्थानां प्रयाजादीनां, श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः कस्मिंश्चिदङ्गे ज्ञाते, पुनश्च तैरेव प्रमाणैरपरस्मिन्नङ्गे ज्ञाते, संदंशेन—संदंशसंभवेन तदिष्यते—अवान्तरप्रकरणमिष्यते । न सर्वत्रेति कारिकार्थः ।
* (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० १)।

सर्वाणि यान्युदाहृतानि। तस्माद्विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता। तेन वाक्यभेदः। अतः संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च कृत्स्ने प्रकरणे निवेश इति॥ २५॥ क० युक्तिः॥ मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्क्षताधिकरणम्॥ १४॥

[१५] शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत
मिथस्तेषामसंबन्धात्॥ २६॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः समाम्नायते—आग्नेयं चतुर्धा करोति इति। तत्र संदेहः। किमाग्नेयेऽग्नीषोमीये चैन्द्राग्ने च सर्वत्र चतुर्धाकरणं किं वाऽऽग्नेय एवेति। किं प्राप्तम्। शेषः—चतुर्धाकरणम्, आग्नेयमिति देवतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते अग्नीषोमीयेऽपि स्यादैन्द्राग्नेऽपि। कुतः। तावप्याग्नेयौ। यस्याग्निर्देवताऽन्या च भवत्यसावाग्नेयः। तद्यथा, या डित्थस्य डवित्थस्य च माता, सा डवित्थस्य भवत्येवमिहापि।

सर्वेषु। तस्मादपि नान्योन्यार्थता॥ २५॥

(इति—आनन्तर्यानियामकत्वाधिकरणम्॥ १४॥

यथासंयोगं धर्मव्यवस्थोक्ता। स तु संयोगः किमेकदेशेनापि भवत्युत समस्तेनैवेति विचारः। किं चतुर्धाकरणविधावाग्नेयशब्देन द्विदेवत्यो गृह्यते न वेति। गृह्यत इति ब्रूमः।

शक्यते हि द्विदेवत्यः संलक्षयितुमेकया।
अग्नीषोमहविर्योगो मनोतायामिवाग्निना॥

यद्यप्यग्निरदेवता न त्वसमवेतः। समवेतत्वं चोपलक्षणकारणं न देवतात्वम्। न चात्राग्निः कार्ययोगी। येनात्यन्तमाद्रियेत। किं तर्हि। उपलक्षणार्थः। न चोपलक्षणानि यथाश्रुतान्येवोपांशुयाजान्तरालकाललक्षणार्थपुरोडाशद्वयवत्कार्येष्वाश्रीयन्ते।

तथा पात्नीवतेऽप्युक्ता तेन त्वष्टुरतन्त्रता।
तथा डित्थस्य मातेति माता डित्थडवित्थयोः॥

यद्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्य मिथः संबन्धो न भवेत्तत आग्नेय एव चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठेत। भवति तु संबन्धः। तस्मादव्यवस्था। यथा, आग्नेयस्य मस्तकं विभज्य प्राशित्रमवद्यति इति सर्वेभ्यः प्राशित्रावदानमेवं चतुर्धाकरणमपि ॥२६॥ क० पूर्वपक्षः॥

व्यवस्था वाऽर्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। व्यवतिष्ठेत वा चतुर्धाकरणमाग्नेय एव न साधारणं भवितुमर्हति। कुतः। अर्थसंयोगात्। अग्निना देवतयाऽर्थेनैकदेवत्यस्य संयोगो न द्विदेवत्यस्याग्नीषोमीयस्यैन्द्राग्नस्य चेति। कुतः। यस्य ह्यग्नीषोमौ देवता, उभयाविशेषणाविशिष्टः संकल्पः

उपलक्षणकार्ययोर्मिथः संबन्धाभावात्साधारणत्वम्। भाष्यकारेण त्वेतदेवानुषज्योक्तं मिथस्तेषामसंबन्धादचोदना स्यादिति। भवति चैवंविधानां साधारणत्वं तथा च प्राशित्रे दृश्यत इति ॥ २६ ॥

यथैव हि ग्रहत्वेन चमसा नोपलक्षिता।
आग्नेयत्वं तथा न स्याद् द्विदेवत्योपलक्षणम् ॥

उद्दिश्यमानं तावद्विवक्षितमित्युक्तम्। न चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोराग्नेयत्वमस्ति। न ह्यत्राग्निसत्तामात्रमुपलक्षणम्। किं तर्हि। तद्धितोपात्तं देवतात्वम्। अग्निः पुनस्तद्विशेषणम्। यां चोद्दिश्य द्रव्यं त्यज्यते सा देवता। न च द्विदेवत्येऽग्निमुद्दिश्य त्यज्यते।

न हि व्यासङ्गिगां विज्ञानमेकेन व्यपदिश्यते।
नाग्नीषोमीय आग्नेय ऐन्द्राग्नो वा तदुच्यते ॥
तद्धितार्थोऽत्र लिङ्गं हि समर्थानां च तद्धितः।
असमर्थात्समासस्थान्न चाग्नेरस्ति तद्धितः ॥

क्रियते। तस्याग्निः सोममपेक्षमाणो देवता न निरपेक्षः। यस्य चाग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात्तद्धित उत्पद्यते। समर्थानां हि स उच्यते। सापेक्षं चासमर्थम्। तस्मान्न तद्धितान्तेन निरपेक्षाग्निदेवत्येन द्विदेवत्यस्याभिधानम्। अतो यत्र निरपेक्षोऽग्निर्देवता, तत्रैव चतुर्धाकरणमिति। देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्धितार्थस्य, नासति सामर्थ्ये।

अथ यदुक्तं यथा यथा प्राशित्रावदानं सर्वेभ्यः क्रियत चतुर्धाकरणमपीति। युक्तं प्राशित्रावदाने। न तत्रैवं संबन्धः क्रियते, आग्नेयस्य प्राशित्रमवद्यतीति। कथं तर्हि। आग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति। एकं ह्येतद्वाक्यं प्राशित्रमवद्यतीति। द्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभ-

---

आग्नेय इति यो निरपेक्षाग्निदेवत्यः सोऽभिधीयते। न च द्विदेवत्ये निरपेक्षोऽग्निर्देवता। तेनायं तद्धितो नाग्नीषोमादिगताग्निशब्दादुत्पद्यत इति न तदर्थस्य देवतात्वमाह। यत्र त्वसौ निरपेक्षो देवता स शक्य आग्नेय इति वक्तुम्। यत्तु प्राशित्रवदिति। तत्रोच्यते। देशविशेषलक्षणार्थोऽस्मिन्नाग्नेयगुणश्रुतिः। सामान्यवाक्येन सर्वत्र प्राशित्रावदाने प्राप्ते मस्तकविरोगविशेषविधानार्थमेतद्वचनमिति वैषम्यम्।

स्थितेऽधिकरणे त्वेवं प्रत्यवस्थीयते पुनः।
अविशेषादुभौ वेति कातीयवचनश्रुतेः॥
उक्तं कात्यायनेनेह दृष्ट्वा शातपथीं श्रुतिम्॥

तं चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोति इति।

अत्रोच्यते।

सत्यमस्ति श्रुतिर्येयमविशेषेण दृश्यते।
विशेषे स्थाप्यते सा तु नित्यं शाखान्तरीयया॥

प्राशित्रेऽपि तथेति चेत्। न। गुणार्थत्वात्। मस्तकं विभज्येति गुणपरत्वादशक्यः सामान्यविधिरुपसंहर्तुम्। इदं तु निर्गुणं पुनर्वचनं शक्नोति

ज्येति । तत्राऽऽग्नेयस्य मस्तकादवद्यतीति गम्यते । अन्यस्य मस्तकादन्यस्माद्वेत्यनियमः। यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यत्, तदाऽऽनर्थक्यपरिहाराय द्विदेवत्योऽप्यग्रहीष्यत । यत्तु डित्थस्य मातेति। युक्तं तत्र । अव्यासङ्गि मातृत्वम्। ततो जातो डित्थः। एतावता संबन्धेन, मातेत्युच्यते । नात्र किंचिदपेक्ष्यते । स च तावांस्तत्र संबन्धोऽस्तीति डित्थस्य मातेति युक्तं वचनम् ॥ २७॥

क० सिद्धान्तः ॥ चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

सायान्यं स्वविषये स्थापयितुम्। दूरस्थत्वादशक्योऽस्योपसंहार इति चेत्। न। यस्य* येनार्थसंबन्ध इति न्यायात्। तेन—

अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति।
गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥

अथवा विशेषेण प्राप्तत्वात्सामान्यमनूद्यते बर्हिषत्वकरणविधानार्थम्। अथ तदपि प्राप्तं ततः क्रमार्थं श्रवणमिति वक्तव्यम् । अतश्चाऽऽग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणमिति सिद्धम् :। यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो नाभविष्यदिति— लक्षणार्था गुणश्रुतिरित्येतस्यैव व्याख्या। केवलदेवत्याभावे हि मनोतायामिवाग्निशब्द उभौ लक्षयेत्। तदर्था वा गुणश्रुतिर्भवेत्त । अस्ति त्वेकदेवत्यस्तस्मात्तस्यैव चतुर्धाकरणम । यद्यपि चोपलक्षणं कार्ययोगि न भवति तथाऽपि तेनानुपलक्षितं न शक्यं ग्रहीतुमित्येकदेवत्यस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम्॥ २७॥

(इति चतुर्धाकरणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

---

* यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तस्य सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्। इति श्लोकपूरणम्।

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

[१] अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

इह मन्त्रा उदाहरणं बर्हिर्देवसदनं दामि, इत्येवमादयः । किं मुख्य एवाभिधेये मन्त्राणां विनियोग उत गौणेऽपीति । कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोऽर्थो मुख्यः । मुखमिव भवतीति मुख्य इत्युच्यते । यस्तु खलु प्रतीतादर्थात् केनचित्संबन्धेन गम्यते, स पश्चाद्भावाज्जघनमिव भवतीति जघन्यः । गुणसंबन्धाच्च गौण इति । यद्येवं सर्व एव मुख्यः । सर्वो हि शब्दाद् गम्यते । यथैव ह्यग्निर्ज्वलतीत्युक्ते ज्वलनसंप्रत्ययः । एवमे-

---

इदानीं लिङ्गविनियोगः स्तूयते । लिङ्गं नाम मन्त्राणामर्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । तच्च मुख्ये गौणे च केनचित्प्रकारेण विद्यते । तत्र विनियोगः किं मुख्य एवार्थे भवत्युत गौणेऽपीति संदेहे नैव गौणो नाम कश्चिदस्तीति मन्वान आह—कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । तत्सिद्धिसूत्रे तु सिद्धे गौणे तन्निमित्तभेदः स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वं च व्याख्यातमित्ययमर्थाद्विचारः पूर्वं प्रत्येतव्यः । तत्र च ।

शब्दार्थस्यैव मुख्यत्वं मुखवत्प्रथमोद्गतेः ।
अर्थगम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ॥
शाखादिभ्यो य *इत्येवमिवार्थे मुख्य इत्ययम् ।
शब्दः शब्दाभिधेयत्वात्सर्वेष्वेव प्रसज्यते ॥

परगुणानां परत्राभावादवश्यं गुणेभ्य आयात इत्येवंलक्षणं गौणत्वमित्यतः सर्व एव शब्द उच्चरितेऽभिधीयमानत्वादनन्यगतिः शब्दशक्तिल्पनां कुर्वन्नर्था-

---

*पा० सू० (५-३-१०३) ।

वाग्निर्माणवक इति शब्द एवोच्चारिते माणवके संप्रत्ययः । अथोच्येत । यस्मिन्निरुपपदाच्छब्दात्संप्रत्ययः स मुख्यः, यस्मिन्सोपपदात्स गौण इति । नैतद्युक्तम् । यस्य हि शब्दस्य रूपं कस्यचिदर्थस्य निमित्तं सोपपदस्यापि तदेव रूपं, निरुपपदस्यापि । न च शक्यं निमित्ते सति नैमित्तिकेन न भवितुम् । किमतो यद्येवम् । इदं न शक्यते वदितुमुपपदादृते न सोऽर्थो भवति, उपपदे तु संजाते सोऽर्थः

न्तरेणाव्यवहितत्वात्प्रथममेव मुखमिव भवतीति मुख्यः । तत्र परपरिकल्पितानि तावद्गौणत्वकारणान्युपन्यस्यन्नाह—अथोच्येत । यस्मिन्निरुपपदादित्यादि ।

सर्वथा लक्षणं नाम तद् व्यवच्छेदकारणम् ।
पराधीनप्रवृत्तिश्च = गौणो नित्यं प्रतीयते ॥

न हि यथा केवलादग्निशब्दाज्ज्वलनप्रत्ययो भवत्येवं माणवकप्रत्ययः । पदान्तराधीनत्वात् । यत्रापि पदान्तरं न श्रूयते तत्राप्यर्थप्रकरणादिलभ्यं तदेव व्याप्रियत इत्यव्यभिचारः । तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुर्गुण इति । नैतदेवम् । कुतः ।

शब्दार्थस्यैव साहित्यादाभिव्यक्तिरियं कृता ।
अन्यस्य द्योतकत्वात्तु नापेतं मुख्यलक्षणम् ॥

यथैव चक्षुषः प्रकाशानुग्रहापेक्षित्वेऽपि + रूपमर्थो, यथा वा मुक्तसंशयस्य मुख्यस्य वर्णक्रममात्राग्रहणसंस्कारस्मृतिसंबन्धानुभवाद्यपेक्षित्वं तथाऽत्रोपपदमपि नैव विना सामर्थ्यं नामापेक्षितुं शक्यते । अपेक्ष्यमाणमपि च द्योतकत्वेनेतिकर्तव्यतास्थानीयत्वान्न मुख्यतां विहन्ति । तेन विनाऽप्युपपदेन स तस्यार्थो भवत्येव । कथंचित्तु नाभिव्यज्यते । तद्यथा गवादिशब्दानां पृथिव्यादिः । अथोपपदस्य द्योतकत्वं परित्यज्य तुल्यकल्पताच्यते । यस्मान्नित्यं माणवकाग्निशब्दसमुदायादस्यार्थस्य प्रतीतिरतोऽश्वकर्णादिवत्समुदायवाच्यत्वे सत्यवयवस्य गौणावमिति । तदुच्यते ।

= पराधीना शब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे स गौण इत्यर्थः । + प्रकाशापेक्षितत्वेऽपीति पा० ।

संजानिष्यत इति । न चासौ समुदायार्थः शक्यते विज्ञातुम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि विभागोऽवगम्यते । अथ वाक्यार्थोऽयमित्युच्यते । नैवं शक्यम् । न ह्यनन्वितः पदार्थो भवति वाक्यार्थः । तदेवं दृश्यताम् । अग्निशब्द एवायं ज्वलनवचनः । अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधातेति । तस्मान्न गौणो मुख्य इति कश्चिद्विशेषः ।

अथोच्यते, यः सुष्ठु प्रसिद्धः स मुख्यः, यो मनागिव स गौण इति । इदमपि नोपपद्यते । प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम् । न च प्रज्ञाने

न चासौ समुदायार्थः शक्यो वक्तुमिह त्वया ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थभेदो हि दृश्यते ॥

तत्र समुदायप्रसिद्धिर्भवति यत्रावयवार्थौ तिरोधाय त्यक्तभेदः समुदाय एव प्रतीयते । गम्यते त्वत्राग्निशब्दस्य पैङ्गल्यं माणवकशब्दस्य च पिण्डस्वरूपं विविक्तं वाच्यम् । अत उभावपि प्रात्यात्मिकयोरपि वाचकत्वान्मुख्याविति । इदानीमवयवानुसारेणैव समुदायार्थत्वं समर्थयमान आह—अनुगतस्वार्थपदद्वयगम्यत्वान्नीलोत्पलवद्वाक्यार्थः । अतश्च तस्य पदार्थप्रत्याय्यत्वाच्छब्दं प्रति पूर्ववदेव गौणत्वमिति । तन्निराकरोति ।

अग्निमाणवकत्वाभ्यां यद्येकोऽर्थो विशेषितः ।
नीलोत्पलवदिष्येत ततो वाक्यार्थता भवेत् ॥

न त्वत्र तदीयो मुख्यार्थोऽग्नित्वमस्ति । न च भवतः पैङ्गल्यं वाच्यम् । अस्मत्पक्षाभेदप्रसङ्गात । तस्मान्न वाक्यार्थः । तेन ज्वलने माणवकस्य च पैङ्गल्ये तुल्यवच्छब्दप्रवृत्तिरिति मुख्यत्वम् । **माणवकस्येति** भाष्ये पैङ्गल्यव्यतिरेकजनिता षष्ठी । नाभिधातृव्यतिरेकजनिता । न हि माणवकस्वरूपमाग्निशब्दाद्गम्यते । न हि पर्यायत्वे माणवकशब्दः प्रयुज्येत । **अथोच्येत यः सुष्ठु प्रसिद्ध इति** मुक्त्वोपपदव्यापारं यत्कृतं तस्याऽऽश्रयणमनाश्रयणं च ते एव मन्दसुष्ठुप्रसिद्धी गौणमुख्यविभागाय दर्शयति । तत्रोत्तरम् ।

काश्चिद्विशेषोऽस्ति । अथोच्येत । यस्य बहुशः प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः । अल्पशः प्रयुज्यमानो गौण इति । नैतदेवम् । अल्पशोऽपि प्रयुज्यमानो नासति सामर्थ्ये प्रत्याययेत् । अतः सोऽपि शब्दात्प्रतीयत इति मुख्य एव । अत्रोच्यते । अस्त्यत्र विशेषः । माणवको नाग्निशब्दात्प्रतीयते । कथमवगम्यते । उक्तम्, अन्या श्वानेकार्थत्वमिति । कथं न विपर्ययः । उच्यते । अनादृत्यैव माणवकप्रत्ययं ज्वलनमग्निशब्दात्प्रतियन्तो दृश्यन्ते । न त्वनादृत्य ज्वलनप्रत्ययं माणवकमग्निशब्दात्प्रतियन्ति । कुत एतत् । यो यो ऽग्निसदृशो विवक्ष्यते, तत्र तत्राग्निशब्दो नियत इति । अत एव विगतसादृश्यादयं* तु दृश्यते । अतोऽग्निसादृश्यमस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । न च

प्रसिद्धिरिति विज्ञानं न चास्योनातिरिक्तते ।
तस्मान्न तत्कृतः शक्यो विशेषो वक्तुमञ्जसा ॥

इदानीं श्रोतृगतप्रसिद्धिभेदमूलं वक्तृगतं बह्वल्पप्रयोगित्वं विभागार्थं दर्शयति । यस्य च बहुशः प्रयोग इत्यादि । तन्निराक्रियते ।

अल्पशोऽपि प्रयुक्तस्य सकृच्छक्तिर्निरूपिता ।
न निवर्तत इत्येवमुभयोस्तुल्यता पुनः ॥

इहापि च गोशब्दस्य पृथिव्यादौ मन्दसुष्ठुप्रसिद्धिप्रयोगौ दर्शयितव्यौ । तथा चाऽऽहुः ।

मण्डकैर्बहुशस्तृप्तिः कदाचित्खण्डमोदकैः ।
न चात्र मण्डका मुख्या गौणा वा खण्डमोदकाः ॥

इदानीं विशेषं कथयति । सत्यपि तावन्माणवकसामानाधिकरण्येऽरुणाशब्दन्यायेन, सति सादृश्येऽभिधानादसति चानभिधानादन्यसादृश्यवति वृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्विशेषणत्वादवश्यंभाविप्रथमप्रत्यायने सादृश्यमेव प्रथमं प्रत्याययितव्यम् । न चानवगतेऽसौ तत्प्रतीयत इति प्रथमतरमग्नेरभिधानम् ।

---

* विगतसादृश्यवति तु—इत्ययं पाठो भवितुमुचित इति भाति ।

ज्वलनेऽप्रतीते तत्सादृश्यं प्रतीयते । तस्माज्ज्वलनस्याग्निशब्दो निमित्तं, न माणवकस्य । तस्माज्ज्वलने मुख्यो न माणवके। एवमेव तृणप्रत्ययस्य बर्हिःशब्दो निमित्तं, न तृणसदृशप्रत्ययस्य । तदेवं द्वैते सति मुख्यपरता शब्दस्य, उत गौणपरताऽपीति युक्तो विचारः। किं तावत्प्राप्तम् । मुख्ये गौणे च विनियोगः। कुतः। उभयस्य शक्यत्वादुभयमपि बर्हिःशब्देन शक्यते प्रत्याययितुं तृणं च तृणसदृशं च । तृणं साक्षात्, तृणसदृशं तृणप्रत्ययेन । यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन बर्हिःशब्देन शक्यते प्रत्याययितुं तत्सर्वं प्रत्याययितव्यम् । विनिगमनायां हेत्वभावात्। अपि चैवमाश्रीयमाणे पूषाद्यनुमन्त्रणादीनि दर्शपूर्णमासाभ्यां नोत्कृष्यन्ते । तत्रैव गौणेनाभिधानेन प्रकृतां देवतामभिवदिष्यन्ति ।

ततश्च तत्संबन्धादेव शेषप्रतीतेर्व्यक्तिवदनभिधेयत्वम् × * । सन्ति चैवमादिषु कानिचिद्रूपादिसामान्यानीत्युक्तम् । तस्मादस्ति गौणमुख्यविभाग इत्यारभ्यमधिकरणम्। एते च तत्सिद्धिसूत्रोक्तैः सह नव गौणपक्षा द्रष्टव्याः।

जहत्स्वार्थाभिधायित्वं संघातः परिकल्पना ।
तथा सोपपदा वृत्तिः समुदायप्रसिद्धिता ॥
वाक्यार्थोऽल्पप्रसिद्धित्वमेवमल्पप्रयोगिता ।
अष्टावेतान्निराकृत्य साधिता गुणलक्षणा ॥
तत्र नित्यं परार्थत्वादुभयत्र प्रयोगिता ।
साक्षान्न ह्यभिधानस्य किंचिदभ्यधिकं फलम् ॥

एवं च सति गौण्या वृत्त्या पूषादिशब्दैरग्न्याद्यभिधानादनुत्कर्षो भविष्यति । अन्यथा यत्र पूषादयस्तत्र नीयेरन्। तथाऽग्न्यादिशब्दैः सूर्याद्यभिधानादविकारे सत्यार्षचोदकोनुग्रहीष्यते । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

× शेषप्रतीतेः—अवशिष्टार्थप्रतीतेरित्यर्थः। *व्यक्तिवदिति—आकृत्यधिकरणन्यायेनेत्यर्थः।

एवं प्राप्ते ब्रूमः। मुख्य एव विनियोक्तव्यो मन्त्रो न गौण इति। कुतः। उभयाशक्यत्वात्। प्रकरणे हि समाम्नानात्प्रधानेनैकवाक्यतामुपैति। तत्रैतदापतति, यच्छक्नुयादनेन मन्त्रेण साधयितुं तथा साधयेदिति। स चासावर्थाभिधानसंयोगाच्छक्नोत्युपकर्तुं न गौणमर्थं शक्नोत्यभिधातुम्। तस्मान्न गौणे विनियोगः।

ननु मुख्यप्रत्ययाच्छक्यते गौणः प्रत्याययितुम्। सत्यमेतत् मुख्यप्रत्यायनेनैवास्य प्रयोजनवत्ता निर्वृत्तेति न गौणं प्रति विनियोगे किंचित्प्रमाणमस्ति। मुख्ये विनियोगेन त्वानर्थक्यं परिह्रियते परिहृत आनर्थक्ये न गौणाभिधानमापतति। न ह्यनभिधाय मुख्यं, गौणमभिवदति शब्दः। अतः प्रमाणाभावान्न गौणे विनियुज्येत। अपि च। गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्याद्बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति। सामर्थ्यं च शब्दैकदेश इत्युक्तम्, अर्थाद्वा × कल्पनैकदेशत्वादिति।

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्राणां क्रतुशेषता।
मुख्येन च कृतार्थानां न गौणे श्रुतिकल्पना॥

'अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात् +' इत्यनेन हि न्यायेनाभिधेये तावद्विनियोगाय मन्त्राः श्रुतिं परिकल्पयन्ति। तत्र यदि जहत्स्वार्था गौणी वृत्तिर्भवेत्ततस्तुल्यवदुभयत्रापि श्रुतिः कल्प्येत। यदि तु गौणमपि वदता पूर्वतरं स्वार्थोऽभिधेयस्तदा तदतिक्रमकारणाभावात्तद्विनियोगश्रुतौ कल्पितायां निराकाङ्क्षेषु मन्त्रप्रकरणस्वाध्यायाध्ययनविधिषु न पुनः श्रुतिकल्पनहेतुरस्तीति न विनियोगः। किं च*।

कृतार्थे मन्त्रपाठे च गौणानां स्मारकान्तरम्।
अनिवारितसामर्थ्यप्राप्तं किमिति बाध्यते॥

×(अ० १ पा० ४ अ० १४ सू० २५)। +(अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१)। *'अपि च गौणस्येत्यादि-मुख्ये च विशेषः' इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे-किं चेत्यादिना बाध्यतेन्तेन।

तत्र मन्त्रे नियोगतो गौणं प्रति विनियुज्यमान उपायान्तरं, विना प्रमाणेन बाध्येत । मन्त्राम्नानं प्रमाणमिति चेत् न । तस्योपायान्तरानिवृत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ननु मुख्येऽपि विनियुज्यमानस्यैष एव दोषः । नेत्युच्यते । यदि मुख्येऽपि न विनियुज्येत नैव प्रधानस्योपकुर्यात् । तत्र चास्योत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । तस्मादस्ति गौणे मुख्ये च विशेषः । अपि च । यो गौणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते स वक्तव्यः—किमर्थं मुख्यं प्रत्यायसीति । स चेद् ब्रूयाद्, नान्यथा गौणप्रत्ययोऽस्तीति । प्रतिब्रूयादेनमन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याभ्युपायाः सन्तीति । अथ स एवमभियुक्तः प्रतिब्रूयात्—मुख्यप्रत्ययोऽपि पाक्षिकोऽभ्युपाय इति । ब्रूयादेनं—न तर्हि नियोगतो गौणे विनियोजनीयः । यदा गौणप्रत्ययाय मुख्यमुपादत्ते, तदैतदापतितं भवति मुख्य एव विनियोग इति । अर्थेन च प्रतीतेन प्रयोजनं, न प्रत्यायकेन मन्त्रेण । अतोऽन्येनाप्युपायेन गौणः प्रत्याययितव्यः । न स एव मन्त्र आदर्तव्यः । अथापि मन्त्रेण प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात्तथाऽपि मुख्यप्रत्ययनेनैव निर्वृत्तं प्रयोजनमिति नतरां गौणे विनियुज्येत । तस्मान्मुख्यगौणयोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति सिद्धम् ॥ १ ॥

अपि च ।

मुख्यः प्रत्याय्यते कस्माद्गौणेऽप्यर्थे विवक्षिते ।
अन्यथानुपपत्त्या चेन्न ध्यानाद्युपपत्तितः ॥
पाक्षिकत्वेऽप्यनित्यत्वात्पक्षेऽनर्थकता भवेत् ।
नित्यं मुख्यापरित्यागान्मतपक्षश्चाऽऽश्रितो भवेत् ॥
न चार्थप्रत्यये सिद्धे मन्त्रः कार्योऽभिधायकः ।
मन्त्राम्नानार्थवत्त्वं च मुख्येनार्थेन सेत्स्यति ॥

तेनैष सूत्रार्थः । यस्मादर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावस्तस्मादौत्पत्तिकेनैवार्थेनैषां संयोगः स्यात् । कुतः । तेनैवाव्यभिचारितया नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं--पूषाद्यनुमन्त्रणादीनामुत्कर्षो न भविष्यतीति। युक्तस्तेषामुत्कर्षः। संस्कारको हि मन्त्रः। सोऽसति संस्कार्येऽनर्थक इति यत्रार्थवांस्तत्र नाययिष्यते। न च कश्चिद्दोषो भविष्यति ॥ २ ॥

क० आ० नि० ॥ लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥ बर्हिर्न्यायः ॥

[२] वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

अग्नौ श्रूयते-निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। तत्र संदेहः। किमिन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यमुत गार्हपत्यस्येति। कुतः पुनर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्येवं विस्पष्टे वचने संशय

अचोदिते-पूषादौ, दर्शपूर्णमासयोर्यन्मन्त्रा न विनियुज्यन्ते युक्तमेव तत्। संस्कारस्य संस्कार्यपरत्वाल्लिङ्गेन च प्रकरणबाधात्। कथं पुनरेषामुत्कृष्टानां वैदिकैः कर्मभिर्योगः। कथं वा क्रत्वङ्गसामान्याविनियोगमन्तरेण लिङ्गं देवतायामेव केवलायां विनियोजकमिति। तदुच्यते।

यागानुमन्त्रणानीति समाख्या क्रतुयोजिनी।
तस्माच्छक्त्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्देवते क्रतौ ॥

यागानुमन्त्रणसमाख्या ह्येषां यागसंबन्धादृतेऽनुपपद्यमाना यागसामान्याङ्गत्वं गमयति।

अतो विशेषचिन्तायामशक्येष्वनियोजनात्।
शक्यार्थविनियोगाय लिङ्गव्यापारसंभवः ॥ २ ॥

(इति मन्त्राणां मुख्यार्थविनियोगाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

अपवाद आरभ्यते। निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। यद्यपि मन्त्रार्थोऽग्नावप्युपपद्यते तथाऽपि तद्धितश्रुतत्वैवेन्द्राभिधानसामर्थ्यमत्र मुख्यमिति विज्ञायते =। केषांचित्तु 'कदाचन स्तरीरसि'

= विज्ञायत इति-इति कृत्वा भाष्यकृदुदाहरणं युक्तमित्यध्याहारः।

इति । उच्यते । यदि वाक्येनोपस्थाने तत्स्तुतितचनेन संस्करणं न समीपस्थानमात्रम् । न चैन्द्रेण मन्त्रेणाग्नेरभिधानं शक्यते कर्तुम् । अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति न गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतदिति जायेत शङ्का । गार्हपत्य उपस्थानार्थो भवेदिति । तादृशश्च शब्दो नास्ति तृतीयान्तः सप्तम्यन्तो वा । तस्माद्विचारः कथमुपपन्नं भवतीति । किं तावत् प्राप्तम् । सामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानम् । अशक्यत्वाच्च गार्हपत्योपस्थानस्य । कथं द्वितीयाविभक्तिरिति चेत् । अविवक्षितेप्सितार्था वा संबन्धमात्रप्रधाना * ।

यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्हपत्यशब्दः ÷ । तस्माद्गार्हपत्य-

---

इत्येषा ऋक् पठ्यते । तत्र पूर्ववदेव संदेहः, किं मुख्यत्वादिन्द्रोऽभिधातव्य उत वचनसामर्थ्याद्गौणो गार्हपत्य इति । सत्यपि च संयुक्तश्रवणेऽरुणावदशक्तेः संदेहो योजनीयः । तत्र द्रव्यपरिच्छेदद्वाराऽपि क्रयसंबन्धो लब्धः । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्यौत्पत्तिकत्वेनाशास्त्रहेतुत्वादत्यन्ताशक्तत्वम् । न हि कथंचिदिन्द्रशब्दो गार्हपत्यं ब्रवीति । अभिधानं चेदं चोदितम् । उपातिष्ठत इत्यात्मनेपदनिर्देशात् । मन्त्रकरणव्यापाराभिधाने ह्येतत् । न चाभिधानं मुक्त्वाऽन्यत्र मन्त्रः करणं भवति । तेन 'ऐन्द्र्योपतिष्ठते' इत्येतावता तावदिन्द्रोपस्थानं विज्ञायते । गार्हपत्यमिति च द्वितीययाऽग्नेः प्रकाश्यत्वम् । तत्र किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते संशयः । न हीन्द्रोपस्थान एव साधनान्तरं गार्हपत्यो ज्ञायते । किं प्राप्तम् । पूर्वाधिकरणेनेन्द्रोपस्थानमिति । कथं द्वितीयेति चेत् । सक्तुवत्साधनान्तरमधिकरणापादानादि लक्षयिष्यति । शक्नोति विरोधादीप्सिततमत्वमविवक्ष्यमाणं कारकमात्रं लक्षयितुम् तत्र च 'द्रव्याणां × कर्मसंयोगे' इत्यनेन गार्हपत्यस्याङ्गत्वं भविष्यति । यद्वोपस्थानविशेषणं संबन्धाद्गार्ह-

---

* संबन्धमात्रप्रधाना—कारकमात्रप्रधानेत्यर्थः । वाशब्दस्तु यद्वेति पक्षान्तरविकल्पार्थः । ÷ संबन्धादिति—स्वशक्यवृत्तियज्ञसाधनत्वाख्यात्, गृहपतेः—यजमानस्यायमित्यवयवयोगाख्याद्वा गार्हपत्यप्रातिपदिकमिन्द्रपरं सदुपस्थानविशेषणमित्यर्थः । ×(अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १) ।

विशिष्टमुपस्थानमिन्द्रार्थं कर्तव्यमिति । गार्हपत्यश्च देशेन विशिंष्यान्मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणाम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् । नैतदस्तीन्द्रार्थमुपस्थानमिति । अयथार्थमैन्द्री स्यात् । कुतः । वचनसामर्थ्यात् । वचनमिदं भवति, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । गार्हपत्ये द्वितीया विभक्तिः प्राधान्यमाह । किमिव वचनं न कुर्यात् ।

पत्यशब्द इन्द्रलक्षणार्थ इति केचित् । एतदुक्तं भवति । विभक्तिर्वा लक्षणावृत्ता प्रातिपादिकं श्रुतिवृत्तम् । प्रातिपदिकं वा यज्ञसाधनसाधर्म्याल्लक्षणार्थं द्वितीया मुख्येति । अथवोपस्थानविशेषणमित्यत्र धात्वर्थमात्रमुक्तम् । एककर्मविषयत्वं हि गार्हपत्यमन्त्रयोर्विप्रतिषिद्धम् । यस्य मन्त्रः करणं न तस्य × गार्हपत्यः कर्म । यस्यासौ * कर्म न तस्य मन्त्रः करणम् । द्वौ चेह प्रकृतिप्रत्ययसमूहेन व्यापारावुपात्तौ । प्रकृत्या समीपस्थानं प्रत्ययेन प्रकाशनम् । तत्र प्रकाशने + यादृशं गार्हपत्यस्य कारकत्वं तादृशं व्याख्यातम् । इदानीं मुख्यमेव कर्मत्वं प्रकृत्यर्थे प्रत्युच्यते । तेनैतदुक्तं भवति । गार्हपत्यं समासीदन्निन्द्रं प्रकाशयेदिति । यद्यपि च प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्कर्मत्वं युक्तं तथाऽप्ययोग्यत्वात्ततो निवृत्तं संबन्धात्प्रकृत्यर्थमुपसंक्रामति । तस्मान्मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वचनादयथार्थत्वं मन्त्राणामिति । कुतः ।

गौणत्वं यत्र नाम स्यात् क्वचिद् ब्राह्मणमन्त्रयोः ।
तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणां गौणतेष्यते ॥

गार्हपत्यस्तावद् द्वितीयया प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य कर्मेति श्रुत्या गम्यते तेनैन्द्र्या स प्रकाशयितव्यः । तत्र यद्ययथार्थत्वं वचनानुरोधेन संजातं तथा नामेत्यध्यवसातव्यम् । अवश्यंभावि ह्यत्र ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा गौणत्वम् । तत्र ब्राह्मणस्यात्यन्ताप्राप्तविधित्वात् प्रथमप्रवृत्तेश्चानन्यप्रमाणकेऽर्थे गौणत्वमयुक्तम् ।

× यस्य—प्रकाशनस्येत्यर्थः । * यस्यासौ—समीपस्थितेर्गार्हपत्य इत्यर्थः । प्रकाशनेसमीपस्थितिविशिष्टप्रकाशन इत्यर्थः ।

नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्माद्गार्हपत्यार्थमुपस्थानम् ॥ ३ ॥

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अत्राऽऽह । नन्वेतदुक्तं–नैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्योपस्थानं भविष्यतीति । उच्यते । वचनाद्भविष्यति । आह । न वचनशतेनापि शक्यमेतत् । इन्द्रशब्देनाग्निं प्रत्याययेदिति ब्रुवन्विहन्येत । यथाऽग्निना सिञ्चेदुदकेन दीपयेदिति । न हि शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयोः संबन्धो भवति । नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यत इत्युक्तम् । औत्पत्तिकस्तु ×

मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात्तत्परतन्त्रवृत्तेः ।
विरोधिनं स्वार्थमतीत्य मुख्यं युक्तो हि गौणार्थनिमित्तभावः ॥
तेन कारकसामान्यं लक्ष्यते न द्वितीयया ।
येनात्र गार्हपत्योऽपि संबन्धात्स्याद्विशेषणम् ॥
न चावयवसंबन्धादिन्द्रो + गृहपतेर्यतः ।
तेनात्र गार्हपत्यः स्याद्रूढ्याऽग्निप्रत्ययाद् दृढात् ॥ ३ ॥

ननु च मन्त्रोऽप्यशक्य एव गार्हपत्ये विनियोक्तुम् । तथा हि ।

गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः क्लेशेन जायते ।
अत्यसन्तासदृशत्वात्तु न गौणोऽप्यत्र दृश्यते ॥

न हि वचनशतेनेन्द्रशब्दः शक्यो गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् ।

न वाऽदेङ्गुणवच्छास्त्राद्* इन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः ।
न हि शब्दार्थसंबन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥

अत्रोच्यते ।

× (अ० १ पा० १ सू० ५) । + यदप्यत्र ब्राह्मणवाक्ये गार्हपत्यशब्दवाच्योऽवयवयोगादिन्द्रः स्यादित्युक्तं रूढ्या योगबाधान्न युक्तमिति कारिकार्थः । * पा० सू० (१–१–२) । अत–एङ् च यथा परिभाषया गुणो नैवमाग्निः परिभाष्यत इत्यर्थः ।

शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति]। ननु शब्दलक्षणोऽपि भवति शब्दार्थयोः संबन्धः कृत्रिमः। यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति। भवति कश्चिद्यत्र संबन्धस्य विधायकं वाक्यं भवति न त्वेतद्वाक्यं शब्दार्थयोः संबन्धस्य विधायकं, गार्हपत्यस्येन्द्रशब्दो नामेति। कथं तर्हि। सिद्धसंबन्धे नेयशब्देन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। न च शक्यते परशब्देन परो वदितुम्। किमत्र वचनं करिष्यति। अत्रोच्यते। गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वादिति। यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दार्थसंबन्धस्य विधाने हेतुभूतं, तथाप्यनेनेन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्याभिधानम्। कुतः। गुणसंयोगाद्गौणमिदमभिधानं भाविष्यति। भवति हि गुणादप्यभिधानम्। यथा सिंहो देवदत्तः, अग्निर्माणवक इति। एवमिहाप्यनिन्द्रे गार्हपत्य इन्द्रशब्दो भविष्यति। अस्ति तु चास्येन्द्रसादृश्यम्। यथैवेन्द्रो यज्ञसाधनमेवं गार्हपत्योऽपीति। अथवा, इन्दतेरैश्वर्यकर्मण इन्द्रो भवति। भवति च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन्कार्य ईश्वरत्वम्। तस्मादिन्द्रशब्देन यः प्रत्याय्यतेऽर्थः स प्रतीतः सादृश्याद्गार्हपत्यं प्रत्याययिष्यति। ऐश्वर्याद्वा प्रत्याययिष्यतीति न दोषः ॥ ४ ॥ क० आ० नि० ॥ इंद्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥ गार्हपत्यन्यायः ॥

[३] तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्रेदं समाम्नायते। हविष्कृदेहीति त्रिर-

स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंबन्धकारितम्।
इन्दत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्ये सोऽपि हीश्वरः ॥
तस्मादन्यथानुपपत्तेर्गौणमभिधानमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति—ऐन्द्र्यधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवं तावन्मुख्यं कार्यं मन्त्राणामिति सापवादमवस्थितम्। अतः परमेतद्विचार्यते क उत्सर्गस्य विषयः कोऽपवादस्येति। तत्र 'हविष्कृदेहि' इति या

वध्नन्नाह्वयति इति । तत्र संदेहः । किमेष मन्त्रोऽवहन्तिं प्रत्युपदिश्यत उत हन्तिरस्य कालं लक्षयतीति । कथं हन्तिं प्रत्युपदिश्यते कथं वा कालं लक्षयेत् । यद्येवं संबन्धः क्रियेत—हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति ततो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते । अथावघ्नन्नाह्वयतीति ततोऽस्य कालं लक्षयतीति । किं तावत्प्राप्तम् । तथाऽऽह्वानमपि । यथैन्द्री गार्हपत्यं प्रत्युपदिश्यते, एवमेष मन्त्रो हन्तिं प्रत्युपदिश्यते । एवं श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । हन्तिकालस्य मन्त्रस्य च संबन्धो भवेत् । न हन्तेर्मन्त्रस्य । एवं च सत्याह्वयतीयमनुवादः । आह्वानं करोति । यो ह्येहीति ब्रूते स आह्वयति । तत्र केनचिद् गुणेन मन्त्रो हन्तिं प्रत्याययिष्यति । तस्मान्नाऽऽह्वाने विनियोक्तव्यः । ॥ ५ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

नैतदस्ति हन्तिं प्रत्युपदिश्यत इति । किं तर्हि । काललक्षणा

हविः करोति यजमानस्य पत्नी तदाह्वानकाशनसमर्थो मन्त्रः, स किं तत्रैव विनियुज्येत, अवहन्तिसंयोगस्य कालार्थत्वेनाविरोधात् । अथवा वचनादयथार्थं पूर्वतरमतीतावघाताङ्गमेवेति । यदि हविष्कृदेहीत्यनेनावघ्नन्नाह्वयतीति विधीयते ततोऽवघाताङ्गत्वम् । अथावघ्नन्नेतेनाऽऽह्वयतीत्ये संबन्ध्य रूपादेव प्राप्तमाह्वानकाले मन्त्रमनूद्य त्रिरिति विधीयते, ततोऽवघ्नन्नित्यस्य स्वकाललक्षणार्थत्वान्नायथार्थं वचनमिति यथार्थ एव मन्त्रः । किं प्राप्तत् । अवहन्तिश्रुत्यनुग्रहादाह्वयतेश्च मन्त्ररूपादेव प्राप्तत्वादवहन्तेरेव हविष्करणे कर्तृत्वं कथंचिदस्तीत्ययथार्थत्वम् । गुणयोगाप्रत्यायनं च ॥ ५ ॥

त्रिरभ्यासपरत्वात्तु न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।
लक्षणे च शतुर्वृत्तिः प्राप्तं चान्यदनूद्यते ॥

अवघ्नन्नित्यत्र हि धात्वर्थोपसर्जनः कर्ता लक्षणार्थयुक्तः प्रतीयते ।

स्यात् । कुतः । त्रिराह्वयतीति त्रित्वमत्र विधीयते । यद्यस्मिन्नेव वाक्ये मन्त्रो विधीयेत, अनेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध एवमबध्नान्निति । कथं तर्हि । अवघ्नन्नाह्वयतीति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे मन्त्रो विधीयते कालश्च । तत्र स एव दोषो भवेत् । नेति ब्रूमः । अवहननकाल एवार्थेन हविष्कृदाह्वातव्या । तत्रायमेव संबन्धोऽनूद्यते । केवला तु त्रिरावृत्तिर्विधीयते । यत्तु काललक्षणार्थः शब्द इति । नैष दोषः । लौकिकी हि लक्षणा । मन्त्रोऽपि च रूपादेवाऽऽह्वाने प्राप्तः । सोऽप्यनूद्यत एव । चोदितश्च वाक्यान्तरेणावघातः शक्नोति कालं लक्षयितुम् । तस्मादाह्वाने विनियोक्तव्य इति ॥ ६ ॥ क० सि० ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः × ' इति शतृप्रत्यात् । तेन न क्वचिच्छ्रुतिपीडा । तस्मात्सर्वमेतदनूद्य त्रिरिति विधीयते नान्यत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्कालोऽपि न विधीयते ।
अभिधामात्रमेवास्य विधिरित्यभिधीयते ॥
सकृदुच्चारणाद्यो + वा त्रिरभ्यासेन जायते ।
अभ्यासे विहितेऽर्थेन स कालोऽस्मिन्विधीयते ॥

तथा च 'यावज्जीविकोऽभ्यासः * ' इत्यत्र कालाभ्यासयोरन्योन्यविधिहेतुत्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

× पा० सू० (३-२-१२६) । +सकृदुच्चारणादिति कारिकाया अयमर्थः- त्रिरभ्यासे विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जायते सोऽस्मिन्वाक्येऽर्थापत्तिप्रमाणेन विधीयते । अन्यथा तत्रापि श्रौतव्यापारत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति । * (अ० २ पा० ४ अ० १ सू० १) ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न गुणादवहान्तिं ब्रूते । हविष्करोति ह्यवहान्तिः । तस्माद्धविष्कृत् । किमेवं भविष्यति । रूपादेवावहन्तौ मन्त्रे प्राप्ते केवलं त्रिरावृत्तिमेव वक्ष्यति । न भविष्यति वाक्यभेद इति । अत्रोच्यते । गुणाभावाद्गौणमभिधानमवहन्तौ न संभवतीति । न ह्यसावाहूतोऽस्मीत्यवगच्छति । तत्रादृष्टार्थमाह्वानं स्यात् । यजमानस्य पत्न्यां हविष्कृति दृष्टार्थमाह्वानम् । तस्मान्न हान्तिमन्त्र इति ॥ ७ ॥ क० आ० नि० ॥

अथ यदुक्तं हन्तिरेव हविष्कृद्भविष्यतीति । तत्रोच्यते ।

गुणाभावाद्धविष्कृत्त्वमन्त्राभावो * यदोच्यते ।
आमन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमाश्रीयते तदा ॥

अथवा पदोत्तरमेतत्सूत्रम् ।

त्रिरभ्यासपरत्वात्तु न मन्त्रोऽत्र विधीयते ।
रूपादेवावघाताङ्गं भवात्विति तदुच्यते ॥
यद्यप्यस्य हविष्कृत्त्वं कथंचित्कल्प्यते त्वया ।
तथाऽप्याह्वयतीत्येतद् व्यर्थं तस्मिन्नचेतने ॥
आमन्त्रणविभक्तिश्च प्रैषश्चेहीति मध्यमः ।
व्यर्थं मन्त्रे भवेत्सर्वमवघातपरे सति ॥

चेतनवत्यां तु पत्न्यामर्थवत् । तस्मान्न रूपादेवाघावताङ्गत्वमिति ॥ ७ ॥

---

* गुणाभावादिति—अचेतनेऽवघात आह्वानादिविषयत्वलक्षणगुणावाद्धाविष्कृत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य तत्र विनियोगाभावो यदोच्यते तदा ‘ लिङ्गाच्च ’ इति सूत्रे लिङ्गपदेनाऽऽमन्त्रणादियोग्यत्वरूपं पत्न्याः सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्गत्वेन स्तुतिरित्यर्थः ।

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥

लिङ्गं च भवति । वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतदाह्वयाति इति । न च वाचोऽहवन्तिना सादृश्यमस्ति । अस्ति तु यजमानस्य पत्न्या । सा हि स्त्री । वागिति च स्त्रीलिङ्गः शब्दः । अवहन्तिस्तु न स्त्री न पुमान् न नपुंसकमिति । नन्वहन्तेरपि स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽस्ति क्रियेति । अत्र ब्रूमः । न नियोगतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । पुंलिङ्गोऽपि तस्यास्ति, अवघात इति । नपुंसकलिङ्गोऽपि कर्मेति । अपि च । पत्न्याः स्वरूपेण सादृश्यमवहन्तेः पररूपेण शब्देन । तस्मात्पत्न्यां हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥ ८ ॥

विधिकोपश्चोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवहन्तिमन्त्रे सत्यस्मिन्मन्त्रे विध्यन्तरकोपः स्यात् । अपहतं रक्ष इत्यवहन्ति, अपहता यातुधाना इत्यवहन्ति इति । तत्र पक्षेऽभावान्नित्यवच्छ्रुतिरुपरुध्येत । तस्मादवघ्नन्निति काललक्षणार्थ इति ॥ ९ ॥ क० युक्तिः ॥ आह्वानप्रकाशकमन्त्राणां आह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥ सि०

एवं च वागित्यर्थरूपेणैकान्तिकेनैव स्त्रीत्वेन संस्तवो भविष्यति । अन्यथाऽनुपात्तस्त्रीलिङ्गक्रियादिपदेनानेकान्ताव्यक्तलिङ्गेन शब्दधर्मतया कथंचित्कल्प्यः स्यात् । तस्मादाहवनाङ्गत्वमिति ॥ ८ ॥

अवघातमन्त्रान्तरविरोधश्चान्याय्यः स्यात् । आह्वाने त्वयमेवेत्यविरोधः ॥ ९ ॥

(इति हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अतिदेशसूत्रत्वात्सर्वे पूर्वसूत्रार्था योजयितव्याः पूर्वत्रानुवादे कालार्थत्वमुक्तम् ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते–उत्तिष्ठन्नन्वाह अग्नीदग्नीन्विहर इति । तथा, व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति इति । तत्र संदेहः । किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रति मन्त्रयोरुपदेश उत कालार्थः संयोग इति । अत्र पूर्वाधिकरणन्यायोऽतिदिश्यते । यस्तत्र पूर्वः पक्षः स इह पूर्वः पक्षः । यस्तत्र सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीनित्येवमुत्तिष्ठन्नन्वाहेति । व्रतं कृणुतेत्येवं वाचं विसृजतीति पूर्वः पक्षः । लक्षणाभावादुत्तिष्ठन्नन्वाहेति सिद्धान्ते संबन्धः । व्रतं कृणुतेत्युच्यमाने वाचं विसृजतीति वाक्येन पूर्वः पक्षः । लिङ्गेन सिद्धान्तः । यद्यपि च शक्यत उत्थानक्रियाऽग्नीदग्नीन्विहरेति वक्तुम्, उत्थानेनाग्निरिध्यते, वाह्निश्च विह्रियत इति, व्रतं कृणुतेति च वागभिधानम्, तथाऽप्यदृष्टार्थं वचनं भवतीति न मन्त्रयोरुत्थानविसर्जनार्थता कल्प्येत । कल्प्यमानायां च मन्त्रान्तरं विहितं बाध्येत । याः पशूनामृषभो वाच इति । अपि चोत्थानवाग्विसर्गौ प्रति मन्त्रौ विधीयमानाव-

---

इदानीं विधानार्थेऽपीति विशेषः । त्रिरभ्यासपरत्वाच्च तत्र तत्र मन्त्रोपदेशो न जातो न त्विह तथेति पूर्वपक्षे बीजम् । उत्थानेनाग्निरिध्यत इति–अनेनोत्थानं प्रकाश्यत इति प्रतिपाद्यते । यदाऽयमुत्थानाङ्गं भवति तदा प्रैषाभावात्पराधिकारो नास्तीति* प्राप्तकालतायां लोटं कल्पयित्वाऽध्वर्युकर्तृकाण्येवाग्निविहरणादीनि भवेयुः । अतश्च तदीयमुत्थानं तेषां कर्तृत्वेन विवक्ष्यमाणमग्नीदित्यादिभिः शक्यं प्रकाशयितुम् । एवं ‘ व्रतं कृणुत ’ इति वागभिधानं वाक् तृप्यत्विातिवदास्याधारत्वाद्वाचो यदास्यस्य व्रतकरणे कर्तृत्वं तच्छक्यं वाच्येवोपचरितुं तत्र व्रतं कर्तुं प्राप्तः काल इति । ताल्वाद्यधिष्ठानभेदाच्च बहुवचनम् । गुणाभावात्–मन्त्रगुणाभावादित्येतदेवादृष्टार्थत्वप्रसङ्गमुखेनोत्तरम् । न हि मध्यमपुरुषः परप्रेषणमन्तरेणोपपद्यत इति वक्ष्यामः । लिङ्गमपि किंचिदन्वेष्टव्यम् ।

---

* नास्तीति–(अ० ३ पा० ८ अ० ११ सू० २२) इत्यनेन न्यायेनेत्यर्थः ।

दृष्टार्थौ स्याताम् । प्रेषणे तु दृष्टार्थौ । तस्माल्लक्षणैवात्र न्याय्या ॥ १० ॥ क० अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

[५] सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते–सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति । तत्र संदेहः । किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्युपदिश्यत उतेयं काललक्षणेति । यदुच्यते–काललक्षणेति । कुतः । सूक्तवाकस्य देवतासंकीर्तनार्थत्वात् प्रस्तरप्रहरणं च प्रत्यशक्तेः । प्रस्तरस्य च स्रुग्धारणार्थत्वात् ॥ ११ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

विधिकोपश्च वाग्विसर्जने 'याः पशूनामृषभो वाच' इति मन्त्रान्तराम्नानात् । ॥ १० ॥

(इति अग्निविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

देवताप्रकाशस्रुग्धारणाभ्यां कृतार्थत्वादङ्गाङ्गिभावापेक्षा नास्तीति + कालार्थता । सर्वत्र च × कृतार्थयोः संबन्धे कालार्थत्वं स्थास्यति = । तृतीयां चेत्थंभूतलक्षणार्थां मन्यते । प्रस्तरकृतार्थत्वाभिधानं ÷ च प्रतिपाद्यमानप्रधानत्वादस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तद्वाच्यदेवताङ्गत्वं वा न घटत इत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तथा ×× सदेवतस्य सूक्तवाकस्यापि तदङ्गत्वमिति ॥ ११ ॥

+ कृतार्थत्वादिति–सूक्तवाकप्रस्तरयोरिति शेषः । × सर्वत्र च–दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादावित्यर्थः । =(अ० ४ पा० २) अत्रेति शेषः । ÷ प्रस्तरस्य चेति भाष्यतात्पर्यमाह–प्रस्तरेत्यादिना । यद्यपि प्रस्तरे कृतार्थत्वाभिधानं नाङ्गत्वनिराकरणार्थम् सिद्धान्तिनोऽप्यनभिप्रेतत्वात्, तथाऽपि यदि कश्चित्प्रहरणस्य सूक्तवाकाङ्गत्वं तत्प्रकाश्यदेवताङ्गत्वं वा ब्रूयात्तदा कालार्थपूर्वपक्षासिद्धेः प्रहरणस्य च प्रस्तरकृतार्थत्वमन्तरा तदर्थत्वायोगादित्येवं प्रहरणस्य प्रस्तरार्थत्वप्रतिपादनद्वारा सूक्तवाकाङ्गत्वनिराकरणार्थमेव तदिति वेदितव्यम् ××एवं प्रस्तरप्राधान्यप्रतिपादनेन प्रहरणस्य प्रतिपत्तित्वावगतेः प्रतिपत्तेश्च देवतया कार्याभावाद्देवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटत इत्येवमर्थं च प्रस्तरस्योपयुक्तत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह–तथेत्यादिना ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ सि०

उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणं प्रति मन्त्रस्य स्यात् । एवं श्रुतिविहितोऽर्थो भवति । सूक्तवाकेनेति करणविभक्तिसंयोगात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेदिति । एवं च

'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' प्रत्यक्षात्क्रियासंबन्धात्करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्स्रष्टुम्, कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् । एवं च श्रुतिवृत्तः सूक्तवाक एव कार्येण संभन्त्स्यते । अन्यथा तल्लक्षितः कालः संबध्येत । तथा चाङ्गत्वे सति साधर्म्याद्याज्याशब्द उपपत्स्यते 'सूक्तवाक एव याज्या' इति । किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वमुतोपचारमात्रम् । कश्चात्र विशेषः । सति याज्यात्वे तद्धर्मैर्भवितव्यम् । 'आसीनो यजति' 'अनवानं यजति' 'याज्याया अधि वषट् करोति' 'पुरोनुवाक्यां च प्रथमं प्रयुङ्क्ते' इत्यादिभिः । अथ स्तुतिमात्रं ततो नैषां कश्चिदादर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । भवितव्यं धर्मैः । ययेज्यते सा याज्या । सूक्तवाकेन चेज्यते । तस्मादस्ति याज्यात्वम् । तत्रैतत्स्यात् । अस्त्रीलिङ्गत्वादत्राचि स्त्रीप्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । सामिदादियाज्यास्वनुक्त्वपि याज्यात्वप्रसिद्धेः । अथोच्येत, आध्वर्यवे दर्विहोमसाधनेषु सत्यपि यागकरणत्वे याज्यात्वं न दृष्टमतो नैतदैकान्तिकं कारणमिति । यत्रैव याज्याशब्दः प्रयुक्तः सैव केवला याज्या । तेन तर्हि 'सूक्तवाक एव याज्या' इत्यत्रापि प्रयोगाद्भवितव्यं धर्मैः । न चास्यौपचारिकत्वम् । मुख्यकारणसंनिधेः प्रत्यक्षत्वात् । अपि न सामान्यशब्दोऽयं याज्येति । स न शक्यो लक्षणमन्तरेण प्रयोगतो विविक्तविषयोऽवधारयितुम् । तत्रैतल्लक्षणं स्यात् । हौत्रेण येनेज्यते तद्वस्तु याज्येति । तथा सति सूक्तवाकेऽपि प्रसङ्गः । तस्मान्मुख्यमेवास्य याज्यात्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

येन मन्त्रेण यागाङ्गं होता यजति देवताम् ।
प्रसिद्धिस्तस्य याज्यात्वं सूक्तवाको हि नेदृशः ॥

प्रकृतौ हि सर्वमेव तादर्थ्योत्पत्त्या वस्तु निरूप्यते । याज्यात्वं × न त्यज्यमानहविर्द्रव्यदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वेनावधारितम् । न च सूक्तवाकस्त्यज्यमानप्रस्तरदेवतोद्देशार्थमुत्पन्नः । इष्टदेवताभिधानस्वरूपत्वात् । लिङ्गं श्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । श्रुतेर्लिङ्गविनियोगाभ्यनुज्ञामन्तरेणाग्निसेकादिवदसामर्थ्यात् । तथा चोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तेन स्वतस्तावन्न याज्यात्वम् । न चान्या काचिदेवंविषया याज्याऽस्ति । यस्याः कार्ये वर्तमानो याज्याधर्माँल्लभेत । प्राक्च यस्य यागत्वमवधारितं तस्य साधनं पश्चाच्चोद्यमानं याज्येत्यवगम्यते । न त्वत्र प्राक्सूक्तवाकसंबन्धात्केनचिद्यागत्वमवधारितम् । तदितरेतराश्रयं प्राप्नोति । याज्यायोगाद्यागो यागसंबन्धाद्याज्येति । अथैवं परिह्रियेत । विनैव तावद्याज्याव्यपदेशेन सूक्तवाकमात्रतया गृह्यमाणो यागे विनियुज्येत ततो याज्यातस्तदभिधेयदेवतासंबन्धलभ्ययागत्वप्रधानप्रहरणसंबन्धाद्याज्यात्वं लभ्यत इति । तदुच्यते ।

येनोत्पत्तौ न याज्यात्वं विनियोगे च लभ्यते ।
तस्य पश्चात्कथं नाम तल्लाभोऽध्यवसीयते ॥

यो हि यूपादिशब्दो न क्वचित्प्रसिद्धः स एवं प्रसिद्धिं लभते । अयं पुनर्याज्याशब्द उत्पत्तिवेलायामेव विनियोगवेलायां वाऽर्थं लभमानो नोत्तरकालभावमपेक्षते । येऽपि च याज्याधर्मास्तेऽपि प्रथमसिद्धेषु यागेषु लब्धात्मानो नेदं क्लेशेन लभ्यमानं याज्यात्वं प्रतीक्षन्ते । यदि तु विकृतिर्भवेत्ततः परिधिखलेवाल्योरिव यूपत्वं कार्येण याज्यात्वमध्यवसीयेत । प्रकृतिस्त्वियं नात्र कार्यपूर्वकं धर्मनिरूपणमतोऽपि न याज्याधर्माः । तथा च ' सूक्तवाक एव याज्या ' इत्येवकार उपचारं द्योतयति । अयाज्यायां हि याज्योपचारे सत्येवमुपपद्यते न

× ' किं पुनरस्य पारमार्थिकमेव याज्यात्वम् ' इत्यादिना प्रसङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रस्तुत्य पराभिमतं च याज्यात्वं प्रदूष्य निर्दुष्टं स्वाभिप्रेतं याज्यात्वं निर्वक्ति– याज्यात्वं चेत्यादिना । तत्त्वं तु होतृप्रवचनविहितेज्यमानद्रव्यसंबन्ध्युद्देशाङ्गभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रत्वं याज्यात्वं याज्ञिकप्रसिद्ध्यवगतं विज्ञेयम् ।

कृत्वा याज्या शब्द उपपन्नो भवति । सूक्तवाक एव याज्या प्रस्तर आहुतिः इति ॥ १२ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं—देवतासंकीर्तने सूक्तवाकः समर्थो न प्रस्तरप्रहरण इति । उच्यते । स देवतावचनः+ प्रहरणेन संबध्यते । प्रहरणं हि यजिः । मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । एवमभिसंबन्धः । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत इत्येवं देवतामनुक्रम्य, आशास्तेऽयं यजमान इत्युक्त्वा,

---

मुख्य एवं याज्यात्वे । मुख्यायां त्वाहुतौ नैवकारः प्रयुक्तः । तदाहुतिः पारमार्थिकी ।

न च प्रहरणं यागमात्ररूपेऽवतिष्ठते ।
होम एव त्वयं स्पष्टः प्रक्षेपाधिक्यचोदनात् ॥
आधारादि यथा द्रव्यक्षारणाद्धोमतां गतम् ।
तथा प्रक्षेपरूपत्वाद्धरणस्यापि होमता ॥
होमाङ्गस्य च याज्यात्वं न कस्यचिदपीष्यते ।
निगदत्वाद्विशेषेण सूक्तवाके निषिध्यते ॥
नितरां गद्यमानत्वान्निगदो ह्येष गद्यते ।
निगदानां च याज्यात्वमाहत्य प्रतिषिध्यते ॥
अयाज्या एव निगदा ऋचैव यजतीति हि ।
निषिद्धमपि याज्यात्वं प्रशंसार्थमिहोदितम् ॥

तत्संबन्धात्तु सूक्तवाको याज्यात्वेन स्तूयते । न चोभयोः स्तुतिः । अत्यन्तं निरालम्बनत्वप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

यत्त्विष्टदेवतासंकीर्तनेन सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वान्न भूयो विनियोगः संभवतीति । तत्राभिधीयते ।

+ न देवतावचनं प्रहरणेन न संबध्यत इति पा० ।

इदमिदमाशास्त इति च यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदस्य स्यादिति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति। अग्न्यादींश्च देवताविशेषान्। तेन प्रहरतिर्यजतिः। एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहर्तुं शक्यते यदि प्रहरतिर्यजतिरग्न्यादिदेवताकश्च। तस्मात्सूक्तवाकस्य हरतिसंयोगेऽपि देवतार्थता घटत एव। यदि; अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत इत्येवमाद्येव श्रूयेत न आशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि ततोऽग्न्यादय एवेष्टा नान्तरिता इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत्। यतस्तु खल्वाशास्तेऽयं यजमान इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते तेनेह पर्यवसानम्। अग्न्यादयः

भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्यां सूक्तवाकाङ्गता यदि।
स्याद्विरोधस्ततः किं तु तुल्यार्थत्वेन नास्त्यसौ॥

यत्त्वस्य स्वसामर्थ्येन देवताप्रकाशनसाधनत्वं, प्रस्तरप्रहरणेऽपि विनियुज्यमानस्य तन्नैवापगच्छति। तत्रापि प्रकारान्तरेणानुपयुज्यमानत्वात्। इह हि यदिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यं तत्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्या सहाविरोधं प्रार्थयते। श्रुतिरपि च प्रस्तरप्रहरणानभिधायिनं सन्तमसति सामर्थ्ये विनियोक्तुमशक्नुवन्ती सामर्थ्यान्तरं चानुत्पादयन्ती यदयमभिधातुं समर्थः कथं नाम तदेवाभिदधन्मदर्थं कुर्यादित्येवमपेक्षते। सर्वत्र क्रियां तत्साधनं वाऽभिदधन्मन्त्रोऽङ्गभावं गच्छति। तत्रापि प्रथमं तावदियं गतिः, यत्प्रसिद्धं शेषिणि रूपं तन्मन्त्रेणाभिधातव्यमिति। यदा त्वसामर्थ्यात्तादर्थ्यं न प्रतिपद्यते तदाऽर्थाद्विपर्ययो भवति। यदयमभिधत्ते तन्नूनमस्यां क्रियायामस्तीति। न ह्यन्यथा तस्य श्रुतमङ्गत्वमुपपद्यते। तस्मात्सूक्तवाकेनेत्यनया श्रुत्यैतत्प्रतिपाद्यते। यत्त्वमभिधत्से तदेवाभिदधानः प्रस्तरप्रहरणं साधयेति। मन्त्रोऽपि चेत्थमेव ब्रवीति। इष्टदेवताभिधानं कुर्वन्नहं यत्करोमि तत्सर्वं करोमीति। तत्र यदीष्टा देवताः पूर्वयागसंबन्धिन्य एव केवला भवन्ति ततो न किंचित्प्रहरणस्य कृतं स्यात्। अथ तु ता एवास्याप्यङ्गभूतास्ततस्तत्प्रकाशनद्वारेण सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। न च तासां देवता-

पुरोडाशादिभिरिष्टाः । अपरं तु यजमान आशास्ते । तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुयादिति । ननु सत्स्वप्येतेषु देवतासंकीर्तन एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिरिष्टा अग्न्यादयः । तत एव यजमान आयुरादीन्यप्याशासानः प्राप्नुयादिति । उच्यते । उभयथा संबन्धे सति प्रहरणे विनियोक्तव्यः । लिङ्गं च न बाधितं भविष्यति । वाक्यं चानुग्रहीष्यत इति । अथवाऽग्निरिदं हविरजुषतेति प्रस्तर एव हविर्निर्दिश्यत एवमिदमिति । संनिहितवचनमुपपन्नं भविष्यतीति ॥ १३ ॥ क० पूर्वपक्षनिरासः ॥

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

अथ स्रुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिप्रातिरित्युच्यते ॥ १४ ॥

त्वादन्येन प्रकारेणोपयोगो विज्ञायत इत्यत्रापि देवतात्वम् । अतश्च प्रस्तरद्रव्यस्य हविष्ट्वसंकीर्तनादग्न्यादीनां च देवतात्वाद्यागोऽयं विज्ञायमानो 'हरणे+ तु जुहोतिः' इति प्रक्षेपाधिकत्वाद्धोम इत्यवधार्यते । तस्मादविरोधः श्रुतिलिङ्गयो एवं च सूत्रमिहापि स देवतार्थ एव । कुतः । ताभिरस्यापि हरतेः संयोगात्कालार्थताऽपि प्रसङ्गाद्भविष्यत्येव । मन्त्रपाठक्रमेण सूक्तवाकस्य ज्ञातकालत्वात् । यद्यग्निरिदं हविरजुषतेत्येवमाद्येव श्रूयेतेति । प्रागपि सूक्तवाकेनेति श्रुतरस्त्येवैकदेशस्य प्रहरणं प्रति सामर्थ्यमिति दर्शयति । यद्यपि च साधारणं मन्त्रस्य सामर्थ्यं तथाऽपि श्रुत्यनुग्रहार्थं प्रस्तर एव 'यदनेन हविषा' इति निर्देष्टव्यः । अथवाऽऽदित एवारभ्येदंशब्देन प्रस्तरनिर्देशः । पुरोडाशादीनामप्रत्यक्षत्वात् । अजुषतेत्यनर्थकामिति चेत् । न । पूर्वसेवितप्रसिद्धिद्वारेण स्तुत्यर्थत्वात् । अत उपपन्नमङ्गत्वम् ॥ १३ ॥

अनुभाषणं परिचोदना वा ॥ १४ ॥

+ (अ० ४ पा० २ अ० ४ सू० १०)

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिवचनं स्विष्टकृद्वदेतत्स्यादिति । यथेज्यार्थात्पुरोडाशाद्व-चनप्रामाण्यात्स्विष्टकृदिज्यते यागश्च स भवति, प्रतिपाद्यते च पुरोडाशः, एवं प्रतिपाद्येतैव हि प्रस्तरो यागश्च निर्वर्त्यत इति न दोषः । प्रतिपाद्यमानोऽपि हि त्यज्यते । प्रत्यक्षतः प्रतिपाद्यते । वचनादिज्यां साधयतीत्येवं गम्यते । तस्मात्सूक्तवाकः प्रहरतिमन्त्र इति ॥ १५ ॥ क० आशङ्कानिरासः ॥ सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गताधिकरणम् ॥ ५ ॥ प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

कथमप्रधानकर्मणः सूक्तवाकोऽग्न्यादयो वाऽङ्गमित्यत उत्तरसूत्रं पठति–**स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात्** । आचार्यशैल्या द्वे सूत्रे मन्यामहे । यथैव स्विष्टकृत्प्रतिपत्तिर्यागश्च यथाऽयमपि भविष्यति, यथा च तत्र मन्त्राणामङ्गत्वं तथेह । न हि प्रतिपत्तित्वेन यागत्वं विरुध्यते । द्रव्यदेवतासंबन्धेन हि यागो भवति । तस्य च स्वरूपावधारणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वादिविचारे सति ‘उत्पतौ * येन संयुक्तम्’ इत्यनेन लक्षणेन प्रतिपत्तित्वम् । न च तावता कश्चिद् दोषः । तेन यागप्रतिपत्त्यात्मकत्वमुभयसंस्कारशब्देनोच्यते । अथवा यथा स्विष्टकृद् द्रव्यसंस्कारार्थः, स्विष्टकृतोऽग्नेः कृतार्थत्वेन शेषत्वात् । अथ च यागत्वं न जहाति, एवमुभयोः कृतार्थयोः संस्कारः । परस्परनियमाच्चादृष्टं साधयन्यागो भविष्यति । अथवा स्विष्टकृत्यपि ‘अयाग्निरग्नेः प्रिया धामानि’ इत्येवमादिभिरिष्टदेवताप्रकाशनमस्तीत्युभयसंस्कारत्वेनैव दृष्टान्तः । न च प्रतिपत्तेर्मन्त्रोऽङ्गं न भवति । निष्प्रयोजनस्य त्वङ्गं नेष्यते । प्रतिपत्तिस्तु दृष्टार्थत्वेन सुतरां प्रयोजनवती । नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं चापेक्षते वैदिकानि साधनानीत्यविरुद्धं सूक्तवाकग्रहणम् ॥ १५ ॥

(इति–सूक्तवाकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

---

* (अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९) ।

[६] कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पौर्णमास्यां कृत्स्नः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः कृत्स्नोऽमावास्यायामुत यथासामर्थ्यं निष्कृष्य यथायथं प्रयोग इति । तदुच्यते । उभयत्र सर्ववचनमिति । कुतः । कृत्स्नो हि मन्त्रः सूक्तवाक इत्युच्यते । स पदेनापि विना सूक्तवाको न स्यात् । तत्र सूक्तवाकेन न प्रहृतं भवेत् । तस्मादुभयत्र कृत्स्नः सूक्तवाको वदितव्यः ॥ १६ ॥ कृ० पूर्वपक्षः ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥ सि०

ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या नामावास्यायाम् । येऽमावास्यादेवतावाचिनस्तेऽमावास्यायां न पौर्णमास्याम् । शेषभूतमर्थं संस्कुर्वन्तो मन्त्रा उपकुर्वन्ति नान्यथेत्यु-

---

अधिकारमुपजीवयन्विचारयति + । किमुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः सकलः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्य उतेष्टदेवतानुरोधेन निष्कर्ष इति । किं प्राप्तम् । एकैकत्र सकल इति । कुतः ।

मन्त्रो यथा समाम्नातः सूक्तवाकोऽभिधीयते ।
तस्य निष्कृष्यमाणस्य नैव स्यात्सूक्तवाकता ॥

ततश्चासूक्तवाकेनैव प्रहृतः स्यात् ॥ १६ ॥

एयमादीनानपकर्ष इत्युक्त स्तुतशस्त्राधिकरणे = पूषाद्यनुमन्त्रणेषु चोक्तम् ÷ । यद्येतानि केवलप्रहरणाङ्गभूतानि देवतान्तराणि भवेयुस्तत उभयत्र सकलः

+ आधिकारमुपजीवयन्निति—अनेन च ऐन्द्र्याधिकरणापवादतया श्रुतिविनियुक्तस्यापि सूक्तवाकस्य मुख्यार्थाविनियोगस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्याऽऽक्षेपसमाधानार्थतया संगतिः सूचिता भवति । = (अ० २ पा० १ अ० ५) । ÷ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० २) इत्यत्रेति शेषः ।

क्तम् । तस्माद्ये यत्रोपकुर्वन्ति ते तत्र प्रयोक्तव्या इति न कृत्स्नः पौर्णमास्यां न कृत्स्नश्चामावास्यायामिति ॥ १७ ॥ क० सि० ॥

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं वचनमिदं भविष्यति, सूक्तवाकेन प्रहरति इति । तत्र पदेनाप्यूनेन न सूक्तवाकेन प्रहृतं भवेत् । कृत्स्नस्य हि सूक्तवाकस्योपदेश इति ॥ १९ ॥ क० आशङ्का ॥

तदुच्यते-

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

प्रयुज्येत । त एव त्विहाप्यग्न्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्त इति न भेदहेतुरस्ति । अवश्येष्टदेवताप्रकाशनोपजीवित्वादप्रयोजकं प्रहरणं सूक्तवाकस्य प्रधानप्रयुक्तदेवताश्रयत्वात्तु तदधीनं विज्ञायते । तानि च प्रधानानि यथादेवतं प्रयुज्यन्ते नाविशेषेण । तस्मादपकर्ष इति ॥ १७ ॥

सूक्तवाकशब्दः कथमिति चेदत आह ॥ १८ ॥

द्वौ हि प्रस्तरप्रहरणप्रयोगौ । भिन्नकालपौर्णमास्यमावस्याधीनत्वात् । अतश्चोभे प्रति कृत्स्नः सूक्तवाकशब्दः—तयोरुभयोरपि सकलसूक्तवाकः साधनम् । प्रकरणस्याविभक्तत्वाद्विज्ञायते । यदा तु भेदेन प्रहरणभावमालोच्यते प्रायणीयोदयनीयैकादशिनीवच्चातुर्विद्यधनवच्चावयवशः + संबन्धो भवति । तस्मा-

---

+ प्रायणीयोदयनीयैकादशिनीवच्चेति—द्वादशाहे श्रुतेन 'ऐकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्' इति वचनेन द्वन्द्वोपात्तेतरेतरयुक्तप्रायणीयोपलक्षितकाले कर्तव्यतया विहितानामेकादशपशुयागानां यथा प्रायणीये पञ्चोदयनीये पञ्चावशिष्टस्यापि संनिधानादुदयनीय एवेत्यवं विभज्य विनियोगः (अ० १० पा० ६ अ० ४) इत्यत्र वक्ष्यते । यथा वा लोकेऽपि चातुर्विद्येभ्यः शतं देयमित्यादौ चतुर्वेदविद्देयत्वेनोक्तस्य शतस्यैकैकवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इत्यवयवशो विनियोगः प्रसिद्धस्तद्वत्सूक्तवाकस्यापि दर्शपूर्णमासकालिकप्रहरणद्वयान्वयोऽवयवशः संभवतीत्यर्थः ।

उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति एष कृत्स्नशब्दः । उभयोः प्रकरणात् । उभयोरसौ कृत्स्न उच्यते, अवयवेऽवयव इति । नैतदेवम् । न हि सापेक्षाणामितिकर्तव्यतया संबन्धः । न हीतिकर्तव्यतैतद्विशिष्टा श्रूयते । इतिकर्तव्यताविशिष्टास्त्वेते गम्यते । कुतः । न हीतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते । फलं प्रति तेषां विधिः ।

च्छ्रुतिलिङ्गप्रकरणानामविरोध इति सूत्रम् । तदिदानीं भाष्यकारो दूषयति— नैतदेवम् । न हि सापेक्षाणामितिकर्तव्यतया संबन्ध इति । कुतः ।

विधिर्यदि प्रधानानामितिकर्तव्यतां प्रति ।
उभे प्रति ततः कृत्स्नः सूक्तवाको भवेदयम् ॥

प्रधानानि हि फलं प्रति विधीयन्ते नेतिकर्तव्यतायाम् । अतस्तेषां फले विवक्षितं साहित्यं नेतिकर्तव्यतायाम् । इतिकर्तव्यतां हि प्रति ता उद्दिश्यमानानि भवन्ति । अविधीयमानायास्तस्या गुणत्वाभावप्रसङ्गात् । सा चेद्विधीयते द्वयोरन्योन्यं प्रति विधानासंभवादसंबन्धादवश्यं प्रधानोद्देशेन भवितव्यम् । ततश्चोद्दिश्यमानानां द्वन्द्वावगमितमितरेतरसाहित्यं × न विवक्ष्यते । तेन प्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेरेकैकं प्रधानं समस्तेतिकर्तव्यतायुक्तमवगतम् । तथैवानुष्ठानेऽपि प्राप्ते सकृत्कृतानामेवैककालवर्तिनां प्रत्येकं कार्त्स्न्यमस्तीति तन्त्रेणानुष्ठानं भविष्यति । तदिहापि प्रत्याग्नेयादि प्रधानं मा नाम सूक्तवाक आवर्तिष्ट । प्रयाजादिवत्तु पौर्णमास्याममावास्यायां च सकलेन भवितव्यम् । इतरथा वा प्रयाजादयोऽपि विभज्यैव प्रयुज्येरन् । न चेदं प्रमाणवत् । अतः श्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गं बाधित्वा गौणत्वमदृष्टार्थत्वं तद्विषयं वा प्रहरणस्य देवतान्तरमध्यवस्यामः कथं पुनः समुदाये फलसाधनत्वेन चोद्यमाने साधनत्वरहितानामवयवानामितिकर्तव्यतासंबन्ध इति । उच्यते ।

× 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ दर्शपूर्णमासाभ्यामिति-द्वन्द्वावगमितामित्यर्थः ।

यागस्य फलसंबन्धात्प्रत्येकसमवायिनः ।
समुदायः फलार्थः स्यादिति केनावम्यते ।

यागत्वं हि प्रत्येकं समवेतं, तद्वाचिना च धातुनैकैकस्येतरानपेक्षस्य साधनशक्तिरवधार्यते । ननु समुदायवाचिनामविशेषितत्वाद्धातुरपि समुदायलक्षणार्थ एव भवेत् । न । नाम्न एव धात्वधीनत्वेन प्रत्येकवृत्तित्वात् । तदुक्तं पौर्णमास्यधिकरणे + । तेन सहापि नाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमेव धर्मोऽभ्यधिको न समुदायः फलवान् नन्वेमपि यथैव साधनत्वमितरेतरयुक्तानामेवं तदनुग्रहार्थत्वादितिकर्तव्यताऽपि तथैव स्यात् । न । तस्यैव साहित्यस्योद्दिश्यमानत्वेनेतिकर्तव्यतां प्रत्यविवक्षितत्वात् । एकमपि हि वस्तु लक्षणत * क्वचिदेव विवक्ष्यते न सर्वत्र । कथमेकस्य युगपदुद्दिश्यमानोपादीयमानत्वमिति चेत् । अपेक्षाहेतुभेदादीदृशान्यपि भवन्तीत्युक्तम् ÷ । ननु वैरूप्याद्वाक्यभेदः स्यात् । को वा प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतः प्रकरणाम्नानानुमितस्य** श्रुताद्वाक्यान्तरत्वं × नेच्छति । ननु चायमितरेतरयोगः फलार्थमपि विवक्ष्यमाण इतिकर्तव्यतासंबन्धवेलायामपि बलात्प्रसज्यमानो न शक्यते वारयितुम् । सत्यं प्रतीतितो न शक्यते । विधितस्तु शक्यते । कथम् । इह हि विशिष्टभावनाविध्युत्तरकालमवान्तरविधिषु कल्प्यमानेषु कर्मणः फलसाधनांशे पुरुषः प्रवर्त्यमानः कर्मसाहित्येऽपि पश्वेकत्ववत्प्रवर्तितः प्रधानेतिकर्तव्यतासंबन्धांशे प्रधानानि प्रत्ययवर्त्यमानत्वात्तदीयसाहित्येऽपि प्रवर्तितोऽङ्गानि तु सहितानि प्रति नियुक्तः । तस्मादितिकर्तव्यतां प्रति ग्रहैकत्ववत्प्रधानसाहित्यमविवक्षितम् । न ह्येकेनैव प्रधानशब्देन प्रधानान्यङ्गार्थमुद्दिशता तत्साहित्यमुपादातुं शक्यम् , वचनव्यक्तिभेदात् ।

+ (अ० २ पा० २ अ० ३) । * लक्षणतः—उपादेयोद्देश्यगतत्वरूपलक्षणभेदादित्यर्थः । ÷ 'आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि सिध्यति । अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥' इत्यादिना स्तुतशस्त्राधिकरण उक्तमित्यर्थः । ** अनुमितस्यप्रयाजादिभिर्दर्शपूर्णमासावुपकुर्यादित्येवंरूपस्येत्यर्थः । × श्रुतात् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यस्मादित्यर्थः ।

इतिकर्तव्यता तु कर्मणां विधीयते । तत्र संनिधानाविशेषात्कस्य किं विधीयते कस्य नेति न गम्यते विशेषः । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादितिकर्तव्यतायाः संनिधानावचनाच्च, अस्य प्रकरणालिङ्गस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नं प्रकरणं निराकाङ्क्षस्य न सहायमपेक्षमाणस्य । तस्मादेकैकं प्रति कृत्स्नः सूक्तवाक उपदिश्यते । संविभागेऽपि प्रधानानां कृत्स्न एव प्रयोक्तव्य इति यानि यत्रानर्थ-

---

तस्मात्प्रत्येकमितिकर्तव्यता । तद्दर्शयति—संविधानाविशेषात् । साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशादेकस्यापि+ चेतिकर्तव्यतान्तरानुपदेशात् । अस्य* च कथंभावरूपस्य प्रकरणसामर्थ्यस्याविशेषादेकैकस्य कृत्स्नमन्योन्यनिरपेक्षस्य प्रकरणमिति । ततश्च ' वचनादिति चेत् ' इत्ययमेव पक्षोऽवशिष्यते । एवं च भङ्क्त्वा सूत्रमत्रोच्यते । नैतदेवमिति—स्वयमुत्तरपक्षमाभिधत्ते । न तावद्गौणत्वदृष्टार्थत्वं देवतान्तरं वा युक्तम् । पुरस्तान्निराकरणात् अतो यथार्थनिष्कर्षे सति सूक्तवाकशब्द उपपद्यते । सूक्तवाकबहुत्वात् । न हि भिन्नकर्मगतभिन्नदेवताप्रकाशनसमर्थानामन्योन्यनिरपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तानाम् । ' अग्निरिदं हविरजुषत ' इत्येवमादीनामेकवाक्यतालक्षणमस्ति । तस्मात्पुरस्तात्परस्ताच्चानुषङ्गयुक्ता बहव एते सूक्तवाका ईदृशा द्रष्टव्याः । ' इदं द्यावापृथिवी ' इत्यारभ्य ' अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत—अस्यामृधेद्धोत्रायां देवंगमायाम् ' इति यावत्समाप्तिः । ततः पुनः ' इदं द्यावापृथिवी ' इत्यारभ्य ' सोम इदम् ' इत्युक्त्वा ' अस्यामृधेद्धोत्रायाम् ' इति समाप्यते । तेन

+ यदि कस्यचित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षाद्वचनोपदिष्टं भवेत्तदा तद्व्यतिरिक्तानामेव प्रधानानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकं प्रकरणं भवेत् । न त्वेतदस्तीत्येवमभिधानार्थं यदवचनाच्चेति भाष्यं तदध्याहृत्य व्याचष्टे—एकस्याधीत्यादिना । * ' अस्य प्रकरणालिङ्गस्य ' इति भाष्यं व्याकरोति—अस्य च कथंभावेत्यादिना ।

कानि पदानि तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि । अदृष्टाय भविष्यन्ति । सूक्तवाकेन प्रहरति इति वचनात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । गुणेन वा केनाचिदभिधानं तासां देवतानां निर्वर्तयिष्यन्तीति । अत्रोच्यते । नैतदेवम् । उक्तं मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां न गौणमिति । संस्कारार्थत्वादेवोत्कर्षो न्याय्यः । न गौणमभिधानमिति । कस्तर्हि कृत्स्नसंयोगस्य समाधिरुच्यत इति । एष समाधिः । न ह्येतदेकं वाक्यं यः कृत्स्नः सूक्तवाकः । बहून्येतानि वाक्यानि । येषां प्रधानदेवताभिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तन्त्रपदानि पुरस्तादुच्चार्यन्ते तथा परस्तात् । यथा, अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोक्त ताग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतामित्येवमादीनि । तेषां पुरस्तात्तन्त्रम् । यथा, इदं द्यावापृथिवी इति । परस्तादपि, यथा अस्यामृधेदिति । तान्येतानि सर्वाणि सूक्तवचनेन सूक्तवाकशब्दं लभ्यन्ते । न च तेषां समुदायः कंचिदर्थं वदति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । न

प्रतिदेवतं भिन्नानां सूक्तवाकानां समानप्रयोगभाजामाम्नानवत्तन्त्रेण कतिपयानां पाठः । येन केनचित्तु प्रहृते सूक्तवाकेन प्रहृतं भवति । जातिवत्प्रत्येकं सूक्तवाकत्वस्य सुभाषितयोगात्मकस्य समाप्तत्वात् । तत्रोपपन्ने सूक्तवाकशब्दे यदन्यदेवतावाचीन्यत्र न प्रयुज्यन्ते न तत्र श्रुतिः पीड्यते । किं तर्हि । लिङ्गवाक्याभ्यां प्रकरणम् । तच्च न्याय्यमेवेति निष्कृष्य प्रयोगः । इदमपि तु न युक्तमभिहितम्× तन्त्रपदैर्वैश्वानरवाक्यवदेकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वात् । न हि

× सूक्तवाकनानात्वमभ्युपगम्य भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं यथाश्रुतं दूषयितुमुपक्रमते–इदमपि तु न युक्तमित्यादिना । अयमाशयः । यथैव 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इति जातेष्टिमुपक्रम्य 'यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति' इत्यादिना जातेष्ट्यैवोपसंहारादेकवाक्यत्वं प्रत्यक्षमवगम्यते तथैवात्रापि उपक्रमोपसंहारयोस्तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्यापगमाद्वाक्यनानात्वमयुक्तमिति ।

च साक्षात्साधनम् । सूक्तवाकसामान्यस्यैकत्वात् । सूक्तवाको वर्तत इत्येकवचनं भवति । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति तु येन केनचित्सूक्तवाकेन प्रह्रियमाणे यथाश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न समुदायः सूक्तवाकः । यत्त्वमावास्यादेवतावाचीनि पदानि न पौर्णमास्यां प्रयुज्यन्ते न तत्र सूक्तवाकशब्दो बाध्यते । प्रकरणं तत्र लिङ्गेन बाधि-

---

प्रतिपदं परस्पराकाङ्क्षा संबन्धो वा भवति । किं तर्हि । केनचिदेकेन संबध्यमानानि सर्वाण्येकवाक्यतां गच्छन्ति । तद्यथा ‘ अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या ’ इति परस्परेणासंबद्धानामपि क्रीणातिनाऽभिसंबन्धादेकवाक्यत्वम् । एवमिहापि ‘ यदनेन हविषाऽऽशास्ते ’ इत्यादिभिः संबन्धादेकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्तिचेष्टदेवताप्रकाशनं नामैकं प्रयोजनं तन्त्रपदवशेन साकाङ्क्षावयवत्वम् । तस्माद्यद्यपि तावदर्थतः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिस्तथाऽपि शब्दतः सिद्धमेवैकवाक्यत्वम् । किमुत हरतिं प्रत्युपादीयमानत्वेन समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकरणात् । यदि च भिन्नानि वाक्यानि भवेयुस्तत उपसद्दक्षिणादिमन्त्रवत्प्रयोगकाले देवतापदप्राधान्याच्छेदेनैव प्रयोगः प्राप्नोति । प्रस्तरप्रहरणे च विवक्षितैकसंख्यत्वात्तावता कृतार्थत्वादेकदेवत्यस्यायं कस्यचित्प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मात्समस्तमेकं वाक्यम् । अतश्च वक्तव्यः कृत्स्नवचनस्य परिहारः । स उच्यते ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते ।
संसार्गिद्रव्यरूपत्वात्सूक्तवाकपदं तथा ॥

सूक्तवाको हि सामर्थ्यतः प्रयोजनतश्चेदृगवधार्यते । प्रयोगमध्यवर्तिदेवतापदसहितमभितः श्रूयमाणतन्त्रपदोपेतमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वद्वाक्यं सूक्तवाकः । ततश्चैकस्मिन्देवतापदे सति अनेकस्मिंश्च प्राकृते वैकृते च तन्त्रपदमध्यस्थे सकलः सूक्तवाकः । प्रयोगासंबद्धदेवतापदसाहित्ये तु दुरुक्तवाको भवति । तेन पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वदेवतापदोपेतः सूक्तवाको युक्तिसाहितेन पाठेनानुषङ्गादिपूरितमन्त्रवदवधारित इत्यसमवेतार्थपदप्रयोगेऽसत्यसूक्तवाकत्वात्सुतरां श्रुतिपीडा

तम् । तच्च न्याय्यमेव । तस्मात्पौर्णमास्याममावास्यायां च विभज्य सूक्तवाकः प्रयोक्तव्य इति ॥ १९ ॥ क० ॥ आ० नि० ॥ सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सूक्तवाकन्यायः ॥

[७] लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥ सि०

इह काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमुदाहरणम् । इन्द्राग्नी रोचना

स्यात् । अतश्च हरतिरपि यथा विद्यमानसूक्तवाकसाध्यत्वात्कृत्स्नेनैव साधितो भवतीत्यदोषः ।

तेन त्रिधैव मन्तव्यः सूक्तवाकः प्रतिष्ठितः ।
स्वाध्याये कर्मकाले च प्रकृतौ विकृतावपि ॥
सर्वप्राकृतदेवत्यः स्वाध्याये तावदिष्यते ।
पठन्नन्यादृशं तत्र तं विनाशयति ध्रुवम् ॥
निष्कृष्टदेवतामध्यः प्रकृतौ समुदाययोः ।
सूर्यादिपदमध्यश्च विकृताववधार्यते ॥
सूक्तवाकः स तत्रैव यत्र यादृङ् निरूपितः ।
जहाति सूक्तवाकत्वमसंगतनिरूपणात् ॥

भाष्येऽपि च यावद्देवतं सूक्तवाकसंभवादेकस्यापि बहुत्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम् । तथा सूत्रमप्युभे * प्रति स्वदेवतापदसाहित्यमात्रेण कृत्स्नसूक्तवाकशब्दः प्रकरणाविभागात्कल्पित इत्येवमेव गमयितव्यमिति सर्वेषामविरोधः ॥१९॥

(इति सूक्तवाकस्य विभज्य विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

यत्र क्रमेणैन्द्राग्नादीनि काम्यानि कर्माण्याम्नातानि तत्रैव क्रमेण तद्देवत्यानि

---

* अयं चात्र सूत्रार्थः । प्रकरणस्य—प्रकृष्टकरणस्यावयवशक्तिरूपस्य, अविभागात्—प्रत्यभिज्ञानाद्रूढिकल्पनानुपपत्तेः, उभे प्रति, अवयवप्रयोगेऽपि कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थो नानुपपन्न इति ।

दिवः (ऋ सं ३।१२।९), प्रवर्षणिभ्यः, इन्द्राग्नी नवतिं पुरः (ऋ सं ३।१२।६), श्लथद्वृत्रमित्येवमाद्या ऋचः। अपरा अपि काम्या इष्टयः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वियायुः, + ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद् भ्रातृव्यवान्। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेद्वृकामः। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत्सपत्नमभिद्रोष्यन्नित्येवमाद्याः तदेता याज्यानुवाक्याः प्रति संदेहः । किं यावत्किंचिदैन्द्राग्नं कर्म तत्र सर्वत्रानेनैन्द्राग्नेन याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यमुतैतस्यामेवैन्द्राग्न्यामिष्टौ काम्यायामिति । एवं वैश्वानरीययोर्याज्यानुवाक्ययोः एवं सर्वत्र। किं तावत्प्राप्तम् । यावत्किंचिदैन्द्राग्नं वैश्वानरीयमग्नीषोमीयं जातवेदसं च सर्वत्रैता याज्यानुवाक्या भवेयुः । कुतः । लिङ्गात् । ननु क्रमसमाख्याने विशेषके भविष्यतः । सत्यम् । तथाऽपि क्रमं समाख्यां च शक्नोति लिङ्गं बाधितुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गक्रमसमाख्यानात्तास्वेव काम्यास्वेता याज्यानुवाक्या इति गम्यते । य एव हि लिङ्गक्रम एषां कर्मणां, स एवाऽऽसां याज्यानुवाक्यानाम् । तेन तासामेव सा शेषभूता इति ।

काम्यसमाख्यायुक्तानि याज्यापुरोनुवाक्यायुगलानि । तानि किं क्रममुल्लङ्घ्य तद्देवत्यकर्ममात्रार्थानि लिङ्गाद्भवन्त्युत केनचित्प्रकारेण तास्वेव काम्यास्विष्टिषु यथाक्रमं विनियुज्यन्त इति । उदाहरणबहुत्वं हि सूत्रोपात्तविशेषणविषयप्रकल्पनार्थम् । तत्र लिङ्गात्सर्वार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ।

नासति क्रतुसंबन्धे सामर्थ्यं विनियोजकम् ।
येन च क्रतुसंबन्धस्तेन काम्यार्थता स्फुटा ॥

लिङ्गं हि देवतासंबन्धं कुर्यात् । न च तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वे फलमस्ति । यज्ञसंबन्धिता तदनुरक्तदेवतासंबन्धिता वा नैतावता वाक्यप्रकरणादिरहितेन

+ वीयुरिति क्वचित्पाठः ।

ननु लिङ्गं बलवत्तरमित्युक्तम् । सत्यमेतत् । इह तु समाख्या बलीयसी । न ह्येताः समाख्यानादृत एषां काम्यानां कर्मणां प्राप्नुवन्ति । न भिन्नदेशानां कर्मणाम् । कुतः । समाख्यामन्तरेणाऽऽसामृचां याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते कुतो भिन्नदेशानां कर्मणां याज्यानुवाक्या भविष्यन्तीति । या चैषां समाख्या सा काम्यानामेव याज्यानुवाक्यात्वमाचष्टे न सर्वेषाम् । यदि समाख्या नाऽऽद्रियते याज्यानुवाक्यात्वमेवैषां न भवति । यद्याद्रियते तदा काम्यानामेव । एवं हि तत्समाख्यायते काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति ॥

अथ किमर्थमुभयमुपदिश्यते लिङ्गक्रमादिति समाख्यानादिति च । अस्ति तत्र पाथिकृतीयं व्रातपतीयं च कर्म । सामिधेनीकार्यमप्यास्ति । याज्यानुवाक्याकार्यमपि । यदि लिङ्गक्रमादित्येतावदेवोच्येत, सामिधेनीकार्येऽपि लिङ्गेन तासां विनियोगः स्यात् । अथ किमर्थं लिङ्गक्रमौ व्यपदिश्येते । सर्वा याज्यानुवाक्याकार्य एव विनियुज्येरन् । सामिधेनीषु विनियोगो न स्यात् । अथ पुनः समा-

---

शक्योपादातुम् । न च ज्ञायते क्वांशे विनियोग इति । तेनावश्यं समाख्या तावदाश्रयणीया । तया हि यज्ञसंबन्ध कार्यविशेषश्च सिध्यति । इज्यतेऽनयेति यागसंबन्धः । तस्याश्च हविःप्रदानार्थत्वात्कार्यविशेषोऽध्यवधृतः । ततश्च केन यज्ञेन संबन्ध इति लिङ्गात्तद्देवत्येनेति विज्ञायते । नन्वेवमपीष्टं न सिध्यत्येव । कथं न सिध्यति । यदा काम्यं याज्याकाण्डमित्येतावत्या समाख्यया काम्येष्टिविषयत्वं नियतम् । अपि च । यद्यपि समाख्या यज्ञमात्रसंबन्धं कुर्यात्तथाऽपि बलीयसा क्रमेण बाध्येतैव । तस्मात्काम्येष्टियुक्तवैवतत्समाम्नानामिति । किमर्थमुभयं सूत्रितमिति । क्रमानुगृहीतेन लिङ्गेनैव काम्येष्टिविषयत्वसिद्धेरथवा काम्यं याज्याकाण्डमित्येतावतैव सर्वं सिद्धमिति मन्यते । तत्राभिधीयते । सत्यम्

ख्यानाल्लिङ्गक्रमाच्च निर्वृत्ते याज्यानुवाक्याकार्ये, सामिधेनीषु विनियोगः सिद्धो भवति । यथा आग्निवारुण्या इष्टेः क्रमेऽतीते सौमारौद्रीणामनागते मनोर्ऋचस्ताः सामिधेनीषु धाय्या इत्युच्यन्ते, तथा

ऐन्द्राग्नादिषु लिङ्गक्रममात्रेणापि सिध्येदृचां याज्यानुवाक्यात्वादन्यत्राविनियोगात् । यानि त्वाग्नेयादीनि कर्माणि 'अग्नये व्रतपतये०' इत्येवमादिचोदितानि तत्र स्थानद्वयमृचामाग्निप्रकाशने सामिधेनीत्वं याज्यानुवाक्यात्वं च । सप्तदशयाम्नानाच्चास्ति सामिधेनीनां द्वे ऋचौ प्रत्यपेक्षा । तत्र यदि याज्यासमाख्या विनियोजिका नाऽऽश्रीयेत ततः सामिधेनीष्वपि लिङ्गक्रमावुपपद्येते इति । प्रथमातिक्रमे* कारणाभावात्तत्रैव विनियोगः प्राप्नोति । समाख्यया तु तन्निवर्तितं भवति । तेन नर्हि तन्मात्रमेवास्तु नार्थो लिङ्गक्रमाभ्यामिति । तदुच्यते । यद्यत्रेष्टिपरिमिता एवात्यन्तं तद्देवत्याश्चाम्नायेरंस्तत एतदेवं स्यात् । इह त्वन्यदेवतस्य स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितस्य कर्मणः क्रमे या आग्नेय्य ऋचः पठ्यन्ते ताः समाख्यया केवलया विनियुज्यमाना याज्याकार्ये विनियुज्येरन् । न चास्ति संभवः । विलिङ्गत्वादन्याभ्यां तल्लिङ्गाभ्यां बाधितत्वात् । तेनाविनियोग एव स्यात् । लिङ्गक्रमाश्रयणे पुनः समाख्यायां निवृत्तव्यापारायां ताभ्यां विनियोगे सति सामिधेनीषु प्रयोगः सिद्धो भवति । तं विषयं दर्शयति—**आग्निवारुण्या इष्टेर्याज्यापुरोनुवाक्ये** पठित्वा सौमारौद्रीणामिष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यास्वनागतासु मनोर्ऋचः पठ्यन्ते । ताः सामिधेनीषु धाय्या भवन्तीति । तथा पृथुपाजवत्यावपि द्रष्टव्ये । तत्रापि पूर्वस्याः सामिधेनीक्रममतिक्रम्य याज्यापुरोनुवाक्योत्तरकालपाठादुत्तरेष्टिविषयत्वं विज्ञायते । यदि च क्रमो नाऽऽश्रीयेत ततो लिङ्गसमाख्यामात्रेण प्रथममैन्द्राग्नयुगलं द्वितीयस्यामैन्द्राग्न्यां विनियुज्येत द्वितीयं च प्रथमायाम । क्रमे तु सति समाख्यातः पूर्वतरं तेन क्रतुसंबन्धकरणात्तत्संनिरुद्ध-

---

* 'सामिधेनीकार्येऽपि' इति भाष्यस्थापिशब्दमेवकारार्थपरतया व्याचष्टे—प्रथमातिक्रम इत्यादिना ।

पृथुपाजस्तं सम्बाधे इति द्वे धाय्ये कल्प्येते । तस्मादुभयं व्यपदेष्टव्यमिति ॥ २० ॥ क० काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताऽधिकरणम् ॥ ७ ॥

[८] अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ २१ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या सदः, वैष्णव्या हविर्धानम्, इति तत्र संदेहः । किं प्रकृताभिरेव लिङ्गवतीभिरुपस्थातव्यमुत दाशतयीभ्य एवंलिङ्गा आगमयितव्या इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रकरणं च मन्त्रो लिङ्गेन विधीयमानो दाशत·

मेव लिङ्गं श्रुतिं कल्पयतीत्यक्रमविनियोगः परिहृतो भवति । तस्मात्सम्यक् सूत्रितमिति ॥ २० ॥

(इति—लिङ्गस्य दुर्बलप्रमाणोपजीवित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

—

ज्योतिष्टोमे प्रथममाग्नेय्यैन्द्र्यादयः स्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वेन ‘अग्न आयाहि वीतये’ इत्येवमादयो विशेषरूपेणाऽऽम्नाता विहिताश्च । पुनश्च सामान्येन ‘आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते’ इत्यादिषूपदिश्यन्ते । तत्र संदेहः । किं तद्व्यतिरिक्ता ग्रहीतव्या उत ता वा, अन्या वाऽथवा ता एवेति । ग्रन्थात् त्रयः पक्षाः प्रतिभान्ति । = त्विहाप्रकृता एवेत्यस्य, पक्षस्य प्रमाणमास्ति । महता हि प्रबन्धेनाविशेषग्रहणं प्रतिपाद्यते न केवलाप्रकृतानिश्चयः । येन हि प्रमाणेनाऽऽग्नेयीशब्दाविशेषेणाप्रकृता गृह्येरंस्तेनैव प्रकृता अपि । न च किंचित्कारणमास्ति येन प्रकृताः परित्यज्येरन् । न च भाष्यकारेण त्रयः पक्षाः प्रदर्शिताः । किं तर्हि । अविशेषपक्ष एवाऽऽदावपिशब्दरहितेनाप्रकृतशब्देन परिगृहीतः । येनाप्रकृता एवेति भ्रान्तिर्भवति । यत्तु तत्र प्रमाणं तदविशेषपक्षमेव साधयति ।

= भाष्यग्रन्थात्पराभिमतं संदेहमुपन्यस्य दूषयितुमारभते—न त्विहेत्यादिना ।

यीभ्य एवाऽऽगमयितव्यः । आग्नेयीत्येवमादिभिर्हि शक्या दाशतय्योऽभिवदितुम् । यश्चायं प्रकृतः स कार्यान्तरे विनियुक्तो नेहाप्युपदेशमर्हति । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य एवंजातीयकस्य । कथंजातीयकस्य । यः कस्मिंश्चिद्विशेषणोपदिष्टः नासौ सामान्येन लिङ्गेनान्यात्रोपदेशमर्हति । कथम् । यदि तल्लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन,

---

तथा च परस्ताद्विवृत्तमप्रकृतेऽपि प्रत्ययो भवति प्रकृतमप्युपाददीरन्निति च । यदि त्ववश्यं तृतीयोऽपि पक्षः समर्थनीयस्तत एतावती श्रोत्रियोपपत्तिः । प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेन यातयामत्वादग्रहणम् × । अथवा सामान्यविधानमिदम् । तानि त्वाग्नेयीविशेषविधानानि परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि प्रवर्तन्ते । यदि तु तत्रापि विशेषग्रहणं न तुल्यमित्युदाहरणत्वेन गृह्येत । तस्मादप्रकृता एव ग्रहीतव्याः अथवाऽऽग्नेयादिशब्दैरविशेषप्रत्ययो ÷ जातः । न चान्यत्प्रकृतग्रहणक्षमं विशेषणं पश्यामः । प्रकरणस्य ग्राहकत्वेनाविशेषकत्वात् । संनिधिलक्षणलौकिकप्रकरणस्य च यौगिकश्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात् । तस्मात्सर्वप्रत्ययः । उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्य इति । इह उपदिष्टस्यैवेत्यर्थः । **एवंजातीयकस्येति**—विशेषणरहितस्येत्यर्थः । **कथंजातीयकस्येति** अस्ति विनाऽपि विशेषणेन विशेषग्रहणप्रामाणं प्रकरण मिति सिद्धान्तवादी मन्यते । परः पुनः स्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तवाद्यभिमतां विशेषग्रहणोपपत्तिमनभिमतामेव * परिकल्प्य **कथम् यदि तल्लिङ्गं तस्योपलक्षणत्वेनेत्याह** । न चात्रोपरि वक्ष्यवाणदेवतालिङ्गाभिप्रायेण लिङ्गपदं युक्तम् । किं तर्हि । आख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तद्विहितत्वं वा । तदुपक्षीणशक्तौ तस्मिन्विध्यभावप्रसङ्गोपन्यासात् । **नासौ सामान्येन लिङ्गेनेति**—अग्निना

× यातयामत्वादिति—यथा पक्वस्यौदनादेः प्रहरे गते सति गतरसत्वाद्यातयामत्वमुच्यते तद्वदन्यदपि गतवीर्यं यातयाममित्युच्यते । ÷ एतावता । प्रौढ्या भाष्यमप्रकृतपरत्वेनापि संयोज्याधुना स्वमतेनाविशेषपक्षविषयतया संयोजयितुमुपक्रमते—अथवेत्यादिना । * विशेषग्रहणोपपत्तिमनभिमतामिति—यथाऽऽग्नेय्या स्तोत्रादि करोति, इत्येवमाख्यातप्रत्ययविहितत्वरूपोपदिष्टत्वोपलक्षणरूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं परमार्थतः सिद्धान्त्यनभिप्रेतां तदभिमतां परिकल्प्येति समुदितार्थः ।

ततः स विशिष्टो लक्ष्येत येनानेनैवंलिङ्गेनैतत्करोतीति ततो नोपदिष्टो भवति। अथोपदिश्यते, एवंलिङ्गेन करोतीति। ततो न लक्ष्यते। तेनोपदिष्टस्यैवंजातीयकस्यैवंजातीयकः पुनरुपदेशो न न्याय्यः। तस्माद्दाशतया लिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्याः। ननु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता ग्रहीतुं न्याय्याः। नेत्युच्यते। लिङ्गं हि प्रकरणाद्बलीयः। आह। विरोधे सति लिङ्गेन प्रकरणं बाध्येत। न चैतयोर्विरोधः। न वयं प्रकरणमनुजिघृक्षन्तः प्रकृतं लिङ्गवन्तमुपाददाना लिङ्गमपबाधेमहि। यदि तु प्रकृतं विलिङ्गमुपाददीमहि ततो बाधेमहि लिङ्गम्। उभयं संपादयिष्यामः प्रकरणं लिङ्गं च।

चिह्नेन, सर्वासु प्रतीयमानासु स्फुटेन विशेषणेन विना न शक्यो मन्त्रविशेषः प्रतिपत्तुमित्यभिप्रायः। तदिह यदि विशेषणमिष्यते ततो दार्शपौर्णमासिकनिर्वापालम्भन्यायेन × कर्तव्यतावचनेन लिङ्गेन विशेष्टव्यम्। तद्धयकर्माङ्गभूतेभ्यो दाशतयेभ्यो निवृत्तमत एव विशेषणम्। तथा च दर्शयति—येनानेनैवंलिङ्गेनैतत्करोतीति (कर्तव्यम्)। येनानेवैवंलिङ्गेन—अग्निलिङ्गेनेन्द्रलिङ्गेन वा, किंचित्करोतीति——आख्यातप्रत्ययविहितत्वेनोपलक्षितेनाऽऽग्नीध्रोपस्थानामिति, ततो विधायकस्योपलक्षणत्वेपक्षणित्वान्नोपन्नोपदिष्टो भवति। अथोपदिश्येताऽऽग्नेय्यादिना करोतीति ततो न विशेषितो भवति। ततश्चाविशेषिताग्नेयीमात्रग्रहणप्रसङ्गः तेनोपदिष्टस्यैव तदुपलक्षितस्य पुनरुपदेश इत्यप्रमाणकम्। तस्मात्कर्तव्यतावचनवर्जितकेवलाग्न्यादिदेवतोपलक्षणसामर्थ्यात्पुनर्दाशतया अपि ग्रहीतव्या इति। ननु प्रकरणसामर्थ्यादिति——सिद्धान्ताभिप्रायेणोक्तम्। लिङ्गं प्रकरणाद्बलीय इति—लिङ्गशब्देनात्र देवतासंबन्धाद्यौगिकी श्रुतिरभिधीयते न सामर्थ्यमात्रम्। उपरिष्टाद्बहुप्रयोगगतोऽपि लिङ्गशब्द एवमेवं यौगिकश्रुतिवचनो व्याख्येयः। आह। विरोधे सतीति—यदि प्रकृतमनाग्नेयं

× (अ० २ पा० ३ अ० ५) अत्रत्यभाष्योक्तन्यायेनेत्यर्थः।

नैतदेवम् । लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्तव्यमिति। दाशतय्योऽपि ह्याग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम्। स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यन्मिथ्येति कल्प्यते तत्प्रकरणानुरोधात् । स चेत्प्रकरणमनुरुध्यते, मिथ्येति कल्प्यते । अथ नानुरुध्यते, सम्यगिति । तस्माद्विरोधः । विरोधे च प्रकरणदौर्बल्यम् ।

उच्यते । ताल्लिङ्गवत्ताऽनेनोपस्थानेनानुग्रहीतव्या न दाशतयीमन्त्रव्यक्तिः । सा च प्रकृत मन्त्र उपादीयमाने निरवशेषा उपात्ता भवति । दाशतय्यां पुनर्मन्त्रव्यक्तावुपादीयमानायां प्रकरणाद्या मन्त्रव्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवत्यसति विरोधे । न चेह लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः । प्रकरणाद्व्यक्तिः प्रतीयते लिङ्गात्सामान्यम् ।

गृह्णीमस्ततो विरोधो भवेत् । प्रकृताग्नेयग्रहणे तु द्वयमप्यनुगृह्यते । तथा तद्भूताधिकरणे× श्रुतिवाक्ययोराविरुद्धत्वमुक्तम् । नैतदेवमिति+ । दाशतयानामपि विकल्पेन प्राप्तानां न युक्तः प्रकरणानुरोधेन बाधः । तस्मान्नोभयमनुग्रहीतव्यमिति । सामान्यस्य = प्रतिव्यक्ति समाप्तेः प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तपदार्थसंभवान्न काश्चिद्विरोध इति मत्वाऽऽह—ताल्लिङ्गवत्ताऽनेनानुग्रहीतव्येति ।

× गौरश्व इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवबोधितम् । विशेषे यदि तन्न स्वात्तत्र स्याच्छ्रुतिबाधनम् ॥ जातिव्यक्ती गृहीत्वैव वयं तु श्रुतिलाक्षिते । कृष्णादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र बाध्यते ॥ इत्यादिना तद्भूताधिकरणस्थश्लोकवार्तिके (अ० १ पा० १ अ० ७ श्लो० ३४७–३४८) श्रुतिवाक्ययोराविरोध उक्तः । तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि श्रुतिप्रकरणयोरविरोध इत्याशयः । + आग्नेय्यादिशब्दानां व्यक्तिवाचित्वेन जातिवाचिगवादिशब्दवैषम्याद्विरोधपरिहारासंभवोपपादनार्थं नैतदेवमिति भाष्यमित्याह—नैतदेवमिति । = उच्यत इति भाष्याभिप्रायमाह—सामान्यस्येत्यादिना । आग्नेय्यादिशब्दस्य जातिवाचित्वाभावेऽपि वैय्याकरणवत्संबन्धवाचित्वाभ्युपगमान्मन्त्रदेवतासंबन्धरूपस्य सामान्यस्य च प्रतिमन्त्रव्यक्ति विश्रान्तेर्जातिवाचित्वपक्ष इव विरोधपरिहारः सुलभ इत्याशयः ।

अन्या च व्यक्तिरन्यत्सामान्यम् । तस्मात्प्रकृतो लिङ्गवानुपादेय इति । उच्यते । सत्यमेवमेतत् । प्रकृत उपादीयमाने प्रकरणं न बाधितं भवति लिङ्गमप्यनुगृहीतम् । लिङ्गजनितस्तु प्रत्ययः कश्चिन्मिथ्येति कल्पितो भवति । ननु व्यक्तिरपदार्थः । व्यक्तावनुपादीयमानायां प्रत्ययो बाध्येत । उच्यते । एतदेव न विजानीमो, लिङ्गवत्ताऽत्राङ्गं न वेति । किंतु तद्धितनिर्देशोऽयम् । तत्र देवतया मन्त्रो लक्ष्यते । मन्त्रव्यक्तिर्हि साधनं न सामान्यं नाम किंचिदपरम् । देवतैवात्र सामान्यं यथा साधनं लक्षयितव्यम् । न च गम्यते विशेषः–

तस्माल्लिङ्गयुक्तस्य वाक्यस्य सामान्यविषयत्वात्प्रकरणेन तदाकाङ्क्षितविशेषसमर्पणादसति समवायविरोधे न बाधः । इतरस्तु व्यक्त्यभिधानाभिप्रायेण दाशतयप्राप्तिनिवर्तनाद्विरोधं समर्थयते । ननु व्यक्तिरपदार्थ इत्यभिप्रायमत्यादेशः । परस्त्वाह । एतदेव न विजानीमस्ताल्लिङ्गवत्ता सामान्यभूताऽत्राङ्गं नवेति । यदि हि गवादिशब्दवद्व्यक्त्यभिधानासंभवस्ततः सामान्यचोदनायां सत्यामश्रुतव्यक्तिग्रहणानुषङ्गिणी प्रकृतव्यक्तिग्रहणेऽप्यदोषोऽथ तु देवतोपलक्षिता व्यक्तिरेव शब्दार्थस्ततः प्रकृतग्रहणे सति श्रुतिजनितप्रत्ययैकदेशबाधः स्यात् । सा चेह व्यक्तिरेव साधनं न सामान्यं नाम किंचित् । किं पुनरिदानीमाकृत्यधिकरणोक्तसामान्यापह्नवं भाष्यकारः करोति । नेति ब्रूमः । तस्याङ्गत्वासंभवमात्रमाहेति केचित् । तदयुक्तम् । तथा सति व्यक्तीनामश्रुतत्वादपरिग्रहेऽपि दोषाभावात् । अतः प्रकृतापेक्षया सामान्यमपह्नूयत इति वक्तव्यम् । व्यक्तिशब्दो ह्ययं यौगिकत्वान्न जातिशब्दत्वं प्रतिपद्यते । न चात्र जातिः काचित्प्रतीयते । नानारूपासु नानाच्छन्दस्कास्वपि च देवतैकत्वमात्रेणाऽऽग्नेय्यादिशब्दप्रयोगात् । न हि 'अग्न आ याहि वीतये' 'अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम' इत्येतयोर्देवताव्यतिरिक्तं किंचित्सामान्यं दृश्यते । देवतासंबन्धमेवैष न व्यभिचरति । व्यभिचरति तु ऋग्जातिं, द्रव्यकर्मादिष्वपि+

\+ द्रव्यकर्मादिष्वपि प्रयोगादिति–' यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ' ' शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मणः ' इत्यादाविति शेषः ।

अयमसौ मन्त्रो नायमसाविति। अनवगम्यमाने विशेषे सर्वे तल्लिङ्गा ग्रहीतव्या इति। दाशतय्यामपि मन्त्रव्यक्तौ भवति प्रत्ययः स प्रकरणानुरोधेन बाध्येतेत्यन्याय्यम्। एवं सति न दाशतय्य एवोपादातव्या भवन्ति। प्रकृतमप्युपाददीरन्। नन्वेतदुक्तं—कार्यान्तरे प्रकृतस्योपदेशो नासावर्थान्तर उपदेक्ष्यत इति। उच्यते। न नियोगतः स एवार्थान्तरे वर्तते। स चान्यश्च सामान्येन लिङ्गेन। नैवं सति किंचिद् दुष्यति। नन्वेतद् दुष्यति। नोभयमनुगृहीतं भवति लिङ्ग प्रकरणं च। सत्यम्। नानुगृहीतं भवति। किन्त्वननुग्राह्यमेव प्रकरणं, लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वात्। अपि च। न लिङ्गं प्रकरणं

प्रयोगात्। अतो देवतैवात्र समानेत्याह। संबन्धस्तु समानः सन्नपि नाभिधेयत्वेनार्थसिद्धत्वाद्भाष्यकारेणोपन्यस्तः। तस्या एव देवतायाः समानत्वाद् व्यक्त्यानन्त्यादिदोषनिवृत्तिः। पूर्वाभिहितेऽपि च विशेषणे प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिभेदात्प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमविरुद्धम्। यत्र तु तावानेव शब्द उभयत्र व्यापारयितव्यस्तत्र विशेष्यानभिधानं, यथा गवादौ। न चात्र विशेषणाभिधानमात्रस्याग्निशब्दस्य कदाचिदपि विशेष्येषु प्रयोगो नाप्याग्नेयीशब्दस्याग्नौ यतो विशेष्यं यावन्नीयेत। यदि चेह विशेषणमात्रमभिधीयेत ततस्तस्यैव कार्यक्षमत्वान्नैव विशेष्यं परिगृह्येत। तस्माद् व्यक्तय एवात्राभिधेयाः। तदुक्तं+ पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोः। ततश्च पक्षे प्रकृतमप्युपाददीरन् नन्वेतदुक्तमिति—आद्यपक्षाभिप्रायेण। ननु त्वयैव यातयामत्वादिदोषात्तस्यानुपादानमुक्तम्। परस्तु मध्यमपक्षं परिगृह्याऽऽह। केवलप्रकृतग्रहणे हि प्रत्ययस्य युगपद्विधिलक्षणव्यापाराविरोधोऽभिहितः मत्पक्षे तु न नियोगतः स एवात्राऽऽग्नीध्राद्युपस्थाने। किं तर्हि। अविशेषवचनेन स चान्यश्चेत्यविरोधः। नन्वेतद् दुष्यतीति—विना कारणेन प्रकरणपीडामसहमानो वदति। परस्तु देवतालिङ्गयुक्तश्रुतिबलीयस्त्वमे-

---

+ (अ० ३ पा० अ० ६) इत्यत्रेति शेषः।

चाऽनुग्रहीतव्यामिति तत्परिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति। यदवगम्यते, एतत्फलवदिति। तत्र प्रवर्तते। किमतो यद्येवम्। एतदतो भवति। न लिङ्गमनुगृहीतं क्वचिदित्यपरस्मिंस्तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति। तस्माद्द्वाशतय्यो ग्रहीतव्या इति गम्यते ॥ २१ ॥ क० पूर्व० ॥

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २२ ॥ सि०

तदाख्यो ज्योतिष्टोमसमाख्यात एव ग्रहीतव्यः। कुतः। प्रकरणोपपत्तिभ्याम्। प्रकृतो ह्यसौ। प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्यः। कथम्। न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते। प्राप्तत्वादेव।

वोत्तरं ददाति। अपि च। न लिङ्गं—यौगिकश्रुत्यात्मकं, प्रकरणं चानुग्रहीतव्यमिति—लोकस्यातिसंमुग्धां वाचोयुक्तिं निराकर्तुमुपन्यस्यति। सर्वप्रमाणव्यवहारेष्वेव न प्रमाणमनुग्रहीतुं पुरुषाः प्रमेयेषु प्रवर्तन्ते। किं तर्हि। आत्मानम्। ततः किमिति चेदत आह—एतदतो भवति। बहुष्वप्येकरूपं प्रमाणं क्वचिदनुगृहीतामिति कृतार्थत्वान्न पुरुषार्थौपयिकान्यपि सन्त्यर्थान्तराणि न गृह्यन्ते। सकृत्प्रयुक्ते वा काम्ये फलभूमार्थिनामपि न भूयः प्रयोगो भवेत्। तस्मात्प्रमाणानुग्रहमानादृत्याऽऽत्मानुग्रहार्थं तत्र तत्र प्रवर्तितव्यमित्यविशेषग्रहणसामर्थ्यम्। लिङ्गप्रत्ययाविरुद्धत्वादित्यत्रापि लिङ्गशब्दस्तास्मिन्नेव प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम्। सूत्रमप्यतदाख्यप्रापणं* करोतीति नातदाख्यमात्रनियमार्थमिति व्याख्येयम्। तदाख्येषु त्वसंवाद एवेति न परामृश्यन्ते ॥ २१ ॥

अधिकाराख्योऽधिकृतसंज्ञक इति। अथवा तत्राऽऽख्यायत इत्येवं तदाख्यः। तदीयत्वेन वा य आख्यातः स ग्रहीतव्य इति। कुतः।

---

* सूत्रमिति—'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्' इत्ययं मन्त्रविधिः, अधिकारे—अधिकृतमन्त्रविषये, अतदाख्येषु—तद्भिन्नेषु चावगन्तव्यः। यदि परं प्रकृतानां शिष्टत्वान्निराकाङ्क्षत्वमालोच्यते ततोऽस्तु तद्भिन्नेष्वेवेत्येवं व्याख्येयामित्यर्थः।

व्यापारविशेषविधानं तूपपद्यते । अप्राप्तत्वाद् व्यापारविशेषस्य ।

क्रतुकार्यविशेषोऽयं मन्त्रस्यास्योपदिश्यते ।
सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्च विशेषो नित्यमिष्यते ॥

'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्' इति हि नाऽऽग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानम् । नापि स्वतन्त्रं पुरुषार्थम् । फलाश्रवणात् । अतोऽश्यमेवमाश्रयितव्यं ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमाग्नीध्रोपस्थानं करोतीति । ततश्च ज्योतिष्टोमकार्यविशेषविधानमेतादिति निश्चीयते । स च विशेषः सामान्यप्राप्तौ सत्यां शक्यो विधातुं नान्यथा । तत्र यदि द्वावपि सामान्यविशेषसंबन्धाविदमेव वाक्यं कुर्यात्ततो वाक्यं भिद्येत । ननु चानेन विशेषमात्रमाग्नीध्रसंबन्धः क्रियते । प्रकरणात्सामाम्यसंबन्धः सेत्स्यतीति । सत्यं प्रकरणात्सिध्यति न तु श्रुतिमकल्पयित्वा । सा च श्रुतिः क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं न शक्यते । ननु विशेषे विधीयमानेऽर्थादेव सामान्यमन्तर्भविष्यति । न । अर्थस्यापि × प्रकरणतुल्यत्वात् । यदि त्वाग्नीध्रसंबन्धे कृते भोजनादिवत्तृप्तिर्ज्योतिष्टोमसंबन्धो नान्तरीयकत्वेनानुनिष्पादी स्यात्ततः शास्त्रं नाऽऽपस्येत् । अयं तु द्रव्यस्वरूपेण संबन्धस्य निष्फलत्वात्प्रथमतरमाश्रीयते । न च शास्त्राद्दते नदुपपद्यत इत्यस्त्येवाश्रुतकल्पनाक्लेशः । किं च ।

लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात्संबन्धोऽयं यथाश्रुतः ।
नैकान्तात्कर्मसंबन्धमुपपादयितुं क्षमः ॥

तेनावश्यं प्रकरणानुमितैव श्रुतिः कल्पयितव्या । सर्वत्र चैवमादावर्थापत्तेः प्रामाण्यम् । सा चान्यथानुपपत्त्या भवति । तद्यदीदं विशेषसंबन्धवाक्यं सामान्यसंबन्धश्रुतिमकल्पयन्नोपपद्येत ततः कल्पयेत् । उपपद्यते त्वस्य क्लृप्तसामान्यसंबन्धास्वृक्षु स्वार्थमात्रविधानम् । तावता च सिद्धार्थत्वाच्च गुर्वीं कल्पनामवलम्बेत । तद्दर्शयति—न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यते । अन्यत एव प्राप्तत्वात् । वसन्तादिश्रुतिभिः प्राप्तेर्न कामश्रुतय आधा-

---

× अर्थस्यापीति—श्रुतार्थापत्त्याख्यस्य प्रमाणस्यापि श्रुतिकल्पकत्वेन प्रकरणतुल्यत्वमित्यर्थः ।

अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतये विधीयमाने वाक्यं भिद्येत। उपस्थानं। च कुर्यात्। तच्चैवं लिङ्गेनेति ॥ २२ ॥ क० सि० ॥

नाक्षेपसमर्था इत्याहिताग्नीनेवाधिकुर्वन्ति । तथैताः प्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धाधिकारिण्य इत्यभिप्रायः। इतरथा यदि तावदप्रकृता एव गृह्यन्ते ततो गत्यन्तरसंभवे सति वेदेनानभ्युपगतः सन्नतिभारो निष्प्रमाणक आपद्येत । अथाविशेषग्रहणं तथाऽप्येकत्र प्राप्तसामान्यसंबन्धानुवादेन विशेषमात्रकरणादपरत्र च सामान्यविशेषप्रापणाद्वैरूप्यानिमित्तोऽपि वाक्यभेदः स्यात् । प्रकृतग्रहणे न कश्चिद्दोषः। एवं च प्रत्यासत्तेः प्रत्ययाविप्रकर्षो न भविष्यति । ननु च प्रकरणेऽपि यथाभिलषितः सामान्यसंबन्धो नैव कस्यचिदस्ति । यद्यपि स्यात्तथाऽपि कार्यान्तरे विनियुक्त इत्यादि विरुध्येत। उच्यते। नैष दोषः। कार्यान्तरविनियुक्तानामेव ग्रहणात् । नन्वेवं सति सामान्यसंबन्धप्राप्तिवाचोयुक्तिर्न घटते। कथं न घटते, तदा सर्वविशेषेषु सामान्यमन्तर्गतम्। तेन यत्तत्र विशेषरूपं तद्विशेषान्तरेऽनुपयुज्यमानत्वादाविवक्षितं कृत्वा तद्द्वारसिद्धसामान्याश्रयणमविरुद्धम्। यस्तु भाष्यकारेण वाक्यभेदो दर्शितः स सर्वविशिष्टविधानेषु तुल्यः। यागं कुर्यात्तं च सोमेनेत्यपि शक्यं दर्शयितुम् । अपूर्वकर्मविधानाच्च नायमन्येभ्यो विशिष्टविधानेभ्यो न्यूनतरो विज्ञायते । सिद्धान्तेऽपि वान्यलिङ्गानाश्रयणात्, तच्चैव लिङ्गेनेत्येतदस्त्येव। न ह्यविधीयमानः प्रकृतोऽप्येवंलिङ्गमुपस्थानाङ्गम्। तस्माद्यथाकथंचित्पूर्वोक्त एवात्र वाक्यभेदो* योजयितव्यः । तत्र, उपस्थानं च कुर्यादिति। एतज्ज्योतिष्टोमकार्यविशेषप्रदर्शनं, तच्चैवंलिङ्गेनेति—प्रकरणनिरपेक्षाप्राप्तयोतिष्टोमसंबन्धदेवतालिङ्गोपलक्षितमन्त्रमात्रप्रदर्शनार्थम्× ॥ २२ ॥

---

* विधिगौरवमेव भाष्ये वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्याशयः। × प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमसंबन्धस्य देवताख्याचिह्नोपलक्षितमन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः।

अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवत् ॥ २३ ॥

ननु च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकं स्यात् । यद्युपस्थान-ज्योतिष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत तदोपस्थानं ज्योतिष्टोमे उपदिश्येत । प्रकरणात्तेनैकवाक्यतामियात् । यदा तु खलूपस्थानस्य मन्त्रसंबन्धो विवक्ष्यते, सर्वोपस्थानेषु तदा मन्त्रः प्राप्नोति प्रकरणं बाधित्वा । न प्रकरणं विशेषकं भवितुमर्हति । उभयसंबन्धे वाक्यभेदः । अस्मत्पक्षे न पुनरयं दोषः । येनाऽऽग्नेयेनैन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे व्यापारः क्रियते, तेनोपस्थानव्यापारविशेषः । तदा ज्यौतिष्टोमिको विधीयते । अन्यत्सर्व-मनूद्यत इति न दोषो भवति । अथवा, आग्नीध्रहविर्धानसदःसंबन्ध-मात्रं विधीयते । उपतिष्ठत इत्ययमनुवादः । अनेन मन्त्रेणाऽऽग्नीध्रमु-पतिष्ठत इति समासीदति, इत्यर्थः । तस्मात्प्रकृता मन्त्रा एवंजाती-यका उपादातव्या इति ॥ २३ ॥

अथ वाक्यभेदं परिहर्तुं यथाश्रुताग्नीध्राद्युपस्थानसंबन्धमात्रमित्युच्यते । तत्राऽऽह—अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फलवतेति ।

ननु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्योपकारकं स्यादिति—अन्यतः सामा-न्यसंबन्धसिद्धिं मन्यते । न त्वसावप्यविधीयमानः संभवतीति दर्शयति—यद्युप-स्थानज्योतिष्टोमसंबन्धो विवक्ष्येत ततस्तेनैकयवाक्यतामियात् । यदा तु खलु तमविधायोपस्थानमनूद्य विशिष्टविधानेन वा मन्त्रसंबन्धो विधीयेत तदा लौकिके निष्फले शुद्ध एवोपस्थाने मन्त्रः प्राप्नोत्यननुमितश्रुतिकरणं बाधित्वा । न हि तदा प्रकरणाद्विशेषप्रत्ययः । अस्मत्पक्षे तु प्रथममेव ज्योतिष्टोमेन स्वीकृ-तत्वान्नान्यत्र प्राप्तिरित्यर्थवत्ता लाघवं च । अथवाऽऽग्नीध्रादीनां कर्माङ्गभूतानां मन्त्राणां च करणानां संबन्धे विधीयमान उपस्थानमप्यनूद्यत इति लघुतरम् ॥ २३ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

यदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रकृताः कार्यन्तर इति । तदुच्यते । उक्तोत्तरमेतत्* । अपि च केवलमेत× एवोपदिष्टाः । सर्वे वाचस्तोम आश्विने शस्यमाने सूर्येऽनुद्यति । तेन न प्रकृते कश्चिद्विशेषः । तस्मात्प्रकृतस्यैव ग्रहणम् ॥ २४ ॥ क० युक्तिः ॥ आग्नीध्रोपस्थाने-प्राकृतानां मंत्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यत्तु यातयामत्वात्सामान्यविशेषबाधाद्वा न प्रकृतैर्ग्रहणमिति । तन्न । वचनाद्यातयामविधानाद् गुणभूतमन्त्रावृत्त्या+ च समुच्चये सति विरोधाभावादुभयमप्यदोषम् । तथा, येनैवंलिङ्गेनैवं कुर्यादित्येषाऽपि वचनव्यक्तिर्नाऽऽश्रीयते । सर्वेषां क्वचिदुपदिष्टत्वेनाविशेषणत्वात् । यत्तु प्रत्ययेन विशेष्टव्यमिति । तदन्यथैव विशेषसिद्धेरसंबद्धाध्यारोपणमात्रमेव शोभते । तथा हि ।

यद्यप्यहमृचां कुर्यां प्रत्ययेन विशेषणम् ।
तथाऽपि नैव मुच्येयं सर्वासां ग्रहणादिह ॥
सर्वा ह्यध्ययनस्थेन ब्रह्मयज्ञाश्रितेन च ।
वाचस्तोमाश्विनावस्थागतेन विहिता हि ताः ॥
अतो नैवेदमाशङ्क्यमाख्यातेन विशेषणम् ।
सर्वप्रत्यय एव स्यात्कृतेऽपि हि विशेषणे ॥

तस्मादर्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रेणैव प्रकृतप्रत्ययासिद्धिः ॥ २४ ॥

(इति आग्नेय्यधिकरणम् ॥ ८ ॥)

---

* उक्तोत्तरमिति—तदाख्यो वेति सिद्धान्तसूत्रव्याख्यानावसरे ' न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्याधाराविधानमुपपद्यते ' इति भाष्येण, उपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इत्युत्तरमर्थादुक्तमित्यर्थः । × न केचिन्नोपदिष्टा इति पाठः । + वचनादिति—" कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः " इत्यस्माद्वचनादित्यर्थः ।

[९] लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ २५ ॥ पू०

भक्षमन्त्रः श्रूयते–भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शंतनुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय । एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदोऽस्यश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सध्यासम् । नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषम् । हिन्व मे गात्रा हरिवो गणान्मे मा वितीतृषः । शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमतिगाः । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य रुद्रवद्गणस्य आदित्यवद्गणस्य सोमदेव ते मतिविद प्रातःसवनस्य माध्यंदिनस्य सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दसोऽग्निष्टुत इन्द्रपीतस्य नराशंसपीतस्य पितृपीतस्म मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि इत्येवमादिः ।

तत्र संदेहः । किं कृत्स्न एषोनुवाको भक्षणे विनियोजनीय उत कश्चिदस्यावयवोऽन्यत्रापीति । किं प्राप्तम् । लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य । सर्वोऽनुवाको भक्षणे विनियोजनीयः । कुतः ।

समस्तानुवाकोदाहरणं कानि पदानि क्व समर्थानीति वक्ष्यमाणविषयविवेकार्थम् । अत्र सूक्तवाकवद्देव प्रातःसवनादिशब्दास्तत्सामानाधिकरण्यसंस्तुताश्च वसुमद्गणादयो गायत्रच्छन्दःप्रभृतय इन्द्रपीतादयश्च क्रमेण यथासवनं निष्कृष्य प्रयोक्तव्याः । इदं तु विचार्यते । किं समस्तोऽनुवाको भक्षण एव विनियोक्तव्यः, उत ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणेष्वपि यथालिङ्गमिति । तत्र भक्षस्य चोदितत्वाद्भक्षयामिपदस्य च तत्प्रकाशनसामर्थ्यादाद्यन्तपदसंदंशगृहीतेतरपदानामनन्यगामित्वात् ' ततश्चावचनं + तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ' इतिवद् ग्रहणादीनामपि चोदितभक्षविशेषणत्वेनैकप्रधानार्थानामेकवाक्यत्वात्तत्रैव विनियोग इत्युक्ते, परिचोदना।

+ (अ० ९ पा० १ अ० ११ सू० ३७)।

भक्षयामीत्येष शब्दो व्यक्तं भक्षणे विनियोजनीयः, भक्षणमेष शक्नोति वदितुं नान्यत्किंचित् । अन्यानि चास्य पदानि भक्षणविशेषणवचनान्येव । यत्र यत्र भक्षयामीति तत्र तत्र प्रयुज्यन्ते । ननु एहि वसो इत्येवमादि सध्यासमित्येवमन्तं ग्रहणार्थं स्वेन पदसमूहेन परस्पराकाङ्क्षिणैकार्थं विभिन्नं भक्षणवाक्यात् । नृचक्षसमित्येवमादि अवख्येषमित्येवमन्तमवेक्षणवचनम् । हिन्व मे गात्रा हरिव इत्येवमादि च मा मे वाङ्नाभिमतिगा इत्येवमन्तं सम्यग्जरणार्थम् । तद् बहुत्वादर्थानां बहूनि वाक्यानि । कथमेतच्छक्यं वदितुं सर्वमिदमेकं वाक्यं भक्षणे विनियुज्यत इति । उच्यते सर्वाण्येतानि भक्षणविशेषणानीत्युक्तम् । आह । एवमपि भिद्येत वाक्यम् । विशेषणविशेष्याणां युगपद्वचनासंभवात् । उच्यते । न विशेषणानि विवक्षिष्यामः । विशेषणैर्ग्रहणावेक्षणादिभिर्विशिष्ट एकोऽर्थो विवक्ष्यते । नैवं सम्यग् भवति । विशेषणवचनानामविवक्षितस्वार्थवचनता, भक्षणविशेषणपरता चेति लक्षणया तु गम्यते । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मान्नैकं वाक्यमिति । अत्रोच्यते । यद्यप्यमी ग्रहणादयो बहवोऽर्था गम्यन्ते न तु सर्व ईप्सिता इति । भक्षणमेवैकं

'भक्षे हि मा विश' इत्यस्य भक्षणेऽप्युपपत्तिः । 'एहि वसो' इत्यादेस्तु सध्यासमित्येवमन्तस्य ग्रहणार्थत्वम् । यद्यपि 'सधि हिंसायाम्' इति पाठात्सध्यासमित्यस्य ग्रहणार्थता न विस्पष्टा तथाऽपि बाहुकरणकत्वान्निर्वपतिवद् ग्रहणप्रतीतिः । अस्ति * चानेकार्थत्वं धातूनाम् । ग्रहणकृतैव वा हिंसा विवक्ष्येतेत्यदोषः । तथा 'नृचक्षसम्' इत्यादेरवेक्षणार्थत्वं यद्यपि 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इति स्मर्यते तथाऽपि प्रयोगेषु प्रकाशनमात्रार्थता गम्यते । तेन नृषु यः ख्यातः स नृचक्षास्तमख्येषमिति 'चक्षिङः ख्यात्' इत्यत्र ख्येञ्

---

*क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः । प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः इत्यादिस्मृत्येति शेषः ।

प्रत्यायायितव्यम् । तद्धि श्रुतम् । विशेषणान्यश्रुतानि । न तैः प्रतीतैः प्रयोजनम् । प्रयोजनं च यावतः पदसमूहस्यैकं तावदेकं वाक्यम् । तस्माद्विशिष्टभक्षणार्थमेतदेकं वाक्यमिति भक्षणे विनियोक्तव्यम् । समाख्यानं च भवति भक्षानुवाक इति । कृत्स्नश्चानुवाको नावयवः । ननु च समाख्या लौकिकः शब्दः कथं वैदिकमङ्गं नियंस्यतीति । यद्यपि लौकिकस्तथाऽप्यनादिस्तस्यानुवाकेन संबन्धः । किमतो यद्येवम् । एतदतो भवति । भक्षणसमभिव्याहृतमनुवाकं ब्रूते । समभिव्याहारश्च सति संबन्धे भवति । यथा पाचको लावक इति । समभिव्याहारात्संबन्धमनुमास्यामहे । आह । नानुमानगम्य एवं-

---

इत्युपसंख्यायते । तेनावेक्षणार्थत्वम् । 'हिन्व मे गात्राणि' इति सम्यक्परिणतः शक्नोति गात्राणि प्रीणयितुं नाभेश्चाधस्तादगन्तुमिति सम्यग्जरणार्थता । तस्माल्लिङ्गविरोधादयुक्तमेकवाक्यत्वमिति । तदुच्यते । सर्वाण्येतानि भक्षणस्य प्रागूर्ध्वं च वर्तमानानि विशेषणं भवन्ति । तेन विशिष्टभक्षप्रकाशनेऽर्थाद्विशेक्षणाक्षेपादेकार्थत्वाविरोधः । यद्यपि च ग्रहणादीनां स्वप्राधान्यापरित्यागाच्छ्रौतत्वाच्च भेदेन प्रकाशनं युक्तं, तथाऽप्यचोदितप्रकाशने न किंचित्फलमस्तीति चोदितशेषत्वमेव युक्ततरम् । तदुक्तं निर्वापमन्त्रे । तस्माल्लिङ्गमविरुद्धम् । तथा च समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तत्र चोदयन्ति । सा नाम समाख्या विनियोक्त्री युक्ता या वेद एव पठ्यते । भक्षानुवाकसमाख्यां त्वसामाम्नानात्कथं विनियोक्ष्यत इति । तदुच्यते ।

लौकिकं वैदिकं वाऽपि प्रमाणं दोषवर्जितम् ।
सर्वमाश्रीयते स्वार्थे न चास्मिन्दोषसंभवः ॥

यथैव वेदस्य वक्तृदोषरहितत्वात्प्रामाण्यम्, एवं लौकिकस्यापि पदस्यानादित्वाविशेषात् । न चात्रान्धपरम्परान्यायः । अभिधानाभिधेययोः सर्वप्रत्यक्षत्वात् । न ह्यग्निहोत्रस्वर्गादिसाध्यसाधनभाववदनुवाकस्याप्रत्यक्षत्वम् । अतो

जातीयकेष्वङ्गभावः । विधानादेवावगम्यते नान्यथा । न च समाख्या विधात्री । अत्रोच्यते । समाख्या संबान्धिनौ बुद्धौ संनिधिनुपनेष्यति, प्रयोगवचनो विधास्यतीति । तस्मात्कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियोक्तव्य इति ॥ २५ ॥ क० पूर्व० ॥

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ ३६ ॥ सि०

नैतदेवं कृत्स्नोऽनुवाको भक्षणे विनियुज्यत इति । रूपाद् ग्रहणवाक्यं ग्रहणे विनियुज्येत, एहीत्येवमादि सध्यासमित्येवमन्तम् । नृचक्षसमित्येवमादि च, अवख्येषमित्येवमन्तं दर्शने । कुतः । मुख्यार्थमेवं तद्वाक्यं भवति । इतरथा लक्षणार्थता स्यात् । मुख्यार्थता च न्याय्या न लक्ष्यार्थता । उच्यते । विशेषणानामभिधाने न किंचि-

---

भक्षानुवाकशब्दवाच्योऽयामित्येतत्तावत्प्रमाणम् । अतश्च प्रकरणे पठ्यमानमनुवाकमालोच्य समाख्या हृदयमागच्छति । सा च भक्षस्यानुवाक इत्येवं विगृह्यमाणा भक्षसंबन्ध इत्येवं मनसि निधापयति । ततश्चोभयोर्बुद्धावुपप्लवमानयोरपेक्षावशेन तदेव संबन्धसामान्यं विशेषसंबन्धो भवति । भक्षोऽपि हि स्मारकमपेक्षते । अनुवाकोऽपि प्रकाश्यम् । अस्ति चोभयोरपि योग्यत्वमिति । तथावस्थितयोः प्रकाश्यप्रकाशकयोः प्रयोगवचनेन विधानम् । तेनापि भक्षार्थत्वमिति ॥ २५ ॥

परिचोदनोक्तेनैव मार्गेणापकर्षः कर्तव्यः । श्रुतिप्रधान्यानुग्रहात् । ग्रहणादिवच्च × रूपेण + सामर्थ्या (त्प्रकरणा—) त्मकेन लिङ्गेन वाक्यस्य बाधितत्वात् । ननु भक्षणैकवाक्यत्वमपि लिङ्गकृतमेव । सत्यम् । तथाऽपि श्रुतिविप्रकर्षाद्दौर्बल्यम् । ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्येन हि श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियोगः क्रियते । इतरेण पुनरेकवाक्यता । ततो लक्षणाद्वारेण भक्षं प्रति

× ग्रहणादिवच्च—ग्रहणादिप्रकाशनार्हेण । + रूपेण—सौत्ररूपशब्दोक्तेन ।

दस्ति प्रयोजनमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नैवैतानि विशेषणानि । पृथगेवैतानि ग्रहणादीनि स्वैः स्वैर्वाक्यैरुच्यन्त इति । कुतः । अस्ति हि तैः प्रयोजनम् । चोदितानि हि तानि । कानिचित्तु पृथग्वाक्यैः कानिचिदर्थप्राप्तानि । तान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि । तानि प्रकाशयिष्यन्त्येतानि वाक्यानि । रूपं चैषां तत्प्रकाशनसामर्थ्यम् । अतो नानार्थत्वान्नैकं वाक्यमुच्यते । ननु भक्षणवाक्यशेषीभवितुमप्येषां रूपमिति । उच्यते । बाढमस्ति रूपम् । न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते । कस्य हेतोः । अदृष्टार्थानि तथा भवन्ति । उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावानेव सोऽर्थः । इतरथा ग्रहणादीनि प्रकाशयिष्यन्ति । तथा दृष्टार्थानि भविष्यन्ति । तस्माद्रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो भवेत्केषांचिदत्रेति ॥ २६ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सामर्थ्यं ततः श्रुत्यनुमानमिति विप्रकर्षः । तेन भक्षस्य प्रत्यासन्नतरेण मन्त्रादिनाऽवरुद्धत्वादेतेषामपि च स्वयमन्यत्राप्रवृत्तेरपकर्षः । नन्वर्थप्राप्तानां प्रकाशनं निष्प्रयोजनम् । कथं निष्प्रयोजनम् । यदा तान्यप्यप्रकाशितानि नैव शक्यन्तेऽनुष्ठातुम् । तन्नामार्थप्राप्तं न प्रकाश्यते यदेवमेव विना प्रयत्नेन निष्पद्यते । ग्रहणादीनि तु सर्वाणि पृथक्प्रयत्नसाध्यानि तान्यस्मृतानि न शक्यन्ते कर्तुमित्यवश्यं स्मर्तव्यानि । भक्षविधिरपि तान्यचोदयित्वा न शक्नोति स्वार्थमनुष्ठापयितुमिति तान्यपि चोदयति । अतो मन्त्रस्वरूपात्तेषां चोपदेशात्सम्यग्जरणतन्मन्त्रयोश्चोपदेशादेवापकर्षोऽर्थस्यैव चोदितत्वात् । तेन यद्यप्यनुदाहृतत्वात्प्रत्यक्षोपदेशोऽत्र न शक्यो वक्तुं तथाऽप्यदोषः । सम्यग्जरणं तु वमनविरेचनयोः +प्रायश्चित्ताम्नानात्प्रत्यक्षोपदिष्टमेव द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

(इति भक्षानुवाकस्य यथालिङ्गं विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

+ प्रायश्चित्ताम्नानादिति—वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यः सोमं वमिति । तस्मात्सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेत्सोमवामिनः ' इत्यादिनेति शेषः ।

[१०] गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २७ ॥ सि०

भक्षानुवाके श्रूयते । मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य सोमदेव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति । तत्र संदेहः किं मन्द्रादिः, तृप्यत्वित्येवमन्त एको मन्त्रः, वसुमद्गणादिरपरः । उत मन्द्रादिर्भक्षयाम्यन्त एक एव मन्त्र इति । किं तावत्प्राप्तम् । द्वौ मन्त्रौ; द्वौ ह्येतावर्थौ । अन्या तृप्तिरन्यद्भक्षणम् । ततोऽर्थभेदाद्वाक्यभेदः । तदुक्तम् । तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति । तृप्तिर्भक्षणाविशेषणत्वेनाभिधीयते । भक्षयामि वाक्तप्स्यर्तीति । ननु तृप्यत्वित्येषोऽन्यः शब्दोऽन्यश्च तप्स्यर्तीति । एषा भविष्यन्ती क्रियायामुपपदभूतायां भवतीति । तत्र द्वयोः क्रिययोरास्ति संबन्धो भक्षयामि वाक् तप्स्यर्तीति । इह पुनर्भक्षयामि तृप्यत्विति नास्ति कश्चित्संबन्धः । उच्यते । न ह्ययं विधौ तृप्यत्विति विज्ञायते । क्व तर्हि । प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा । यदि भक्षयामि वाक्तप्स्यर्तीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यदि वा भक्षयामि वाचस्तर्प्तुं प्राप्तः काल इति । तेन विशेषणविशेष्यभावादेकार्थतायामेकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ननु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये, भङ्क्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते । अत्रोच्यते । यद्यप्येते वाक्ये भिन्नार्थे निरा-

---

ग्रहणादिवदेकार्थाक्षिप्ततृप्तिप्रकाशनात् ।
तृप्यत्वन्तःपृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥
येषां पृथगनुष्ठानमर्थाक्षिप्तं प्रतीयते ।
तेषां मन्त्राप्रकाश्यत्वं नानुनिष्पादिनां भवेत् ॥

काङ्क्षे द्वावर्थावभिवदेयातां, तथाऽपि भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्येति कृत्वैकार्थ्यमेव भवेत् । किमङ्ग पुनर्गुणभावे गम्यमान एवात्र । तस्माद् गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यादिति ॥ २७ ॥ क० मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्यैकशास्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

[११] लिङ्गाविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २८ ॥ पू०

एष एव मन्त्र उदाहरणम् । इह च प्रदानान्यैद्राण्यनैन्द्राणि च विद्यन्ते । भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र संदेहः । किमैन्द्रेष्वनैन्द्रेषु च मन्त्र उतैन्द्रेष्वेव मन्त्रः । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । किं तावत्प्राप्तम् । अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति । कुतः । समानविधानान्येतानि प्रदानानि । तेष्विन्द्रपीतस्येति मन्त्रोऽनिन्द्रपीतं न शक्नोति वदितुम् । न च समानप्रकरण ऊहः संभवति । असति वचनेऽन्यार्थानभिधानात् । तस्मादमन्त्रकं भक्षणमेवंजातीयकेष्विति ॥ २८ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

ग्रहणादीन्यकृत्वा भक्षानुष्ठानाशक्तेस्तेषु पृथक्पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारो युज्यते । न त्वेव भक्षणादन्यस्तृप्तौ व्यापार इति नार्थस्तत्प्रकाशनेन । तस्मात्प्रार्थनायां प्राप्तकालतायां वा लोटमन्वाख्यायैकवाक्यतामापाद्य तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशनार्थः सकल इत्यभ्युपगम्यते ॥ २७ ॥

(इति मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्यैकशास्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥)

इन्द्रपीतस्येति सोमसामानाधिकरण्यादनैन्द्राणां विलिङ्गत्वात्प्रकृतौ चोहाभावादमन्त्रकं भक्षणमिति ॥ २८ ॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २९ ॥ द्वि० पू०

अथवा यथादेवतमूहेन लक्षयितव्यम् कस्मात् । ध्रुवचमसा हि प्रकृतिभूताः । के पुनर्ध्रुवचमसाः । शुक्रामन्थिप्रचारे सवनमुखीयाः । ऐन्द्रास्ते भवन्ति । तेषां प्रकृतिभूतं प्रदानं, विकृतिभूतान्यन्यानि । कथमवगम्यते । तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति । कथम् । अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिन्यतिरात्रे भक्षमन्त्रं नमति इति । किमत्र दर्शनम् । नमतीति विपरिणामं दर्शयति । ननु वचनमेतत्स्यात् । नेत्युच्यते । नैतन्नमतीति श्रूयते । कथं तर्हि । एवं नमतीति, अनुष्टुप्छन्दस इति भक्षमन्त्रं नमतीति । स एष ऊहो विकारेषूपपद्यते । तस्मादेते विकाराः । अतोऽनैन्द्रेष्वपि चोदकप्राप्तो मन्त्र ऊहितव्यो भवति । उच्यते । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेषु यतामिति । उच्यते । ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेषु सोमोऽनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । कथं पुनर्ज्ञायते, ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते

अनैन्द्रेष्वप्यूहेन प्रयोगो विकृतित्वात् । समानेऽपि कर्मणि प्रदानभेदात्प्रकृतिविकारभावो भविष्यति । ध्रुवचमसाश्चैन्द्राः प्रकृतिभूताः । कथमवगम्यते । ग्रहणमन्त्रेण सोमस्येन्द्रप्रदानाविषयत्वात् । भवति हि साधनवशेन साध्यस्य नियमः । तद्यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्रादेः । यत्र च सोमस्तत्र सर्वे तद्धर्माः । तेनैन्द्राणि प्रदानानि धर्मवन्ति । इतराणि त्वधर्मकत्वादतिदेशेन ग्रहीष्यन्ति । ततश्च सिद्ध ऊहः । तथा च सिद्धवत् ' नमति ' इत्यनूद्य ' अनुष्टुप्छन्दसः ' इति विशेषविधानमुपपत्स्यते । संस्थानां च विकारत्वमद्याप्यसिद्धमिति दर्शनं मन्यते । विकारत्वे त्वन्यथाऽस्त्येवोह इत्यदर्शनमेव स्यात् । ननु संस्था विकारभूतैवेत्यालिङ्गं विपरिणामदर्शनम् । नेति ब्रूमः । अग्निष्टोमान्तानां हि प्रदानानां समानविधानत्वे संस्थानां विकारत्वेऽपि प्रकृतिवद्विकृतावप्यविकृतस्यैवोपकारक-

चेति । मन्त्रवर्णात् । इन्द्राय त्वा वसुमत इत्येवमादिर्मन्त्र ऐन्द्रं सोमं वदितुं शक्नोति नान्यम् । तस्मादैन्द्रः सोमः । तेनैन्द्रेषु सोमधर्माः । अन्यानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि । अतो धर्मान्ग्रहीष्यन्तीति न्यायः । तस्माद्यथोदेवतमूहितव्यो मन्त्र इति ॥ २९ ॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम् । तत एवं सति चिन्तान्तरं वर्तिष्यते । सिद्धान्तः ॥ इन्द्रपीतस्येत्यदिमिन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषूहेन विनियोगाधिकरणम् ११ ॥

[१२] पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ ३० ॥ सि० सन्ति पुनरभ्युन्नीताः सोमाः शुक्रामन्थिप्रचार एव सवनमुखीयाः । तेषां होतुर्वषट्कारेऽनुवषट्कारे च चतुर्भिर्मध्यतःकारिणां चमसैर्हुत्वा होत्रकाणां चमसैः सकृत्सकृद्वषट्कार एव हुत्वा पुनः सशेषेष्वेव पात्रेषु सोमोऽभ्युन्नीतः । एवं हि तत्राध्वर्युः संप्रेष्यति । मध्यतः–कारिणां * चमसाध्वर्यवो वषटकृतेऽनुषट्कृते जहुत । होत्रकाणां × चमसाध्वंयव सकृद्धुत्वाशुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति ।

त्वसंभवात्कुतो विपरिणामदर्शनम् । ऐन्द्राणां तु प्रकृतित्वे तार्तीयसवानिकेष्वप्यग्निष्टोमादिषु विपरिणत एवेत्युपपन्नं विपरिणामदर्शनम् । (विशिष्टपदाक्षेपश्चैष = विपरिणामव्यपदेशः । न विधिनाऽनुष्टुप्छन्दः शब्दाक्षेप इति ।) तस्माद्यथादेवतमूह इति ॥ २९ ॥

(इति इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषूहेनविनियोगाधिकरणम् ॥ ११)

एवं पूर्वपक्षस्य एवाधिकरणे कृत्वाचिन्तयोहेविषयत्वं चिन्तयति । हुतेषु

---

* कंसचिन्हितपाठस्थानेऽयं पाठो व्याख्यानानुसारी भवितुमुचित इति भाति। शिष्टपदमपेक्ष्य चैष विपरिणामव्यपदेशो न तु विधित्सितानुष्टुप्छन्दःपदमपेक्ष्येति। शिष्टपदेत्यादिग्रन्थस्यायमाशयः । षोडशिन्यतिरात्रे च पितृदेवत्यप्रदाने श्रूयमाणे 'अनुष्टुप्छन्द इति भक्षमन्त्रं नमति ' इति वाक्य यद्यपि जगतीछन्दःपदे, ऊहस्थाप्रसक्तत्वान्न तदनुवादेनानुष्टुप्छन्दःपदमात्रविधिः पूर्वपक्षिणाऽपि वक्तुं शक्यते । तथाऽप्य स्मिन्मन्त्रे पदान्तरेऽपि तावदूहस्य तन्मते प्राप्तत्वाद्युक्तस्तत्रानुष्टुप्पदविशिष्टोहाविधिःछन्दःपदवत्त्वसाधर्म्याच्च जगतीपदस्थानत्वलाभः ।× होतृब्रह्मोद्गातृयजमानाश्चत्वारो । मध्यतःकारिणः । मैत्रवर्णब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राः षड्ढोत्रकाः ।

तत्र होत्रका नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ, मित्रं वयं हवामहे इति ब्राह्मणाच्छंसी इन्द्रम्, इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति । पोता मरुतः, मरुतो यस्य हि क्षये इति । नेष्टा त्वष्टारं पत्नीश्च, अग्ने पत्नीरिहाऽऽवह इति । आग्नीध्रोऽग्निम्, उक्षां नाय वशां नाय इति तत्र तैश्चमसैः पूर्वस्मिन्वषट्कार इन्द्र इष्टः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः । शेषास्तत्रेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । तत्र संदेहः । किं प्रस्थितदेवतायाश्चेन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां चोपलक्षणमुतेन्द्रो नोपलक्षयितव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणम् । कस्मात् । द्विशेषत्वात् । चमसे चमसे तत्र द्वयोः

चमसेषु सशेषेष्वेवाभ्युन्नीताः सोमा पुनरभ्युन्नीता इत्युच्यन्ते । तेषां तु यथा पुनरभ्युन्नीतत्वं यथा चेहचिन्ताविषयता तथा विभज्य दर्शयति । सन्ति दश चमसास्तेषां ये मध्यतःकारिणां ब्रह्मादीनां चत्वारस्तैर्होतुर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्द्विर्द्विर्हुतं होत्रकचमसैस्तु सकृद्वषट्कार एव हुतं, सर्वेषु चेन्द्रो देवता । ततश्चमसेषु सशेषेष्वेव सोमोऽभ्युन्नीय हूयते । कथमवगम्यते तत्सर्वं प्रैषेण दर्शयति । तत्र द्वितीये होमे होत्रका नानादेवता यजन्ति । मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ मित्रं वयं हवामहे, इत्यादियाज्याभिरेव दर्शयति । तत्र यदैते चमसा हुत्वा भक्षणार्थमानीयन्ते तदा द्वौ द्वौ शेषौ दृश्येते । पूर्वहोमशेषश्चैन्द्र उत्तरश्च मित्रावरुणादिदेवत्यः । तस्योपलक्षणे क्रियमाणे संदेहः ' किं प्रस्थितदेवता—अतिक्रान्तोऽपन्द्रि × उपलक्षयितव्य उत्तराश्च मित्रावरुणाद्या इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येत्येवमुतेन्द्रमित्रावरुणादय एव केवला इति । कुतः संशयः । किं देवतान्तरसंचारेण पूर्वदेवतासंबन्धोऽपनीत उत नेति । यद्यपनीतस्ततः केवलमित्रावरुणाद्युपलक्षणम् । अथानपनीतस्तत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीय इति । किं

×अतिक्रान्तः—अतिक्रान्तयागान्वयः अनेन च भाष्यस्थं प्रस्थितपदं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

शेषः। प्रकृतौ यस्यै हुतं तच्छेयस्तत्पीत इत्युक्तम्। इहापि तद्वदेव वदितव्यम्। तस्माच्चमसे चमसे द्वयोरुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ पू०

अपनीतं प्रस्थितदेवतायाः शेषं मन्यामहे। कुतः। मित्रावरुणादिभ्यस्तत्पात्रस्थमभ्याश्राव्यते। कथमेतत्। उच्यते। मित्रावरुणाद्यो हीज्यन्ते। तद्यथा, आचार्यशेषं देवदत्तो भुञ्जानो यदि शेषं पूर्णकाय प्रयच्छति। पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति। देवदत्तशेषं भुञ्ज इति, नाऽऽचार्यशेषम्। तस्मान्न प्रस्थितदेवता इन्द्र उपलक्षयितव्य इति ॥ ३१ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३२ ॥ सि०

न चैतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीय इति। तस्यापि ह्यसौ शेषः प्रत्यक्षमवगम्यते। नन्वपनीत इति। उच्यते। नासावपनीयते। सकृद्धुतांश्चमसानभिद्रोणकलशाद्द् गृह्णाति। सशेषश्चमसो लक्षणमन्य-

---

प्राप्तम्। सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमः 'सर्वेषामुपलक्षणम् द्विशेषत्वात्' इति ॥ ३० ॥

आश्रावणप्रत्याश्रावणादिभिः प्रदानकाले देवतान्तरसंवादादस्य द्रव्यस्यापनीता पूर्वदेवता। न च प्रकृतावपनीतदेवतासंबन्धोपलक्षणं कृतम्। तस्मादिहापि न कर्तव्यमिति ॥ ३१ ॥

अथवा नापनीतमिन्द्रस्य देवतात्वम्। कुतः।

देवतां यां यदुद्दिश्य द्रव्यं स्वत्वेन गृह्यते।
तस्यास्तदेव संबन्धि नान्यत्तन्मध्यपात्यपि ॥

स्योन्नीयमानस्य। न च चमसस्थो होतुमुन्नेतव्यः प्रेषितो वा। यत्तु यक्ष्यमाणा देवताः प्रति आश्रावित इति। उच्यते। आश्राव्यते तत्र देवताभ्यो न त्विदं वा तद्भृति। तत युद्धोतुं गृहीतं तदाश्रावितमिति गम्यते। न चाऽऽश्रावणवेलायां देवताभिसंबन्धः। यद्यदेवताभिसंबद्धं तदाश्राव्यते। तस्मादस्तीन्द्रशेषो भक्ष्यते च। अतः सर्वेषामुपलक्षणमिति। कृत्वाचिन्तैषा। नात्र प्रयोजनं वक्तव्यम्। पूर्वाधिकरणस्यैवैतत्प्रयोजनमवधार्यते ॥ ३२ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

शास्त्रलक्षणो हि देवतासंबन्धः शास्त्रेणैव ग्रहणवेलायां देवतार्थत्वं प्रक्रम्यते। यच्च प्रक्रम्यते तदेव समाप्यते नान्यत्। इह च वचनात्सशेषेषु चमसेष्वन्यदुत्तरदेवतार्थं द्रव्यं ग्रहीतव्यामिति गम्यते। तत्र चमसोपलक्षणत्वेनोपपन्नः शेषः। यदा च ग्रहणवेलायामस्य देवतार्थत्वं नावधृतं तदा प्रदानवेलायां यथागृहीतहोमात्संनिहितोऽप्यसावसंकल्पितत्वान्न देवतार्थो भवति। न वाऽस्य तदानीं संकल्पान्तरमास्ति। वचनाभावात्। न चेतरसंकल्पेन प्रसङ्गात्संस्पृश्यते। विभक्तवेलायां संकल्पितत्वात्। न च प्रदानकाले पुनः संकल्पान्तरमास्ति। सकृत्संकल्पितस्य पुनः संकल्पयितुमशक्यत्वात् न ह्येकमेव द्रव्यमसकृत्त्यज्यते। तस्मान्न प्रदानकाले संकल्पोऽस्तीति। यद्यपि तावद्देवता प्रत्यक्षं भुञ्जति तथाऽपि हंस इवोदकात्क्षीरं पश्चात्तनमेव सा सोमं विविच्य भुञ्जीत, किमुत यदोद्देशमात्रोपकारिणी देवता पुनरभ्युन्नीतस्यैवोद्दिश्यते न पूर्वशेषस्य। तेन पुनरभ्युन्नीते दीयमाने पूर्वशेषः केवलमुत्सृज्यते न तु दीयते। यस्तु भक्षणवेलायां तदेकदेशः कश्चित्सोऽनपनीतेन्द्रसंबन्धित्वात्तथैवोपलक्षयितव्य इति ॥ ३२ ॥

(इति पुनरभ्युन्नीतभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

---

[१३] पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥ पू०

अस्ति पात्नीवतो ग्रहः, यदुपांशुपात्रेणाऽऽग्रयणात्पात्नीवतं गृह्णाति इति । द्विदेवत्यानां शेषा आग्रयणस्थाल्यामुपनीताः । ततः पात्नीवतो गृह्यते । अथ हुते पात्नीवते तच्छेषे भक्ष्यमाणे भवति संदेहः । किमिन्द्रवाय्वादय उपलक्षयितव्या न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । उपलक्षयितव्याः । तेषामपि ह्यसौ शेषो यथा प्रस्थितदेवताया इति ॥ ३३ ॥

ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

अपनीयते हि स शेष इह, न यथापूर्ववत् । तत्र हि पात्रलक्षणत्वेन संकीर्त्यते न सोमो ग्राह्यत्वेन । इह तु आग्रयणाद् गृह्णाति, इति स्थालीस्थः सोमो निर्दिश्यते होतुं यक्ष्यमाणदेवतां प्रति । ननु

पूर्वापवादार्थमारम्भः । द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्यस्थाल्यां निक्षिप्यन्ते । ततोऽपि पुनराग्रयणस्थाल्यामागच्छन्ति । ततश्च पात्नीवतग्रहणं श्रूयते 'उपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणात्गृह्णाति' इति । तस्य हुतशेषे भक्ष्यमाणे पूर्ववदेवेन्द्रवायुपत्नीवत्पतिस्यैवमाद्युपलक्षणं* कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ ३३ ॥

नैतत्पूर्वेण सदृशम् । कुतः ।

यस्य ग्रहणवेलायां संनिधिः सोऽपनीयते ।
संहतेन हि संकल्पः कर्तव्यस्तत्र चोद्यते ॥

आग्रयणप्राप्तेषु हि द्विदेवत्येषु पत्नीवत्संकल्पश्चोद्यते । तत्र यद्यपि तावत्परकीय एव संकल्पस्तथाऽपि प्रसङ्गसिद्धिरनिवार्या किमुत यदा सोऽपि संकल्पनीयः श्रुत एव । तथा हि

योऽपैत्याग्रयणात्सोमः स पात्नीवत इष्यते ।
शेषश्चैव ततोऽपैति तेन संकल्प्यते तदा ॥

---

* नाय्विन्द्रवायुमित्रावरुणाश्विपत्नीवत्पीतस्येत्येवमूहप्रकार आदिशब्देन सूचितः ।

स्थाल्यामाग्रयणोऽनाग्रयणश्च । तत्र यस्तस्मादाग्रयणाद् गृह्यते, स पात्नीवतः । यस्तु संपातान्नासौ पात्नीवत इति । उच्यते । आग्रयणोऽपादानम् । तस्माद्योऽपैति, आग्रयणोऽनाग्रयणो वा स सर्वः पात्नीवतः । आग्रयणाच्चैष सर्वोऽपेतः ।

नन्वनाग्रयणादप्यपेतः । नैष दोषः । आग्रयणात्तावदपेतः । तेनाऽसौ पूर्वदेवताभिः पीत इति न शक्यते वक्तुम् । यो हीन्द्रार्थस्य सोमस्यावयवः शेषः स इन्द्रपीत इति प्रकृतावुच्यते । इहापि तद्वदेव पूर्वदेवतार्थस्यावयवो वादितव्यः । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवाय-

---

यदा: ह्याग्रयणं पात्नीवतं करोतीति श्रूयेत ततः संनिहितोऽप्यनाग्रयण-त्वाच्छास्त्रबलेन शेषः कथंचित्संकल्पादपनीयेत । अत्र पुनः ‘ आग्रयणाद् गृह्णाति ’ इति श्रूयते । नाऽऽग्रयणस्याऽऽग्रयणामिति वा । तद्यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्युक्ते कङ्ककुररादिपत्रमपि प्रतीयते । वृक्षस्यापादानमात्रोपक्षीणत्वात् । एवमिहाप्याग्रयणादपेतत्वं पत्नीवत्संबन्धकारणं नाऽऽग्रयणत्वम् । समानदेशयोश्च संपाताग्रयणयोर्य एवापैति स एवाऽऽग्रयणादपेत इति शक्यते वक्तुम् । तावच्चेह निमित्तम् । यत्तु तन्मिश्रादनाग्रयणादप्यपैति न तत्प्रतिषेधे विधौ वोपयुज्यते । न ह्यनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति वचनमस्ति । यदि वाऽयमर्थः स्यात्ततो योऽप्याग्रयणस्ततोऽपैति सोऽप्याग्रयणानाग्रयणापेतत्वादपात्नीवतः प्राप्नोति । तस्मादाग्र णादेवेत्यस्याशक्यत्वादप्रमाणकत्वाच्चावश्यमेवमाश्रयितव्यम् । आश्रय-णात्तावदपेत इति । तच्च संपातस्याप्यविशिष्टमित्युपपन्नं देवतासंबन्धि-त्वम् । न च पूर्वदेवतार्थत्वमनपनीयोत्तरसंबन्धोऽवकल्पत इत्युपपन्नं पूर्ण-कभोजनवदनुपलक्षणम् । ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्थस्तस्यैवायमवयव इति— भूतपूर्वगत्यभिप्रायम् । आचार्यस्तु स्वयमेवैनमभ्युपगमयामीति मन्वानः परिहसति तावत् । न हि हुतस्यावयवो दृश्यत इति । न हि हुतादन्यत्तस्या देवताया

---

* संपातः—द्विदेवत्यशेषः ।

मवयवः । नेति ब्रूमः । न हि हुतस्यावयवो दृश्यते । ननु प्रकृतावपि हुतस्यावयवो न दृश्यते । उच्यते । हुताहुतस्य समुदायस्य तत्रावयव उपलक्ष्यते तद्देवतस्य । नन्विहापि समुदाय एवाऽऽसीत्तद्देवत्यः । तस्यैवायमवयवः । नेत्युच्यते । आसीदयं समुदायस्तद्देवत्यः । इदानीं तस्यावयवोऽन्यदेवत्यो जातः । तेन समुदायस्तद्देवत्यत्वादपेतः । आह । पूर्वदेवतापीतस्यासाववयव आसीत्तेन भूतपूर्वगत्या भविष्यति । उच्यते । प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याऽभिधानं कृतम् । इहापि तद्वदेव न कर्तव्यमिति । अपि चेन्द्रदेवत्यस्तत्रेन्द्रपीत इत्युक्तम् । अनपनीता च तस्येन्द्रदेवत्यता । अस्य पुनः पूर्वदेवतासंबन्धोऽपगतः । तस्मान्नात्र पूर्वदेवतोपलक्षणीयेति ॥ ३४ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ पात्नीवतभक्षणे-इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

[१४] त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३५ ॥ पू०

आस्ति पात्नीवतः सोमः । तत्र मन्त्रः; अग्ना इ पत्नीवन्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब, इति । तत्र संदेहः । किं त्वष्टोपलक्षयितव्यो न वेति । किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्यः । कुतः । पानात् । पानं श्रूयते । सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब, इति । तेनायमग्नये पत्नीवते सह त्वष्ट्रा दीयत इति गम्यते । यस्मै च येन सह दीयते, उभाभ्यां तद्दीयते ।

विद्यते तस्यापनीतत्वादित्यभिप्रायः । परस्त्वव्युत्पन्नाभिप्राय आह—ननु प्रकृतावपीति । संकल्पवेलायां तत्र देवताव्यपदेश इत्युत्तरम् । इतर आह—अत्राप्येवमेवाऽऽसीदिति । सिद्धान्तवादी वदति । एतदेव प्रकृतिविलक्षणमिति । न चापनीतस्य तत्रोपलक्षणं कृतम् । इह तु स्फुटमपनीतत्वमुक्तम् । तस्मात्पत्नीवानेवोपलक्षणीय इति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

(इति पात्नीवतभक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

एवं तत्सहदानं भवति। यथा देवदत्ताय यज्ञदत्तेन सह शतं दीयतामित्युक्ते तत्रोभाभ्यामपि दीयते। तस्मात्त्वाष्ट्रोऽप्यसौ सोम इति त्वष्टोपलक्षयितव्यः। असावपीन्द्र एव पिबतीति ॥ ३५ ॥ क० पूर्व० ॥

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

नैतदेवम्। शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्चाग्नेः पत्नीवतः पानमाह त्वष्टुः सहभावमात्रम्। न ह्यननुष्ठीयमाने सहभावः सिध्यतीति त्वष्टरि पानमनुमीयते। ननु त्वष्ट्रे पानं चोदितम्। सत्यं चोदितं मन्त्रवर्णेन न चोदनया। चोदना हि पात्नीवतं गृह्णातीति। लोके तु कार्यं दृष्ट्वा चोदितमचोदित-

---

तस्मिन्नेव पात्नीवते पत्नीवता सह पातृत्वनिर्देशान्मान्त्रवर्णिकं त्वष्टुर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षः ॥ ३५ ॥

नैवोपलक्षयितव्यस्त्वष्टा। कुतः।

मन्त्रचोदकयोस्तावदतुल्यत्वं बलाबले।
पातृत्वेनाप्यतुल्यत्वं सह मात्राऽभिधानतः ॥

विधौ हि केवलः पत्नीवान्देवता नान्यसाहितः। तद्धितेनासौ चोद्यते। न च तद्धितोऽन्यसापेक्षादुत्पद्यते। तेनापि मान्त्रवर्णिकी दुर्बला। न च मन्त्रवर्णस्य तद्देवतात्वकल्पनया विना कर्मानङ्गत्वम्। पत्नीवदभिधानेन तत्सिद्धेः। न च त्वष्टुरभिधानमन्यथा नोपपद्यते। स्तुत्यर्थमात्रत्वेनोपपद्यमानत्वात्। अत एव च मन्त्रार्थो भवति यस्त्वं त्वष्ट्रा सहितः स सोमं पिबेति। इतरथा पातृत्वेनैव तावत्कीदृशं देवताभिधानं, देवताया उद्देशमात्रोपकारित्वात्। किं पुनर्यदा तत्रापि साहित्यमात्रश्रवणात्केवलमुत्प्रेक्षा। न चासावैकान्तिकी। विनाऽपि कार्ययोगित्वेन सहशब्दप्रयोगात्। तद्यथा। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। तत्र

मप्यनुष्ठीयत एव । लोकतश्चैतत्परिच्छिन्नं, नैवंजातीयकेन वाक्येन त्वष्टुः सोमः कृतो भवतीति ॥ ३६ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

[१५] त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३७ ॥ सि ०

तस्मिन्नेव पात्नीवते मन्त्रः ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व, इति । तत्र संदेहः । किं त्रयस्त्रिंशतं देवानामुपलक्षणं कर्तव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । त्रयस्त्रिंशतं देवानुपलक्षयेत् । कथम् । दीयते हि सोमस्त्रयस्त्रिंशते देवेभ्यः । एवं ह्यग्निमग्नीदधीच्छति, आयाहि अग्नेऽर्वाचीनं, त्रयस्त्रिंशता देवैः सह समानं रथमधिष्ठाय नानारथैर्वा, विभान्ति हि तेऽश्वाः । तदिममनुष्वधमावह त्रयस्त्रिंशतं पत्नीवतो देवानागमय तर्पय चेति । अत्र हि, अग्निमग्नीदधीच्छति त्रयस्त्रिंशतो देवानां तृप्तय इति गम्यते । यत्प्रधानश्चात्र मन्त्रस्तत्परः सोमः । तस्मादुच्यते त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति । ननु चोदनायां

ह्येतावानेवार्थो विज्ञायते सत्स्वपि दशसु पुत्रेषु सैव वहतीति तस्मान्न त्वष्टुर्देवतात्वमवगम्यते । अतो नोपलक्षयितव्यः ॥ ३६ ॥

(इति पात्नीवतभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अधिकरणातिदेशोऽयम् । एतावता तु विशेषेणातुल्यत्वाशङ्का । येन य एवासावग्निर्देवताभूतः स एवात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेषु भोक्तृषु परिवेष्टृत्वेन विनियुज्यते । तेन मन्त्रवर्णात्तेषामेव प्राधान्येन देवतात्वं विज्ञायते । गुणभूतोऽग्निः । पूर्वत्र च सहत्वमात्राभिधानादतुल्यत्वेन त्वष्टा निराकृतः । तदिह विपरीतमतुल्यत्वम् । पत्नीवत्त्वगुणमात्रदेवतात्वप्रतिपादनमात्रार्था× च तद्धितचोदना । सा यथा

× पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया देवतात्वप्रतिपादनमात्रार्था तद्धितयुक्ता चोदना 'पात्नीवतं गृहणाति ' इतीत्यर्थः ।

पत्नीवान्केवलोऽग्निर्देवतात्वेन श्रूयते। सत्यम्। चोदनायां पत्नीवान्देवतात्वेन श्रूयते न तु देवतान्तरं निषिध्यते। किमतो यद्येवम्। एतदतो भवति। मान्त्रवर्णिकास्त्रयास्त्रिंशद्देवा अविरुद्धाश्चोदनायां प्रतीयन्त इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न त्रयस्त्रिंशद्देवा उपलक्षयितव्या इति। नात्र मन्त्रेऽग्निराह्वाता परिवेष्टा वा तर्पयिता वाऽध्येष्यते। नात्र त्रयस्त्रिंशद्देवेष्विष्टेषु प्रयोजनं निर्वर्त्यते। कस्तर्हि यष्टव्यः। पत्नीवान्। कुत एतत्। स हि चोद्यते, पात्नीवतं गृह्णाति, इति। ननु मान्त्रवर्णिकानां त्रयस्त्रिंशतो देवानामत्र संकीर्तनम्। उच्यते। परार्थत्वेन ताः संकीर्त्यन्ते। कथम्। न ह्यप्रत्तमग्नेस्तद्भवति। न

' अग्ना वा पत्नीवाः ' इति मन्त्रवर्णात्प्राप्नुवताऽग्निना गुणिना न विरुध्यते। एवं त्रयस्त्रिंशताऽपि देवैः। आविशिष्टो हि तेषामपि मन्त्रवर्णः ' पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवान् ' इति। न च चोदनया देवतान्तरं प्रतिषिद्धम्। येन मन्त्रवर्णगम्यं नेष्यते। न च मान्त्रवर्णिक्यां चोदितापरित्यागेन गृह्यमाणायां काश्चिद्विरोधः। न च प्रमाणान्तरगम्यायां तद्धितस्य सापेक्षत्वम्। यदि स एव त्रिंशदपेक्षं पत्नीवन्तं विदध्यात्ततः सापेक्षदोषं प्रतिपद्येत। मन्त्रस्य तु सापेक्षमपि वदतो नैव काश्चिद्विरोधः। समुच्चयाश्रयणाच्चाविरोधित्वम्। कथं तुल्यार्थयोः समुच्चय इति चेत्। न स्यात्समुच्चयः। यदि मन्त्रेणोभयपरामर्शो न क्रियते। स तु चोदनावगतमग्निमपरित्यजन्नेव परिवेष्टृत्वेन च सिद्धं देवतात्वमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमाह। तस्मात्समुच्चये सति सर्वेषामुपलक्षणम्। तन्मन्त्रव्याख्यानेन दर्शयति—याज्यामभिदधदेवं ह्यग्नेरग्नीदध्येषणं करोति। सन्मानपूर्वको नियोगोऽध्येषणम्। तदेवं क्रियते आयाहीति। छन्दसि ' व्यवहिताश्च+' इति व्यवहितस्याऽऽङः प्रयोग ऐभिरिति। उपरि वक्ष्यमाणत्रयस्त्रिंशता देवैः सहैकरथारूढोऽथविभवाद्वा नानारथारूढः। ततश्चार्वागागत्य तांश्च पत्नीवतस्त्रिंशतं देवान्, अनुष्वधं—स्वधां—अन्नं सोमाख्यमनु ÷ आवह ततश्च मादय—संतर्पयेत्यर्थः।

+ (पा० सू० १—४—८२)। ÷ अनु उपलक्षणीकृत्य।

च परकीयस्य दानमवकल्पते । तस्मात्, त्वममूभ्यस्त्रयस्त्रिंशद्देवताभ्यो देहीत्यसमञ्जसं वचनम् । अग्नये त्वनेन दानमुक्तं भवति। कथम् । ईशानो हि विलम्भयति द्रव्यम् । तदिह विलम्भनं संकीर्तयन्न त्वमस्य ईशान इति प्रत्याययति।

ननु मादयस्वेत्युच्यते न विलम्भयेति । उच्यते । न हि माद्यन्ति देवताः । तस्मान्मदकरणसंकीर्तनमदृष्टाय स्यात् । दृष्टाय तु त्यागसं-

---

तेन स्फुटमेषां भोक्तृत्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । त्रयस्त्रिंशतो नोपलक्षणीया इति । कुतः ।

चोदितार्थानुरोधेन मन्त्रः सर्वः प्रवर्तते ।
तेन त्वष्टृवदेवात्र त्रिंशताऽग्नेरभिष्टुतिः ॥

पात्नीवतचोदनार्थस्मरणहेतुना मन्त्रेण न शक्यमचोदितमग्नेः परिवेष्टृत्वमितोषां च भोक्तृत्वं प्रकाशयितुम् । अतो मन्त्रस्य परार्थत्वान्न चोदनामतिक्रम्य स्वातन्त्र्येण त्रयस्त्रिंशत्प्रकाशनसामर्थ्यमवकल्पते । विधानसामर्थ्यं तु दूरभ्रष्टमेव । न च त्रिंशतो देवतात्वमेव स्मारयति चोदिताग्न्यैश्वर्यप्रकाशनपरत्वेन त्रयस्त्रिंशत्प्रकीर्तनात् । कथम् ।

अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य + दातृत्वं यस्य कीर्त्यते ।
तदसंभाव्य मुख्यार्थं ऐश्वर्यार्थं प्रतीयते ॥

यदि ह्यप्रत्तावस्थमेव द्रव्यं त्वं देहीति मुख्यमेवोच्यते, ततः प्रतारणमेव स्यात् । अथ तु त्वमेवात्र दाता स्वामी न वयं स्वामिन इत्येतत्परं भवति । यथा लोके कश्चिदुच्यते किं त्वयि भवति निमान्त्रिते त्वयैवान्ये निमन्त्रणीया इति । ततो वाक्यं संबद्धं भवति । चोदितकरणाच्च दृष्टार्थं भवति । मादयस्वेत्यपि मुख्यस्य मदस्यासंभवादेतेभ्य ÷ इत्येतल्लक्षयति । दातृत्वमप्यग्नेर्दृष्टार्थमेवेति

+ अप्रसिद्धेतिकारिकाया अयमर्थः—यस्यान्यतोऽप्रासिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वं कीर्तितं प्रतीयते । न हि तस्य दातृत्वकीर्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपोऽर्थः संभावनार्ह इति नवर्णमध्याहृत्य ज्ञेयः ÷ मदस्यासंभवादिति—शब्दरूपत्वाद्देवताया विग्रहादिपञ्चकाभावादिति शेषः ।

कीर्तवं लक्षणया । लक्षणा ह्यदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । प्रमाणाद्धि सा भवति । ननु त्यागेऽपि लक्ष्यमाणेऽग्निः कर्ताऽधीष्यते । तदुच्यते । अग्नेरप्यध्येषणाऽदृष्टायैव । तस्मादग्नेरैश्वर्यकरणमेतद्वाक्यं लक्षयतीति न्याय्यम् । अपि च पात्नीवतं सोमश्चोद्यते, पात्नीवतं गृह्णाति, इति ।

ननूक्तं मान्त्रवर्णिकं व प्रतिषेधति चोदनेति । उच्यते । तदपि मान्त्रवर्णिकं नास्तीत्युक्तम् । अपि च, सामर्थ्यात्प्रतिषेधतीति गम्यते । न हि सापेक्षः पत्नीवच्छब्दस्तद्धितार्थेन संलक्ष्यते । तस्मात्केवलः पत्नीवान्देवतेति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो वर्णनीयः । तस्माद्यथैवास्माभिर्वर्णितो मन्त्रस्तथैव भवितुमर्हतीति । पत्नीवांश्चाग्निः । अग्ने पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते । तस्मादग्निरुपलक्षयितव्यो न त्रयस्त्रिंशद्देवता इति ॥ ३७ ॥ क० पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

षेप्रदानलक्षणार्थं विज्ञायते । विस्पष्टं च तद्धितेन यदन्यनिरपेक्षमवगतं तन्मन्त्रानुरोधेन बाधितं न स्यात् । कथं पुनः पात्नीवतमिति चोदितेऽग्निर्देवताऽवगम्यते न पुनस्त्रयस्त्रिंशद्देवता स्यात् । अत आह पत्नीवांश्चाग्निरिह गृह्यते, न त्रयस्त्रिंशत्, अग्ने पत्नीवन्निति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । ननु त्रिंशताऽपि सह सामानाधिकरण्यमस्ति 'पत्नीवतास्त्रिंशतम्' इति । सत्यमस्ति । तथाऽप्यत्राग्निः पत्नीवान् गृह्यते । तद्धितनिर्देशेन हि प्रातिपदिकार्थस्य संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । तत्र प्रातिपदिकार्थानन्यथासंभवादेकवचनान्तेन + विग्रहो भवति । पत्नीवान्देवताऽस्येति । त्रिंशच्च नित्यं बहुवचनान्तः । तस्मान्न तेभ्यस्तद्धित इति देवतात्वाभाव इति ॥ ३७ ॥

(इति पात्नीवतभक्षणे त्रयस्त्रिंशतोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

+ प्रातिपदिकार्थानन्यथेति । अयमाशयः—निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां काल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वात्कल्पनेनानुपपत्तौ परिहनायां द्वित्वादिकल्पने प्रमाणाभाव इति ।

[१६] वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३८ ॥ सि०

अस्त्यनुवषट्कारदेवता । सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति, इति । तत्र संदेहः । किमनुवषट्कारदेवतोपलक्षयितव्या न वेति । किं प्राप्तम् । उपलक्षयितव्येति । न तत्र पारार्थ्यं किंचित्पूर्ववदुपलक्ष्यते । तस्मादुपलक्षयितव्येति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । अनुवषट्कारदेवता नोपलक्षयितव्या । कर्तृवत् यथा कर्ता नोपलक्ष्यते होतृपीतस्याध्वर्युपीतस्येति एवमेवानुवषट्कारदेवताऽपि । न हि सा प्रकृतावुपलक्षिता । यच्च नाम प्रकृतौ कृतं तदिह करणीयम् । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥ क० भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३९ ॥

अनुवषट्कारदेवतायाश्चोदनया मन्त्रवर्णेन च देवतात्वमैकान्तिकम् । तस्मादुपलक्षणीया इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

यथा पश्चात्तनः पाता पूर्वपानुपलक्षणम् ।
अप्राकृतं न कुर्वीत तथैनामपि देवताम् ॥

न ह्येषा प्रकृतावुपलक्षिता । न चेह प्राकृतकार्यापन्ना । तस्मान्नोपलक्षयितव्येति ॥ ३८ ॥

(इति अनुवषट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

स्थितादुत्तरम् +न यथादेवतमूहः । किं तर्हि । अनैन्द्राणाममन्त्रकमेवेति । कुतः ।

तुल्यप्रकरणा ह्येषा ज्योतिष्टोमक्रियेष्यते ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेष्टा न चाऽऽत्मैवाऽऽत्मनः क्वचित् ॥

+ इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्रकत्वस्य यथादेवतं च ' इति सूत्रेण कृतमाक्षेपमपेक्ष्येत्यर्थः ।

स्थितादुत्तरमुच्यते । नैतदस्ति । यदुक्तमूहेन मन्त्रवद्भक्षणं कर्तव्यमिति । अमन्त्रकं भक्षणं कर्तव्यम् । कस्मात् । उच्यते । समानविधानत्वात् । नास्त्यत्र प्रकृतिविकृतिभावः । कथम् । प्रकरणस्य तुल्यत्वात् । यल्लिङ्गमुक्तं छन्दःप्रतिषेधः स इत्युच्यते । तृतीयसवनत्वाज्जगतीछन्दस इति प्राप्ते, अनुष्टुप्छन्दस इति षोडशिनि भक्षमन्त्रं नमतीति समानविधानेऽप्यवकल्पते । यत्तूक्तम्--ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते चेति । नैत ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना यागाः । एकस्यैवैतेऽभ्यासाविशेषाः । न चाभ्यासाविशेषाणां धर्माः । गुणत्वात् । सर्व एते यागधर्माः । तेन कृत्स्ना यागस्य चोद्यन्ते सोमधर्माः सोम-

---

यदि ह्यभ्यासाः पृथक्कर्माणि भवेयुस्ततः प्रकृतिविकारभावः स्यात् । न त्वेवमस्ति । न चैषां सोमो धर्मा वा केनाचिद्विहिताः । येन तु प्रकारेणैको गृह्णाति तेन सर्वे । यथा वक्ष्यति तद्वत्सवनान्तरे* ग्रहाम्नानम्, इति । न च मन्त्रवशेनैन्द्रविषयता सोमस्य । प्रत्यक्षया श्रुता सर्वविषयत्वबोधात् । न च यथाऽनारभ्यवादनाऽऽहवनीयः सर्वहोमार्थ इति तद्रहितकर्मान्तराभावादाहिताग्नेराधिकारः, एवमिह मन्त्रः सर्वसोमार्थः । प्रकरणपठितः सामर्थ्यादिन्द्रार्थं प्रकाशयिष्यति । अन्यस्तु तेनाप्रकाशित एव ग्रहीष्यते मास्यते वा । अथवा विवेकाभावात्सर्वस्मिन्नेव गृह्यमाणे संकल्पमात्रेण व्यवस्थास्यते । अथवा सुब्रह्मण्यावन्मुख्यतयेन्द्रप्रकाशनार्थो भवति । तत्प्रभृतये देवतासमुदायायेत्यर्थः । अथवा विधिशब्दे वसुमत्त्वस्याभावात्तद्गुणप्रकाशनं व्यर्थमिति वसुमत्त्वेनेतरदेवतासहितायेत्येतदभिधीयते । तस्मात्सर्वत्र समानविधानः सोमः । ततश्च विकारत्वाभावः । यत्त्वनुष्टुप्छन्दसो = विनामविधानाद्विकृतित्वमिति तत्समानविधानत्वेऽपि तृतीयसवनत्वाज्जगच्छन्दस्त्वे प्राप्ते विशिष्टविधानत्वेनोपपत्स्यते ।

---

* (अ०३पा०६अ०९सू०३०) = 'यल्लिङ्गमुक्तम्' इति भाष्यमसंबन्धिपदव्यवायात्तत उत्कृष्याधुना व्याकरोति--यत्त्वित्यादिना । जगतीच्छन्दस इति पदस्थानेऽनुष्टुप्छन्दस इति पदप्रक्षेपः कार्य इत्यर्थः ।

श्चेति । यच्चैन्द्रो गृह्यते मीयते चेति । इन्द्रस्य मन्त्राभ्नानान्मन्त्रेण ग्रहणं प्रकाशयितव्यम् । इतरासां देवतानां ध्यानादिनेति । तस्मादनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति ॥ ३९ ॥ क० अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ क्त्वाचिन्तारूपम् ॥ १७ ॥

[१७] ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

एवं स्थिते चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्नः सोमः । ऐन्द्राग्नं गृह्णाति, इति । तत्र संदेहः । किं मन्त्रवद्भक्षणममन्त्रकं वेति ।

अथवा संस्थानां विकारत्वादुपपन्न एवात्रोह इत्यदर्शनमेव । तस्मादैन्द्रेष्वेव भक्षणमन्त्रो मानग्रहणवच्च न तद्वशेन भक्षानियम इत्यन्येषाममन्त्रकं भक्षणम् ॥ ३९ ॥

(इति इन्द्रपीताधिकरणोक्तद्वितीयोहपूर्वपक्षनिराकरणम् ॥)

अथ यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता तत्र किमिन्द्रपीतव्यपदेशोऽस्ति नेति संदेहेऽस्तीति ब्रूमः । कुतः ।

न देवतात्वमिन्द्रस्य तत्पीतत्वेन कथ्यते ।
तेन नाऽऽग्नेयतुल्यत्वमसामर्थ्यादिहेष्यते ॥

आग्नेये हि यजमानसंकल्पो विशेषणत्वेन संकीर्त्यते । स च तद्धितेनान्यनिरपेक्षाग्निविषय उपात्त इति सापेक्षं न प्रतिपादयति । अत्र पुनरिन्द्रपीत इति संप्रदानव्यापारो विशेषणम् । स चोभयोरपि संकल्पमानयोः प्रत्येकं केनाचिदंशेन विद्यते । यस्य च यावान्व्यापारः स तेन पातेत्युपलक्ष्यते । तेनैन्द्राग्नस्येन्द्राग्निभ्यां * पिबद्भ्यामर्धमिन्द्रपीतमर्द्धमाग्निपीतमिति शक्यं वदितुम् । न च ×

---

* ' यस्य ह्यवयवान्तरम् ' इति भाष्यं पूर्वभाष्येणासंबद्धत्वादुत्कृष्य व्याख्येयतां मत्वा कथमुभाभ्यां पेये, एकस्य पातृतेतिशङ्कानिरासार्थतया ' तस्येन्द्राग्निभ्याम् ' इति भाष्यं तावदादौ—व्याचष्टे—तेनैन्द्राग्नस्येत्यादिना । × हुतविषयत्वात्पीतत्वव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्येऽपि हुतशेषस्य नेन्द्रपीतत्वमिति शङ्कानिरासार्थं ' यस्य हीति ' पूर्वमुपेक्षितं भाष्यमधुना व्याचष्टे—न च वर्तमानस्येत्यादिना ।

किं प्राप्तम् । ऐन्द्राग्ने तु मन्त्रः स्यात् । यस्य हीन्द्राग्नी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि स इन्द्रपीत इति व्यपदेष्टुम् । यस्य ह्यवयवान्तरमिन्द्रेण पीतं, स इन्द्रपीतः । तस्यैन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्यां पीतमवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मान्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥ क० पूर्व० ॥

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४१ ॥ सि०

नास्यावयवान्तरमिन्द्रेण = पीयते । न चावयवान्तरेणेन्द्रपीतेन ÷ तत्पीतं भवति । तेन पीत इति लक्षणाशब्दोऽयम् । इन्द्रमुद्दिश्य यः संकल्पितः, इन्द्रो यस्य देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य ताद्धितार्थेनासंबन्ध एवं समासोऽपीन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य नावकल्पते । तदुक्तं, व्यवस्था× वाऽर्थसंयोगादिति । आह । ननु

वर्तमानस्य साक्षादिन्द्रपीतत्वामिति हुतावयवद्वारेण व्यपदेशः । न च तस्येयत्तानियमोस्ति, एतावता पातेन व्यपदेष्टव्य इति । तस्माद्विशेषणोपपत्तेर्मन्त्रवद्भक्षणमिति ॥ ४० ॥

सत्यं यदि देवताव्यापारः पातृत्वमिह विशेषणं स्यात्तत ऐन्द्राग्नोऽपि गृह्येत । न त्वस्माकं देवता पिबति । किं तर्हि । संकल्पविषयत्वेनैवोपयुज्यते । न च मिश्रसंकल्पेऽन्यतरव्यपदेशः संभवति । तद्धितवत्समासस्य सापेक्षेष्वप्रवृत्तेः । तस्मादाग्नेयचतुर्धाकरणवदेव केवलेन्द्रदेवत्यविषयात्वान्नैव व्यपदेश उभयदेवत्यः संभवतीति मन्त्रानिवृत्तिः । अनेनैव च विशेषेणास्यापुनरुक्तत्वम् । यत्पूर्वपक्षवादी न देवतात्वमिह विशेषणं, किं तर्हि, संप्रदानगतं पातृत्वं, तच्च प्रत्येकमप्यस्तीति मन्यते । सिद्धान्तवादी तु मुख्यपातृत्वासंभवाद्देवतात्वमेवानेन लक्ष्यत इत्यापादयति । यद्यपि च मुख्यं पातृत्वं देवताया भवेत्तथाऽपि द्रव्यस्य तत्पीतत्वमशक्यं वक्तुम् । कथम् ।

= अस्यावयवान्तरम्—सोमस्याहुतमवयवान्तरम् । + अवयवान्तरेणेन्द्रपीतेन तत्पीतामितिहुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीति पदशोऽर्थः × (अ० ३ पा० १ अ० १५ सू० २७) ।

तेनैवाधिकरणेनैतद्गतं किमर्थं पुनश्चिन्त्यत इति । उच्यते । यत्तत्र विचारितं सिद्धमेव तत्कथं पुनर्विचार्यते। नैव साकाङ्क्षस्य देवतासंबन्ध इति। नैवेह देवतासंबन्ध इति पूर्वः पक्षः । पानमात्रसंबन्धोऽत्रेति । पानमात्रसंबन्धेन यत्र द्वाभ्यां पीयते तत्रैकेन देवतासंबन्ध इत्युत्तरः पक्ष । नस्मान्न पुनरुक्तमिति ॥ ४१ ॥ क० सिद्धान्तः। ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् १८॥

[१८] छन्दश्च देवतावत् ॥ ४२ ॥ पू०

अस्मिन्मन्त्रे गायत्रच्छन्दस इत्युच्यते। तत्र संदेहः। किमेकच्छन्दसि सोमे मन्त्र उत नानाछन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत्। यथाऽन्यसहितेन्द्रे न मन्त्र एवमनेकच्छन्दस्के सोमे न स्यान्मन्त्र इति । अत्रापि हि गायत्रछन्दस इति सविशेषणस्य समासो नावकल्पते ॥ ४२ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

यो हि तावद्धुतः सोमः स नैवमभिधीयते ।
न च तस्येन्द्रपीतत्वादहुतस्येन्द्रपीतता ॥

चमसस्थो हीन्द्रपीतत्वेन व्यपदिश्यते। न चासाविन्द्रपीतः, हुतविषयत्वादिन्द्रपीतव्यपदेशस्य। तस्मादवश्याविद्यमानधर्माभिधानादिन्द्राय संकल्पित इन्द्रपीतः प्रत्येतव्यः। ततश्चाऽऽपन्नं देवतात्वमेवोपलक्षणमिति। न च हुतसोमगतं पीतत्वं तत्रोपचरितुं शक्यम्र। आत्मधर्मेणैव संकल्पेनाभिधानोपपत्तेः । एकदेशेऽपि हि हूयमाने सर्वमिदं द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यज्यमानं यागं साधयति । अतोऽसौ निर्वपतेरिव यजिरेवात्र पिबतेरर्थः। तेनैन्द्रयागसाधनादिन्द्रपीतप्रत्ययसामर्थ्यान्मन्त्रनिवृत्ति ॥ ४१ ॥

(इति ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम्र ॥ १७ ॥)

इदमपवादाधिकरणम्। तत्र पूर्ववदेव तावत्सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासाभावाद्गायत्रच्छन्दस्त्वानुपपत्तेर्यत्र केवला गायत्र्युपयुक्ता स एव मन्त्रेणाभिधातव्यो नान्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४२ ॥

सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥ ४३ ॥ सि०

सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात्। कुतः। अभावादेकच्छन्दसः। नैव कश्चिदेकच्छन्दाः सोमोऽस्ति। तेन यथाभूतोऽयं यथाभूतस्य च्छन्दो विशेषणम्। तस्मादनेकच्छन्दस्के सोमे मन्त्रः स्यादिति ॥ ४३ ॥ क० सिद्धान्तः॥ गायत्रच्छन्दसइत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्केविनियोगाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्
सवनाधिकारो हि ॥ ४४ ॥ अ० ॥ ११ ॥ सि०

यदुक्तमनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणमिति। तन्न। सर्वेषां समन्त्रकं भक्षणमिति। यथासमाम्नातश्च मन्त्रः स्यात्। न इन्द्रपीत इति सोम उच्यते। किं तर्हि। सवनम्। प्रातःसवनशब्देन सामानाधिकरण्यात्। ननु सोमेऽपि षष्ठी। सत्यमस्ति षष्ठी, न तु तेन सामा-

---

यत्र नामोपपद्येत निरपेक्षं विशेषणम्।
सापेक्षस्याग्रहस्तत्र न तु यत्रापि नास्ति तत् ॥

उक्तं ÷ ह्येतच्चतुर्धाकरणेऽपि। यदि केवलाग्निदेवत्यः प्रकरणे न स्यात्ततः सापेक्षदेवत्योऽपि गृह्येतेति। तदिह केवलेन्द्रदेवत्यसद्भावादिन्द्रपीतत्वं सापेक्षेन्द्रदेवत्यान्निवृत्तं न तु केवलगायत्रच्छन्दस्त्वं कस्यचिदस्ति। त्रयाणामपि वेदानां क्वचित्साधनांशे छन्दोन्तराणामवश्यंभावित्वात्। अतो रथंतरसामत्वमिव नानाछन्दस्कास्वेव गायत्रच्छन्दस्त्वम्। अत एव नित्यसापेक्षेषु नैतद्भविष्यति सापेक्षमसमर्थमिति। तस्मान्नानाछन्दस्केऽपि मन्त्र इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

(इति–गायत्रच्छन्दस इत्यादेर्नानाछन्दस्के विनियोगाधिकरणम् ॥१८॥)

स्थितादुत्तरम्। अनिन्द्रपीतेष्वप्याविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यो नामन्त्रकं भक्षणम्। कुतः।

इन्द्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमो निरूप्यते।
तस्य योऽन्योऽपि संबन्धी स एवं व्यपदिश्यते ॥

+ (अ० ३ पा० १ अ० १५) इत्यत्रेति शेषः ॥

नाधिकरण्यम् । नासाविन्द्रेण सोमः पीतः नापीन्द्राय दत्तः । अन्य एव पीतो दत्तो वा स गत एव । न चातीतः समुदायो व्यपदिश्यते । प्रत्यक्षवचनो ह्ययं शब्दः । सवने तु न दोषः । इन्द्रपीतं भवति सवनम् । यत्रेन्द्रेण पीतम् । तस्मादनैन्द्रोऽपीतसवनेऽन्तर्भवतीति शक्यते मन्त्रेण वदितुम् । शक्यते चेत्समानविधाने कथमिव मन्त्रो न भविष्यति । भक्त्या ह्यपीतः पीत इत्युच्यते । एवमेव ऐतिशायन आचार्यो मन्यते स्म । अस्माकमप्येतदेव मतम् । आचार्यग्रहणं तस्मादागतमिति तस्य संकीर्त्यर्थम् ॥ ४४ ॥ क्र० एकादशाधिकरणोक्तस्योपसंहारः ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

नैवमभिसंबन्धः इन्द्रपीतस्य सोमस्येति । किं तर्हि । इन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य यः संबन्धीति । न च प्रातःसवनशब्दः सोमसमानाधिकरणः, क्रतुभागवचनत्वात् । तद्गतसोमवाचित्वे च प्रातःसवनीयस्येति प्रसङ्गात् । अतः सवनस्येन्द्रपीतस्येति च समानाधिकरणे सोमसंबन्धव्यतिरेकजनिते षष्ठ्यौ । सोमस्येति तु व्यधिकरणा सोमविषयाऽवयवव्यतिरेकनिमित्ता षष्ठी । तेन पदान्तरसामर्थ्यात्संयोगप्रकरणाविशेषाच्च प्रयोक्तव्य एव एष मन्त्रः । कस्मादेवं गृह्यत × इति चेत् । सोमे* भाक्तत्वप्रङ्गात् । पूर्वसंकल्पितो हि समुदा इन्द्रपीतो मुख्यस्तस्य चायमवयव उपचारादेवमभिधीयते । न चैतद्युक्तम् । तस्मात्सर्वसोमानामिन्द्रपीतसवनसंबंधित्वान्मन्त्रवल्लक्षणमिति सिद्धमिति ॥ ४४ ॥

(इति इन्द्रपीताधिकरणम् ॥ ११ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

× गृह्यत इति—इन्द्रपीतशब्दः सवनपरतयेति शेषः । * सोम इति—इन्द्रपीतशब्दे नाभिधीयमान इत्यर्थः । अनेन च भक्त्या ह्यपीतः ’ इति भाष्यं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

[१] श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा इति । तत्र संदेहः । किं मृगादिजातिमधिकृत्यैते शब्दाः प्रवृत्ता उत वेदमधिकृत्येति । किं तावत्प्राप्तम् । जाताधिकारः स्यात् । कुतः । श्रुतेः । एषां शब्दानां श्रवणादेव जातिं प्रतिपद्यामहे । तेनो-

---

एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य संप्रति वाक्यविनियोगः प्रस्तूयते । तत्रोदाहरणम् । उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादि वाक्यम् । तद्यदि ऋक्त उल्बलं क्रियते गार्हपत्यं परेत्य भूः स्वाहेति जुहुयात् ' यदि यजुष्टो यदि सामतः ' इत्यादि च । तत्र किमृग्यजुःसामशब्दैरुच्चैस्त्वोपांशुत्वधर्मविधौ महाव्याहृत्यग्नित्रयसंबद्धहोमविधौ च पूर्वोत्तरपदसंबन्धनिरपेक्षाभिधानश्रुतिवशेन × ' तेषामृग्यत्रार्थवशेन * पादव्यवस्था ' इत्येवंलक्षणानामृगादिजातानां ग्रहणमुत समस्तमन्त्रब्राह्मणात्मकानां वेदानामिति । कुतः संशयः । एकवाक्योपक्रमोपसंहारश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेः । उपक्रमे हि वेदाः श्रूयन्ते । उपसंहारे तु ऋगादिजातानि । तत्र यदि वोपक्रमस्थवेदपदमवयवभूतजातलक्षणार्थम् । अथवोपसंहारस्थमृगादिजातं सब्राह्मणकसमुदायलक्षणार्थमिति समञ्जसासमञ्जसयोः संदेहः । स च अक्ताः शर्कराः ' इतिवदाक्षेपपरिहाराभ्यां समर्थनीयः । एवं तर्हि तेनैव + गतत्वान्नैतदारब्धव्यम् । नायमुपालम्भः । संदिग्धेषु हि वाक्यशेषस्य तत्र प्रामाण्यमुक्तम् । इह पुनर्विध्युद्देशवर्तिनामृगादिशब्दानां निःसंदिग्धमन्त्रभेदजातवचनत्वादसंदिग्ध एव विध्युद्देशः । तेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतरपक्षावधारणं कार्यमित्यारभ्यते । किं प्राप्तम् । तदीयापूर्वपक्षन्यायेनैव विध्युद्देशश्रुतिबलीयस्त्वाज्जाताधिकार इति । किं च ।

× पूर्वोत्तरपदेति—उपक्रमोपसंहारस्थपदेत्यर्थः । * (अ० २ पा० १ अ० १० सू० ३५) । + तेनैवेति—अक्ताधिकरणेनैवेत्यर्थः ।

पांशुत्वं जात्याऽधिकृतया संबध्यते। वेदानामधिकारकः शब्दो नास्तीति। अपि च, ऋग्वेदव्यतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेद उच्चैः प्रयोगो भविष्यति। इतरथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वैकल्पिकौ स्यातामू। तत्र पक्षे बाधः स्यात्। प्रकरणं चैवमनुगृहीतं भवति

यथा च द्रव्यसामान्यं क्रिया वा न विरुध्यते।
विशेषैर्वाक्यशेषस्थैर्नैवं वेदैर्ऋगादयः॥

न कथंचिदृगादिशब्देन ब्राह्मणं वक्तुं शक्यम्। शक्नोति तु वेदशब्द एकदेशेऽपि वर्तितुं, समुदायशब्दानामेकदेशेष्वप्युपलब्धेः, यथा ग्राम आयात इति। तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जते वेदमधीमहे वेदो वर्तत इति। न च ब्राह्मणमधीयानास्तथा वदन्ति। किं× च।

जातस्य हि व्यवस्थानाच्छक्यं धर्मावधारणम्।
संकीर्णत्वात्तु वेदानां भवेत्तद्धर्मसंकरः॥

ऋचो हि ता एव काश्चित्त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यन्ते। तथा यजूंषि। तत्र यदि वेदत्वं धर्मसंबन्धहेतुस्तस्ताद्दशेषु न ज्ञायते को धर्मः क्रियतामित्यन्याय्यो वा विकल्प आश्रीयते। वेदान्तरव्यपदेशस्य तुल्यबलत्वात्। जातिपक्षे तु नैष दोषः। न ह्येकस्मिन्वर्णसमूहे जातिद्वयं समवेतम्। ज्योतिष्टोमप्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते। अन्यथा वेदस्य समस्तेष्टिपश्वेकाहाहीनसत्रविषयत्वाद्यावद्वेदानुसारी धर्मः प्रकरणमुल्लङ्घ्य सार्वत्रिकः स्यात्। ननु जाताधिकारेऽपि वेदवज्जातस्य प्रकरणान्तरेष्वपि भावात्तुल्यमेतत्। अथ प्रकृतजातातिक्रमकारणभावादिह व्यवस्था, सा वेदपक्षेऽप्यविशिष्टा। यावान्प्रकरणे वेद इत्यवधारणात्। नैतत्तुल्यम्। कुतः।

प्रतिसंघातवर्तित्वाज्जातं प्रकरणेऽस्ति नः।
वेदो महासमूहत्वात्प्रकृतौ न समाप्यते॥
सर्वर्गादिसमूहेषु जातं व्यासङ्गि चेद्भवेत्।
प्रकृतौ न समाप्येत ततस्तदपि वेदवत्॥

× अपि चेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—किं चेत्यादिना।

मन्त्रब्राह्मणतर्काणां + समूहे काठकादिके ।
वेदत्वं वर्तते नित्यमनेकक्रतुगामिनि ॥
समूहास्त्वेकवाक्यानां ये पादपदपर्वणाम् ।
ऋग्यजुःसामजातानि प्रत्येकं तेषु सन्ति नः ।
यथा वनादिसंघाताः प्राक्सामान्यसमान्विताः ।
तथर्गादिसमूहानां सामान्यं जायमुच्यते ॥
जातिरेव तु यज्जातं भाष्यन्तते वर्णितम् ।
व्याख्यातृभिश्च तच्चैवमृगादौ जात्यसंभवात् ॥
द्विवर्णे* च पदे जातिर्गोशब्दत्वं न कल्पितम् ।
वाक्यत्ववत्कथं तु स्युर्ऋग्यजुःसामजातयः ॥

यथैव हि वाक्यत्वं नाम जातिर्भिन्नस्थानकरणप्रपन्नाभिव्यङ्ग्यक्रमवद्वर्णात्मकपदसमूहेऽन्त्यवर्णे वा विलक्षणावयवपदार्थसंबन्धप्रत्ययाकाङ्क्षाव्यवधानाद् भ्रमणत्वादिन्यायेन कल्पयितुं तद्भूताधिकरणेनाध्यवसितम् × । तथैव ऋक्त्वयजुष्ट्वसामत्वानि क्रमवद्वर्णस्वराश्रयाणि न शक्यानि कल्पयितुम् ।

किं त्वेकार्थसमूहस्थमृग्यजुःसामसंज्ञितम् ।
जातं समूहसामान्यं न जातिर्नाम काचन ॥
यौगिकानां यथा जातेरन्यत्सामान्यमिष्यते ।
तथा समूहसामान्यं जातं जातिविलक्षणम् ॥

+ मन्त्रब्राह्मणेत्यादिश्लोकद्वयस्यायमर्थः—'विधिर्विधेयं तर्कश्च वेदः' इति कातीयानां विधिशब्दोक्तस्य ब्राह्मणस्य विधेयशब्दोक्तानां तर्कपदोक्तस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्युपनिषन्नामस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं व्यासज्य वर्तते । पादसमूहे एकवाक्यभूतमृग्जातं, पदसमूहे यजुर्जातमवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकपर्वसमूहे सामजातं च पर्याप्य वर्तत इति । *विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि । व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥ अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् । इत्यादिना श्लोकवार्तिकोक्तगोशब्दत्वन्यायं प्रकृतेऽतिदिशति द्विवर्णे चेत्यादिना । × (अ० १ पा० १ अ० ७) इत्यत्रेति शेषः ।

इतरथा वेदसंयोगे सर्वस्मिन्नपि क्रतावुपांशुत्वं स्यात्। तस्माज्जाताधिकारा एते शब्दा इति ॥ १ ॥ क०पूर्वपक्षः ॥

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ सि० ॥

वेदं वाऽधिकृत्येदमुच्यते। कुतः। प्रायदर्शनात्। किमिदं प्रायदर्शनादिति। वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः श्रूयन्ते। प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्। स तपोऽतप्यत। तस्मात्तपस्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यन्त। अग्निर्वायुरादित्यः। ते तपोऽतप्यन्त। तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्त। अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद

लोकेऽपि चैषैव जातिजातशब्दार्थप्रसिद्धिरित्येवमेव व्याख्येयम् ॥ १ ॥

किमिदं प्रायदर्शनादिति—नेदमन्यैः प्रायदर्शनैस्तुल्यामीति पश्यन्पृच्छति। 'प्रायवचनाच्च +' इत्यत्र हि प्रधानप्राये यत्रान्यानि प्रधानानि तत्र वचनादित्युक्तम्। तथा 'विशेये × प्रायदर्शनात्' इति संस्कारप्राये यत्रान्ये संस्कारा गोदोहनादयस्तत्रास्य दर्शनमिति। न त्विह यत्रान्ये वेदास्तत्रैषामृगादीनां दर्शनमित्यपि शक्यं वक्तुम्। न ह्येतद्व्यतिरिक्ता वेदाः सन्ति, येषां मध्यपाते संकीर्त्येरन्। अतो नेह प्रायदर्शनमस्तीति। तत्रोत्तरमाह—वेदप्राये वेदोपक्रमे वेदबुद्धिजनितसंस्कारव्याप्ते मनसि इमे शब्दाः श्रूयन्ते। तद्दर्शयति—प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्। यत्तु = विध्युद्देशबलीयस्त्वादर्थवादपदस्थो वेदशब्दोऽवयव भविष्यतीति। तत्र ब्रूमः।

विध्यर्थवादसंबद्धमन्यदेव बलाबलम्।
मुख्यपश्चात्तनत्वेन ज्ञानानामन्यदेव तत् ॥

ये हि विध्युद्देशात्परस्तादर्थवादाः श्रूयन्ते तेषामस्ति दौर्बल्यम्। ये

+ (अ० २ पा० २ अ० ४ सू० १२) × (अ० २ पा० ३ अ० २ सू० १६)। = 'कुत एतदिति' भाष्यमवतारयति—यत्त्वित्यादिना।

आदित्यात्सामवेद इत्येवमुपक्रम्य निगमन इदं श्रूयते–उच्चैर्ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, इति । एतस्मात्कारणादेभिः प्रकृतैरुपांश्वादि कर्तव्यं, न जात्या ऋगादिभिरित्युच्यते । कुत एतदवगम्यते । वाक्योपसंहारे श्रुतत्वात् यस्मादित एते वेदा जाता-

पुरस्ताच्छ्रूयन्ते ते मुख्यत्वाद्बलीयांसो भवन्ति । सर्वस्यैव हि शब्दस्य स्वार्था-तिलङ्घने विरोधः कारणम् । स च प्रतियोगिनि दृष्टे विरोधो विज्ञायते । तदिह यदा 'त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः' इत्यादि श्रूयते न तदा जात-वचनानामृगादीनामुच्चारणमस्ति । यद्दर्शनेन वेदशब्दोऽवयवलक्षणार्थो भवेत् । अतस्तेन तावच्छ्रुतिवृत्तेनैव व्याप्ता बुद्धिः । अथेदानीमृगादिशब्दाः स्वार्थपराः सन्तो न संबध्यन्त इति बलाल्लक्षणां प्रतिपद्यन्त इति । तेन सत्यपि विध्युद्देश-गतत्वे * दौर्बल्यं 'मुख्यं वा + पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इत्येवमितरबलीयस्त्वात् । ननु 'पौर्वापर्ये = पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' इत्यनेनोत्पन्नमप्यर्थवादान्मुख्यवेद-ज्ञानं बाधित्वा विध्युद्देशज्ञानमेव गृह्येत । नैतदेवम् ।

पौर्वापर्यबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयते ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥

ये हि भिन्नवाक्यगताः परस्परनिरपेक्षा विरोधिनोऽर्थाः श्रूयन्ते तेषां पूर्वस्योत्तरानुपमर्देनैव लब्धात्मकत्वादुत्तरस्य पूर्वोपमर्दनं विनाऽऽत्मलाभानुपपत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायो भवति । यत्र त्वेकवाक्यतया परस्परापेक्षाणां श्रवणं न तत्रैतद्भवति । तत्र ह्याकाङ्क्षावशेनैकवाक्यता भवति । पूर्वप्रतीते चोत्तरमात्मा-नुगुणमधिकं वाऽऽकाङ्क्षति । अतश्च यदनधिकमननुगुणं वा तदनपेक्षितत्वान्नैव तस्मिन्वाक्येऽस्ति । न चाविद्यमानेन पूर्वबाधः शक्यत इति पूर्वबलीयस्त्वं भवति । तदिह विध्यर्थवादयोः समानविषयत्वाद्यावदेवार्थवादे वेदाः संकीर्ति-

* ऋगादिशब्दानामिति शेषः । + (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५)।
= (अ० ६ पा० ५ अ० १९ सू० ५४)।

स्तस्मादेतैरुपांश्वादि कर्तव्यमिति । ऋगादिभिरपि वेदवचनैरेवोपसंहारेण भवितव्यम् । इतरथा वाक्यमेव नावकल्पेत । तत्रानर्थका एव भवेयुः । तस्माद्वेदाधिकारा इति ॥ २ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । यथा ऋगादयः शब्दाः शक्नुवान्ति वेदमभिवदितुमिति । ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अह्नः, सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्य इति द्वौ वेदौ संकीर्त्य ऋक्शब्दं च, त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पाद उप-

---

तास्तावदेव किमप्येषां विधास्यत इत्येतदवधृतम् । ततश्च किमेषां विधेयमित्येतावन्मात्रमपेक्षते । न तु कस्य किं विधास्यत इति तेनोत्तरस्मदवयावादपेक्षितमात्रं गृह्यते । विधेयं चापेक्षितं न विधिविषय इत्युच्चैस्त्वादिमात्रं संबध्यते न त्वृगादयः । ततश्चाविवक्षितत्वान्नैवैषां विध्युद्देशेऽस्तित्वमिति नार्थवादं बाधन्ते । अर्थवादस्य एव तु विध्युद्देशाविषयत्वेनापि वेदोऽवधार्यते । तस्माद्वेदलक्षणार्थत्वमृगादीनाम् । वेदश्च व्यापकत्वादहेतुलक्षणयुक्तः = सन्न शक्नोत्येवावयवं लक्षयितुम् । ऋगादयस्तु नियम्यत्वात्समुदायं लक्षयन्ति । यथा चान्यत्रार्थवादानामनुवादत्वाल्लक्षणावृत्तिरदोषस्तथाऽत्रार्थवादावगतविषये विधावृगादिशब्दानामनुवादकत्वाल्लक्षणायामप्यदोषः । तेनैषा वचनव्यक्तिः, यस्मादेवमेते वेदा जातास्तस्मादेषामुच्चैस्त्वादि कर्तव्यमिति वक्तव्ये तमेवार्थसिद्धमङ्गीकृत्य ऋगादय उच्चार्यन्ते । अन्यथा ह्यसंबद्धमेव स्यात् । विध्यर्थवादयोर्नानाविषयत्वात् । तस्माद्वेदाधिकार इति ॥ २ ॥

लक्षणाऽपि च या दृष्टपूर्वा तस्यामेव शीघ्रतरबुद्धिर्भवति । ऋगादयश्च वेदे दृष्टपूर्वाः । तद्दर्शयति—ऋग्भिः प्रातरिति । त्रिष्वेव तावत्पादेषु वेदशब्द-

---

= अहेतुलक्षणयुक्तः—व्याप्यत्वरूपहेतुलक्षणशून्य इत्यर्थः ।

संहरति बहुवचनेन, वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्य इति ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति तस्मादपि पश्यामो वेदाधिकारा एते शब्दा इति ॥ ३ ॥

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥

धर्मोपदेशश्च भवति साम्नः, उच्चैः साम्ना, इति । स वेदाधिकारपक्षे युज्यते । जाताधिकारे तु ऋच उच्चैस्त्वेन साम्न उच्चैस्त्वं सिद्धम् । नास्य सामद्रव्येण सह संबन्धो वेदितव्यः । तस्मादपि वेदाधिकारा इति ॥ ४ ॥ क० युक्तिः ॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

त्रयी यस्य विद्या स त्रयीविद्यः । यस्त्रीन् वेदानधीते स एवं प्रख्यायते । त्रयीति चैष शब्दः ऋक्सामयजुःषु प्रसिद्धः । यदि ऋक्-

---

साहचर्यादृक्शब्दस्य वेदविषयत्वं ज्ञातम् । चतुर्थे तु वेदैरशून्य इत्यवश्यमृक्शब्दः सब्राह्मणके वेदे प्रयुक्त इति गृह्यते । यस्त्वध्येतॄणां वेदशब्दप्रयोगो मन्त्रेषु दृष्ट इति । सत्यमस्ति । अत्रापि लक्षणा तथाऽपि तु ' शास्त्रस्था = वा तन्निमित्तत्वात् ' इतीतरैव ज्यायसी ॥ ३॥

(चतुर्थसूत्रमग्रे व्याख्यातम्)

यदि* च लौकिकेनापि प्रयोगेण कार्यं सोऽप्यस्ति वेद ऋगादीनाम् । कथम् । ऋग्यजुःसामानि तावत्त्रयीत्येव प्रसिद्धानि । ततश्च त्रयी विद्याऽस्येत्येवं त्रयीविद्यशब्दव्युत्पत्तिः । स च वेदत्रयाध्यायिनि प्रयुज्यते न जातत्रयविदि । छन्दोगेषु जातत्रयज्ञेष्वप्यप्रयोगात् । अतस्त्रयीविद्यशब्दे त्रयीशब्दो वेदेषु प्रयुक्त

= (अ० पा० ३ अ० ४ सू० ९)। * ' धर्मोपदेशाच्च ' इति सूत्रमसंबद्धपदव्यवायापत्त्या स्वस्थानादुत्कृष्य ' त्रयीविद्याख्या च तद्विदि इति सूत्रं तावदादौ व्याचष्टे यदि चेत्यादिना ।

सामयजुंषीति त्रयो वेदा उच्यन्ते, एवं तद्विदि त्रयीविद्याख्या युज्यते, भवति च । तस्माद्वेदाधिकारा एते ॥ ५ ॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तम्, ऋग्वेदमतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेदेऽप्युच्चैस्त्वं भविष्यतीति । तत्र मत्पक्षे यथाश्रुतः प्रयोगो भविष्यतीति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ६ ॥ क० आ० ॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

नैष दोषः । सर्वस्मिन्नृग्वेद उच्चैस्त्वं, सर्वस्मिंश्च यजुर्वेद उपांशुत्वम् । तत्र यदि ऋग्वेदव्यतिक्रान्ताया ऋचो यजुर्वेद उपांशुत्वं भवतीति । नैतद्दूष्यति । वेदधर्मः स न ऋग्धर्म इति । वेदस्य च न धर्मद्वयेन संबन्धः ॥ ७ ॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

यदुक्तं प्रकरणमेवमनुगृहीतं भवतीति । वेदसंयोगाद्वाक्येन प्रकरणे बाध्यमाने न दोषो भविष्यति ॥ ८ ॥ क० आ० नि० ॥ उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

इति तत्समानाधिकरणानामृगादिशब्दानामपि तद्विषयत्वं विज्ञायते तस्मादपि वेदेषु ऋगादिप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥

अनुभाषणमेतत् ॥ ६ ॥

न पाठमात्रेण वेदान्तरव्यपदेशो भवति । यद्येन वेदेन विधीयते तत्तेनैव प्रमाणेन क्रियत इत्युच्यते । ततश्च यस्यैव मन्त्रस्य यत्र विधानं स एव तेन व्यपदेक्ष्यते । यदि तूभयत्र विधास्यते तत्रोभयत्र ‘भूयस्त्वेनोभयश्रुति’ इत्यादि नास्ति तत्रागत्या विकल्पो ग्रहीष्यते ॥ ७ ॥

बाधेतेति वा पाठः ॥ ८ ॥

---

[२] गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥९॥ सि०

१ अस्त्याधानं, य एवं विद्वानाग्निमाधत्त इति। तद्याजुर्वैदिकम्। तत्र सामगानमामनन्ति। य एवं विद्वान्वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायति, इति तत्र संदेहः। किमाधाने सामगानमुच्चैरुतोपांशु, इति। उच्चैरिति प्राप्तम्। कुतः। सामवेदेनैतत्क्रियते* यद्वारवन्तीयादिभिः। तस्मादुच्चैरेतानि सामानि गेयानीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। गुणानुरोधेन वा मुख्यं

जातधर्मपक्षे× 'ऋच्यध्यूढं साम गायति' इत्यृक्सामयोरवियोगादृग्धर्मेणैव सामधर्मसिद्धेर्वृथा पुनरुपदेशः। न हि कश्चित्सामाधारभूतामृचमुच्चैरुच्चारयन्सामान्यन्यथोच्चारयितुं समर्थः। वेदाधिकारे त्वन्यदृग्वेदेन विधीयते। अन्यच्च सामवेदेनेत्यर्थवदुपदेशद्वयम्। अनूक्प्रजापतिहृदयाद्यर्थमितरत्रापि भविष्यतीति चेत्। न। तस्य ज्योतिष्टोमानङ्गत्वात्। प्रकरणे ह्ययं स्तोत्रसाम्नामुपदेशः। न च तेषामनूक्काणां प्रयोगः। अल्पविषयत्वाच्च मन्दपरिहृतमेवाऽऽनर्थक्यम्। तस्मादपि वेदाधिकार इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

(इति वेदोपक्रमाधिकरणम् ॥ १ ॥)

इदानीं यत्र वेदान्तरीयस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयमङ्गं भवति तत्राङ्गस्य वेदधर्मः कतमः कर्तव्य इति संदेहे प्राप्त्यात्मकत्वाद् व्यपदेशधर्माणां+ यस्य यत्र समाम्नानं तदीयो धर्मः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते।

---

* सामवेदेनेत्यादिभाष्यस्यायमर्थः—सत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयदिवाक्यैर्विधीयते, सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते। यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं तदीयस्वरस्य विलम्बितावमिति। ×'लिङ्गाच्च' इति सूत्रानन्तरं पठितमपि 'धर्मोदेशाच्च न हि द्रव्येण संबन्ध इति सूत्रं पूर्वपक्षनिरासार्थतया संप्रति व्याख्यास्यति—जातधर्मपक्ष इत्यादिना। +व्यपदेशधर्माणामिति—वेदव्यपदेशनिबन्धनकोच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यात्मःनियतोत्पत्तिविधिविषयत्वादित्यर्थः।

व्यतिक्रमेन्मुख्यानुरोधेन वा गुणमिति, गुणो व्यतिक्रमितव्यो न्याय्यः, मुख्यश्चानुग्रहीतव्य इति । कुतः । मुख्यार्थत्वाद् गुणस्य । गुणस्यानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादिति गुणे प्रवर्तते । गुणप्रवृत्त्या चेन्मुख्यस्य गुणहानिर्भवति, गुणप्रवृत्तौ फलमेव नावाप्तं भवति । अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामीति गुणे प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य स्वार्थो हीयते । नासौ गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते । गुणश्च सामगानं प्रधानमाधानम् । आधानस्यं याजुर्वेदिक-

गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः ।
यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम् ॥

अवश्यं कर्तव्येऽन्यतरधर्मातिक्रमे गुणधर्मोऽतिक्रमितव्यः । तथा हि प्रधानमविगुणं कृतं भवति । तच्च गुणस्यापि कार्यम् । सोऽपि हि तदर्थमेव प्रवर्तते । यदि त्वात्मीयधर्मानुरोधेन प्रधानं विगुणं कुर्यात्ततोऽस्य यदर्थैव प्रवृत्तिस्तदेव हीयेत । तत्स्वरूपे सगुणं जाते यद्यप्यङ्गं विगुणमेव तथापि तत्र गुणत्वस्याचिकीर्षितत्वान्न कश्चिद्विरोधः । तस्मादाधानस्य याजुर्वेदिकत्वात्तदङ्गभूतानां साम्नामुपांशुत्वं कर्तव्यमिति । ननु यावन्मात्रमाधानस्य यजुर्वेदविहितं तन्मात्रस्यैवोपांशुत्वमित्यवगमान्नैव सामगानस्य प्राप्नोति । प्रधानमात्रं चाङ्गान्तराणि च याजुर्वेदिकानि । तेन तेषां केवलमुपांशुत्वमिति । नैतदेवम् । वक्ष्यति हि— 'अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् ÷' इति । तथा 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात् ×' इति । तस्मात्प्रधानप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिः । अतश्च साङ्गस्यैव प्रधानस्य याजुर्वेदिकत्वादुपांशुत्वेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारम् । यच्च सामगतमुपांशुत्वं तदङ्गवर्तित्वादुच्चैस्त्वेन तुल्यम् । नैतत्तत्र वर्तमानं प्रधानस्येति शक्यं वदितुम् । नापि तद्गते बाधिते प्रधानधर्मबाधः । न हि तदा प्रधानमुपांशु न कृतं स्यात् । अथ

÷ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८) । × (अ० ११ पा० १ अ० २ सू० १६) ।

केनचित्प्रकारेणाङ्गधर्मोऽपि प्रधानस्याभिधीयते तत उच्चैस्त्वमपि प्रधानधर्म एव स्यादिति पुनस्तुल्यबलत्वम् । उच्यते ।

उत्पत्तिविधिमालोच्य साम्नां वेदान्तरीयता ।
साङ्गप्रधानसंबन्धादुपांशुत्वं तु गम्यते ॥

यदि हि यजुर्वेद एवैषामुत्पत्तिः स्यात्तत्स्वरूपनिमित्तमेवोपांशुत्वं स्यात् । एतेषां तु सामवेदोत्पन्नानां स्वरूपत उच्चैस्त्वप्रसङ्गे प्रधानसंस्पर्शनिमित्तमुपांशुत्वमिति प्रधानधर्मता । ननु यजुर्वेदेन साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धात्साङ्गस्यैवोपांशुत्वमित्यवधारणादस्त्येवाङ्गस्वरूपसंस्पर्श इति । न । साङ्गकथनेनैवाप्राधान्यनिर्देशात् । उपसर्जनभूताङ्गं हि प्रधानमेवं निर्दिष्यते । तेन प्रधानमेव याजुर्वेदिकमुपांशुत्वं तु तद्धर्म एव सन्नङ्गन्युपसर्पन्नेवं कथ्यते । न त्वेवमेव चोदनाऽप्यस्ति ततः प्रधानधर्मोऽयमङ्गं प्राप्तोऽतिक्रम्येत । प्रधानेन हि स्वधर्मोऽङ्गेषु विक्षिप्तः । स यत्रैव बाधितस्तत्रैव प्रधानं विगुणं न त्वेवमुच्चैस्त्वं प्रधानधर्म इत्यवधार्यते । न ह्यङ्गधर्माः प्रधानानि संक्रामन्ति । नन्वेवमप्यङ्गधर्मः साक्षात्प्राप्नोति । प्रधानधर्मः पुनः परद्वारेण परोक्ष इति विपरीतं बलाबलं प्राप्नोति । सत्यं, साक्षात्प्राप्ताङ्गधर्मः शीघ्रतरमवगम्यते । प्रयोगवचनग्रहणोत्तरकालं तु पश्चात्तत एव प्रधानधर्मः 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् +' इत्येवं बाधते । ननु याजुर्वेदिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गानां स्तोत्रशस्त्रादीनामप्यनेनैव न्यायेनोपांशुत्वं प्राप्नोति । सत्यं प्राप्नोति । वचनात्तु सर्वत्र स्वरान्तरलाभः । कथम् । दर्शपूर्णमासयोस्तावद्वेदद्वयविहितेष्वङ्गेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्म उपांशुत्वं प्राप्नोति । ततो वाचनिकः स्वरो भवति 'मन्द्रयाऽऽज्यभागान्तं' 'परं मध्यमया' 'उत्तमयाऽनुयाजादि' इति । तथा विकृतीनामिष्टिपशुबन्धादीनामेतस्मिन्नेव प्राकृते स्वरत्रये प्राप्नुवति प्रत्यक्षोपदेशवशेन प्रधानवेदस्वरप्रसक्तौ 'तद्ग्रहणाद्वा ÷ स्वधर्मः स्यात्' इत्ययेन न्यायेन प्रयोगवचनस्य

+ (अ० ६ पा० ५ अ० १४ सू० ५४) । ÷ (अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू० ५१) ।

चोदकापेक्षित्वेन दुर्बलत्वाच्चोदकप्रापितस्वग्रहणमेवेष्टम् । एवं ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि दीक्षणीयादीनां प्राकृते स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेवशेन बाध्यमाने चोदकबलीयस्त्वेन पुनरुपस्थिते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात्क्लृप्तोपकारप्राकृतधर्माग्रहणाच्च × गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनैव तद्गतोपांशुत्वधर्मप्रसङ्गे सति यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् ' इत्येते स्वरा गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायबाधेनैव साङ्गानां प्राप्ताः । तथा + ज्योतिष्टोमस्य वाचनिकसवनविभागविहितमन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणावधारणात्तदङ्गानामपि वर्वेषां प्राकृततुल्यमन्द्रमध्यमोच्चारणान्येव प्रधानद्वारेण प्राप्तानि । ततो यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति ' इत्युपांशुत्वे साङ्गानां दीक्षणीयादीनां प्राप्ते प्रधानमात्रवाचिदीक्षणीयादिशब्दोद्देशेन विहिताः प्रधानमात्रेष्वेते स्वरविशेषा भवन्ति ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्वा वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् ' मन्द्रं प्रायणीयायाम् ' मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ' उपांशूपसत्सु ' इति । तत्रोपांशुत्वस्य पूर्वेणैव सर्वव्यापिनोपांशुत्वविधिना प्राप्तत्वाद्दीक्षणीयादिस्वरप्रशंसार्थो नित्यानुवाद एव । अग्निषोमीये तु सवनविभागस्वरेणैव ' मन्द्रयाऽऽज्यभागान्तम् ' इत्यादिप्राकृतस्वरप्रतिप्रसवः । सवनविभागतुल्यं वा साङ्गं प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्रमध्योत्तमोच्चारणसंपादनं कार्यम् । एतेनानूबन्ध्यावभृथोदयनीयोदवसानीयास्वप्युच्चारणविशेषा व्याख्याताः । सुत्याकालसवनीयादीनामप्येवं स्वरे प्राप्ते प्रातःसवनाद्यन्तर्गतत्वाद्यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दानां सोमयागावयववचनत्वाद्दीक्षणीयाद्यङ्गवत्तदीयस्वराभावप्रसङ्ग इति चेत् । न । सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्यमानत्वमात्राश्रयणात् ।

यदि षष्ठी भवेदत्र सवनेभ्य परा ततः ।
तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रत्वादिविधिर्भवेत् ॥
सप्तम्यां तु तदाधारो यावान्मन्त्रः प्रयुज्यते ।
तस्य सर्वस्य मन्द्रादिस्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥
केचिदाहुर्यदाऽऽधारमात्रत्वं सवनेष्विह ।

× अपेक्षियावदङ्गाम्नानेन कृत्स्नविधानत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य धर्माकाङ्क्षाविरहादिनाऽष्टमे दर्शपूर्णमासविकारत्वस्य निराकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्राकृतधर्माग्रहणाच्चेति । + तथेति प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् तत इति वा पाठान्तरं स्वीकार्यम् ।

तदा तेषां न मन्द्रादिः स्यादनाधेयताश्रुतेः ॥
आधारे सवने भिन्नं यदाधेयतया श्रुतम् ।
सवनीयादि तस्यैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥
स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादिशेषस्तु सवनस्य यः ।
षष्ठ्यभावान्न तस्यैते युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥
इत्युक्ते नैष दोषोऽस्ति यतः षष्ठ्या विनाऽप्ययम् ।
षष्ठ्यर्थः संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥
यथा हि शकुनिर्वृक्षे पुष्पाद्यपि तथेष्यते ।
ततश्चाऽऽधेयधर्मोऽर्थः स द्वयेऽपि विधीयते ॥
यदि वा स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याङ्गमेव नः ।
आधार एव तस्यापि सवनानीतराङ्गवत् ॥
नानावेदस्वरस्तस्मात्स्तोत्रादेः प्राप्त आदितः ।
प्रधानाङ्गतया पश्चादुपांशुत्वेन बाधितः ॥
ततो वाचनिकेनैव यथासवनभाविना ।
मन्द्रादिना समस्तानि सुत्याङ्गानि प्रयुञ्ज्महे ॥

एतेन सर्वे ज्योतिष्टोमविकारा व्याख्याताः । क्व पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्यावकाशो भविष्यति । उच्यते । तद्ग्रहणाद्वा * स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेषे, इतिवत्कल्पनीयः + । यत्प्राकृतस्वराङ्गयुक्तायां विकृतौ वेदान्तरीयमपूर्वमङ्गं चोद्यत इति । ननु तत्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभाव एव । एवं तर्हि या विकृतिर्यस्मिन्वेदे भवति तस्याः शेषेष्वङ्गेषु यथाप्रकृति प्राप्तेषु यत्तस्मिन्नेव वेदेऽङ्गान्तरमपूर्वं चोद्यते स विषय इति । सोऽपि प्रधानद्वारेणैव लब्धत्वात् । तदेव तर्हि प्रधानं विषय इति । न । तस्यापि प्राकृतावरुद्धत्वात् । न तर्हि प्रधानद्वारेणापूर्वस्याङ्गस्य प्राप्तिरिति तदेव विषय

* (अ०३पा०७अ०२४सू०५१) । + इतिवत्कल्पनीय इति यथैव श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्याप्राप्तस्य कर्तुः प्रकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्वं कल्प्यते तद्वदिहापि नानावेदस्वरस्यापूर्वाङ्गविषयत्वं कल्प्यत इत्याशयः ।

इति । नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मस्तस्यैव तत्रापि भावात् । अपि च त्रेधा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मे च स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तद्भागपाति भवति । तस्य न यूपावटस्तरणबर्हिस्तुल्यत्वामिति भवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण । तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रकरणाम्नानं चात्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । अत्र समाधिः । ' उपांशु यजुषा ' इति तावत्सर्वदार्विहोमेष्वर्थवत् । ऋक्सामवेदयोरपि + काम्यनैमीत्ति-केष्वङ्गेष्वर्थवत्ता । ' मन्द्रं प्रातःसवने ' इत्यादि हि नित्यत्वादनित्यैः काम्यनै-मित्तिकैरसंबध्यमानं नित्याङ्गविषयमेव भवति । तेन यदृग्वेदसामवेदाभ्यां किंचित्काम्यं नैमित्तिकं वा चोद्यते तत्सर्वमुच्चैः कर्तव्यम् । तथा* ' तं भिन्नम-भिमृशेद्यदृते चिदभिश्रिप ' इत्यादि । एवं याजुर्वेदिकमप्युपांशुत्वमुदाहर्तव्यम् । तथा यानि सुत्योत्तरकालान्यङ्गानि तेषु सवनग्रहणाभावाद्यथावेदमेव स्वर इत्यवभृथसामादीनामप्युच्चैस्त्वासिद्धिः । अन्यथा हि यथेष्टं प्रयोगः स्यात् । दीक्षणीयादिपरिसामसु तु ' प्राचीनमग्नीषोमीयात् ' इत्यनेनोपांशुत्वम् । प्रवर्ग्य-साम्नां पुनः ' उच्चैः प्रवर्ग्येण ' इत्येवमुच्चैस्त्वम् । आधानसाम्नां तु याजुर्वे-दिकप्रधानविधिविहितत्वादेवोपांशुत्वम् । ' य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायति । इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्येव । तस्मादिहानुदाहरणम् । तत्र केचिदाहुः—स्वरूपो-त्पत्तिमात्रापेक्षया तेन क्रियत इति न कारकहेत्वभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एवं सति ह्युत्पत्तिविनियोगबलाबलाचिन्तैव क्रियते न गुणमुख्यविरोध-चिन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वादनुष्ठानस्य तद्बलीयस्त्वमित्येष निर्णयः स्यात् । तस्मात्सामवेदशाखायामपि कस्यांचिदस्त्येषां विधिरत उदाहरणमित्यपरे । तदा तु यजुर्वेदपुनःश्रुतेर्मन्दं फलं स्यात् । अथापि शाखान्तरविधिवदाश्रीयेत स्वरवि-कल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यद्युदाह्रियेत । अनुदाहरणात्तु नैतदुपपद्यते । तस्मादुत्प-त्तिविनियोगयोरेव गुणमुख्यत्वमित्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तरोत्पन्नं वस्तु

+ ऋक्सामवेदयोरपीति—ऋक्सामवेदनिमित्तकयोः स्वरयोरित्यर्थः । * एवं सामवेदविहित प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदननिमित्तकमङ्गमुदाहरति—तथेत्यादिना ।

त्वादुपांशुता गुणः । स गणधर्ममुच्चैस्त्वं सामवेदिकं बाधते । तस्मादुपांशु सामानि गेयानीति ॥ ९ ॥ क० आधानेगानस्योपांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्य उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद्विनियोगस्योत्पत्तिवेदधर्म इति प्राप्ते । विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः । उत्पत्तेस्तदर्थत्वाद्विनियुज्यमानस्य* च स्वरापेक्षित्वाच्चेदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते स एव चोदितो नोत्पत्तिस्थः । तत्काले विधानाभावात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन बाधो विरोधो वाऽभिधीयते । किं तर्हि । व्यभिचारोऽन्यत्रान्यत्र च वृत्तिः । तत्रैवं चिन्त्यते । यत्रोत्पत्तिविनियोगौ व्यतिक्रान्तौ अन्यत्रोत्पत्तिरन्यत्र विनियोगस्तत्र कतरवेदसंयोगो भवत्विति । तथैवोत्पत्तिसंयोगे विकल्पे वा प्राप्ते विनियोगवेदसंयोगः प्राधान्यादित्युत्तरम् । अथवैवं चिन्ता । यत्रान्यत्र च प्रधानमन्यत्र चाङ्गं तत्राङ्गस्य केन वेदेन व्यपदेशोऽस्त्विति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन व्यपदेश इति निर्णयः । अस्मिंस्तु पक्षे ' तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मा स्यात् × ' इत्येतद् बाधित्वा प्रधानसमाख्यात एक एव प्रकृतौ विकृतौ च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकबलीयस्त्वादङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणं, ततः स्वरोऽपि तथैवेत्ययुक्तं प्रधानस्वरग्रहणम् । अत उत्पत्तिविनियोगापेक्षयैवैष विचार इत्येषैव व्याख्या शोभना । तथवाऽऽधानोदाहरणं समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्यतिक्रमोऽङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्याख्यायते ततः ' अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् + ' इत्यनेन सहापौनरुक्त्यं संप्रधारणीयम् ॥ ९ ॥

(इति गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥)

उत्पत्तेः-पाठाख्याया उत्पत्तेः । तदर्थत्वात्-विधानार्थत्वात् । ×(अ० ३ पा० ७ अ० २४ सू० ५१)। +(अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७)

[३] भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ १० ॥ सि०

यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं समामनन्ति, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति । तथा सामवेदेऽप्यस्यैवमेव समाम्नानम् । सकृच्च कृतायां बुद्धौ द्वितीयं गुणार्थं श्रवणं भवति । तत्र संदेहः । किं याजुर्वेदिकमाम्नानं क्रियार्थं सामवेदिकं गुणार्थमुत विपरीतमिति । यतरच्चाऽऽम्नानं क्रियार्थं तद्धर्मा भविष्यन्ति । किं तावत्प्राप्तम् । सामवेदिकं क्रियार्थं याजुर्वेदिकं वेत्यनिश्चयो विशेषानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । भूयस्त्वेन गुणानां परिच्छिद्येत । यत्र भूयांसो गुणाः समाम्नातास्तत्र क्रियार्थं चोदनेति गम्यते । यत्र हि कर्तव्यतया चोदना तत्रेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते । यत्राऽऽकाङ्क्षितेतिकर्तव्यता तत्रेतिकर्तव्यता-

---

इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रुयन्ते प्रधानानि तानि केन व्यपदेष्टव्यानीति विचार्यते । तत्रैष निर्णयो यत्रोत्पद्यन्ते न यत्र गुणार्थं श्रूयन्ते । किं प्राप्तम् शाखान्तरवत्सर्वत्रोत्पद्यन्ते । ततश्च धर्मविकल्पः । अथवोभयत्र *स्वरूपस्य गुणानां च श्रवणात्कदाचित्किंचिदुत्पत्त्यर्थम् । एवं विकल्पप्राप्तावुच्यते ।

न शाखान्तरवद्युक्तो विकल्पो वेदगोचरः ।
तस्मादेको गुणार्थोऽत्र कश्चिदेको विधायकः ॥

स तु ज्योतिष्टोमादेः कतम इति ।

गुणानां यत्र भूयस्त्वमितिकर्तव्यतात्मकम् ।
तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तव्यतेष्यते ॥

यजुर्वेदज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादिकेतिकर्तव्यता बह्वी । तस्मात्तत्रैवास्योत्पत्तिः । अतश्चासौ यजुर्वेदेन क्रियत इत्युच्यते । तेन प्रमीयमाणत्वात्तेन प्रमाणेन क्रियत इत्यर्थः । अथवा तेनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि तेनैव क्रियत इति व्यपदिश्यते । न त्वेतद् भूयस्त्वव्याख्यानं युक्तम् । कुतः ।

---

* वेदभेदे शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावान्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्त्यानर्थक्यापत्तेर्नियामकाभावेन चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयादित्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमनुधावति-अथवेत्यादिना ।

वचनं न्याय्यम् । ये च भूयांसो गुणाः सेतिकर्तव्यता । तादितिकर्तव्यतालिङ्गेन कर्तव्यताचोदनादनुमिमीमहे यथा बहुषु राजप्रतिमेषूपविष्टेषु यस्य श्वेतं छत्रं बालव्यजनं च स राजेत्यवगम्यतेऽनाख्यातोऽपि राजलिङ्गेन । एवं कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकस्य चोदनाऽनुमीयते । तस्माज्ज्योतिष्टोम·

यद्यस्य गमकत्वेन स्वशक्तेरवधारितम् ।
तदल्पं बहु वा तस्य प्रतीतौ न विशिष्यते ॥
यादृशस्य हि धूमस्य गमकत्वावधारणा ।
स तादृग् बहुरल्पो वा वह्निं गमयति ध्रुवम् ॥

तथेहेतिकर्तव्यता लिङ्गत्वेनोपन्यस्ता । सा यत्राप्यल्पा तत्रापि कर्तव्यतया विनाऽनुपद्यमाना शक्नोत्येव गमयितुम् ।

नैव हीहाङ्गभूयस्त्वमितिकर्तव्यता मता ।
किं तर्ह्यङ्गं यदेवाऽऽहुरितिकर्तव्यताऽपि सा ॥

तत्र यदि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादेनाल्पा विधीयत इति । उच्यते । शक्यं वक्तुं बह्व्यपि तथैव विधास्यत इति । तत्रैतत्स्यात् । अल्पा सुखं वेदान्तरस्थस्य विधीयते । बह्वी तु दुःखमिति । नैतदेवम् । बवृहृचामपि वाक्यबहुत्वस्य क्षमत्वात् । तस्मादकारणमित्येवं वर्णनीयम् । इह द्रव्यदेवताक्रियं कर्म स्वरूपत्वेनावधार्य तच्च यजुर्वेदे सकलमाम्नायते । वेदान्तरे तु क्रियामात्रं संकीर्त्य स्तोत्रशस्त्रादीनि पठ्यन्ते । ततश्च द्रव्यदेवताकाङ्क्षित्वमपनीतमित्यशक्यं स्वतन्त्रक्रियाविधानम् । तथा च शाखान्तराधिकरणे व्याख्यातम् । यजुर्वेदे तु समस्तस्वरूपाम्नानाद्विनाऽपि स्तोत्रादिभिः शक्यते यागो निर्वर्तयितुम् । वचनसामर्थ्याददृष्टार्थानां स्तोत्रादीनां ग्रहणम् । अतोऽयं सूत्रार्थो यदुभयवेदश्रुति कर्म तद्रूपभूयस्त्वेन सामस्त्येन निराकाङ्क्षीकरणसमर्थेन निर्णेतव्यमिति । ऋक्सामवे-

स्योपांशु प्रयोगः। यजुर्वेदेन हि ज्योतिष्टोमः क्रियते यत्तेन चोद्यते। अचोदितं न शक्यते कर्तुमिति ॥ १० ॥ क० ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥ सि०

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यमिति। श्रुतिः,

दयोश्च× तुल्यधर्मत्वात्तद्गतभेदोपादानं निष्फलमिति मत्वोभयश्रुतीत्युक्तम् ॥ १० ॥

(इति वेदभेदेन श्रूयमाणेषु कर्मोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एवं तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानज्ञेयसंकीर्णविविक्तविषयाणि प्रत्युदाहरणं व्याख्यातानि। तत्र विधिविनियोगाभिधानात्मिकायाः श्रुतेर्विनियोगसामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्य केवलपदप्रयोगाभावात्पदान्तरसंनिधेरवश्यंभावित्वाद्वाक्यमन्तर्गतप्रायमेवेति न साक्षाद्ग्रहणेन सूत्रितम्। अथवा 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्युपक्रमोपसंहारवशेनैव वेदधर्मत्वावधारणादिदमेव वाक्यविनियोगसूत्रमिति न पूर्वान्तर्गतिमात्रेण वाक्यस्य विनियोजकत्वं व्याख्येयम्। यत्तु भाष्यकारेण 'अरुणया' इत्युदाहृतं, शक्यं तत्राप्यैन्द्रीवत्तृतीयाश्रुतिरेव विनियोजिकेति वक्तुम्। अथ क्रियामात्रसंबन्धे श्रुत्या कृते विशेषसंबन्धो वाक्येनेत्यभिप्रायः। स ऐन्द्र्यामपि ÷ तुल्यः। तत्रापि ह्यैन्द्र्येत्युपस्थातव्यमात्रापेक्षणाद्गार्हपत्यमिति च साधनमात्रापेक्षित्वाद्विशेषसंबन्धो वाक्येनैव। तस्मादुभयत्रापि तदन्तर्गतिः शक्या दर्शयितुमित्युभयोः श्रुतिवाक्ययोरुभयमुदाहरणम्। इदानीं बलाबलचिन्ता प्रत्यासन्नेयुत्तराण्यपि त्रीणि प्रमाणानि स्वरूपेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति। तत्र प्रकरणं विनियोगाज्ञानसंशयविपर्ययाणामन्यतमनोपन्यस्यति स्म। यावच्चान्यन्न * कथ्यते तावदज्ञानं भवति। अथवा

× त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानात्सूत्र उभयग्रहणमप्ययुक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायमाह—ऋक्सामवेदयोश्चेति। ÷ ऐन्द्र्यामपीति—'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्रापीत्यर्थः। * सूत्राधीनज्ञानस्य पुंसः सूत्रकारैः कथनात्प्राक्संशयाज्ञानविपर्यया: स्वाभाविका इत्युपपादयति—यावच्चेत्यादिना।

ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्, इति द्वितीया विभक्तिः। लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यं बर्हिर्देवसदनं दामि इति। वाक्यम्, अरुणया क्रीणाति इति। अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि। नेत्युच्यते। किमपरं कारणमिति प्रश्नेनैवोपक्रमः। भवति च प्रश्नेनैवोपक्रमः। यथा का नामेयं नदी। को नामायं पर्वतः। किमिदं फलमिति। तदुच्यते। असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात्। यदसंयुक्तं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा, तत्प्रकरणात् इतिकर्तव्यतार्थित्वात्।

सदपि प्रसङ्गाभावान्नाऽऽख्यातं स्यादिति संदेहोऽथवा नैवाक्षरश्रवणतत्सामर्थ्यानुसरणकाङ्क्षितयोग्यार्थपदान्तरसंनिधानेभ्योऽन्यः शब्दप्रकारोऽस्ति। तस्मान्न प्रकरणादीनि प्रमाणान्तराणीति प्राप्तेऽभिधीयते।

अविच्छिन्ने कथंभावे यत्प्रधानस्य पठ्यते।
अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं साधयेत्कथमित्येतस्यामाकाङ्क्षायामविछिन्नायामश्रुतप्रयोजनानि कर्माणि पठ्यन्ते ‘ समिधो यजति ’ ‘ तनूनपातं यजति ’ इत्येवमादीनि। ततश्च दर्शपूर्णमासयोः कुतश्चिदनुग्रहसिद्ध्या भवितव्यम्। प्रयाजादीनां च केनाचित्साध्येन। न च दर्शपूर्णमासयोः सिद्धमुपकारं स्वपदस्ववाक्यस्वप्रकरणप्रकरणान्तरेषु प्रत्यक्षादिपञ्चकेन × प्रत्यक्षादिपञ्चकावगतेन वा शब्देनोपलभामहे। तथा प्रयाजादीनामवश्यं चोभयेनापि कुतश्चिद्भवितव्यम्। यदि तु केनाचित्प्रकारेण नावगमिष्यामस्ततो नास्तीत्यवगमिष्यामः। अस्ति च प्रमाणं प्रकरणम्। न ह्यत्यन्तसंनिकर्ष एवैकं संबन्धकारणम्। यथा यथा हि संनिकृष्टं न लभ्यते तथा तथा विप्रकृष्टे वेदशक्तिः संचरति। तदिहोपकारक-

---

× यद्यपि भावगोचराणां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिरूपाणामुपकारमापकत्वनिरासेनैव शब्दस्यापि तन्निरासः संपद्यते। तथाऽपि पुनर्निषेधो लौकिकशब्दाभिप्रायेणेति ज्ञेयम्।

यदितिकर्तव्यताकाङ्क्षिणः संनिधौ पूरणसमर्थमुपनिपतति यद्वचनं येत्तन प्रकृतेन सहैकवाक्यतां याति । तस्मात्प्रकृते विनियुज्यते । किमिहोदाहरणं किंच प्रयोजनमिति। दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते। समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति । वानि तत्रैव प्रकरणसामर्थ्याद्विनियुज्यन्ते, नाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा ॥ ११ ॥ क० प्रकरणस्यविनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

[५] क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानि। नेत्युच्यते । किंच

कल्पनाप्रमाणम् । संनिकृष्टमलब्ध्वा विप्रकृष्टमप्यनुज्ञातमित्युभयाकाङ्क्षावशेनैव विज्ञायते यं दर्शपूर्णमासावुपकारमाकाङ्क्षत स नूनमेभिः प्रयाजादिभिः क्रियते । यच्च प्रयाजादयः प्रयोजनमपेक्षन्ते तद्दर्शपूर्णमासोपकार इति । न ह्युभयोरप्यन्यत्संनिकृष्टतरमस्ति । यच्चान्यत्कल्प्यते । तस्यान्येन सह संबध्य निराकाङ्क्षीभूतस्य नेह संबन्धाकाङ्क्षा विद्यते । तेन न प्रयाजादीनां विश्वजिदादिवत्फलकल्पनम् । नापि दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गः । उभयाकाङ्क्षालक्षणसंबन्धाभावे ह्यन्यतराकाङ्क्षालक्षणः संबन्धो गृह्यते न संभवे । तस्मान्नष्टाश्वदग्धरथवदेव परस्परनियमः सिद्धः । असंयुक्तग्रहणं किमर्थम् । श्रुतिलिङ्गवाक्यैः संयुक्तानां द्वित्वबहुत्वयुक्तप्रातिपदिधान–पूषादिशब्द–तच्छेषाणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थम् । प्रकरणविरोधिना वाऽसंयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अविरोधिसंयुक्तानां व्रीहीन्प्रोक्षति 'बर्हिर्देवसदनं दामि' 'अरुणया क्रीणाति' इत्येवमादीनां प्रकरणस्थव्रीहिबर्हिःक्रयैः संबध्यमानानां प्रकरणसमावेशोपपत्तेः । तत्तु सामर्थ्यसिद्धत्वात्सूत्रकारेण नोक्तम् ॥ ११ ॥

(इति प्रकरणाविनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

पूर्ववदेव क्रमसमाख्ययोरप्यज्ञानादिभिरुपन्यासः कर्तव्यः ।

क्रमश्च देशसामान्यात् । क्रमवतामानुपूर्व्येणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रत्याकाङ्क्षाऽनुमीयते । सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः । तस्मात्ततो विनियोग इति । किमिहोदाहरणं, किं च प्रयोजनम् । आनुपूर्व्यवतां यागानामनुमन्त्रणेष्वाम्नातेषूपांशुयाजस्य क्रमे दब्धिर्नामासि, इनि समाम्नातः । तस्याऽऽकाङ्क्षामुत्पाद्य तेनैकवाक्यतां यात्वा तत्रैव विनियोगमर्हतीति । तथा चैन्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्यास्ति भ्रातृव्यवतः । तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्याम्नायत ऐन्द्राग्नम् , इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रव-

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।
पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणम् ॥

विनाऽप्यनुष्ठानदेशसाम्येन यावति प्रदेशे ब्राह्मणे प्रधानं पठ्यते तावत्येव मन्त्रेषु मन्त्रः । नयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षावेलायां यथासंख्यन्यायेन समानदेशत्वाद् बुद्धौ संनिधानं भवति । प्रथमस्य हि प्रधानस्य मन्त्रमन्विच्छन्नवश्यं मन्त्रसमाम्नायमादित आरभ्याऽऽलोचयति । ततश्च प्रथम एव मन्त्रः प्रथमं हृदयमागच्छति । न म्नास्यातिक्रमे हेतुरस्तीति स एव गृह्यते तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणस्यानयैव प्रक्रिययाऽऽद्येन शेषिणा सह संबन्धो भवति । ततश्च तन्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामप्येवमेव द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । तत्राऽऽग्नेयाद्यनुमन्त्रणानामाग्नेयादिलिङ्गत्वात्तेनापि व्यवस्य सिध्यतीत्यव्यक्तालिङ्गमुपांशुयाजक्रमाधीतं ‘ दब्धिर्नामासि ’ इत्युदाहरति । ननु चास्य प्रकरणात्सर्वार्थत्वं विज्ञायते तच्च बलीय इत्यन्यत्रापि विनियोगः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । उपांशुयाजग्रहणद् द्वयमप्यनुगृह्यते तस्मात्तद्ग्रहणमिति । शक्यं तु वक्तुमननुग्राह्य एव क्रमः प्रकरणप्रत्ययविरुद्धत्वादिति । शेषस्य हि सर्वार्थत्वं प्रतिप्रधानानावृत्तेः + प्रकरणावगतं न शक्यं बाधितुम् । तत्रैतावदुत्तरं भवति । येऽन्ये

+ प्रतिप्रधानावृत्तेरिति–प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्यायलभ्यत्वात्प्रकरणात्सर्वार्थत्वे नाश्रुताभ्यासकल्पना मन्त्राणामापद्यत इत्याशयः ।

र्षिणिभ्य इत्येकम् । इत्येकम्, इन्द्राग्नी नवतिं पुरःश्लथद्वृत्रम्, इति । तत्र लिङ्गाद्विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति । पूर्वं युगलं पूर्वस्यैन्द्राग्नस्य उत्तरमुत्तरस्येति । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ॥ १२ ॥ क० क्रमस्याविनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

शेषिण आग्नेयादयस्ते विस्पष्टलिङ्गैः क्रमप्रकरणवद्भिर्मन्त्रान्तरैरवरुद्धत्वान्नैनमपेक्षन्ते । न च विकल्पः । अस्पष्टलिङ्गत्वेन वैषम्यात् । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति चेन्न । प्रकृतयागप्रत्यवेक्षणेन दृष्टार्थत्वात् * । सत्यपि चादृष्टार्थत्वे निरपेक्षाणां गत्यन्तरे सति समुच्चयानाश्रयणात् । आग्नेयादिभिः कृतार्थैरुपेक्षितः सन्नगत्या पुनस्तेष्वेव भवेत् । अस्ति चास्य गतिरुपांशुयाज इति । किं च ।

न वा विज्ञातलिङ्गानां प्रक्रिया× विनियोजिका ।
असीत्यस्य च सामर्थ्यं संनिधावुपसंहृतम् ॥

'दब्धिर्नामासि' इत्यस्पष्टलिङ्गोऽयम् । न चेदृशं सन्तं प्रकरणं विनियोक्तुं क्षमम् । अयं त्वासिशब्दो युष्मदर्थविषयात्वात्संनिहितमभिमुखं वाऽभिधत्ते नान्यम् । उपांशुयाजश्च संन्निहितोऽभिमुखश्चेत्यभिधानसामर्थ्यं क्रमादुपांशुयाजविषयं विज्ञायते । ततश्च लिङ्गेन प्रकरणं बाध्यत एवेत्यदोषः । काम्ययाज्याकाण्डक्रमस्तु व्याख्यात एव । अनुष्ठानदेशक्रमोऽपि पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वेन भविष्यति ॥ १२ ॥

(इति क्रमविनियोगाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

---

* मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् इत्यभियुक्तप्रसिद्धिसिद्धं लक्षणमभिप्रेत्याऽऽह दृष्टार्थत्वादिति । यन्मन्त्रोच्चारणेन शेषिमना भूत्वा शेषिणं मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन्स्यात्तदेतदनुमन्त्रणमिति च कारिकार्थः । × प्राक्रियेति—प्रकरणमित्यर्थः ।

[अथ] आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

अथ किमेतावन्त्येव विनियोगकारणानीति । नेत्युच्यते । किंच, समाख्या चैवं स्यात् । कथं विनियोगकारणमिति । समाख्या सति संबन्धे भवति, यथा पाचको लावक इति । तत्र पाचकशब्दमुपलभ्य पचतिनाऽस्य संबन्ध इति गम्यते । एवं वेदेऽपीति । अकृतकार्य-

---

यौगिकी या समाख्या सा संबन्धप्रतिपादिनी ।
सोऽपि बुद्धावुपस्थाप्य शेषसंबन्धबोधकः ॥

आध्वर्यवादिसमाख्यानां वेद एव प्रयोग इति न लौकिकत्वचोद्यं क्रियते । तत्राध्वर्युर्वृत्तमात्रमवापेक्षते । किं मया कर्तव्यमिति । तदपेक्षमाणस्य च यदि कुतश्चिद्विशेषोऽवगम्यते ततो यत्किंचिदिति भविष्यति । यथाऽऽध्वर्यवसंज्ञितं कर्म, को मे कर्ता भविष्यतीत्येवमेव शेषमपेक्षते । तत्र शब्दज्ञस्याऽऽदित एवैषोत्प्रेक्षा प्रत्येकं भवति यदस्याध्वर्योः कर्म तदाध्वर्यवशब्दवाच्यं भविष्यति । तथाऽप्यस्याऽऽध्वर्यवस्य यः कर्ता तस्याध्वर्युर्नामेति प्रकृतेर्वा विकारस्तदनुरूपोऽनुमीयते विकाराद्वा प्रकृतिः । यद्यपि शब्दान्तरं विकार इत्युभावप्येतौ परस्परनिरपेक्षौ नित्यसंबन्धौ च तथाऽपि नित्याया एव शब्दप्रवृत्तेर्नित्यः संबन्धो मिमित्तमिति सर्वयौगिकानामेवमन्वाख्यानम् । न हि राज्यशब्दस्याप्यादिमती प्रवृत्तिरित्युक्तम् ÷ । निमित्तनैमित्तिकभावस्त्वनादित्वेऽपि शब्दार्थयोरिवेहाविरुद्धः । तत्र केचिद्वदन्ति । प्रागेतस्मात्समाख्याविनियोगादध्वर्य्वाध्वर्यवयोरसंबन्धादशक्यं यौगिकत्वं समाख्यया विज्ञातुम् । अथ तु प्रथमं सिद्धे संबन्धे पश्चात्समाख्यायाः प्रवृत्तिः । ततो न समाख्या विनियोजिका स्यात् । अतः परस्परनिरपेक्षयोरेव रूढयोः सारूप्यादुपतिष्ठमानयोरेष विनियोग इति । न त्वेतद्युक्तम् । न हि रूढानां सारूप्यादुपस्थापनसामर्थ्यं धर्मसंबन्धेऽप्यस्ति । यथा कण्वरथंतरे रथंतरधर्मान्निराकरिष्यति * किमुतात्र क्रियाकर्तृसंबन्धे । पाच-

---

÷ (अ० २ पा० ३ अ० २) इत्यत्रेति शेषः । * (अ० १० पा० ४ अ० २३) इत्यत्रेति शेषः ।

संबन्धं समाचक्षाणं शब्दमुपलभ्य भवति संबन्धे तस्मिन्संप्रत्ययः । किमिहोदाहरणं प्रयोजनं च । आध्वर्यवमिति समाख्यातानि कर्माण्यध्वर्युणा कर्तव्यानि । हौत्रमिति च होत्रा । एतदुदाहरणं प्रयोजनं चेति ॥ १३ ॥ क० समाख्यायाविनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] श्रुति–लिङ्ग–वाक्य–प्रकरण–स्थान–समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥ सि०

काद्युदाहरणं वा युक्तं स्यात् । तस्माद्यौगिकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्राक्प्रयोगात्प्रमाणं नास्तीति । सत्यं प्रत्यक्षं नास्तीति । समाख्ययैवानुमीयमानं भविष्यति । वेदे हि प्रथममेव क्रियाकर्तृसंबन्धो निष्पन्नः । तस्मिन्सति समाख्या प्रवृत्ता । वयं तु तं संबन्धं प्रमाणान्तरेणाप्रतिपद्यमानाः समाख्यादर्शनेन प्रतिपद्यामहे । तेन ज्ञायते पूर्वं समाख्या पश्चात्संबन्ध इति । वस्तुतस्तु प्रथममेव संबन्धः । स चाप्रतीतोऽपि सत्तामात्रेणैव समाख्यां प्रवर्तितवान् । यदि ह्येषाऽऽदिमती स्यात्ततः प्रयोक्तुः प्रथमं संबन्धावगत्या भवितव्यम् । न च सा तथा भवतीति न पर्यनुयुज्येमहि । नित्यसंबन्धाश्रयणे तत्र नित्यप्रयुक्तया समाख्यया नूनं कश्चिदस्ति संबन्ध इति प्रतिपादितेऽन्यथानुपपत्त्या शेषशेषिभावः पश्चाद्विज्ञायते । तस्माद्यौगिक्यैव समाख्ययाविनियोग इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति समाख्याविनियोगा धिकरणम् ॥ ६ ॥)

इदानीं षण्णामपि श्रुत्यादीनां बलाबलं विचार्यते । तच्च भिन्नविषयाणां न संभवतीति समवाय एकार्थोपनिपातो विषयत्वेनोदाहृतः । तत्र केचिदाहुर्विरोधग्रहणं कर्तव्यमिति । कुतः ।

क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवाये हि सत्यपि ।
विरोधाभावतो नैव चिन्तयन्ति बलाबलम् ॥

एक एव ह्यरुणादिः शेषः श्रुत्या सामान्यक्रियासंबन्धी, वाक्येन तद्विशेषस्य क्रयस्य, प्रकरणेन, ज्योतिष्टोमिकस्य । सत्यपि वाचनिकप्रकरणसंमवाये

उक्तानि विनियोगकारणानि श्रुतिर्लिङ्गं वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्यानमिति । तेषां समावाये किं बलीय इति चिन्त्यते ।

परस्परानुग्रहानिमित्तत्वादविरोध इति बलाबलविचारो न भवति । निर्विशेषसामान्यनुपपत्तेः । क्रयस्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वे चानर्थकत्वादपेक्षिते हि श्रुतिवाक्याभ्यां वाक्यप्रकरणे । तस्मात्कर्तव्यं विरोधग्रहणमिति । न वा कर्तव्यम् । कुतः ।

समानविषयत्वं हि समवायोऽभिधीयते ।
न चैकार्थ्ये प्रमाणानां शेषाणामवगम्यते ॥

अरुणादौ तावन्नैव प्रमाणसमवायोऽस्ति । न ह्येकत्र संभवमात्रं समवायः । किं तर्हि विषयैकत्वम् । इह चारुणस्य क्रियासंबन्धः श्रुत्या । तस्य तु श्रुतिकल्पितक्रियाकारकसंबन्धस्य भूयोऽप्यपेक्षावशेन क्रयविषयत्वम् । तावता च प्रयोजनानवाप्तेरपेक्षान्तरे सत्यपूर्वसंबन्धवतः क्रयस्य ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति विषयनानात्वम् । अतश्च सर्वेषां विनियोजकत्वमविरुद्धम् । न चात्र विप्रकृष्टग्रहणे संनिकृष्टस्य बाधो दृश्यते । न हि क्रयं गृह्णन्नरुणायाः क्रियासंबन्धं बाधते । नापि ज्योतिष्टोमे कुर्वन् क्रयसंबन्धम् । यत्र त्वेकः शेषस्तावानेव च संबन्धान्तरविरोधिनैकेन प्रमाणेनान्यशेष्यर्थो विज्ञायते । परेण तद्बाधानुपपत्तिना शेष्यन्तरार्थः । एकसंबन्धे च कृतार्थस्याऽऽकाङ्क्षाभावात्पुनर्विनियोगान्तरानुपपत्तिः । तत्र प्रमाणयोः परस्परापहार्यसमानविषयत्वलक्षणः समवायः । तथा यत्र शेषभेदेऽप्येकस्मिन्नेव शेषिणि तुल्योपकारनिबन्धन एकेन प्रमाणेनान्यः शेषः साधनत्वेन प्रतीयते । अन्येनापरः । न चैकसाधितोपकारः शेषी शेषान्तरमपेक्षते । तत्राप्येकविषयापहारित्वात्समवायः । स च विरोध एव सति भवतीति समवायग्रहणेनैव सिद्धो विरोधः । यत्र पुनः स्पष्ट एव शेषभेदो यथा 'समिधो यजति' इत्यादिषु । यत्र वा तस्यैव किंचिदाधिक्यं भवति यथाऽरुणायां व्याख्यातम् । तथा यत्र शेषिभेदो यथाऽऽग्नेयादिष्वष्टाकपालादीनाम् । यत्र वा तद्गतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासाङ्गानामेवोपकारभेदस्तत्रापि विषयान्यत्वादसमवाय इति । यच्च

एकार्थवृत्तित्वाद्वाचो+ युगपदसंबन्धाद्द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणा । तत्र

श्रुत्या विनियुज्यते, यच्च समाख्यया, तत्सर्वं तुल्यम्। यस्तु सर्वाङ्गजन्य एकः प्रधानोपकारः, तत्रैषामपर्यायविधानादेकमेव प्रमाणं शेषत्वं चेति व्यापारभेदादसमवायः। तथा यत्र स एव शेषस्तस्मिन्नेव शेषिणि संनिकृष्टेन विप्रकृष्टेन च प्रमाणेन विनियुज्यते तत्राप्येकस्यैव प्रयाणत्वेनेतरस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वादसमवाय इति। तस्माद्विरोधविषयमेव समवायग्रहणम्। तत्र षण्णामप्येकत्रैव बलाबले कथयितव्ये क्रमवर्तित्वाद्वाचो युगपदशक्तेरेकैकस्य संप्रधारणा। यत्तु द्वितीयोपादानं तत्प्रतियोगिना विना बलाबलकथनाशक्तेस्तेनोच्यते—द्वयोर्द्वयोरिति। **एकार्थवर्तित्वाद्वाच** इत्यस्यापरा व्याख्या येयं बलाबलवागेषा प्रत्येकं श्रुत्यादिषु समवैति न समुदाये। तानि = हि शेषाविनियोगेनार्थवन्ति न बलाबलम्। अतस्तस्याः प्रतिप्रधानवृत्तित्वादयोगपद्येनैकैकस्य संप्रधारणायां कर्तव्यायां द्वितीयोपादानं विरोधबलाबलबाधानां प्रतियोगिन्यनुपपत्तिं दर्शयितुमसंभवात्—**द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणेत्युक्तम्**। तत्रैकैकस्य पञ्चभिः पञ्चभिः सह विचारे कर्तव्ये यदेकैकेन सह क्रियते तद्बाधितबाध्यस्य बाधकबाधकेन बाधस्य सुज्ञानत्वात्। यानि हि श्रुतिबाक्यैर्लिङ्गादिभिर्बाध्यन्ते तानि श्रुत्या बाध्यन्ततेतरामिति न तया सह संप्रधारयिष्यन्ते। तत्र प्रथमं तावत्क्रमप्राप्तं श्रुतिलिङ्गयोः संप्रधारणमिति—**किमिहोदाहरणमिति**—केवलपदप्रयोगाभावात्सर्वत्र वाक्यत्वे सति न श्रुतिलिङ्गगोः स्वसाथ्यांतिरेको लक्ष्यत इति मन्यमानस्य प्रश्नः। वक्ष्यमाणविवेकाभिप्रायेणाऽऽह—**ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत** इति। किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं× कर्तव्यमुते-

---

+ एकार्थवृत्तित्वदिति—अयमर्थः एकैकस्मिञ्श्रुत्यादिरूपेऽर्थे वृत्तित्वाद्बलाबलवाचः षण्णां युगपदभिधानाशक्तेरेकैकस्य द्वितीयेन बलाबलावधारणेति। = तानि हि-इत्यस्य ग्रन्थस्यायमाशयः। बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन बलाबलोक्तिरावर्तनीयेति। × 'अत्र चिन्त्यते' इदि भाष्ये न्यूनतां परिहरिष्यन्वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया च द्विकोटिकसंशया भासमानमपि चातुष्कोटिकसंशयोपलक्षणतया व्याकरोति—किमिन्द्रस्यैवेत्यादिना।

श्रुतिलिङ्गयोः किं श्रुतिर्बलीयसी, आहोस्विल्लिङ्गमिति । किं पुनरत्रोदाहरणम् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते, इति । अत्र चिन्त्यते । किमिन्द्रस्य गार्हपत्यस्य वोपस्थानं कर्तव्यमित्यनियम उत गार्हपत्यस्यैवेति । यदि तुल्यबले एते कारणे ततो विकल्पः । अथ श्रुतिर्बलीयसी गार्हपत्य एवोपस्थेयः ।

का पुनरत्र श्रुतिः । किं लिङ्गम् । श्रुतिर्गार्हपत्यशब्दश्रवणम् । लिङ्गं पुनः, कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चासि दाशुषे, इतीन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम् । अथ किं वाक्यं नाम । संहत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् । यद्येवमिदमपि वाक्यम्–ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति, इदमपि–कदाचन स्तरीरसि, इति । उभयत्रापि संहत्य अर्थमभिदधति पदानि । तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चैषा

न्द्रस्य गार्हपत्यस्य वाऽथवा समुच्चितयोरथवा गार्हपत्यस्यैवेति । यदि लिङ्गं बलीयस्ततं इन्द्रोपस्थानम् । अथ तुल्यबलत्वं विरोधश्च ततो विकल्पः । अथ तुल्यबलत्वेऽप्य विरोधस्ततः समुच्चयः । अथ विरोधः श्रुतिबलीयस्त्वं च ततो गार्हपत्यस्यैवोपस्थानमिति । यत्तु सिद्धवद्गार्हपत्यार्थत्वाङ्गीकारणेन 'वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्' इत्युक्तं तदिह स्थापयिष्यमाणश्रुतिबलीयस्त्वाभिप्रायेण । तेनैव सर्ववाक्यत्वाभिप्रायेण श्रुतिलिङ्गेऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पुनः पृच्छति—का पुनरत्र श्रुतिः किं लिङ्गमिति । तत्रोत्तरं गार्हपत्यशब्दश्रवणं मन्त्रसामर्थ्यं चेति । परः पुनराह–यद्येवंविधपदसमूहात्मके श्रुतिलिङ्गे हन्त तर्हि वाक्यं नाम न किंचिदप्यस्ति । तदुच्यताम्, अथ वाक्यं नाम किमिति । सिद्धान्तवादी तु तथैव शक्यविवेकज्ञानत्वं मन्यमान आह–संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यमिति । यद्यपि न च संहतानां काश्चिदेकोऽयिधेयस्तथाऽपि म्गयमानाभिप्रायेणोक्तम् । अथवैकलक्ष्यमाणार्थप्रयुक्ततया संघातत्वमापादितानि

संप्रधारणा, न श्रुतिलिङ्गयोः। यदि वा, श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं श्रुतिवाक्ययोरन्तरमिदं लिङ्गवाक्ययोरिति। तदभिधीयते। यत्तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुं सामर्थ्यं, तल्लिङ्गम्। यदर्थस्याभिधानं शब्दस्य श्रवणमात्रादेवावगम्यते, स श्रुत्याऽवगम्यते। श्रवणं श्रुतिः।

यदा स्वार्थमभिदधति तदा तद्भूतान्येव सन्ति वाक्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति। यद्येवं तत उभयोरप्युदाहृतयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वाक्यलक्षणयोगाद्वाक्ययोरियं संप्रधारणा न श्रुतिलिङ्गयोरिति। यदि वाऽवश्यं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधः समर्थनीयस्ततः श्रुतिलिङ्गवाक्यानि लक्षणतो विवेक्तव्यानीदं नाम तेषां परस्परमन्तरामिति। तदभिधीयते।

मच्छब्दस्योक्तिसामर्थ्यं तल्लिङ्गं त्रिविधा श्रुतिः।
विध्युक्तिविनियोगाख्या वाक्यं तु प्राङ्निदर्शितम्॥

ननु सामर्थ्यपूर्वकत्वादुक्तिविधिविनियोगानाम्। 'ऐन्द्या गार्हपत्यम्' इत्यत्रापि शब्दसामर्थ्यमस्ति। 'कदाचन स्तरीरासि' इत्यत्रापि चेन्द्राभिधानमित्याविशेष एव श्रुतिलिङ्ग्योः प्राप्नोति। तथा हि।

विध्युक्तिविनियोगा हि न विना शब्दशक्तिभिः।
न चेन्द्रशब्दसामर्थ्यमभिधाश्रुतिवर्जितम्॥

सत्यमुभयत्रोभयमप्यस्ति।

किं त्वैन्द्र्यां गार्हपत्यस्य नोक्तिः शक्त्याऽवगम्यते।
इन्द्राङ्गत्वमतिश्वास्या नाक्षरश्रुतिकारिता॥

या हि 'ऐन्द्या गार्हपत्यम्' इत्येषा शक्तिस्तयैतान्येव पदानि प्रत्यर्थं लोके विनियुक्तानि न मन्त्र ऐन्द्रो गार्हपत्याङ्गम्। अन्यत्र गतया शक्त्याऽन्यस्याविनियोगात्। स्वसामर्थ्यप्रवृत्तैस्तु ब्राह्मणपदैः शक्त्या शक्त्यनपेक्षमङ्गत्वमभिधीयते। न चात्र सामर्थ्यं प्रथमं गृह्यते। निवृत्ताभिधानान्यथानुपपत्त्यैव तस्य गम्यमानत्वात्। तेन ज्ञाते विनियोगे शक्तिः कल्प्यत इति नासौ विनियोग-

कारणम् । यद्यपि वस्तुतः प्रथमं विद्यते तथाऽपि प्रमाणतः पश्चाद् गृह्यत इति कारकहेतुत्वे सत्यपि ज्ञापकत्वेनाकारणमित्युच्यते । यदि तु पौरुषेयमिदं भवेत्तथा सति वक्तुरभिधानशक्तिज्ञानं विनियोगाभिधानात्प्रथमतरं भवेत् । न त्वेवमास्ति । वेदस्यापौरुषेयत्वात् । तस्मात्सर्वपुरुषाणां प्रतिपत्तृत्वात्पश्चात्तनं शक्तिज्ञानमित्यक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गत्वप्रत्ययः । ‘ कदाचन स्तरीरासि ’ इत्यत्र पुनर्यद्यपीन्द्रशब्देनेन्द्रोऽभिधीयते तथाऽपि विनियोगो नाभिधीयत इति श्रुतेरव्यापारः । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिन्द्रस्य शेषित्वं मन्त्रस्य शेषत्वं प्रतीयते । यथेतरत्र द्वितीयाश्रवणाद्गार्हपत्यस्येप्सिततमत्वमैन्द्र्याश्च तृतीयाश्रुत्या करणत्वम् केवलं तु मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्याद्विनियोगयोग्यता दृश्यते । न च तावता विनियोगोऽभिहितो भवति । न च विहितः । मन्त्रस्याविधायकत्वात् । ब्राह्मणवाक्ये त्वविधानं विधानं चोभयमपि निष्पन्नम् । ननु मन्त्रस्याप्यभिधानपूर्वकमेव सामर्थ्यकल्पनम् । सत्यमेवम् । न तु तद्विनियोगस्याभिधानम् । किं तर्हि । अर्थस्वरूपमात्रस्य । अन्यैव च तेन प्रथमं तदभिधानशक्तिः कल्प्यते । अन्या च तद्बलेन विनियोगशक्तिः । कथम् ।

> यो हि यस्याभिधानाय शक्त इत्यवगम्यते ।
> विनियोगेऽप्यसौ शक्तो+ न ह्यशक्तो नियुज्यते ॥

ततश्च द्वितीयसामर्थ्याद्विनियोगः कल्पयिष्यते । न प्रथमात् । प्रथमेन हि विनियोगनिरपेक्षमिन्द्राभिधानमात्रं कृतम् । अत ईदृशो विवेकः प्रतिपत्तव्यः ।

> एकत्रासति सामर्थ्ये मन्त्रः शेषोऽभिधीयते ।
> अन्यत्रानुक्तशेषत्वं सामर्थ्यं संप्रतीयते ॥

अविद्यमानमेवैन्द्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यमभिहितविनियोगविधानात्कल्पनीयम् । विनियोगस्तु प्रथममेव क्लृप्तः । इन्द्रं प्रति तु सामर्थ्यं क्लृप्तमालोच्य ‘विनियोगोऽभिहितो विहितो वेत्येतत्कल्पनीयम् । वाक्ये पुनः—

+ असौ शक्तो न ह्यशक्त इतिपदाभ्यां कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां सक्याशक्यावभिधीयेते ।

एकार्थमनेकं पदं वाक्यमित्युक्तमेव । तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यते । इह तावत् कदाचन स्तरीरासि इत्यनेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थातव्य इति नैतत्कस्याचिच्छब्दस्य श्रवणादेवावगम्यते। नापि शब्दान्तरस्य समीप उच्चारितस्य सामर्थ्यमस्ति, येनैतदवगम्यते। एतस्यां खलु ऋचि इन्द्रशब्दो विद्यते, यो विशिष्टां देवतामवगमयितुं शक्नोति । तया चावगमितया प्रयोजनमस्तीति । तेनेन्द्रोपस्थान इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते । तदेकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानि पदानि । न त्वेवमस्यामृचि कस्याचिच्छब्दस्य सामर्थ्याद्गार्हपत्यस्योपस्थानं भवति। श्रवणादेव तु गार्हपत्यशब्दस्य वयमग्निं प्रतीमो, न लिङ्गात् । यदि तु लिङ्गं बलीयः, इन्द्र उपस्थातव्यः। यदि गार्हपत्यश्रवणं, ततो गार्हपत्यः । एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमान इह संप्रधार्ये, न

अर्थं प्रति न सामर्थ्यं न च शेषत्वमुच्यते ।
केवलः पदसंघातः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

कथंभावदेशसामान्ययौगिकरूपाणां तु प्रकरणक्रमसमाख्यानविवेकः सुज्ञान एवेति न पृष्टो न निरूपितः । तदेतत्सर्वेष्वेव वाक्येषु समवेतं विविक्तं च दृश्यत इति । न हि किंचिदपि वाक्यं शब्दसामर्थ्येनार्थाभिधानेन पदान्तरसंनिधानेन वा विना विद्यते । विवेकश्च पुरोदितः। क्वचित्कस्यचित्पूर्वतरप्रतीतेः। तद्दर्शयति—इह तावत्कदाचन स्तरीरसीति । न विनियोगोऽभिधीयते न पदान्तरसंनिधिर्वा गम्यते। किं तर्हि । एतस्यामृचीन्द्रशब्द इन्द्राभिधानसमर्थो विद्यते, शेषाणि च पदानि तेनैकवाक्यतां गतानीति समस्तो मन्त्र इन्द्राभिधानसमर्थो गम्यते। सोऽपि चेन्द्रः कर्माङ्गत्वादभिधानार्ह इत्यसत्यपि वचने भवत्यभिधीयतामित्युत्प्रेक्षा* । गार्हपत्ये पुनर्विनैव मन्त्रसामर्थ्येन विनियोगं ब्राह्मणमभिधत्ते इति बलाबलं चिन्तयितव्यम् । अत्र केचिदाहुः । एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये इत्येतस्मात्प्रागयं ग्रन्थो योजयितव्यः। 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यम्' इत्यादिः । कुतः ।

---

* भवत्यभिधीयतामितिस्थाने भजत्यभिधीयतामिति पाठो युक्तः ।

श्रुतिलिङ्गे । इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यादिन्द्रोपस्थानं यदि लिङ्गं बलीयः अथ नु वाक्यं, गार्हपत्य उपस्थेयः । वाक्यं ह्येतत्, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । नैतदेवम् । यद्यप्येतद्वाक्यम् ।

लिङ्गत्वमभ्युपेतं चेदिन्द्रोपस्थानकल्पने ।
उभयत्रापि वाक्यत्वं कथं भूयोऽवकल्पते ॥

यत्र वाक्यद्वयमेतादित्युपन्यस्तं+ तत्रैवैतद्युज्यते वक्तुम् । 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य' इति तथा ह्युभयत्राप्येकवाक्यत्वव्यापारनिराकरणमवकल्पते । अन्यथा तु मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यत्वे पूर्वपक्षवादिनैवाभ्युपगते = पुनस्तदनपेक्षामिन्द्रोपस्थानमप्येकवाक्यत्वकृतमेवेत्याशङ्क्य÷ निराकरणसंबद्धमेव स्यात् । तस्मात्प्रमादादुत्कृष्टस्य ग्रन्थस्यापकृष्य व्याख्यानं कर्तव्यम् । न त्ववश्यमेतदादर्तव्यम् । भवत्येव हि बह्वीनां परिचोदनानां मध्ये परिचोदनापरिहारकालेऽपि पूर्वपरिचोदनापरिहारः । अपि च । यदा 'अथवा नात्रैकवाक्यत्वात्' इत्येतत्प्रथममुक्तं तदाऽपि पुनः । 'एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये' इत्यत्र वाक्यग्रहणमसंबद्धमेव स्यात् । ततो यथान्यासमवस्थितेऽभ्युपेत्यवादमात्रेण पूर्वपक्षवादिनैकत्र लिङ्गत्वमुक्तमतोऽस्य वाक्यत्वानुशयशेषमपनयामीत्येवमाह—'अथ वा नात्रैकवाक्यत्वात्' इति । यद्वा ब्राह्मणगतमेववैकक्यत्वमकारणं विवक्षन्प्रसङ्गान्मन्त्रेऽप्युक्तवानिति व्याख्येयम् । तत्र **वाक्यं ह्येतदैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत** इत्यस्याभिप्रायः—यदैन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्या शेषत्वमात्रमनवगतशेषिविशेषं प्रतीयते । यत्तु गार्हपत्यामिति द्वितीयया किमपि प्रति शेषित्वमात्रं न तस्य लिङ्गेन सह काश्चिद्विरोधः । पदान्तरसंबन्धे ह्यसति यथार्थमेवैन्द्र्याः करणत्वं स्यात् । गार्हपत्यस्य वा यां कांचिदाग्नेयीं प्रति शेषित्वं भवेत् । परस्परसंनिधानं तूभयोरिन्द्रोपस्थानं बाधते तच्च वाक्यामिति । **नैतदेवमिति**—गार्हपत्याभिधानश्रुतिं तावदुपन्यस्यति । परस्परसंनिधानमपि

\+ उपन्यस्तामिति—'यद्येवमिदमपि वाक्यम्' इत्यादिना भाष्येणेत्यर्थः ।
= अभ्युपगत इति—'एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुध्यमाने' इतिपूर्वग्रन्थेनेत्यर्थः ।
÷ आशङ्क्य निराकरणामिति—'अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यम' इत्याद्युपरितनग्रन्थेनेत्यर्थः ।

श्रुतिरप्यत्रास्ति, या त्वत्र श्रुतिः सा लिङ्गेन विरुध्यते, न यद्वाक्यम्। कथम्। बलीयस्यपि हि लिङ्गे, ऐन्द्र्योपतिष्ठत इत्येतद्गार्हपत्यशब्देन सहैकवाक्यतामुपैत्येव। यदि हि नोपेयात्ततो लिङ्गेन विरुध्येत। यस्तु गार्हपत्यश्रवणादेवार्थः प्रतीयते, स लिङ्गे बलीयसि परित्यक्तो भवति। नासावुपस्थानेन संबध्यते। तदा हीन्द्रं गार्हपत्यशब्दोऽभिव-

---

हि श्रुतिं पीडयित्वा शक्यमविरोधेन नेतुम्। यदि गार्हपत्यशब्दो गृहपतेरयमित्येव मिन्द्रमभिवदेत्, यज्ञसाधनत्वेन वा लक्षयेदग्निसमीपं वा ततो लिङ्गाविरोधेनैव तत्संनिधिरुपपद्यते। यतस्त्वयं समुदायप्रसिद्ध्यभिधेयापरित्यागेन वर्तते ततो विरुध्यत इति श्रुतिविरोधः। अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिति—विभक्तिश्रुतिविरोधोपन्यासः। यदि हि सप्तम्यर्थं वा तृतीयार्थं वा द्वितीया वदेत्ततोऽपि नैव विरोधः स्यात् यतस्त्वीप्सिततमत्वमाह तेन विरुध्यते। लिङ्गविरोधस्तु प्रागुक्त एवैकवाक्यत्वव्याहारनिराकरणमात्रार्थमुपन्यस्यते। कथं पुनर्यथोक्तेन न्यायेनोभयथा विरोधसंभवे श्रुतिलिङ्गविरोध एव परिगृह्यते न वाक्यविरोधः। उच्यते।

यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वाल्लिङ्गादेर्बाधिका श्रुतिः।
तथैव विनियोगेऽपि सैव पूर्वं प्रवर्तते॥

यच्च शीघ्रतरं विनियुङ्क्ते तस्यैव प्रतियोगिना सह विरोधो लक्ष्यते। ननु च श्रुतिमात्रं न विरुध्यत इत्युक्तम्। कथं न विरुध्यते, यदा प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसंबन्धावेकः शेषशेषिरूपोऽन्यो विशेषणविशेष्यात्मकः। तत्र च श्रुतिरेवं वदति वाक्यलभ्यस्य विशेषस्यैवंविधं शेषशेषित्वमिति। लिङ्गं तु शेषशेषिसंबन्धेनैव सह विरुध्यते न वाक्यगम्येन विशेषणविशेष्यभावेन। अतश्च निष्प्रतिद्वंद्विना वाक्येन यदा विशेषणविशेष्यभावः कृतः, तदा श्रुत्या सह लिङ्गविरोध उपलभ्यमानो विचारयितव्यः। अथवा यदैवैन्द्र्येत्युक्तं तदैव तदर्थशास्त्रन्यायेनेन्द्रव्यतिरिक्तः× कोऽप्युपस्थातव्यः स च लिङ्गगम्येन्द्रविरोधीत्ये-

---

× (अ० १ पा० २ अ० ४ स० ३१) इत्यत्रोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः।

देदग्निसमीपं वा। अथ नु श्रुतिः प्रमाणं भवति, ततो लिङ्गेनावगतमिन्द्रोपस्थानं बाध्येत। तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोधो, न लिङ्गवाक्ययोरिति। अथवा नात्रैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वोपस्थानस्य। कुतस्तर्हीन्द्रशब्दवत्त्वान्मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यं, द्वितीयाविभक्तिश्रवणाद्गार्हपत्यप्राधान्यम्। तस्माच्छ्रुतिलिङ्ग-

---

तत्प्रतीयते। तस्माच्छ्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोध इत्युपपन्नो विचारः। किं तावत्प्राप्तम्। सर्वप्रमाणानि तुल्यबलानीत्यवगन्तव्यम्। कुतः।

क्वचिद्यस्य प्रमाणत्वं स्वशक्तेरवधारितम्।
न ह्यन्यापेक्षया तस्य सा शक्तिरपगच्छति॥

सर्वत्र प्रत्यक्षादावपि द्वय्येव गतिः प्रमाणस्वरूपं प्रमाणाभासं च। न तत्र यत्प्रमाणं भवति। नित्यं च प्रमाणाभासो भवति। योऽपि तदाभासः सोऽपि नैव प्रमाणं भवति। नित्यं च प्रमाणाभासबाधो न प्रमाणस्यैव। न च तत्र बाध्यस्य प्रामाण्यमभ्युपगतम्। बाधनाक्षमत्वात्प्रमाणस्य। श्रुत्यादिषट्कस्य च समस्तस्य स्वविषये प्रामाण्यं स्थापितम्। न चैषां विषयान्तरसंचारोऽस्ति यत्र दौर्बल्यमाशङ्क्यते न चैतदुपस्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं च वेदितुम्। न चोत्पन्नस्य स्वरसभङ्गुरत्वादुत्तरेण विनाशः। न च संस्कारापनयनम्। स्मृतिहेतोः संस्कारस्य सर्वत्रानुच्छेदात्। नाप्यनुष्ठानाख्यात्फलाद्विनियोगः शक्यते कर्तुम्। अनुष्ठानप्रत्ययस्य दृढत्वात्। तस्मात्सर्वत्र तुल्यबलत्वाद्विकल्पः।

बाधस्तु यदि कल्प्येत विपरीतः प्रसज्यते।
न हि पूर्वमबाधित्वा परेषां जन्म लभ्यते॥

श्रुत्यादीनां हि पूर्वं पूर्वं शीघ्रतरं प्रवर्तते। तेन पश्चात्तनस्य तदुपमर्देनैवाऽऽत्मलाभेन भवितव्यम्। अतश्च विपरीतबाधप्रसङ्गः। किं च।

श्रुत्यादिना समर्थस्य विनियोगोऽवकल्पते = ।
न सामर्थ्यादिरूपं स्यादेकवाक्यादिभिर्विना ॥

उत्पत्तिकाले यस्यान्यविषयसामर्थ्यमवधृतं न तस्य तद्विनियोगकाले परावर्तयितुं शक्यते । विनियोगस्तु सामर्थ्यानुसारीति युक्तमध्यवसातुम् । एवं यस्य येन सह संबन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते । संबन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव शक्तिसिद्धिरिति वाक्यस्य बलीयस्त्वम् । तथा सर्वत्रैकवाक्यत्वमाकाङ्क्षामूलम् अतस्तस्यामुपलभ्यमानायां तदेकान्तेन प्रतीयते । तदभावे तु नैतदस्तीति पूर्वतरभावित्वादाकाङ्क्षात्मकं प्रकरणमेव ज्यायः । तद्विरोधिनी तु याऽन्येन सहैकवाक्यतावगतिः सा भ्रान्तिः । तथा सर्वाकाङ्क्षाः सन्निहितावलम्बिन्यो भवन्ति । न ह्यसंनिहितमपेक्षितुं संबन्धुं वा शक्यमतो यत्र सांनिधिस्तत्र सर्वमिति बलीयस्त्वम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव संबन्धं वदति । तस्माद्विपरीतं बलाबलम् । अथवा विरोधे सत्येतच्चिन्त्यते । न चेह विरोधः । उभयत्रापि विनियोगोपपत्तेः । अतः समवायेऽपि सर्वेषां प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । श्रुत्यर्थविप्रकर्षात्परं परमेषां बाध्यत इति । कुतः ।

विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमता ।
धीस्तस्याः संनिकर्षेण विप्रकर्षेण च स्थिता ॥

यदि श्रुतिवल्लिङ्गादीनामपि स्वतन्त्राणां प्रामाण्यमभविष्यत्तत एतदुपापत्स्यत तेषां तु स्मृतिवच्छ्रुत्यनुमानद्वारं प्रामाण्यम् । श्रुतिरेव ह्येकं प्रमाणम् । सा तु ग्रहणोपायषट्कानुरोधेन षोढाऽवतिष्ठते । कथं पुनरेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न भवति । उच्यते । चोदनालक्षणोऽर्थो× धर्म ' इति स्थापितम् तथा चोक्तम् + ' अशब्दमनपेक्षं स्यात् ' इति । तत्र प्रत्यक्षगृहीतानि

= विनियोगोऽपि कल्पते इति व्याख्यानानुसारी पाठः । अस्मिंस्तु पाठे यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते, तथाऽप्यशक्तस्य विनियोगो नावकल्प्यत इति, अपिशब्दस्वारस्यं ज्ञेयम् । × (अ० १ पा० १ सू० २) । + (अ० १ पा० २ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः ।

यान्यक्षराणि विनियुङ्क्ते सा श्रोत्रवृत्तित्वात् श्रुतिरित्युच्यते । यत्र त्वविनियोजकान्यक्षराणि प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विनियोजकान्यार्थापत्त्या कल्प्यन्ते तत्र लिङ्गादीनि भवन्ति । ततश्चैवमर्थविप्रकर्षो भवति । ऐन्द्रीविनियोगं हि प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रस्थितयोर्यदा* श्रुतेर्विनियोजकान्यक्षराणि दृश्यन्ते तदा लिङ्गे स्मरणसमर्थानि ततो, यावत्तेषां प्रकरणाम्नानान्यथानुपपत्त्या विनियोजकानि कल्पयितुमारभ्यन्ते तावादितरैः प्रत्यक्षैर्विनियोगः प्रत्यायितः । तस्मिंश्च प्रतीते मन्त्रोऽपि प्रकरणिनं प्रति निराकाङ्क्षीभूतः । प्रकरण्यपि मन्त्रं प्रति । तथा सति प्रकरणाम्नानस्यान्यथाऽप्युपपद्यमानत्वान्नेन्द्राभिधानश्रुतिकल्पनायामर्थापत्तिः प्रभवति । न च श्रुतिमन्तरेण विनियोगः सिध्यति । बहुधा वर्णितं चैतत्पुरस्तात्÷, यथा साकाङ्क्षे वेदार्थे यत्कल्प्यते तद्वैदिकं नेतरादिति । तस्माच्छ्रुतिर्बलीयसी । न हि तस्याः किंचिदन्यदपेक्षणीयमस्ति यथा लिङ्गस्य श्रुतिरेवम् । आह च ।

नापेक्षा यस्य यत्रास्ति स तस्माद्बलवान्भवेत् ।
यः पराधीनवृत्तिः स तद्बाधं कथमाचरेत् ॥ १ ॥

श्रुत्यादीनां हि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरानिरपेक्षं प्रवर्तमानं बलवद्भवति परं परं तु पूर्वाधीनप्रामाण्यं न शक्नोति तस्यैव बाधं कर्तुम् । न हि श्रुतिमननुमाय लिङ्गादेः प्रामाण्यमध्यवसीयत इत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं नासमर्थं विनियुज्यत इति । सत्यमुक्तम् । अयुक्तं तूक्तम् । कुतः ।

न श्रुतेर्विनियोक्तृत्वं लिङ्गाधीनं प्रतीयते ।
विज्ञाते विनियोगे तु तद्वशाच्छक्तिनिर्णयः ॥

विनियोगोत्तरकालं हि कथमेतत्साधयिष्यतीत्यपेक्षिते यथा शक्नोतीत्यवधारणा भवति । तत्र यद्यपि स्वरूपेण तद्विषया शक्तिर्न दृश्यते तथाऽपि विनियोगदर्शनादेवानुमीयते । तदुक्तम् ' वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री + स्यात् ' इत्यत्र । ननु च प्रागविद्यमानसामर्थ्यस्य विनियोगो न संभवतीति पूर्वतरं

* प्रस्थितयोः—प्रवृत्तयोर्मध्य इत्यर्थः । ÷ पुरस्तादिति—अनुषङ्गाधिकरणवार्तिक इत्यर्थः + (अ० ३ पा० २ अ० २ सू० ३) ।

सामर्थ्यमनुमातव्यम्। ततश्च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् दुर्बलत्वापत्तिः। सत्यम्। पूर्वभावित्वेन तत्कल्प्यते न तु पूर्वमेव गम्यते। न ह्यविनियुक्ताया ऐन्द्र्या गार्हपत्याभिधानसामर्थ्यप्रतिपत्तिकारणमस्ति। निर्वृत्तविनियोगान्यथानुपपत्त्या पूर्वमपि विद्यमानं पश्चादेवानुमीयते। नन्वेवमपि तुल्योऽर्थविप्रकर्षः। तथा हि।

विक्षेपो यावता लिङ्गे स्याच्छ्रुतेरनुमापके।
लिङ्गानुमानभूतायां तावतैव श्रुतावपि॥

सर्वथा ह्यदृश्यमानानुमानेन प्रत्ययविप्रकर्षो भवति। तच्चोभयत्रापि समानम्। सत्यमंतावत्समानं न तु तद्बलाबलं प्रत्युपयुज्यते। कुतः।

विनियोगाभिधानस्य दूरत्वाद् दुर्बलत्वधीः।
तच्च पूर्वानुमायां स्यान्नोत्तरत्र कथंचन॥

लिङ्गे हि प्रागभाविना श्रुत्यनुमानेन विना विनियोगाभिधानाभावाद् दूरत्वं भवति। श्रुतौ पुनरवगते विनियोगाभिधाने यस्मादेतदेवं तस्मान्नूनं किमपि सामर्थ्यमस्तीति पश्चात्प्रवर्तमानमनुमानं न विनियोगप्रत्ययविशेषं करोति। सहप्रस्थितयोर्हि प्रमाणयोर्येन विनियोगदेशं चिरेण प्राप्तिर्भवति स विक्षेपो दौर्बल्यकरो भवति। अवधारिते तु विनियोगे यद्यपि पश्चादनुमानसहस्रं भवति न तथाऽपि कश्चिद्विप्रकर्षः। एतेन लिङ्गवाक्यादियुगलानि व्याख्येयानि। सर्वत्र हि परस्य पूर्वमननुमाय विनियोगानुपपत्तिः। पूर्वेण तु कृते विनियोगे परस्य नान्तरीयकं सद्भावमात्रकल्पनमिति प्रतिपत्तिः। आह। श्रुतेस्तावत्प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाद्बलीयस्त्वं युक्तम्। अद्य लिङ्गवाक्यादीनामनुमीयमानश्रुतित्वाद विशेषे सति किंकृतं बलाबलमिति। तदुच्यते।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चवस्त्वन्तरणकारितम्।
श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते॥

श्रुतिमात्रानुमानान्तरितो हि लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः। वाक्यस्य पुनर्लिङ्गश्रुत्यनुमानव्यवहितः। कथम्।

वाचकेनैकवाक्यत्वादिहातद्वाचिनां * सताम् ।
कल्पयित्वाऽभिधाशक्तिं श्रुतिः पश्चात्प्रकल्प्यते ॥

सर्वत्र हि मन्त्रे किंचिदेव पदं कर्मसमवेतमर्थं वदति । यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यग्निनिर्वपामिपदे शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादप्रयोगार्हाणि सन्ति दृश्यमानैकवाक्यतान्यथानुपपत्त्याऽनुमितसामर्थ्याभिधानानि सन्ति स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य तद्विशिष्टसमवेतार्थप्रकाशनेन प्रयोगार्थत्वं प्रतिपद्यन्ते । ततश्च श्रुतिमनुमाय विनियुज्यन्ते । तच्चाविरोधे सति सर्वमभ्यनुज्ञायते । यदा दृश्यमानैकवाक्यत्वयोर्मन्त्रयोः पृथक् पृथक् प्रकाशयितव्यावर्थौ कर्मसमवेतौ दृश्येते तदोभयोरपि भेदेन प्रकाशकापेक्षणात्प्रकाशकयोश्च प्रकाश्यापेक्षणाद्विनियोगाय प्रस्थिते = सति यस्य यत्र क्लृप्तं सामर्थ्यं स तत्र शीघ्रतरं प्राप्नुवन्नान्यत्रैकवाक्यतया नेतुं शक्यते । नाप्यन्येभ्यस्तत्राऽऽगच्छद्भ्यः सोऽवकाशं ददाति । कथम् ।

एकवाक्यतया यावत्सामर्थ्यमनुमीयते ।
सामर्थ्येन श्रुतिस्तावत्कल्प्यते विनियोजिका ॥

समुदायो हि विनियुज्यमानो नावयवानविनियुज्य विनियोक्तुं शक्यते । तत्र पूर्वोत्तरयोर्भागयोरेकवाक्यत्वं प्रत्यक्षम् । नैकार्थाभिधानसामर्थ्यम् । भिन्नार्थाभिधानसामर्थ्यं त्वार्थं प्रत्ययदर्शनात्सिद्धम् । तत्र समुदायावयवविनियोगाय वाक्यसामर्थ्ययोः सहप्रस्थितयोरसमर्थविनियोगासंभवाद्यावद्वाक्येन पूर्वो भाग उत्तरार्थाभिधानसमर्थ उत्तरो वा पूर्वसमर्थ इत्यनुमीयते तावत्प्रत्येकभागवर्तिना सामर्थ्येन पूर्वस्यापि स्वार्थे परस्यापि स्वार्थे श्रुतिरनुमिता । ततश्च यावदितरत्र विनियोजकश्रुत्यनुमानाय प्रयत्यते तावदिह विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्षत्वात्प्र-

* वाचकेनेति श्लोकस्यायमर्थः । प्रयोगासमवेतार्थवाचिनां तत्समवेतार्थवाचकेनैकवाक्यत्वात्तेषां समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा पश्चाद्विनियोगाभिधायिनी श्रुतिः कल्प्यत इति । = प्रस्थिते सति—प्रस्थाने सतीत्यर्थः ।

करणाम्नानस्य न काश्चिदपि हेतुः श्रुत्यनुमान इत्यनुपजातमूलो विनियोगो बाध्यते। मन्त्रस्यापि हि पूर्वस्य पूर्वत्रार्थे शीघ्रं विनियोग उत्तरस्य चिरेण। तथोत्तरोत्तरस्य शीघ्रं पूर्वस्य तत्र चिरेण। शीघ्रविनियुक्तश्च मन्त्रश्चिराविनियोगं नाऽऽद्रियते। तथाऽर्थोऽपि प्रथमावगतमन्त्राविरुद्धो नेतरं गृह्णाति। स्वप्राधान्ये च संभवति न परोपसर्जनत्वं प्रतिपद्यते। तस्माल्लिङ्गं बलीय इति भित्त्वा वाक्यं विनियोग इति। नन्वेवं सति 'निर्वपामि' इत्यादिना क्लृप्तसामर्थ्येन शीघ्रतरप्राप्तेनावरुद्धेऽर्थे विप्रकृष्टप्राप्तानां 'देवस्य त्वा' इत्यादीनां बाधादविनियोगः प्राप्नोति। न चैषां भिन्नप्रयोजनत्वात्समुच्चयः। तथा सत्येकवाक्यत्वाभावात्। अवश्यं चैतैर्यथाकथंचिन्निर्वाप एव प्रकाशयितव्यो नान्यप्रकाशनं, कर्मानङ्गत्वप्रसङ्गात्। अतः समानविषयात्वात्समवाये सति वाक्यप्राप्यपदान्तरबाधेन भवितव्यमिति। अत्रोच्यते।

पदान्तराणि यत्रार्थं वदेयुः कर्मवार्तिनम्।
तत्रैवमितरेषां तु वाक्यमप्यगतेर्वरम्॥

यानि ह्यसमवेतार्थवचनानि तानि यदि स्वतन्त्रीक्रियन्ते ततोऽनर्थकानि भवन्ति। तेन क्लृप्तसंबन्धैर्निराकाङ्क्षीकृतोऽप्यर्थ इतरेषां साकाङ्क्षत्वात्पुनस्तत्प्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यते। यथा प्रकरणपूरितानामपि क्रमेण पुनस्तद्धर्मप्राप्तिर्भवति-यथा प्रकृतौ निराकाङ्क्षीभूता धर्मा विकृतीर्गमिष्यन्ति। तथा च कृतौ व्याख्यातम् +। तस्मादेवमादीन्यपि संबध्यन्ते। येषां तु प्रकाश्योऽर्थः समवेत दृश्यते, तेषामनभिधेयेनासंबध्यमानानामप्यर्थवत्ताऽस्तीति नाऽऽनर्थक्यनिमित्तमवकाशं लभन्ते। सर्वेषामेव च श्रुत्यादीनामानर्थक्यप्रतिहतानां दुर्बलैरपि बाध्यत्वमिष्यते। तद्यथा व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादन्प्रति श्रुत्या शेषित्वं प्राप्नुवदप्यतिलङ्घ्य प्रकरणलभ्यापूर्वसाधनत्वकृतः संबन्धो भविष्यति। तेनावस्थितं* वाक्या-

+ अनुषङ्गाधिकरण इति शेषः * ततोऽवस्थितमिति पा०।

लिङ्गस्य बलीयस्त्वम्। तथा च भक्षानुवाके दर्शितम् ÷ । वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणमर्थविप्रकर्षाद् दुर्बलम् । तथा हि ।

प्रत्यक्षा संगतिर्वाक्ये न च प्रकरणेऽस्त्यसौ ।
आकाङ्क्षतोऽनुमातव्या तावता विप्रकृष्टता ॥

प्रकरणे हि स्वार्थपरिपूर्णानामङ्गाङ्गिवाक्यानामुपकार्योपकारकत्वाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु प्रत्यक्षः संबन्धः । ततश्च सहप्रास्थितयोर्यावत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदिह सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदितरत्र श्रुत्या विनियोगोऽभिहित इति विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनुमाने मूलाभावाद्विहते कल्पितमपि* शेषत्वानिष्पत्तिमगत्वाऽन्तरैव विलीयते । तस्माद्वाक्यं बलीयः तथा क्रमप्रकरणयोः क्रमस्यार्थविप्रकर्षः । कथम् ।

आकाङ्क्षातः प्रभृत्येकं श्रुत्यर्थं प्रति गच्छति ।
तामपि त्वन्यतो लब्ध्वा श्रुतिरेकस्य कल्प्यते ॥

क्रमो नाम निरपेक्षाणां सतां पाठानुष्ठानदेशसाम्यमात्रम् । यदि त्वाकाङ्क्षावतः संनिधावाम्नायेत ततः प्रकरणमेव स्यात् । अत्र च प्रायेण महाप्रकरणोपनिपातिन्यो विकृतय उदाहरणम् । तासु हि यत्प्राकृताङ्गमध्यपातित्वेन नोत्पन्नं तत्पुरस्तात्परस्ताद्वाऽवस्थितक्रमभाग्भवति । प्रकरणस्य क्लृप्तोपकारैः प्राकृतैर्व्यावर्तितत्वात् । तत्र यान्निवृत्ताकाङ्क्षस्य कस्यचित्समीपे पठ्यतेऽन्यस्य चाऽऽकाङ्क्षा ततस्तदुभाभ्यां गृह्यमाणं यावत्क्रमवतो निवृत्तमसतीमाकाङ्क्षामुपजनयति तावत्प्रकरणवता सहैकवाक्यतां गच्छति, यावच्चेतरत्रैकवाक्यता भवति तावत्प्रकरणिनं प्रत्युपकारसामर्थ्यकल्पना । यावदितरत्रासौ तावदिह श्रुत्यनुमानं यावदितरत्र श्रुतिरनुमास्यते तावदिह सिद्धे विनियोगेऽनुमानबीजहीनेनाक्लृप्तश्रुति सर्वमप्रमाणाभिर्वेति । तथा क्रमसाग्रख्ययोः क्रमे वेदकल्पितमेवाङ्गाङ्गिनोर्देश-

÷(अ० ३ पा० २ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः । *अकाल्पितमपि शेषत्वमिति पा० ।

सामान्यानिमित्तं परस्परपर्युपस्थानम् । सर्वत्र हि केनचिदभिन्नदेशे संबन्धोऽवकल्पते । न च समाख्यानवतः किंचिद्देशसामान्यं वेदक्लृप्तमुपलभामहे । येन संबन्धाभिमुख्यसंभवः । ननु च सामाख्या संबन्धमेवाभिदधाना प्रवर्तत इति श्रुतितुल्या प्राप्नोति । नैतदेवम् ।

अन्य एव हि संबन्धः कल्प्यते यः सामाख्यया ।
अन्यच्च शेषशेषित्वं यच्छ्रुत्या प्रतिपाद्यते ॥

अर्थानां प्रथमं केनाचित्प्रकारेणानवगतसंबन्धानां समाख्या प्रवर्तते । सा च शेषशेषित्वं तावन्नैव प्रतिपादयति । केनचित्संबन्धेनोपपद्यमानत्वात्संबन्धमात्रमपि नैवाभिधत्ते । न हि यौगिकैः संबन्धोऽभिधीयत इत्युक्तम् । समाख्यान्यथानुपपत्त्याऽनुमीयते । संबन्धमात्रस्य चैतद्रूपं किंचिदभिन्नमेषामस्तत्यिवगमः । ततश्चाऽऽपन्नं क्रमाज्जघन्यत्वम् । न हि किंचित्तत्र सामान्यमनुमातव्यं देशसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । इह तु तत्पदस्याप्रत्यक्षत्वादानुमानिकत्वमिति विप्रकर्षः । समाख्या हि यावत्किंचित्सामान्यमस्तीति कल्पयति तावत्क्रमेण नूनमनयोः काचिदपेक्षाऽस्ति येनेत्थं समानदेशौ पठिताविति प्रकरणं कल्प्यते । यावच्च किंचित्सामान्यमपेक्षां कल्पयति तावादितरत्रैकवाक्यता क्लृप्ता । तथा यावदिहैकवाक्यता भवति तावादितरत्रोपकारसामर्थ्यसिद्धिः । यावच्चेहोपकारसामर्थ्यकल्पना तावदितरेण श्रुतिरुत्पादिता । ततश्च यावदिह श्रुतिमनुमातुमुपक्रमते तावादितरत्र विनियोगे सिद्धे निराकाङ्क्षीभूते प्रकरणपाठे सर्वमेतत्प्राचितमप्यपरिपक्वविच्छेदादामसस्यमिव लूनं निर्बीजं भवति । तस्मादर्थविप्रकर्षात्तु परं परं बाध्यत इति सिद्धम् । आह च ।

निःश्रेण्यारोहणप्राप्यं प्राप्तिमात्रोपपादि च ।
एकमेव फलं प्राप्तुमुभावारोहतो यदा ॥
एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चापरस्तयोः ॥
उभयोश्च जवस्तुल्यः प्रतिबन्धश्च नान्तरा ॥

विरोधिनोस्तदैको हि तत्फलं प्राप्नुयात्तयोः ।
प्रथमेन गृहीतेऽस्मिन्पश्चिमोऽवतरेन्मुधा ॥
तेन यद्यपि सामर्थ्यं प्रत्येकं सिद्धमन्यदा ।
तथाऽपि युगपद्भावे जघन्यस्य निराक्रिया ॥
अन्यथैव हि शून्येषु दुर्बलैरपि चर्यते ।
अन्यथा बलवद्ग्रस्तैः सर्वशक्तिक्षये सति ॥

तस्मान्नैतदालम्बनं युक्तं यत् क्वचिदुत्तरेषां प्रामाण्यमिष्टम् । तस्माद्बलवद्विरोधेऽपि तेन भवितव्यमिति । यत्तु प्रमाणाभासो बाध्यते न प्रमाणमिति । तत्र ब्रूमोऽयमपि प्रमाणाभास एव । कथम् ।

नैवैतेषां प्रमाणत्वमासीदत्र कदाचन ।
अन्यत्र दृष्टमेतत्तु समारोपेण कल्पितम् ॥

नहि यत्र विषये बाधस्तत्रैषां प्रमाणत्वम् । किं तर्हि । प्रदेशान्तरे केवलानामुपलक्षितं सामान्यतो दृष्टरूपेणात्रापि प्रतिभाति । तत्तु बलीयसाऽपहतविषयत्वात्सदितीति पश्चाद्भ्रान्तित्वेनाध्यवसीयते । अथवा यस्तत्रास्य व्यापार आसीत्तमिहापि प्रक्रमत एव । स तु जववताऽन्येन विषयेऽपहृते मूलच्छेदाद्यदा तं न गच्छति तर्कि + क्रियताम् । तेन मृगतृष्णादिवदेवाप्राप्य प्रमाणमेव बाध्यते । अनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानं बाध्यते । आन्तरालिकज्ञानमिथ्यात्वकल्पनयेति नोत्पत्तिसामान्येन तुल्यबलत्वम् । अतश्च ज्ञानसंकरोच्छेदनादिरूपो बाधो नैवाऽऽशङ्कितव्यः । योऽपि चोत्पन्नबाधस्तमपि फलवियोगात्मनोपपादयिष्यामः । एवं तावद् द्वयोर्द्वयोर्विरोधे वर्णितम् । अर्थसिद्धत्वात्तु भाष्यकारेणेतरैः सह न प्रदर्शितं व्याख्यातृभिस्त्वेवं प्रपञ्चयितव्यम् । यथा श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे, अरुणादिवाक्यसामर्थ्यादानन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामेकहायन्यादिशेषत्वं × प्राप्नुवत्तृतीयाश्रुत्या क्रयसंबन्धित्वेन विज्ञायते । द्वितीयसोपानभू-

+ तर्कि क्रियतामिति । तत्तदा , बलवता विषयापहारेण दुर्बलं प्रमाणाभासतां यातीत्याशयः । × आनन्तर्यसामानाधिकरण्याभ्यामिति—ताभ्यामवगताद्वाक्यसामर्थ्यादित्यन्वयतोऽर्थः ।

गतारोहकयोरिव* ह्यत्र यावद्वाक्यं सामर्थ्यं कल्पयति तावच्छ्रुत्या विनियोगः कल्पित इति महदन्तरम् । श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे प्रकरणादेकविंशत्याद्यनुवचनानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते श्रुत्यैव प्रतिष्ठाकामादिषु पुरुषार्थावधारणात्प्रकरणबाधः । अनुवचनानां च क्रियात्मकत्वादितिकर्तव्यतारूपत्वात्प्रकरणग्राह्यत्वेन तद्विरोधोदाहरणत्वम् । तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ' इति तु द्वादशत्वस्याक्रियात्वादनितिकर्तव्यतात्मकत्वे सति कथंभावरूपप्रकरणग्राह्यत्वानुपपत्तेः संनिधिमात्रेण प्रकरणकल्पनापूर्वकसंबन्धाध्यवसानाच्छ्रुतिस्थानविरोधोदाहरणत्वं युक्तमित्येके । तच्च नैवमाश्रितम् । कुतः ।

यदि द्रव्यगता संख्या स्वतन्त्रा वा भवेदियम् ।
नेत्थंभावेन गृह्येत क्रियारूपेण वर्जनात् ॥
इतिकर्तव्यतांशस्थां येनोद्दिश्योपसत्क्रियाम् ।
द्वादशत्वविधिस्तेन कथंभावेन गृह्यते ॥
इहापि च कथंभावनियुक्तोपसद्गता ।
यावत्संख्यैकवाक्यत्वसामर्थ्ये कल्पयिष्यति ॥
तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या षष्ठ्याऽहीनाङ्गतां गता ।
नैव ह्यहर्गणादन्यदहान्याहीनमुच्यते ॥

श्रुतिक्रमविरोधे किमुदाहरणमिति ।

उच्यते रशनाधर्मा दर्भमय्यादयः क्रमात् ।
अग्नीषोमीयशेषाः स्युः श्रुत्या यूपाङ्गतां गताः ॥
एतद्यूपपरिव्याणशेषो हि रशना श्रुता ।
सह धर्मैर्न सा याति क्रमेण पशुशेषताम् ॥

* निःश्रेण्या रोहणमाप्तं प्राप्तिमात्रोपपादि च । एकमेव फलं प्राप्तुमुभावारोहतो यदा ॥ एकसोपानवर्त्येको भूमिष्ठश्चकरस्तयोः । इत्यादिना वृद्धश्लोकोपपादितं दृष्टान्तं विषयानुसारेण प्रकृते योजयति—द्वितीयसोपानेत्यादिना ।

यावत्प्रकरणादीनि तस्याः कल्पयति क्रमः ।
चतुर्भिस्तैर्व्यपेतत्वाच्छ्रुत्या तावत्स जीयते ॥
आकाङ्क्षामात्रमेवैकं यावत्कल्पयति क्रमः ।
दूरेण तावदप्राप्तां रशनां हरति श्रुतिः ॥

श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । पौरोडाशिकामिति समाख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे पठितो मन्त्रः साधारणे प्रकरणे वर्तमानः क्रमेण चानुन्मीलितलिङ्गेनाविनियुज्यमानः पुरोडाशस्यैव वा प्राथम्यात्प्राप्नुवन्, श्रुत्या सांनाय्यार्थशाखाङ्गत्वेन विधीयते 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ति' इति । तत्रापि यावत्समाख्यया किंचित्सामान्यं कल्प्यते तावच्छ्रुत्या विनियुक्तत्वात्प्रकरणवाक्यसामर्थ्यश्रुतिष्वकल्पितास्वेव बाधः । एवं लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोध उदाहर्तव्यः। तत्र प्रकरणविरोधे तावत्पूषानुमन्त्रणान्युदाहर्तव्यानि । यावच्च प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिः । तथा यावदितरत्र प्रकृताग्न्यादिप्रकाशनसामर्थ्यं तावदिह विनियोग इति बाधः । लिङ्गक्रमयोर्विरोधः स्तुतशस्त्राधिकरणे दर्शितः 'अर्थेन त्वपकृष्येत ×' इति । स्थितोदाहरणमपि यथाऽभ्यनुज्ञापनाभ्यनुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोः 'उपहूत उपह्वयस्व' इत्येवं मन्त्रावाम्नातौ । तौ देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः 'उपहूत' इत्यनुज्ञापने 'उपह्वयस्व' इत्यनुज्ञायाम् । न तु तथा सामर्थ्यमस्तीति विपरीतं शेषत्वम् । यावद्धि स्थानेन प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वे कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा साधितो विनियोग इत्यकल्पितलिङ्गश्रुतिपदस्यैव क्रमस्य बाधः । तथा परिव्याणकरणाक्रियमाणानुवादिनोः 'परिवीरसि' 'युवा सुवासाः' इति वाऽग्नीषोमीयपरिव्याणाङ्गत्वे प्राप्ते लिङ्गात्सवनीयार्थद्वितीयपरिव्याणाङ्गत्वमपि । कथं न मनोताग्नीषोमीयक्रमबाधनसमर्थेन लिङ्गेनाऽऽग्नेयसवनीयपशुयागाङ्गमिति चेत् । न । 'वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री ÷ स्यात्' इतिवद् बलवत्तर-

× (अ० २ पा० १ अ० ५ स १४ । ÷ (अ० ३ पा० २ अ० २ स० ३)

श्रुतिकृतविनियोगकल्पितलक्षणाद्वारेणाग्नीषोमीयाङ्गत्वात् । एवं ह्याह 'यद्यप्य-न्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्या' इति । अनया हि श्रुत्या लिङ्गेनोत्कृ-ष्यमाणा मनोता वारिता । द्विदेवत्येऽप्येकदेवत्यैव न केवलाग्निदेवत्यत्वेनाग्नीषोमी-यादुत्तारणीयेत्यर्थः । यद्वैवकारं स्वस्थानादपनीय यथाक्रमं कार्यैवेत्यत्र संयोजना कार्येत्यवधार्यते । **लिङ्गसमाख्याविरोधे** तु भक्षानुवाके ग्रहणादिवाक्यानि समाख्यानाद्भक्षाङ्गत्वेन संबन्धसामान्यादिकल्पनया भक्षाङ्गत्वविनियोगाय प्रस्थितानि लिङ्गेन ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणेषु विनियुज्यन्त इति स्थितम् * । याज्यासमाख्याबाधेन च मनोर्ऋचां पृथुपाजवत्योश्च लिङ्गेन सामिधेनीत्वेन विनियोग इत्युक्तम् ÷ । **वाक्यक्रमयोर्विरोधे** परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादि-परिवीरसिपरिवीतपदव्यतिरिक्तपदानां 'युवा सुवासा आगात्, स उ श्रेयान्' इत्येवमादीनां लिङ्गविनियुक्तपरिवीतपदैकवाक्यत्वात्सवनीयपरिव्याणे विनियोगः । **वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे** × भक्षानुवाक एव सध्यासमित्येवमादिषु ग्रहणादौ विनियुज्यमानेषु तदेकवाक्यगतशेषपदावृत्तिरुदाहर्तव्या + । तथाऽऽध्वर्यवादि-समाख्यानाज्ज्योतिष्टोमादिप्रधानेषु तदर्थेष्वेव प्राप्नुवत्सु स्वर्गकामाद्येकवाक्यत्वा-देर्थिमात्रविषयत्वं विज्ञायते । ननु = च श्रुतिरेवैषा भवेत् । नात्र कस्यचिच्छ-ब्दस्य श्रवणादेतद्विज्ञायते । लिङ्गा कर्तुरनभिधानात् । किं तर्हि । पदद्वयसंनिक-र्षादेवैतल्लक्षणया सामानाधिकरण्यावदगम्यते । तस्माद्वाक्येनैव समाख्या बाध्यत इति । **प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे** पौरोडाशिकसमाख्यातब्राह्मणाम्नातानां

---

* (अ० ३ पा० २ अ० ९) इत्यत्रेति शेष । (÷ (अ० ३ पा० २ अ० ७) इत्यत्रेति शेषपूरणम् । × वाक्यसमाख्ययोर्विरोध इति–भक्षानुवा-कगतसध्यासामित्यादेर्लिङ्गाद् ग्रहणादौ विनियोगेऽवगततदेकवाक्यतापन्नशेषपदानां समाख्यया भक्षाङ्गत्वप्रसक्तौ वाक्याद् ग्रहणाद्यङ्गत्वमित्याशयः । + शेषपदा-वृत्तिरिति–आङोऽर्वागर्थकत्वाच्छेषपदानां भक्षणादर्वागनुष्ठीयमानेषु ग्रहणादिषु वृत्तिः–विनियोग इत्यर्थः । = कर्त्रधिकरणे निषेत्स्यमानमाख्यातस्य कर्तृरन-भिधानमपर्यालोच्यास्य श्रुतिसमाख्योदाहरणत्वं शङ्कते–नन्वित्यादिना ।

प्रयाजादीनां प्रकरणात्सांनाय्योपांशुयाजार्थत्वमित्युदाहरणम् । एवं तावदेकस्य शेषस्यानेकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध उदाहृतः। एतयैव तु दिशाऽनेकस्य शेषस्यैकं शेषिणं प्रति नीयमानस्य विरोध इदानीमुदाहर्तव्यः । तद्यथा **श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे** 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति मन्त्रकरणकव्यापारविधाने कृते लिङ्गात्कस्मिंश्चिदाग्नेये मन्त्रे शेषत्वेन प्राप्नुवति श्रुत्यैन्द्री विनियुज्यते। तदवरुद्धे चोपस्थाने नेतरस्यावकाशो विद्यते । **श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे** यज्ञायज्ञीयप्रगाथैकवाक्यभूतगिरापदप्राप्ताविरापदविधानमुदाहरणम् । तथा विश्वेषां देवानां श्रुत्याऽऽमिक्षैव, शेषो हि तेषां वाक्येन वाजिनं तद् दुर्बलप्रमाणत्वात्तया श्रुत्या निराकृतम् । **श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे** प्रतिष्ठाकामदर्शपूर्णमासप्रयोगे प्रकरणात्पञ्चदशसंख्यासामिधेन्यनुवचनेऽङ्गत्वेन प्राप्ते श्रुत्यैकाविंशतिसंख्यानुवचनान्तराङ्गत्वावगमात्प्राकरणिकनित्यानुवचनबाधः । **श्रुतिक्रमविरोधे—**

पशुकामप्रयोगे च क्रमेण चमसाङ्गता ।
श्रौताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिया ॥

श्रुतिसमाख्याविरोधे—

वाजपेयः समाख्यानात्प्राप्नोत्यध्वर्युकर्तृकः ।
श्रुत्या स्वाराज्यकामस्य* तथाऽध्वर्योर्निराक्रिया ॥

तथा 'यजमानस्य याज्या' इत्युदाहरणम् । ऋतुयाजेषु हि होत्रसमाख्यया होतुः प्राप्ता याज्या यजमानकर्तृकत्वेन कर्तृसंबन्धवाचिन्या षष्ठीश्रुत्या प्रतिपाद्यते । **लिङ्गवाक्यविरोधे—**

स्योनादेरपि शेषत्वं वाक्येन सदनं प्रति ।
सीदेत्यस्यैव लिङ्गेन तेनायं पूर्वबाधनः ॥
तथाऽभिघारणे तस्मिन्सीदेत्यस्यापि शेषता ।
स्योनादेरेव लिङ्गेन तस्मात्स परबाधनः ॥

---

* स्वाराज्यकामस्येति—कर्तृतेत्यध्याहारः ।

अनेकशेषिशेषत्वात्पूर्वमेतावुदाहृतौ ।
अनेकशेषसंबन्धात्संप्रत्येकस्य शेषिणः ॥
पूर्वं स्योनं त इत्यादि सदने साभिधारणे ।
वाक्येनाङ्गतया प्राप्तं लिङ्गाच्छुद्धेऽभिधारणे ॥
तास्मिन्सीदेत्ययं वाक्यात्प्राप्तः शेषोऽभिधारणे ।
लिङ्गात्तु सदनस्यैव तत्रैवातः प्रयुज्यते ॥
एकैकस्मिंस्तु शेषत्वं वाक्यात्प्राप्तं द्वयोर्द्वयोः ।
एकैकस्य तु लिङ्गेन तच्च संप्रति गृह्यते ॥
एकस्मिन्नेव मार्गे तु यत्संकीर्णचतुष्टयम् ।
अभाणि भाष्यकारेण विवेक्तव्यं तदात्मना ॥

लिङ्गस्य प्रकरणक्रमसमाख्याविरोधे निर्वापादिषु लिङ्गेन+ देवस्य त्वेत्यादिना प्रकरणप्राप्तमन्त्रान्तरबाधः । प्रथमस्य काम्यस्यैन्द्राग्नस्य क्रमात्सामिधेनीकार्यमाप्तस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य लिङ्गेन बाधः समाख्यया मनोर्ऋचां सोमारौद्रियेषु याज्यानुवाक्यात्वेन प्राप्तानां सोमरुद्रलिङ्गाभिर्याज्यानुवाक्याभिर्बाध इत्युदाहरणानि । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इत्युदाहरणम् । प्रकरणेन हि हविरधिवासनोत्तरकालं यद्विधानं तस्य ग्रहणं प्राप्नोति । अमावास्यासमभिव्याहारेण तु पूर्वेद्युः । न चात्र श्रुतित्वम् न हि सप्तमी शेषशेषिसंबन्धं वदाति । यत्त्वधिकरणत्वमाभिधत्ते तत्तत्कर्मणोऽनुपपन्न-मेव । तस्मात्पदसंनिधानेनैष संबन्धः । स च शीघ्रतरं भवतीत्युक्तम् । वाक्यक्रमयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । ज्योतिष्टोमे काम्यनैमित्तिकेषु प्रतिपत्कल्पेषु प्रतीकग्रहणात्पादमात्रं श्रुत्या विनियुज्यते । तत्र द्वितीयपादात्प्रभृति यथासंख्यक्रमेण नित्यानामेवर्चां प्रसङ्गः । तद्यथा 'वृषा पवस्य धारय' इति राजन्याय प्रतिपदं कुर्यादित्यत्र 'पवमानायेन्दवे । आभि देवां इयक्षते' इत्येतावेव

+ लिङ्गेनेति—लिङ्गप्रमाणप्रापितेनेत्यर्थः ।

द्वितीयतृतीयपादौ प्राप्नुतः। वाक्याच्च 'मरुत्वते च मत्सरः। विश्वा दधान ओजसा' इति। ननु विभक्तिभेदादत्र लिङ्गविरोधः स्यात्। नैष दोषः। सर्वेषां सोमलिङ्गत्वाद्विभक्तिभेदेन त्वेकवाक्यत्वमेव नोपपद्यते। तद्यावदाकाङ्क्षापूर्वकमेकवाक्यत्वादि कल्प्यते तावदितरेणाऽऽनन्तर्यात्समानविषयत्वाच्च सामर्थ्यादि कल्पयित्वा विनियोगः कृत इति बलीयस्त्वम्। **वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे** 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इति हौत्रसमाख्याते प्रवचने प्रैषानुवचनमम्नातम्। तस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षिणः समाख्यया होता प्राप्नोति। वाक्येन मैत्रावरुणः। एकेन च कृतार्थस्य न कर्त्रन्तरापेक्षा भवति। तत्र शीघ्रतरप्राप्ते मैत्रावरुणे प्रकरणकल्पनां यावत्प्राप्ता समाख्या बाध्यते। न चायं श्रुतिविरोधः। आख्यातपदेन कर्तुरनभिधानान्मैत्रावरुणपदे च कारकविभक्तिप्रयोगाभावात्। **प्रकरणक्रमयोर्विरोधे** गिरापदेरापदे एव स्तोत्रापेक्षयोदाहरणम्। अग्निष्टोमसाम्नः÷ क्रमेण गिरापदं प्राप्नोति प्रकरणादिरापदम्। तच्च बलीयः। पूर्वं तु सामापेक्षयोदाहृतमासीदित्यसंकीर्णविषयत्वम्। **प्रक्रियासमाख्यायोर्विरोधे**+ 'तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह' इत्येतदेव ज्योतिष्टोमं प्रत्युदाहरणम्। तस्य हि समाख्यया होतृकर्तृकं प्रैषानुवचनं प्राप्नोति। प्रकरणात्तु मैत्रावरुणकर्तृकं निर्णीयते। प्रैषानुवचनस्वरूपापेक्षं च पूर्वत्रोदाहरणमिति भेदः। **क्रमसमाख्ययोर्विरोधे** किमुदाहणम्। काम्ययाज्याकाण्डाधीतयोरैन्द्राग्नयुगलयोरुभयोरपि विकल्पेन कर्मद्वयेऽपि प्रयोगः समाख्यानुरोधेन प्राप्नोति। क्रमबलीयस्त्वात्तु प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमेवेति व्यवस्था। लिङ्गं तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यार्थमिति क्रमसमाख्ययोरेव विरोधः। एवं शेषैकत्वे शेष्येकत्वे च श्रुत्यादि समयाश्चिन्तितः। यथा चैषामर्थविप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हेतुसामान्यं तत्र दर्शयितव्यम्। तद्यथा श्रुतेरेव तावत्सामान्यविशेषादिभावेन शेषविषयः समवायः। 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यविशेषश्र-

---

÷ आग्निष्टोमसाम्न इति—अग्निष्टोमस्तोत्रस्येत्यर्थः। + प्रक्रियेति—प्रकरणमित्यर्थः।

योर्विरोधे किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कथम् ।

वणादग्नीषोमीयादावपि 'प्राप्नुवत् आग्नेयं चतुर्धा' इति तु विशेषश्रवणेन विशेषे । चतुर्धाकरणमुपसंह्रियते । तथा शेषिसमवाये 'यदाहवनीये जुहोति' इति सप्तमीश्रुत्या जुहोतिसामानाधिकरण्येनावभृथेऽप्याहवनीयः प्राप्यमाणो विशेषसंयुक्तया 'अप्स्ववभृथेन' इत्यनया बाध्यते । संदिग्धासंदिग्धत्वेन च बलाबलविशेषो भविष्यति । एवं पौर्वापर्याविरोधाङ्गगुणविरोधादिष्वपि श्रुतिद्वयमुदाहर्तव्यम् ।

तथा पश्वङ्गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।
समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या क्रियाङ्गता ॥
तथा धात्वर्थकर्मत्वे पदश्रुत्योपपादिते ।
भावनाया विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्य साध्यता ॥

तथा **लिङ्गद्वयविरोधे** स्योनं ते सदनं कृणोमि' इत्येवोदाहरणम् । द्वे हि तत्र लिङ्गे । परस्परैकवाक्यतागमनसामर्थ्यात्मकमेकमर्थाभिधानशक्तिरूपमपरम् । एतच्च श्रुत्यनुमानस्य प्रत्यासन्नम् । विप्रकृष्टमितरद्वाक्यादपि जघन्यत्वादित्युक्तं + भाष्ये । **वाक्ययोर्विरोधे** 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' 'सप्तदश वैश्यस्य' इत्येतदुदाहरणम् । उभयत्रापि हि सामानाधिकरण्यादेकवाक्यत्वे कृते विनियोगे सति निमित्तविशेषसंयोगात्साप्तदश्यं बलीयो भवति । **प्रकरणयोर्विरोधे** 'अभिक्रामं जुहोति' इत्युदाहरणम् । महाप्रकरणेन ह्यस्य दर्शपूर्णमासार्थता । अवान्तरप्रकरणेन तु प्रयाजार्थता । तच्च बलीयः । तत्र हि प्रत्यासत्तेरननुभूते महाप्रकरणसंस्पर्शे पूर्वतरं वाक्यस्थानीयः संबन्धोऽवकल्पते । **क्रमयोर्विरोधे** काम्य एव याज्याकाण्डे पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिक्रमेण तयोरेवैन्द्रा-

---

+ इत्युक्तमिति—लिङ्गवाक्ययोर्विरोधोदाहरणप्रदर्शनावसरे भाष्ये तदेषोऽर्थविप्रकर्षः, 'यत् स्योनं ते' इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं तन्मुख्यम्' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

ग्नीययोर्युगलयोरनियमेनेष्टिद्वयेऽप्यनियमेन प्राप्नुवतोर्यथासंख्यक्रमेणात्यन्तदेशसाम्येन प्रत्यासन्नत्वाद्विनियोगो भवति। सामाख्ययोस्तु विरोधे सामान्यविविशेषसमाख्ययोः सूत्रबद्ध एव बाधो भविष्यति तस्योपदेशसमाख्यानेन = निर्देशः’ इति। शेषशेषिसमवायश्च प्रत्येकं विविच्योदाहर्तव्यः। एवं तावत्प्रत्यक्षेषु श्रुत्यादिषु विचारितव्यम्। एतयैव दिशाऽनुमादिगम्येष्वपि सजातीयविजातीयसमवाये विचारयितम् ×। तत्र च प्रत्यक्षगम्यानानुमानिकैरानुमानिकैरानुमानिकानां चाऽऽनुमानिकैः सह पूर्वोक्तेनैव मार्गेण सजातीयविजतियबलाबलं व्याख्येयम्। तद्यथाऽतिदेशप्राप्ता श्रुत्यादयः प्रत्यक्षैर्विकृतिषु बाधिष्यन्ते। विपरीतोऽपि चेह बाधो भवति। पूर्वं पूर्वमपि ह्यानुमानिकं परेणापि प्रत्यक्षेण बाध्यते। यथा कृष्णलेषु सामर्थ्येनावघातः। सर्ववस्तुविषयं च सामर्थ्यं, लिङ्गं केवल मन्त्रगतमेवावगन्तव्यम्। तथा च यान्यप्यन्यार्थदर्शनान्यनन्यगतीनि तेषामपि लिङ्गत्वमभिधास्यते। का पुनरस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरनन्यथासंभव इत्यादि। यत्र पुनः श्रुतिरानुमानिकी लिङ्गं च प्रत्यक्षं तत्र कथम्। यथा स्मृतिवैदिकालिङ्गविरोधे। तत्र स्मृतेर्मूलान्तरमपि संभाव्यते न तु लिङ्गस्येति तदेव बलवदित्यनुसर्तव्यम्। सर्वत्र दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधे यदि किंचिदनर्थकंभवति ततो विपरीतो बाधो योजयितव्यः। तदुक्तं ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ इत्यत्र श्रुतिमुत्सृज्यापूर्वसाधनत्वग्रहणमिति। तथा—

दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा।
तदाऽपि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे * यथोदितम्॥

सर्वप्रमाणानामेवार्थद्वारः परस्परविरोधो न स्वरूपनिमित्तः। तत्र यदा पदार्थतद्धर्मविषये प्रमाणे विरुध्येते तत्र यद्यपि प्रमाणतोऽन्यादृशं बलाबलं तथाऽपि प्रमेयानुरोधेन तदाश्रयणात्स्वरूपदुर्बलेनापि बलवद्बाध्यमानं तदानुगुण्यं प्रतिपद्यते। तदुक्तमाचमनादयः पदार्थास्तेषां क्रम इति। तथा च लोके—

= (अ० ३ पा० ७ सू० ४१)। × विजातीयसमवायो विचारयितव्य इति पा०। * (अ० १ पा० ३ अ० ३)।

इदमपि कारणमिदमपि श्रुतिरपि लिङ्गमपि । नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते रूपं प्रति, अस्य भङ्गुरस्येव रूपमस्य दृढस्येवेति। ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपम्। साविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्प्रत्ययः निर्विचिकित्सः श्रुतेः । नैतद्युक्तम् । यतो लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः । तस्य च श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्ति । यतस्तु खलु लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययः स श्रुत्या

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।
दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥

एवं सूत्रं श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनान्तं च भाष्यं व्याख्यातम् । इदानीं भाष्यशेषमनुक्रमिष्यामः ।

तत्र तुल्यबलत्वोक्तिः स्वतः प्रामाण्यविभ्रमात् ।
प्रदेशान्तरदृष्टं च रूपं तुल्यं द्वयोरपि ॥

स्वत एव मन्त्ररूपं दृष्ट्वा श्रुत्यनुमानमन्तरेणैव विनियोगबुद्धिर्भवतीति श्रुतितुल्यत्वम्। **नहि विज्ञानस्य विज्ञानस्य च विशेष उपलभ्यत इति**—मन्त्राम्नानवेलायामिन्द्रार्थत्वं ज्ञानं श्रुत्युच्चारणकालेऽपि गार्हपत्यार्थत्वमित्युभयोर्लब्धात्मनोरविशिष्टत्वम् । न ह्यविज्ञातरूपो मन्त्रः श्रुत्या शक्यो विनियोक्तुमिति श्रुत्या प्रथमं रूपनिरूपणं कर्तव्यम्। अतश्च तदवधारणवेलायामिन्द्रोपस्थानप्रत्ययो जातो न शक्यो निवर्तयितुमिति मन्यते । **ननु लिङ्गस्य भङ्गुरस्येव रूपं साविचिकित्सो हीति**—श्रुतौ दृश्यमानायामनुमानासंभवाद्भङ्गुरत्वम् । सविचिकित्सो हि त्वयं विक्षेपजन्यत्वात् । न ह्यस्य स्वतः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः। परः पुनः प्रत्ययोत्पादनमैकान्तिकं गृहीत्वा साविचिकित्सत्वं संदेहविपर्ययानध्यवसायानामन्यतमं मन्यमान आह—नैतद्युक्तं यतो **लिङ्गात्सविचिकित्सः प्रत्ययः। तस्य श्रुतेश्च नैव संप्रधारणाऽस्तीति** । किमियमैन्द्री भवति न भवतीत्यनिश्चितः। तस्य श्रुत्यविरोधेऽप्रमाणत्वान्नैव तया सह बलाबलचिन्ता।

विकल्पितुमर्हति । ननु नैव कदाचिल्लिङ्गान्निर्विचिकित्सः प्रत्ययोऽस्ति । नैतदेवम् । एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किंचित्प्रमाणमभविष्यत् । कामं मा भूत्प्रमाणम् । भवति तु संशयो लिङ्गंपरिज्ञातेष्वर्थेषु । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यं न संशयः । कथम् । समर्थमेतादिममर्थमभिनिर्वर्तयितुमिति लिङ्गादेतावदवगम्यते न च यद्यस्य निर्वर्तनायालं तदसत्येव वचने तन्निर्वर्तयितुमर्हति । तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति ।

यतस्तु निर्विचिकित्स एकान्तेनैतद्देवत्योऽयं मन्त्र इति प्रत्ययः स श्रुत्या सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पितुमर्हति। ननु नैव कदाचिदिति–पूर्ववदेव कदाचिन्निर्विक्षेप इति मन्यते । इतरस्तु स्वाभिप्रेतमेव सविचिकित्सत्वं गृहीत्वाऽऽह–एवं हि सति नैव लिङ्गं नाम किंचित्प्रमाणमभविष्यादिति । सिद्धान्तवादी तु वदति । यदि सविक्षेपप्रत्ययोत्पादनमात्रेण कुपितं लिङ्गं प्रामाण्यमेव मुञ्चति कामं मा भूत्प्रमाणं भवति तु संशयो लिङ्गपरिज्ञातेष्वर्थेष्विति । कथं पुनः सविक्षेपत्वं परित्यज्य संशय एव सविचिकित्सत्वमुदाह्रियते । कथं वा लिङ्गपरिज्ञातत्वं सिद्धवदभिधीयते । नैष दोषः। लिङ्गपरिज्ञातत्वं तावदविरोधवेलाभिप्रायम् । संदिग्धत्वं विरोधवेलायाम् । एतदुक्तं भवति । यदविरोधकाले लिङ्गस्थावगतं विनियोजकत्वं तन्न तथैव सर्वत्रैवावतिष्ठते । किं तर्हि । संदिह्यते। अन्यत्राविरोधाद्विनियोगोऽङ्गीकृतः स इह किं तथैव भवत्यथ केनाचिद्व्यावर्त्यत इति । यदि × वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यमिति––तावदेव संदेहो भवति यावत्प्रत्यक्षा श्रुतिर्नोपलभ्यते । तस्यां तु सत्यामितरकल्पनानुपपत्तेरप्रामाण्यम् । लिङ्गे हि सामर्थ्यमात्रं प्रत्यक्षम् । न च तावता विनियोग उक्तो

× वस्तुतस्तु श्रुतिविरोधे लिङ्गस्याप्रामाण्यमेव न तु प्रामाण्यसंशय इत्येवमभिधानार्थं ‘ यदि वेति भाष्यं व्याचष्टे–यदि वा विस्पष्टमित्यादिना ’ ।

अत्राभिधीयते । प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्ति स तस्य साधनभूत इत्येव गम्यते । कथं खलूपकारिष्यतीति संदिह्यमाने भवति सामर्थ्यात्परिनिश्चयः । यत्रायं समर्थस्तत्र शक्यो विनियोक्तुमिति । तस्माद्भवति लिङ्गं प्रमाणमिति । न च लिङ्गप्रामाण्ये विनिगमनायां हेतुरस्ति । तस्मात्तुल्यबले एते कारणे । कदाचन स्तरीरसि, इति लिङ्गादिन्द्र उपस्थातव्यः श्रुतेर्गार्हपत्य इति । अविरोधात्खल्वपीममेवार्थं प्रतिपद्यामहे । बलीयानपि हेतुर्विरुध्यमानबलीयांसं बाधितुमर्हति नाविरुद्धम् । न च कश्चन विरोधो यदिन्द्रमुपतिष्ठेतानेन मन्त्रेण गार्हपत्यमपि । नन्वयमेव विरोधः सकृ-

---

भवति । न चानुक्तस्य क्रियायां प्रामाण्यमस्ति । यथा—सत्यपि सामर्थ्ये विप्रराजन्यौ न वैश्यस्तोमं कुरुतः । तस्मान्न लिङ्गं विनियोजकमिति ।

परस्तु विरोधविषयप्रामाण्याभिधानमज्ञात्वा सार्वत्रिकमेवेदमुक्तमिति मतिः प्रामाण्यमार्गं दर्शयति-प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधाने यमर्थमामनन्तीति । तदेतत् ' अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची× स्यात् ' इत्यत्र ' अविशिष्टस्तु= वाक्यार्थः ' इत्यत्र च वर्णितम् । अथवा सिद्धान्तवादिनाऽपि विरोधे सुखतरमप्रमाणत्वं वक्ष्यामीति मन्यमानेन प्रथमं स्वतन्त्रमेव तावदप्रामाण्यं दर्शितम् । तथा च कृते स्वयमेवैतस्य श्रुत्यनुमानद्वारप्रामाण्यकल्पनमापत्स्यते । ततश्च मम सुजयो भविष्यति । तत्रेतरेण विरोधविषयमनादृत्य प्रामाण्यं तावदस्तीति निरूप्य तुल्यबलत्वमभिहितम् । अभ्युपगम्यापि* बलाबलमविरोधादबाधः । तद्यथोपदेशातिदेशाभ्यां प्रयाजाद्युपकारस्य प्रकृतिविकृत्यर्थत्वादविरोधः सकृच्चोदितस्यासत्कृत्करणेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानुवृत्तेः सर्वत्रेष्टत्वात् । इन्द्रशब्दस्य गार्हपत्ये गौणत्वादवयवप्रसिद्धेर्वैन्द्रे मुख्यत्वात्समुदायप्रसिद्धेर्विरोध इति चेत् । न । प्रयोगभेदेन परिहारात । युगपदुपदिश्यमानं ह्येतत्संभवासंभवाश्रयणाद्विरुध्यते ।

× (अ० २ पा० १ अ० ६ सू० ३१) । = (अ० १ पा० २ अ० ४ सू० ३२)। * ' अविरोधात्खल्वपि ' इतीदं भाष्यं—व्याचष्टे—अभ्युपगम्यापीत्यादिना ।

दुपस्थानं चोदितमसकृदाभिनिर्वर्त्येत इति । उपस्थेयभेदात्प्रतिप्रधानमावर्तन्ते गुणा इति न्याय एवैष न विरोधः । अयं तर्हि विरोधः। गार्हपत्य उपस्थीयमानेऽग्निवचन इन्द्रशब्दो गुणक्रियायोगं वाऽपेक्षमाणो भवितुमर्हति । इन्द्रे तूपस्थातव्ये निरपेक्ष इन्द्रवचन एव। गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्यय इति । नेति ब्रूमः । विरोधे मुख्येन गौणो बाध्येत। न च कश्चिद्विरोधः । युगपदभिधाने हि विरुध्येयाताम् । इह चान्यस्मिन्प्रयोगेऽग्निवचनोऽन्यास्मिन्निन्द्रवचनः । अतस्तुल्यबले एते कारणे इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः। श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसी। कुतः। अर्थविप्रकर्षात् । किमिदमर्थविप्रकर्षादिति। अर्थस्य विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः। कः पुनरर्थः । श्रुत्यर्थः । गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति संनिकृष्टः श्रुत्यर्थः । इन्द्र उपस्थेय इति विप्रकृष्टः। कथम्। 'कदाचन स्तरीरासि' इत्यनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थातव्य इति न श्रूयते । सत्यपीन्द्राभिधानसामर्थ्ये वचनाभावादनुपस्थानीय इन्द्र इत्येव गम्यते । नन्विदमुक्तं प्रकरणाम्नानादङ्गमित्यवगम्यते। सामर्थ्याद्विनियोग इति। नैतदस्ति। उक्तमेवैतद् धर्मस्य = शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति । यदेतत्प्रकरणं लिङ्गं चोभयमप्येतदशब्दम् । न चातिक्रान्तप्रत्यक्षविषय एवंलक्षणकेऽर्थे शब्दमन्तरेण

प्रयोगभेदे तु सति गार्हपत्याभिधानवेलायां यज्ञसाधनत्वं वा गुणमाभिवदति क्रियाख्यैश्वर्ययोगं वाऽङ्गीकृत्य प्रवर्त्स्यति। इन्द्राभिधानकाले तु मुख्य इत्यविरोधः। तस्मान्नास्ति बाध इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। श्रुतिर्लिङ्गाद्बलीयसी। कुतः।

मन्त्रोऽयं गार्हपत्याङ्गं शब्देनैवाभिधीयते ।
इन्द्राङ्गत्वं तु सामर्थ्यादशब्दमनुमीयते ॥

= (अ० १ पा० ३ अ० १ सू० १)।

परिच्छेदोऽवकल्पते। अतो मन्यामहे विप्रकृष्टं श्रुत्यर्थाल्लिङ्गामिति। यद्येवं, श्रुतिर्यत्र विरोधिनी न विद्यते तत्रापि न लिङ्गादर्थपरिच्छेदः। तत्रैतदेव नास्ति लिङ्गं प्रमाणमिति कुत एवैतेन श्रुतिर्विरोत्स्यत इति। तत्र श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणैव नोपपद्यत इति ब्रूमः। अत्रोच्यते। इतिकर्तव्यतार्थिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य संनिधावुपनिपतितो मन्त्र आम्नानसामर्थ्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वाक्यशेषतामभ्युपेत्यैतेन मन्त्रेण यजेतेति। किमुक्तं भवति। यागेनाभीप्सिते साध्यमानेऽनेन मन्त्रेणोपकुर्यादिति। न चान्तरेणेन्द्राभिधानमयं मन्त्र उपकर्तुं शक्नोति। तेनैतदुक्तं भवति। अनेनेन्द्रोऽभिधातव्य इति। अतः श्रुतिमूल एवायमर्थः। यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः। तदेतल्लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणम्। यदि वा श्रुत्या विकल्पितुमर्हतीति। नाप्यप्रमाणं भविष्यति, नापि

यत्तु प्रकरणात्सामार्थ्याङ्गत्वच्चानुमानमुक्तं तच्छब्देनासंस्पृष्टमीदृशेष्वर्थेष्वप्रमाणमित्युक्तम्। परस्तु सार्वत्रिकमेव लिङ्गस्याशाब्दत्वमुक्तमिति मन्यमानो न तर्हि विरोधाद्बाधः। किं तर्हि। अप्रमाणत्वादेवेति विवक्षन्यद्येवमित्याह। सिद्धान्तवादी तु यथा प्रथमं पूर्वपक्षवादिना लिङ्गस्य प्रामाण्यमुक्तमासीत्तथेदानीं स्वयं प्रतिपादयति। भवति हि प्रकरणादेषोऽर्थो यथा शक्नुयात्तथा यागस्यानेनोपकुर्यादिति। न च स्वार्थाभिधानादन्यथा शक्नोत्यसावुपकर्तमिति तत्र विनियोगश्चोदितो भवति। परस्तु मदीयमेवायं पूर्वोक्तं मार्गमायातः क्वेदानीं गमिष्यतीत्युत्साहेनाऽह–यदि श्रुतिमूलो न श्रुत्यन्तरेण बाधितुं शक्यः। तेन यदि तावदशाब्दोऽयमर्थतस्तो नैव प्रमाणम्। अथ शाब्दस्ततस्तुल्यबल इति। सिद्धान्तवादी तु द्वयमपि परिहरति–नापीति। आनुमानिक्याः श्रुतेरविरोधे सत्यात्मलाभो विरोधे चानुत्पादात्। यत्र हि प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रो न विनियोगं प्रति प्रतिकाङ्क्षीकृतस्तत्रास्य विनियोगसिद्ध्यर्थं यावत्कल्प्यते

विकल्पिष्यत इति ब्रूमः। कथम्। श्रुतिलक्षणोऽयमर्थ इत्युपपादितम्। तस्मान्नाप्रमाणम्। यतस्तु खल्वानुमानिकीमेकवाक्यतां लिङ्गसामर्थ्यं चापेक्ष्य श्रौतोऽयमर्थो यदिन्द्रस्योपस्थानमनेन मन्त्रेणेत्यवगम्यते। प्रत्यक्षा तु श्रुतिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। स एषोऽर्थविप्रकर्षः। प्रथमं तावल्लिङ्गज्ञानम्। ततः सामर्थ्याच्छब्देनायमर्थोऽभिहितो भवति। तदेतच्छ्रुतिविरोधे नावकल्पते। विस्पष्टं ह्यवगतमेतदनेन मन्त्रेण गार्हपत्य उपस्थेय इति। तत्र विज्ञातमेतदेवमयमुपकरोति मन्त्र इति। एतस्मिंश्च निर्ज्ञाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं× कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमिति। तस्मादर्थविप्रकर्षाच्छ्रुत्या लिङ्गं बाध्यत इति। विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। अन्याय्यश्च विकल्पः। तत्र ह्यभावः पक्षे। नित्यवच्च 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयमाणे यदभावः पक्षे परिकल्प्यते, तदश्रुतं÷

तत्सर्वमाम्नानान्यथानुपपत्तिमुद्रामुद्रितत्वाद्वैदिकं भवति। यत्र विस्पष्टमेवावगतमनेन गार्हपत्य उपस्थेय इति तत्राऽऽम्नानप्रयोजनेन साध्ये प्रयोगोपकारे विज्ञाते नैतावत्कल्प्यमानं वेदः सहतेऽनेनेन्द्रोपस्थानं कर्तव्यमिति। तस्माद् दुर्बलं लिङ्गम्। किंच—

सर्वत्रैव विकल्पानामन्याय्यत्वमवस्थितम्।
पक्षे हि समसद्भावावेकत्रार्थे दुराश्रयौ॥

स्वतन्त्रया श्रुत्या नित्यमेव गार्हपत्योपस्थानं चोदितं, लिङ्गेन स्वतन्त्रेणेन्द्रोपस्थानम्। तत्रान्यतराश्रयणे सतीतरच्चोदितं सन्न क्रियते तदपेक्षया चेतरदचोदितं सत्कृतम्। तदकरणमप्यचोदितम्। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोश्च तुल्यो

× कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिति—मन्त्रवाक्यस्य कृतयागोपकाराख्यप्रयोजनत्वं प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वमित्यर्थः। ÷ तदश्रुतं भवतीतिअश्रुतं कृतं भवतीत्यर्थः।

भवति । श्रुतं च हीयते । यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषस्तावानश्रुतपरिकल्पनायाम् । उभयत्र हि प्रसिद्धिर्बाध्यते । तस्मादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीत्यवगच्छामः ।

अथ यदुक्तं सति विरोधे न्याय्यो बाधः । न चात्रास्ति विरोध इति । अयमस्ति विरोधः । यदकृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोरिन्द्रोपस्थानवाचिनी श्रुतिर्भवाति । कृतसामर्थ्ययोस्तु नावकल्पते । न च वाक्यप्रकरणाभ्यां युगपत्कृतसामर्थ्याभ्यामकृतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम् । तस्माद्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गाद्बलीयसीति ।

दोषः । प्रसिद्धिबाधात् + । चोदितस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरितरस्याकर्तव्यत्वं तदुभयमतिक्रम्येत । तस्मात्तावन्न विकल्पः । यस्तु विरोधपरिहारार्थं समुच्चयोऽभिहितस्तत्र ब्रूमोऽस्त्येव विरोधः । कथम् ।

श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे मन्त्रप्रकरणे कृते ।
लिङ्गं साकाङ्क्षसाध्यार्थं * तयैकान्ताद्विरुध्यते ॥

एकोऽयं मन्त्र एकं च प्रकरणम् । सकृच्चाऽऽम्नातस्यैकरूप्येण भवितव्यम् । तत्र श्रुतिविनियोगवेलायां मन्त्रप्रकरणिनोर्निराकाङ्क्षत्वं भवेद्वा न वा । तद्यदि तावन्नास्ति ततो निनियोग एवासिद्धः । न हि विनियुक्तस्याऽऽकाङ्क्षा युज्यते । अथ त्वस्ति ततश्चऽऽकाङ्क्षाधीनासिद्धित्वाल्लैङ्गिक विनियोगानुपपत्तिः ÷ । युगपद्भावाश्रयणे ह्यस्त्याकाङ्क्षा नास्ति वेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । एवं सत्यपि तु यदि प्रमाणयोस्तुल्यप्रवृत्तित्वं भवेत्ततो विशेषाग्रहणान्न ज्ञायेत केन प्रथमतरं

+ श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनयोस्तुल्यदोषत्वोपपादनार्थं 'उभयत्र हि' इति भाष्यं व्याचष्टे—प्रसिद्धिबाधादिति । तदेवोपपादयति—चोदितस्येति । श्रुतहाने चोदितस्य कर्तव्यताप्रसिद्धिरातिक्रमणीया । अश्रुतपरिकल्पनायामचोदितस्याकर्तव्यताप्रसिद्धिरातिक्रमणीयेत्याश्यशयः । * साकाङ्क्षसाध्यार्थमिति—साकाङ्क्षाभ्यां मन्त्रप्रकरसाध्यो विनियोगरूपोऽर्थो यस्येति विग्रहः ÷ लौकिकेति पा० ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः’ इति । अत्र संदेहः । किं कृत्स्नो मन्त्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे, तस्मिन्त्सीदेत्येवमादिः पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयस्ततः कृत्स्न उभयत्र । कथम् । सुशेवं कल्पयामीत्येतदपेक्ष्य तस्मिन्त्सीद इत्येमादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति । यत्कल्पयामि तस्मिन्त्सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे । कथम् । ‘स्योनं ते सदनं कृणोमि इति सदनकरणम-

---

नराकाङ्क्ष × इति । युगपदेवोभाभ्यां निराकाङ्क्षीक्रियमाण उभयार्थो भवेत् । अस्ति तु प्रमाणयोर्विशेषः । श्रुतेः शीघ्रतप्रवृत्तित्वात् । अतस्तया विनियुक्ते मन्त्रे न लिङ्गस्यावकाशोऽस्तीति श्रुतिबलीयस्त्वसिद्धिः ।

सूत्रेण परदौर्बल्ये सूत्रिते सति भाष्यकृत् ।
आर्थं पूर्वबलीयस्त्वं व्याचष्टे तदनादरात् ॥

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे एकं तावदिदमुदाहरणम् । ज्योतिष्टोमे हौत्रप्रवचनाधीताः प्रैषो वाक्येन मैत्रावरुणस्य विधीयन्ते तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह’ इति । तेषां मध्ये कश्चित्प्रैष एवं पठ्यते ‘प्रशास्तर्यज’ इति । सोऽयं स्वसामर्थ्येन मैत्रावरुणं नियुङ्क्ते । तत्र यदि वाक्यं बलीयस्ततो मैत्रावरुणः प्रेष्येत् । आत्मनि व प्रैषासंभवाद्धोता यजेत् । अथ तु लिङ्गं बलीयस्ततो मन्त्रेण मैत्रावरुणो नियोक्तव्यः । न चाऽऽत्मनैवाऽऽत्मानं नियोक्तुमर्हतीति परेण विनियोक्तव्यः । स च तेषां = यतो विशेषः स्यात्’ इत्येवं विज्ञायते । सामान्यसमाख्यया पूर्वभयं होतुरेव प्रापितः सन्वाक्येन बाधित

× निराकाङ्क्षीकृत इति पा० । = (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१) ।

भिवादितुमयमलमिति । 'तस्मिन् सीद' इत्ययमपि पुरोडाशं साद-

आसीत् । तद्यदा वाक्यं लिङ्गेन बाध्यते तदा समाख्ययैव प्रतिप्रसूतया होतृकर्तृकत्वं विज्ञायते । प्रैषार्थकारी तु मैत्रावरुणो विज्ञायत एव । यद्यपि 'तस्यान्मैत्रावरुणः' इत्येतद् ब्राह्मणं तथाऽपि पदसंनिधिमात्रात्मकत्वेनाश्रुतित्वात्प्रत्यासन्नतरश्रुतिकल्पनेन लिङ्गेन बाध्यते । यदि हि मैत्रावरुणः प्रेष्येत्ततः प्रशास्तृशब्दो होतर्यनर्थकः स्यात् । ननु च मैत्रावरुणोऽपि प्रेष्यमाणो 'होता यक्षत्' इत्यादिरेवार्थशून्यः स्यात् । गौण इति चेन्न । प्रशास्तृशब्देऽप्येवं प्रसङ्गात् । अपि च पश्चातनत्वादुपजातविरोधः प्रशास्तृशब्द एव वरं गौणो न प्रथमोच्चारितो विनैव विरोधेन होतृशब्दः । तस्माल्लिङ्गयोरेवैष विरोधो न लिङ्गवाक्ययोरिति । अत्र ब्रूमः । सर्वथा तावदनयोरन्यतरस्य विरोधे गौणत्वं कल्पनीयम् । तत्र प्रशास्तृशब्दस्य होतर्यत्यन्तमनिमित्तः प्रयोगः । होतृशब्दस्य तु होतृकार्यापन्नमैत्रावरुणेऽस्ति निमित्तम् । सर्व एव प्रधानर्त्विग्वचनास्तत्पुरुषेषु प्रयुज्यमाना दृष्टा न तु विपर्ययः । तस्मात्प्रशास्तृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्तमेव विनियुञ्जीत । न चैतद्वाक्यमत्यन्तमनर्थकमेव भवति । प्रैषान्तरेषु चरितार्थत्वात् । अतोऽस्मिन्विषये बाध्येतेति । 'स्योनं * ते सदनं कृणोमि' इत्यत्रोदाहरणे चोद्यते ।

भिन्ने एते यतो वाक्ये पुरस्तात्प्रतिपादिते ।
तस्मान्न समुदायोऽयं वाक्येन विनियुज्यते ॥

सत्यपि विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽर्थभेदाद्भिन्नवाक्यत्वेनैते पुरस्तात्प्रतिपादिते = + । तस्मान्न समुदायस्यैव सदनाभिधारणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च

---

* एवंतावल्लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे स्वाभिमतमुदाहरणं प्रदर्श्य, अधुना भाष्योक्तमुदाहरणं दूषयितुमुपक्रमते—स्योनं त इत्यादिना । =(अ० २ पा० १ अ० १४) इत्यत्रेति शेषः + इत्युदाहृत इति पा० ।

यितुमिति सादने विनियुज्यते । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । यथा लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तं, न तथा+ वाक्यं प्रति लिङ्गस्योच्यते । अथवा वाक्यमेव लिङ्गाद्बलीयः । कुतः । तद्धि श्रुत्याऽपि बाध्यते । न च बलीयः कारणं शक्यते

समुच्चयेन विकल्पेन वा विनियोग आशङ्कितव्यः । तत्र केचिदाहुः । नैवात्र सकलेन वाक्येन सह विचारः किं तर्हि अंशेनैव सह । अथवा ।

साकाङ्क्षावयवत्वेन प्रायेणष्टैकवाक्यता ।
सिद्धा लिङ्गबलीयस्त्वात्प्रयुक्ता भिन्नवाक्यता ॥

'तस्मिन्सीद' इत्येतत्कृतं साकाङ्क्षत्वमाश्रित्यैकवाक्यत्वेनोदाहृतमिदमेव प्रधानकारणम् । शक्यते हि तद्वशेन यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावं कल्पयित्वैकार्थत्वेमैकवाक्यत्वम् । यद्यथा--पूर्वस्य तावदुत्तरेण सह यदहं घृतस्य धारया सुमुखं तव सदनं कल्पयामि तस्मिन्नेवमितिकर्तव्यताके प्रतितिष्ठ त्वामितिकर्तव्यताविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनमेकं प्रयोजनम् । अथवा पुरोडाशप्रतिष्ठापनफलं सदनाभिधारणं करोमीत्येवं विशिष्टफलसदनकरणं प्रकाशनं प्रयोजनमिति शक्यमेकवाक्यत्वम् । यत्तु पुरस्तादर्थनानात्वान्नानावाक्यत्वमुक्तं तदिह स्थितं लिङ्गबलीयस्त्वेन । यदि हि लिङ्गं बलीयस्ततः संभवदन्यतरविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वं परित्यज्यभयोः प्रत्येकं स्वप्राधान्यं लिङ्गावगतमाश्रित्य विशेषणबुद्धितिरस्कारेण प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदो भवति । तेनायं विनियोगद्वारेण वाक्यात्मलाभस्य लिङ्गप्राधान्यस्यात्र बलाबलविचारः । तत्रापि प्रतीतेर्लब्धात्मके* वाक्ये सति बाधकप्रत्ययसदसद्भावविचार इति द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तम् तुल्यबले इति । तदा ×

+ तावदेवमिति पा० । *प्रतीतेरिति--साकाङ्क्षावयवत्वेनाऽऽपततो वाक्यात्मलाभप्रतीतेरित्यर्थः । × तुल्यबलत्वपूर्वपक्षेऽनुष्ठाने विशेषं दर्शयति--तदा चेत्यादिना । लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगः वाक्यीयाविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्येऽन्यतरत्र समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

बाधितुम् । तेनास्य भङ्गुरतामध्यवस्यामः । यस्त्वेकेन बाध्यते, शक्योऽसावन्येनापि बाधितुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलीय इति । कुतः । अर्थाविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थाविप्रकर्षः । प्रकरणवतः संनिधावाम्नानाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमयं मन्त्र इत्यवगम्यते । तस्मिन्त्सीद इति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात्सादने विनियुज्यमाने कृतसामर्थ्यं मन्त्राम्नानमिति, नास्ति प्रमाणं येनोपस्तरणेऽपि विनियुज्येत । तथा, स्योनं ते सदनं कृणोमि इत्येषोऽपि प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाङ्गतामापन्नः सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनियोगात्कृतप्रयोजनो न पुरोडाशासादने विनियोगमर्हति ।

चेदृशं कर्म, कदाचिद्विभज्य मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ, । कदाचित्समुदायोऽन्यतरत्र, कदाचित्स एवोभयत्रेति । कथं पुनरयमित्थमनवस्थितेः शास्त्रार्थो भवति । सर्वथ यदि प्रमाणत एवमवगम्यते किं नो बाध्यते । लिङ्गवाक्यतुल्यबलत्वालोचने सर्वमेतत्प्रतिभाति । यदा तु श्रुतिवल्लिङ्गात्प्रमाणान्तरत्वाद्वाक्यमेव बाधकमित्यवधार्यते । तदा नियत एव समुदायप्रयोग इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

स्योनादिः कल्पयाम्यन्तः स्वसामर्थ्येन शक्यते ।
निराकाङ्क्षः स्वकार्याय साकाङ्क्षत्वं पराश्रयम् ॥

सर्वस्तावदादित आरम्य विनियोगं निरीक्षते । तदिह कल्पयाम्यन्तोऽस्य न कदाचित्परत्रापेक्षा दृश्यत इति तावति पर्यवसानं निश्चित्य प्रयोजनाकाङ्क्षानिवृत्तेरभिधारणाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते । तेनैव तावत्प्रतिष्ठापनं यावन्न कदाचिन्नीयते । न च परस्यैतेन विनाऽनर्थकत्वापत्तिः । यतस्तच्छब्देन नीयते । सोऽपि हि प्रतिष्ठापनाङ्गत्वेनार्थवान् भविष्यति । यद्यपि च तच्छब्दः पूर्वापेक्षस्तथाऽपि प्रकाशितं निर्वृत्तं च पूर्ववाक्यार्थमालोच्य भिन्नस्यापि प्रवर्तमानस्य न कश्चिद्विरोधः । तद्यथा 'तप्ते पयसि दध्यानयति' इति संस्कारविधाने पर्यवसिते 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति वाक्यान्तरेणैव द्रव्यदेवतासंबन्धः क्रियते । तस्मा-

न ह्यस्मिन्विनियुज्यमानस्य किंचिदपि प्रयोजनमस्ति एवमुपस्तरणे तस्मिन् सीद इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यम् । पूरोडाशासादनेऽपि, स्योनं त इत्यस्य । पूर्वेणैकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यम् । पूर्वस्य परेणैकवाक्यत्वात्सादने, न तु स्वरूपेणोभयोः। तदेषोऽर्थविप्रकर्षः । यत्स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं तन्मुख्यम् । तस्मिन् सीद इत्यस्य पुनः पूर्वेण सहैकवाक्यतामुपगतस्य भवति जघन्यम् । तदत्र पूर्वस्य मन्त्रस्याभिधानसार्थ्यादुपस्तरणे विनियोग उक्तो भवतीति संनिकृष्टो लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः । उत्तरस्य तूपजनितेऽभिधानसामर्थ्ये ततः श्रुत्यर्थ इति लिङ्गान्तरितो विप्रकृष्टो भवति । एवमुत्तरस्य सादने संनिकृष्टः पूर्वस्य च लिङ्गान्तरितः । तस्मादर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलवत्तरम् । ततः स्योनमित्येष शब्दो यद्यप्युत्तरेणाऽऽकाङ्क्षित इति सादनेऽपि प्रयोगमर्हति, तथाऽपि भित्त्वा वाक्यमुपस्तरण एव विनियोक्तव्यः तास्मिन् सीद इत्येष च सादने । ननु स्योनं ते इत्यस्य शब्दस्य यथैवोपस्तरणाभिधानसामर्थ्यमेवमुत्तरेणैकवाक्यतामुपगन्तुं सामर्थ्यम् । सामर्थ्यं च लिङ्गमित्युच्यते । तस्माद्विद्यमाने वाक्ये लिङ्गमेव वाधितं भवतीति । सत्यमेवम् । एतदपि लिङ्गम् । लिङ्गमपि खल्वेतदेवंलक्षणकं विप्रकृष्टार्थमेव भवति । लिङ्गादेकवाक्यता । तस्मादभिधानसामर्थ्यम् । ततःश्रुत्यर्थ इति विप्रकृष्टार्थता । विप्रकृष्टार्थता च बाधने हेतुभूता । तस्मान्नोत्तरणैकवाक्यतां यास्यतीति ।

च्छेदेन विनियोगस्य प्रत्यासन्नतर श्रुतित्वान्नेतरेतरविषयसंक्रान्तिर्विद्यते । एवमुपस्तरणे 'तस्मिन्सीद' इत्यस्य नास्ति सामर्थ्यमिति पूर्वेणैव गतार्थप्रायं सान्निःरूपणदाढर्चार्थं पुनः परामृश्यते । यच्चैकत्रोक्तं तस्येतरत्राभावं दर्शयित्वा पुनरात्मधर्ममुपनीयेतरधर्मनिराकरणमिति ग्रन्थो निराकुलीकर्तव्यः । पूर्वः प्रस्तावः प्रमाणसदसद्भावाभ्यां, मध्यमः शक्त्यशक्तिभ्यामन्त्यश्च दृष्टार्थत्वादृष्टार्थत्व-

एवं तस्मिन् सीद इत्युत्तरं न पूर्वेणापि । अपि चोत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किंचिदपि दृष्टमस्ति कार्यम् । उपस्तरणप्रत्यायनं तु दृष्टम् । कुतः । श्रुतत्वादुपस्तरणस्य सादनस्य च । एवमुत्तरस्य सादनप्रत्यायनं, न तु पूर्वेणैकवाक्यतायाम् । न चैतौ पूर्वोत्तराभ्यामेकवाक्यतामचरेण पृथग् यथायथं कार्ये न कुरुतः । तस्मात्पूर्वः पूर्वत्र विनियोजनीय उत्तर उत्तरत्रेति ।

अथ यदुक्तं श्रुत्याऽपि तद्बाधितमिति वाक्येनापि तद्बाधितव्यमिति । नैतदेवम् । न हि बाधितस्यान्येनापि बाधनमेव न्याय्यम् । बाधितं ह्यनुग्रहीतव्यमर्थवत्त्वाय । श्रुतिं प्रति विप्रकृष्टार्थं, वाक्यं प्रति संनिकृष्टार्थम् । तस्माल्लिङ्गं बलीय इति ।

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कथमिति । किं पुनः प्रकरणं

भ्यामिति विवेकः । तस्माद्वाक्याल्लिङ्गं बलीय इति सिद्धम् । किं पुनः प्रकरणं नामेति । सर्वत्र सिद्धवत्प्रकरणेन व्यवहारो न चैतत्क्वचिन्निरूपितपूर्वं तदिहापि तावदस्य स्वरूपं निरूप्यताम् । निर्ज्ञातस्वरूपस्य हि बलाबलं सुज्ञायत इति । अथ वा नैवास्य वाक्यक्रमाभ्यां भेदः । साकाङ्क्षपदसंनिधिमात्रं हि वाक्यमित्युच्यते । तच्च प्रकरणेऽप्यविशिष्टम् । न च वाक्यस्य पदेयत्ताय प्रमाणमस्ति । विभज्यमानसाकाङ्क्षसंहन्यमानैकप्रयोजनमात्रोपलक्षणत्वात् । तेन वाक्यमेवंकमल्पपदमपरं बहुपदम् । अवान्तरार्थवशक्लितानां महाप्रयोजनवशेन महासंघातापत्तेः । वक्ष्यति हि वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणामिति । अथवा संनिध्यात्मकः क्रम इत्युच्यते । स च प्रकरणेऽप्यवश्यंभावी संनिधिः । अतः क्रमादप्यभिन्नं प्रकरणमिति मन्यते । तदिदानीं तत्त्वभेदपर्यायैर्निरूपयति* ।

---

* तत्त्वेति--यथासंख्यं कर्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयेणेति शेषः । तत्र चाऽऽद्यं भाष्यं लक्षणोक्त्यर्थम् । द्वितीयं च लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थम् । तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थं च वेदितव्यमित्याशयः ।

नाम । कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्य वचनक्रियायाः । स एष विध्यादिर्विध्यन्तापेक्षः । वाक्यं

तत्र तत्त्वं तावदुच्यते—कर्तव्यस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणमिति । कर्तव्यमिति साध्यभूतमपूर्वमथवा विधेयत्वानुष्ठेयत्वाभ्यां भाव एव प्रत्ययवाच्योऽभिधीयते । साध्यांशोपनिपातात्स्वर्गादिफलं कर्तव्यमिति चेन्न । तस्य कालान्तरभावित्वेन प्रयोगासमवायित्वे सति तत्सिद्ध्यर्थापूर्वस्यैव कर्तव्यत्वावधारणात् । तेनापूर्वं÷ कृत्वा नान्यथेति । तथा 'यज्ञकर्म + प्रधानं तद्धि चोदनाभूतम्' इति तस्यैव प्रयोजकत्वं वक्ष्यते । फलदेवतयोश्च × ' इत्युपन्यस्य निराकरिष्यते । तत्र कथमित्यनुग्रहोपायाकाङ्क्षणमाकाङ्क्षेति घञन्तं व्याख्यायते । यद्वेतिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतीतिकर्तव्यताकाङ्क्षं भावापूर्वयोरेवैकं, तस्य यद्वचनमिति समानाधिकरणे षष्ठ्यन्ते । वचनमिति—शब्देन प्रत्यायनम् । एतदुक्तं भवति वस्तुरूपेण विद्यमानाऽप्यकाङ्क्षा न प्रकरणमित्यभिधीयते । किं तर्हि । प्रतीयमाना । साऽपि च कर्तव्यतार्थोपसर्जनत्वेन गृह्यमाणा, न स्वातन्त्र्येण । तेनाऽऽकाङ्क्षाऽभिधीयमाना प्रकरणमाकाङ्क्षावती वा भावनेति द्रष्टव्यम् । इदानीमवयवव्युत्पत्त्यात्मकेन भेदेन कथयति । तत्र प्रशब्दस्तावत्प्रारम्भमाह । करणशब्दः क्रियां प्रकरणं प्रक्रियेत्यर्थः । का पुनरिह क्रिया गृह्यते तामाह—वचनक्रियाया अर्थाभिधानक्रियाया इति यावत् । भावनाभिधानक्रियाया हि प्रयोगवाक्यप्रवृत्तिरारम्भः । फलकरणांशपूरणं पदद्वयमात्रसाध्यमितिकर्तव्यतालाभस्त्वनेकवाक्यान्तरायत्तासिद्धिः । अतस्तत्समस्तालोचनापेक्षया कथंभावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययोरारम्भ इत्युच्यते । करणशब्दश्च क्रियामात्रवाच्यपि सन्नागमविषयः प्रयुज्यमानोऽभिधानक्रियाया वर्तते । स एष विध्यादिरिति

÷अपूर्वस्य कर्तव्यत्वं भावार्थाधिकरणभाष्यसंमत्या द्रढयति—तेनापूर्वमित्यादिना ।

+(अ० ९ पा० १ अ० १ स १ । ×(अ० ९ पा० १ अ० ३ स० ४)।

तूक्तमेव । तयोर्विरोधे किमुदाहरणम् । सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽम्नाताः । ताः परस्परेणैकवाक्यतां नाभ्युपयन्ति । तत्र लिङ्गसामर्थ्यात्पौर्णमासीप्रयोगादिन्द्राग्निशब्द उत्कष्टव्योऽमावास्यायां प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं संदिह्यते । योऽस्य शेषः, अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामू इति, स किं यावत्कृत्वः सूक्तवाके समाम्नातस्तावत्कृत्व उभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोक्तव्यः प्रकरणं बलवत्तरमिति, उत यत्रेन्द्राग्निशब्द उत्कृष्य नीतस्तत्रैव प्रयोक्तव्यो वाक्यं बलवत्तरमिति । एवं सर्वेषु संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे इति । कुतः । इतरत्राप्याकाङ्क्षेतरत्रापि । तुल्यायामाकाङ्क्षायां नास्ति विनिगमनायां हेतुः । तस्मात्तुल्यबले इति । अथवा वाक्यं दुर्बलम् । बाधितं हि तल्लिङ्गेनेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । कथम् । अर्थाविप्रकर्षात् । कोऽत्रार्थविप्रकर्षः । वाक्य एकैकं पदं विभज्यमानं साकाङ्क्षं भवति, कृत्स्नं परिपूर्णं भवति । तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्यभावः । प्रकरणे त्वप्रत्यक्षः । कथम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य समीप उपनिपतितं पूर्णमिति तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमवगम्यते । नैकवाक्यभूतमित्यनुमीयते । एकवाक्यतया चाभिधानसामर्थ्यमवकल्प्यामिहितोऽय-

---

पर्यायकथनम् । आद्यन्तयोः + संबन्धिशब्दत्वात्किमपेक्ष्याऽऽदित्वमित्यत आह-विध्यन्तापेक्ष इति । विध्यन्तो नामेत्थंभावरूपमितिकर्तव्यतावधारणम् । तस्य चानेकाङ्गवाक्यतदर्थतत्प्रयोजनालोचनमध्यस्य कथंभाव आदिरित्याचार्याणां विध्यादित्वेन प्रसिद्धिः । तत्र च स्वपदगणेन कियत्यपि प्रयोजनेऽवसितानामेव वाक्यानां पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन संबन्ध इति वाक्याद्विशेषः । तत्राऽऽदितः क्वचिदपि प्रयोजनलेशे विभज्यमानानां वृत्तिर्नास्ति संबन्धेनैवार्थलाभः । क्रमेण तु सह वैलक्षण्यमनन्तरमेव वक्ष्यामः । तस्मात्प्रमाणान्तरं प्रकरणम् । किमिहो-

---

+ दृष्टान्ततयाऽन्तशब्दोपादानम् ।

मेवं भवतीति परिकल्पना। एषोऽत्रार्थविप्रकर्षो यद्वाक्यस्य समासन्ना श्रुतिः। प्रकरणस्य विप्रकृष्टा। तस्मात्सूक्तवाकेन प्रहरति इति पौर्णमासीदेवतावाचिनाममावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः। तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यात्पौर्णमासीदेवतापदशेषाणाममावास्यादेवतावाचिभिः सहैकवाक्यताऽनुमीयते प्रत्यक्षा त्वमावास्यादेवतापदैः सह। न च प्रत्यक्षाविरोधेऽनुमानं संभवति। अर्थवति च प्रकरणे संजाते न निराकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम्।

दाहरणमिति। तेनैकवाक्यतानयनाभिप्रायेण पृच्छति। सिद्धान्तवादी तु विधायकस्मारकत्वेन भिन्नवृत्तित्वान्मन्त्रब्राह्मणयोर्न कथंचिदेकवाक्यता घटत इति सूक्तवाकमुदाहरति। लिङ्गाद्देवतापदेषु निष्कृष्टेषु तच्छेषाः किमुत्कृष्यन्तामथ तद्रहिता अपि प्रयुज्यतामिति। प्रकरणेन तावत्सर्वशेषा उभयत्र प्राप्नुवन्ति। लिङ्गमपि साधारणम्। द्विवचनैकवचनयोरुभयत्र विद्यमानार्थत्वात्। ननु चाऽऽत्मीयेनैव शेषेणावरुद्धेषु देवतापदेषु शेषान्तरमनवकाशमेव स्यात्। सत्यम्। एवमपि तु वाक्यप्रकरणयोर्विरोधो नैवापैति। प्रकरणेन ह्यपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोज्यः प्राप्नोति वाक्येनेतर इति वाक्यबलीयस्त्वादेव तदाश्रयणम्। असकृद्वा प्रकरणेन तावत्प्रयोगः प्राप्नोति। वाक्येन तु यथादेवतापदानुसारात्सकृदिति विरोधः। क्लृप्तसंबन्धत्वाच्च वाक्यं बलीयः। कथंभावेन हि इत्थं यजेतेति प्रकरणिना सह संबन्धमनुमाय यावदाम्नातं शेषप्रयोगः। तथा क्लृप्तप्रयोगशेषैरात्मीयैर्देवतापदैः सह पुनः सबन्धकल्पनमिति विप्रकर्षः। तस्माद्बाधः। ततश्च देवताशेषाणां नित्यमेवापकर्षो न पाक्षिकः सर्वदा वा विनियोग इति सिद्धम्।

अथ यदुक्तं, लिङ्गेनापि हि तद्बाध्यते। अतः प्रकरणेनापि बाधितव्यमिति। न यदन्येनापि बाध्यते, तद् भङ्गुरमन्यत्रापीत्यवगन्तव्यम्। अथ भङ्गुरं प्रमाणमेव नाभविष्यत्। किंचित्तु प्रति कस्यचित्प्रभावः। वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति। लिङ्गं प्रति विप्रकृष्टार्थमेतत्, प्रकरणं प्रति संनिकृष्टार्थम्। तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यत इति।

अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयक्रमे शौनःशेपाख्यानाद्याम्यातम्। यदि प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तदङ्गम्। यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव। किं तावत्प्राप्तम्। तुल्यबले एते कारणे इति। कुतः। न तावद्विशेषमुपलभामहे, येनावगच्छाम इदं बलीय इति। तस्मात्तुल्यबले एते कारणे इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन बाधितम्। तस्माद् बाध्येत क्रमेणापीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकरणं क्रमाद् बलीयः। कुतः। अर्थविप्रकर्षात्। कोऽत्रार्थविप्रकर्षः। प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात्।

अथ क्रमप्रकरणयोर्विरोधे किमुदाहरणमिति। यथासंख्यलक्षणक्रमविरोधोदाहरणासंभवात्पुरस्तात्परस्तात्पद्वाऽऽम्नातस्य संनिधिलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्राप्तेनैव किंचिदुदाहरणमिति। विपर्ययदृढत्वेज्ञानानसंशयावतिक्रम्यापि प्रश्नः शक्यं। त्विहावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गनिराकरणमित्याभिप्रेत्योदाहरणोपन्यासः। राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनीयस्योपरि 'शौनःशेपमाख्यापयाति' 'राजन्यं जिनाति' 'षष्ठौहीं दीव्यति' 'अभिषिच्यत' इत्येवमादीन्याम्नायन्ते। तेषां चाङ्गत्वे नैव = कस्यचित्संदेहो विप्रतिपत्तिर्वेति* शेषिशेषसंबन्धनिश्चयार्थमिदं विचार्यते, किं समस्तराजसूयस्यैतान्यङ्गानि, उताभिषेचनीयस्यैव। अथ विकल्पः समुच्चयपक्षासंभवादिति। प्रकरणस्य क्रमस्य च बलाबलादेतद्विज्ञातव्यम्। ननु चाभि-

---

= नैव कस्याचिदिति—चतुर्थाध्यायचतुर्थपादाद्याधिकरणन्यायेनैवाङ्गत्वस्य निर्णीतत्वादिति शेषः। * विप्रतिपत्तिः—विपर्ययः।

तत्संनिधावाम्नातेन परिपूर्णेनाप्यवकल्पेतैकवाक्यत्वं, न तु क्रमवतः क्रम आम्नातेन । अनेकस्याऽऽम्नायमानस्य संनिधिशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः । तत्र संनिधिविशेषाम्नानसामर्थ्यात्क्रमवतः संनिधावाम्नातस्यानुपलभ्यमानमेवाऽऽकाङ्क्षावत्त्वमस्तीत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम् । न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येनैकवाक्यता संभवत्याम्नातस्येति विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं क्रम आनुमानिकं बाधितुमर्हति । साकाङ्क्षत्वादेकवाक्यत्वम् । एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्छ्रुत्यर्थ इति संनिकृष्टः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो विप्रकृष्टः क्रमस्य । तस्मात्क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरमिति । अथ यदुक्तं वाक्येनापि

षेचनीयस्यावान्तरप्रकरणात्प्राप्तिरिति महाप्रकरणं बाध्येत । नैष दोषः । यद्यानिराकाङ्क्षीकृतेऽभिषेचनीये तेषां पाठः स्यात्ततोऽवान्तरप्रकरणमवगम्येत । स तु प्रागेव विदेवनादिभ्यः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतः । सत्यामपि प्रत्यासत्तावक्लृप्तोपकारानेतानुपकारापेक्षः क्रतुरुल्लङ्घ्य प्रकृतिमपेक्षते । तथा च योग्योपकारप्रदानेन पूरिते कथंभावे निवृत्तं प्रकरणम् । समीपाम्नातधर्मानर्थक्यापत्तिभयादेव पुनरुत्पाद्येत ततश्च क्रमत्वं भवति । निराकाङ्क्षस्य हि सत आकाङ्क्षा यावदभिषेचनीयस्योत्पाद्यते तावद्राजसूयकथंभावेन प्रत्यक्षेण सिद्धो विनियोगः । तदीयो हि कथंभावः पवित्रादारभ्य× क्षत्रस्य धृतिं यावदनुसृतः शक्नोति विदेवनादीनि संस्प्रष्टुम् । अतो नास्त्यत्रावान्तरप्रकरणमभिषेचनयिस्य । यस्यां तु विकृतौ प्राकृतं किंचिदङ्गं संकीर्त्य तस्य पुरस्तात्परस्ताद्वा वैकृतमङ्गमाम्नायते तत्र कथंभावगृहीताङ्गमध्यवर्तित्वात्प्रकरणपाठो विज्ञायते । न चेह तदस्तीति क्रमस्यैव व्यापारः । संनिधावाम्नातेन परिपूर्णेनापीति–वाक्यार्थपूर्णत्वाभिप्रायम् ।
अनेकस्याऽऽम्नायमानस्य संनिधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति–

× पवित्रादिति–राजसूये पवित्राख्य आदिमः सोमयागः । अन्तिमस्तु क्षत्रस्य धृतिरिति ।

हि तद् बाधितमतोऽन्येनापि तद् बाधितव्यमिति । नैतत् । बाधितस्यानुग्रहो न्याय्यो न बाधितव्यमिति ।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् । किं बलवत्तरमिति । पौरोडाशिकमितिसमाख्याते काण्डे सांनाय्यक्रमे शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति शुन्धनार्थो मन्त्रः समाम्नातः । तत्र संदिह्यते । किं समाख्यानस्य बलीयस्त्वात्पुरोडाशपात्राणां शुन्धने विनियोक्तव्य उत क्रमस्य बलीयस्त्वात्सांनाय्यपात्राणामिति । किं तावत्प्राप्तम् । तुल्यबले एते कारणे स्याताम् । कुतः । अविशेषात् । यदि वा समाख्यैव बलीयसी । बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापीति । एवं प्राप्ते

केनचित्संनिधानस्य नान्तरीयकत्वं दर्शयति । यो हि बहूनामर्थेनाऽऽम्नायते तस्य सर्वप्रधानप्रत्यासन्नप्रदेशासंभवादवश्यंभाविनी केनचित्सह प्रत्यासत्तिः । न तु प्रकरणापाठस्यैवं नान्तरीयकत्वम् । अतः सह प्रवृत्तयोः क्रमप्रकरणयोः प्रकरणस्य शीघ्रतरं श्रुत्यर्थप्राप्तिरिति बलीयस्त्वम् ।

क्रमसाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणमिति । अत्राप्यज्ञानसंशयकृतप्रश्नानन्तरं यौगिकत्वात्समाख्यायाः श्रुतिवच्छाब्दं संबन्धहेतुत्वमिति बलीयस्यस्त्वं मन्यमानस्य विपर्यस्तमतेः प्रश्नः । पौरोडाशिकमिति समस्तमेव दर्शपूर्णमासकाण्डमभिधीयते । तत्र सांनाय्यमात्रशुन्धनक्रमे शुन्धध्वमिति मन्त्रः पठितः । स च प्रकरणाल्लिङ्गाच्चदार्शपौर्णमासिकपात्रशुन्धनार्थ इति सामान्येनावधारिते तद्विशेषजिज्ञासायां किं संदिह्यते । समाख्यया पुरोडाशपात्रार्थो भवत्यथ क्रमेण सांनाय्यपात्रार्थ इति । यतरद् बलीयस्तेन विनियोक्ष्यते । तुल्यबलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वा समुच्चयः । क्रमस्य दृष्टबाधस्य * संबन्धानभिधायिनाश्चदृष्टबाधया + संबन्धाभिधायिन्या च समाख्यया बाध इति प्राप्ते । अर्थविप्रकर्षात्समाख्या बाध्यत इति ब्रूमः । तथा हि ।

---

* दृष्टबाधस्येति—श्रुत्यर्थं प्रति विप्रकृष्टस्येत्यर्थः । + अदृष्टबाधयेति श्रुत्यर्थं प्रति संनिकृष्टयेत्यर्थः ।

ब्रूमः । क्रमो बलीयान् । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । कः पुनरत्रार्थविप्रकर्षः । निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत्सांनिधावाम्ना

वैदिकं देशसामान्यं प्रत्यक्षं दृश्यते क्रमे ।
समाख्यायां तु सामान्यं कल्प्यत्वाद्विप्रकृष्यते ॥

कः पुनरत्रार्थविप्रकर्ष इति–समाख्यायामन्तर्णीतसंबन्धसंबन्ध्यभिधायित्वान्न संभवतीति मन्यते । **निर्ज्ञाते प्रकरणेन केनापि सहैकवाक्यत्वे** इति–प्रकरणाविरोधिनं क्रमविनियोगं केवलसमाख्याप्रतियोगित्वेन च दर्शयति । कथं पुनः प्रकरणं न विरुध्यते । यदा तेन सर्वार्थत्वं ज्ञायमानमुत्सृज्य क्रमवशेन केवलसांनाय्यार्थत्वं विज्ञायते । नैष दोषः । यदि ह्यप्रकृते वयं क्रमविनियोगमभ्युपगच्छेम तत एवं स्यात् । इह तु प्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्यतरार्थत्वेऽवधारिते तद्विशेषाकाङ्क्षायां केवल एव क्रमो व्याप्रियत इत्यविरोधः । ननु सर्वार्थत्वेनावधारणाद्यतः कुतश्चिदपि निवृत्तौ प्रकरणं बाध्यते । न चावश्यं सर्वार्थत्वं प्रकरणेनावधार्यते । मन्त्रस्यैकेनापि संबध्य कृतार्थत्वात् । प्रकरणानां च मन्त्रान्तरैरप्यर्थसिद्धेः । सामान्यविनियोगश्रुतिमात्रमेव चेह क्रमात्पूर्वतरं निष्पद्यते । तत्र यावद्विशेषश्रुतिमेकैकं प्रति कल्पयति तावत्क्रमेणापि कल्पितैवेति प्राकरणिकी विशेषश्रुतिरुपसंह्रियते । समाख्या पुनः क्रमविपरीतार्थत्वाद्विरुध्यते । विप्रकर्षाच्च दुर्बला । सर्वो हि संबन्धः केनचिदवान्तरसामान्येन भवति । न च मन्त्रपुरोडाशयोस्तद्वदक्लृप्तं किंचिदस्ति । यथा सांनाय्येन सह देशसामान्यम् । **लौकिकस्तु शब्दः समाख्येति** भक्षानुवाके परिहृतमपि सद्वैदिकसंबन्धविप्रकर्षार्थमुपन्यस्यते* । परस्तु लिङ्गनिराकरणोक्तेनैव मार्गेण मूलोत्कर्तनेनैव समाख्यां निराकृतां मन्यमान आह **यद्येवमित्यादि** । सिद्धान्तवादी तु भक्षानुवाकोक्तमेवोत्तरं दर्शयति ।

---

* उपन्यस्यते इति -न त्वस्याः समाख्याया अवैदिकत्वेन वैदिकेऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमित्याशयः ।

यते, तत्राऽऽकाङ्क्षां परिकल्प्य तेनैकवाक्यतेत्यवगम्यते। लौकिकश्च शब्दः समाख्या। न च लोक एवंविधेष्वर्थेषु प्रमाणम्। तस्मात्क्रमो बलीयानिति। यद्येवं + भवत्येवंलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगो, न त्वर्थाविप्रकर्षात्क्रमो बलीयान्। कथम्। द्वयोर्हि प्रमाणयोर्बलीयस्त्वं प्रति संप्रधारणम्। न चैवं सति समाख्या प्रमाणम्। लौकिकत्वाच्छब्दस्य पुरुषस्य × प्रमाणता भवतीति। नैष दोषः। नात्राङ्गभावः पुरुषप्रामाण्याद्गम्यते। पौरोडाशिकशब्द एतस्य काण्डस्येत्येतदत्र पुरुषप्रमाणकम्। भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम्। यथा * सांनाय्यक्रम आम्नानं पुरुषप्रमाणकम्। यथा प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायमिति। न ह्येतेऽनिन्द्रियविषया अर्थाः। उपपद्यत = एष्वभियुक्तानां प्रामाण्यम्। ये त्वनिन्द्रिय-

यदि ह्यङ्गाङ्गिभावोऽत्र पुरुषप्रत्ययाद्भवेत्।
ततः स्यादप्रमाणत्वं स तु वैदिक एव नः॥

पौरोडाशिकशब्दो मन्त्रब्राह्मणयोरपठितत्वादवैदिको नाङ्गाङ्गिभावः। स च शब्दस्यावैदिकत्वेऽप्यनादिसंबन्धत्वाद्विद्यमानस्मृतिमूलत्वाच्च प्रमाणम्। पौरोडाशिकशब्दोऽस्य वाचक इति नैतदतीन्द्रियम्। शब्दार्थव्यवहारिणां वृक्षादिष्विव प्रत्यक्षत्वात्। संभवति हि सर्वेषामन्यत उपलभ्य प्रयोगः। तद्दर्शयति—

भवति चास्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणम्। यथा सांनाय्यक्रम आम्नातं

+ यद्येवं, भवत्येवं लक्षणेति पा०। × न पुरुषस्येति पाठो युक्तः। पूर्वापरग्रन्थसंदर्भसंगतमै। * यथा सांनाय्यक्रम इत्यादिदृष्टान्तभाष्यस्यायमर्थः। सांनाय्यपात्रशुन्धनक्रमे 'शुन्धध्वम्' इति मन्त्राम्नानं, दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणम्, 'शुन्धध्वं दैव्याय' इत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं, काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेदः, इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दोऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणं भवितुमर्हतीति। = उपपद्यत इति भाष्यम्, अतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थं विज्ञेयम्।

विषयास्तेष्वभियुक्ता न प्रमाणम् । तस्मात्समाख्या कारणम् । कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यमिति ।

उच्यते । अर्थविप्रकर्षस्तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः । अयमर्थविप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे समाम्नानात्सांनाय्यसंबन्धोः नोपदिश्यते समाख्यायाम् । शब्दमुच्चार्यमाणमुपलभ्यार्थापत्त्या नूनमस्तीति कल्प्यते । तस्मात्पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात्क्रमेण समाख्या बाध्यत इति । अथ यत्तत्र तत्रोच्यते इदमनेन बाध्यते, इदमनेनेति । तत्र

प्रकरणमेकवाक्यत्वं वेदशब्दश्चायामिति । सर्वत्र हि पुरुषान्तरस्थदर्शनपूर्विका पुरुषान्तराणां प्रवृत्तिः । समानदेशाम्नानं प्रकरणपाठं पदानां परस्परसंनिधिं संबन्धं वा न वेदो वदति । किं तर्हि । पुरुषेष्वामनत्सु तथा दृश्यते । तैरप्येवमन्येभ्यो दृष्टमित्यनादित्वेऽपि सर्वेषां दर्शनसंभवात् । अन्धपरम्परान्याये निवृत्ते यवति प्रामाण्यम् । अन्यथा × हि वेदावेदप्रकरणाप्रकरणादीन्यप्रमाणकान्येव भवेयुः । अनेकपुरुषस्थत्वाच्च नात्र कस्यचित्स्वातन्त्र्यं यद्दोषेण दोषाशङ्का स्यात् । तस्माद्भवत्येवान्यत्र प्रामाण्येऽर्थविप्रकर्षादत्र बाधः । स चोक्तः सूत्रव्याख्यायाम् । एवमेतेषां = यथाभाष्यमवस्थितानां श्रुत्यादीनाम् ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।
मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इदानीं * बाध्यस्य स्वरूपमाक्षेपद्वारेण कथयति—अथ यत्तत्र तत्रो-

---

× अन्यथा हीति—अतीन्द्रियत्वं इत्यर्थः । अनेन च ये त्वनिन्द्रियविषया इत्येतद्भाष्यं विपरीतापादनेनेन्द्रियकत्वदृढीकरणार्थतया व्याख्यातं विज्ञेयम् । = तदेतेषामित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं प्रत्यक्षानुमानादिबाधप्रकारान्तरप्रतिपादनपरात्, अथ यत्तत्रेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्यास्यति एवमेतेषामित्यादिना । * 'अथ यत्तत्र' इत्यारभ्य 'न तन्मिथ्या' इत्यन्तस्य भाष्यस्याऽऽक्षेपपूर्वमेतदाधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थतया पराभिमतां व्याख्यां दूषयितुमारभते—इदानीमित्यादिना ।

यद्बाध्यते तत्किं बाधकविषयं प्राप्तमुताप्राप्तमिति । किं चातः । यद्यप्राप्तम् । किं बाध्यते । अथ प्राप्तम् । कथं शक्ये तबाधितुम् । प्राप्तं । बाधकाविषयं पूर्वविज्ञानमिति ब्रूमः । कथम् । सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् ।

च्यते द्वयोर्द्वयोर्विरोध इदमनेन बाध्यत इदमनेनेति । श्रुत्या लिङ्गं लिङ्गेन वाक्यमित्यादि । तद्बाधकविषयं प्राप्तं बाध्येताप्राप्तं वा । तद्यदि तावदप्राप्तं ततः समवाय एव नास्तीति किं बाध्येत समवायसिद्ध्यर्थं त्वथ प्राप्तं बाध्यते तत उभयोरपि प्राप्तप्रमेयत्वात्तुल्यबलत्वमिति न बाधस्य प्रामाण्यम् । तत्रोत्तरम् ।

सामान्यकारणात्प्राप्तं पूर्वं बाधकगोचरम् ।
बाधकेन बलीयस्त्वान्मृषैतदिति कल्प्यते ॥

यथैव मृगतृष्णादिज्ञानान्युत्पन्नानि मिथ्यात्वकल्पनया बाध्यन्ते हानोपादानादिफलवियोगाच्च बाध्यव्यपदेशं लभन्ते तथा लिङ्गादिना ज्ञानमप्युत्पन्नं सच्छ्रुत्यादिज्ञानेनानुष्ठानरूपात्फलाद्वियुज्यमानं बाधिष्यते । न त्वेतदप्युपपद्यते । कुतः—

बाधस्योक्तप्रकारत्वात्प्रश्नस्तावन्न युज्यते ।
स्थिते चाप्राप्तबाधत्वे प्राप्तबाधोऽपि नोत्तरम् ॥

तत्र नाम प्रश्नो भवति यत्प्रथमं नोक्तम् । एतानि तु लिङ्गादीन्यर्थविप्रकर्षादननुमितश्रुतीनि बाध्यन्त इति ज्ञातत्वान्नैव प्रश्नमर्हन्ति । यद्यपि च पृच्छ्यते तथाऽप्यपसिद्धान्तेनोत्तरं न दातव्यम् । अननुमितश्रुतिबाधेन ह्यप्राप्तबाधः स्थितः । स इदानीं प्राप्तबाधोपवर्णनेन प्रत्युद्ध्रियेत विनोपपत्त्या । सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वादिति । तल्लिङ्गादीनां साक्षादप्रमाणत्वात्प्रमाणभूतायाश्च श्रुतेरविद्यमानत्वादनुपपन्नम् । अथ तु तामनुमाय प्राप्तिरिष्यते ततो लब्धात्मकत्वादानुमानिक्याः श्रुतेः प्रत्यक्षायाश्च न कश्चिद्विशेष इति तुल्यबलत्वमेव प्राप्नोति । यदि वा मिथ्यात्वकल्पनरूपबाधाभ्युपगमाद्विरोधे सति तत्कल्पनाद्विपरीतबाधप्रसङ्गः । कथम्—

पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।
परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन संभवः ॥

श्रुत्यादौ शीघ्रतरत्वात्प्रथमं प्रवृत्ते लिङ्गादीनि प्रवर्तन्ते । तत्र यदि प्राप्तबाधसिद्ध्यर्थं पश्चात्प्रवर्तमानमपि लिङ्गं श्रुतिमनुमापयति ततः सा तुल्यविषयसंनिविष्टां पूर्वामबाधित्वा नाऽऽत्मानं लभत इति मृगतृष्णादिष्विव मिथ्यात्वं कल्पयन्त्येव जायमाना बाधिका स्यात् । तस्मान्नैष श्रुत्यादिषु ग्रन्थो घटत इति । यद्यप्यधिकरणान्तोपसंहारात्तद्विषयः + प्रतिभाति तथाऽपि सामर्थ्यात्पूषाद्यनुमन्त्रणवदुत्कृष्यते । विज्ञातप्रकारत्वान्नैवायमथ यत्तत्र तत्रेति श्रुत्यादिषु बाधः संबध्यते । किं तर्हि । बाधाधिकारादिहाऽऽचार्यस्य यावन्तः शास्त्रोपनिबद्धा बाधभेदास्ते सर्वे हृदयमनुप्राप्ताः । तेषां च न श्रुत्यादिसदृशो बाध उपपद्यते । सर्वत्र चैकरूपेण बाधमार्गेण भवितव्यम् । अतो यदि वा तदीयः प्रकारः श्रुत्यादिष्वस्तु श्रुत्यादिप्रकारो वा तेषु । तत्र श्रुत्यादिगतस्तावत्संप्रत्येव कथित इति किं तेन पृष्टेन । ये त्वेतद्व्यतिरिक्तास्तेषु कथमिति प्रत्यमानो वदति। **अथ यत्तत्र तत्रोच्यत इदमनेन बाध्यते**–प्रत्यक्षेणानुमानं मृगतृष्णादि प्रत्ययाश्च यथास्वं षड्भिरपि प्रमाणैः, प्रमाणाभासः श्रुत्या स्मृतिः, आप्ताविगीतस्मृत्याऽनाप्तविगीतस्मृतिः, अदृष्टायार्थया दृष्टार्था, श्रुतिप्रभवया लिङ्गादिप्रभवोऽर्थवादप्रभाव च स्मृत्याऽप्याचारः सोऽप्याभियुक्ततराचारेण संदिग्धमसंदिग्धेन , दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण, उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन, अत्यन्तादृष्टार्थं नियमादृष्टार्थेन, आरादुपकारकत्वं सामवायिकत्वेन, अनेकार्थविधानमेकार्थविधानेन, अनेकशब्दार्थत्वमेकशब्दार्थत्वेन, बहुबाधोऽल्पबाधेन, वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तराविहितत्वेन। परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन, नित्यं नैमित्तिकेन, द्विःप्रकारमप्येतत्क्रत्वर्थं पुरुषार्थेन अनारभ्याधीतं प्रकरणाधीतेन, पौर्वापर्येण विरोधे पूर्वं परेण प्रकृतं वैकृतेन

+ अधिकरणान्तोपसंहारादिति–बलाबलाधिकरणस्य बाधग्रन्थान्त उपसंहारादित्यर्थः ।

प्रयोगवचनाश्रितं चोदकाश्रयेण, निष्प्रयोजनं सप्रयोजनेन, ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताश्रयं द्रव्याश्रयेण, पश्चादाम्नातं पूर्वाम्नातेन, अल्पं भूयसा, गौणं मुख्येन, सामान्यविहितं विशेषविहितेन, सावकाशं निरवकाशेन, अङ्गं प्रधानेन, अङ्गधर्मः प्रधानधर्मेण, तत्सर्वमेव किं प्राप्तं बाध्यते, अथ श्रुत्यादिवदेवाप्राप्तमिति । तद्यदि तावच्छ्रुत्यादिवत्सामान्यविशेषातिदेशौपदेशिकादिष्वप्यप्राप्तबाधस्ततोऽदश्यं लिङ्गादाविव श्रुतेर्विनियोजकस्य शास्त्रस्याभावोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति तस्यैकत्वाद्विरोधविषयवदितरत्राप्यभाव इति सार्वत्रिकबाधप्रसङ्गः । अथाविरोधापेक्षया सद्भावोऽभ्युगम्येत तत इतरत्रापि सद्भाव एवेति तुल्यबलत्वापत्तिः । विशेषशास्त्राद्यनुपमर्देन चाऽत्मलाभाभावात्तदभ्युपगमे विपरीतबाधप्रसङ्गः । न ह्येकस्यैव शास्त्रस्य किंचित्प्रति सद्भावः किंचित्प्रत्यसत्त्वमिति युज्यते । तेन दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय, प्रकृतिवत् कुर्याच्छरमयं बर्हिरित्यादौ प्रतिब्राह्मणं प्रत्यङ्गं च शास्त्राभावादेकं शास्त्रम् । तद्यदि शरतक्रालोचनेन कुशकौण्डिन्ययोर्नास्तीत्यवधार्यते ततः प्रयाजादिमाठरादिष्वप्यप्रवृत्तिः । अथ तेष्वस्ति ततः कुशकौण्डिन्ययोरपि भवितव्यम् । अथ तौ प्रति नास्तीतरान्प्रत्यस्तीत्येतदप्येकवस्तुनि विप्रतिषेधान्निष्प्रमाणकम् । न चात्र प्रतिपत्तृभेदे विद्यते । येन संबन्धग्रहणाग्रहणवदाविरोधः** स्यात् । न च सकृद् गृह्यमाणत्वाच्छास्त्रभेदोऽवगम्यते । येनान्यस्यैव सत्त्वमन्यस्य चासत्त्वमित्यभिधीयेत । व्यक्तिपक्षे च कदाचिदेतद्भवेत् । आकृतिपक्षे तु यागगतव्यापारातिदेशपक्षे च विषयैकत्वाद्युगपदेकमेव शास्त्रं प्रवर्तते । एतेनैवोत्कालनबाधनं प्रत्युक्तम् । ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन किंचिद्वर्जनासंभवात् । तथा च ‘ तद्वर्जं तु+ वचनप्राप्तेः ’ इत्युक्त्वा ‘ न चोदनार्थकात्स्न्यात् । × ’ इत्युत्तरं

* संबन्धग्रहणादविरोध इति पा. ** संबन्धग्रहणवदविरोध इति—ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदान्न विरोत्स्यते । पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन बाध्यते ॥ इत्यादिसंबन्धाक्षेपपरिहारस्थश्लोकवार्तिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । ÷ (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० ३) । × (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० ८) ।

अथ कथं निवर्तते। नैव हि तन्निवर्तते। कथं तर्हि। मिथ्याज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति।

दास्यति। पौरुषेयेऽपि तावद्वाक्ये हृदयार्थतया,* विना शब्दव्यापारेणैव तद्वर्जं मया प्रयुक्तमित्येवमीश्वरानुरूपेण भवेन्न त्वेतद्वेदेऽवकल्पते। न चेह सामान्य शास्त्रात्परतो विशेषशास्त्राणि कल्प्यन्ते। येन सामान्यशास्त्रस्य तत्प्रकृतित्वमात्रामाश्रित्य विशेषशास्त्रापेक्षया सदसद्भावविरोधः परिह्रियेत। तस्मादवश्यंभाविन्यैकरूप्ये× नाभिप्रेतबाधोऽवकल्पते। अथ कथंचित्प्राप्यबाधमेव मिथ्यात्वकल्पनयाऽऽश्रित्यैवमादिष्वविरोध इत्युच्यते तत एवं श्रुत्यादीनामपि प्राप्तबाधोऽङ्गीकर्तव्यः। तत्र चोक्तम्। अतो न बाधमार्गैकरूप्यं + घटत इति। तदुच्यते।

न बाधस्यैकरूपत्वमेषितव्यं नियोगतः।
न किंचिद्विरुणद्धीह नानारूप्यं प्रमाणवत्॥

यथैवैते पुरस्ताद्बाधगोचराःभेदा वर्णिता नैतेष्वैकरूप्यमङ्गीकृतं तथाऽत्र न बाधप्रकारनानात्वेऽपि गम्यमाने काश्चिद्विरोधः। तत्र श्रुत्यादिषु तावद्यथोक्त एवाप्राप्तबाधः। न च तत्र किंचिद्विरुध्यते। तद्विषयप्राप्त्यन्तरानभ्युपगमात्। येऽप्येतच्छायानुपातिनोऽर्थविप्रकर्षादेव स्मृत्यादिबाधा भवन्ति तेऽपि हेतुसामर्थ्यकथनाच्छ्रुत्यादिबाधेनैव व्याख्याताः। ये तु प्रामाणतदाभासनित्यनैमित्तिकक्रत्वर्थपुरुषार्थपौर्वापर्यप्राकृतवैकृतसामान्यविशेषनिष्प्रयोजनसप्रयोजनाल्पभूयस्त्वसावकाशानवकाशाङ्गप्रधानतद्धर्मबाधास्तेष्विदमुक्तं प्राप्तं बाध्यत इति। कथमिति। श्रुत्यादिवैलक्षण्यविस्मितस्य प्रश्नः। उत्तरमाह—सामान्यस्य

---

*हृदयार्थतयेति—वक्तृहृदये विद्यमानतया वर्जनरूपोऽर्थो भवेदित्यर्थः। × यद्यप्राप्तमिति भाष्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति। + न बाधमार्गैकरूप्यमिति—अनेन च यद्यपि सर्वत्र बाधैकरूप्यमुचितं तस्य चासंभवान्न क्वचिद्वेदे बाधो घटत इत्येवं प्रश्नभाष्याशयो दर्शितः।

किं नु खल्वमिथ्याज्ञानस्य स्वरूपम् । यस्य बाधकः प्रत्ययो विमृष्यमाणस्यापि नोपपद्यते न तन्मिथ्या । तदेतेषां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वं पूर्वं यत्कारणं तत्परं परं प्रति बलीयो भवति । नैतस्योत्पन्नस्य विमृष्यमाणस्य बाधकं विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात्तेषां समवाये विरोधे परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥ १४ ॥ क० श्रुत्यादीनांपूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

[८] अहीनो वा प्रकरणाद् गौणः ॥ १५ ॥ पू०

कारणस्य विद्यमानत्वादिति । दर्शितमेतद्ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोः । यत्तु प्राप्तस्य ज्ञानस्यानुत्पादोच्छेदसंस्काराविच्छेदानामशक्यत्वान्नास्ति बाधनमिति । तत्राऽऽह—नैव निवर्तते । किं तर्हि । मिथ्याज्ञानमेतदिति प्रत्ययान्तरं भवतीति । शास्त्रान्तरं ह्यनन्यगति दृष्ट्वा मृगतृष्णादिवदेव सामान्यपहृतबुद्धेर्ममेयं भ्रान्तिः पूर्वमेतद्विषयपरिकल्पनया जातेत्यध्यवस्यति । तस्मात्प्रयाजादिमाठरादिप्राप्तिवेलायामुपजाताऽपि कुशकौण्डिन्यबुद्धिर्भ्रान्तिरिति निश्चित्य फलविमुक्तत्वानुबद्धमर्थं शास्त्रं वा बाधितुं मन्यते । किं नु खल्वमिथ्याज्ञानस्य रूपमिति—यद्युत्पन्ना अपि प्रत्ययाः प्रत्ययान्तरैरित्थं निराक्रियन्ते ततोऽन्यत्रापि क आश्वास इति मन्यते । तत्कथयति । यस्यान्वेषणेऽपि कृते बाधकप्रत्ययान्तरं नोत्पद्यत इति । यत्तु कारणदोषज्ञानं द्वितीयमुपलक्षणं तल्लोकविषयत्वान्न वेदे संभवतीति नोपन्यस्तम् । प्रासङ्गिकमुक्त्वेदानीमधिकरणमुपसंहृत्याधिकरणान्तरमारभ्यते* ॥ १४ ॥

(इति—बलाबलाधिकरणम् ॥ ७ ॥) ।

नन्वध्यायादौ यावानर्थः प्रतिज्ञातः स सर्वः पर्यवसितः । किमिदानीमवशिष्यते, येन चतुर्थलक्षणं नाऽऽरभ्यते । तदुच्यते ।

---

* अधिकरणमुपसंहृत्येति—अनेन ‘ तदेतेषामिति ’ भाष्यस्याध्यायार्थोपसंहारपरताभ्रान्तिर्निरस्ता वेदितव्या ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनन्ति, तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य, इति। तत्र संदेहः। किं द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोम उताहीन इति। किं तावत्प्राप्तम्। ज्योतिष्टोम इति। कुतः। प्रकरणात्। एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति। ननु वाक्येन बाध्यते। न बाध्यते। अहीनशब्देन ज्योतिष्टोमं वक्ष्यामः। कुतः। न हीयत इत्यहीनः। दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा फलेन वा न हीयते। तेन

बलाबलाद्विविक्तानां श्रुत्यादीनामतः परम्।

विरोधः क्वास्ति नास्तीति विषयः परिशोध्यते॥

तत्र प्रकरणस्य तावच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यैः सह विरोधाविरोधौ संप्रधार्येते*। ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति। तत्र साह्नशब्देन तावदह्ना समाप्यमानत्वात् 'सहैवाह्ना संस्थापयन्ति' इत्येवं ज्योतिष्टोमो गृह्यत इति त्र्युपसत्त्वं तस्य। द्वादशाहीनस्येति तु द्वादशोपसत्त्वं किं ज्योतिष्टोमस्याथ हीनस्य द्वादशाहादेरिति संदिह्यते। यद्यहीनशब्दः कथंचिज्ज्योतिष्टोमेऽप्युपपद्यते ततः प्रकरणस्याविरोधात्तस्मिन्नेव निवेशः। अथाहीन इत्यहर्गणनामधेयं ततः श्रुत्या संयुक्तत्वादसंयुक्तग्रहणस्वभावेन प्रकरणेनाग्रहणम्। अस्ति हि तदानीं श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधः। किं प्राप्तम्। सिद्धान्तेनोपक्रमं वाशब्देन व्यावर्त्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमिति प्रतिजानीमहे। न च श्रुतिविरोधः। प्रकरणादेवाहीनशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमगामित्वात्। अस्ति च नञ्समासान्वाख्यानेन तदभिधानसामर्थ्यम्। अतो यद्यपि 'अह्नः खः क्रतुसमूहे' इत्येवं व्युत्पाद्यमानोऽहर्गणवाच्यहीनशब्दो भवति तथाऽपि विरोधपरिहारार्थमहीनगुणयोगादेव ज्योतिष्टोमार्थः समर्थनयिः। स हि कृत्स्नविधानात्सर्वप्रकृतित्वाच्च न कुतश्चिद्धीयते। न चैनं केचिदपि क्रतवः प्रकृतित्वेन जहाति। यत्तु भाष्यकारेणोक्तं दक्षिणया क्रतुकरणैर्वा न हीयत इति। तदसंबद्धम्। दाक्षिणाक्र-

---

* (अ० ३ पा० ६ अ० ७) इत्यतः प्राचीनेष्वधिकरणेष्विति शेषः।

ज्योतिष्टोमोऽहीनः । वाशब्देन संशयो निवर्त्यते ॥ १५ क० पूर्वपक्षः ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्यते ॥ १६ ॥ सि० क० पूर्वपक्षः ॥

अपकृष्येत द्वादशोपसत्ता । कुतः । असंयोगाज्ज्योतिष्टोमेन । कथमसंयोगः । अहीनेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । ननु ज्योतिष्टोम एव गौणोऽहीनः । नेत्युच्यते । न हि मुख्यसंभवे गौणग्रहणमर्हति । ननु नञ्समासो भविष्यति । नेति ब्रूमः । तथा सत्याद्युदात्तोऽहीन-

---

तुकरणप्रतिपत्तिनिमित्तानुपादानाद्यथारुचि विकल्पनायां वाऽनवस्थितसमासार्थ-प्रसङ्गात् । सहस्रदक्षिणादिक्रतुभ्यश्च दक्षिणाभिर्हीनत्वात्क्रतुकरणैरपि+ विकार-भूतोक्थ्यासंस्थाभ्योऽग्निष्टोमसंस्थस्य न्यूनत्वात् । तस्माद्विध्यन्तदानेनायं न कंचिज्जहाति, केनाचिद्वा न हीयत इत्यहीनः । प्रकरणसामर्थ्यादनेन गुणयोगे-नोच्यत इति गौणो न गौणवृत्त्याश्रयणात् ॥ १५ ॥

मुख्यः प्रथमकार्यत्वाज्ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते ।
अहीनशब्दसंयोगे न तु तस्य कथंचन ॥
असंयोगाच्च तेनास्य या संख्या तेन संगता ।
न सा प्रकरणात्तस्य तेनास्मादपकृष्यते ।
द्वादशत्वमहीनेन षष्ठीश्रुत्यैव संगतम् ।
अहीनोऽहःसमूहश्च ज्योतिष्टोमे हि साह्नता ॥

यत्तु गुणात्तत्र प्रवर्त्स्यतीति तद्विकल्प्य निराकरोति । यदि तावद्गौण इत्युपचारात्प्रवृत्तोऽभिधीयते ततो न प्रकरणानुरोधेन श्रुत्यर्थपरित्यागो युक्तः । न चेदमर्थवादार्थं येनैकाहोऽपि प्रशंसितुमहर्गणवदुपचर्यते । न चास्य शब्दान्तरं नास्ति येन सिंहगुणसमूह इवेत्थं क्लेशेन प्रतिपाद्यते । तस्मादौपचारिकत्वं तावद-

---

+ क्रतुकरणैरिति—आग्नेयादिक्रतुपशुभिरित्यर्थः ।

शब्दोऽभविष्यत्। मध्योदात्तस्त्वयम् । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वाऽहीनस्य धर्मः। अपि च व्यपदेशो भवति । तिस्र एव साह्नस्योपसदो

युक्तम्। न च नञ्समासेनावयवव्युत्पत्तिः। समुदायप्रसिद्ध्या तन्निराकरणात्। न च नञ्समासस्य लक्षणमस्ति । नञ्समासे हि सत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्वादाद्युदात्तत्वं स्यात्। मध्योदात्तस्त्वयं पठ्यते। तेन खप्रत्ययान्तताध्यवसानम्। तथा हि सति 'आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्' इत्येवमीनादेश आश्रीयमाणे प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकारे स्वरः सिध्यति। तस्मादहर्गणनामधेयमेतत्। अपि च–

साह्नशब्देनैव द्वादशत्वसंबन्धेऽप्यवकल्प्यमानेऽहीनपदोपादानादस्य शास्त्रस्यार्थान्तरवाचित्वं विज्ञायते । प्रकरणाद्वा त्रित्वद्वादशत्वयोः संबन्धे लब्धे द्वावपि साह्नाहीनशब्दावनर्थकौ स्याताम्। अर्थान्तरत्वे त्वहीनस्य स तावदवश्योपादातव्यः । ततश्चाऽऽनन्तर्यात्त्रित्वस्यापि तत्संबन्धः प्रसज्यत एव इति व्यवस्थार्थं साह्नग्रहणमप्यर्थवत्। तस्मादपकर्ष इति । न तु+ किलैतद्युक्तम्। परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात्तेन वाऽसंबन्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानक्लेशाद् 'द्वादशोपसदः' इति च द्वादशाहप्रकरणे विहितत्वात्तत्प्रकृतित्वेन सर्वाहीनेषु तत्प्राप्तेः। अतस्त्रित्वमेवास्मिन्वाक्ये सर्वदोषरहितत्वाद्विधीयते द्वादशत्वं त्वहीनसंबन्धिवाक्यान्तरादेव प्राप्तमौचित्यरूपेणास्य स्तुत्यर्थं निवीतादिवदनूद्यत इति। कथं तर्ह्यधिकरणं नेतव्यम्। तदुच्यते।

ज्योतिषो यद्यहीनत्वं ततो विधिरयं भवेत्।
अहर्गणे तु तस्येदं प्राप्तं स्तुत्यर्थमुच्यते ॥

एतदुक्तं भवति। किं ज्योतिष्टोमोऽहीनस्तस्य चेदं प्रकरणादङ्गं विधीयते। अथाहर्गणस्तस्य च प्राप्तमेवान्यार्थमनूद्यत इति । नन्वेवं सत्यहर्गणसंबद्धमप्येतज्ज्योतिष्टोमस्यैव स्तुत्यर्थमुपयुक्तमिति प्रकरणविरोधविचाराभावः प्राप्नोति।

+ एवं यथाभाष्यं तावदधिकरणं व्याख्याय तत्र स्वाभिप्रायं वक्तुमारभते–न त्वित्यादिना।

द्वादशाहीनस्य इति । यद्यन्यः साह्नोऽन्यश्चाहीनस्तत एवं व्यपदेशोऽवकल्पते । विद्यते च व्यपदेशवचनम् । तस्मादहीनस्येति ॥ १६ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९] द्वित्वबहुत्वयुक्तं चोदनात्तस्य × ॥ १७ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। तत्र संदेहः । ज्योतिष्टोम एव निविशेते प्रतिपादावुत द्वियज्ञं कंचित्कु-

---

नैष दोषः । पूर्वपक्षे हि द्वादशत्वस्य विधीयमानस्य प्रकरणं ग्राहकं भवतीत्यनुगृह्यते । सिद्धान्ते त्वहर्गणसंयुक्तस्य प्रकरणं नेष्टमिति बाध्येत । अन्यत्तु तत्र यत्तथा सत्यपि प्रकारान्तरेण = प्रकरण एवोपयुक्तमिति । यदा तु द्वित्वबहुत्वन्यायेनोत्कर्षोऽपि* कथंचिदाश्रीयते, शाखान्तराविधौ च सत्यपि शाखान्तरीयस्य प्रयोजनान्तररहितस्य विधित्वमुपपद्यते तदा यथाभाष्यमेव शक्यं समर्थयितुम् । सर्वथा ‘ द्वादशाहीनस्य इत्येतत्तावदहर्गणविषयत्वात्प्रकरणादुत्कृष्यत इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

(इति—अहीनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पूर्ववदेव विचारः । एतावत्तु भिद्यते । पूर्वत्र प्रधानान्तरेण प्रकृतासमर्थशब्दाभिधेयेन सह संबन्ध आसीदिह तु गुणेन यजमानाद्वित्वादिना कथंचिदाशङ्कितप्रकृतसंबन्धेन । तत्र पूर्वन्यायेनैव सिद्धान्तोपक्रमं सूत्रम् । न तावदिह यजमानद्वित्वबहुत्वे विधीयते । सिद्धानुवादेन निमित्तीकृत्य प्रवृत्तेः प्रतिपद्विधि-

---

× युक्तं वा चोदनात्तस्येति पा० । = प्रकारान्तरेणेति—प्रकरणस्याविनियोजकत्वेऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसंबन्धित्रिवस्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः । आयमाशयः उक्तरूपेण ‘द्वादशाहीनस्य’ इत्यस्य वाक्यान्तरप्राप्ताहीनसंबन्धिद्वादशत्वानुवादकस्य प्रकरणपाठार्थवत्त्वेऽपि प्रकरणस्य विनियोग एव प्रामाण्याद्विनियोगाभावे प्रकरणबाधो भवत्येवेति । * द्वित्वबहुत्वन्यायेति—अनन्तराधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ।

लायादिं बहुयज्ञं च द्विरात्रादिमुत्क्रष्टव्ये इति। किं प्राप्तम् । द्वित्व-बहुत्वयुक्ते ज्योतिष्टोमेनासंयोगादुत्कृष्येयातां प्रतिपदौ । न हि ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानौ श्रूयेते, यथा कुलायस्य, एतेन राज-पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्, इति ॥ १७ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत् पश्यसि प्रतिदावुत्क्रष्टव्ये इति । नैतदेवम् । प्रकरणं हि बाध्येत । बाध्यताम् । असंयोगाद् द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बहु-भिश्च यजमानैर्ज्योतिष्टोमस्येति चेत् । असत्यपि वचनेऽर्थाद् द्वौ यजमानौ भविष्यतः य एको न शक्ष्यति ससहायः स उपक्रंस्यते ।

परत्वात् । अनेकविधौ च वाक्यभेदात् । अविहितत्वाच्च न ज्योतिष्टोमे यज-मानाद्वित्वबहुत्वे विद्येते । कुलायादिषु त्वेकाहेष्वहीनेषु च प्रत्यक्षविहिते विद्येते । 'राजपुरोहितौ यजेतायाम्' 'एतेनैव द्वौ याजयेत्' 'एतेनैव त्रीन्याजयेत्' 'एको द्वौ बहवो वाऽहीनैर्यजेरन्' इति । तस्मादुत्कर्षः ॥ १७ ॥

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमे निवेशः । न चाहीनवदप्रकृतयज्ञसंबन्धोऽस्ति । यजमानद्वित्वादिसंबन्धस्तु निमित्तमात्रौपयिकत्वान्नाङ्गाङ्गिभावाय प्रभवति । न च तद्द्वारेण क्रतुसंबन्धो घटते । लक्षणाप्रसङ्गात् । न हि श्रुत्योपयुक्तानां लक्षणयोपयोगान्तरं युज्यते । द्वित्वादिस्वरूपसंबन्धे तु विधिरेवानर्थको भवेत् । फलकल्पनायाश्च प्रकरणसंबन्धकल्पना ज्यायसी । यत्तु निमित्तं प्रकरणे नास्तीति तदुच्यतेऽर्थाद्भविष्यति । न हि विहितमेवैकं निमित्तं भवति । अर्थप्राप्तस्याप्यु-पपद्यमानत्वात् । अस्ति चैकशक्तिपक्षे द्वित्रादियजमानप्राप्तिः । न चाद्यापि यजमानैकत्वाविवक्षामवधारयामः । सत्यामपि च विवक्षायाम् 'अपि+ वाऽप्ये-

---

+ (अ० ६ पा० ३ अ० १ सू० २) ।

अवश्ययष्टव्ये सति यथा शक्यते तथा यष्टव्यमिति बाधित्वाऽपि कांचित्प्राप्तिं यजमानः सहायमुपादास्यते । एवं प्रकरणे प्रतिपदौ भाविष्यतः । तस्मान्नोत्क्रष्टव्ये इति ॥ १८ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिर्हि ज्योतिष्टोमः । प्रत्यक्षास्तत्र धर्मा आम्नाता न कुतश्चिच्चोदकेन प्राप्यन्ते । किमतो यद्येवम्ः । प्रत्यक्षश्रुता न शक्या बाधितुम् । विकृतौ तु चोदकप्राप्ताः सन्त आनुमानिका बाध्येरन्निति । विवक्षितं हि ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्वं प्रत्यक्षश्रुतं न सामर्थ्येन बाध्येत । यत्रापि ह्यवश्यकर्तव्यता श्रूयते तत्राप्येक एव यजमानः श्रूयते वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत इति । तस्माज्ज्योतिष्टोमादुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति । अथ कस्मात्पत्न्यभिप्रायमेतन्न भवति । एकस्यां पत्न्यां यजमाने च युवं हि स्थः इति, द्वयोर्बहुषु वा पत्नीषु 'एते असृग्रामिन्दवः' इति । यथा क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् इति क्षौमवसानपरं वचनमेवमिहापि प्रतिपद्विधानपरम् । उच्यते । असंभवात्तत्र मुख्यास्यल क्षणाशब्दः पुंसो वाचकः स्त्रियाम् । इह

कदेशे स्यात्' इत्यनेन यथैवाशक्तेरन्यत्किंचिदङ्गं हाप्यते तथैव यजमानैकत्वमपि कदाचित्परिहाप्यन्द्वौ बहवो वा यजेरंस्ततश्चास्ति निमित्तम् । अथवैतदेव प्रतिपद्विधानं दृष्ट्वाऽर्थाद् द्विबहुयजमानकर्तृश्रुति कल्पयिष्यामः । सा चैतस्मिन्नेव पक्षे भवति न प्रतिपदन्तरपक्षेष्विति नैकत्वचोदना विरोत्स्यते ॥ १८ ॥

प्रकृतिग्रहणं प्रकृतप्रतित्यर्थम् । औपदेशिकत्वाद्वाऽत्यन्तातिनक्रमार्थम् । आतिदेशिकं ह्यर्थवशेन बाध्येतापि । प्रत्यक्षविहितं त्वेतत्काम्ये नित्ये च यजेतेत्येकवचनश्रवणात् । न चास्याविवक्षायां कारणमस्ति । यथा च विवक्षा

तु द्वियज्ञे बहुयज्ञे च संभवति न लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। यदप्येतद् द्विवचनं द्वयोर्यजमानयोरिति, अत्रापि य एकशेषः, पुमान्स्त्रिया इति असावपि लक्षणाशब्द एव। अपि च उपास्मै गायता नर इति प्रतिपदोर्निरवकाशत्वमेव स्यात्। तस्मादुत्क्रष्टव्ये एते प्रतिपदाविति सिद्धम् ॥ १९ ॥ क० पूर्वपक्षनिरासः ॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा षष्ठे प्रतिपादयिष्यते +। यदप्यशक्तिकृतं ज्ञापनं तदप्येको यथा शक्नुयादित्युपबन्धादन्याङ्गविषयं विज्ञायते। शक्नोति हि दक्षिणापरिमाणं परित्यज्यैकोऽपि निर्वर्तयितुम्। उत्पत्तिप्रयोगचोदनास्थत्वाच्च संख्यानुग्रह एव युक्तः। तस्मादेकयजमानकत्वान्न प्रकृतौ निमित्तमस्तीत्युत्कृष्यते। यात्विदमेव वचनं सामर्थ्यादाक्षेप्स्यतीति। तन्न। अन्यथाऽप्युपपद्यमानत्वात्। यदि ह्येतन्निमित्तमनास्तिपदनर्थकीभवेत्तत आक्षिपेत्। कथं चैतदनर्थकं भवेद्या प्रकृताविवान्यत्रापि द्वित्वबहुत्वे न स्याताम्। ननु ते अन्यत्र न स्तः। कुलायादौ विद्यमानत्वात्। इह च सिद्धवन्निमित्तत्वेनोपादानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च नार्थादाक्षेपमर्हतः। पन्यभिप्राये तु द्वित्वे नित्यत्वान्निमितोपादानानर्थक्यम्। बहुभ्य इति च विरूपैकशेषः, स्वरसतः पुंबहुत्वप्रतीतौ सत्यां विधिर्निष्प्रमाणः कल्प्येत। 'क्षौमे वसानौ' इत्यत्र त्वगत्या पत्न्यां द्वितीयशब्द इष्टः। न हि द्वियज्ञवद् द्विपुरुषकमाधानं क्वचिद्विहितम्। एकद्विपत्नीकप्रयोगावरोधाच्च नित्यायाः प्रतिपद आनर्थक्यं भवेत्। विषमाशिष्टाविकल्पो वाऽभ्युपगम्येत तस्मादप्युत्कृष्यते। यत्तु क्रतुसंबन्धो नाभिहित इति नैष दोषः। प्रतिपच्छब्दादे क्रतुगामित्वप्रतीतौ सत्यां द्वित्वादिना विशेषप्रतिपत्तिसिद्धेः। यजमानशब्दो वाऽन्यथानुपपत्त्या यज्ञमुपस्थापयिष्यति। तस्माद्व्यतिरिक्तसंयोगे सत्यस्ति प्रकरणविरोधस्तत्र च श्रुतेर्बलीयस्त्वम् ॥ १९ ॥

(इति नैमितिकप्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९॥)

+(अ० ६ पा० २ अ० २) इत्यत्रेति शेषः।

[१०] जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति इति। तत्र संशयः। किमेताद्विधानं दर्शपूर्णमासयोरुत पशाविति। कथं दर्शपूर्णमासयोः कथं च पशाविति। यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते तत उत्कर्षः। अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते ततो दर्शपूर्णमासयोरेव। किं प्राप्तम्। उत्कर्षः कुत। एतदुत्कृष्यते। जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति। कथम्। शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानं, वाक्येन जाघन्याः। शब्दश्च बलवान्, न वाक्यम्। ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव। सत्यं विहिताः। जाघन्यामिदानीं पुनर्विधीयन्ते। सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यते। एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः। जाघनी तु

उत्कर्षबुद्धेरपवादः प्रस्तूयते। जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति गुणप्रधानत्ववचनव्यक्तिद्वयात्संदेहः। यदि जाघनी संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते ततः संस्कार्यस्य प्राधान्यात्स्वस्थानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजा न यत्र ते तत्रासौ। सा च लोकस्था निष्प्रयोजनत्वान्न संस्क्रियत इत्यग्नीषोमीयगता कृतार्थत्वात्संस्कर्तव्या। यदि तु पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी विधीयते ततः प्रकृतानुवादबुद्धचनपायाद्दर्शपूर्णमासयोरेव जाघनीविधानम्। किं प्राप्तम्। आरादुपकारकत्वात्सामवायिकत्वास्याभ्याहितत्वादन्यत्र धात्वर्थाविधानाद्विधिप्रत्यासत्तेरेकदेशद्रव्याणां चाप्रयोजकत्वात्तथा सति च परप्रयुक्तकृतार्थग्रहणेन प्रतिपत्तिलक्षणापत्तेरग्नीषोमयिजाधनसिंस्कारविधानादुष्कर्ष इति। सा तत्संबद्धा कर्तव्येति इति च्छेदः। परं च कर्मकथनमेवं* सतीत्यादि। यदि पुनः उच्यते एवं सतीति योज्यते ततः

---

*कर्मकथनमिति—कर्म—अनुष्ठानं कथ्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, एवं सतीतिभाष्यमनुष्ठानविशेषप्रदर्शनार्थमित्यर्थः।

तत्र प्रतिपाद्यते । तस्माद् यत्र जाघनी प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशौ च सा न दर्शपूर्णमासयोः एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ॥ २० ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ सि०

जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः । अपूर्वत्वात् । अप्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिता जाघनीसंबन्धस्तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते, तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानम् । संबन्धो नान्तरीयकः ।

परिचोदनाच्छायापत्तेः । न च तद्युक्तम्, उत्तरानभिधानात् । तस्मादात्मवचनत्वेनैव योज्यम् । नन्वेवं प्रतिपदादिवदेवोत्कर्षात्प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नुयादेवम् । यदि पशौ पत्नसिंशयाजा न स्युः । ते त्वतिदेशप्राप्तास्तत्र विद्यमाना एव लेवलं जाघनीसंबन्धित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्ह्युत्कर्ष इति वक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्यचित्पदार्थस्योत्कर्ष इदमेव तु वाक्ये विकृतौ कार्यं कुर्वदुत्कृष्यत इत्युच्यते ॥ २० ॥

न वाऽस्य विधेरुत्कर्ष इति । कुतः ।

जाघन्युद्दिश्यमाना स्यात्संस्कार्योत्कर्षकारणम् ।
इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद्यागेष्वाज्यवदेव सा ॥

सर्वत्रैवंविधे वाक्ये गुणे विधिशक्तिः संचरतीत्युक्तम् । पत्नीसंयाजाश्चानन्तरविहिता मनसि वर्तन्त इति न विधातुं शक्यन्ते । न चेह स्थितेन पशुगतपत्नीसंयत्जानुवादो युक्तः । तद्बुद्ध्यभावात् । न च जाघन्याः कालादिवदनुपादेयत्वं, येनेमं विधिमाकर्षेत् । संस्कार्यत्वादिति चेत् । न । तृतीयावगतगुण-

यद्वा संबन्धस्य विधानं, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ। यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । तत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षयित्वाऽन्यतरो विधीयते, लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजाः। कथमवगम्यते। पत्नीसंबन्धान्न सर्वो यागः । कश्चिदेव तु लक्ष्यते यस्य पत्न्यः साधनत्वेन। अथ कस्मान्न जाघनीं लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । नास्यापूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम्। जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्यं

त्वातिक्रमप्रमाणभावात्। यदि च कृतार्थां जाघनीं प्रस्तुत्वायं विधिः प्रवर्तेत तथाऽपि तावत्कदाचित्प्रयाजशेषवद् द्वितीयार्थे तृतीयेति व्याख्यायेत । सा त्वपूर्वा विधीयते। तस्मान्नोत्कर्षमर्हति। न च प्रकरणबद्धत्वादेते पत्नीसंयाजा उत्कर्षं सहन्ते। वाक्यबलीयस्त्वादिति चेन्न। वाक्यस्याप्येवमादेरधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणाद् दुर्बलतरत्वात् । यदि ह्येतदेव पत्नीसंयाजानामुत्पत्तिवाक्यं भवेत्ततः प्रकरणादाच्छिन्द्यात् । एते तु वाक्यान्तरोत्पत्तित्वात्सांनिधिवशेन यावता कालेनैतेन वाक्येन संगृह्यन्ते तावता दर्शपूर्णमासाभ्यामपि शक्या ग्रहीतुम्। न च जाघन्याः फलवत्त्वं विज्ञातं, येनैषां प्रयोजनाकाङ्क्षामपनयेत्। अतो यावदसौ किमर्थेत्यालोच्यते तावत्फलवद्दर्शपूर्णमासप्रसूतेन कथंभावेनाङ्गत्वमापादितम्। न चेहापूर्वयागविधानं, यजिमात्रत्वेनाश्रवणात्। पत्नीसंबद्धयागश्रवणं ह्येतत्। तत्र यदि जाघन्युद्देशेन च कर्म विधीयेत पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते ततोऽनेकार्थविधानात् 'ऐकशब्द्ये+ परार्थवत्' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । अल्पार्थविधिसंभवाच्च न विशिष्टविधानेन परिहारो घटते। तस्माद्विशिष्टं यागमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते । नन्वेवमपि विशिष्टानुवादात्सुतरां वाक्यं भिद्येत। नैष दोषः । प्रकरणप्राप्तेः पत्नीशब्दस्याततन्त्रत्वात्। यथैव

+(अ० १ पा० ४ अ० ५ सू० ८)

भिद्येत। अस्ति त्वत्र विहितः सपत्नीको यागो य पत्नीभिर्लक्ष्यते। तस्माद् यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते। यत्तु वाक्येन जाघनी-विधानं श्रुत्या यागस्येति तदिह यागविधानं न संभवतीत्युक्तम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्माज्जाघनीविधानम्। एवं चेद्दर्शपूर्णमास-योर्विना जाघन्या विगुणः पत्नीसंयाजयागः स्यात्। तस्मादनुत्कर्ष इति॥ २१॥ क० सिद्धान्तः॥

एकदेश इति चेत्॥ २२॥

अथ यदुक्तमेकदेशो जाघनी न पशुं प्रयोक्ष्यते, तस्मादुत्कर्ष इति। तत्परिहर्तव्यम्॥ २२॥ क० आभासः॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः॥ २३॥

न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्जाघनी शास्त्रेणोच्यते। एवं पशोर्नि-

---

'अभिक्रामं जुहोति' इति सामान्यशब्दोऽप्यधिकारात्प्रयाजाविषयो भवति तथैव यत्संयाजयन्तीत्येतावतैवाधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येष्यन्ते। तस्मादनु-त्कर्षः॥ २१॥

यदुक्तम् 'एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ+ विद्यमानसंयोगात्' अप्रयोजक इति। तत्रोच्यते॥ २२॥

स नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रकृतग्रहणाद्विनाऽर्थो न ज्ञायते। यथा 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्याति' इति। जाघनीशब्दस्तु हृदयादिशब्दवदाकृ-तिवचनः। सा चान्तरेणापि पशूपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा शक्योपादा-तुम्। 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' ×। इति यथाकथंचिदुत्पन्ना येन केनचिदु-

---

+(अ० ४ पा० १ अ० १३ स० २८)। ×(अ० ७ पा० ३ अ० ११ स० २९)।

ष्पन्नया जाघन्या पत्नीसंयाजा यष्टव्या इति। अविशिष्टा जाघनी विधीयते। सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्याऽप्यानीयमाना। तस्मादनुत्कर्ष इति॥ २३॥ क० आ० नि०॥ जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाऽधिकरणम्॥ १०॥

[११] संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात्॥ २४॥ पू०

ज्योतिष्टोमेऽधिषवणफलके प्रकृत्य श्रूयते, दीर्घसोमे संतृद्याद् धृत्या इति। तत्र संदेहः। किं संतर्दनं ज्योतिष्टोम एव, आहोस्विद्दीर्घकालेषु सोमेष्विति। उच्यते। नैतल्लुप्तार्थं प्रकृतौ, तस्मान्नो-

---

पादाय शक्याऽनुष्ठातुम्। न चेयमवयवभूता लोके न प्रचरति। मांसविक्रयिणो हि प्रत्यङ्गविभक्तानेव पशून्विक्रीणते। तत्र शक्या जाघनी क्रयादिनोपादातुम्। न चावश्यमियं छागादेव ग्रहीतव्या। जघनावयवमात्रत्वेन श्रवणात्। अग्नीषोमीयेऽपि हृदयादीनां संभवत्येव लोकादुपादानम्। तथा सत्यपि तु तेषां भेदेनैव जातिविशेष उत्पत्तिप्रकारश्च संज्ञपनादिर्नियत इति क्रयाद्यनाश्रयणम्। न त्विह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः। प्रकृतिग्रहणं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम्। तस्माद्दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजाङ्गभूतेनाऽऽज्येन सह विकल्प्यमाना जाघनीति सिद्धम्॥ २३॥

इति—जाघन्यधिकरणम्॥ १०॥

इह वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता। ज्योतिष्टोमे सोमाभिषवाधारत्वेन फलकद्वयमाम्नातम्। तत्प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे संतृद्याद् धृत्यै' इति। भित्त्वा* संघातयेदित्यर्थः। तत्र दीर्घसोमशब्दः किं प्रकृतावेव कथंचिदुपपद्यते

---

* भित्त्वेति—द्वयोः समीभूतयोः फलकयोः संश्लेषार्थं भेदनेन संश्लेषप्रदेशं तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा कीलादिना संश्लेषयेदिति यावत्।

त्कृष्येतेति। आह। नन्वसंतर्दनमपि श्रूयते । असंतृण्ये भवत इति। उच्यते। क्रयणवद् द्विकाल्पिष्यते । यथा, हिरण्येन क्रीणाति गवा क्रीणाति, इत्येवमादीनां विकल्पः । एवमत्रापि विकल्पो भविष्यति। संतर्दनमसंतर्दनं वा भविष्यतीति ॥ २४ ॥ क० पूर्वपक्षेपूर्वपक्षः ॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ सि०

ततश्चाविरोधः प्रकरणस्य, अथ दीर्घकालसत्राहीनग्राहित्वादनुपपद्यमान उत्कर्षेदिति संशयः। एते चात्र पक्षा भविष्यन्ति । शुद्ध एव ज्योतिष्टोमे निवेशो दीर्घयजमानके वाऽथवोक्थ्यादिसंस्थास्वेवाथवा सत्राहीनयोरेवाथवाऽग्निष्टोमान्यमात्र इति। किं प्राप्तं, दीर्घसोमशब्दस्येष्टिपशुदार्विहोमापेक्षया प्रकृतावेवोपपत्तेः-संतर्दनप्रयोजनस्य च दाढर्यस्य संभवात्, असंतर्दनाविधिना च सह व्रीहियववाद्विकल्पासिद्धेः प्रकरणानुग्रहायानुत्कर्ष इति । क्रयणवद्विकल्प इत्युपरिष्टात्समुच्चयस्थापनात्पूर्वपक्षेण× दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । न चावश्यं सर्वत्र सिद्धान्त एव दृष्टान्तो भवति। यस्य कस्यचिच्चिद्दर्शनस्य प्रतिपत्तिकारणत्वसिद्धेः। असंतर्दनवाक्यमनुपन्यस्यैव वाऽनर्थलोपदृष्टान्तः क्रयवदिति समर्थनीयः। तत्रैवं योजना भवति। नन्वल्पकालत्वात्सोमस्य प्रकृतौ मन्दफलं संतर्दनम्। नैष दोषः। क्रयणवदर्थत्वात्। यथाऽल्पमूल्यत्वात्सोमस्य वासःप्रभृतीनामेकेन केनचित्क्रये सिद्धे शेषाणि वचनसामर्थ्याद्दीयमानानि तस्यैवाऽऽनतस्य सुतरामानतिं कुर्वन्तीति न लुप्तार्थानि भवन्ति। स्वानतात्क्रीतः सोमोऽभ्युदयकारी भवतीति च शास्त्रार्थो विज्ञायते। तथाऽत्र सत्यप्यसंतृण्णयोरपि प्रकृताभिषवक्षमत्वे वचनसामर्थ्याद् दृढतरकृतोऽभिषवः श्रेयस्कर इत्यवगमादलुप्तार्थत्वम् । तस्मादनुत्कर्ष इति ॥ २४ ॥

वाक्यकृताद्वा दीर्घसोमसंयोगादुत्कर्षः। कुतः।

× (अ० १२ पा० ४ अ० ३ इत्यत्रेति शेषः।

उत्कृष्यते वा संतर्दनम् । गृह्यते हि विशेषो, दर्धिसोमे संतृद्यात्, इति । ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ॥ २५ ॥ क० पूर्वपक्षोऽसिद्धान्तः ॥

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

नोत्कृष्येत वा संतर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । दीर्घसोमशब्दश्च कर्तृतो भविष्यति । दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोम इति ॥ क० आ० ॥

दृष्ट्वा ह्रस्वं सजातीयं दीर्घबुद्धिः प्रवर्तते ।
तस्मात्सोमस्य दीर्घत्वं भवेत्सोमान्तरेक्षया ॥

न हीष्टिपशुदर्विहोमापेक्षया सोमस्य दीर्घत्वं युक्तं विजातीयत्वादनुपात्तत्वाच्च । सर्वत्र प्रतियोगिन्युपात्ते दीर्घह्रस्वादिविभागो भवति । न चात्रेष्ट्यादय उपात्ता यानालोच्य ज्योतिष्टोमे दीर्घ इत्युच्येत । ननु सोमयागभेदोऽप्यनुपात्त एव । यद्यप्यनुपात्तस्तथाऽपि तुल्यजातीयत्वं तावदस्त्यपेक्षाकारणम् । विशेषणविशेष्यभावाच्च सोमत्वे सति दीर्घत्वमुपादीयमानं सोमान्तरस्य व्यवच्छेदार्थमेव विज्ञायते । तेषां कः पुनर्दीर्घः कुतो वा दीर्घ इत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमस्तावन्न कुतश्चिद्दीर्घ इति ततोऽन्ये गृह्यन्ते । तेषां च प्राथम्यात्स एवापेक्षाकारणं भवति ॥ २५ ॥

यथाकथंचिद्दीर्घसोमशब्देऽवकल्प्यमाने न युक्तः प्रकरणबाधः । स च कर्तृद्वारेणोपपत्स्यते । न च स्वरगतः कश्चित्समासे विशेषोऽस्ति । उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वात् । अतः षष्ठीसमास इति ॥ २६ ॥

क्रतुतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥

न चैतदस्ति, ज्योतिष्टोमे संनिवेश इति । दीर्घकाले सोमे क्रियेत । क्रतुत एव दीर्घत्वं, न कर्तृतः । कुतः । अर्थवादानुपपत्तेः । धृत्या इत्यर्थवादो भवति, धारणायेत्यर्थः । दीर्घकाले सोमे पुनःपुनर्ग्रावभिरभिहन्यमाने सोमाभिषवणफलकयोर्दारणशङ्कायां, धृत्या- इत्यर्थवाद उपपद्यते । तस्मादुत्कर्ष इति ॥ २७ ॥ क० आ० नि० ॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि । अथ किमर्थं संस्थासु न निवेशः । तथा सति प्रकरणमनुगृहीतं भविष्यति । दीर्घसोमशब्दश्च ।

क्रतुत एव दैर्घ्यं समानाधिकरणसमास इत्यर्थः । किं कारणम् । एवमुभयोस्स्वार्थ एव वादो भविष्यति । अन्यथैकस्य परविशेषणत्वात्स्वप्रधानभूतार्थवादानुपपत्तिर्भवेत् । एवं च बहुसोमाभिषवाद् दृढत्वाकाङ्क्षायां सत्यां दृष्टार्थोऽयं वादो भविष्यति । अन्यथा मन्दत्वाद् दृढत्वाकाङ्क्षायास्तदनुपपत्तिः स्यात् । तथा 'धृत्यै' इत्यर्थवादोऽमुमेवार्थं द्योतयति । तस्माद्यत्र फलकयोर्दारणशङ्का तत्रैवैतद्विधानम् । इतरथा दीर्घेण कर्त्रा विशेषणप्रत्यनादृष्टार्थं भवेत् । दीर्घे ह्रस्वे च कर्तरि कर्मणस्तुल्यरूपत्वात् । बाह्यं+ चैतत्कर्त्रा विशेषणम् । स्वतो× विशेषणं त्वन्तरङ्गम् । तस्मादुत्कर्षः ॥ २७ ॥

परिचोदनापदोत्तरभूतमेतत्सूत्रम् । मा नामाग्निष्टोमसंस्थायां निवेशोऽभूदुक्थ्यादिषु त्वग्निष्टोमापेक्षया दीर्घसोमशब्द उपपत्स्यते प्रकरणं चानुग्रहीष्यते । तस्मात्तिसृष्वपि संस्थासु निवेश इति । प्रकरणाविशेषः संस्थाधिकरणेनाद्यापि-

---

+ बाह्यं चेति—दीर्घस्य यजमानस्य सोम इति तत्पुरुषपक्षे कर्तुर्यागासमवायित्वादनहिरङ्गत्वामित्यर्थः । × स्वतो विशेषणमिति—कर्मधारयपक्षे दैर्घ्यस्य यागसमवायित्वादन्तरङ्गत्वमित्यर्थः ।

दीर्घकालो ह्यग्निष्टोममपेक्ष्योक्थ्यादिषु संस्थासु सोम इति । उच्यते । न संस्थासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमेऽर्थवाद उपपद्यते । तावानेव हि तत्र सोमो, दश मुष्टीर्मिमीत इति वचनात् । तत्र धारणे न विशेषः कश्चित् । तस्मादुत्कर्ष एव ॥ २८ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥

न चैतदस्त्युत्कर्ष इति । प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः । दीर्घसोमशब्दश्च दीर्घकालत्वादुपपद्यते । तत्राप्यधिकोऽग्निष्टोमात्सोमः । प्रदानानि हि विवर्धन्ते । तान्यविवृद्धे प्रदेये न शक्यानि विवर्धयितुम् । पूर्णे ग्रहे ग्रहशब्दो भवति । तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाशङ्कायां धारणमाशंसितव्यं भवति । तत्र धृत्या इत्युपपद्यत ॥ २९ ॥

अविशेषात् स्तुतिर्व्यर्थेति चेत् ॥ ३० ॥

इति चेत्पश्यसि, संस्थास्वप्यर्थवादोऽवकल्पते प्रदेयविवृद्धया. इति । नैतदेवम् । व्यर्थैव हि स्तुतिर्भवेत् । कुतः । सोमाविशेषात् । यावानेवाग्निष्टोमे सोमस्तावानेवोक्थ्यादिष्वपि संस्थासु । उक्थ्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो ग्रहीतव्यः । नन्वर्थात्प्रदेयं विवर्त्स्यतीति । दशमुष्टिः स कथं शक्येत विवर्धयितुम् । त्रिपर्वेति च पर्वसंख्यानि-

---

न निराकृत इत्येव युक्तम् । अथवाऽस्त्येव संस्थानां प्रकरणम् । तत्र येषां धर्माणामग्निष्टोमार्थता संभवति तेषु नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्यावर्तते । संतर्दनस्य पुनर्नित्येनाग्रहणात्केवलानित्यविषयत्वं न विरुध्यते । तस्मात्संस्थासु निवेश इत्युक्तेऽभिधीयते ।

संस्थास्वपि तु तावत्त्वात्सोमस्याभिषवः समः ।
कर्तृपक्षवदेवातो धृत्या इति वृथा स्तुतिः ॥

यमान्न शक्यो बहुपर्वा ग्रहीतुम् । तस्माद्धारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थासु स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥ ३० ॥ क० आ० ॥

स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैतदस्त्युत्कर्ष इति । संस्थासु स्यात् । प्रकरणानुग्रहात् । अर्थाच्च प्रदेयविवृद्ध्या दारणशङ्कायामर्थवाद उपपद्यते । केन प्रकारेण प्रदेयं विवर्धिष्यत इति । विप्रकृष्टपर्वा सोमो ग्रहीष्यते ।

सत्यप्यत्र कर्मकालयोर्दीर्घत्वे तावानेवातिदेशप्राप्तो दशमुष्टिः सोमोऽभिषूयते । धारणस्य तु तुल्यत्वाद् दृष्टार्थवादयोरनुपपत्तिः स्यात् । प्रदानविवृद्ध्या× न्यूनपात्राग्रहणाच्च सोमवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । दशमुष्टित्रिपर्वपरिमाणयोः* शाब्दत्वात्प्रदानविवृद्धिस्तोयादिवृद्ध्या संपादनीया । तस्मादविशिष्टं धारणमित्युत्कर्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्याद्वा तेनैव हेतुना संस्थासु निवेशः । प्रदानविवृद्ध्या च प्रदेयविवृद्धा सत्यामर्थवाद उपपत्स्यते । तोयेन विवृद्धिरिति चेन्न । सोमसाधनकत्वे सति वचनाद्विना द्रव्यान्तरप्रक्षेपानुपपत्तेः । तस्मात्सोम एव वर्धनीयः । स च स्थौल्यबहुपर्वत्वयोरसंभवाद्दीर्घपर्वा ग्रहीष्यते । तथा सति प्रदानविवृद्धिर्यथोक्तं च परिमाणं संभावितं भविष्यति । प्रकरणदीर्घसोमशब्दौ चोपपत्स्येते । शक्यं चेदानीं लतादैर्घ्येणापि सोमो दीर्घ इति वक्तुम् । अनित्यत्वादिति–नियतपरिमाणत्वस्यानियतत्वादिति मन्यते । शक्यं ह्युपायान्तरेण पूर्वपरिमाणमितिक्रमितुमित्यर्थः । न त्वेतद्युक्तम् । सत्राहीनेष्वसंभवात् । अतः ‘ अवशिष्टानंशूनभ्यूहेत ’ इत्यभ्यूहो योऽनियतपरिमाणस्तदभिप्रायं ‘ स्यादनित्यत्वाद् ’ इत्येतद्व्याख्येयम् ।

× उक्थ्यादिषु वाऽर्थस्य विद्यमानत्वादिति सूत्रस्थभाष्यतात्पर्यार्थमाह–प्रदानेत्यादिना । * आवंशेषात्स्तुतिर्व्यर्थेति चोदीतिसूत्रस्थभाष्याभिप्रायं विवृणोति–दशमुष्टीत्यादिना ।

अपि च तृतीये सवनऽङ्गुरेकोऽभिषूयते। तस्य प्रमाणं च नाऽऽम्नातम्। तमनेकपर्वाणं स्थूलपर्वाणं च ग्रहीष्यति। तेन प्रदेयविवृद्धिर्भविष्यति। अतोऽर्थवादोऽवकल्पिष्यते। तस्मात्संस्थासु निवेश इति

संस्थाधिकरणन्यायेनैव वा प्रकरणाविरोधं ब्रुवाणस्य नित्येनाग्रहणादित्यनित्यत्वमुत्तरमभिधीयते। तृतीयसवनेंऽङ्गुरेको गृह्यत इत्यत्र विवदन्ते। तस्यापि तत एव सोमादुपादानादतोऽत्रापि विप्रकृष्टपर्वत्वमात्रमेव कारणं वक्तव्यम्। तस्मादपि संस्थासु निवेश इति। न त्वत्र संस्थास्वेवेत्यवधारयितव्यम्। कुतः।

आग्निष्टोमान्यमात्रे हि दीर्घशब्दोऽवकल्पते।
अथान्येनेतिवत्तस्मात्संस्थाक्रत्वन्तरग्रहः॥

यथैव 'य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजेत' इत्येतन्न संस्थास्वेव स्थास्यति। किं तर्हि। अग्निष्टोमव्यतिरेकमात्रे। तथा दीर्घत्वमप्यग्निष्टोमातिरिक्तमात्रावलम्बनमशक्यं प्रकरणेन संस्थास्वेव स्थापयितुम्। प्रकृतिवच्छब्दपूर्णत्वाच्च न तासां प्रकरणमस्ति। न ह्येतद् गृहीतं प्राकृतं किंचिदङ्गं पुनरुच्चार्य विधीयते। प्रथमोपदिश्यमानज्योतिष्टोमधर्ममध्यपातित्वात्। इतश्च न संस्थानां प्रकरणमस्ति। कथम्।

असंबद्धव्यवाये हि सति तद्विनिवर्तते।
तेनाऽऽसां ज्योतिषैर्धर्मैर्विच्छिन्ने नानुषङ्गधीः॥

यदि हि संतर्दनमुक्थ्यादीन्विधायावान्तरप्रकरणे श्रूयेत ततः स्यादपि प्रकरणग्रहणम्। इदं तु संस्थाधिकरणन्यायेन = तदग्राह्यैर्ज्योतिष्टोमधर्मैरन्तरितत्वान्न संस्थाकथंभावानुषङ्गेण संस्पृश्यते। तस्मान्न प्रकरणं संस्थानं वा संस्थासु विनियोजकम्। किं तर्हि। वाक्यमेव। तच्च दीर्घसोमत्वाविशेषात्सत्राहीनेष्वपि

=(अ० ३ पा० ६ अ० १६)।

सिद्धम् ॥ ३१ ॥ क० आ० नि० ॥ सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य समाम्नायते न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् द्वितीये तृतीये वा प्रवृञ्ज्यात्, इति। तत्र संदेहः। किं ज्योतिष्टोमे सर्वेष्वेव प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यमुत प्रथमे प्रयोगे प्रतिषेध इति। किं तावत्प्राप्तम्। ज्योतिष्टोमे प्रतिषेधः। कुतः। यज्ञसंयोगात्। प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधीयते ज्योतिष्टोमः। तस्य हि प्रथमसंयोग एवं

तुल्यामिति सर्वधर्मता ॥ ३१ ॥

(इति संतर्दनाधिकरणम् ॥ ११ ॥)।

प्रवर्ग्योऽनारभ्य÷ कंचित्क्रतुविशेषमाम्नायते। 'यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्ति' इति। स च वाक्यसंयोगेन क्रतुसंबन्धं प्रतिपद्यते 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्ति' इति। स च 'प्रकृतौ× वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येवं ज्योतिष्टोमं गच्छति। तत्र ह्युपसदः प्रत्यक्षाविहिताः सन्ति। विकृतौ तु यावदनुमानेन = ता गमिष्यन्ति तावत्प्रवर्ग्योऽपि यास्यत्येवेति नार्थ उपदेशेन। तेनाऽह—ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयत इति। यद्वा कौषीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरण एव स्वक्रमस्थस्य प्रवर्ग्यस्योत्पत्तिस्तदा तद्विषयः श्रवणोपन्यासो यथाश्रुत एव भवति। तं प्रवर्ग्यं प्रकृत्य श्रूयते 'न प्रथमे यज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति तत्र संदेहः। किं

÷ तप्तघृते पयःप्रक्षेपः प्रवृञ्जनम्। तच्च यस्मिन्कर्माणि वर्तते स प्रवर्ग्यः। तस्य च बह्वीषु शाखास्वनारभ्याधीतत्वाज्ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्येति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्याव्यभिचारितक्रतुसंबन्धसहकृतद्विरुक्तत्वन्यायेन ज्योतिष्टोमे संभवन्तं प्रवर्ग्यमित्येवमर्थपरतया परमनेन भाष्यमवतारयाति—प्रवर्ग्योऽनारभ्येदिना। ×(अ० पा० ६ अ० १ सू० २)। = अनुमानेन—अतिदेशेनेत्यर्थः।

समाम्नायते । 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत' इति । यज्ञानां प्रथम इति कृत्वा प्रथमशब्देन ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते । एवं च प्रकरणमनुगृह्यते । यदि क्रतोरेष वादः । तस्मात्संख्यायुक्तः प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमस्य प्रवर्ग्यं प्रतिषेधेदिति ॥ ३२ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

न चैतदस्ति । यज्ञस्यैष वाद इति । चतुर्ष्वपि वेदेषु न प्रथम*

प्रथमयज्ञग्रहणेन सर्वसंस्थः सर्वप्रयोगावस्थश्च ज्योतिष्टोमो गृह्यत उत प्रथमप्रयोगमात्रमिति । तत्र किं प्राप्तम् । यज्ञशब्दसामानाधिकरण्यात् 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः । इति च प्रयोगात्प्रथमशब्दस्य ज्योतिष्टोमपर्यायत्वं विज्ञायते । 'य एतेनानिष्ट्वा' इति च सर्वयज्ञेभ्यः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन विधानादेतस्यैव ग्रहणम् । तथा च प्रकरणमनुगृह्यते । ननु च तदीयप्रथमप्रयोगेऽपि प्रकरणानपकर्षादस्त्येवानुग्रहः । कथमनुग्रहो यदा दीक्षितहोमदानपाकादिप्रतिषेचवदयं सर्वप्रयोगविषयः प्राप्नुवन्वाक्येनैकप्रयोगनिबन्धनः क्रियते । न हि तदा प्रकरणेन किंचन व्याप्रियते । ज्योतिष्टोमिकप्रयोगाश्रयणस्यापि वाक्यकृतत्वात् । यदीहान्यः कश्चित्प्रथमप्रयोगार्हः स्यान्नैवैष प्रतिषेधो ज्योतिष्टोम एवावतिष्ठेत । तदभावात्तु यदि परिशेषादिदं वाक्यं संयुक्तप्राथम्यानुरोधेन ज्योतिष्टोमगामि भवेत्ततः प्रकरणस्य किमित्यवधारणाद्बाधः प्रसज्येतैव । तस्मात्प्रकरणानुग्रहार्थमपि प्रथमशब्दोपात्तादिसंख्यायुक्तमिदं ज्योतिष्टोमे स्यादिति ॥ ३२ ॥

यदि प्रथमशब्दोऽयं नाम स्याज्ज्योतिषः स्वतः ।
तत एवं भवेदेष प्रयोगस्य तु वाचकः ॥

---

* प्रथमयज्ञ इत्येवंसंज्ञक इति पा० ।

इत्येवंसंज्ञकः कश्चिद्यज्ञोऽस्ति । भवति तु प्रथमो यज्ञस्य प्रयोगः । कर्तृसंयोगात् । पूर्वस्य द्वितीयादीनपेक्ष्य प्रथमशब्दो भवति । स प्रयोगस्योपपद्यते न क्रतोः । प्रयोगः श्रवणाद्गम्यते । क्रतुः प्रयोगसंबद्धत्वात् । श्रुतिश्च बलीयसी न लक्षणा । तस्मात्प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्जितव्यमिति ।

प्रथमशब्देन हि यत्कर्तुरप्रवृत्तपूर्वस्याऽऽद्यं प्रवर्तनं तदभिधीयते । न कर्म किंचित् । तद्योगात्तु कर्माणि प्रतीतिः स्यात् । साऽपि च तत्प्रयोगगतस्यैव । न हि द्वितीयादीन्प्रयुञ्जानः कश्चित्प्रथमं यजत इत्युच्यते । न चैवमयजमानस्य प्रथमयज्ञो नाम भवति । ततश्च पूर्वाभिहितप्राथम्यगुणलक्षणया तद्वति गृह्यमाणेऽर्थविप्रकर्ष आपद्यते । तत्र च स आश्रीयते यत्र तेन विनैकवाक्यत्वं नावकल्पते । यथा 'एष वाव प्रथमो यज्ञानाम्' इत्यत्र । न त्विह प्राथमस्य प्रतिषेधनिमित्तता न संभवति । येन पूर्वप्रतीते सत्तदुल्लङ्घ्य तत्प्रयोगस्थोऽपि तावत्क्रतुर्गृह्येत । प्रयोगान्तरस्थस्तु दूरविप्रकृष्ट एव । नन्वेवं सति यस्य कस्यचित्प्रथमप्रयोगो निमित्तं प्राप्नोति । प्राप्नुयाद्यदि विधिरेष स्यात् । अयं तु प्रतिषेधत्वात्प्राप्तिमपेक्षमाणो लौकिकव्यापारेभ्यो वैदिकेभ्यश्चाध्ययनाधानाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिभ्यः प्रवर्ग्यप्राप्त्यभावान्निवर्तमानः सामर्थ्येन सोमं गच्छति । तत्राप्यनारभ्यवादन्यायेन ज्योतिष्टोमं, प्रथमशब्दाच्च तस्याऽऽद्यं प्रयोगम् । एवं च सजातीयत्वेन प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव द्वितीयादिप्रयोगापेक्षणं युक्ततरं भविष्यति । इतरथा तु दूरस्थयज्ञान्तरापेक्षायां सत्यां विप्रकृष्टतरत्वं भवेत् । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन प्रथमप्रयोगविषयता सिद्धा । तत्र तु केषांचित्तैत्तिरीयादीनाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इति पुनर्विधानमस्ति । तद्यदि तावद् द्वितीयादिप्रयोगविषयं कल्प्यते ततः प्रतिषेधाभावात्पूर्ववचनेनैव सिद्धेर्विधानानर्थक्यम् । तस्मादाद्यप्रयोगविषयमेवैतत् । ततश्च प्रतिषेधो बाध्यमानः क्रत्वन्तरप्रथमप्रयोगं सावका-

शत्वाद् गच्छतीति केचित्। तत्तु न युक्तम्। अग्निष्टोमस्यापि संस्थारूपस्यान्यत्र विद्यमानत्वात्। न च प्राथम्यं सावकाशम्। 'य एतेनानिष्ट्वा' इति केवलज्योतिष्टोमाविषयत्वात्। प्रथमं हि यजनं प्रथमं यज्ञो न चैतदन्यस्य क्रतोरस्ति। तस्माज्ज्योतिष्टोमस्यैवातिरात्रसंस्थस्य प्रथमाहारे + प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे विधिरित्यपरे। विहितश्चातिरात्रस्यापि पाक्षिकः प्रथमाहारः 'तस्मात्प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेत' इति। सोऽयं सामान्येनोभयोः संस्थयोः प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तु विशेषविधिः स बलीयान्। एतदपि न युक्तम्। अग्निष्टोमस्यापि बहुप्रयोगान्तरक्रत्वन्तरगामित्वेन सुतरां सामान्यरूपत्वात्। अतोऽतिरात्रप्रथमाहारे नित्यं प्रतिषेधोऽग्निष्टोमे तु विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति केचित्। अत्र पुनश्चोदयन्ति। यद्येष प्रतिषेधस्तत एवं स्यात्। पर्युदासास्त्वेवंविधा इति दशमे वक्ष्यते 'अपि ÷ तु वाक्यशेषः स्यात्' इति। न चासावाग्निष्टोमवाक्यशेषो भवति। यदि ह्यप्रथमयज्ञेऽग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति कल्प्येत ततस्तस्मादेव सामान्यशास्त्रात्प्राप्तत्वादग्निष्टोमयुक्तावेध्यानर्थक्यमापद्यते। तेन सामान्यविधेरेवैष शेषो यत्प्रवर्ज्यं कुर्वन्ति तदप्रथमयज्ञ इति। ततश्चातिरात्रविषयत्वमेव फलतो भवति। न चैक एव शेष उभयोर्वाक्ययोः संभवति। एकसंबन्धेनैव कृतार्थत्वात्। तस्मादग्निष्टोमविधेर्निरपवादत्वान्नित्यमेव तत्र भवितव्यमिति। उच्यते। स्यादेतदेवं यद्ययं पर्युदासो भवेन्न त्वयं पर्युदासः। वाक्यशेषत्वानुपपत्तेः। तत्राग्निष्टोमवाक्ये तावन्नवतैव प्रतिपादितम्। अतिरात्रवाक्येऽपि यदि तदीयकथंभावपूरणवेलायामेतदुच्यते ततः शेषो भवेत्। न तु तथोक्तम्। संस्थानामसमानविधानत्वादवान्तरप्रकरणे च प्रतिषेधाश्रवणात्। न ह्यनेकज्योतिष्टोमिकवाक्यान्तरव्यवहितातिरात्रप्रकृतिवच्छब्दस्यैष शेषोऽवकल्पते। तस्मात् 'न तौ पशौ' इतिवत्प्रतिषेध एवायं विज्ञायते। ननु प्रतिषेधोऽपि सन्प्रकृतिविषय एव प्राप्नोति। प्राप्नुयाद्यदि विकृतावपि नोपपद्येत। स तु प्राप्तिमात्रापेक्षित्वादुपदेशमतिदेशं वाऽनादृत्योभयत्रापि प्रवर्तते। शक्यं त्विह वक्तुं 'प्रकृतौ = वा

+ प्रथमाहारे—प्रथमप्रयोगे। ÷ (अ० १० पा० ८ अ० १ सू० ४)। = (अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २)।

द्विरुक्तत्वात् ' इति । ननु च तुल्यार्थत्व एतदेवं युक्तम् । अस्ति चेहार्थभेदः । प्रकृतौ वैकल्पिकत्वादातिरात्रे च चोदकप्राप्तस्य नित्यप्रतिषेधात् । नैतदस्ति । वक्ष्यति ह्येतत् ' प्रतिषेधः+ प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ' इति । यस्य÷ शास्त्रादृते प्राप्तिर्नास्ति तस्य प्राप्तिमनभ्यनुज्ञाय प्रतिषेधासंभवादवश्यं प्रतिषेधेनैव तद्विषयोऽपि विधिरङ्गीकर्तव्यः । स चेदङ्गीकृतः शास्त्रत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वम् । अतः सर्वथाऽतिरात्रे विकल्पेन भवितव्यम् । तस्माद् द्विरुक्तत्वादुपदशातिदेशयोश्च प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृत्यर्थतैव वरमिति । नन्वेवं सति ' अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति ' इत्यनेनैव प्रकृतिविधिः सिद्धत्वादनारभ्यवादोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः । तेनोत्पत्तिरनेन विनियोग इत्येवं व्यापारभेदात् । अथवाऽनारभ्यवादोऽग्निष्टोमव्यतिरिक्तविषयो भविष्यति । नन्वाग्निष्टोमवाक्येनोपसंह्रियते । न शक्यमेतदुपसंहर्तुम् । तन्नाम विशेषवचनेनोपसंह्रियते यत्क्रतुसंयोगामासमर्थं कथंचित्परोक्षवृत्त्या संयुज्यते । यथा साप्तदश्यम् । अयं तु साक्षाद्यज्ञसंबन्धसामर्थ्यान्नोपसंहारमर्हति । अतश्च विकृत्यर्थो भविष्यति । तथा सति च ' न प्रथमयज्ञे ' इत्यनारभ्यवादशेष उपपद्यत इत्यतिरात्रप्रथमाहारे नित्यमप्रयोगोऽग्निष्टोमे च केवलविधिसंस्पर्शान्नित्यं प्रयोगः । न हि तद्वाक्यशेषोऽप्ययं भवतीत्युक्तम् । एतावत्त्विहावधारयितुं शक्यम् । नायमनारभ्यवादः प्रकृतेरन्यत्र गच्छति । यदि गच्छेत्तत इष्टिपशुबन्धानपि गच्छेत् । न च गन्तुमर्हति । ' पुरस्तादुपसदाम् ' इति स्थाननियमस्य तत्रानुपपत्तेः । अतो यत्रोपसदस्तत्र गच्छति । ततश्च प्राप्तिकालवैषम्यात्प्रकृतौ तावत्ताः सन्तीत्यन्तरेणापि वचनं यच्छेत्किमुत यदा विस्पष्टमेव वचनं, स्फुटसामान्यसंबन्धस्यापि चैवमादेरुपसंहार इति व्याख्यातं चतुर्थाधिकरणे * । तस्मादुत्पत्तिविनियोगाभ्यामे-

+ (अ० १० पा० ८ अ० १ सू० १) । ÷ निरुक्तसूत्रार्थं वर्णयति—यस्य शास्त्रादृत इत्यादिना । * (अ० ३ पा० १ अ० १५) इत्यत्रेति शेषः ।

अथ यदुक्तं ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात्तद्वचन इति। लक्षणया सामानाधिकरण्यमिति तत्परिहृतम्। यत्तु प्रथमयज्ञ इति

वा पुनरुक्तत्वम्। एवं सति येषां प्रकरण एव प्रवर्ग्यपाठस्तैः सह संगतार्थता भविष्यति। यदि तर्हि द्वयोरप्येकवाक्यत्वेन 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्ययमर्थो निष्पन्नस्ततो 'न प्रथमयज्ञे' इत्येतस्याप्रथमयज्ञेऽग्निष्टोम इत्येवं प्रवर्तमानस्य न काश्चिद्विरोध इति पर्युदासान्नित्यमेवाकरणेन भवितव्यम्। अत एवं वर्णनीयम्। अनारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थतायां सिद्धायाम् 'अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति' इत्येतस्यानन्यप्रयोजनत्वात्प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थता गम्यते। ननु नैवायं प्रतिषेध इत्युक्तम्। अग्निष्टोमयुक्तवाक्यार्थवत्त्वाय प्रतिषेध इति ब्रूमः। न ह्यनेन सह पर्युदासोऽवकल्पत इति दर्शितम्। न चानारभ्यवादोऽनग्निष्टोमार्थो यतस्तद्विषयः पर्युदासोऽवकल्पेत। तेन द्वयोरप्येतयोरग्निष्टोमविषयत्वम्× । अतश्च यद्यप्ययं पर्युदासस्तथाऽप्युभयोः सामर्थ्याद्विकल्पेनैव भवितव्यम्। कुतः।

नित्यं हि क्रियमाणेऽस्मिन्पर्युदासो वृथा भवेत्।
नित्यमक्रियमाणे वा पुनर्विधिरनर्थकः॥

ततश्च यस्माद्विकल्पाद्बिभ्यद्भिः पर्युदास आश्रीयते स तस्मिन्सत्यप्यागत इति वरं शब्दस्वरसलभ्यः प्रतिषेध एवाऽऽश्रितः। तेन प्रथमाहारेऽग्निष्टोमे विकल्पः। तत्रापि यदा केषांचिद्दृष्टिशं वचनं 'कामं तु योऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यात्' इति तदा प्रतिप्रसववचनस्य विकल्पकारिणः कर्तृविशेषगामित्वात्तद्विषय एव विकल्पोऽन्येषां नित्यमेवाभावः। कथं पुनरश्रोत्रियस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्येन तद्विशेषणत्वेन श्रूयते। सत्यं प्राप्तस्य पुनर्वचनं तावन्मात्रफलमनर्थकमिति सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। यथाऽभिरूपाय कन्या देयेत्यत्राभिरूपतरायेति गम्यते। अनूचानग्रहणं तु ब्राह्मणस्यानुवचनसंबन्धात् क्षत्रियवैश्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति। तदेतदतिरात्रेऽप्येवमेव प्राप्नोति। तत्र न प्रथमयज्ञ

×द्वयोरपीति—पर्युदासाग्निष्टोमवाक्ययोर्द्वयोरपीत्यर्थः।

यज्ञशब्देन सामानाधिकरण्यं, तदपि यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वादस्मत्पक्षस्याबाधकम् ॥ ३३ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम् ॥ १२ ॥

[१३] पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ ३४ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति । तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि स इति । तत्र संदेहः । किं पौष्णं पेषणं प्रकृतावुत विकृताविति । किं प्राप्तम् । प्रकृताविति । कुतः । प्रकरणात् । ननु प्रकृतौ पूषणं न कस्यचिद्धविषो देवतां समामनन्तीति । उच्यते । प्राकृतीं कांचिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । यत्र पौष्णं हविरस्ति, तत्र तस्य पेषणं विधातुं शक्यम् । न च प्रकृतौ पूषाऽस्ति । तस्मादुत्क्रष्टव्यं पेषणमिति । यदुक्तं, कांचिद्देवतां पूषशब्दो वक्ष्यतीति । ब्रूयाद्यद्यन्यत्रापि मुख्यः पूषा न स्यात् । नन्वन्यत्र क्रियमाणे प्रकरणमुपरुध्येत । उपरुध्यताम् । वाक्यं ह्यस्योपरोधकम् । अथवा नैवात्र संदेहः । एवमेव प्राप्तमुच्यते । पौष्णं पेषणं विकृतौ न प्रकृताविति । नास्ति पूष्णः प्रकृतौ चोदनेति । किमर्थं प्राप्तमुच्यते । उत्तरत्र कथा वर्तिष्यते ॥ ३४ ॥ क० पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति प्रतिषेधादनग्निष्टोमत्वेन च प्रतिप्रसवाभावान्नित्यमेव न कर्तव्यः । विकृत्यन्तरेषु प्रथमप्रयोगानुपपत्तेर्नित्यमेव करणम् । ननु तत्रापि न प्रथमयज्ञ इत्यतिदेशादग्निष्टोमस्वरूपस्य च प्रतिप्रसवनिमित्तस्याभावात्प्रथमप्रयोगेष्वभाव एव प्राप्नोति । नैतदेवम् । प्रथमशब्दस्याविशेषितस्य सर्वाद्ये प्रवर्तमानस्यान्यत्राप्रवृत्तेः । तस्मात्केवलज्योतिष्टोमप्रथमप्रयोगविषय एव चैष प्रतिषेध इति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

(इति प्रवर्ग्याधिकरणम् ॥ १२ ॥)

संतर्दनादिन्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकृत्यर्थत्वं सिद्धमुत्तरविवक्षार्थं प्रारभ्यते ॥ ३४ ॥

(इति—पेषणाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

---

[१४] तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १५ ॥ पू०

पौष्णं पेषणं प्रकृतौ श्रूयमाणं विकृतावित्युक्तम् । तत्र संदेहः । किं चरौ, पशौ, पुरोडाशे चोत चरावेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । तत्सर्वत्र स्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । कुतः । अविशेषात् । न कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात्सर्वत्रेति ॥ ३५ ॥ क० पूर्व० ॥

चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

चरौ पौष्णं पेषणं विनियुज्येत । पुरोडाशे तावत्पेषणमर्थादेव प्राप्नोति । नैवान्यथा पुरोडाशो भवति । तदर्थं तावन्न वचनम् । पशौ च न स्यात् । हृदयादिषु पिष्यमाणेषु तेषामाकारविनाशः स्यात् । तत्र को दोषः । 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इति न हृदयादवदायिष्यते ।

तत्सर्वार्थमविशेषात् × ॥ ३५ ॥

यदि कश्चिद्वदेल्लौकिकपिष्टोपादानेमापि पुरोडाशसिद्धेर्नैकान्तेनार्थाक्षेप इति तं प्रत्युच्यते । अर्थो नाम प्राकृत उपकारः । तस्य प्रकृतौ पेषणं साधनमासीदतस्तेन पूर्वतरप्राप्तेनोक्तं + पुरोडाशे पेषणम् । पशौ च प्रधानवैगुण्यं स्याद् । तद्धि हृदयाद्याकृतिकेन ततश्चावत्तेन साधयितव्यम् । न च पिष्टे तदाकृतिकादवदीयेत । पुनस्तदाकारकरणेऽपि मृद्मयादिवद्गौणादवदीयमाने वैगुण्यमेव । 'उत्सादनदेशादवद्यति' इति च श्रूयते । न च हृदयादेः पिष्टस्य ज्ञायेत कतरेणं प्रदेशनेदं पशोरुत्कृत्तमिति । तस्माच्चरावप्रतिषिद्धमनर्थप्राप्तं च पेषणमिति तत्रैव विधीयते । ननु 'अदन्तको हि' इति हेत्वविशेषात्पशुपुरोडाशयोरपि प्राप्तेद्वर्यवदानाति तच्छेषाश्च पिष्ट्वा दास्यन्ते । न च प्राप्तिविप्रतिषेधौ भविष्यतः ।

× एतत्सूत्रस्थभाष्यस्थ स्पष्टार्थत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रमात्रं पठितं वेदितव्यम् । + पर्वतरप्राप्तेनेति—चरावतिदेशेन पिष्टसिद्ध्याख्योपकारप्राप्तिमन्तरा पेषणोपदेशायोगात्तदर्थं पूर्वतरप्रवृत्तेनातिदेशेनैव पेषणस्यापि प्राप्तिसिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यमिति भावः ।

तथाऽन्यदप्यवदानं न यथाश्रुतादवदास्यते। ननु शक्यते पिष्टेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽवदातुम्। नेति ब्रूमः। आकारा हृदयादयो न मांसानि। उक्तमेतदाकृतिः शब्दार्थ इति। यद्यपि पुनस्तदाकृतिकः क्रियते, तथाऽप्यस्योत्सादनप्रदेशं प्रति मुह्येयुः। तस्माच्चरौ पौष्णं पेषणं भविष्यतीत्येवमर्थं वचनम्॥ ३६॥ क० सि०॥

चरावपीति चेत्॥ ३७॥

इति चेत्पश्यति भवान्, अर्थविप्रतिषेधान्न पश्वर्थमिति। ननु चरावप्यर्थविप्रतिषेधः। विशदासिद्धे ओदने चरुशब्दमुपचरन्ति। पिष्यमाणो हि पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा॥ ३७॥ क० आ०॥

न पक्तिनामत्वात्॥ ३८॥

अत्रोच्यते। सत्यं विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दः प्रयुज्यते।

उच्यते। द्व्यवदानस्य प्रदानप्रक्रमत्वान्नान्तरा पेषणेन व्यवधानं युक्तम्। हेतुवन्निगदस्य च स्तुतिमात्रार्थत्वं वक्ष्यते। तेन स्वक्रमस्थस्यैव पेषणस्य विधिः। उपनीतमात्रमेव च पेषणं पुरोडाशेऽनुवादबुद्ध्या गृह्यते चरौ च निवर्तमानं प्रतिप्रसवत्वेन। पशौ पुनरत्यन्ताप्राप्तविधित्वेन। न चैतान्येकस्यैव वाक्यस्यैतावन्ति रूपाणि विज्ञायन्ते। तत्रावश्यमैकरूप्येऽभ्युपगन्तव्ये लाघवादर्थवत्त्वाच्च प्रतिप्रसवत्वमेवावधारणीयम्। एवं सिद्धं केवलचरुविषयत्वम्॥ ३६॥

चरावपीति चेत् ÷॥ ३७॥

न चरावर्थविप्रतिषेधः। कथम्।

गतिः सर्वपदार्थानां लौकिकव्यवहारतः।
तत्र पाकविशेषश्च चरुत्वेनावधार्यते॥

÷ एतत्सूत्रस्थं भाष्यं सुस्पष्टं मत्वा शङ्कासूत्रस्य पाठमात्रं कृतं वेदितव्यम्।

विशदासिद्धश्चरुर्दीयत इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निमित्तम्। यदि विशदासिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रयुज्येत। तत्रापि हि प्रयुज्यते, पिष्टकचरुः साध्यत इति। अतोऽन्यदेतयोः सामान्यं तन्निमित्तम्। तदेतदुच्यते—न पक्तिनामत्वादिति। न चरौ विप्रतिषेधः। कथम्। पक्तिनामत्वात्। पक्तिनामैतत्—चरुरिति। अनवस्रावितान्तरूष्मपाकेनाभिनिर्वर्त्यस्य भवति चरुशब्दो वाचकः। तेन पिष्ट ओदने विशदौदने च प्रयोक्तारो भवन्ति चरुरिति। पक्षोक्तमेव प्रयोजनम्। पूर्वपक्षे पशावपि पेशगम्। सिद्धान्ते चरावेव ॥ ३८॥ क० आ० नि० ॥ पौष्णपेषणस्यचरावेवानिवेशाधिकरणम् ॥ १४॥

[१५] एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९॥ सि०

पौष्णं पेषणं विकृतौ भवति चरावेवेत्युक्तम्। अथेदानीं संदिह्यते। किमेकदेवत्ये पौष्ण एतद्भवत्युत द्विदेवत्येऽपीति। किं द्विदेवत्य उदाहरणम्। राजसूय उत्तरे त्रिसंयुक्ते सौमापौष्णे एकादशकपाले

ओदनपिष्टकचरुप्रयुक्तस्य चरुशब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यमित्युभयसामान्यवचनत्वं विज्ञायते। तयोश्च सामान्यमनवस्रावितान्तरूष्मपक्वत्वम्। तस्मादविप्रतिषेधः। पक्षोक्तं प्रयोजनमिति। मन्दं फलमुक्तम्। एतावान्समाधिः। अविशेषेऽपि = न पुरोडाशार्थत्वं प्रयोजनम्। किं तर्हि। पश्वर्थत्वमिति ॥ ३८॥

(इति पेषणस्य चरुविनियोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इदानीं किमन्यसहिते पूषणि देवतायामैन्द्रापौष्णे चरौ पेषणं भवत्युतैकस्मिन्नेवेति संदेहे चतुर्धाकरणेन्द्रपीतन्यायात्सिद्धान्तेनैव×* तावदुपक्रमते। पूषेत्ये-

---

= अविशेषेऽपीति—एतदधिकरणचिन्तायाः पशुपुरोडाशयोरविशेषेऽपि पुरोडाशे पेषणस्य पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन पेषणस्य पुरोडाशार्थत्वानिवृत्तिर्न चिन्तायाः प्रयोजनं, किं तु पश्वर्थत्वनिवृत्तिरिति समुदितार्थः। ×(अ० ३ पा० १ अ० १५)। *(अ० ३ पा० २ अ० १७)।

ऐन्द्रापौष्णश्चरुः श्यावो दक्षिणा इति । तत्रैन्द्रापौष्ण उदाहरणम् । किं प्राप्तम् । एकदेवत्यस्यैव पेषणमिति । केवलसंयोगात्, यथा चतुर्धाकरणे ॥ ३९ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥

द्विदेवत्ये विप्रतिषिध्येत धर्मः । पूष्णः पेषणं नेतरस्य । तत्र यदि पूष्णो भागः पिष्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात् । तत्र विषमः पाको भवेत् । पाकनिमित्तश्च चरुशब्दः स विप्रतिषिध्येत । अथा-

---

कसंयोगश्रवणात्तथाभूत एवार्थे स्यादिति ॥ ३९ ॥

इतश्चैकदेवत्ये । कुतः ।

पिष्यादर्धं समस्तं वा द्विदेवत्ये चरौ भवान् ।
पूर्वस्मिन्पक्ववैषम्यं परस्मिन्भागसंकरः ॥

अर्धपेषणे हि पिष्टोंऽश शीघ्रतरं सिध्यतीतरश्चिरेण । तत्र पिष्टपाकानन्तरमुद्वासने सतीतरस्याऽऽमत्वं भवेत् । तत्पाकप्रतीक्षणेऽपि वा पिष्टस्य विलयनादचरुत्वं स्यात् । पाकवैशद्येन हि पिष्टकचरुरपि चरुर्भवति । न चैतदस्मिन्पक्षे भवति । अथ तण्डुलान्पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चात्पिष्टं निक्षिपेत्ततो यौगपद्यं+ गम्यमानं बाध्येत । पूषानुरोधेन त्वैन्द्रेऽपि भागे पिष्यमाणे भागसंकरादन्यदीये भागेऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यं प्राप्नोति । ननु चैतत्सर्वं द्विदेवत्येषु भवतोऽपि समानम् । तथा हि ।

चरौ पशौ पुरोडाशे दीयमाने द्विदैवते ।
पूर्वं हविष एकत्वाज्जायते भागसंकरः ॥

+ यौगपद्यमिति--पिष्टतण्डुलभागयोर्द्वयोरप्येकयागसाधनत्वेनैकहविष्ट्वात्कृत्स्नस्यापि हविषः श्रपणयौगपद्यविधानात्तदर्थस्य निक्षेपस्यापि यौगपद्यमतिदेशेनेह प्राप्यमाणं बाध्येतेत्याशयः ।

विरोधं मन्यमाना अपरस्यापि भागं पिंस्युः, भागसंमोहः स्यात्। तत्र को दोषः। अन्यस्य भागोऽन्यस्मा अवदीयेत। तथाऽयथाश्रुतं क्रियेत। तस्माद्प्येकदेवत्ये पेषणमिति ॥ ४० ॥ क० हेतुः ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥

स चाङ्गीकृतो मिश्रस्य हविषो मिश्रदेवतोद्देशेन युगपद्दाने विरोधाभावात्। उच्यते।

याागापूर्वप्रयुक्तेषु धर्मेष्वेवं भवेदिदम्।
भवतः पेषणं त्वेतद्देवताधर्मसंमतम् ॥

अस्मत्पक्षे पुनः पूषदेवत्यया अपूर्वप्रयुक्तं पेषणम्। न च तद्द्विदेवत्ये यथावास्थितमित्यप्रवृत्तिरेव। हविरन्तरेष्वपि च द्विदेवत्येष्वेवंप्रकारत्वमेवेति देवता गुणभूता। न च गुणानुरोधेन प्रधानमावर्तनीयामिति सकृद्दानाभ्युपगमात्सर्वस्मिन्सह क्रियमाणे संकरदोषानाश्रयणम्। भवता पुनरस्मदभ्युपगमेन द्विदेवत्य पेषणं वक्तुमशक्नुवताऽवश्यं देवतानिमित्तत्वमभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च देवतयोः प्राधान्या-देकैका स्वभागमसंकीर्णं प्रार्थयत इति तथैव दानमनुष्ठेयम्। आदितश्चैक एव भागः पेषणार्ह इत्यवधारितम्। ततश्च पक्तिदोषः स्यात्। अथ तण्डुलात्मकोऽपि भागः पाकसाम्यार्थं पिष्यते। तत्र ब्रूमः। यावदनुत्पन्नभागविवेकं हविस्ताव-त्कियान्कस्य भागः इत्यनवधारणात्संकरदोषो न जायते। कल्पिते तु विवेके वचनादृते पुनरेकीकरणानुपपत्तेरसंकीर्णदानं प्राप्नोति। तत्रान्यस्य भागादन्यस्मा अवदीयमाने वैगुण्यं भवति। पात्रभेदेन पक्ष्यतीति चेन्न। चरुमिति यागं प्रत्युपादीयमानत्वेन विवक्षितैकसंख्यस्य पात्रकृतभेदाश्रयणे शास्त्रबाधप्रसङ्गात्। अतो न कथंचिदपि प्रतिषिद्धधर्मकं द्विदेवत्ये पषणं भवतीति न कर्तव्यम् ॥ ४० ॥

सद्वितीयेऽपि वा पूषणि स्यादेव पेषणम्। कुतः।

हविषो यदि पौष्णस्य तद्यागाङ्गस्य वा भवेत्।
अनुक्तत्वाद् द्विदेवत्ये न भवेत्पेषणं ततः ॥

देवतानिमित्तमेतत्पेषणं श्रूयते । पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्य इति। स च द्विदेवत्येऽपि भागे पिष्यमाणे प्रपिष्टभागः कृतो भवति । न यथा चतुर्धाकरणे । तत्र हि ताद्धितो निरपेक्षस्य भवति, न सद्वितीयस्य। इन्द्रपीत इति समासोऽपि निरपेक्षस्य, न सद्वितीयस्य । इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागशब्दन सहान्यपदार्थो बहुव्रीहिः समासः। एषोऽपि समर्थयोरेव, न त्वत्र द्विदेवत्ये कश्चिदेवंजातीयको दोषः। तस्मादेकदेवत्ये द्विदेवत्येऽपि वा चरावस्य भागः पेष्टव्य एव ॥ ४१ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

पूषसद्भावनिमित्तमेतत्पेषणम् । न च तद्विशेषितवस्तुनिमित्तम् । व्यासङ्गित्वाच्च देवतात्वस्य द्विदेवत्ये पूषविशिष्टता न स्यात् । न तु षूषा तद्भागो वा नास्तीति । यथा मनोतायां वक्ष्यति* 'तत्राग्निरदेवता न त्वसमवेतः' इति। तेनासत्यप्यत्र पूष्णो देपतात्वे समवायमात्रेणोपलक्षणत्वाद् द्वयोद्देशेनापि च त्यज्यमानस्य 'समं +. स्यादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेनार्धं पूष्णो भाग इति गम्यते । तस्य पेषणे क्रियमाणे यदि तावत्कांस्यभोजिन्यायेनामुख्येऽपीत्येवमितरभागपेषणमपि + क्रियते तथाऽपि न किंचिद् दुष्यति । अथापि किमेतेनाश्रुतेन कृतेनेत्येवमर्धमात्रपेषणमेवाध्यवसीयते तथाऽपि केनचित्कौशलेन पाकसंपादनाद्युगपन्निक्षेपपात्रैकत्वयोर्वा गुणत्वाद्वरं बाध इति निरूप्य ÷ कार्यमेव पेषणमिति । अथ यदुक्तं चतुर्धाकरणेन्द्रपीतवदिति*+ तत्राभिधीयते ।

समासतद्धितोत्पत्तिर्नासमर्थपदाश्रया ।
असमर्थत्वमेकस्य द्विदेवत्येषु चेष्यते ॥

तेनाऽऽग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां समर्थाग्नीन्द्रग्राहिभ्यां द्विदेवत्याग्रहणं युक्तमिह पुनः पूषपदस्यासमासभाक्त्वात्प्रपिष्टभागशब्दयोश्च सापेक्षेऽपि पूषणि सामर्थ्याविघातान्नाकिंचिद् दुष्यतीत्युपलक्षणता ॥ ४१ ॥

---

* (अ० १० पा० ४ अ० २२ सू० ४२) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः । + (अ० १० पा० ३ अ० १३ सू०:५३) । ÷ कांस्यभोजिवदिति पा० । + निरूप्येति—पाके दोषाभावमुपपाद्येत्यर्थः । * (अ० ३ पा० १ अ० १५) । +(अ० ३ पा० २ अ० १७) ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

लिङ्गमप्येवं भवति, तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हीति, देवतानिमित्तं पेषणमिति स्तुतिर्दर्शयति । तथा सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमापिष्टं पशुकाम इति नेमापिष्टतां दर्शयति । तथाऽर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं भवति द्विदेवत्यत्वाय, इति देवतानिमित्तमेव पेषणं दर्शयति ॥ ४२ ॥ क० हेतुः ॥

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति ॥ ४३ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं, नेमापिष्टं भवतीति कस्मादेतन्न वचनमिति । उच्यते । यदि वचनमेतद्भवेत् । सौमापौष्णमात्रमनूद्य सर्वत्र पेषणं विदध्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । तत्र सौमापौष्णस्य चरुसंबन्धे नेमपिष्टसंबन्धे चोभयस्मिन्विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । तस्माद्यो यः सौमापौष्णस्तत्र तत्र नेमपिष्टता । तं प्रति सौमापौष्णमात्रं प्रति

'अदन्तको हि' इति हेतुर्देवताधर्मत्वं दर्शयति । न च सद्वितीयस्य पूष्णो दन्ता जायन्त इति हेतुसाम्याद्युक्तं पेषणम् । तथा च सौमापौष्णे नेमपिष्टतानुवादोऽन्यत्र च द्विदेवत्ये 'अर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं द्विदेवतत्वाय' इति देवताधर्मत्वदर्शनमवकल्पिष्यते ॥ ४२ ॥

विधित्वान्नेमपिष्टत्वमालिङ्गं विपर्ययसाधनं चेत्यत आह—यद्येतद्वचनं भवेत्ततोऽनेकार्थविध्यसंभवान्नेमपिष्टत्वं विधीयमानं चरुं वोद्दिश्य विधीयेत, सौमापौष्णं वा । तत्र य एवोद्दिष्टस्तस्यैवेतरेण विशेष्टुमशक्यत्वात्सार्वत्रिकत्वप्रतीतेः सर्वपेषणं प्राप्नोति । ततश्चान्यतरपदानर्थक्यप्रसङ्गः । तद्यदि तावद्यश्चरुः स नेमपिष्ट इति विधीयते ततः सर्वचरुविषयावधारणे सति सौमापौष्णशब्द एकदेशानुवादोऽनर्थकः स्यात् । अथ सौमापौष्णमात्रमुद्दिश्यते ततोऽपि सर्वपेषणमेव तद्देवत्यहविर्मात्रप्रतीत्या पशुपुरोडाशयोरपि ग्रहणात् । ततश्च पूर्ववच्चरुशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तं प्रति—हि सौमापौष्णमविशेषितं प्रति पेषणस्य

शास्त्रवत्त्वमर्धपेषणस्य । पुरोडाशेऽर्थात्सर्वपेषणे प्राप्तेऽर्थाभावाच्च पशौ चरौ वाऽपेषणे प्राप्ते वचनमिदं भवेत् । तत्र चरुशब्दो न विवक्षितस्वार्थः स्यात् । प्रदर्शनार्थः कल्प्येत । पेषणानुवादपक्षे पुनर्नैष विरोधो भवति । तस्माद्भवत्येव लिङ्गम् । नन्वङ्गनाशभयात्पशोरपेषणम् । नेति ब्रूमः । अर्धपेषणे नाङ्गनाशः आपिष्टादवदास्यते । पेषणं चादृष्टार्थम् ॥ ४३ ॥ क० पूर्वपक्षे आशङ्कानिरासः ॥

एकस्मिन्वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

एकदेवत्ये वा पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, नैन्द्रापौष्णे । कुतः ।

शास्त्रवत्त्वं विशेषणार्थाभावात् । एतस्मिन्पक्षे चरावपेषणं भवति । नन्वर्थप्राप्तत्वात्पुरोडाशस्यावक्तव्यं पशोश्चार्थविप्रतिषेधादित्युक्तामितिचेन्न* । अत्र तयोरुभयोरप्यप्रसङ्गात् । सर्वपेषणे हि प्राप्ते पुरोडाशस्यार्धपेषणं विधीयते । तावताऽपि च कथंचित्पुरोडाशो निष्पद्येत । हृदयादीनाप्युत्सादादेशैकदेशवर्जं पिष्यमाणानां नार्थविप्रतिषेधो भवति । न चात्यन्ताकृतिर्नश्येत् । न चोत्साददेशमोहः स्यात् । इतरात्साददेशस्य स्पष्टत्वेन न पिष्टोऽपि सन् पूषभाग उपलक्ष्यते न सर्वपेषणवन्मुह्येत । अथवाऽस्मिन्पक्षे वाचानिकत्वाददृष्टार्थे पेषणे सत्यपिष्टादेवावदीयेत । न हि तदैतद्देवतानिमित्तं पेषणं स्यात् । तस्मात्सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गान्न परिशेषसिद्धं चरोः पेषणमिति तच्छ्रुतिरनर्थिका प्राप्नोत्येवेति चरुदेवतासंबन्धविधिपरे वाक्ये नेमपिष्टत्वमनूद्यत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अतश्च लिङ्गत्वसिद्धिः ॥ ४३ ॥

एकस्मिन्नेव पूषणि देवतायामेतत्पेषणं भवेन्न सद्वितीये ।

न ह्येष देवताधर्मो न तद्भागस्य गम्यते ।
पूषदेवत्ययागार्थं धर्मस्त्वेष प्रतीयते ॥

---

* (अ० ३ पा० ३ अ० १४ सू० ६३) इत्यत्रेति शेषः

नैष देवताधर्मो विधीयते, पूष्णो भागः पिष्ट उपयोक्तव्य इति कस्य तर्हि। अर्थस्य धर्मः। कः पुनरर्थः। यागः। कथमवगम्यते न देवताधर्म इति। उच्यते। न हि तस्या भागोऽस्ति। ननु यद् देवतायै दीयते, तत् तस्या भागो भवति। उच्यते। एतद्धि देवतामुद्दिश्य त्यज्यते। न च त्यागमात्रेण देवतास्वत्वं भवति। परिग्रहणेन हि स्वस्वामिसंबन्ध आपद्यते। न च परिगृहीतं देवतयेति किंचन प्रमाणमस्ति। यच्च यं भजते स तस्य भागः। न च हविर्देवता भजते। तस्मान्नास्ति पूष्णो भागः। अथापि कथंचिद्भवेद्भागस्तथाऽपि न देवताया धर्मः पेषणं भवितुमर्हति। निष्प्रयोजनो हि तथा स्यात्, अयागधर्मत्वात्। कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति। उच्यते। वाक्यसंयोगात्। ननु च देवतयैष संयोगः श्रूयते, न यागेनेति। उच्यते। भागाभावादनर्थकत्वाच्च न

न तावद्देवताया भागोऽस्ति यस्यैष धर्मः कल्प्येत। न हि तदुद्देशत्यागमात्रेण भागो भवति। किं तर्हि। परिग्रहेण। कर्मसाधनो हि भागशब्दः। भज्यत इति भागः। सेव्यत इत्यर्थः। तेन यं यो भजते स तस्य भागः। न च हविरंशं देवता भजते। भोक्तृत्वस्य नवमे निषेधात्। अथापि भजेत्तथाऽपि तस्याः प्रयोजकत्वं तत्रैव निवारयिष्यते। तेन देवतावद्भागधर्मत्वानुपपत्तेर्यागद्वाराऽपूर्वधर्म एवायं नवमाद्यन्यायेन × देवताधिकरणन्यायेन* च विज्ञायते। भाष्यकारेण तु देवताधर्मत्वनिराकरणपरेण यागधर्मत्वमभिहितमिति द्रष्टव्यम्। **कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यतीति**। वाक्यसंयोगस्य देवताविषयत्वात्प्रकरणेन च विनाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणानुपपत्तेर्न कथंचिद्यागेनापूर्वेण वा संबन्ध इति मन्यमानस्य प्रश्नः। तत्र **वाक्यसंयोगादित्युक्ते** परेण स्वाभिप्रायं विवृत भागशब्देनैव मुख्यार्थासंभवाद्यागोपादानमिति दर्शयति।

×(अ० ९ पा० १ अ० १)। *(अ० ९ पा० १ अ० ४)।

देवतासंयोग इत्युक्तम् । तथापि तु यथा यागसंबन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते । अयमत्र पूष्णो भागो यः पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते । यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता । न चैन्द्रापौष्णे भवति पूषा देवता, न स चरुः पूष्णः स्वत्वेन संबध्यते । तस्मादैन्द्रापौष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णश्चरुणा संबन्धः । केवले तु पूषणि देवताभूते तस्मै संकल्पितो भागो भवति । कथम् । यमुद्दिश्य संकल्पो भवति स तस्य भाग इति प्रसिद्धिरेषा । तेन यद्यपि पूषा स्वेनोच्चारणेनेन्द्रापूष्णोरपकारकमुच्चारणं कुर्वन्नुपकारको भवेत्तथाऽपि न तस्य द्विदेवत्यो भाग इत्युच्यते । असंकल्पनात् । केवले पूषणि देवतायां चरोः पेषणं क्रियते, नैन्द्रापौष्णेषु द्विदेवत्येष्विति ॥ ४४ ॥ क० पूर्वपक्षनिरासः ॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥

यदुक्तम् , अदन्तको हीति देवताधर्मं दर्शयतीति । अर्थवाद एष इतरस्मिन्नपि पक्ष उपपद्यते ॥ ४५ ॥

परस्वस्वीकरणात्मकस्य भागरूपस्याविद्यमानत्वाद्यस्तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वनामांशो विद्यते तेन यागो लक्ष्यते । स चैकदेवत्ये पूषाविशिष्टो भवतीति तद्भागव्यपदेशो घटते । द्विदेवत्ये पुनर्व्यासङ्गी मिश्रः संकल्पोऽन्यतरेण व्यपदेष्टुमशक्य इति । यथैवैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य ग्रहस्य चाऽऽग्नेयेन्द्रपतिशब्दाभ्यामग्रहणं तथैन्द्रापौष्णादेः पूषभागत्वेन । यद्यपि चैवंविधशब्दोच्चारणादिह समासोपालम्भो नास्ति तथाऽप्यर्थ एव भागशब्दग्राह्यो न विद्यत इत्यमवृत्तिः । यद्यपि च द्वयोरर्थयोर्देवतात्वं प्रतिपद्यमानयोः समुदायप्रसिद्ध्यर्थत्वेनावयवावुपयुज्येते तथाऽपि संकल्पस्यान्यतरेणाव्यपदेशादनुपलक्षणत्वं सिद्धम् ॥ ४४ ॥

यत्तु ' अदन्तको हि ' इति हेतुनिदर्शनाद्देवताधर्मत्वमिति । तत्रोच्यते । हेतुवल्लिंगदार्थवादत्वादस्य यागधर्मप्रशंसार्थत्वगप्यविरुद्धमित्यकारणता ॥ ४५ ॥

वचनं परम् ॥ ४६ ॥

अथापरं यत्कारणमुक्तं, नेमपिष्टामिति द्विदेवत्ये पेषणं दर्शयति, अर्धं पिष्टं भवत्यर्धमपिष्टं द्विदेवत्यत्वाय, इति देवताधर्मं दर्शयतीति । अत्रोच्यते । एवं सति वचनमिदमप्राप्ते भवतीति । नन्वनेकार्थविधिधानमेकं वाक्यं प्राप्नोति । उच्यते । सति पक्षान्तरेऽनेकार्थविपक्षान्तराश्रयणेन परिह्रियते । असति पुनः पक्षान्तरे उच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गपरिजिहीर्षयाऽनेकार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्माच्च द्विदेवत्ये पेषणमिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥ क० आशङ्कानिरासः ॥ पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ॥

---

[१] निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव* तत्कुरुत इति । निवीतं

नेमपिष्टादिषु प्राप्त्यभावाद्वचनं भविष्यति । विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावः । अरुणैकहायनीवच्च परस्परनियमादसर्वविषयत्वम् । आविशिष्टविधिं चापेक्ष्य विशिष्टविधिर्दुर्बलो भवति न त्वत्रासावस्ति । तस्मादलिङ्गमित्येकदेवताविषयत्वमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

स एव श्रुत्यादित्रितयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः । तत्र

---

* तै० सं० (२–५–११) ।

मनुष्याणामित्यत्र संदेहः । किमयं विधिरुतार्थवाद इति । यदा विधिस्तदा किमयं पुरुषधर्म उत कर्मधर्मः । अथ यत्प्रकरणे मनुष्याणां तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मणि निविशत इति । किं प्राप्तम् । विधिर्मनुष्यधर्मश्चेति । यदि विधिरेवमपूर्वमर्थं विदधदर्थवान् भवति । इतरथाऽर्थवादमात्रमनर्थकम् । विधिश्चेत्पुरुषधर्मः । निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देशः । कथमवगम्यते । नात्र मनुष्या विधीयन्ते । मनुष्याणां निवीतं विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । यदि मनुष्या अपि विधीयेरन्, वाक्यं भिद्येत । तस्मान्निवीतं मनुष्याणामुपकारकम् । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारकम् । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरम् । अपि च गुणभूतेषु मनुष्येषु कारकसंबन्धस्य विवक्षितत्वात्तृतीया भवेत् । षष्ठी त्वेषा संबन्धल-

---

'निवितं मनुष्याप्राणाम्* ' इत्यत्रैते पक्षा भवन्ति, किमयं शुद्धमनुष्यधर्मः कर्मयुक्तमनुष्यधर्मो वाऽथ शुद्धकर्मधर्मः । अथवा प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यपचनादि, तस्य धर्म उताप्रकरणे या मनुष्यपूजाऽऽतिथ्यात्मिका तस्यां निवेश इति । यौ तु विध्यर्थवादपक्षौ तौ शेषलक्षणेऽनौपयिकौ प्रमाणलक्षणविषयत्वाद्विधिवान्निगदार्थवादमध्ये+ च निर्णीतत्वादिह नैवोपन्यसनीयौ । यस्तु भाष्यकारेणोपन्यासः कृतः स कृत्वाचिन्तान्यायेनेति द्रष्टव्यम् । न हि विधित्वमनभ्युपेत्य मनुष्यधर्मादिपक्ष उपपद्यत इति । विधिरिति कृत्वा प्रथमं प्रस्तुत्य पश्चाल्लक्षणानुरूपं विचार्यान्ते पूर्वावस्थितमेवार्थवादत्वमुपसंहरिष्यति । परेष्वप्यधिकरणेष्वेतद्यथासंभवं योजयितव्यम् । तत्र ' विधिर्वा× स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं

---

* निवीतं मनुष्याणामित्यत्रेति—उपवीतप्राचीनावीतवाक्ययोर्वक्ष्यमाणसर्वपक्षासंभवान्निवीतवाक्यमात्रे विचारः क्रियत इति ध्येयम् । + प्रमाणलक्षणविषयत्वात्—प्रथमाध्यायविषयत्वादित्यर्थः । × (अ० १ पा० २ अ० २ सू० १९)

क्षणा । तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यग्रहणं नैव कर्तव्यं स्यात् । मनुष्यैरेव तत् क्रियमाणं क्रियेत । मनुष्यप्रधानपक्षे तु कर्तव्यम् ॥ १ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

अपदेशो वाऽर्थऽस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥

अपदेश इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न विधिः । अनुवाद एषः । कुतः । अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो, यन्निवीतं मनुष्याणाम् । निवीतं हि मनुष्याः प्रायशः स्वार्थं कुर्वन्ति । तस्मादनुवादः ॥ २ ॥ क० आशङ्कानिरासः ॥

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ॥ ३ ॥

विधिरेव भवेत्, तथा प्रयोजनवान् । इतरथा वादमात्रमनर्थकम् । पूर्ववाननुवादो भवति । अयं त्वपूर्वो, यन्नियमेन निव्यातव्यमिति ॥ ३ ॥ क० आशङ्कानिरासः ॥

ह्यनर्थकम्' इत्यनेनैव तावद्विधिः । अहीनाद्याधिकरणन्यायेन च षष्ठीश्रुत्या मनुष्यधर्मः तेषां स्वत्वेन तत्प्रतीयते न मनुष्यास्तदङ्गत्वेन । गुणविभक्तिनिर्देशाभावात् । अर्थादेव च तत्प्राप्तौ सत्यां नैव मनुष्यग्रहणं क्रियेत । कृतं चैतत् । अतोऽपि मनुष्यधर्म इत्यवगच्छामः ॥ १ ॥

निवीतं केचिद्गलवेणिकाबन्धं स्मरन्ति केचित्पुनः परिकरबन्धनम् । तत्र गलवेणिकाबन्धो युद्धादन्यत्र न प्राप्नोति । परिकरबन्धस्तु सर्वकर्मस्वव्यग्रताकरत्वात्प्राप्त इति तदाश्रयणेनानुवादयाह । स तु किंप्रयोजन इत्युत्तरत्र = वक्ष्यते ॥ २ ॥

विधिरेवायम् । कुतः । पूर्ववत्त्वाद्ध्यनुवादो भवेदत्यन्तप्राप्तावित्यर्थः । न चायमत्यन्तप्राप्तः । तेन विनाऽप्यव्यग्रतायाः शक्यत्वात् । कण्ठबन्धः पुनः प्रायेणाप्राप्त एवेत्यास्ति नियमविधेरवकाशः ॥ ३ ॥

= 'अर्थवादो वा प्रकरणात्' इत्यस्मिन्सूत्र उपवीतस्तुत्यर्थ इति वक्ष्यत इत्यर्थः ।

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

यदुक्तं विधिरिति, एतद् गृह्यते । यत्तु मनुष्यधर्म इति, तन्नानुमतम् । कृतधर्मोऽयं प्रकरणात् । प्रकृत्यैवं हि कर्मप्रायेषु धर्मेषूच्यमानेष्वेतदभिधीयते । तस्मात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

वाक्यशेषत्वात् ॥ ५ ॥

निवीतं मनुष्याणामित्यस्य वाक्यशेषः समाख्या, आध्वर्यवमिति । यदि दर्शपूर्णमासयोः शेषस्ततोऽध्वर्युणा कर्तव्यम् । तत्र समाख्याऽनुग्रहीष्यते ॥ ५ ॥

तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥

उच्यते । प्रकरणात्समाख्यानाच्च कर्मधर्मो विज्ञायते । वाक्यान्मनुष्यधर्मः । तस्मादुत्कर्षमर्हति । नेति ब्रूमः । प्रकरण एवा-

न्त

सति विधित्वे कर्मधर्मप्रायप्रदेशाम्नानात्कथंभावसंस्पर्शात्कर्मधर्मः ॥ ४ ॥

द्वेधा संभवे तादृशी प्रमाणगतिराश्रयणीया या प्रमाणान्तरं न बाधते । यजुर्वेदाम्नानाच्च निवीतादेराध्वर्यवसमाख्योपबद्धं वाक्यम् । तत्र यदि कर्मधर्मोऽयं ततः कर्तृविशेषापेक्षायां सत्यां समाख्ययाऽध्वर्युनियमात्समाख्याऽर्थवती भविष्यति । मनुष्यधर्माणां तु न समाख्या नियामिकेति वक्ष्यामः । तत्रासौ बाध्येत । इतरथाऽनुग्रहीष्यते । तस्मादपि कर्मधर्मः ॥ ५ ॥

प्रथमं तावन्मनुष्यधर्मबलीयस्त्वेन कर्मधर्मत्वं निराकरोति । तथा हि सुखं सूचितः पक्षः परिग्रहीष्यते । श्रुत्या हि प्रकरणसमाख्ये बाधित्वा मनुष्यधर्म एव प्राप्नोति । तदुच्यते । सर्वानुग्रहार्थमयं पक्षोऽस्तु । मनुष्याणामिति तत्प्रधानकर्मव्यतिरेकजनिता षष्ठी न निवीतं गृह्णाति । तदपि च प्रकरणादन्वाहार्य-

भिनिविशमानस्य मनुष्यप्रधानताऽवकल्पिष्यते । कथम् । यद्दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्यप्रधानं तत्र निवेक्ष्यतेऽन्वाहार्यकर्माणि । प्रकरणं चैवमनुग्रहीष्यते, वाक्यं च ॥ ६ ॥

तत्प्रधाने वा तुल्यवत् प्रसंख्यानादितरस्य
तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

नैतदस्ति, प्रकरणे निवेश इति । मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवीतं स्यादातिथ्ये । कुतः । तुल्यवत्प्रसंख्यानात् । तुल्यानि चैतानि प्रसंख्यायन्ते । यत्तावदुपवीतं देवानामुपव्ययत इति, तत्, प्रकृत ोर्दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं विदधाति । यत्, प्राचीनावीतं पितॄणामिति, तत्, पितृप्रधाने कर्मणि प्राचीनावीतं विदधाति । यदप्येतद् निवीतं मनुष्याणामिति, तदप्यातिथ्ये निरपेक्षं विदधाति । कथं गम्यते मनुष्यप्रधाने विदधातीति । मनुष्याणामिति । षष्ठ्यन्तेन संबन्धात् । मनुष्याणामेव प्राप्नोति, न मनुष्यप्रधाने । उच्यते । मनुष्याणां

दानादि प्रतीयते नान्यत् । अत एष वाक्यार्थो यदिह मनुष्याणां कर्म तत्र निव्यातव्यमिति ॥ ६ ॥

प्रकरणरहितमनुष्यप्रधानो वा स्यात् । कुतः ।

तुल्यवद्धि प्रसंख्यानं दृश्यतेऽस्मिन्विधित्रये ।
तस्मान्नरप्रधाने स्यात्पितृदेवप्रधानवत् ॥

यथैव 'उपवीतं देवानाम्' 'प्राचीनावीतं पितॄणाम्' इति च परस्परनिरपेक्षदेवपितृप्रधानकर्मण्येष विधिरेवं तद्बुद्ध्यनुवृत्तेर्मनुष्याणामित्यपि तत्प्रधानकर्म प्रत्येष्यामः । कथं गम्यत इति—पृष्टे मनुष्याणामिति षष्ठ्यन्तेन संबन्धात्—इत्येतावत्युत्तरे दत्ते मनुष्याणामेव प्राप्नोतीति पुनश्चोदयति । अथवा समस्त + एव चैकः प्रश्नः । सत्यमेवं प्राप्नोति । फलकल्पनाप्रसङ्गौर-

---

+ समस्त एव चेति—'कथं गम्यत इत्यादिना—न मनुष्यप्रधाने' इत्येवमन्त इत्यर्थः ।

कल्प्यमाने फलं कल्पनीयम् । मनुष्यप्रधाने पुनः षष्ठी भविष्यति, संबन्धश्चैवमवकल्पिष्यते, फलं चैवं न कल्पनीयम् । तदुक्तं समेषु+ वाक्यभेदः स्यादिति । न तु मनुष्यप्रधानेन सहैकवाक्यतां प्राप्तम्, पुनः प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यता यास्यति । न हि द्वौ संबन्धावेकस्मिन्वाक्ये विधीयेते । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । इतरस्य—मनुष्यग्रहणस्य निवीतसंबन्धार्थत्वात्तेनैव सहैकवाक्यता भविष्यति प्रत्यक्षेण शब्देन । तदेकवाक्यतया चार्थवत्त्वे सति न प्रकृतेनैकवाक्यताऽवकल्प्यते । तस्मात्प्रकरणं बाधित्वाऽऽतिथ्ये निवेक्ष्यते इति ॥ ७ ॥ क० पूर्व० ॥

अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

नैतदस्ति, विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणीति । मनुष्याणामिति मनुष्यसंबन्धोऽत्र श्रूयते, न मनुष्यप्रधानेन कर्मणा संबन्धः । मनुष्यप्राधान्ये च सति फलं कल्पनीयम् । आतिथ्यकर्मणा त्वनि-

---

वात्तु परित्यज्यते । तस्मात्तदीयकर्मव्यतिरेकादेव षष्ठी । तत्संबद्धस्य निवीतस्य नासंबद्धफलकल्पना भविष्यति । मनुष्यग्रहणं च तत्प्रधानकर्मप्रतिपत्त्यर्थमिति नानुपात्तसंबन्धापत्तिः । न च तस्मिन्सति प्रकृतैकवाक्यता घटते ॥ ७ ॥

सर्वथा नात्रैकोऽपि पक्षो निर्दोषः । प्रकरणसंबन्धे वाक्यसंबन्धबाधादन्वाहार्यादिसंबन्धे वाक्यभेदात्प्रकरणस्य च विशेषकत्वानुपपत्तेरातिथ्यादिसंबन्धोऽत्यन्तनिर्मूल एव । षड्भिरपि श्रुत्यादिभिरसंस्पर्शान्मनुष्यसंबन्धेन तदनुमीयते । तच्च न युक्तम् । तस्या अपि षष्ठ्या निवीतपदसंबन्धिव्यतिरेकजनितत्वप्रतीतेः । न ह्यनुपात्तसंबन्धिव्यतिरेकैर्विभक्तय* उत्पद्यन्ते । तस्मान्मनुष्यार्थतैव

+(अ० २ पा० १ अ० १५ सू० ४७) । * अनुपात्ताः संबन्धिनो येषां संबन्धाख्यानां व्यतिरेकाणां तैरिति विग्रहः ।

र्दिष्टेनाप्रकृतेनानुमेयेन संबध्येत । तत्र को दोषः । प्रकरणादुत्कृष्येत संभवंस्तत्र । कथं संभव इति चेत् । अर्थवाद एषः । स प्रकृतं स्तुवन्प्रकरणे संभविष्यति, विधिः सन्नुत्कृष्येत । तस्मान्न विधिर्मनुष्य प्रधाने कर्मणीति ॥ ८ ॥ क० सि० ॥

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

इतश्च न विधिः । कुतः । विधिनैकवाक्यत्वात् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इत्येष विधिः । अनेनास्य सहैकवाक्यता भवति । यदीतरोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । न हि विधेर्विधेश्चैकवाक्यता भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । तत्रैकवाक्यतारूपं बाध्येत । किमेकवाक्यतारूपम् । निवीतं मनुष्याणामिति प्राप्तानुवादः । प्राप्तस्य किमर्थेन पुनर्वचनम् । उपवीतस्तुत्यर्थेन । कथमुपवीतस्तुतिः । निवीतमयोग्यं देवकर्माणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके । मनुष्याणां हि तत् । तथा प्राचीनावीतं पितॄणाम् . न देवकर्माणि । उपवीतं तु तत्र

प्राप्नोति । तत्रापि च प्रकरणसमाख्याबाधफलकल्पप्रसङ्ग । सति च गत्यन्तरे न युक्तं तदाश्रयणम् । अस्ति चौदुम्बराधिकरणसिद्धमर्थवादत्वं* गतिः ॥ ८ ॥

'उपव्ययते' इत्यनेन च विधिनैकवाक्यत्वं निवीतप्राचीनावीतयोर्दृश्यते । तच्चानुवादद्वारेण स्तुतौ सत्यमवकल्पते न विधौ । न ह्यङ्गाङ्गित्वराहितयोरुभयोः स्वतन्त्रयोः परस्परासंबद्धयोर्विधीयमानयोरेकवाक्यता भवति । वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि प्रधानविधेस्तावन्मात्रोपसंहारिणी वचनव्यक्तिरन्या च स्तुतेः पराङ्गभावानुगतरूपा । न चात्र विधायको दृश्यते । स यदि वाऽध्याहर्तव्योऽथवाऽऽतिथ्यादिगतस्याप्यङ्गत्वाय परिकल्प्येत । न च तत्कल्पनं युक्तम्, अविहितस्यानङ्गत्वादनङ्गस्य च प्रयोगवचनेनाग्रहणात् । वक्ष्यति= हि न

---

* (अ० १ पा० २ अ० २) । = (अ० ३ पा० ४ अ० सू० १३) इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः ।

योग्यम् । तस्मादुपव्यातव्यमिति । यथा यादृशोऽस्य वेषस्तादृशो नटानाम्, यादृशो देवदत्तस्य तादृशो ब्राह्मणानामिति देवदत्तवेषप्रशंसार्थमितरवेषसंकीर्तनम् । एवमिहाप्युपव्यानस्तुत्यर्थेन निवीतसंकीर्तनम् । नास्त्यत्र विधायकः शब्दो निवीतं मनुष्याणां कर्तव्यमिति । आतिथ्यप्रयोगवचनं तस्य कर्तव्यताविधायकमिति चेत् । नैतदेवम् । स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति न शक्यं कल्पयितुम् । परोक्षं हि तदानर्थक्यपरिजिहीर्षया कल्प्येत । परिहृते त्वानर्थक्य इह पुनर्न किंचित्कल्पनीयम् । तस्मादर्थवादः । एवं च वाक्येनाविरुद्धं प्रकरणमर्थवद्भवति ॥ ९ ॥ क० युक्तिः ॥ निवीतस्याऽर्थवादताधिकरणम् ॥ १ ॥

चाविहितमङ्गं भवतीति । तत्राङ्गत्वाद्विधिर्विधेश्चाङ्गत्वं कल्पत इतीतरेतराश्रयत्वं प्राप्नोतीति । प्रत्यक्षेण च विधिना यथाकथंचिदेकवाक्यतायां संभवन्त्यां न परोक्षैकवाक्यता युक्ता । तथा सति चानेकादृष्टकल्पना स्यात् । तस्मादौचित्येन स्तुतिः । यथा निवीतप्राचीनावीते मनुष्याणां पितॄणां च प्रशस्ते यथोपवीतं देवानामिति । लोकेऽपि चैवं दृश्यते । यथा वसिष्ठस्यारुन्धती, यथा शशाङ्कस्य रोहिणी यथा नलस्य दमयन्ती, तथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तेति । विपर्ययेण वा तुस्तिरिति । तयोः पितृमनुष्याविषयत्वेन देवान्प्रत्ययोग्यत्वादुपवीतमेव देवानां प्रशस्तम् । अतश्च देवकर्मणि दर्शपूर्णमासाख्ये तदेव कर्तव्यमिति ॥ ९ ॥

(इति निवीताधिकरणम् ॥ १ ॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अतः परं षट्सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि । तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । केचिदाहुर्विस्मृतानि । लिखितो ग्रन्थः प्रलीन इत्यपरे । फल्गुत्वादुपेक्षितानीत्यन्ये । अनार्षेयत्वादित्यपरे । तथा च 'दिग्विभागश्च तद्वत् ।' इति निवीताधिकरणातिदेशस्तदानन्तर्यादुपपद्यत इति । वृत्त्यन्तरकारैस्तु सर्वै-

व्याख्यातानि+ । सन्ति च जैमिनेरेवं प्रकरणाण्यप्यनत्यन्तसारभूतानि सूत्राणि । व्यवहितातिदेशाश्च ‘पानव्यापच्च ÷ तद्वत्’ इत्यादिष्वाश्रिताः । तस्मात्सूत्रमात्रं व्याख्येयम् । तत्र कैश्चित्त्रीण्यधिकरणानि कल्पितानि । अपरैश्चत्वारि । प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । यदेतत्पूर्वाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोर्विधीयमानत्वेनोपवीतमुदाहृतं तत्र संदेहः । किं तद्दर्शपूर्णमासयोरेवावतिष्ठतेऽथवा सर्वकर्मार्थमिति । येत्वधिकरणत्रयं समर्थयन्ते । तेषामेवं संदेहः । किं दर्शपूर्णमासयोरवस्थानं विधिश्चाथ सर्वकर्मार्थत्वमनुवादश्चेति । किं प्राप्तं सर्वधर्मः स्यात् । कुतः ।

कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य सिद्धवद्यः प्रतीयते ।
सोऽन्यथानुपपत्त्यैतां लिङ्गत्वात्प्रक्रियां जयेत् ॥

मृताग्निहोत्रे हि पितृदेवत्ये श्रूयते ‘प्राचीनावीती दोहयेत् । यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति’ इति । तद्यदि सर्वार्थमुपवीतं ततोऽयं पित्र्येऽग्निहोत्रसंबन्धी नित्यवद्यज्ञोपवीतानुवादोऽवकल्पते । न चायं दर्शपूर्णमासस्थस्यैवानुवादः । विप्रकृष्टत्वात् । हेतुवन्निगदार्थवादानर्थक्याच्च । यदि हि तस्मिन्नेव कर्मण्यन्यावस्थायां धर्मो भवति ततश्च तदवस्थापरिजिहार्षया हेतुवन्निगदोऽवकल्पते । न तु क्रत्वन्तरस्थं परिहर्तव्यमत्यन्तविप्रकर्षेणैवाप्रसक्तत्वात् । न च देवेभ्य इति बहुवचनं दर्शपूर्णमासयोरवकल्पते । वैकल्पिकेन्द्रमहेन्द्रैकदेवत्यत्वात्सांनाय्यस्य । अग्निहोत्रे तु सायंप्रातर्देवतालोचनेनोपपन्नं बहुत्वम् । तस्मादग्निहोत्रस्योपवीतानुवादान्यथानुपपत्तेः सर्वधर्मत्वमिति ॥ १ ॥

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ २ ॥ सि०

न वा सर्वधर्मः । कुतः । प्रकरणाद्दर्शपौर्णमासार्थत्वप्रतीतेः । अथ यदुक्तं लिङ्गदर्शनादिति । परिहृतं तत् । तस्यैवैतद्दर्शनं दर्शपूर्णमासस्थस्येति । संनिकृष्टानुवादासंभवे च विप्रकृष्टानुवादोऽप्याश्रीयते । यथाप्राप्त्यपेक्षोहि स भवति । बहुवचनं चाविवक्षितम् । अथवा प्रकृतिदेवकृतिदेवतालोचनेनोपपत्स्यते । ततश्चा-

---

+ अनेन च प्रक्षिप्तत्वाख्यमनार्षेयत्वमुपेक्षाबीजं पराभिमतं निरस्तं वेदितव्यम् । ÷ (अ० ३ पा० ४ अ० १२ सू० ३२) ।

यमर्थो भवति । तस्माद्दैवयुक्तकर्मान्तरधर्मोऽयमतः पित्र्येऽग्निहोत्रे न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तदेमोदाहरणम् 'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते' इति । तत्र विधिरनुवाद इति संदेहः । कथं पुवरनवधारिते विधित्वे सर्वार्थत्वदर्शपूर्णमासार्थत्वविचारो वृत्तः । सिद्धेन व्यवहारादिदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वं द्रष्टव्यम् । किं प्राप्तमनुवाद इति । कुतः ।

स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं कृतो यज्ञोपवीतवान् ।
वर्तमानापदेशश्च न विधावुपपद्यते ॥

'नित्योदकी' 'नित्ययज्ञोपवीती' इति हि सर्वदा यज्ञोपवीतं प्राप्तं क्रतावप्यस्ति । न तेष विधिसरूपः शब्दः । तस्मादनुवाद इति । एवं च निवीतप्राचीनावीताभ्यामवैलक्षण्यं भविष्यतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

विधिरेव भवेदेवमपूर्वोऽर्थो विधास्यते ।
सर्वानुवादो व्यर्थो हि स्तुतेश्च विधिकल्पना ॥

न हि समस्तानुवादवाक्यस्य किंचित्फलमस्ति । निवीतप्राचीनावीतसंकीर्तनमपि च विधीयमानोपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैवार्थवद्भविष्यति । वर्तमानापदेशानामपि च तदाभासत्वात्प्रयोगवचनार्थवादापञ्चमलकारेभ्यो विधिशक्तिर्व्याख्याता । तस्माद्विधिः । यत्तु स्मृतेरेव प्राप्तमिति । तत्राप्यपूर्वत्वादिदमेवोत्तरम् । अन्य एव ह्यसौ पुरुषधर्मः प्राप्तोऽन्यश्चायमपूर्वः क्रतुधर्मो विधीयते । तस्मान्नानुवादः । अस्य च प्रयोजनं कर्त्रधिकरणे + वक्ष्यामः । एवं × वा । यत्तु मृताग्निहोत्रे श्रूयते

+ (अ० ३ पा० ४ अ० ४ । × 'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्' इति सूत्रं षट्सूत्रीमाधिकरणचतुष्टयेन व्याख्यातुमतरीत्या सिद्धान्तपरतया व्याख्यायाधुना त्र्यधिकरणवादिमतरीत्येदमेवसुत्रमुदाहरणान्तरे पूर्वपक्षपरतया व्याख्यातुमारभते– एवं वेत्यादिना ।

प्राचीनावीती दोहयेत् । 'यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ' इति तत्रैवं विचार्यते किमिदमहीनास्थितमिव द्वादशत्वं दर्शपौर्णमासगतमेव स्तुत्यर्थमुक्तम् । उत जीवदग्निहोत्रे विधानार्थमिति । किं प्राप्तं ततः पूर्ववदेव सूत्रं व्याख्यातव्यम् । एवं च सति प्रकरणबहुवचनयोरनुग्रहो भविष्यति । तस्मात्सत्यप्यनुवादसरूपत्वेऽर्थवत्त्वाय प्रयोगवचनादिभ्यो विधित्वं कल्पनीयम् । एतस्मिंश्च व्याख्याने स्थितं तावदपर्यवसितमित्येवमुत्तरमाधिकरणमारब्धव्यम् ॥ ३ ॥

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥ पू०

तस्मिन्नेव मृताग्निहोत्रे श्रूयते । 'ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान्दाक्षिणाग्रांस्तृणीयात् ' इति । केचित्तु महापितृयज्ञे श्रूयत इत्युदाहरन्ति । तत्र ' ये परोदञ्चः ' इत्यत्र संदेहः । किं विधिरनुवाद इति । किं प्राप्तम् । ततश्चशब्देनान्वादिश्यतेऽयमपि विधिरपूर्वत्वादिति । प्राप्तिपूर्वको ह्यनुवादो भवति । न चास्य पुरुषार्थतयाऽपि प्राप्तिरास्ति । चास्य न स्तुत्यर्थताऽपि युज्यते । हिशब्दाद्यप्रयोगात् । तस्मात्सिद्धवदुक्तान्यथानुपपत्त्यैवास्यापि विधित्वमिति ॥ ४ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ ५ ॥ सि०

आचारप्राप्तस्योदगग्रत्वस्य द्योतकमात्रं लिङ्गदर्शनमेतन्न विधिः । कुतः ।

लिङ्गादिरहिते वाक्ये तदा विधिरुपेयते ।
न कथंचिद्यदा युक्त्या प्राप्तिलेशोऽपि गम्यते ॥

यच्छब्दयोगादाख्याततद्विशेषरहितत्वाच्च स्फुटमिहानुवादत्वमवधारितम् । तद्यथाकथंचिदपि प्राप्तौ सत्यां नातिक्रमितव्यम् । अस्ति चात्र प्राप्तिः ' अग्रवन्ति प्रागग्राण्युदगग्राणि वाऽपवर्गवन्ति प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा ' इति स्मृतेः । तस्मात्तत्समानार्थ एवायं सिद्धवदनुवादः । तथैव च स्तुत्यर्थः । पुरा ह्येतदुक्तं न तु सांप्रतं मृतावस्थायामिति । स्थितादप्येतदेवोत्तरम् । हिशब्दवदाख्यातेन यतः कुतश्चित्प्राप्तेरपेक्षितत्वात् । प्रकरणे च तदभावात्किमनवग-

म्यमानमेव विधित्वं कल्पितमुत यत्रतत्रस्था प्राप्तिराश्रयितामिति । तत्र प्राप्त्याश्रयणमपेक्षितं न तु विधित्वमिति तदेव ज्यायः । प्रकरणबहुवचनयोश्चोक्तम् । अस्त्येव चान्योऽत्र विधिरिति नाऽनर्थक्यम् । तस्मादनुवाद इति नित्येऽग्निहोत्रे दोहे विनाऽप्युपवीतेनावैगुण्यम् ॥ ५ ॥

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ६ ॥ सि०

इदानीमेवंविधशब्दभावेऽनुवादत्वस्यातिप्रसक्तस्यापवाद आरभ्यते । तत्रैव दिष्टगताग्निहोत्रे महापितृयज्ञे वा श्रूयते ‘ अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति ’ इति । तत्र ‘ उपरि हि देवेभ्यः ’ इत्यत्र पूर्ववदेव विध्यनुवादत्वसंदेहे हिशब्दयोगाद्वर्तमानापदेशाद्विध्यन्तरेण चैकवाक्यत्वादाचारतश्च प्राप्तेरनुवाद इति प्राप्नोति । कथमाचरतः प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते ।

सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते ।
यत्र क्वचन च प्राप्ते समित्तत्र नियम्यते ॥

देवार्थस्य स्रुचि प्रक्षिप्तस्य हविष आहवनीयदेशं नियमानस्यावश्यमेव हस्तो वाऽन्यद्वा किंचिद् द्रव्यमाचारादुपरि दातव्यम् । तत्र प्रत्यासत्तेः । समिन्नियम्यते । ‘ स्रुग्दण्डो समिधमुपगृह्यानुद्रवति ’ इति, चास्यापि विधेराचारापेक्षितार्थविधानादेतदेव फलं विज्ञायते । तस्मादुपरि धारयतीति प्राप्तस्योपवीतादेरिवानुवादः । सतो वा लिङ्गदर्शनमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

धारणे विधिरेव स्यान्न हि प्राप्ति कुतश्चन ।
समित्प्रच्छादनाशक्तेर्नाऽऽचारादुपरिस्थता ॥

सत्यमाचारात्प्रच्छादनं कर्तव्यं न तु तत्र समित्पक्षेऽपि प्राप्नोति यत्सामिधार्मियम्येत । हस्ताद्येव हि तत्र योग्यत्वात्प्राप्नुयान्न समित् । ननु च सोमचमसादीनां वचनसामर्थ्याद्या काचिदानत्यर्थता भवत्येवमात्रापि या काचित्प्रच्छित्तिर्भविष्यतीति । भवेदेवं यदि तदीयदक्षिणासंयोगवदिहापि प्रच्छादनसंयोगः श्रूयेत । न तु श्रूयते । उपसंग्रहमात्रविधानात् । यदि सोमचमसेऽपि

[२] दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते, प्राचीं* देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीमसुरा इति । अपरेषाम्, उदीचीं रुद्रा इति । तत्र संदेहः । किं विधिरुतार्थवादः । विधिः सन् किं मनुष्यधर्म उत कर्मधर्मः । अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवेशः किं वाऽऽतिथ्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । दिग्विभागश्च तद्वत्, संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् । य एष दिग्विभागः, स निवीतवद्विचार्यः । यो निवीते पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षो यो मध्यमः स मध्यमः यः सिद्धान्तः स सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वाद्विधिर्मनुष्यसंबन्धान्मनुष्यधर्म इति पूर्वपक्षः । प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखा वा पृष्ठत आदित्यं प्राशु पदार्थाननुतिष्ठान्ति मनुष्या इत्यनुवादः विधिरेव प्रकरणानुग्रहाच्च ज्योतिष्टोमधर्मः । वाक्यप्रकरणानुग्रहाय ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने दक्षिणाव्यापारे निवेश इत्यपरः पक्षः । भिन्नत्वाद्वाक्यानामातिथ्ये निवेश इत्यपरं मतम् । अर्थवादोऽयं प्रकरणानुग्रहाय । प्राचीनवंशं करोति इत्यनेन विधिनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥ क० दिग्विभास्याऽनुवादताधिकरणम् ॥ २ ॥

दक्षिणासंयोगरहितं दानमात्रमश्रोष्यत ततो नैवाऽऽनत्यर्थत्वमाश्रययिष्यत । स्रुग्दण्ड इति च देशनियमात्सुतरां हविषः प्रागसौ धारयितव्या । तेनोपरि धारणमप्राप्तम् । न चाप्राप्तं हेतुवन्निगदेन वर्तमानापदेशेन वाऽनुवदितुं शक्यम् । अतोऽस्य व्यवधारणकल्पनयाऽनुवादसरूपत्वं भङ्क्त्वा वाक्यं भित्त्वा विधित्वमाश्रीयते । पित्र्ये होमेऽधस्तात् स्रुग्दण्डस्य समिद्धारयितव्या । दैवे च पुनरुपरिष्टादिति । विधित्वे चैवमादनिमुक्तः कल्पनाप्रकारः । तस्माद्विधिरिति ॥ ६ ॥

(इति–वार्तिककारीयषट्सूत्रीव्याख्या) ।

---

*(१ तै० सं० ६–१–१) ।

[३] परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ११ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं 'यत्परुषि = दितं तद्देवानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्पितृणाम्' इति । तथा 'यो विदग्धः × स नैर्ऋतः । योऽशृतः स रौद्रः, यः शृतः, स देवत्यः । तस्मादविदहता श्रपयितव्यं सदेवत्वाय' इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्यधो देवानामधः पितॄणाम्' इति । तथा 'घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणाम्' इति । तत्र मनुष्यसंबद्धेषु रौद्रे च संदेहः । किं मनुष्याणां धर्मा विधय उत कर्मधर्मा अनूवादाः । अथ यत्प्रकरणे मनुष्यप्रधानं रौद्रं च तत्र विशेरन्, उताऽऽतिथ्य उतार्थवाद इति । किं तावत्प्राप्तम् । एतान्यपि तद्वत् । यो निवीते पूर्वः पक्षः स एतेषां पूर्वः पक्षः । यो मध्यमः स मध्यमः ।

दिग्विभागपरुषिदितधृतादीनां निवीताधिकरणवत्सर्वे प्रकारा अवगमयितव्याः । का पुनरत्रातुल्याऽऽशङ्कायां व्यावर्तयितुमतिदेशः क्रियते । किमर्थं वाऽधिकरणद्वयमारभ्यते । तदुच्यते ।

पुराकल्पस्वरूपेण भजत्यर्थानुषङ्गिणा ।
दिग्विभागस्य संबन्धान्निवीतातुल्यतामतिः ॥
इतरेषां तु षष्ठ्यन्तसंबन्धेऽपि फलोदयः ।
पुरुषं प्रति विस्पष्टस्तत्क्रियान्तर्गतात्मनाम् ॥

स्वाभाविकं दिगादीनां सर्वक्रियाङ्गत्वं न निवीतवदपूर्वं विधातव्यम् । तत्र मनुष्यसंबन्धेऽपि नियमफलमात्रकल्पनमेव न क्रियाफलकल्पना । तदपि च लौकिकीनामेव क्रियाणामाविघ्नसमापनमपेक्षावशात्कल्प्यते नान्यत्स्वर्गादि । तेनैवमाभाति । यावत्किंचिन्मनुष्याः स्वार्थं कर्मानुतिष्ठन्ति तत्र प्रतीच्युदीची चाङ्गं भवति । यावच्च दर्भलवनं तदन्तरा कर्तव्यम् । यावन्मीयते तत्पूर्णेन मातव्यम् ।

= तै० ब्रा० (१-६-८) । × तै० सं० (२-६-३) ।

यः सिद्धान्तः स एव सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वान्मनुष्यसंबन्धाच्च विधयो मनुष्यधर्माश्चेति पूर्वः पक्षः। उपरि भूले चानियमाल्लाघवम्। अशृतं रोगत्वाद् रौद्रं. पूर्णेऽपि श्लक्ष्णत्वाल्लाघवम् । एवमायुतं शिरसि निहितं मनुष्याणां सुखकरमेव । अर्थप्राप्तत्वादनुवाद इत्युत्तरः पक्षः। विधिः कर्मधर्मप्रायात्समाख्यानाच्च कर्मधर्म इति पक्षः । अन्वाहार्ये दक्षिणासु चेति वाक्यप्रकरणानुग्रहात् पक्षः। आतिथ्य इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अर्थवाद इति, प्रकरणाद् विधिनैकवाक्यत्वादिति । पर्व प्रति लुनाति,* उपरि बिलाद् गृह्णाति, नवनीतेनाभ्यङ्क्ते, अविदहता श्रपयितव्यम्' इत्येभिः सहैषामेकवाक्यभावः। तस्मादेते न विधयोऽर्थवादा इति ॥ ११॥ क० परुषिदितादीनामनुवादताधिकरणम् ॥ ३ ॥

यावच्च स्नेहकार्यं तत्सर्वं विलीननवनीतेन+ निष्पक्कायुतशब्दवाच्येन कर्तव्यम्। नैर्ऋतरौद्रयोश्च विदग्धत्वाश्रृतत्वे कर्तव्ये इति । तेनात्रापि पूर्वतुल्यत्वं साधयितव्यमित्यारम्भः तत्र 'मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्' इति विनाऽपि षष्ठीनिर्देशादभजन्तेति मनुष्यसंबन्धात्तादर्थ्यम् । इतरेषु षठ्येव । तथा 'अपर्दशो वा' इति सौकर्यात्प्राप्तिरभिधीयते । पूर्वाह्ने हि पृष्ठत आदित्यं कृत्वा सुखं व्याप्रियन्त इति प्रतीचिप्राप्तिः । तथाऽन्तरालवनपूर्णयोरप्रयत्नसाध्यत्वात्प्राप्तिः। तथा विदग्धे कृष्णत्वादेकवर्णनिर्ऋत्याख्यपृथिवीसंबन्धप्राप्तिः । अशृते च रोगत्वाद्रौद्रता । नियोगतस्त्वप्राप्तेः सर्वत्र नियमाविधिः । प्रकरणसमाख्याभ्यां च कर्मधर्मः सर्वप्रमाणानुग्रहार्थं प्रकरणे मनुष्यप्रधाने निवेशः। वाक्येन प्रकरणसमाख्ययोर्बाधात्फलकल्पनाभयाच्चाऽऽतिथ्यादौ निवेशः। तेनापि सह संबन्धप्रमाणाभावात्प्रकरणं संभाविनश्चानुत्कर्षात्प्राचीनाविधिशेषत्वाच्चार्थवाद इति सिद्धान्तः । सम्यक्श्रुतयथाविदितविषयान्यविषयस्तुतिविवेकासिद्धिः ॥१०॥११॥

(इति इति दिभागाधिकरणम् । परुषिदिताधिकरणं च ॥ २ ॥ ३ ॥)

---

* तै० सं० (६–१–१) + अनेन श्रुतिवाक्यस्थनिष्पक्कशब्दो भाष्यस्थायुतशब्दश्च व्याख्यातो विज्ञेयः ।

[४] अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ १२ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'नानृतं वदेत्' इति। तत्र संदेहः। किमयं प्रतिषेधो दार्शपौर्णमासिकस्य पदार्थस्य, प्रकरण एव निवेशः। अथ

तेनैव श्रुत्यादित्रयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारप्रस्तावेन दर्शपौर्णमासादिप्रकरणगताः पूर्वमनवधारितक्रत्वर्थपुरुषार्थपदार्थविषया 'नानृतं वदेत्' इत्येवमादयः प्रतिषेधाः सामर्थ्यप्राप्तानृतवदनादीनि प्रतिषेधन्त उदाहरणम्। तेषु संदेहः। किं क्रत्वर्थाः पुरुषार्था इति। ततः सर्वप्रतिषेधानां प्रवृत्तिविषयत्वात्तदवधारणाधीनो निर्णय इति सैव प्रथमं विचारयितव्या किमर्था सती प्रतिषिध्यत इति। यदर्था चासौ निर्धारयिष्यते तदर्थप्रतिषेधो विज्ञास्यते। न ह्यन्यार्थायाः प्रतिषेधोऽन्यार्थो भवति। अनाकाङ्क्षितत्वात्। सर्व एव यो यदर्थप्रवृत्तः सन्निवार्यते स तदर्थमेव प्रतिषिद्धो भवतीत्यवधार्यते। तस्मात्प्रवृत्तिकैमर्थ्यचिन्ता। प्रवृत्तीनामप्यभिधायकाख्यातवशेनैदमर्थ्यं निरूप्यत इत्याख्यातशब्दाश्चिन्तयितव्याः, किमर्थाः पुनः प्रवृत्तीरुपादातुं शक्नुवन्तीति। तावच्च प्रतिषेधैरुदासितव्यं यावदाख्यातनिर्णयो न जातः। तेनैतदुक्तं भवति। ये पुरुषार्थपदान्तरेणासंबद्धाः प्रकरणगता विधयस्ते किमर्थं भावनामभिदधतीति। ततश्चैतस्मिन्नेव काले 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' इत्येवमादयोऽपि सर्व उदाहरणम्। किं क्रत्वर्थं 'समिधो यजति' उत पुरुषार्थमिति। तथा किं क्रत्वर्थं वदेदुत पुरुषार्थमिति। यदर्थं च वदनं तदर्थस्यैवानृतपदं विशेषणम्। प्रतिषेधवेलायां च तत्परो विधिरिति शेषमवधारितैदमर्थ्यमनुवदितव्यम्। ततश्चैकत्रैवं+ वचनं व्यज्यते यत्पुरुषार्थमनृतवदनं तन्न कुर्यात्। अपरत्र* त्वेवं

+ एकत्रेति—विधायकलिङो निषेधपरत्व इत्यर्थः।* अपरत्रत्विति—अविधायकनञो निषेधपरत्व इत्यर्थः।

यत्क्रत्वर्थमनृतं वदेत्तन्नेति । ततश्चैतस्य सर्वस्याऽऽख्यातनिरूपणायत्तत्वात्तद्गतोऽयं विचारो भविष्यति । किमाख्यातेन कर्ताऽभिधीयते नेति । तत्र यद्यभिधीयते ततः श्रौतत्वात्प्रयोजनाकाङ्क्षिणी भावनाप्रकरणगम्यक्रत्वर्थत्वबाधनेन पुरुषार्थां भवति । अथ नाभिधीयते ततः श्रुतिविरोधाभावात्प्रकरणेन क्रत्वर्थता । ननु सत्यपि कर्तुरभिधाने भावनाप्रधानत्वादाख्यातेन तां प्रत्युपादीयमानस्य श्रौतोऽपि संबन्धः प्रकरणानुगुणत्वादविरुद्धो नैव क्रत्वर्थतां बाधते । विरोधिनौ हि तुल्यकक्षौ संबन्धौ परस्परं बाधेयातां न गुणप्रधानभूतौ । तद्यथा ‘ दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ’ इत्यत्र दशापवित्रोपसर्जनस्य संमार्गस्य ग्रहं प्रत्युपादीयमानस्य नैवमाशङ्का भवति किं दशापवित्रेण संबध्यतामुत ग्रहेणेति । तथाऽत्रापि गुणभूतकर्तृकायाः क्रियायाः क्रतुं प्रत्युपादीयमानाया न कश्चिद्विरोधः । यदि त्वाख्यातेन कर्तुः प्राधान्यमुच्येत ततः प्रकरणगम्येन क्रतुप्राधान्येन विरोधः स्यात् । यदि वा कर्तुरिव क्रतोरपि गुणत्वं स्यात्तत उभयोः शेषयोः शेषिसमवायविरोधो लक्ष्यते । न तु तदुभयमप्यस्ति । अतः श्रुत्या कर्तुर्गुणभावात्प्रकरणेन च क्रतोः प्राधान्यान्नानाविषयत्वेनासमवायादविरोधः । तदभावादबाधः स्यादिति । नैतदेवम् ।

यद्यप्यादौ गुणत्वेन कर्ता कर्मणि गम्यते ।
तथाऽप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात्प्रतिषिध्यते ॥

यद्यपि प्रथमं साधकमपेक्षमाणा क्रिया कर्तारं गुणत्वेन गृह्णाति तथाऽपि तस्याः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामपि कर्तैव संनिहितस्तां निर्वर्तयितुं समर्थः । सोऽपि च साधकत्वं प्रतिपद्यमानः किमयं ममोपकरिष्यतीत्येवमपेक्षते । तयोश्चैकशब्दोपात्तयोः परस्परसंबन्धे निर्वर्तमाने विप्रकर्षाद्यागसंबन्धो न गृह्यते । न च सामवायिकत्वे = संभवत्यारादुपकारकल्पना युक्ता । तद्यथा ‘ अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति ’ इत्यत्र सत्यपि तद्धितेन

= सामवायिकत्वे—संनिपत्योपकारकत्व इत्यर्थः ।

देवतोपसर्जनत्वोपादाने यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सत्यमग्नीषोमयोरेव संनिहितयोः संस्कार्यत्वं विज्ञायत इति न पशोराराादुपकारकत्वेन * कल्प्यते । न हि पूर्वं गुणत्वमुत्तरेण प्राधान्येन विरुध्यते । अवश्यंभाविन्यां प्रयोजनकल्पनायां कस्यचित्प्राधान्यमेवमात्रापीति । अथवाऽऽख्यातेन कर्ता केवलमभिधीयते गुणप्रधानभावस्त्वर्थाद्यथेष्टं यथायोग्यं भविष्यतीति । तेनोभयोः क्रियाकर्त्रोरपेक्षासांनिधियोग्यत्वैरन्योन्यं गुणप्रनभावावुपपत्स्येते ।

यद्वैतदविशेण स्थितं क्रमवशादुभौ ।
प्रत्ययार्थं सह ब्रूमः प्रकृतिप्रत्ययाविति ॥
तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तैव प्रकृत्यर्थोपसर्जनः ।
प्राधान्येताभिधीयेत द्वाभ्यामपि कृदन्तवत् ॥

न ह्यस्यौत्सार्गिकस्य न्यायस्य स्मरणस्य वाऽपवादभूतं न्यायान्तरं स्मरणान्तरं चोपलभ्यते । तेन कृत्तद्धितान्तवदेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति । ततश्च शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिक्रमितुं शक्यते । ननु सामान्यमुत्सृष्टं प्रतीतिविशेषेणापोद्येत । तथा हि ।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते ।
कर्तोपसर्जनं तस्य प्रधानत्वे ह्यसंगतिः ॥

द्वयोस्तावत्प्रधानयोर्गुणयोर्वा सर्वत्रैव संबन्धो नावकल्पते । तत्रावश्यं कल्पनीये गुणप्रधानत्वं यथाप्रतीति व्यवस्थाऽवधार्यते । तत्प्रतीतिश्च यथाऽन्यत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषयत्वेनोपलभ्यते तथाऽत्र प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रकृत्यर्थविषया सर्वस्य स्वसंवेद्या । न च ततोऽन्यद् बलवत्कारणमास्ति । तस्मादप्रसङ्गः कर्तुः प्रधानत्वस्येति । उच्यते ।

---

* न पशोरिति—पशुपुरोडाशयागस्य पशुयागीयदेवतासंस्कारकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वं संभवत्यदृष्टान्तरकल्पनागौरवापादकत्वेनाऽऽरादुपकारकत्वकल्पनमन्याय्यमिति भावः । पशोः पशुयागस्य । कल्प्यत इति—पशुपुरोडाशयाग इति पूर्वं शेषः ।

धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावदिह जन्मनि ।
औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्स्यति ॥

भावप्रधानत्वादाख्यातेषु न कदाचिद्धात्वर्थस्य नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यमिति स्थितम्* । न च धात्वर्थ एव भाव इत्युक्तम् । ननु प्रतीतिवशात्कर्तृप्राधान्यं तावन्निवृत्तम् । सत्यं निवृत्तं न तु भवत्पक्षे । किं तर्हि, अस्मत्पक्षे । यो हि भावमेव प्रत्ययार्थं वदति तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यन्यायो लौकिकी प्रतीतिरुभयमपि न विरुध्यते । यस्य तु कर्तैव शुद्धः प्रत्ययार्थस्तस्य नैव केनचिद्भावोपादानामिति तत्प्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् । लक्षणत एव कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति । तच्च प्रतीतिविरुद्धम् । तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या ततस्तदनुसार्येव प्रत्ययार्थलक्षणं प्रणेतव्यम् । तच्च भावप्रत्ययार्थवादिभिरेव प्रणीतं नेतरैः । अतस्तैरातिक्रान्तायां लौकिकप्रसिद्धावभिधेयत्ववत्कर्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यमिति क्रियायास्तादर्थ्यप्रसङ्गः । आह । तत्रैतत्प्रसज्यते यत्र तादर्थ्यसंबन्धमेव श्रुतिरुपादत्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पुनरपेततादर्थ्यविशेषणविशेष्यभावमात्रं प्रतीयते । तत्र यद्यपि विशेषणत्वेन धात्वर्थस्योपसर्जनता तथाऽपि राजपुरुष इत्यादिष्विव कदाचिदङ्गाङ्गिभावो विपरीतः स्यात् । तथा हि ।

विशेषणतया राजा पुरुषस्योपसर्जनम् ।
अर्थयोः शेषशेषित्वे तस्यैवेष्टा प्रधानता ॥

अपि च ।

निःसंदिग्धप्रधानत्वं पाचकादिषु कारकम् ।
तथाऽपि तु न तादर्थ्यं क्रियाणामवधार्यते ॥

तथा च पश्वेकत्वपुंस्त्वादिषु समानपदोपादानलक्षणश्रुतिसंबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेनावधार्यमाणेषु वक्ष्यते÷ ' न श्रुतिर्ब्रूते वाक्यार्थो नेति ' । तेनात्रापि शक्यं वक्तुं न श्रुतिर्ब्रूते प्रकरणार्थो नेति । अपि च ।

* भावार्थाधिकरण इति शेषः । ÷ (अ० ४ पा० १ अ० ५ सू० १५) इत्यत्र भाष्यकृतेत्यर्थः ।

प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामाभिधीयते ।
ततस्तात्पर्यतो वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥

प्राधान्येनाभिधानं तात्पर्येणाभिधानं न शेषित्वेन । तदिह यदि कर्तृत्वपरमाख्यातं ततः सुतरां गुणत्वमभिहितं भवति । न ह्यकुर्वन्कर्तेत्युच्यते । यश्च यत्करोति स तस्यैकान्तेन गुणभूतः । तेनास्यानुपपन्नं शेषित्वेन प्राधान्यम् । एतदौदासीन्याभिधानपक्षेऽपि वक्तव्यम् । यत्तूक्तमभिधीयते केवलं प्रत्ययेन कर्ता गुणप्रधानभावस्त्वर्थाद्भविष्यतीति । तत्रापि यदि वस्तुमात्रत्वेन कर्ताऽभिधीयते तत औदासीन्यावस्थानाद्यथेष्टमङ्गाङ्गिभावं प्रतिपद्येत । स तु कर्तृरूपत्वेन गुणात्मनैवाभिधीयत इति नास्त्यौदासीन्यावस्थानम् । यदप्युक्तं गुणत्वेनाभिहितोऽपि द्वितयियाऽऽकाङ्क्षया पुनः प्राधान्यं प्रतिपत्स्यत इति । तदपि श्रुति;-विरोधादयुक्तम् । आख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितं तत्पश्चाद्व्यावर्तयतः श्रुतिविरोध आपद्येत । न च तत्कल्पनामन्तरेणाऽऽनर्थक्यप्रसक्तिः । यत एवं कल्प्येत । प्रकरणेन प्रयोजनसंबन्धसिद्धेः । यथैव चानभिहिते कर्तरि निष्प्रतिद्वंद्वं प्रकरणं विनियोगाय पर्याप्तं भवति तथैवंरूपेणाभिहितेऽप्यविरोधः । न चैक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणप्रधानत्वे युगपदभिधातुम् । तत्रैकस्मिन्नाश्रीयमाणे यदि प्राधान्यमाश्रीयते ततः क्रियागुणत्वलक्षणं कर्तृत्वमुत्सृज्य तयाऽऽप्यमानत्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रैव लकारोत्पत्तेर्यगात्मनेपदादिकरणादन्यरूप एव शब्दः स्यात् । अथोच्येत सर्वः कर्ता किंचित्प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियायां न प्रवर्तते ततश्च द्वयात्मकमेव कर्तृत्वं साधकरूपं क्रियाफलस्वामिरूपं चेति । उभयरूपेणाभिहिते सत्याकाङ्क्षाद्वयं प्रसूतं क्रियातो निर्वर्तयिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धं तच्चाभिधीयते ।
स्वामित्वं तु ततः पश्चात्प्रमाणान्तरगोचरः ॥

यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं नोपपद्यते तथाऽपि प्रमाणान्तरलभ्ये

तस्मिन्नाख्यातैरनुष्ठातृत्वांशमात्रमभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपादनार्थास्तत्र तत्र स्वर्गकामादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तस्माद् गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । अतश्चै- तदेषम् × । तथा हि ।

अचेतनेऽपि काष्ठादौ कर्तृत्वमभिधीयते ।
न च तत्र फलोद्देशस्तस्मान्नैषाऽवधारणा ॥

व्यापि हि कर्तृलक्षणमङ्गीकर्तव्यम् । न च फलोद्देशस्य व्यापित्वम् , अचेतनेष्वभावात् । साधकत्वं तु व्यापि तेन तदेवाऽऽश्रयितव्यम् । तस्मान्नैव पुरुषार्थता युक्तेति । तस्मान्नाऽऽरब्धव्यम् । अत्राभिधीयते । यद्यपि श्रुत्या शेषत्वं नाभिहितम् । तथाऽपि यदेव तद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वं तदेव शेषत्वमप्या- पादयति । तेन ह्येकं तावत्तादर्थ्यमभिधानात्मकमुपात्तमेव । केवलयनुष्ठानेऽपि तदेवाङ्गीकर्तव्यम् । राजपुरुषादिष्वपि शब्दार्थवृत्त्या राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तं प्रमाणान्तरवशेन तु विपरीतं कल्प्यते । तच्च सक्त्वाधिकरणे × दर्शितम् । न चैतावता शब्दार्थत्वं भवतीत्युक्तमेव । यश्च वस्तुतोऽपि तत्र राज्ञो गुणत्वांशस्त- मेवोपादाय शब्दः प्रवर्तते । अस्ति चासौ । कथम् ।

विभ्राणः पुरुषं राजा गुणत्वं तावदृच्छति ।
स्वामित्वं भणते पश्चाद्विवक्षा तु यथारुचि ॥

तत्र यदा राजविशिष्टः पुरुषो विवक्षितस्तदा शब्दार्थानुगुण्यादेकान्तेन वस्तुगतमप्युपकारकत्वं विवक्षितव्यम् । यदा पुनरुपकार्यत्वं विवक्ष्यते तदा तस्य विशेष्यलक्षणापत्ते राजाज्ञाकरत्वेनोपकारकभूताः पुरुषा विशेषणं भवन्तीति पुरुषराजशब्द एव प्रयोक्तव्यः । प्रयोगद्वयस्य विद्यमानस्य तावद्द्व्यावस्थाहेताव- र्थद्वये संभवति किमिति वक्ष्यमाणक्रियोपयोगापेक्षया विवक्षाभेदमात्रेण क्लिष्टां व्यवस्थामाश्रयिष्यामहे । तेन भूतं निमित्तमालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष

+ अतश्चेति—इतोऽपीत्यर्थः । × (अ० २ पा० १ अ० ४ सू० १२) ।

इत्यत्रोपकारांशकृतं शेषत्वमेव विवक्षितमिति गम्यते । यत्रापि गोगर्भदासादिस्वामिन्यत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं तत्राप्यपकारकत्वसंभवादुपचरितमिति द्रष्टव्यम् । अथाप्येवमादीनां मुख्यत्वसिद्धयर्थमुपकारकत्वमेवोपसर्जनत्वं न शेषत्वम् । तथाऽपि शेषस्यैवं फलवत्त्वादतत्प्रत्यासन्नतरं न शेषिण इति शेषत्वप्रतिषत्त्यर्थत्वमेव विज्ञायते । पाचकादावपि सर्वत्र तत्कृतवृत्तिलाभादुपकारकत्वसद्भावात्क्रियाणामुपसर्जनत्वं न निर्वर्त्यत्वेनावस्थानात्प्राधान्यम् ।

नन्वेवं सति 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्' इत्यत्रापि प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्वं प्राप्नोति । कस्य वैतदनिष्टम् । तन्वेवं सति हन्तिपिषिप्रयुक्तत्वापूर्वप्रयुक्तत्वविचारो विरुध्यते । कथं नाम विरुध्यते । यदाऽन्यदेव तत्प्रयुक्तत्वमन्यच्च तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थत्वे कार्यप्रयुक्तो हि धर्मः किमनन्तरकार्येण हन्तिना पिषिणा च प्रयुज्यतामुत व्यवहितेनापूर्वेणेति । योऽपि च तादर्थ्यविचारस्तत्र सोऽप्येवमेवोलूखलमुसलापरित्यागेनैव द्रष्टव्यः । किं यत्तयोर्हन्तिपिषिसाधनत्वं तदर्थमेतत्प्रोक्षणमुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थमिति ।

तिरोहितं च कर्मत्वं न गृह्णीयादपि क्रियाम् ।
आविर्भूतं तु कर्तृत्वमाख्यातस्थं ग्रहीष्यति ॥

कृदन्ताभिहितानि कारकाणि तिरोहितत्वान्न शक्नुयुरपि नामार्थत्वेन क्रियां ग्रहीतुम् । सुप्तिङन्तस्थानि त्वाविर्भूतत्वाच्छक्नुवन्ति । यत्तु पश्वेकत्वादिवदपेततादर्थ्यसंबन्धो न क्रत्वर्थत्वेन विरोत्स्यत इति । तत्रोच्यते ।

कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियार्थता ।
कारकश्रुतिगम्यत्वाद्बाधते द्रव्यशेषताम् ॥

कारकोपसर्जनीभूतस्य द्रव्यस्य प्रत्यासत्तिमात्रेण संख्यादयः शेषाः संभवेयुः । ते त्वत्यन्तप्रत्यासन्नप्रधानभूतेन कारकेणापहृत्य क्रियायै नीयन्ते । न त्वेवं धात्वर्थानां केनचिद्बलवत्तरेण प्रमाणेन क्रत्वर्थत्वमवगम्यते, येन कर्तृत्वशेषता बाध्येत । यत्तु कर्तृत्वस्य गुणात्मकत्वात्प्राधान्याभिधाने सति सुतरां गुणत्वं प्राप्नोतीति । तदसत् । कुतः ।

कर्तॄणां शास्त्रगम्येऽर्थे चेतनानामाधिक्रिया।
विधिश्च न भवेत्तेषां फलसंकल्पनादृते ॥

यद्यप्यनुष्ठातृमात्रात्मकं कर्तृत्वं तथाऽपि तद्बुद्धिपूर्वकारिणां फलसंकल्पनैमिश्रम्। तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मस्वधिकारो नाचेतनानाम्। विधियुक्ताश्चैताः सर्वाः क्रियाः। प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसंबन्धाधीनत्वात्। न च पुरुषार्थकर्तव्यतामन्तरेण विधिः संभवति। तेनावश्यमनुष्ठातत्वेनोच्यमानः पुरुषः किमपि ममैषा क्रिया साक्षात्पारम्पर्येण वोपकरिष्यतीत्यध्यवस्यति। साक्षादुपकारके च संभवति न पारम्पर्योपकारकल्पना लभ्यते। न च संस्कारानर्हः कर्ता। क्रतुफलाधारत्वेन सप्रयोजनत्वात्। कस्तस्योपकार इति चेत्। सर्वथा तावत्सामान्येनोपकारमात्रमवधारितम्। तावता च क्रत्वर्थत्वं व्यावर्तितम्। तद्विशेषावधारणं च यथेष्टं कल्पयिष्यते। न तदत्रोपयुज्यते। तस्मान्न क्रत्वर्थता। यद्यपि च प्राधान्यांशः कर्तृत्ववचनेनानभिहितस्तत्र चानन्तर्गतस्तथाऽपि तदन्यथानुपपत्त्यैव प्रत्यायितत्वात्संबध्यते। यथा स्वर्गकामादिशब्देन पुरुषविशेषवचनेनानुक्तमपि स्वर्गस्य साध्यत्वं कल्पयिष्यते। तथा स्वामित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषस्य फलालिप्सयैव कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपत्स्यते। तत्र यथैव देवतायाः कर्मणाऽभिप्रेयमाणायाः प्राधान्यं यागसाधनत्वप्रतिपत्त्यर्थमेव ज्ञायते न प्राधान्यस्वरूपपर्यवसायित्वेन, तथेह गुणत्वं प्राधान्यसिद्ध्यर्थमेव द्रष्टव्यम्।

गुणभावो हि कर्तॄणां न धात्वर्थान्प्रतीष्यते।
भावनायां तु शेषस्य धात्वर्थः किं न ते गुणः ॥

यस्यापि कर्ता प्रत्ययार्थस्तेनाप्यवश्यं प्रतीतिवशाद्भावनाऽभ्युपगन्तव्या। ततश्चैकप्रत्ययोपादानात्प्राधान्याच्च सैव कर्तारमङ्गी करोतीति न धात्वर्थाङ्गता भवतीति। स तु भावनायां व्यापृतस्तामन्यथा कर्तुमशक्नुवन्धात्वर्थमेवाङ्गी करोति। न चोभयात्मकत्वं विप्रतिषिद्धं, विषयान्यत्वादेव। यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्प्येत ततः सकृदुपादाने विप्रतिषिद्धमिव स्यात्। इह तु भावनां

प्रायेण प्राप्तस्य कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः, पुरुषधर्मोऽयमिति। किं प्राप्तम्। पुरुषधर्मः स्यात्। पुरुषस्यायमुपदिश्यते, न दर्शपूर्णमासयोः। कुतः। पुरुषप्रयत्नस्य श्रवणात्। वदेदिति। वदनमनुतिष्ठेदिति श्रुत्या गम्यते। तस्य पुरुषसंबन्धः श्रुत्यैव। कर्मसंबन्धः प्रकरणात्। श्रुतिश्च

प्रति गुणत्वं धात्वर्थेषु प्राधान्यमित्याविरोधः। स्वभावश्चोभयात्मकं वस्तु, यदि तथैव शब्द उपादत्ते किं तत्र विप्रतिषिद्धम्। अथवैकं शब्दादेकं सामर्थ्यादित्यविरोधः। सर्वथाऽस्ति तावत्कर्तुः प्राधान्यप्रसक्तिरिति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति। अयं चापरो विशेषः।

क्रियान्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते।
तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेद्धातुर्विशेषणम्॥

शब्दार्थवस्त्वर्थात्मनोभयप्रकारस्योपसर्जनत्वस्यायं विवेकः। पाचकं राजपुरुषं वाऽऽनयेत्यत्र पुरुषस्याऽऽनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतयोपसर्जनत्वं प्रतिपन्न इति शेषत्वं यावन्न गच्छेदपि। वदेदित्येवमादिषु तु कर्तुः कार्यान्तरसंबन्धानुपादान्न शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितमिति परिशेषाद्वस्त्वर्थोपसर्जनत्वमेव शेषत्वमवधार्यते। तस्मादस्त्यभिधानपक्षे धात्वर्थानां पुरुषार्थत्वे प्रमाणमिति। नन्वेवं सत्यनभिधीयमानोऽपि समानपदोपात्तभावनालक्षितः प्रकरणात्स एव प्रत्यासन्नतरः शक्नोति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षां निर्वर्तयितुमित्यभिधियमानपक्षतुल्यत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः।

स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते।
श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नान्तरीयकी॥

अभिधीयमानो ह्यगम्यमानविशेषया श्रुत्या तन्त्रेणोपात्तो यद्यत्कार्यमुपतिष्ठते तत्तत्सर्वं निराकाङ्क्षीकर्तुं समर्थ इति न क्वचिच्छास्त्रार्थत्वाद्धीयते। लक्ष्यमाणः पुनरोदित एव नैष शास्त्रेणोक्त इत्येवं तावत्प्रतयिते। न च तेनानुक्त आदर्तव्ये

प्रकरणाद्बलीयसी । इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे वदनमनुतिष्ठेदित्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो विध्यर्थो भवेत् । पुरुषस्योपदेशे पुनर्विव-

---

भवति । तद्यदि लक्षणाबीजं शास्त्रं तत्रोपसंहरिष्यत । ततः शास्त्रार्थत्वमध्यवसाय प्रमाणी करिष्यते । सर्वमेव शास्त्रं यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते तदा लक्षणार्थमात्मानं प्रापयति । श्रुत्यर्थ एव चेह भावनोपयुज्यते । न च युगपच्छ्रुतिलक्षणावृत्त्युपयोगित्वमवकल्पते । तस्माद्यथैव पूर्वो धावतीत्युक्ते संबन्धित्वादपरो गम्यमानोऽपि न कार्येण संबध्यते तथेहान्यपरेऽपि शब्दबलात्संबन्धी कर्ता गम्यत एव केवलमित्यवधारणान्नोपयोगित्वेन गृह्यते । या चासौ प्रतीतिः सा गुणत्वेनाप्युपयुक्तेति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारमात्मसिद्ध्यर्थमनन्यथासंभवमात्रेणोपसर्जनीकृतमेव गमयति न प्रधानभूतमिति निष्प्रमाणिकैव प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । न हि तं प्रधानभूतं भावना गमयितुं समर्था । तेन यदेव कर्ता प्रधानत्वं प्रतिपत्तुमारभते तदैव किमेतस्य प्रमाणमित्यन्विष्यमाणे शब्दो भावना चोभयमप्युदासीनम् । न च ततोऽन्यत्प्रमाणमस्ति । तस्मादर्थवानामिधानामाभिधानविचारः । किं प्राप्तम् । प्रायेण वाचोऽनृतवादिनीत्वाद्यत्पुरुषस्याऽऽत्मार्थे वदनेऽनृतं प्रसक्तं तस्यैष प्रतिषेधः पुरुषाणां प्रत्यवायपरिहारार्थो विधीयत इति । कुतः ।

वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः संप्रतीयते ।
विधिरप्यर्थवानेवं क्रत्वर्थेऽनर्थको भवेत् ॥

समानपदोपात्तेन हि कर्त्रा संबन्धः श्रौतत्वात्प्रकरणं बाधते । योऽपि विधिव्यापारः सोऽपि पुरुषार्थधर्मपक्षेऽत्यन्ताप्राप्तो विधीयमानोऽर्थवान् । क्रत्वर्थपक्षे तु प्रयोगवचनेनैवोपनतिमात्रधात्वर्थाविधानात्प्रात्यात्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तद्दर्शयति—इतरथा वदनं भवतीत्येतावत्यर्थे सकर्तृकं सविधिकं च पद वदनमनुतिष्ठेदित्येवंरूपमनर्थकं स्यात् । तस्माद्विधयस्तावत्पुरुषार्थाः । ततश्च

क्षितस्वार्थ एव शब्दः । तस्मात्पुरुषस्योपदेशः । यस्य चोपदेशस्तस्यायं प्रतिषेधः स चायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्ध, तेन संयोगेनायं नित्यानुवादः । नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलम् । नैषा तस्या मूलं भवितुमर्हति । यदीयं तन्मूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमासयोरिति स्मर्येत । उपनयनकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति ॥ १२ ॥ क० पूर्व० ॥

प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वात्पुरुषार्थत्वसिद्धिः । तत आत्मोपकाराय पुरुषो नानृतं वदेदिति शास्त्रार्थोऽवधार्यते । सूत्रमिदानीं योजयति । स चायमर्थः पुरुषस्य प्रागेव दर्शपूर्णमासाधिकारादुपनयनसमकालमेव स्मृतितः प्राप्तस्तेन पुरुषस्य संयोगात्क्रतुसंयुक्तवदनं नित्यानुवादः । कथं पुनः पुरुषार्थतायां क्रतुसंयुक्तग्रहणम् । उच्यते ।

सिद्धान्ते क्रतुसंयुक्तं समाम्नायेन वोच्यते ।
यद्वा प्रकरणप्राप्त्या संयुक्तं बाधगोचरः ॥

यदेतत्तत्क्रतुसंयुक्तमभिप्रेतं क्रतुसंयुक्तं वा समाम्नातं, प्रकरणाद्वा यत्क्रतुसंयुक्तं प्राप्तं तत्पुरुषार्थभूतत्वान्नित्यानुवादः स्यादिति । नन्वेषा श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलमिति ।

सर्वा तावत्स्मृतिर्नित्यं श्रुतिमूलप्रमाणिका ।
तेन स्मृत्यर्थवाचित्वान्नानुवादो भवेदसौ ॥

यदि तु स्मृतेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं भवेत्ततस्तद्वशेन श्रुतिर्नित्यानुवादो भवेदपि ।तस्यास्तु मूलभूता श्रुतिरवश्यं कल्पनीया । तत्किमन्यां कांचित्कल्पयित्वेयमनुवादी क्रियतामुतेयमेव मूलं भवत्वित्यस्यां प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानायां नान्यस्याः कल्पनायां प्रमाणमस्ति । द्वयं हि तथा निष्प्रमाणकमाश्रीयेत । श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाभ्युपगममात् । तस्मान्नित्यानुवादो नेति । यत्त्वत्रोत्तरं दर्श-

पौर्णमासयोरिति हि स्मर्येत । उपनयनकाल एव चास्योपदेष्टारो भवन्ति। अपि च पुरुषधर्म इत्युपदिशन्ति । तस्मान्नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति। नैवैतत्पौर्वापर्येण संबद्धं दृश्यते। तथा हि।

यदि प्रकरणं त्यक्त्वा पुरुषार्थेयमिष्यते।

ततः स्मृतिसमानार्था नेष्टा मूलं कथं श्रुतिः॥

यदि हि क्रत्वर्था सती श्रुतिर्मूलत्वेनाभ्युपगम्यते तत उभयोर्मूलमूलिनोरैकरूप्यस्वाभाव्यादस्याश्चातद्रूपत्वान्मूलत्वं न स्यात्। इयं तु यतः प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थधर्मत्वेन स्थापिता तेनोपनयनसमकालमेव प्राप्नुवती किमिति श्रुतिः स्मृतेर्मूलं न भविष्यति। किमिति वा दर्शपौर्णमासयोरिति स्मर्यते। का चोपनयनकालपुरुषार्थत्वोपदेशयोर्विरुद्धता । तेनायुक्तं मूलत्वानिराकरणमिति। नैष× दोषः। कथम्।

पूर्वपक्षास्त्रयो ह्यत्र भाष्यकारस्य संमताः।

पूर्वस्मिन्मूलमूलित्वं परयोस्त्वनुवादता॥

यद्यत्र केवलपुरुषधर्मत्वमेव पूर्वपक्षः स्यात्ततोऽयमसंबद्धो ग्रन्थो भवेत्। इह त्वेतद् ग्रन्थान्यथानुपपत्त्यैव त्रयः पक्षाः क्रमवन्तो हृदये वृत्तिकारस्य विपरिवर्तमाना गम्यन्ते। तत्र प्रथमं तावत्सूत्रनिरपेक्षः केवलपुरुषार्थत्वपक्षः। तस्मिंश्च नैव स्मृतिरुपन्यस्यते। यदि त्ववश्यमुपन्यासितव्या ततो मूलमूलिभावाभ्युपगमेनैव नेतव्या। तस्मिंस्तु विध्यनुवादविकल्परहिते परिगृहीते सूत्रपदागमितं पश्यन्ननुवादत्वसमर्थनार्थं क्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षं हृदि कृत्वा 'स चायमर्थ उपनयनकाल एव प्रतिषिद्धः' इति ब्रवीति। तत्र परस्तमेव केवलपुरुषार्थत्वपक्षमङ्गीकृत्य मूलत्वप्रतिपत्त्याऽनुवादत्वमाक्षिपति । सिद्धान्तवादी तु 'नैषा तस्या मूलम्' इति ब्रुवन्निमं पक्षं परिगृह्णाति। नैव केवलपुरुषार्थत्वं मयाऽङ्गीकृतं, किं तर्हि, 'प्रकरणविशेषाद्वा* तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत्' इत्यनेन

× भाष्यकाराभिप्रायाविज्ञानविलसितमाक्षेपं समाधातुमारभते—नैष दोष इत्यादिना।

* (अ० ३ पा० ४ अ० ५ सू० १५)

क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽभिक्रमणवद्विज्ञायते न सार्वत्रिकः। एवं श्रुतिः प्रकरणं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते। ततश्च स्मृतिराविशेषेण प्रवृत्ता न विशेषस्थया श्रुत्या मूलतो निराकाङ्क्षीकर्तुं शक्यत इत्यवश्यमात्मानुरूपश्रुत्यन्तरं मूलं कल्पयति। तस्मिंश्च कल्पिते तदर्थैकदेशान्तर्गतत्वाद्दर्शपौर्णमासयाजिस्थः प्रतिषेधोऽनुवादी भवति। यो ह्युपनयनादारभ्यानृतं वर्जयति वर्जयतितरामसौ दर्शपौर्णमासस्थः। तस्मादुपनयनमरणान्तरालवर्तित्वाद्दर्शपौर्णमासयोर्नित्यप्राप्त एव पुरुषस्यानृतवदनप्रतिषेधोऽनूद्यते न मूलत्वम्। 'अपि च पुरुषधर्मं इत्युपादिशन्ति' इत्येतदपि केवलपुरुषधर्मोपदेशित्वेन स्मृतेः पूर्वेणैव× योजयितव्यम्। अथवाऽनेनैव पक्षान्तरं* परिगृह्यते। नैवात्र क्रत्वर्थपुरुषार्थोपन्यासः क्रियते। किं तर्हि। दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनप्रतिषेधः श्रूयते। स किमप्राप्तविधिरुत प्राप्तानुवाद इति। किं प्राप्तं, स्मृतिकृतात्संयोगान्नित्यानुवाद इति। ननु चान्य एव स्मार्तः संयोगः पुरुषार्थोऽन्यश्चैष क्रत्वर्थ इति। सत्यमेवम्। तथाऽपि नित्यानुवादः। कुतः।

पुरुषं हि परित्यज्य नानृतं प्राप्यते क्रतौ।
पुरुषे तन्निषिद्धं चेन्निषिद्धं तत्क्रतावपि॥

यद्यपि पुरुषार्थात्प्रतिषेधात्क्रत्वर्थः प्रतिषेधो विषयान्तरं भवति तथाऽपि प्रसङ्गोपनतार्थत्वान्न विधित्वं प्रतिपद्यते। न हि पुरुषः स्वार्थं चानृतं वर्जयिष्यति क्रत्वर्थं च वक्ष्यतीति संभवति। तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधान्तरालपातित्वात्क्रतोरप्यस्त्येव प्रतिषेध इति नित्यानुवादता। न चतास्मिन्पक्षे मूलमूलिभावाशङ्का। स्मृतौ पुरुषधर्मत्वोपदेशात्। अथवाऽदित = एवाऽऽरभ्य दर्शपौर्णमासयोरिति हि

× क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्षेणैवेत्यर्थः। * पक्षान्तरामिति—शुद्धपुरुषधर्मक्रतुयुक्तपुरुषधर्मपक्षाभ्यां पक्षान्तरमित्यर्थः। = अथवादित एवेति—अयमाशयः। 'स चायमर्थः' इत्यनेन भाष्येण क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाशयत्वेनानुवादत्वेऽभिहिते तदाशयमविज्ञाय पुरुषधर्मत्वाशयेन 'नन्वेषा श्रुतिः' इत्यनेन कृतायाः शङ्कायाः क्रतुयुक्तपुषधर्मत्वाशयत्वेन 'नैषा तस्यामूलम्' इत्यनेन परिहारमभिधाय अपि चेत्यादिग्रन्थमपि क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वपक्ष एव 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः'॥ इति स्मृतौ शुद्धपुरुषधर्मत्वोपदेशादित्येवं परतया संयोज्य 'अपि च इत्यादिग्रन्थस्य क्रत्वर्थत्वानुवादरूपपक्षान्तरपरिग्रहार्थतया व्याख्यानपक्षेऽपि क्रत्वर्थत्वानुवादायोगाशङ्कापरिहारार्थत्वेन 'नैषा तस्याः' इत्यादित एव भाष्यं योजयतीति।

विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥ सि०

विधिर्वाऽयं दर्शपूर्णमासयोः, नानृतं वदेत् इति, नानुवादः कुतः । संयोगान्तरात् । नियमानुष्ठाने पुरुषस्य संबन्धः स्मर्यते पदार्थप्रतिषेधेनेह संयोगः पुरुषस्य । कथमन्यच्छ्रूयमाणमन्यस्यानुवादो भविष्यति । तस्माद् विधिः प्रतिषेधस्यायम् । आह । गृह्णीम

स्मर्येतेत्यादि समस्तमेवोत्तरम् । अतो मूलान्तरप्रभवस्मृत्यर्थानुवादमात्रमेव क्रतुप्रशंसार्थम् । अन्यार्थप्रसक्तैरप्येवमादिभिः क्रतुर्युज्यमानो बह्वङ्गत्वेन प्रशस्तः प्रति भातीत्यर्थवादता ॥ १२ ॥

केवलपुरुषार्थत्वपक्षे तावद्भाष्यकारः संयोगान्तरं वर्णयति । स्मृतौ हि 'सत्यं ब्रूयात्' इति । धर्माय सत्यनियमः श्रूयते । 'नानृतं वदेत्' इति त्वनृतप्रतिषेधः । भिन्नौ चैतावर्थौ । न चान्यच्छ्रूयमाणमन्यस्य श्रूयमाणस्यानुवादो भवति । तस्माद्विधिः । ननु द्व्य्येव पुरुषस्य वाक्यप्रवृत्तिः, सत्यवचनमनृतवदनं च । तत्र यदा सत्यं नियतं तदाऽर्थादेवानृतं प्रतिषिद्धं भवतीत्यनुवादत्वं प्राप्नोत्येव । नैतदेवम् । कुतः । संयोगान्तरादेव । स नामानुवादो भवति योऽत्यन्तसमानार्थत्वेनावधार्यते । अस्ति च विधिप्रतिषेधयोः फलभेदादर्थभेदः । कथम् ।

विधिः प्रवर्तमानो हि श्रेयःसिद्ध्यै प्रवर्तते ।
प्रतिषेधः पुनः पापान्निवर्तयति भेदतः ॥

'सत्यं ब्रूयात्' इत्यस्यां हि भावनायां प्रयोजनाकाङ्क्षा सर्वविधीनां पुरुषार्थफलत्वात्स्वर्गादिना निवर्त्यते । तेनैषोऽर्थः, सति वचनद्वयेन व्यवहारे सत्यवचनेन व्यहरन्नभ्युदयेन संबध्यत इति । तत्र सत्यं ब्रुवाणस्य स्वर्गो भवति । अनृतवादिनस्तु न गुणो न दोषः । तथा 'नानृतं वदेत्' इत्यनेनापि प्रतिषेधे नानृतवदनान्नरकप्राप्तिर्भवति । सत्यवदनात्तु न दोषो न गुणः । तस्मादर्थभेदादु-

भयोरप्यपुनरुक्ततया विधित्वम् । आह । भवेदेतत्संयोगान्तरम् । यदि स्मृतौ सत्यं ब्रूयादित्येतावन्मात्रमेवोच्येत । तस्यां तु सत्यवचनविधिवदनृतप्रतिषेधोऽपि भेदेन स्मर्यते । तस्मान्न संयोगान्तरमिति । उच्यते ।

प्रजापतिव्रतस्थत्वात्तत्रानीक्षणयुक्तितः + ।
पर्युदासेन सत्यस्य विधिरित्यवगम्यते ॥

अननृतं हि वदेदित्येवं हि तत्रापि नियम्यते । ततश्चास्त्येव संयोगान्तरम् । न हि दार्शपौर्णमासिके काश्चित्पर्युदासहेतुरस्ति । व्रतशब्दप्रयोगो विकल्पप्रसक्तिर्वा । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधेषु हि विकल्पो नार्थप्राप्तिपूर्वकेष्विति वक्ष्यति÷ । तस्माद्विधिरिति । यदा* त्वेवं प्रत्यवस्थीयते यथा प्रजापतिव्रतव्यतिरेकेणाप्येवमादयः प्रतिषेधाः स्मृतिषु सन्तीति तदेवं संयोगान्तरं× व्याख्यातव्यम् ।

स्मार्तः पुरुषमात्रस्य संयोगः स्वार्थसिद्धये ।
अयं तु क्रतुसंयुक्तपुरुषार्थः फलान्तरे ॥

नन्वेतेनैव हेतुना सामान्यप्राप्त्यपेक्षया विशेषस्यानुवादत्वं युक्तम् । नैतदस्ति । पूर्ववदेव फलभेदात् । यो हि स्मार्तोऽनृतप्रतिषेधस्तेनैतावदवगतम् ।

+ प्रजापतिव्रतस्थत्वादिति-यथैव 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादेः प्रजापतिव्रतान्तर्गतत्वादुपक्रमस्थव्रतशब्दानुरोधाद्वीक्षणाभावसंकल्पविधिपरत्वं तथैवात्रापि 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः' । इत्यस्यां स्मृतावुपसंहारेऽनुष्ठेयक्रियावाचिधर्मशब्दानुरोधेन 'नानृतं वदेत्' इत्यनेन निषेधायोगात्पर्युदासस्यैव विधिराश्रयणीय इति श्लोकतात्पर्यार्थः । ÷ (अ० १० पा० ८ अ० १) इत्यत्रेति शेषः । * एतावता यथाभाष्यं केवलपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरत्वं व्याख्यायाधुना यदि तावद् व्रतशब्दव्यतिरेकेण धर्मशब्दव्यतिरेकेणापि च 'न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव' इत्यादिस्मार्तनिषेधसद्भावेन शुद्धपुरुषार्थत्वपक्षे न संयोगान्तरमिति कश्चन प्रत्यवतिष्ठेत्तदा क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वपक्षे संयोगान्तरं व्याख्येयमित्येवमाभिप्रायेणाऽऽह-यदा त्वेवमित्यादिना । × संयोगान्तरमिति-संयुज्यते-विनियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या फलसंबन्धबोधकाविध्यन्तरं निषेधस्येत्यर्थः ।

एतद्विधिरिति । पुरुषधर्म इति तु गृह्णमिः । पुरुषप्रयत्नस्य श्रुतत्वात् । अत्र ब्रूमः । सर्वेष्वाख्यातेषु क्रियानुष्ठानं श्रूयते, न कारकं किंचित् । कथमेतद्गम्यते । प्रत्ययात् । यतः क्रियामनुष्ठेयां प्रतमिः । ननु कर्तारमपि प्रतियान्ति । सत्यं प्रतियान्ति न तु

आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेण नानृतं वदितव्यमिति । तत्र यदा दर्शपौर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा बाह्यातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । न हि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमेः क्रतवः प्रत्यवयन्ति । तथा हि ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥

क्रतवो हि स्वसंबन्धिनौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तदतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । न हि तेषु गुणबुद्धिरुत्पन्ना, येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपौर्णमासयोरनृतं वदन्, नरकं च प्राप्नुयात् । दर्शपूर्णमासफलं चाविकलमेवाऽऽप्नुयादिति च स्मृत्यर्थः । श्रौतः पुनः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म÷ इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते । वर्जितानृतवचनेकन पुरुषेण कृतौ दर्शपौर्णमासौ फलं साधयत इति । प्रकरणसामर्थ्याद्धि पुरुषगतमपूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतस्तदतिक्रमे दर्शपूर्णमासापूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यात् । न तु पुरुषस्यैव काश्चित्प्रत्यवायः । न हि तदानीं प्रत्यवायः कल्प्यमानः स्वतन्त्रपुरुषसंबन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते । तस्मादस्ति संयोगान्तरमिति विधिः । एवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षेऽपि क्रतुपुरुषप्रत्यवायविशेषात्संयोगान्तरं व्याख्येयम् । तेन नित्यानुवादस्तावन्न भवति । यस्तु क्रतुधर्मत्वतद्गतपुरुषधर्मत्वयोर्विशेषस्तमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ×। उभयथाऽपि विधिसि-

---

÷ पुरुषधर्म इति—क्रत्वेति शेषः । अत्र—श्रौतः निषेध इत्यर्थः । एषोऽर्थः—वक्ष्यमाण इत्यर्थः । × विशेषः—प्रयोजनविशेष इत्यर्थः ।

द्धेरिदानीं नोपयुज्यत इति नोच्यते । परस्त्वाह । गृह्णीम एताद्विधिरिति । पूर्वोक्तेनैव कारणेन पुरुषधर्म इति वदामः। उभाविदानीं पूर्वपक्षावासाते। यश्च पुरुषमात्रधर्म एव सत्यविधेः संयोगान्तरत्वेन यश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति। तत्राप्युनरम् ।

सर्वाख्यातेषु कर्तॄणामिष्टा नैवाभिधेयता ।
या तु तेभ्यः प्रतीतिः सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥

सर्वत्रैव तावच्छब्दादुच्चरितादनेकोऽर्थो गम्यते । न च तावता सर्व एवाभिधेयो भवति । तद्भावभावित्वान्यथानुपपत्त्यधीनत्वाद्वाचकशक्तिकल्पनायाः। स नामार्थोऽभिधीयते यत्र शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते । क्व चासावदृष्टा सती कल्प्यते यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगौ नावकल्पेते । यत्र त्वन्यविषयैव शक्त्याऽकाल्पितया तथाऽन्यत्रापि तौ सिध्यतस्तत्रानुपलब्ध्या शक्त्यभावः प्रतीयते । यथाऽऽकृतिशब्दानां व्यक्तौ सिंहादिशब्दानां च माणवकादौ । तदिह पचत्यादिशब्दोच्चारणादियन्तोऽर्था गम्यन्ते, भावनाधात्वर्थकर्तृतत्संख्यापुरुषोपग्रहकालविशेषाः+× । तेषां तु कः शब्दः कोऽर्थादिति विभागो न ज्ञायते । लक्षणं चैतावद्योऽर्थान्न गम्यते स शब्दार्थ इति । भावनायास्तावन्न शब्दव्यतिरिक्तं प्रत्यायकं पश्यामः । तत्र कालादीनां व्यभिचारित्वात् । संभवन्ति हि विनाऽपि भावनया कालसंख्यादयः । कर्तृधात्वर्थाभ्यामव्यभिचाराद्गम्यत इति चेन्न । कृदन्तवदप्राधान्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । यदि कर्त्रा धात्वर्थेन च भावना गम्येत ततः पाचकादिशब्देष्विव तिरोहितस्वरूपा गम्येत । प्राधान्यप्रत्ययात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम् । न च तया कालादयः प्रतिपाद्यन्ते । कालान्तरसंख्यान्तरधात्वर्थान्तरपुरुषोपग्रहान्तरेष्वपि दृष्टत्वात् । एवं कालसंख्यादीनां

+ पुरुषः—प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञकाख्याततत्त्वाच्योऽर्थः ।× उपग्रहः—क्रियाफलस्याऽऽत्मपरगामित्वविभागाख्यः । परस्मैपदात्मनेपदरूप इति यावत् ।

परस्परव्यभिचारादेवागमकत्वं वाच्यम् । यादृशश्च गुणभूतः कर्ताऽत्रावगम्यते न तादृशेन विना भावनोपपद्यत इत्यर्थापत्त्याऽनुमानेन वा शक्ता गमयितुम् । कारकान्तरेऽपि संबन्धेन व्यभिचाराद् शक्नोति चेत् । न अन्यसंबन्धमात्रात्मकव्यभिचारानभ्युपगमात् । द्विधा ह्येक संबन्ध्यनेकेन संबध्यते । कश्चित्संबन्ध्यन्तरं परित्यजन्, कश्चित्पूर्वापरित्यागेन । तत्र च परित्यज्यान्यत्रान्यत्र वर्तते स व्यभिचारादगमको भवति । यथोर्ध्वत्वं स्थाणुपुरुषयोः । न च तत्रान्यसंबन्धः कारणं व्यभिचारस्य । किं तर्हि । तेन विनाऽपि प्रवृत्तिः । यस्त्वन्यत्रापि वर्तमानः पूर्वावगतसंबन्ध्यपरित्यागेनैव वर्तते यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्त्वेषु । न तस्यानैकान्तिकत्वं, सर्वेषु प्रत्यायनशक्त्यविघातात् । भावना च कारकेषु वर्तमाना न विकल्परूपेण वर्तते । किं तर्हि । सर्वेषु युगपत् । न चेदृशं व्यभिचारित्वमुच्यते । अन्यत्रापि वृत्तो पूर्वापरित्यागात् । अतः सर्वकारकाण्यसंशयं गम्यन्ते । यत्रापि नामाकर्मकत्वात्संप्रदानापादानयोस्तु बाह्यतरत्वादप्रतीत्याः व्यभिचार आशङ्क्यते, तत्रापि तेषामेव न तु कर्तुः कदाचित् । न हि क्वचित्कर्तृरहिता काचित्क्रिया विद्यते । तन्मूलत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । तदव्यभिचारेण चेह सुतरां प्रयोजनम् । यावदितराणि व्यभिचरन्ति तावत्केवलकर्तृप्रत्यायनसामर्थ्यमस्याः स्फुटतरं व्यज्यते । समर्थनीय एव चैषोऽर्थः + संख्यासंबन्धे * कर्तुरसाधारणतासिद्ध्यर्थम् । आसितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणाच्चलनपतनादिषु चाऽऽधारानाश्रवणादकर्मकेषु कर्माभावात्, आसनस्थानवचनादिषु संप्रदानापादानाभावात्कर्तैव सर्वभावनास्वेकान्तसंनिहित इत्यसाधारणत्वेन तिङ्वाच्यया संख्यया संभन्त्स्यते । कर्तृविशिष्टा चेह संख्या गम्यते न कारकान्तरगतेति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तत्र यदि कश्चिद्वदेत्समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात्कर्त्रैव संख्यासंबन्धो न करणादिभिरपीति । स वक्तव्यो यथैव भवत इति । स चेद् ब्रूयान्मम कर्ता संख्या चैकेन शब्देनोपात्तौ परस्परं नियम्येते इति तेनानभिधे-

+ एषोऽर्थः—भावनायाः कारकान्तरव्यभिचाररूपोऽर्थः । * संख्यासंबन्ध इति वटनीये इति शेषः ।

येभ्यो बाह्मेभ्यो निवृत्ता संख्या कर्तर्येव वर्तिष्यत इति । तत्रैवं प्रत्यवस्थेयम् । अथ समाने कारकत्वे किं कारणं भवतः कर्तैवाभिधीयते न कारकान्तराणीति । तत्रावश्यं फलावगम्या शब्दशक्तिरेव शरणं प्रतिपत्तव्या यतस्तद्विषया बुद्धिरुत्पद्यते इति । सा चास्मत्पक्षेऽप्याविशिष्टा ।

यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामतः ।

तस्मादेतावती शक्तिस्तिङां कार्यात्प्रतीयते ॥

समाने भावनया कारकोपस्थाने कः शक्तिनियमे हेतुरिति चेत् । उक्तं यस्तव समाने कारकत्वे कर्त्रभिधाने शक्तिनियमहेतुरिति । न च शक्तय पर्यनुयुज्मन्ते यथाकार्यं व्यवस्थयाऽनुगन्तव्या इत्युक्तम् ÷ । अपि च । भवता कर्त्रभिधाने शक्तिं कल्पयित्वा भूयस्तद्गतसंख्याभिधाने शक्तिः कल्पयितव्या । नन्वेकप्रत्ययोपादानादेव तत्सिद्धेर्न कल्पनान्तरमाश्रयिष्यते । कुतः खल्वनेकशक्तिल्पनया विना नियमः सिध्यति । अवश्यं ह्येतदपि कल्पनीयं यत्समाने संख्याभाक्त्वेऽभिहितस्यैव संख्यामाह नानभिहितस्य । शक्त्या हि विनैतदेव विपरीतमप्युच्येत यतश्चानिधीयते कर्ता तत एवास्य न वक्तव्या संख्या वरमनभिहितानामेतावता संविभागः कृत इति । न चाभिहितत्वं केवलं व्यवस्थाकारणं भवति । तेनैव प्रत्ययेनाभिहितानामपि भावनाकालोपग्रहपुरुषविशेषाणां संख्या संबन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां संबध्येत । यदि त्वयोग्यत्वात्तदसंबन्धोऽभिधीयते तद्गम्यमानेषु कारकान्तरेष्वप्यविशिष्टम् । अथोच्येत, अस्ति तेषां संख्यासंबन्धयोग्यत्वं येन शब्दान्तराभिहितया संबध्यत इति तद्भावनादिष्वपि भावनादिशब्दातिभिहितेषु समानम् । अथेह तेषामसत्त्वभूतत्वादयोग्यत्वमिति । तदयुक्तम् । असत्त्वभावस्यैव पर्यनुयुक्तत्वात् । न हि संख्या

÷ (अ० २ पा० १ अ० १) इत्यत्र—शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः । तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥ इत्यादिनेत्यर्थः ।

दिसंबन्धायोग्यत्वादन्यदसत्त्वभूतत्वम् । तत्रैतदेवाभ्युपगन्तव्यम् । तादृशेन शब्देनाभिहिता संख्या भावनादयो वा न परस्परं संबन्धुं शक्नुवन्तीति । तच्च तुल्यम् । एतदभिहितायाः कारकान्तरसंबन्धायोग्यत्वात् । कथमयोग्यत्वमिति चेत् । शब्दशक्तिवशेन भावनादिष्विवेत्युक्तम् । ननु चाऽऽख्याताभिहितसंख्यायोग्यत्वं कर्मणो दृष्टमिति तस्य संबन्धः प्राप्नोति । यथा पच्यत ओदन इति । नैतदस्ति । कुतः ।

यथैव क्वाचिदुक्त्वाऽपि कर्मान्यत्र न वक्ष्यति ।
तथैवैतस्य संख्याऽपि शब्दशक्त्यैर्व्यवस्थिता ॥

यो हि मन्यते कर्मणः क्वचित्तिङभिहितसंख्यार्हत्वं दृष्टमतोऽन्यत्रापि तेन भवितव्यमिति, तस्य क्वचित्तिङन्ताभिधेयत्वदर्शनात्सर्वत्राभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ तत्कथंचिद्व्यवतिष्ठते ततः संख्याऽपि तथैव व्यवस्थास्यत इत्यचोद्यमेतत् । तत्रैतत्स्यात् । कर्तृविशिष्टा संख्याभिधीयमाना न शक्या कर्तारमनभिधाय वक्तुमिति । उच्यते ।

विशिष्टग्रहणं नेष्टमग्रहीतविशेषणम् ।
अभिधानाभिधाने तु न केन चिदिहाऽऽश्रिते ॥

अगृहीतविशेषणे तदनुरक्ता विशेष्यबुद्धिर्नोपजायत इति तद्ग्रहणमादर्तव्यम् । न त्वनभिहितविशेषणत्वेन किंचिद्दुष्यति । यदि नामानभिहितमपि विशेषणं केनचिदन्येन प्रत्याय्यमानं विशिष्टप्रत्ययोत्पादनाय पर्याप्तं भवति किं तत्राभिधानानुरोधेन । अस्ति चेह भावनयैव प्रत्यायितस्य कर्तुर्विशेषणत्वशक्तिरिति नाभिधानमपेक्षते । सर्वत्र विशिष्टप्रत्ययेषु चैतदवस्थितम् । न चेदन्येन शिष्टा इति । तत्र विशिष्टप्रत्यये जाते विशेषणविशेष्ययोः किं शब्देनोपात्तं किमन्येनेति परीक्षायां यत्र यत्र विशेष्यमन्यतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारो यत्र विशेषणमन्यतो लभ्यते तत्र विशेष्ये । सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेवार्थापत्त्यैकस्य द्वयोर्वाऽवयवयोर्विशेषणविशेष्ययोर्व्यापारः शब्दे कल्प्यते । सा

चान्यथानुपपत्तिरूपत्वादनन्यलभ्ये विषये भवति । तदिह विशेषणभूतं विशेष्य भूतं वैकत्वं तावन्नान्यतो लभ्यते येनानभिधेयं कल्प्येत । यदि हि कर्ता तत्प्रतिपादयितुं शक्नुयात्तत आकृतिन्यायेन स एवाभिधेयः । इतरत्तु व्यक्तिवद्गम्यमानमित्याश्रीयते । तस्य तु व्यभिचारेणाशक्तत्वादेकत्वमप्यभिधेयमेवाऽऽश्रयणीयम् । ततश्च तत्र संचरितायामभिधानशक्तौ गम्यमानलक्षणापन्नः कर्ता सत्यपि विशेषणत्वे नाभिधेयः संपद्यते । यदा त्वेकत्वमेव विशेषणं तदाऽप्यवश्यं तदेव प्रथमं तावदभिधातव्यम् । तच्चेदभिहितं क्षीणशक्तिः शब्दः कर्तारमन्यतः सिध्यन्तमपेक्षते । सिध्यति चासौ भावनात इति नाभिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति । यत्त्वन्यानपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः प्रतीतैरप्रतीतैर्वा काश्चिदुपकारोऽनुपकारो वा भवति । सर्वथा तावद्यः प्रार्थितः कर्ता स प्रतीतः । यदि त्वन्यदपि प्रतीयते किं नो बाध्यते । तेन ह्यप्रतीतेन वयं बाध्येमहि, नाभ्यधिकप्रत्ययेन । प्रतीतान्यपि तु कारणादीनि शब्दशक्तिवशात्कर्त्रभिलाषिण्या संख्यया न ग्रहीष्यन्ते । न हि तथा यद्यत्प्रतीतं तत्तद् ग्रहीतव्यम् । सर्वत्र हि प्रतीत्यपेक्षायोग्यत्वादि ग्रहणे कारणं भवति । तदत्रोभयासिद्धेन संख्यायाः कर्तृगामित्वेन कारकान्तराण्यनपेक्षितत्वादयोग्यत्वाच्च संनिहितान्यपि न संबन्धित्वं प्रतिपद्यन्ते । न च तेषामपि तिङभिहितसंख्याभिलाषो विद्यते । सर्वत्र सुबभिहितसंख्यापरिच्छेद्यत्वात् । न चैषा संख्या सामान्यरूपेण प्रतीता सती संबध्यन्तरमपेक्षते । कथितो+ हि पदवाक्ययोर्विशेषः पौर्वापर्यनियमात् । यद्यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव काऽपि भावना कर्ता च कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्यते ततश्च पूर्वतरप्रतीते कर्तरि संख्या केवलैवाभिधीयमाना विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा प्रतिपत्स्यते ।

+ कथितो हीति—दृष्टा यथा हि साकाङ्क्षाः पदार्थाः केवलाः क्वचित् । स्वातन्त्र्येण गृहीताश्च विशिष्टार्थावबोधकाः । प्रकृतिप्रत्ययौ नैवं कदाचिदपि लक्षितौ । प्रकृत्यर्थानुरक्तो हि प्रत्ययार्थः सदेष्यते ॥ (अ० १ पा० १ अ० ७ सू० २५) अत्यत्रश्लोकवार्तिकस्थाभ्यां ३५६—३५७ श्लोकाभ्यामिति शेषपूरणम् ।

यदा भावनया कर्ता प्रथमं प्रतिपद्यते ।
न संख्यासंगतेश्चास्ति तदतिक्रमकारणम् ॥

सत्यपि कारकसंबन्धाविशेषे भावना पूर्वं तावत्कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च । तदधीनत्वादितरकारकसमवधानस्य । कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चासौ तमेव विशेषतः पर्युपस्थापयति । कारकान्तराणि तु धात्वर्थसंबन्धित्वात्सर्वजघन्येतिकर्तव्यतात्मकव्यापारनिबन्धनत्वाद्वा बहिरङ्गतराणि भवन्ति । न च किंचित्कारणमस्ति येन प्राथम्यप्राधान्योपस्थितकर्त्रतिक्रमेण कारकान्तराणि संख्या गच्छेत् । अपि च । यस्य कारकस्यावान्तरव्यापारं धातुः प्राधान्येनाऽऽह स कर्तेति । व्याकरणेऽपि कारकान्तराणि कर्तारमवाऽऽविर्भूतरूपं ज्ञापयन्ति । तेन स एव संख्यया संबध्यते । अभिहितवच्च विशेषरूपेण प्रतीयते । कारकान्तरेषु तादृगर्थाभावादनादरेण सदपि गम्यमानत्वमसदिव प्रतिभाति । परमार्थनिरीक्षणवेलायां त्वविनाभावात्तान्यपि भावनया तुल्यवदुवस्थाप्यन्त इति नात्यन्तमनादृतानि । नन्वेवं + सति 'ओदनः पच्यतां त्वया' इत्यादिषु कर्मसंख्याभिधानं न प्राप्नोति । कुतः ।

प्राधान्येनात्र नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया ।
मा भूत्तस्यैव कर्तृत्वमभिधेयं न भावना ॥

नात्रौदनव्यापारो धातुना प्राधान्येनोपादीयते यतः कर्मणो विशेषप्रतीतस्य संख्योच्येत । मा भूत्तस्यैव कर्तृलक्षणापन्नत्वात्कर्मत्वमुत्सृज्य कर्तृत्वम् । अकर्तृत्वादेव च न तद्व्यापारो भावना । तेन तथाऽपि न विशेषरूपेण कर्मणः पर्युपस्थापनम् । अवश्यं च पुरुषव्यापार एव प्राधान्येन वक्तव्यः । अन्यथा हि परव्यापारेऽस्य नियोग एव न भवेत् । आख्यातपदेन चाकल्पितं कर्तृत्वं पदान्तरोपात्तस्यापि नाऽऽविर्भवेत् । ततश्च त्वयेत्यपि तृतीया न स्यात् । तद्व्यापारेण वाऽनभिभूतव्यापारं कर्म तेनानाप्यमानत्वात्कर्मत्वं हित्वाऽऽविर्भूतव्यापारतया

+ एवं सति—पूर्वतरप्रतीतिप्राधान्याभ्यां कर्तुस्तिङुपात्तसंख्यान्वयेऽङ्गीक्रियमाण इत्यर्थः ।

कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येतेति स्वसंबन्धत्यागेन कर्तृसंख्ययैव संबध्येत । तेन पचति शब्दवदेव पच्यत इत्येवमाद्यभिहिताऽपि संख्याऽनभिभूतत्वात्कर्तुरेव प्राप्नोति न कर्मण इति । उच्यते ।

यस्यापि कारकं वाच्यं तस्याप्येतत्प्रसज्यते ।
न चोभयाश्रयं दोषमेकश्चोद्यो विचारयन् × ॥

सर्वथा ।

यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नाभिधीयते ।
कर्म षा तादृशस्यैव यत्र संख्याऽभिधीयते ॥

यद्यपि मम कर्मोत्पन्नलकारेष्वपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति तत्रापि तर्हि तत्र कर्त्रभिधानेन भवितव्यम् । अथ तत्र एव कथंचित्कर्तुरनभिधानं तद्वन्ममापि तत्संख्यानभिधानमित्त्रदोषः । तदेतवदवश्यमावाभ्यामेवं परिहर्तव्यम् । सर्वत्रैव तावदीप्सिततत्त्वाद्वस्तुलक्षणं कारकान्तरेभ्यः कर्मणः प्राधान्यं भाव्यांशेन च तद्व्यापारस्य भावनान्तर्गतत्वम् । तत्र यदा तत्प्राधान्यमाख्यातेनैव दर्शयामीति विवक्ष्यते तदा सत्यपि कर्तुः शब्दार्थरूपेण लिङ्धातुभ्यामभिधीयमानप्रधानभूत-सामान्यविशेषरूपव्यापारत्वे तावता च कर्तृत्वलाभेऽपरस्य वस्तुलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्कर्मणि तत्संख्यायां वा लकारोत्पत्तिः । यदा तु खलु तद्विद्यमानमप्यविवक्षितत्वाद्धातुविशेषवशेन वा नैष तदस्तीत्यवगम्यते शब्दार्थ-रूपप्राधान्यमात्रे विवक्षा भवति, तदा सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्तिमङ्गीकृत्य कर्तरि तत्संख्यायां वा लकार उत्पद्यते । करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादेयत्वम् । केचित्पुनराहुः । यदैवंविधं शब्दसामर्थ्यमवगम्यते यथाऽयं कर्तुरेव संख्यां शक्नोति वक्तुमयं कर्मण एवेति पदाऽन्तरेणापि भावनोपस्थापनं नैव संख्याऽनन्यविषयत्वेनाभिहित-

× विचारयन्निति—अनेन च द्वयाश्रितमपि दोषमेको भ्रामयितुं पर्यनुयुज्येत । मीमांसकस्तु पुनर्विचारकुशलत्वाद् भ्रामयितुमशक्य इति सूचितं विज्ञेयम् ।

त्वात्कर्तारमुपादास्यते । तद्यथा शोणशब्दोऽन्येनानुपात्तेऽप्यश्वे तद्गतं गुणं वदन्नात्मनैवाश्वत्वमपि गमयति । तथा च सत्यनेनैव न्यायेन सर्वे गवादयोऽप्यनाभिधेयाः प्राप्नुवान्ति । कथम् ।

काश्चित्तद्गत एवेह लिङ्गसंख्यादिरुच्यताम् ।
स एवाभिहितः पश्चाद्गवादीञ्ज्ञापयिष्यति ॥

एतावती चेच्छब्दशक्तिः कल्पिता तद्गतमेवैषा गुणं ब्रवीति । किं ततः परं शक्त्यन्तरकल्पनया पूर्ययैव व्यवहारोपपत्तेः । अयं त्वेवमादिष्वेकशब्दोपात्तत्वेन संवन्धानियमो न शब्दशक्तिवशेन । ततः कर्तृसंख्यादिष्वपि तदेवाभ्युपगन्तव्यमित्यनाभिधेयत्वहानिः* । तत्रापरे मन्यन्ते ।

शोणेऽपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा तद्गतेऽभिधा ।
दृष्टा हि न क्वचिद्बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥

कथं ह्यश्वत्वेऽनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो जायेत । रक्तत्वविशिष्टो ह्यसौ गुणो गमयिष्यतीति÷ चेन्न । गवादिषु व्यभिचारात् । ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । न च रक्तत्वमश्वत्वाव्यभिचारि । द्रव्यमात्रं त्वैकान्तिकत्वाद्गमयेन्न तद्विशेषम् । तस्मादुभयोरप्यश्वत्वरक्तत्वयोरन्योन्यव्यभिचारित्वेनागमकत्वाद्वस्त्वन्तरोपस्थापितान्यतरग्रहणासंभवाच्च शोणशब्दाभिधेयकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न हि तत्र वस्त्वन्तरसाधारण्येनाश्वत्वमैकान्तिकं केनाचिद्गमितम् । कर्तुः पुनरैकान्तिकं भावनयोपादानं विशेषरूपेण चेत्युक्तम् । अथवाऽस्तु शोणशब्देनाश्वत्वैकार्थसमवायिगुणमात्राभिधानम = । कथमनवगतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति चेत् । उच्यते ।

अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते ।
गुणजात्यन्तरं त्वेतद्दैवात्तत्संगतिं गतम् ॥

---

* तदेवेति—यदेव गवादिशब्दे सुपा केवलसंख्याभिधानमभ्युपगतं तदेवेत्यर्थः ।
÷ गमयिष्यतीति—गुणिनमश्वमिति शेषः । = अभिधानमिति—तथाऽपि संख्यायाः कर्त्रैकान्तिकत्वाभावेन न शोणदृष्टान्तेन कर्तृगमकता युक्तेति शेषपूरणं ज्ञेयम् ।

यदि हि रक्तत्वमात्रमयं ब्रूयात्ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेच्छक्त्यन्तरं वा, येन तदेकार्थसमवाय्येव रक्तत्वं वदेत् । एष तु यथैव सत्तागुणत्वयोरवाचकस्तथा रक्तत्वमतिक्रम्य शोणत्वं नाम रक्तावान्तरजातिं वदति । सा चाश्वेष्वेव विद्यते न गवादिष्वित्यश्वत्वं प्रतीयते । न रक्तत्वादिवत्संशयो भवति । कीदृशं पुनस्तद्गवादिरक्तत्वातिरेकेण शोणत्वं यदश्वेषु समवेतमन्यत्र चासमवेतामिति। उच्यते ।

सर्वपुंसां स्वसंवेद्यं प्रतिजाति गुणान्तरम् ।
क्वचित्तस्य विशेषेण क्वचित्सामान्यतोऽभिधा ।

सर्वजातिषु तावत्स्वव्यक्तिमात्रानुसारिणः कृष्णशुक्लरक्तत्वादयो विलक्षणाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तत्र क्वचित्सतो विशेषस्य वाचकः शब्दो नास्तीति प्रमाणान्तरगम्यावैशेषमङ्गीकृत्य सामान्यमात्रेणाभिधेयत्वम् । क्वचित्पुनः शोणादिविशेषशब्दसद्भावाद्विशेषरूपेणाभिधेयत्वम् । तथा क्वचिदपभ्रंशेन कश्चिद्विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते । यथा रौहिणिका गौरिति । न कदाचिदश्वायां शाट्यां वा रक्तगुणायामेवमभिधानं भवति । तस्माज्जात्यन्तराण्येव शोणत्वकर्कत्वगौरत्वादन्यिश्वमनुष्यादिसंबन्धीन्यभिधीयमानानि* × तेष्वपि प्रत्ययमादधाति यथा गोत्वं सास्नादिमत्स्विति न वाच्यत्वमाशङ्क्यम् । एतेनैव कुमारकरभकलभाकिशोरवत्सबर्करादयो ÷ विशिष्टजातिसंबद्धवयोविशेषवचनत्वेन मनुष्योष्ट्रहस्त्यश्वादीनां ग्रहणे सत्यप्यवाचका इति व्याख्यातम् तथा हि ।

---

* अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वम् । × मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिर्गौरत्वम् । मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी बाल्यावान्तरजातिः कुमारत्वम् । उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी च सा करभत्वम् । हस्तित्वैकार्थसमवायिनी च सा कलभत्वम् । अश्वत्वैकार्थसमवायिनी च किशोरत्वम् । गोत्वैकार्थसमवायिनी च वत्सत्वम् । महिषत्वैकार्थसमवायिनी च बाल्यावान्तरजातिर्बर्करत्वम् ।

बालत्वादौ समानेऽपि तद्गतैश्चेष्टितादिभिः ।
वयोभेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजाति व्यवस्थिताः ॥

अथ यदुक्तं गवादिष्वपि तद्गतसंख्यादिमात्राभिधानादेव जातिविशेषसिद्धेरनभिधेयत्वं प्रसज्यत इति । तत्र ब्रूमः ।

न शोणत्वादिवत्संख्या जातिभेदेऽपि भिद्यते ।
उभयोराभिधेयत्वं नात्र शब्देन तावता ॥

यदि हि शोणत्वादिवद्गवाश्वगतानामेकत्वादीनामपि प्रत्यक्षेण विशेषो लक्ष्येत तत एवं कल्प्येत । यदि च यथा शोणप्रातिपदिकमविभक्तावयवं गुणाश्वत्वयोर्वाचकमापद्यमानमनेकशक्तिकल्पनाभयादन्यतरवाचित्वेनाध्यवसीयमानमश्वत्वस्य व्यभिचारित्वेनागमकत्वादव्यभिचारिगुणवचनत्वेनावधारितमेवं गोत्वसंख्ययोरपि समानशब्दाभिधानभाजोरन्यतरस्याव्यभिचारितया वाचकत्वमवधार्येत । न तु तदस्ति । संख्यायास्तावत्सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वान्न कश्चिद्भेदो दृश्यते । न च तावानेव शब्द उभयोर्वाचकत्वेन संभाव्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभिधानाद्विभक्त्या च संख्याभिधानात् । न चानेकशब्दस्यानेकार्थकल्पनादोषः । यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य शक्त्यनेकत्वं न कल्प्येत ततोऽन्यतरस्यानर्थकत्वमेव भवेत् । न च संख्यासंख्येययोरव्यभिचारित्वं, येनान्यतरदुच्यमानमितरस्य गमकं स्यात् । तथा हि ।

परिच्छेदो गवादीनां न कयाचिन्न संख्यया ।
न क्वचिच्च न संख्येये संख्या सैव प्रवर्तते ॥

ननु च लिङ्ग प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रतिजाति विलक्षणमव्यभिचारीरूपेण प्रवर्तमानं शोणत्वादितुल्यं स्यात् । नैतदेवम् ।

अचेतनेषु यत्तावद्गम्यते न विलक्षणम् ।
तेन वृक्षादिजातीनां वाच्यत्वं न निषेधति ॥

शब्दात्। कुतस्तर्हि। अर्थात्। यदा क्रियाऽनुष्ठातव्या विधीयते। तदाऽर्थात्कारकव्यापारो गम्यते। यश्चार्थाद्गम्यते। न स श्रौतः। यश्च न श्रौतो न स वाक्याद्गम्यते। कथमसौ प्रकरणं बाधिष्यते।

तथा यत्रापि टाबादिसंबन्धात्स्त्री प्रतीयते।
तत्रापि प्राक् ततो जातेर्वाच्यत्वमवधार्यते॥

यद्यपि टाबादयः स्त्रीलिङ्गस्य द्योतकत्वान्न भेदेन वाचका भवन्ति। पूर्वस्यैव च शक्त्यन्तरमाविर्भावयन्ति तथाऽपि प्राक् टाबादिभ्यो यच्छब्दरूपं तस्याप्रतीतावस्थे लिङ्गे जातिं प्रति शक्तिः कल्पिता न पश्चादपनेतुं शक्या। तथा यत्र विभक्तिसंबन्धात् पुंस्त्वं नपुंसकत्वं चाभिव्यज्यते तत्राप्येवमेव जात्यभिधानं योज्यम्। यत्र तु प्रागेव विभक्तेस्तन्निवृत्तौ वा सत्यां शुद्धादेव प्रातिपदिकादन्यतरालिङ्गप्रत्ययो भवति यथा हस्ती ना देवदत्तः श्रीः सरित् तोयं वारीति, तत्र तथात्वाभ्युपगमेऽपि न किंचिद्विरुद्धम्। अथवा विनाऽपि शब्दविभागेनार्थप्रतीतावुत्पाद्यमानायां सर्वस्वसंवेद्येन विभागेन प्रथमतरं जातिं प्रतिपद्यते। किंच।

व्यक्तिधर्मश्च पुंस्त्वादिः प्राक्तो न प्रतीयते।
न च जातावबुद्धायां व्यक्तिः कैश्चित्प्रतीयते॥

तेन कामं लिङ्गमेव जातिगम्यं भवेन्न जातिर्लिङ्गगम्या। नित्यं चोपसर्जनीभूतमेवैतद्गम्यमानं नार्हति प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातिरभिधेयत्वं वारयितुम्। न च गोपश्वादिशब्देष्वन्यतरलिङ्गाभिव्यक्तिर्जातिवदस्ति। तस्माज्जातिस्तावदभिधेया। सा यत्र लिङ्गं न व्याभिचारिष्यात तत्र गमिष्यत्यपि। यत्रापि व्यभिचारे सत्यन्यतः प्रतीयेत तत्र तदेव नमकं तदनुगृहीता वा जातिः प्रातिपदिकं वेति यथेष्टं कल्प्यते। तस्मान्न शोणादितुल्यता। पचत्यादिशब्देष्वपि यदि संख्या सर्वकारकान्तरव्यावृत्तरूपा कर्तृमात्रानुसारिणी शोणत्ववदुपलभ्येत

आह प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यते । कर्तरि शप्, कर्मणि यगिति प्रत्ययार्थं

ततस्तया नाम कर्ता गम्यतां, तावताऽप्यनभिधेयो भवत्येव । यदा तु पूर्वोक्तेन न्यायेन संख्याभेदो न लभ्यते, प्रतिवस्तु चानन्तान्येकत्वादिजात्यन्तराणि न शक्यन्ते कल्पयितुं तदा भावनाधात्वर्थाभ्यामेवोपादानमादर्तव्यम् । किंच ।

शोणादीनां न चान्येन जातिबुद्धौ निधीयते ।
क्लेशस्तेनाऽऽश्रितस्तत्र न त्वत्राप्येवमिष्यते ॥

यदि शोणस्यापि कश्चिदन्योऽश्वमुपनयेन्नैवासौ स्वयं क्लिश्येत् । संख्यायाश्च भावनाधात्वर्थावुपनेताराविति न स्वयमायस्यति । भावनोपस्थाने चोक्तो विशेषः । तस्मादनभिधेयस्यैव कर्तुर्विशेष्यत्वविशेषणत्वोपपत्तेरप्रमाणमभिधानशक्तिकल्पनमित्यवगच्छामः । एवं न्यायेनावधारिते कश्चिदागमाविरोधं दर्शयन्नाह–**प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इत्याचार्योपदेशात्कर्ता शब्दार्थः कर्म चेत्यवगम्यत इति ।**

लः कर्मणीति+ सूत्रेण चशब्दात्कर्तरीति च ।
आदेशस्थानिवत्त्वाच्च लिङर्थौ कर्तृकर्मणी ॥

ननु सूत्रार्थेनैवाऽऽगमाविरोधे दर्शिते प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थमित्येतदसंबद्धम् । कथमसंबद्धम् । यदा पूर्वेण न्यायेन कर्तुः प्राधान्यमपि पूर्वपक्षवादिना दर्शयितव्यं । तदेतदभिधानं चोभयमपि स्मृतिसिद्धं दर्शयति । यस्मात्प्रकृतिप्रत्ययौ सह ब्रूतः प्रत्ययार्थश्च कर्ता कर्म च स्मर्यते, तस्मात्क्रियाविशिष्टयोस्तयोरभिधानादस्त्येव श्रुतिप्रकरणविरोध इति । तत्र 'लः कर्मणि च' इत्यत्र तावदेकान्तेनाभिधेयत्वेन कर्तृकर्मणोरुपादानम् । 'कर्तरि÷ शप्' इत्यत्र पुनरेकमभिधेयत्वदर्शनम् । अन्यत्तु कर्तरीति परसप्तमी । न च शब्दसंनिवेशे कर्ता परत्रावस्थितः संभवत्यतः 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु*' इति शब्दे कार्यं

+ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । पा० सू० (३–४–६९) । ÷ पा० सू० (३–१–६८) । * (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८)

विज्ञायते । तत्रैषोऽर्थः -कर्तृत्वाचिनि सार्वधातुके प्रत्यये परत्रावस्थित इति । सर्वथा तावत्प्रत्ययार्थः कर्तेत्युक्तमाचार्यैः । तस्मादयुक्तमनभिधेयत्वानुमानमिति । तदुच्यते ।

वाच्यवाचकसंबन्धो नाऽऽचार्यैरुपदिश्यते ।
अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते ॥

तत्र नामाऽऽगमविरोधो युक्त उद्भावयितुं यत्र न्यायागमौ समानविषयौ भवतः । इह तु न्यायस्यान्य एव विषयः किं वाच्यं किं गम्यमानामिति । अन्य एव व्याकरणस्मृतेरेकार्थप्रयुक्तानां कः साधुः कोऽपभ्रंश इति । न चान्यविषयेणान्यविषयस्य दुर्बलस्यापि बाधो युक्तः । किमुत वाच्यगम्यमानविषयेत्वेन प्रत्यक्षमेव सर्वस्वसंवेद्यस्य । तेन यद्यपि कर्ता शब्दार्थ इत्येवमाचार्या वदेयुस्तथाऽपि स्वाविषयादन्यत्र वदन्तो नाऽऽदर्तव्या भवेयुः । ये तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्यक्षमेव सूत्रमुदाहृतम् । सत्यं न तु शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि । एकदेशालोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनं शक्यम् । कुतः ।

सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरैः सह ।
एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रतन्वते ॥

यदि शास्त्रैकदेशालोचनेन तद्विरुद्धत्वमभ्युपगच्छता शास्त्रविरोध उद्भाव्यते ततः 'सुरा न पातव्या' इत्यस्याप्येकदेशेन पानं हि विहितमकुर्वन् शास्त्रविरुद्धं कुर्यात् । तथा भिन्नमाक्येषु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिमात्रापेक्षया× दीक्षितोऽप्यजुह्वन् प्रत्यवेयात् । व्याकरणेऽपि 'मिदेर्गुणः।'+ इत्येतावन्मात्रे = दृश्यमाने भिन्न इत्यत्र गुणाकरणं शास्त्रविरुद्धं स्यात् । तस्मान्नैकदेशेन विरोध उद्भावनीयः । आह च-

× मात्रापेक्षयेति-'दीक्षितो न जुहोति न पचति' इत्याद्यपवादैरेकवाक्यत्वहृत्त्वेऽपीत्यर्थः + पा० सू० (७-३-८२) । = एतन्मात्र इति-पा० सू० (१-१-५) 'क्ङिति च' इति सूत्रान्तरैकवाक्यत्वापर्यालोचन इत्यर्थः ।

कर्तारं कर्म च समामनन्त्याचार्याः । तस्माच्छब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाऽऽचार्यवचनात्सूत्रकारवचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती कारकाणि प्रत्याययतीत्यवगतमेतत् । अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः

अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते ।
अन्यश्च परिपूर्णेन समस्ताङ्गोपसंहृतौ ॥

विशेषेण तु व्याकरणे । तत्र ह्येकैकस्मिन्पदे प्रायेणाष्टाध्यायी व्याप्रियते। तेन ' लः कर्मणि च ' इत्यस्यैकदेशान्तरपरिपूर्णस्य योऽर्थस्तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः । इह × चैतावता प्रत्ययविधिः परिपूर्यते । प्रत्ययः* । परश्च = । आद्युदात्तश्च + । अनुदात्तौ ** सुप्पितौ । धातोःxx । तत्रोपपदं ++ सप्तमीस्थम् । कृदतिङ् = । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ** । वर्तमाने× लट् । कर्तरि+ कृत् । लः* कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । लस्य () तिबादयः । अनुदात्तङित [] आत्मनेपदम् । शेषात्कर्तरि ... परस्मैपदम् । युष्मदस्मदुपपदादिषु मध्यमादयः । तिङस्त्रीणि () त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः [] । बहुषु × बहुवचनम् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने = इति । पराणि च संज्ञापरिभाषादिरूपेण लोपागमवर्णविकारादिशास्त्राणि सर्वाण्येकं वाक्यम् । एकवाक्यता च सति विशेषणविशेष्यभावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानां,

---

× कियद्भिरेकदेशान्तरैः ' लः कर्मणि ' इति प्रत्ययविधिः परिपूर्णो भवतीति विशेषापेक्षायामाह—इह चेत्यादिना ।* पा० सू० (३—१—१) । = (३—१—२) । + (३—१—३) । ** (३—१—४) । × ३—१—९१) । ++ (३—१—९२) । =(३—१—९३) । ** (३—१—९४) । xx (३—२—१२३) । + (३—४—३७) * (३—४—६९) । () (३—४—७७) । [] (१—३—१२) । ...(१—३—७७) । () (१·४—१०१) । [] (१—४—१०२) । ×(१—४—२१) । = (१—४—२२ ।

कर्म वेत्याचार्या आहुः। ननु कर्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयते। नासौ कर्तरि कर्मणि वा श्रूयते किं त्वेकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति तत्रापरं वचनम्। तत्रैवमभिसंबन्धः

वैयाधिकरण्येन वा। क्रियाकारकरूपः शेषशेषिरूपश्च तादिहानौपयिकत्वादवयवान्तराण्युपेक्ष्य लादेशाः कर्तरि कर्मणि च भवन्ति। **एकस्मिन्नेकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमि**त्येतेषां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यवैयाधिकरण्यप्रवृत्तिश्च चिन्त्यते। तत्र तावद्बहुद्व्येकशब्दाः संख्यावचनास्तामनभिधाय संख्येये वृत्त्यसंभवादित्याकृत्यधिकरणे* स्थापितम्। पातञ्जलेऽपि च केषु बहुष्विति प्रश्नपूर्वकमुपक्रम्य तत्र दोषानभिधाय संख्यावचनत्वमेवावधारितम्। बहुत्वे द्वित्वैकत्वयोरिति विवरणात्। कथमन्तरेण भावप्रत्ययं भावप्रधानो भवति निर्देश इति पृष्टे भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वप्राधान्येन विवक्ष्यत इति व्याकृतम्। तथा हि।

पूर्वमेव गुणः कश्चित्स्वातन्त्र्येण विधीयते।
कश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृष्य चापरः॥

यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितस्तत्रानुत्पाद्यैव भावप्रत्ययं विना च सामानाधिकरण्यं संबद्धो भवति पटस्य शुक्ल इति। यत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निष्कर्षो विवक्ष्यते तत्र सामानाधिकरण्यं भवति शुक्लः पट इति। यत्र पुनरुपसर्जनत्वेन विवक्षित्वा पश्चान्निष्कर्षविवक्षा भवति तत्र यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने 'त्वतलौ+' इति भावप्रत्ययोत्पत्तिः। स्वप्राधान्यविवक्षायां त्वसावनङ्गत्वाद् गुण एव न भवति न तद्द्वारेण द्रव्ये शब्दनिवेशः तेन नासौ तदा तस्य द्रव्यस्य शब्दप्रयोगं भावयतीति भावप्रत्य-

---

*(अ० १ पा० ३ अ० ९)। +पा० सू० (५-१-११९)।

क्रियते–एकस्मिन् कर्तरि, द्वयोः कर्त्रोर्बहुषु कर्तृष्विति । एवं कर्मण्येकत्वादिसंबन्धः। तत्र नैवं भवति। कर्तरि भवत्येकस्मिंश्चेति।

येन नाभिधीयते । पूर्वमेव निष्कृष्टत्वान्निष्कर्षकारिणः प्रत्ययस्य निष्फलत्वं स्यात् । यदा तर्हि नित्यं संख्येये षष्ठ्यैव भवितव्यम् । सत्यमेष उत्सर्गः। कदाचित्तु यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपिपादयिषया तच्छब्द-समानाधिकरणो भवत्येवमेव गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दानुरोधेन सामा-नाधिकरण्यं भवति । तुल्यो हि हेतुरभेदोपचारलक्षणयोः । तथाऽपि त्वेष प्रयोगो न प्रचुर इति न शीघ्रमितरवत्प्रतिभाति । यदा तु नाम कथंचिदापतति तदैतेन न्यायेनानुसर्तव्य इति कथ्यते । तस्मादस्त्यन्तरेणापि भावप्रत्ययं प्रत्यय-योग्यवस्तुप्रधानो निर्देशः । एवं च सति 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति । अन्यथा हि ।

द्व्येकसंख्येयसंघाते बहुत्वमुपजायते ।
द्व्येकेष्विति भवेत्तत्र यदि संख्येयतन्त्रता ॥

संख्येयप्रधाने हि निर्देशे द्वौ चैकश्चेति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति । संख्याप्राधान्ये तु द्वित्वैकत्वयोः प्राधान्यादात्मीयसंख्यानिर्देशो भवति द्व्येक-योरिति प्रयोगः। कस्मात्पुनर्विशिष्टमेव भावप्रत्ययेन न निर्दिश्यते । वक्तृविव-क्षाया बहुप्रकारत्वात् । अथवा* यदि बहुत्वे बहुवचनमिति क्रियेत यथा वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्यार्थः बहुः समुद्रो बहुरोदन इति । यच्च त्रिप्रभृतीनां द्वित्वातिरेकसामान्यं तयोरुभयोरप्यविशेषेण बहुवचनं प्राप्नोति । तत्र बहुष्वि त्युच्यते । कथं नाम भेदनिबन्धनसंख्यावाच्येव बहुवचनं स्यात् । अतश्च बहुरोदन इत्येकवचनं सिद्धम् । यस्तु संख्याप्राधान्यपक्षे तदेके मन्यन्त इत्येक-

---

* एवं नु सूत्रकारस्य पाणिनेः शून्यहृदयतापत्तेः स्वमतेन महाभाष्यसूचितमेव प्रयोजनं प्रदर्शयति–अथवेत्यादिना ।

कथं तर्हि। कर्तर्येकस्मिन्नेकवचनं कर्तुरेकत्व इत्यर्थः । एवं द्वित्वे

त्वप्राधान्यादेकवचनप्रसङ्गश्चोदितः सोऽन्यत्ववाच्यत्वेन परिहृतः । तस्माद्बहुत्वादिषु बहुवचनादीनीति सिद्धम् । एवं च सति तिङ्विधाने लादेशत्वात्कर्तरि तिबित्येकं वचनम् । एकवचनसंज्ञत्वाच्चैकत्वे तिबित्यपरम् । यत्र यदि वाऽनयोः परस्परमसंबध्य तिपैव केवलेन संबन्धः स्यात् कर्तरि तिबेकत्वे वेति । अथवैकस्मिन्कर्तरीति प्रतिपन्नविशेषणविशेषत्वयोस्तिब्विषयत्वम् । तत्र+ न तावदविशेषितयोस्तिपा संबन्धः । कुतः ।

अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तरि स्यात्तिपस्तथा ।

सर्वकारकसंस्थे च सैकत्वे च प्रसज्यते ॥

यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तर्येकत्वे चान्योन्यानिरपेक्षवाक्यभेदेन तिब्विधानमिष्यते ततः प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्ष्यामिति द्विबहुष्वपि कर्तृषु प्राप्नोति। कारकान्तरगतेऽपि वैकत्वे । तस्मादवश्यं प्रथमं विशेषणविशेष्यसंबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । स चैकाविभक्त्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्येन । तत्रापि श्रौतत्वाभावादेकस्य लक्षणावृत्तिर्विभक्तिविपरिणामेन वा वैयधिकरण्यसंबन्धः । सामानाधिकरण्ये तावदवस्थितसंख्याप्राधान्यानुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणामभेदोपचारं वा भजेत नैकशब्द । संख्येयप्राधान्यप्रसङ्गात् । ततश्च सामानाधिकरणसंबन्धमर्थं* मुख्यया वृत्त्या दर्शयितुमुपसर्जने षष्ठी प्रयुक्ता कर्तुरेकत्व इत्यर्थ इति। अथवा भिन्नार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति । न च व्यधिकरणयोरेकविभक्त्यन्तयोः षठ्या विनैवंजातीयकः संबन्धोवकल्पते । न च संबन्धमन्तरेणाभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति । तदाऽवश्यं कर्तव्येऽन्यतरविभक्तिविपरिणामे तेनैव न्यायेन संख्याप्राधान्यान्नित्यं च विशेषणे षष्ठीप्रयोगादेवं विपरिणामेन कथ्यते

+ तत्र न तावादित्यादिना ' तत्र नैवं भवति ' इत्यादि भाष्यं व्याकृतं विज्ञेयम् ।

* सामानाधिकरण्यसंबन्धमर्थमिति—सामानाधिकरण्योक्त्या विवक्षितं कर्तृसंबन्धरूपमर्थमित्यर्थः ।

बहुत्वे कर्माणि च। एवं वर्ण्यमाने लौकिकन्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति। सूत्राक्षराणि च न्यायानुगतानि भवन्ति। आगमोऽपि चायमेव, यदैकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशे-

---

कर्तुरेकत्व इति। दूरापगतश्चात्रैकत्वस्य विभक्तिविपरिणामः। अर्थान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। यदि चैकत्वस्य कर्तरि कर्माणि चेत्युच्यते ततोऽन्य एवार्थ आपद्येत। एकत्वं यः करोति यच्च तस्य कर्मेति। तस्मात्कर्तुरेकत्व इत्येवमादिना दर्शिते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयः प्रत्ययवाच्याः शास्त्रानुगता इत्यविरोधः। एवं च व्याख्यायमाने यल्लौकिकेन न्यायेन भावनातः प्राप्तत्वात्कारकानभिधानमवगतं तदप्यनुगतं सूत्रैर्भविष्यति। सूत्राक्षराणि च 'द्व्येकयोः' इत्येवमादीन्येतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुगतानि भविष्यन्ति। **लौकिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थ** इत्यस्यापरोऽप्यभिप्रायो यथा लोके कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याप्रतिपत्तिरियमेवं व्याख्यायमानेऽनुगता भवति। अन्यथा हि स्वातन्त्र्येणेतरानिरपेक्षलक्षणव्याख्याने लोकप्रसिद्धिविपरीतपरस्परासंबद्धसंख्याकारकमात्रवाचित्वग्राही सूत्रार्थः स्यात्। न केवलमेतावन्मात्रम्। किं तर्हि। स्वगोत्रेणापि ÷ सूत्राक्षराणि न्यायापेतानि स्युः। विशेषणविशेष्यतया तु व्याख्याने सर्वं न्याय्यं भविष्यति। तत्रैतत्स्यात्। त्वया मीमांसकेन वचनव्यक्तिकुशलेन भूत्वा स्वमनीषिकयैवमुच्यते। न तु व्याकरणसंप्रदाय एवमवस्थित इत्यत आह—**आगमोऽपि चायमेव। यदा एकत्वादयो विभक्त्यर्थास्तदा कर्मादयो विशेषणत्वेनेति।** द्वाभ्यामपि वाक्यकारभाष्यकाराभ्यां बहुवचनवार्तिकेऽनभिहितवार्तिके च द्वावपि कर्मत्वाद्येकत्वादिवाच्यत्वपक्षौ दूरमनुसृत्यान्ते निर्दोषतयाऽवधारितम्। कर्मादिविशिष्टा एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः। इतरथा येषु केषुचिद्बहुवचनं प्राप्नोति। अनभिहिताधिकारश्च न कर्तव्यः

÷ स्वगोत्रेणेति—व्याकरणगोत्रेणानुसृतो योऽयं न्यायो व्याख्याप्रकारस्तेनापि वर्जितानि सूत्राक्षराणि भवन्तीत्यर्थः।

षणत्वेनेति । नन्वेतदप्यस्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तदैकत्वादयो विशेषणत्वेनेति । उच्यते । अर्थप्राप्ता हि कर्मादयस्ते न भवन्ति शब्दस्याभिधेयभूताः । न त्वेकत्वादयोऽर्थात्प्राप्नुवन्ति । तेन ते शब्दार्थभूताः । तस्माद्यपि विशेषणमेकत्वादयस्तथाऽपि विशेषणमेवाभिधीयते । यथा, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति इति हिरण्यमालित्वं विशेषणत्वेन, तथाऽपि तदेव विधीयते । तस्मात्कर्तुरेकत्वं

स्यात् । अन्यत्राप्यभिहितेऽभिधानाभावात्तिङ्कृत्ताद्धितसमासाभिहितेषु कर्मादिषु कः प्रसङ्गो द्वितीयादीनां येनानभिहिताधिकारः क्रियेत । अनभिहितानां तु कर्मादीनामेकत्वादिषु द्वितीयादय इति नैतदनुक्तं गम्यते । न हि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहितानां च कश्चिद्विशेषो दृश्यते । तदेतद्वार्तिकोपसंहारे स्पष्टं भाष्यकारेणोक्तम् + 'एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः कर्मादिषु त्वनर्थः' इति । नन्वेतदप्यस्ति । यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तदैकत्वादयो विशेषणत्वेनेत्येतत्पूर्वपक्षवचनत्वादनुपन्यसनीयं सदभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्तम् । एतदुक्तं भवति । यदाऽपि कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन विभक्त्यर्थाश्चिन्त्यन्ते तदाऽप्येकत्वादय एव विशेषणत्वेनावस्थिताः सन्तोऽभिधीयन्ते । अनभिहितानां विशेषणत्वानुपपत्तेर्विशेष्यस्य चान्यत एव सिद्धेः । भवति हीदृश्यामवस्थायामुपसर्जनपरत्वं ÷ विधेर्यथा लोहितोष्णीषादिषु । अथवाऽर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते । यदाऽपि ते प्रयोजनम्—तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यद्वोभयोर्वचनयोरुत्सृष्टयोर्यथासंभवं × निवेशादेकं तिङ्विषयं यत्पूर्वमुदाहृतम् । अपरं तु सुब्विषयं भविष्यति । तत्र कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात् । ननु च समानत्वाद्बहुवचनादिशास्त्रस्यैकरूप्ये सति यथैव तिङा कर्मादिविशिष्टसंख्याभिधानान्न कारकाभिधानं जातं तथैव सुपामपि प्राप्नोति ।

+ पतञ्जलिनेत्यर्थः । ÷ ईदृश्यामिति—विशेषणस्यान्यतोऽसिद्धिः, विशेष्यस्य चान्यतः सिद्धिरितीदृश्यामित्यर्थः । × उत्सृष्टयोरिति—अनिर्दिष्टविशेषयोरित्यर्थः ।

ततश्च 'यत्करणाभिधायिन्या × विभक्त्या संयुज्य निर्दिशति'। 'तदागमे* हि तद्दृश्यते तस्य, ज्ञानम्, इत्यादिव्यवहारविरोधः स्यात्। तत्र केचिदाहुः। एकमपि शास्त्रं प्रयोजनवशात्संबन्धिभेदेन भिद्यमानमन्यथा च विशेषणविशेष्य-भावप्रतिपत्तेस्तिङ्क्षु विशेष्यत्वे संख्यां च वक्ष्यति। सुप्सु विशेषणत्वेनेति। अथैतेनापरितोषः, ततोऽन्यथोच्यते।

शास्त्रे यद्यपि नैतेषामभिधेयत्वमाश्रितम्।
तथाऽप्याश्रितसिद्ध्यर्थमभिधेयत्वमिष्यते॥

शास्त्रे हि कार्यवशेनाचाभिधेयस्याप्यभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रीयते। न च तावता लोके तथैव प्रसज्यते। न च कर्मादयोऽनाभिधेया एवेत्येतच्छास्त्रेऽ-भिहितम्। किं तर्हि। एकान्ताभिधेयैकत्वादिविशेषणं तावद्भवन्तीत्येतद्व्याख्या-तमेव। तस्माद्विशेषणतामेवैते प्रतिपत्स्यन्ते। तद्यत्र न शास्त्रेण न न्यायेनाभिधे-यत्वप्राप्तिस्तत्रानाभिधेया विज्ञास्यन्ते। यत्र पुनः शास्त्रोक्तां विशेषणतामनभि-धीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्ष्यन्ति तत्र न्यायलभ्यामनन्यगतित्वादभिधेयतामपि प्रतिपत्स्यन्ते। अर्थापत्त्या वा शास्त्रेणाप्यभिनेयतयोक्ता भविष्यन्ति। तत्र तिङ्क्षु भावनोपस्थानाद्विशेषणत्वसिद्धेर्नावश्यमभिधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम्। सुप्सु पुनः प्रातिपदिकार्थामेनाकत्वादीनां चाकारकेषु कारकान्तरेषु च व्यभिचाराद-न्यतरप्रतिपादनशक्तौ विहतायामन्यस्य च भावनाधात्वर्थादेर्गमकस्यानभिधानाच्च किंचिदुपस्थापकमस्तीति स्वयं कारकमनभिधाय तद्विशिष्टसंख्याभिधानानुपपत्तेः कारकमप्यभिधेयं भवति। ननु च केवलकारकपदप्रयोगाभावादवश्यंभाव्यां-ख्यातपदाभिहितभावनोपनीतानामेव कारकाणां तिङ्क्ष्विव संख्यासंबन्धोऽवक-ल्पिष्यते। कथमवकल्पते। यदा वाक्ये स्वनियतपदक्रमेषु कदाचिदाख्यातश-ब्दात्प्रथमप्रयुक्तेन सुबन्तेन वृक्षमिति कारकप्रत्ययो जन्यमानो नाभिधानमन्तरेण सिध्यति। ननु तत्रापि क्रियासंबन्धात्प्राक्काकारत्वानुपपत्तेस्तावत्कारकविभक्त्या

× (अ०३पा०१अ०६) अत्रत्यं भाष्यम् * (अ०४पा०१अ०५सू०१५)

नोत्पत्तव्यं यावत्क्रियासंबन्धो नोपदर्शितः ततश्च क्रियापूर्वकत्वं संप्रतिपद्यत इति। सत्यम्। वक्तुरेवं, श्रोता पुनर्यः प्रथममेव वृक्षामिति शृणोति न तेन क्रिया तत्संबन्धो वाऽन्यतः पूर्वमवधारितः। किं तर्हि। शब्दमात्रात्कारकं प्रतिपद्यानुमानेनार्थापत्त्या वा वक्त्रा पूर्वतरसंकल्पितां क्रियां प्रतिपद्यते। अन्यथा हीतरेतराश्रयत्वं स्यात्। कुतः।

क्रियया कारकं गम्यं कारकेण क्रिया तथा।
एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम्॥

द्वयोः संबन्धिनोरवश्यमेकस्येतरानिरपेक्षं प्रतीतिमूलमभ्युपगन्तव्यम्। तदिह यदि क्रियागम्यं कारकं ततः क्रिया केन प्रत्याय्यत इति वक्तव्यम्। न च तावद् वृक्षप्रातिपदिकं क्रियाया वाचकं, शात्वादिमज्जातिमात्रवचनत्वात्। नापि प्रातिपदिकार्थो गमको, विनाऽपि क्रिययोपपत्तेः। अथोच्येत। न जातुचित्कश्चिन्निष्क्रियः संभवत्यतोऽस्तितिष्ठत्यादिका काचिदेकान्तेनाऽऽक्षिप्ता क्रिया भविष्यति। अथवा 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इत्येवं सक्रियत्वात्कारकाक्षेपः × सेत्स्यतीति। तदनुपपन्नम्। कुतः।

तिष्ठत्यादावुपात्तेऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके।
कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः॥

सामान्येन ह्यत्रास्त्यादिक्रिया काचित्प्रातिपदिकार्थेनाऽऽक्षिप्येत। न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्थेति कर्मादीनामन्यत्प्रापकं मृग्यम्। न च विभक्तिः क्रिया ब्रवीति यथा कर्माऽऽक्षिप्येत। न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्थेत्युक्तम्। अतो न कारकप्रतीतिं मुक्त्वाऽन्यत्क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति। तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यायिकेष्यते ततः स्फुटतरामितरेतराश्रयेणोभयोरपि

× सक्रियत्वादिति—सर्वस्य प्रातिपदिकार्थस्य सक्रियत्वात्क्रियाक्षेपद्वारा कारकक्षेपसिद्धेर्न पूर्वोक्तेतरेतराश्रयापत्तिरिति शङ्काभिप्रायः।

निर्मूलत्वमापद्यते । तस्मादिहान्यगतिकत्वात्कारकं विभक्तिवाच्यं तत्संबन्धाच्च तदनुरूपक्रियाक्षेप इति वक्तव्यम् । यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्याद्विभक्तिभिः संख्यामात्रमाभिधीयते । सत्यमेवमपि प्राप्स्यद्यदि नित्यमाख्यातोपक्रमाण्येव वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः । गां पश्य पश्य गां चेति । तस्मान्नानभिधेयता । नन्वेवमप्यभिधानशक्तेरप्यनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेवं भवितुं यदा हि सुबन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिस्तदा किमसौ प्रयोगान्तरेऽपनेतुं शक्यते । न ह्यनित्यः शब्दार्थसंबन्धः, शक्तिद्वयानियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् × । अथोच्येत । आख्यातपूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावेऽवधारितेऽवश्यंभाविनि चैकरूप्येऽत्यन्तमशक्तिरेव भवत्विति । तदयुक्तम् । कुतः ।

सत्यप्यव्यापृता शक्तिः कृतार्थत्वान्न दुष्यति ।
असत्यास्तु फलं तस्याः प्रार्थितं दुर्लभं भवेत् ॥

सर्वत्रैव यस्य कस्याचित्कार्यस्य सदसद्भावदर्शनाद्विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वानभ्युपगमे सत्यैकरूप्यं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः । सतामपि प्रतिबन्धात्कारणान्तराभावादन्यतो वा सिद्धेः कार्यानारम्भाविरोधात् । असतश्च कार्यवेलायां देवैरप्यप्राप्तेरनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गादित्युक्तं संबन्धानित्यत्वे + । तस्मात्कल्पिता वाचकशक्तिर्नामपूर्वं तावत्प्रयोगे व्यापारिष्यते । विपर्यये * पुनरुदासिष्यते । लब्धात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे सति अनुमानप्रत्ययं निराकुर्वन्ती कार्यमारप्स्यते । अतश्च सिद्धाः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः ; तिङां तु नियतपौर्वापर्य-

---

× प्रतिपत्तावुपादानात्साहित्ये च विवक्षिते । नियम्यते यदेकस्यां संबन्धः सोऽर्थशब्दयोः ॥ १३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपाद उक्तमित्यर्थः ।
+ विद्यमानस्य चार्थस्य दृष्टमग्रहणं क्वचित् । न त्वत्यन्तासतोऽस्तित्वं क्वचित्प्रत्युपपद्यते ॥ ३३ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपपरिहार उक्तमित्यर्थः ।
* विपर्यये—गामित्याख्यातपूर्वप्रयोग इत्यर्थः ।

शब्दार्थो न कर्ता। ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनं, कर्तुर्द्वित्वाद् द्विवचनं, कर्तुर्बहुत्वाद्बहुवचनम्। तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति गम्यते। उच्यते

वशादेकान्तेन धात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः पश्चात्संख्यावगम्यत इति न कदाचिदपि कारके विशेषणे वाचकशक्तिकल्पनावसरः ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणी इति सिद्धम्।

अथात्र कश्चिदनुमानकुशल आह–ननु कर्तृद्वित्वाद्द्विवचनं कर्तृरेकत्वादेकवचनं कर्तृबहुत्वाब्दहुवचनम्। तेन नूनं कर्ता शब्दार्थ इति। कोऽभिप्रायः। कर्तृविशेषप्रत्यायनार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिस्तेन सह पचत्यादीनां प्रयुज्यमानानां तदनुवर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते। तत्तु सामानाधिकरण्याद्भवति। सामानाधिकरण्यं च द्वयोरप्येकाविषयत्वे कल्प्येत। तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पचतिशब्देनाभिहितास्ततस्तैः सामानाधिकरण्यं लभ्यते। लक्षणयाऽऽक्रुत्यरुणाधिकरणोक्तन्यायेन × * भविष्यतीति चेत्। न। तण्डुलस्थेन पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात् +। तत्समवेतमेव ह्येकत्वादि लक्षयितुं शक्यते नान्यसमवायि। तत्रैतत्स्यात्। आधिश्रयणादयोऽपि देवदत्तसमवेतास्तस्य पाकत्वेनोच्यन्त इति। सत्यमुच्यन्ते न तु तद्द्वारं सामानाधिकरण्यं भवति। गोत्वारुणत्वादीनि हि विशेष्ये स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनान्मतुब्लोपाभेदोपचारनिमित्ततां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्तयन्ति सामानाधिकरण्यं कारयन्ति नत्वेवमधिश्रयणादिरूपापन्नो देवदत्तो गम्यते येनाभेदोपचारमतुब्लोपौ स्याताम्। अतो यथा दण्डादिशब्दा देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते दण्डो देवदत्त इति, यथा वाऽधिश्रयणादयः पाको वा देवदत्त इति प्रयोगो न भवति यथा पचति देवदत्त इत्यपि न स्यात्।

×(अ० १ पा० ३ अ० ९)। *(अ ३ पा० १ अ० ६)। + विक्लेदनभात्वर्थवादिभिर्न तावत्तण्डुलसमवेतस्य पाकस्य देवदत्तनिष्ठेन कर्तृत्वेनैकार्थसमवायाभावाल्लक्षणाशक्तिं वदति–अशक्यत्वादिति।

नतदनुमानाच्छक्यम् । कर्ताऽनुष्ठेयक्रियावगमादेवावगम्यत इति प्रत्यक्षम् । तत्तावत्केनाचिन्न बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्त्रेकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्तुर्द्वित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्तुर्बहुत्वम् । तदपि

तस्मात्पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः ।
तत्पदाभेदवर्तित्वात्पक्तपक्कादिशब्दवत् ÷ ॥

अभेदवर्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यमसंदिग्धवाचकेषु कृदन्तेषु पक्ता देवदत्तः पक्क आदन इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति तत्र सामानाधिकरण्यं दृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किं च + ।

तच्छब्दोपात्ततद्भूतसंख्याभेदानुवर्तनात् ।
तथैव वाचकत्वं स्याद्दृष्टान्तौ ताविहापि च ॥

पचाति देवदत्तः पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ पचन्ति देवदत्तयज्ञदत्ताविष्णुमित्रादय इति यैव कर्तृवाचिनि देवदत्तादिशब्दे संख्या सैवाऽऽख्यातेऽपि दृश्यते । यत्र चासौ दृश्यते स वाचको दृष्टो यथा पक्ता देवदत्तः—पक्तारावित्यादि । तथा कर्मण्यपि पच्यत ओदनः पच्येते ओदनशाकौ पक्क ओदनः पक्कौ शाकोदनावित्यादीनि पक्षदृष्टान्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । किं च ।

÷ पक्त्रादिशब्दावादिति । अनेन च ‘ कर्तुरेकत्वादेकवचनम् ’ इत्यादिभाष्योक्तमनुमानमेवं विवृत्तं विज्ञेयम्, पचातिशब्दः कर्तृवाची, देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्तित्वात् ’ पक्तृशब्दवत् । पच्यतेशब्दः, कर्मवाची, ओदनादिकर्मपदाभेदवर्तित्वात्, पक्कशब्दवत्, इति । + ‘ ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम् ’ इत्यादिभाष्योक्तेन साक्षाद्धेतुनाऽनुमानप्रयोगान्तरं दर्शयति—किं चेत्यादिना—पचातिशब्दः, कर्तृवचनः, कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्ता देवदत्त इति वाक्यस्थपक्तृशब्दवत् । पच्यतेशब्दः, कर्मवचनः, कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात्, पक्क ओदन इति वाक्यस्थपक्वशब्दवदिति चानुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् ।

साधर्म्यं पूर्वमेवान्यद्देवदत्तेन पच्यते ॥

इतश्च वाचको येनानभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते पचति देवदत्तः पच्यत ओदन इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात्ततः ' अनभिहिते* ' ' कर्मणि = द्वितीया ' ' कर्तृकरणयोस्तृतीया () ' इति च विभक्तिप्राप्तिर्न केनाचित्प्रतिबध्येत । यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति । यतस्तु खलु प्रतिबन्धस्तेनावगम्यते पक्तृपक्वसाधर्म्येणैव वाचकत्वम्, साधर्म्यादन्यद्वैधर्म्यं तदेवं दर्शयितव्यम् । यत्र च वाचकत्वं नास्ति तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धोऽपि नास्ति, यथा पच्यते देवदत्तेन पचत्योदनमिति ।

इतश्च× बोधकः शब्दस्तद्विशेषावबोधनात् ।

यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधकम् ॥

यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयातां कथं तद्विशेषः संख्याऽभिधीयते । तन्नाभिधत्ते तद्विशेषमभिधत्त इति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । न हि श्रोत्रं शब्दसामान्यमगमयत्तद्विशेषमकारं गमयति । न च शब्दस्याभिधातृत्वादन्यादृशं बोधकत्वं भवति । भावनया हि गम्यमानत्वेऽर्थ एव बोधकः स्यान्न शब्दस्तस्मादपि वाचकत्वम् । किं च ।

विशेषणैश्च संबन्धादुच्यते कर्तृकर्मणी ।

न ह्यनुक्तस्य संबन्धः स्वगुणैरवकल्पते ॥

इतश्चाभिधीयते विशेषणैः संबध्यमानत्वादिह शोभनः पचति शोभनः

---

*पा०सू०(२-३-१) । = पा०सू० (२-३-२) ()पा० सू० (२-३-१८)
× ' ननु कर्तुः ' इत्यादिभाष्यं प्रयोगान्तरपरतया व्याचष्टे–इतश्चेत्यादिना । अयं च श्लोकतात्पर्यार्थः । पचतिपच्यतेशब्दौ कर्तृकर्मबोधकौ कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वात् यत यद्विशेषबोधकं तत् तद्बोधकम् । यथा शब्दविशेषाकारबोधकं श्रोत्रं शब्दबोधकमिति

पच्यते । यत्रानयोर्विशेषणसंबन्धस्तत्राभिधेयत्वपि दृष्टं यथा शोभनः पक्ता रमणीयः पक्व इति । यत्र 'वाभिधेयत्वं नास्ति तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टो यथा शोभनमास्यत इति । न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध इति । तदेतत्सर्वं , ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम् , इत्यादिनैव दर्शितत्वाद्भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्गतसंख्यायोग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मादभिधानपक्ष एव न्याय्य इति ।

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधीकरण्यादिति । तत्र यदि वाचकशक्त्याऽस्तित्वमनुमीयते तत पूर्वोक्तनार्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेरनुपलब्धिर्विरोधः सर्वशक्तीनां चार्थापत्तिरेवैकं प्रमाणम् । सा चेहान्यथाऽप्युपपत्तेर्निराकृता । अनुमानविरोधश्च । नाभिधाता कर्तृकर्मणोः पचत्यादिशब्दस्तदत्यन्ता = विनाभूतार्थाभिधायित्वात्। यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः यथा शिंशपाशब्दो वृक्षत्वान्वितशिंशपात्वस्य + । तथा* कर्तृकर्मणी नाभिधेये तिङा, तदाभिधेयापरित्यागात् । तद्व्यापाराद्विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात् द्रव्यत्ववत् । तस्मिन्नेव शिंशपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वादाख्यातानाभिधानं करणादिवत् । तिङ्शब्दस्यावाचकत्वमाख्यातत्वादास्यत इत्यादिवदित्येवमपि शक्यं वक्तुम् । नन्वचन्द्रः शशीतिवदेतल्लौकिकविरुद्धननुमानम् । नैष दोषः । यदि वयं प्रत्याय्ययत्वं प्रत्या-

---

= तदत्यन्तेति—कर्तृकर्मभ्यामत्यन्तमविनाभूतो यो भावनारूपः प्रत्ययार्थस्तदाभिधायित्वादित्यर्थः । +शिंशपात्वस्येति—वाचको न वृक्षत्वकस्येति शेषपूरणम् *कर्तृकर्मणोरनाभिधेयत्वे प्रयोगमाह—तथेत्यादिना । कर्तृकर्मणी तिङा नाभिधीयेते तिङ्वाच्यया भावनया कदाऽप्यत्यज्यमानत्वात् । यत् तिङ्वाच्येन न त्यज्यते तन्न तेनाभिधीयते यथा कर्तृकर्मत्वाश्रयभूतदेवदत्तौदनादिद्रव्यामिति । तथा कर्तृकर्मणी तिङा नाभिधीयेते तिङः । कर्तृकर्मविषयकव्यापाराभावेऽप्यभिधेयभावनाविनाभावेन प्रतीयमानत्वात् । यद्व्यापाराद्विनाऽपि च प्रतीयते तन्न तेनाभिधीते। यथा शिंशपाशब्दव्यापाराद्विनाऽपि प्रतीयमानं वृक्षत्वमिति च तात्पर्यार्थः ।

यकत्वं वा निह्नुमहि ततो लोकविरुद्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्त्वयं क्रियते । न च तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य लोकस्याभिधेयगम्यमानद्योत्यविषयरूपार्थचतुष्टयाविवेकानादरात् ÷ । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमात्रं साध्येत ततः प्रागुक्तेन भावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । लोकविरोधोऽपि तत्रैवाऽऽपद्येत । कुतः ।

लोको यदन्यतः सिद्धं नाभिधेयं तदिच्छति ।
यथा श्रोत्रगृहीतत्वात्स्वरूपं नाभिधीयते ॥

शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन ÷ मार्गेण वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयितव्याः । तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वा हेतुरुच्यते । श्रौतं तावदुभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात् । अस्माकं भावनामात्राभिधानात् । तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपगमात् । देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति । कारकं चाभिदधत्प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेणाभिदध्यान्न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं कारकं तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्या । तद्रहितद्रव्यव्यापारासंभवात् = । ततश्चाऽऽकृत्यधिकरणाच्छक्ते-

---

+अभिधेयेति—गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिरभिधेयोऽर्थः । गम्यमानोऽर्थो व्यक्तिः, प्रादीनामुपसर्गाणां द्योत्योऽर्थः—गमनादिस्तिष्ठतीत्यादिधात्वर्थः । योगरूढानां पङ्कजादिशब्दानां विषयः पद्मत्वादिरित्यर्थः । ÷ पूर्वोक्तेनेति—वक्तव्यश्चैष कः शब्दो नाशित्वेन प्रसाध्यते ॥ ३१८ ॥ त्रिगुणः पौद्गलो वाऽयमाकाशस्याथवा गुणः । वर्णादन्योऽथ नादात्मा वायुरूपोऽर्थवाचकः ॥३१९॥ पदवाक्यात्मकःस्फोटःसारूनिवर्तने । इत्यादिना शब्दनित्यत्वाधिकरणे श्लोकवार्तिकोक्तेन मार्गेणेत्यर्थः । = तद्रहितेति—निर्व्यापारस्य द्रव्यस्य कारकत्वायोगाच्छक्तिव्यतिरिक्तस्य च व्यापारस्यासंभवादित्यर्थः ।

रेवाभिधानामिति× द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। शक्तिवचनस्तु नैवाऽऽख्यातसमभिव्याहृतः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येन सह श्रौतं सामानाधिकरण्यं स्यात्। स हि कारकविभक्त्यन्तो भवेत्। न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते। यस्य() तु द्रव्यं कारकं तस्य यद् द्रव्यं केनचित्कारकात्मनाऽवधारितं तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात् यावत्सद्भावं कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति। शक्तिपक्षेऽप्याविशिष्टमिति चेत्। न। एकद्रव्याश्रितानां तासामाविर्भावतिरोभाव-विवक्षावशेन तथा तथाऽभिधानात्। द्रव्यस्य त्वेकात्मकत्वादपेक्षाकारणरहितस्य न विवक्षान्तरं प्राप्नोति।

यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते।

ततो लिङ्गादियोगः स्यात्सत्त्वभावात् कृदन्तवत्॥

यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात्सत्त्वरूपप्रत्ययो भवत्येवं सुप्तिङ-न्तेष्वपि स्यात्। ततश्च यथैतेष्वेव पाचकं ब्रूहि पाचकेन कृतं पाचकाय देहीति कारकान्तयोगो भवत्येवं पचत्योदनमित्यादिष्वपि प्राप्नोति। तस्माच्छक्तिमद् द्रव्यकारकपक्षेऽप्यवश्यं निष्कृष्य शक्तिमात्रं सुप्तिङ्भ्यामभिधेयमेष्टव्यम्। तथा सति हि।

आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम्।

न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते॥

तेन कारकान्तरायोगो लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृतवैलक्षण्येन सिद्धम्। ततश्चावस्थितं श्रुतिसामानाधिकरण्यस्योभयोरसिद्धत्वम्। अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यमविशेषितं वा हेतुस्ततः सिंहो माणवक इत्यादिष्व-न्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधिकरण्यं दृष्टमित्यनैकान्तिकता। यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यं तस्य कोऽर्थः। समानमधिकरणमिति समानं वाच्यमित्यर्थः।

×(अ० १ पा० ३ अ० ९)। () यस्य तु शक्त्यनभ्युपगन्तुर्वैशेषिकस्येत्यर्थः।

न ह्यन्यथा शब्दस्यार्थोऽधिकरणं भवति । सर्वशब्दानामनधिकरणत्वादाकाशाधिकरणत्वाद्वा+ * । वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्याऽधिकरणत्वमुच्यते । तदपि च लक्षणादिनिवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते । ततश्च मुख्यया वृत्त्या समानाधिकरणं समानो विषयः, समानमभिधेयमिति यावत् । ततश्चैवं साधनं भवति । वाचकः पचतिशब्दो देवदत्तस्य, तच्छब्दसमानार्थत्वाद्देवदत्तवचनत्वादित्यर्थः । ततश्चानित्यः शब्दोऽनित्यत्वादितिवत्प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । तद्भूताधिकरणोक्तेन * च न्यायेन षष्ठान्तवक्ष्यमाणेन () च शब्दयोस्तद्बुद्ध्योरर्थयोरर्थबुद्ध्योरित्यादिभिर्व्यवहारकाले [] सामानाधिकरण्यं विकल्प्य सर्वप्रकारमसिद्धत्वं भवाश्वादिशब्दाविशेषाद्वाऽनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम् । अनुमानविरोधोक्तैरेव हेतुभिर्मुख्यसामानाधिकरण्यानिराकरणादासिद्धता निर्णेतव्या । सप्रतिसाधनता च वक्तव्या । दृष्टान्तोऽपि यदि तावच्छक्त्यभिधानत्वेन ततः साध्यविकलता । न हि पाचकादिशब्दाः शक्तिपराः । किं तर्हि । शक्त्यन्तरायोगित्वाच्छक्तिमत्परा इत्युक्तम् । सति च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकलत्वम् । पाचकादिशब्दावदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात्सिषाधयिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता । अथवा यदा मुख्यं सामानाधिकरण्यमसिद्धं तदेतरदवाचकेष्वेव दृष्टमिति विरुद्धता । न च लक्षणायां गौणत्वे वा

+ अनाधिकरणत्वादिति—मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमाद् द्रव्यस्य चानाश्रयत्वादित्यर्थः । * वैयाकरणमतेनाऽऽह—आकाशेति । * (अ० १ पा० १ अ० ७) इत्यत्र पदानि तावद्वर्णा वा स्वरूपैर्न कदाचन ॥ १० ॥ इत्यारभ्य, न च वस्त्वन्तरारम्भः पदार्थैस्तदनुग्रहात् ॥ ४६ ॥ इत्यन्तेन ग्रन्थेन श्लोकवार्तिकेऽभिहितेन न्यायेनेत्यर्थः । () (अ० ६ पा० ८ अ० १० सू० ३६) । अत्रत्यभाष्योक्तेन च न्यायेनेत्यर्थः । [] व्यवहारकाले—अनुमानव्यवहारकाल इत्यर्थः ।

प्रत्यक्षम् । कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति यथाऽऽकृतिवचने शब्दे द्विवचन द्रव्यभेदोऽवगम्यते, एकवचने द्रव्यैकत्वम् , एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

पाचकत्वमस्तीति तत्सिद्धिसूत्रे× ‘ अर्थाभिधानसंयोगात् ’ इत्यत्र च साधितम् । तेन विपक्ष एव नास्तीस्तेवं शक्यं वक्तुम् । एँवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं योजयितव्यम् । तद्गतसंख्योपादानमपि शक्तिगतत्वेन तावदसिद्धम् । न हि शक्त्यात्मककारकाश्रयाः संख्याः केनाचिदिष्यन्ते । द्रव्याश्रितत्वात्तासाम् । अथ तु यद्गतामसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति प्रतिज्ञायते । ततः पूर्वाभ्युपगमविरोधः । न हि कश्चिद्वैयाकरण आख्यातस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति । यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानमभेदोपचाराद्वा गौणमेवैतद्धेतुस्ततः सिंहो देवदत्तः सिंहौ देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इत्यादिभिरनैका-
यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानमभेदोपचाराद्वा गौणभेत्रैतद्धेतुस्ततः सिंहो देवदत्तः सिंहो देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहा देवदत्तयज्ञदत्ताविष्णुमित्रा इत्यादिभिरनैका-
न्तिकम् । पाचकादौ यावति पचतिकर्त्रभिधानं तावति संख्याभेदोपादायित्वं नास्ति विभक्तिवाच्यत्वात्संख्याया इति हेतुविकलता * । यत्र तु विभक्तौ तदस्ति तस्यां कर्त्रभिधानाभावात्साध्याविकलता । तेन तृतीयान्तमेव किंचित्पदनुदाहर्तव्यम् । तत्रापि तु सर्वे सामानाधिकरण्यवद्दोषाः संभवन्तीत्यसाधनत्वम् । इदमपरमनैकान्तिकत्वम् । गोशब्दो न ब्रवीति द्रव्यम् । अथ तु तद्गतसंख्याभेदमुपादत्ते । नैवैष विपक्ष इति यदि वदेदाकृत्यधिकरणमस्मै + व्याख्यातव्यम् । **कतरदत्रानुमानं बाधितुमर्हतीति**—सप्रतिसाधनतां यथोक्तां दर्शयित्वा **यथाऽऽकृतिवचने शब्द** इति परकीयस्यानैकान्तिकतामुद्भाव्याऽऽत्मीयेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रतिबन्धनं तदपि यदि तावत्सर्वस्यास्ततोऽसिद्धम् । प्रथमाया अप्यभिहितकारकाविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्ततोऽनभिधायकेष्वप्यपवादेषु तदस्तीत्यनैकान्तिकता । ‘ उभयप्राप्तौ =

×(अ० १ पा० ४ अ० १२ सू० २३)। *(अ० पा० २ अ० १ सू० १)+(अ० १ पा० ३ अ० ९)। = पा० सू० (२–३–६६)

कर्मणि ' इति परिसंख्यानात्कर्मगता षष्ठी न तत्वत्कर्तारमभिधत्ते । अथ च कृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धिकर्तृविभक्तिः षष्ठी प्रतिबध्नाति । यत्त्वनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नुत इति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते ।
उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तितः ।

पचति देवदत्त इत्यत्र कर्तृत्वं तावद्भावनयैव बोधितम् । याऽपि संख्या साऽपि तिङा । किमन्यदवशिष्यते तदर्थं विभक्तिरुत्पद्येत । कथं पुनरनेककारकसंनिपाते सति कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमिति । योग्यतावशेनेति केचित् । देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यो न करणत्वादियोग्यः । न चाकारकस्य सत आख्यातेन संबन्धोऽवकल्पते । तस्मात्कर्तृत्वं गृह्णातीति । न त्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभवति । न हि तानि कर्तृत्वयोग्यानि । किं तर्हि । करणत्वार्हाणीति प्रसिद्धमेतत् । अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वम् । किं तर्हि । करणत्वमेवेदमुक्तेन न्यायेन कर्तृत्ववत्स्वां विभक्तिं नोत्पादयति । एव स्थाली पचतीत्यधिकरणत्वं सप्तमीम् । तण्डुलाः पचन्तीति कर्मत्वं द्वितीयाम् । कुशूलः पचतीत्यपादानत्वं पञ्चमीम् । ब्राह्मणाः पचन्तीति संप्रदानत्वं च चतुर्थीम् । सर्वत्र योग्यत्वस्य निर्णयकारणत्वादिति । तदनुपपन्नम् । कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवेद्यत्वात् । आह । नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिर्नानाकारकप्रतीतिरेव तु सती तिङ्वाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृप्रत्ययवदाभासते । = यस्तु निपुणः पश्यति तस्य भवत्येव तत्र तत्र कारकविवेकः । तथा हि ।

स्थाल्यादेर्योऽपि कर्तृत्वं तदामीयध्यवस्यति ।
नाऽऽधारादन्यथाभूतं व्यापारं सोऽपि विन्दति ॥

= कर्तृवदिति पा० ।

यं हि व्यापारं साधयन्ती स्थाल्यधिकरणत्वं प्रतिपन्नवती कर्तृत्वेनाप्यभिधीयमाना तमेव प्रतिपद्यते । तस्माद्वरमधिकरणत्वेनैव स्थाल्युच्यत इति काल्पितम् । लकारवाच्ये तु सति कर्तर्यधिकरणादिषु लकारानुत्पादात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तिङा च संख्यानभिधानात्सप्तम्यादिप्रसक्तौ सत्यां प्रथमासिद्ध्यर्थं तिङभिधानार्हकर्तृत्वमेषामुच्यत इति बलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनाभिधाने तु यस्यैव तिङुक्तसंख्यासंबन्धो विवक्षितस्तदेव सिद्धफलत्वात्फलभूतां विभक्तिमनुत्पादयदपि गम्यते ।शिष्टानि पुनरुत्पादयिष्यन्ति । नन्वेवं सति सर्वेषां भावनया गम्यमानत्वं संख्यासंबन्धयोग्यत्वं चास्तीति सर्वदैव द्वितीयानुत्पादः प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपि कारकाणि स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदर्थं विभक्तिं न प्रयोजयन्ति तथाऽपि तिङुपात्ता संख्या केन संबध्योपयुज्यत इति शेषसंख्यार्थमवश्यं ।विभक्त्यन्तराणि प्रयोक्तव्यानि । ननु तिङुपात्तैवागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वैः संबध्यते । कथमेका सती शक्नोति संबन्धुम् । संबध्यमानायां च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विकल्पः स्यादिति चेत् । इष्ट एवासौ । यथाप्रयोगं तु व्यवस्थितो न प्रयोगान्तरकालं यथेष्टकल्पनया । यदेव प्रथमान्तमादितः प्रयुक्तं तदेव तिङ्वाच्यसंख्यायोग्यत्वेन विवक्षितमित्यगम्यशेषेषु यथास्वं विभक्त्यराणि प्रार्थ्यन्ते । यदा तर्हि बहुवचनप्रयोगस्तदा साधारण्यविभवाच्छेषेषु विभक्त्यन्तरासंभवप्रसङ्गः । इष्ट एवैषोऽपि यदा सर्वाणि तुल्यकल्पत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा काष्ठादीनि पचन्तीत्यत्र । यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बहुत्वं विवक्ष्यन्ते, कारकान्तराणि च श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानि तदानीं प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्तर्येव संभवात्तदतिक्रमकारणाभावाच्च न कारकान्तराणि गच्छतीति कर्तृष्वेव लीयते । कारकान्तराणां च स्वविभक्तिभिरेव संख्याऽभिधीयते । यद्येवं ततः सर्वदैव तिङाभिहितया संख्यया कर्ता नातिक्रमितव्यः । कथं तर्हि स्थाली पचतीति प्रयोगः । उच्यते । किं पुनरत्र युक्तं किं

कुताश्चित्कारणात्कर्तारमतिक्रम्याधिकरणं संख्यया८८श्रितम् । अथवा तत्संख्यार्हं कर्तृत्वमेव स्थाल्यां विवक्ष्यत इति कर्तृत्वाविवक्षा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ।

न मुख्यातिक्रमे किंचिद् दृश्यते कारणान्तरम् ।
मुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं ननु+ युज्यते ॥

सर्वत्रैवार्थद्वये संभवत्यन्तररूपाविवक्षा युक्ता । संभवति च सर्वकारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वमिति पुरस्तात्प्रतिपादितम्* । न हि प्रधानक्रियागतं कारकवैचित्र्यं स्वव्यापाराविषयात्कर्तृत्वाद्विनोपपद्यते । तस्मात्तदेव विवक्षितमिति न्याय्यं न कारकान्तरसंख्याभिधानमिति । एवं च सति यत्कर्मसंख्याऽपि क्वाचिदभिधीयते तत्रोक्तं कारणम् । न च तदन्यत्रास्तीति व्यवस्था । तदा त्वनाभिहिताधिकारोऽप्येवं करिष्यते । अनभिहिते कर्मण एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि । कुतः ।

विभक्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् ।
युज्यतेऽनभिधानं हि न पुनस्ताद्विशेषणे ॥

न ह्युपसर्जन य विशेषणसंबन्धो युज्यते । विशेष्यास्त्वेकत्वादय एव पुनर्विशेषणान्तरसंबन्धं सहन्ते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तं 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति । तस्मादेकत्वादिष्वनभिहितेष्विति संबन्धः । एतस्मिंस्तु व्याख्याने कृतः कट इति शब्दयोरपि द्वितीया स्यात् । उभयत्रापि कर्मैकत्वस्यानभिहितत्वात् । अथ प्रथमयैवाभिहितत्वान्न भविष्यतीत्युच्यते । तदयुक्तम् । प्रागेव प्रथमोत्पत्तेस्तत्प्रसङ्गात् । अपि च कटे करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्रापि कटाद्वितीययैवाभिहितत्वाद्भीष्मादिष्वभावः प्रसज्यते । ननु कर्मादिविभक्त्यर्थवादिनोऽप्यविशिष्टमेतत् × । न । तस्य

+ नन्विति—यस्मादित्यर्थः । यस्मात्कर्तृत्वस्य विवक्षा यथेष्टं युज्यते तस्मान्मुख्यातिक्रमे—कर्त्रतिक्रमे न किंचित्कारणं दृश्यत इति श्लोकार्थः । * स्वव्यापारे च काष्ठादेः करणत्वाद्यसंभवः ॥ ६६ ॥ इत्यादिना श्लोकवार्तिके वाक्यधिकरण इत्यर्थः । × विभक्त्यर्थस्य विशेषणमनभिहितत्वमिति वादिन इत्यर्थः ।

तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहितेष्विति परिसंख्यानात् । न च कटद्वितीया तिङा- दिष्वन्तर्भूता यतस्तयोक्तानां पर्युदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविऽयति । भवेत् । यदि कृदादीनामपि संख्या वाच्या स्यात् । न त्वेते संख्यायां स्मर्यन्ते । नापि वदन्तो दृश्यन्ते । तेन तिङः केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते नेतरेषाम् । कर्मा- दयस्तु सर्वेषामर्था इति वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितियादय इत्यन्यः परिहारो वक्तव्यः । स चैवं संभवति । यार्हि कर्मादिवि- शेषणमनाभिहिताधिकारः । तथा हि ।

कृतः कट इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते ।

तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥

यस्य च कर्मादयो वाच्या यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादयस्तयोरुभयो- रप्यनाभिहितत्वं कर्मादिविशेषणम् । अनभिहिते कर्माणि द्वितया ऽनाभिहिते वा कर्माणि ये एकत्यादयो वर्तन्ते तेषु द्वितियेति । यद्यपि चोपसर्जनं कर्मादयस्त- थाऽपि विशेषणेन संबध्यन्ते । समासस्थं ह्युपसर्जनं विशेषणैर्न संबध्यते । वाक्यस्थं तु ‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः’ इतिवत् संबध्यमानं दृष्टमेवमादि । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्विशेषो भाविष्यति । वाक्यस्थाश्च कर्मादयः । अतः सत्यप्यु- पसर्जनत्वे शक्नुन्वन्ति समानविभक्तिकानभिहिताधिकारविशेष्यतां प्रतिपत्तुम् । ततश्च × पचति देवदत्त इति तिङादिभिरनभिहितस्य कर्तुः संख्यामभिधातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । गतार्थत्वादप्राप्तिरिति* चेन्न । भिष्मादिभिरनेकान्तात् । उक्तं ह्येतत्कटद्वितीययोक्तेऽपि कर्माणि भिष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया गतार्थत्वान्नोत्पद्यते ततः प्रथमावाच्याऽपि संख्या गतैवेति कामं सा नोत्पद्यते । केवलप्रातिपदिकप्रयोगासंभवात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । एवं सति यथाविहिततृतीयाप्रसङ्गात् । न चैष न्यायेन प्रसङ्ग आपादितः । किं तर्हि ।

× लब्धावकाशः पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते—ततश्चेत्यादिना । *संख्यायां कारके वाधीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते । इत्यादिवार्तिकेत दत्तोत्तरत्वान्न तृतयिाप्राप्तिरित्यर्थः ।

आगमेन । न चाऽऽगमविरोधे न्यायः कार्यक्षमो भवति । तस्मादनभिहितशब्द = एव लक्षणया विशेषात्मनाऽनवगतत्वे वर्तते । पचतिपच्यतेशब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादराद्विशेषरूपेण कर्तृकर्मणी गम्येते । तस्मात्तताद्विभक्तिर्नोत्पत्स्यते । कारकान्तराणि न कदाचिदेवं विशेषरूपेण प्रतीयन्त इति स्वविभक्तीरुत्पादयन्ति । कारकत्वाविशेषेऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव विशेषप्रतीतिः संख्यासंबन्धश्च भवतीति तथोक्तम् । ×यत्तु भावोत्पन्नलकारपक्षेण व्यभिचारो नेह पच्यते नेह भुज्यत इत्यादिषु पाचिमात्रविवक्षायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणाद्धात्वर्थभावनयोराशङ्क्यते ततश्चागमकत्वमिति । तत्रोच्यते ।

तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः ।
वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेष्यते ॥

यथैवात्र क्रियाया अनैकान्तिकत्वादन्यत्रागमकत्वमापाद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात्, ओदनः पच्यत इत्यत्राप्यनभिधातृत्वसङ्गः । अथ व्यभिवार्यप्यसौ केनचिदनुगृहीतः सन्नभिधास्यति तथा ममापि तदर्थो गमयितेत्यविशेषः । तच्च सर्वत्र सकर्मकाकर्मकश्यन्विकरणेतराविकरणोपपदाविशेषज्ञानादनभिधातृत्ववद्गमकत्वं + विविच्यत इत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्यन्विकरणात्मनेपदीययक्यङ्क्यङ्प्रत्ययेषु चाविशेष इत्यत्यन्तसंशयहेतुत्वमेवाभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात्तद्भूताधिकरणोक्तेनैवान्वयव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण * पक्षद्वयमपि समर्थनयिम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । अथवा मुख्य एवानभिहितशब्दः ।

= सिद्धान्ती शङ्कां समादधाति—तस्मादित्यादिना । ÷ यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नाविधीयते । इत्यारभ्य—करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा । नापिशाब्दलक्षणाप्राधान्याविवक्षाऽस्तीति नित्यमेव बाह्यशब्दोपादेयत्वमित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रागुक्तमित्यर्थः । + अभिधातृत्ववद्गमकत्वं न विरुध्यत इति पा० । * (अ० १ पा० १ अ० ७)

कथं तर्हि पचति देवदत्त इति तृतीया नोत्पद्यते। पर्युदस्तत्वात्। कथं पर्युदस्तत्वम्। तिङाऽभिहितत्वात्। किमर्थं तर्हि पुरस्तादनाभिधानक्लेशः कृतः। लोकवेदार्थं न व्याकरणार्थम्। किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणव्यवहाराः सन्ति। बाढम्। न हि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादैजदेङां वाचकौ दृष्टौ। भवतु संज्ञापरिभाषाणामलौकिकत्वम्। प्रकृतिप्रत्ययार्थास्तु न लोकवेदव्यतिरिक्ताः प्रयुज्यन्ते। कथं न प्रयुज्यन्ते यदा 'लः कर्माणि च' इति वेदलोकयोरत्यन्तमसन्नेव लकारः कर्तृकर्माभिधायित्वेन कथ्यते। ननु लादेशानामत्र। लकारग्रहणेन ग्रहणं युक्तम्। स्थानिनि वाऽर्थादेशनमादेशार्थम्। नैतद्युक्तम्। कुतः।

लकारे लक्षणां तावदादेशार्थे प्रसज्यते।
स्थानिद्वाराऽपरोक्षा च वृत्तिरादेशभाग्भवेत्॥

लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्याऽऽदेशा गृह्यन्त इति श्रुतिबाधः। अथापि लकारस्यैव वाच्याः कर्मादयोऽप्युच्यन्ते तथाऽपि तेनानाभिधियमानाः सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेर्न शक्यास्तथाऽध्यवसातुम्। अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव। अतश्च कस्मिंश्चिदसमञ्जसेऽवश्यकल्पनीये वरमभिधेयत्वमेव पारिभाषिकं कल्पितमेकान्तस्याऽऽश्रयणीयत्वात्। न हि कथंचिदपि लावस्थायामपारिभाषिकमभिधेयत्वं संभवति। तेन 'लः कर्माणि च' इत्यादेशद्वारण लोकवेदार्थमर्थादेशनमुत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थमिति परीक्षायां यदि लोकवेदयोस्तिङ्वाच्यत्वं युक्त्याऽवकल्पयिष्यते ततस्तादर्थ्यपरिकल्पनं युक्तम्। अथानवक्लृप्तिस्ततः स्वशास्त्रार्थत्वमिति। तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात्। परिशेषतः स्वशास्त्रार्थता। तेनैतदुक्तं भवति। पाणिनेर्मम कर्तृकर्मणी लकाराभिहिते द्रष्टव्ये इति। किं पुनरस्य प्रयोजनं यदा न लोकवेदयोस्ते तथोपलभ्येते। यद्यपि च तत्र नास्ति प्रयोजनं स्वशास्त्रे त्वस्ति। कथं नामानभिहिताधिकारेण लकारम-

तस्मान्न श्रौतः। न चेच्छ्रौतो न प्रकरणं बाधिष्यते। यत्तु पुरुषप्रयत्नोऽनर्थको भवति। कर्मधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्तव्यतावचनादिति। तदुपपद्यते। अङ्गं सत्प्रकरणेन गृह्येत। न चाविहितमङ्गं भवति। तस्मादङ्गत्वाय विधातव्यमस्मिन्नपि पक्षे। अतो मन्यामहे प्राकरणिकस्यायं निषेधे इति। तस्मादङ्गं यदनृतं तन्न वाच्यमिति। तेन यत्संकल्पितं तदङ्गं तदेव कर्तव्यम्। व्रीहिमयं संकल्प्य न

योगे तयोरभिहितत्वाश्रयणात्पर्युदासः स्यादिति। तस्माद्यद्यपि परमार्थतो नाभिधीयेते यथाऽपि शास्त्रेऽभिहितवदाश्रयणादनभिहिताधिकारविहिते विभक्ती न लक्ष्येते इति परिहृतः कारकविभक्तिप्रसङ्गः। यत्तु तद्विशेषाभिधानादिति। तच्छिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकम्। शिंशपाशब्दो हि न तावद् वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानामभिधायकोऽथ च तद्विशेषमेव शिंशपामभिधयत्ते। तेन यथाऽस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते। यथा च चक्षुषः सामान्यमानित्यत्वमगृह्णतोऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते। यथा च भवतोऽपि द्रव्यमनभिधायैव तिङा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते तथा मम कर्त्रभिधानादृते तद्विशेषसंख्याभिधानं द्रष्टव्यम्। यदपि गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्त्यतस्तत्संबन्धदर्शनादभिधानमिति। तदप्याकृत्यरुणाधिकरणयोरुभयथाऽपि×* दर्शनान्निराकृतम्। अपि च मधुरो रसः स्निग्धः शीतो गुरुश्चेत्यनेनानैकान्तिकत्वम्। अत्र हि मधुररसस्य गुणत्वाद् गुणान्तरैः शीतादिभिः संबन्धो नावकल्पत इत्येतत्प्रतिपादितं द्रव्य संबध्यते। न च कथंचिदपि रसशब्दस्य द्रव्यवचनत्वम्। तथाऽश्वसहस्रेण नगरं मुषितमिति गम्यमानानामेव (सादिनां) मोषक्रियासंबन्धः। यत्तु क्वचिद्धूमादौ रूपादौ वा न दृश्यते न तावता सर्वत्र स्थितिः कल्पयितुं शक्यते। तस्मान्नाभिधेयः कर्ता। ततश्च

× (अ० १ पा० ३ अ० ९)। * (अ० ३ पा० १ अ० ६)।

यवमयः प्रदेयः । आह यदोभयोरपि पक्षयोर्नानृतं वदितव्यं तदा को विचारेणार्थ इति । उच्यते । पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषधर्मः । तत्र अंशे स्मार्त

श्रौतत्वाभावान्न प्रकरणं बाध्यते । यत्तु कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् । प्रात्यात्मिको विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थतेति । तत्र ब्रूमः ।

यावन्न विधिसंस्पर्शस्तावन्नास्य प्रयोजनम् ।

विना न तेन धात्वर्थो न क्रत्वङ्गं प्रतीयते ॥

विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव साध्यातां प्रतिपद्यमानोऽनपेक्षितप्रयोजनत्वान्न शक्यते दर्शपूर्णमासकर्थंभावेन ग्रहीतुम् । न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विधातुं शक्यते । तस्मादवश्यं प्रात्यात्मिकेन विधिना साक्षात्पारम्पर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणीकृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यापेक्षायां सत्यां संनिहितदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तयाऽङ्गत्वं कल्पयितव्यम् । अन्यथा चेतरेतराश्रयं स्यत् । अङ्गत्वाद्विधिर्विधेश्चाङ्गत्वामिति । तस्मादर्थवानङ्गविधिः । अतश्च वदेदित्यनेनैतावदवगतं दर्शपूर्णमासोपकारं वदनेन साधयेदिति । ततोऽनृतपदसामर्थ्यादेवं भवति यद्वदनेन कुर्यात्तदनृतेनेति । पुनश्च नञ्संबन्धाद्यदनृतवदनेनोपकुर्यात्तन्नेति वचनं व्यज्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासोपकाराय वदतो यदनृतं प्रसज्यते तत्प्रातिषेधो विधीयते । ततश्च यावत्कर्मार्थः संवादस्तत्र सर्वत्रानृतं वर्जनीयम् । तेन यवमयः पुरोडाशः कर्तव्य इत्येवमादावध्वर्युमुक्त्वा सक्त्वर्थं मे यवा भविष्यन्ति । तस्माद् व्रीहिमयः क्रियतामित्येवं न विसंवदितव्यम् । संकल्पस्येति—च तत्पूर्वत्वाद्वदनमेव प्रतिलक्षयति । अथवा स्वेन वचनेनाध्वर्युमेव संकल्पं कारयित्वेति द्विणिजन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह । यदा स्मृतिप्राप्तनित्यानुवादे , संयोगान्तराच्च विधौ, नानृतं वदितव्यमित्ययमंशस्तुल्यः किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति तदुच्यते ।

स्मृतिप्रप्तानुवादे हि स्मार्तं नैमित्तिकं भवेत् ।

विधिपक्षे यजुर्वेदविधिस्तद्धेषजाक्रिया ॥

स्मृतौ च यदनृतवदनानिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव कर्तव्यं यद्यनुवादः। विधौ पुनरस्य याजुर्वेदिकत्वाद् भ्रेषस्य यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्ट इत्यन्वाहार्यपचने भुवः स्वाहेति होतव्यम् । स्मृतेस्त्वन्यतरलत्वानवधारणान्न वेदभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्तावधारणं स्यात् । एवं मूलमूलिभावाभ्युपगमेऽपि स्मृत्यैव × तदर्थस्तदतिक्रमश्चानुसृत* इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । ननु तवापि याजुर्वेदिकत्वज्ञानात्तद्वेदप्रायश्चित्तमेव ÷ भवेत् । नैतदस्ति । एतद्ध्याहवनीयादिविषयत्वादाहिताग्न्याधिकारवमलम्बते । अनृतप्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वादनाहिताग्नेरप्यवस्थितः । तेनास्य तावदवश्यं स्मार्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणयिम् । तच्चेदपेक्षितेमकत्वान्निमित्तस्याऽऽहिताग्नेरपि तदेव युक्तमिति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः । किं च ।

यज्ञेऽन्यतमवेदाङ्गे भ्रष्टे नैमित्तिकं श्रुतम् ।
अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत् ॥

'यद्यृक्तो यज्ञ आर्त्तिमियात्' इति हि सर्वे भ्रेषा यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन श्रूयन्ते । ज्योतिष्टोमसंबन्धिनश्च प्रकरणादासन् । तत्र वेदसंयोगन्न = प्रकरणेन बाध्येत, इत्यनेन न्यायेन वाक्यबलीयस्त्वात्प्रकरणं तावदतिक्रम्येत । न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे हेतुरस्ति । तस्मादवगतवेदाविशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । यदा तु फलकल्पनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्त्येवंजातीयका इति पूर्वः पक्षः । शुद्धक्रतुधर्मत्वं च सिद्धान्तस्तदोभयत्रापि याजुर्वेदिकयज्ञभ्रेषनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम । तदुच्यते ।

× स्मृत्यैव तदर्थ इति—नानृतं ब्रूयात्, इत्यनया स्मृत्या निषेधार्थो विधेयतयाऽनुसृत इत्यर्थः। *तदतिक्रमश्चानुसृत इति—'गायत्रीमनृते जपत्' इत्यनया च निषेधातिक्रमश्च प्रायश्चित्तनिमित्ततयाऽनुसृत इत्यर्थः ÷ तद्वेदप्रायश्चित्तमिति—'यदि यजुष्टो भवः स्वाहेत्यन्वाहार्यपचने होतव्यम्' इत्यनेन विहितमित्यर्थः। = (अ० ३ पा० ३ अ० १ सू० ८)।

विधयोऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गताः।
ते सर्वे याजमानाः स्युर्दीक्षासंस्कारवर्गवत् ॥

सर्वे हि सामिदादयः क्रत्वन्तरगताः स्तोत्रशस्त्रजपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसंस्काराः। ते च ' याजमानास्तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्=' इत्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः। तत्र सामिदादीनां यागात्मकत्वाद् द्रव्यत्यागव्यापारेण दीक्षणीयादिवदुभयथाऽपि याजमानत्वात्। तद्वदेव च यजमानविवृद्धावपि तन्त्रेण प्रयोग इति न कश्चिद्विशेषो दृश्यते। ये तु स्तोत्रशस्त्रजपादयस्ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमसमर्थां प्रधानानियमानाधिकृतां प्रधानौद्गात्रादिसमाख्यां बाधित्वा दन्तधावनादिवद्यजमानकर्तृका भवेयुः। यजमानविवृद्धौ च साधारणद्रव्यत्यागत्यायेन तन्त्रत्वं न संभवतीति प्रतियजमानं भिद्येरन्। प्रतिषेधेष्वपि च यदा विध्यंश एवमवधारितः क्रतुयुक्तपुरुषोपकार्यनृतवदनमिति तदाऽस्यैवानृतविशिष्टप्रतिषेधादयमर्थो भवति यजमानेनाऽऽत्मसंस्कारार्थमाशीःप्रयोगादिषु यदुच्यते तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपोच्चारणे वा मृषात्वं न कर्तव्यमन्यत्र त्वन्येषां च यथेष्टवादित्वमिति। शुद्धक्रतुधर्मप्रतिषेधे तु यावत्क्रतौ किंचिद्वदनं यजमानस्यर्त्विजां वाऽनृतं प्रसज्यते तत्सर्वं न कर्तव्यं क्रतुसंबाधित्वाविशेषात्। अतश्च यथैव यजमानेन व्रीहिमयं संकल्प्य न यवमयो दातव्यस्तथैवाध्वर्य्वादिभिरप्यन्यतं पक्षं+ करिष्याम इत्युक्त्वा न लाघवादिवशेन पुनर्विसंवदितव्यम्। यदपि च पुनः संस्कारार्थं किंचित्तदपि क्रत्वर्थांशेनैव वर्जयितव्यम्। ननु च प्रतिषेधार्थे गुणभूतः पुरुषस्तत आध्वर्यवसमाख्या नियामिकेति प्रणीताप्रणयनादिवदध्वर्युरेकोऽनृतप्रतिषेधमवलम्बेत। सत्यमवलम्बेत यदि प्रतिषेधार्थोऽनुष्ठेयो भवेत्।

=(अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ४)+ अन्यतरं पक्षमिति—षोडशिग्रहणतदभावादिरूपवैकल्पिकानां प्रयोगारम्भेऽध्वर्य्वादिभिरन्यतरपक्षावधारणं कृत्वा पुनः पक्षान्तरग्रहणेन न विसंवादितव्यमित्यर्थः।

प्रायश्चितम् । सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः । तत्र अंशे याजुर्वेदिकं प्रायश्चितम् ॥ १३ ॥ क० सिद्धान्तः । अनृतवदननिषेधस्यक्रतुधर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयं त्वनुष्ठानाभावात्मकत्वान्न कर्तृविशेषमपेक्षते । श्रुत्यैव+ च प्रतिषेधप्राप्त्या* संबद्धः । स× यत्र प्राप्तस्तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन्न शक्यते समाख्यया वारयितुम् । ननु वदेदित्येतावद्विध्यंशमात्रमालोच्यमानं समाख्या नियंस्यति । ततश्च प्रतिषेधोऽपि तदनुसारित्वान्नियतो भविष्यति । नैतदेवम् । पर्यवसिते हि शास्त्रार्थे तत्कर्तुरपेक्षायां सत्यां समाख्याऽवतराति । न च वदेदित्येतावतः शास्त्रार्थत्वं विज्ञायते । प्रतिषेधसंबन्धाद्धि तदनुवादत्वेन स्थितम् । न चानूद्यमानस्य श्रुतमपि विशेषणं भवतीति ग्रहाधिकरणे÷ साधितम् । किमुत = समाख्यया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेषसंबन्धमात्र एव व्याप्रियते ।

तस्मादनूद्यमानत्वाद्वदनं न विशेष्यते ।
प्रतिषेधोऽपि तद्गामी विशेष्टुं नैव शक्यते ॥

तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनमतः सम्यग्विचारितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

(इति–कर्त्रधिकरणम् ॥ ४ ॥)

+ श्रुत्येति–निषेध्यपदसाहचर्यलक्षणयेत्यर्थः । * प्राप्त्या–निषेध्यप्राप्त्येत्यर्थः । × सः–निषेध्योऽर्थ इत्यर्थः । ÷ (अ० ३ पा० १ अ० ७) । = किमुत समाख्ययेति–यदातदापदाध्याहारेण योजना । अयमाशयः । निषेध्यमात्रे शास्त्रार्थापर्यवसानात्कर्त्रपेक्षानुपपत्तेर्निषेधान्वये चानुवाद्यत्वान्निषेध्यस्य, ग्रहैकत्वाधिकरणन्यायेन श्रुतेनापि कर्त्रा विशेष्यत्वायोगे किमु वक्तव्यं सामाख्यानिकेन कर्त्रा विशेष्यतायामिति ।

[५] अहीनवत्पूरुषस्तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, अङ्गिरसो + वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयंस्तीर्थे स्नाति तीर्थमेव हि सजातानां भवति इति । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, तस्माज्जञ्जभ्यमानोऽनूब्रुयान्मयि * दक्षक्रतू इति । प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्ते इति । तत्र संदेहः । किमर्थं धर्मः प्रकरणे निविशत उत पुरुषस्योपादिश्यत इति । किं तावत् प्राप्तम् । अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् । एष विधिः प्रकरणादुत्कृ-

---

पूर्वत्र श्रुत्या सह प्रकरणं विरुध्यते न विरुध्यत इति विचारितम् । इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते । तत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणविहितस्य तीर्थस्नानस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणविहितस्य जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चारणस्य किमर्थत्वं पुनः स्यादिति निवीताधिकरणवदेव पक्षा रचयितव्याः । तेषामपि सारवत्तरत्वादनन्तराधिकरणे त्रय उपन्यस्ताः पुरुषमात्रधर्मः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः क्रतुधर्म इति । त एवात्राप्यनुवर्तन्ते । तत्र ÷ पूर्वाधिकरणेनैव प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षः पर्वपक्षः परिगृह्यते ।

यथा प्रकरणं हित्वा द्वादशत्वं वशीकृतम् ।
अहीनेन तथा पुंसा धर्मावेतौ वशीकृतौ ॥

स्नानं तावद्योग्यतयैव मलापकर्षणार्थत्वात्पुरुषार्थं गम्यते । तीर्थविशेषणं च सुखावतरत्वाद् दुःखावतरह्रदादि व्यावर्तयत् पुरुषस्योपकरोति न क्रतोः । यदपि च स्मरणं भोजनादिपूर्वभाविनियमरूपेण तदपि तदर्थस्यैव नियमादृष्टं

+ तै० सं० (६–१–१) । * तै० सं० (२–५–२) । ÷ 'किं तावत्प्राप्तम्, इति भाष्यं किं तावादित्येतावता किं तत्वयुक्तमिति पृष्टे प्राप्तवित्यनेन—यत्पूर्वाधिकरणेन प्राप्तं तद्युक्तमित्येवं शुद्धक्रतुधर्मपक्षोवत्यर्थतया व्याख्याय सूत्रेणान्यः पूर्वपक्षः परिगृह्यत इत्येवंपरतया व्याचष्टे-तत्रे त्यादिना । = स्मरणमिति—'अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते' इत्येवंरूपमित्यर्थः ।

ष्येत । कुतः । पुरुषश्रुतेः । ब्रूयादिति पुरुषप्रयत्नस्य विवक्षितत्वात् । ननु प्रकरणं बाध्यते । उच्यते । बाध्यतां प्रकरणं, वाक्यं त्वस्य बाधकं जञ्जभ्यमानसंयोगात् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपदिश्यत इति गम्यते, वाक्याज्जञ्जभ्यमानस्य । वाक्यञ्च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मादुत्कृष्येतेति फलमप्यामनन्ति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । स च संयोगो बाध्यते । तस्मात् पुरुषधर्मः प्रकरणादुत्कृष्येताहीनवत् । यथाऽहनिसंयोगाद् द्वादशोपसत्ता प्रकरणादुत्कृष्यते । एवं जञ्जभ्यमानसं ोगान्मयि दक्षक्रतू इति वचनम् ॥ १४ ॥

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो
द्रव्यवत् ॥ १५ ॥ सि०

पुरुषगाम्येव करोति । तेनावधारितप्रयोजनेन सं बध्यमानस्तीर्थनियमोऽपि पुरुषार्थो विज्ञायते । तत्राप्येकं तावद्दृष्टमेव प्रयोजनमवतरणसुखम् । अथाप्युद्धृतोदकादिनिवृत्तिरूपो न दृष्टं साधयतीत्यदृष्टं कल्प्यते तथाऽप्यस्त्येव फलं 'तीर्थमेव हि सजातानां भवति' इति । न चैवं वाक्यात् पुरुषसंयुक्तस्य प्रकरणमीश्वरम् 'असंयुक्तं * प्रकरणात्' इति स्थितत्वात् । तथा यद्यपि ब्रूयादित्यनेन कर्ता नोपात्तस्तथाऽपि जञ्जभ्यमानशब्दः कृदन्तत्वात् ' ' कर्तरि + कृत्' इति चानन्यपरस्मरणात्कर्तृविशेषणं पुरुषमुपादत्ते । तेन स्ववाक्योपात्तेन संयुक्तं मन्त्राभिधानं प्रकरणग्राह्यत्वं न प्रतिपद्यते । पुरुषसंयोगे चास्त्येव तत्फलम् । प्राणापानयोरात्मनि धारणाच्चिरजीवित्वम् तस्मात्पुरुषमात्रधर्मा एवंजातीयका इति ॥ १४ ॥

पुरुषधर्म इत्येतावद्गृह्णीमः । यत्तु वुरुषमात्रधर्मस्ततश्चोत्कर्ष इत्येतदसह्यम् । कुतः ।

---

* (अ० ३ पा० ३ अ० ४ सू० ११) । + पा० सू० (३-४-६७) ।

न वोत्कृष्टव्यम् । कुतः । प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव जञ्जभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते । यथा यवादिद्रव्यं प्रोक्षणादिना । ननु न शक्नोति प्रकरणं जञ्जभ्यमानशब्दमेकदेशेऽवस्थापायितुम् । वाक्यं हि प्रकरणाद् बलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जञ्जभ्यमा-

अविरोधात्समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः ।
बाधो न युज्यते कर्तुं न च× दूरात्फलश्रुतिः ॥

पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्येत । नन्वितरत्रापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सत्यं बाध्येयातां यद्यपुरुषेण संबन्धोऽभ्युपगम्येत - वयं तु प्रकरणगतपुरुषधर्मं ब्रुवाणा न किंचिदपि बाधिष्यामहे । न प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने स्नातरि च सफलशब्दार्थौ योग्यत्वं वा नास्ति । नन्वविशेषबुद्धिर्बलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाणमूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावदवश्यमेव निवर्तनीया । न ह्यविदुषोऽसमर्थस्य वाऽधिकारः संभवति । नन्वेवं प्रकरणं विशेषकमभ्युपगतं भवति । नैतदेवम् । ग्राहकमेवात्रापि प्रकरणं, येनोद्दिश्यमानजञ्जभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते । न हि तस्यैष व्यापारोऽवकल्पते । कथंभावस्येत्थंभावादन्येनासंबन्धात् + । योऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणः प्रकरणाद्विशेषलाभं मन्यते तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्यापारे तद्गृहीतत्वापेक्षा भवतीति* नैव तद्विशेषणमेवकल्पते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः । उच्यते । विनैव विशेषणत्वेनात्र प्रकरणस्थपुरुषग्रहणसिद्धिः । तथाहि ।

× न च दूरेतिसंनिहितस्य क्रतूपकाराख्यस्य फलस्य संभवे विप्रकृष्टस्य स्वर्गाख्यफलस्य कल्पनां न च युक्तेत्यर्थः । + कथंभावस्येत्थंभावादन्येनासंबन्धादिति—कथमिति प्रकाराकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्य इत्थमित्युपायेतिकर्तव्यताद्यपरपर्यायप्रकाररूपादन्येन विशेष्यादिनाऽनन्वयादित्यर्थः । * भवतीति—इतिर्निपातत्वाद्यद्यपितथाऽपिशब्दार्थकः । तथा च यद्यपि प्रकरणगृहीतत्वापेक्षा भवति तथाऽपि व्यावृत्तेवाधिते, प्रकरणव्यापारे नैव प्रकरणं विशेषकं भवतीत्येवं योजनयाऽर्थो ज्ञेयः ।

नशब्दः प्रकरणेनाप्राकरणिकात्पुरुषान्निवर्त्यत इति । किंतु फलं तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलं, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । नेति ब्रूमः । नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्धत्त इति । वर्तमानापदेश एष न विधायकः । स्तावकस्तु भवति मन्त्रवचनस्य । तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्रैतन्न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्मेति गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्मेति गृह्यते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत

व्रीहीणां प्रोक्षणं यद्वल्लौकिकानामनर्थकम् ।

तद्वदेतदपीत्येवं फलाय* प्रकृतं गतम् ॥

यथा हि व्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संबध्यमानं न च तावत्प्रकरणेन विशेष्यते । अथ चाऽऽनर्थक्यभयाद्विप्रकृष्टफलकल्पनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते तथाऽत्र फलकल्पनाभयात्प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्राकरणिकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते । न हि तत्संभवेऽन्यफलकल्पनाप्रमाणं लभ्यते । ननु च क्लृप्तमेवानयोः फलमित्युक्तम् । सत्यमुक्तं न त्वीदृशेन शब्देन फलमुच्यते । कामशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव च नात्र विधायकं शब्दमुपलभामह इत्याह । फलविधानं हीदृशेन शब्देन न क्रियत इति वक्ष्याम+। इतरथा पुनर्ब्रूयादित्यत्रात्राप्यस्त्येव विधिविभक्तिरित्ययुक्तमेव विधायकाभाववचनम् । न हि धत्त इत्येतस्याविधायकत्वादुपालम्भो भवति । सर्वत्रैव फलांशस्याविधेयत्वात् । तस्माद्यथोक्तमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु×' इत्यनेन चार्थवादत्वं वक्ष्यते । 'फलं+ तु तत्प्रधानायाम्' इति च कामपदोपबद्धायां

---

* अनेन च 'किं तु फलं तत्र कल्पनीयम्' इति भाष्यं व्याख्यातं ज्ञेयम् । +(अ० ४ पा० ३ अ० १) । इत्यत्रेत्यर्थः । ×(अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० १)। + (अ० ४ पा० ३ अ० १ सू० ३) ।

इत्येतन्न । कथम् । योऽपि ह्यन्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां जञ्जभ्यते, सोऽपि जञ्जभ्यमानशब्देनोच्यत एव । न च प्रकरणेन व्यावर्त्यंत इत्येतदुक्तम् । तस्मादुत्कृष्यते । अत्रोच्यते । नैव व्यावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासावनुष्ठास्यति । आह । उत्कर्षेऽपि सति संस्कृतोऽन्यदनुष्ठास्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति । अप्रकृतत्वात् । आह । प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्म इत्यवगमात् । उच्यते । आनर्थक्यान्न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मादस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमा-

---

तदर्थत्वम् । आह । पुरुषस्य संस्कारकामिति मृह्णीम इति संस्कारशब्दोच्चारणात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युपगच्छति । न हि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात्संस्कार इत्यभिधीयते । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेति—कोऽभिप्रायः । सर्वथा तावज्जञ्जभ्यमानषधर्मत्वेनैष गम्यमान आनर्थक्येन लौकिकान्निवर्त्येत । यस्तु ज्योतिष्टोमादौ जञ्जभ्यमानः स दार्शपूर्णमासिकवदेव सप्रयोजन इत्यशक्यो वर्जयितुमिति । अतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति । अस्योत्तरं गूढाभिप्रायम् । संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्तीति । कुतः ।

न संबन्धो निवीतस्य यथैवाऽऽतिथ्यकर्मणा ।
श्रुत्यादिभिरसंयोगात्तथैवास्य क्रियान्तरैः ॥

यदि सर्वत्र विहितः सन्ननर्थकत्वेन लौकिकान्निवर्त्येत तत एतदेवं स्यात् । न त्वसावेवं निवर्तयितुं शक्यते । न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केनचिन्निवर्त्यन्ते । किं तर्हि । आदित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धोऽवधार्यते । सा चैवं प्रतिबध्यते । यदि 'द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा' इत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपसंगतावनर्थकत्वाज्जञ्जभ्यमानशब्देनापूर्वसाधनत्वं लक्ष्यते । तल्लक्षणां च न प्रकरणादृते लभ्यते । न च दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वाऽन्यस्य प्रकरणमस्ति ।

साभ्यामेकवाक्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा। प्रकरणाभावात्। तस्मान्नोत्कर्षः। यत्तु प्रकरणे निवेश इत्येतस्मिन्पक्षे ब्रूयादित्यनु-

---

तस्मात्तदपूर्वसाधनं× यो जञ्जभ्यमानस्तस्यैवैष संस्कारः। एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम्। एतौ च परिचोदनापरिहारौ सूत्रकार एव वक्ष्यति। 'आरादपीति चेत्' 'न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्*' इति। यत्तु प्रयोगवचनेन सिद्धेर्वि-ध्यानर्थक्यमिति। तत्राऽऽह। वरं तस्यानुवादत्वं न च निष्फलपुरुषमात्रधर्म-विधानमिति। इह भाष्यकारेण निरन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयोरेकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम्। अङ्गं सत्प्रयोगवचनेन गृह्यते। न चाविहित-मङ्गं भवति' इत्येकः। एवं सत्यनुवादो भविष्यति, इत्यपरः। तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेक्तव्यम्। यथा तावत्पूर्वत्र व्याख्यातं तथा विधि-त्वमेव सत्यम। अनुवादाभिधानं त्वभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते ÷। शक्यं + त्वनुवादत्वं समर्थयितुम्। कुतः।

अपर्यायविधायित्वादेकोऽङ्गानां विधिर्यतः।
प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः॥

'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात्×' इत्यत्र सर्वेषामेवाङ्गानामेकप्रयो-जनकल्पनयैकं विधिं वक्ष्यति। न च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति। प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः। पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः। अङ्गप्र-धानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनियोगः। तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम्। अत्राभिधीयते ÷। द्वावप्येतौ ग्रन्थौ साधू। कथम्। पूर्वस्तावत् 'न चावि-

---

× अनेन च 'संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम्' इति भाष्यं संस्कृतेन तु पुरुषेण साध्यं प्रयोजकीभूतमपूर्वमन्यत्र नास्तीति व्याख्यातं विज्ञेयम्। * (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ४)। + इति केचिदिति शेषः। ÷ एतदधिकरणोक्तस्यैव परिहारस्य सत्यत्वमिति वदतां परेषां मतमनुसृत्याऽऽह—शक्यमित्यादिना। × (अ० ११ पा० १ अ० ३ सू० १६)। ÷ स्वाभिप्रायमाह—अत्राभिधीयत इत्यादिना।

ष्ठानवचयमविवक्षितस्वार्थामिति । एवं सति अनुवादो भविष्यति न पुरुषसंवन्धविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ॥ १५ ॥ क० सि०

व्यपदेशादपकृष्येत ॥ १६ ॥

अथ यदुपवर्णितं, द्वादशोपसत्ता यथोत्कृष्यते, तथेदमप्युत्कृष्टव्यमिति । उच्यते । तद्धि वाक्येनाहीनानां व्यपादिश्यते । फलवन्तश्चाहीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमेऽहीनशब्दः । गौणत्वात् , व्यपदेशाच्च तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति । ततो युक्तं द्वादशोपसत्ता यत्प्रकरणादुत्कृष्यते । न त्विह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात् , अन्यस्य च प्रयोजनवतः प्रकरणेऽभावात् ॥ १६ ॥ क० आ० नि० ॥ जञ्जभ्यमानधर्माणां प्रकरणेनिवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

हितमङ्गं भवति , इत्यनया चोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं ह्येतद्विधावनाश्रीयमाणे धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्यमङ्गत्वं कल्पयितुं तेन तावाद्विधिः । अथ चानुवादः कथम् । पूर्वेण + विधिनाङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यन्नीवार्यते तावन्तं कालमसौ विधिरूपेणावतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्गतविधिसंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेरनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन विना व्यवहारः सिध्यतीति विधिः । उत्तरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इत्युभयमपि साधूक्तम् ॥ १५ ॥

प्रकरणेऽहीनस्यात्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यसंयुक्तद्वादशोपसत्त्वं प्रकरणेनानुगृह्यमाणमुत्कृष्यत इत्यदृष्टान्तः ॥ १६ ॥

(इति—जञ्जभ्यमानाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

+प्रत्यात्मिकवाक्यार्थालोचनवेलायां विधित्वं प्रकरणकल्पिताङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानवाक्यार्थत्र्यंशभावनाविधिवेलायां प्रयोगविधिसिद्धपुरुषप्रवृत्त्यनुवादत्वमित्येव विरोधपरिहाराशयं वदति—पूर्वेणेत्यादिना ।

[६] शंयौ च सर्वपरिदानात् =॥ १७॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, देवा × वै शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्यं नो वहेति प्रकृत्य वचनमिदं भवति—किं मे प्रजाया इति । तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् । तं शतेन यातयात् , यो निहनत् तं सहस्रेण यातयात् , यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेद् न हन्याद् न लोहितं कुर्यात् इति । तत्र संदेहः किं दर्शपूर्णमासयोरवगोरणप्रतिषेध उत पुरुषस्योपदिश्यत इति । किं

शंगावेति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणम् । तत्र पूर्ववदेव पक्षाः । तेषामपि प्राकरणिकं संबन्धद्वयमप्येकीकृत्य निर्दिष्टौ क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति द्वावेव पक्षौ । समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्रत्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः । का च तत्र प्रसक्तिः । चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वा द्दर्शपूर्णमासयोस्तदानत्यर्थं * सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाहार्यदानेनाऽऽनमयेदिति () गम्यते । यदा तन्मात्रेण नाऽऽनमन्ति तदा पुनर्यथा दानादानतिर्भवति तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपायप्रसक्तौ सत्यामयं दण्डप्रकारोऽवगोरणादिः पक्षे प्राप्नोति स प्रतिषिध्यते । न कर्तव्यं तेन, तद्व्यतिरेकोपायान्तराश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ।

= शंयौ च—शंयूपक्रमके वाक्ये योऽयमवगोरणादिप्रतिषेधः स प्रकरणादपकृष्येते त्यनुषङ्गः कुतः, सर्वपरिदानात्—सर्वावस्थस्य, दर्शपूर्णमासकर्तृत्वावस्थानपेक्षस्य पुंसः परिनरकपरिहारार्थं दानात्—अवगोरणादीनां खण्डनात् । निषेधादिति यावत् । एवं भाष्यकाराः । वार्तिककारास्तु सर्वपरिदानात्—सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽनृत्विग्भ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः, परिपालनाख्यवरदानादित्येवं सूत्रं व्याख्यास्यन्ति । +तै०सं०(२—६—१०) ।*चतुर्ब्राह्मणेति ब्रह्माध्वर्युहोत्राग्नीधाख्याश्चत्वार ऋत्विजो दर्शपूर्णमासये रित्यर्थः । महापिठरपरिमिनस्याप्यन्वाहार्यस्याऽऽनतिजननासामर्थ्यद्योतनाय चतुःशब्दः प्रयुक्तः । () इति नियम इति पा० ।

प्राप्तम् । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः। न दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्यावगोरितव्यं वधो वा कार्यो लोहितं वा प्रस्कन्दनीयम्। अन्य उपाय आस्थातव्य आनतये, ये नान्वाहार्येणाऽऽनमन्तीति प्रकरणात्प्राप्नोति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। शंयौ च प्रकरणादुत्कर्षः। कस्मात्, सर्वपरिदानात् । सर्वावस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेध उक्तः । न दर्शपूर्णमासगतेनैव नावगोरणादि कर्तव्यमिति । ननु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासधर्मोऽयम् । सत्यं प्रकरणादेवम् । वाक्येनावगुरमाणस्य धर्मः। वाक्यं च प्रकरणद्बलीयः । ननु जञ्जभ्यमानस्येव

वाक्येन सर्वसंयोगात्सर्वेभ्यो वरदानतः।

फलस्याकल्पितत्वाच्च नेष्टः प्रकरणग्रहः ॥

यच्छब्दाच्छ्रुत्यैव पुरुषमुपादत्त। न च प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः। न ह्येष कश्चित्संस्कारः। किं तर्हि। नरकपरिहारार्थोऽयं प्रतिषेधः। स च पुरुषगत एव। नरकपातः संकीर्तितो न तु क्रतुगतः। यस्य च प्रत्यवायस्तस्य तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः। शतेन यातयात् सहस्रेण यातयात्' इति शतगुणं सहस्रगुणमनुभवेदित्यर्थः। अथ वा संख्येयान्तरानुपादानादुपरि संवत्सरग्रहणादिहापि संवत्सरशतेन यातनां निस्तरेत्सहस्रेणेत्येवं संबध्यते। निषेधफलं च प्रदर्शनमात्रेणैव संबध्यते न विधिफलवत्कामपदोपबन्धमपेक्षते। न हि कश्चित्संत्यक्तव्यमर्थं कामयते । न चान्यः कश्चित्तस्योपादानप्रकारोऽस्ति। तेनानुभवेदित्येतावतैवोपादानं विज्ञायते। तच्चेहाविकलमस्ति । यत्तु भाष्यकारेण लिङ्गप्रदर्शनं कृतं तत्फलस्याविधेयत्वादसंबद्धम्। यदपि तावदिष्टं तदपि न विधीयते यत्त्वनिष्टं तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसंभवादत्यन्तपिपरीत एव विध्युपन्यासः। तस्मादनिष्टफलोपादानमात्रेणैव तद्विषयनिषेधसिद्धेरनिष्टफलस्य च पुरुषागामित्वात्पुषधर्मता । तथा च 'सोऽब्रवीत्किं मे प्रजाया इति' प्रजामात्रानुग्रह एव शंयुना प्रार्थितः।

प्रकरणे निवेशो भवेत् । नेत्युच्यते । तत्र फलं कल्पनीयम् । इह क्लृप्तम् । अस्ति ह्यत्र विधायकविभक्तिः । शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गं लोकं प्रजानीयादिति । तस्मादुत्कर्ष एवंजातीयकस्येति ॥ १७ ॥ क० अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ १८ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, मलवद्वाससा+ न संवदेत्, नास्या अन्नमद्यात् इति । तत्र संदेहः, किं मलवद्वाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्गस्य संवादस्य प्रतिषेध उत पुरुषस्य सर्वत्र प्रतिषेध इति । किं प्राप्तम् । प्रकरणाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

देवैश्च यत्कामयस इत्युक्ते शंयुना ब्राह्मणमात्रमेव तेभ्यः परित्तं परिपालनायोपाक्षिप्तम् । तैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रहः प्रत्त इति वाक्यशेषः समर्पितो भविष्यतीति ॥ १७ ॥

(इति—सर्वपरिदानाधिकरणम् ॥ ६ ॥) ।

'नास्या अन्नमद्यात्' इति वाक्यान्तरमपि तदन्यार्थदर्शनौपयिकत्वात्सहोदाहृतम् । मलवद्वासाः—ऋतुमती स्त्री । तत्संवादप्रतिषेधेऽपि त एव पक्षाः तत्र यच्छद्वजञ्ज्भ्यमानशब्दतुल्योपादानशब्दाभावात्संवादस्य च क्रतौ पुरुषे चाविशेषप्रसक्तेरभिहितेनानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन 'पत्नि पत्न्येष ते लोकः इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रतिषेध इति प्राप्तेऽन्यथा प्रत्यवस्थीयते ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता ।
न हि प्रागपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्रतुं प्रति ॥

+ तै० सं० (२—५—१) ।

मलवद्वाससा सह संवाद उत्कृष्येत। प्रकरणात्। कस्मात्। प्रागपरोधात्। एवं श्रूयते, यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत इति। पत्न्या च सह संवादोऽध्वर्योर्दर्शपूर्णमासयोरस्ति, पत्नि पत्न्येष ते लोक इति। प्रसज्यमानः प्रतिषिध्येत। स चाप्राप्त एव प्रागपरोधादपनीयतां यागमनुतिष्ठतां कथं संवादः प्रसज्येत। यतः प्रतिषेधमर्हेत्। तस्माददुत्कृष्येत मलवद्वाससा सह संवादः ॥ १८ ॥ क० सि० ॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥

अन्नप्रतिषेधश्च भवति। नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वै स्त्रिया

'तामपरुध्य + यजेत' इति हि सामान्यतः सर्वस्मादेव क्रत्वनुष्ठानादसौ निवर्तिता कथं संवादे प्रसज्येत। पुरुषस्य तु स्वातन्त्र्यात्सर्वकालसंवादे प्राप्ते निषेधस्यार्थवत्ता। यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते ततो मूलमूलिभाव एवाभ्युपगन्तव्यः। न हि केनाचिन्नित्यानुवादत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

इतश्च पुरुषमात्रधर्मः। कुतः।

प्रायोवचननिर्णेयं संदिग्धं वस्तु वर्णितम् *।
असंदिग्धश्च पुंधर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतेः ॥

'नास्या अन्नमद्यात्' इति 'अभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नम्' इति वाक्यशेषादुपगमनप्रतिषेधः। तथा हि। लाटानानप्यभ्यञ्जनपर्यायान्तरवाच्यलक्षणमुपगमनं प्रसिद्धम्। तच्च न कदाचिच्छब्दादर्थाद्वा क्रत्वर्थं प्रसक्तम्। पुरुषार्थं तु सर्वप्राणिप्रसिद्धम्। यदर्था च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इत्युक्तम्। ब्रह्मचर्यविधानाच्च न ऋतुकाले पुरुषार्थस्यापि सततस्तत्प्रसक्तिर्येन स्वकाले

+ 'यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्' इति पूर्वं शेषः। तै ब्रा० (३–७–१)। * (अ० २ पा० ३ अ० ६) इत्यत्रेति शेषः।

अन्नम् इत्युपगमनप्रतिषेध एव विधीयते। स च प्रकरणे न प्रसक्त इति, प्रकरणादुत्कृष्टः पुरुषधर्म एष निश्चीयते ॥ १९॥ क० हेतुः॥ मलवद्वासः संवादनिषेधस्यपुरुषधर्मताधिकरणम् ॥ ७॥

[८] अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २०॥ सि०

अनारभ्य श्रूयते, तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं × भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति इति। सुवाससा भवितव्यं रूपमेव बिभर्ति इति। तत्र किं प्रकरणधर्म उत पुरुषधर्म इति संशयः। अत्रोच्यते। अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्। पुरुषधर्म एवंजातीयकः स्यात्। कुतः। ततः—प्रकरणाधीतात्, विशेषोऽस्य। नायं प्रकरणाधीतः।

निषिध्यते। तस्मादुल्लङ्घ्य तावत्प्रकरणमेष तावत्पुरुषधर्मो भवति। ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति संवादतादर्थ्यसिद्धिः॥ १९॥

(इति—संवादाधिकरणम् ॥ ७॥)

इदानीमप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं गच्छन्ति नेति विचार्यते। 'तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इत्येवमादिषु संदेहः। किं कर्मसु हिरण्यधारणमनूद्य सुवर्णता विधीयते। वासः—परिधाने च शोभनत्वमुत विशिष्टविधानरूपेण नित्यः पुरुषधर्मो विधीयत इति। तत्रानेकार्थविधिभयात्कर्मस्थहिरण्यवासोनुवादेन सुवर्णशोभनत्वविधिप्राप्तावुच्यते पुरुषधर्म इति। कुतः।

हिरण्यवाससो धर्मो भवंस्तावदनर्थकः।
कर्मणा सह संबन्धे प्रमाणं तु न विद्यते॥

प्रकरणाम्नानस्य ह्येतदेव प्रयोजनं कथं नाम तदङ्गत्वं विज्ञायेतेति। यद्यप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गतैव स्यात्ततः प्रकरणाम्नानमनर्थकं भवेत्। यत-

---

× तै० ब्रा० (२—२—४)।

यद्यप्रकरणे समाम्नातः, सर्वप्रकरणधर्मः स्यात् । अप्रकरणे समाम्नानं न कचिद्विशेषं कुर्यात् । तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २० क० ॥ सि० ॥

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २१ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न पुरुषधर्मो भवेत् । अग्निहोत्रादीनां शेषः स्यात् । कस्मात् । अद्रव्यत्वात् । नात्र द्रव्यदेवतं श्रूयते । तच्छ्रवणात्, भार्यं यद्दव्यमिति परिकल्प्येत । असति तु द्रव्यदेव-

---

स्तु वेदेनैव प्रकरणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतस्ततोऽवगम्यते नूनं प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति ॥ २० ॥

यद्यपि तावद्विशिष्टविधानं तथाऽपि कर्मशेष एव स्यात् । अन्यथा हि फलं कल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धेऽपि कल्पयितव्य एव । सत्यं प्रमाणवती हि तत्कल्पना । कर्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मैवोपातिष्ठते । तेन तत्संबन्धः प्रमाणवान्, न स्वर्गसंबन्धः । एवं च मन्यते । यथा यागदानहोमान्मुक्त्वा नान्यत्प्रधानकर्मत्वं प्रतिपद्यते । चेह यागादित्वमस्ति संप्रदानाद्यभावात् । अत औत्पत्तिकेङ्गत्वेन कर्मशेषत्वम् । अथवा धारणमेतच्छ्रूयते । तच्चोत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकिकस्य निष्प्रयोजनत्वात्संस्कारार्हत्वम् । अतःकर्माङ्गभूतयोर्वासोहिरण्ययोर्विधिः । अथवा तत एवानेकार्थविधिदोषात्सति च संभवे बलाद्गुणे विधिशक्तिसंचारणाद्धिरण्यधारणं हिरण्यं हस्तेन भवति ' अथ गृह्णाति ' हिरण्यं हस्ते संप्रदाय षोडशिना स्तुवते, इत्येवमादिवाक्यविहितमनूद्य सुवर्णता विधीयते । वासः परिधत्ते ' इति चैतद्विहिते वाससि शोभनत्वम् । एवं च सूत्रकाराणां, हिरण्यमिति जातरूपं प्रतीयात्, इत्यादिपरिभाषणस्यैतदेव मूलम् । अन्यथा रजतजातरूपसाधारणे सति हिरण्यशब्देऽन्यतरावधारणमूलमन्यत्कल्प्यं स्यात् । ' अद्रव्यत्वात् ' इति

तासंबन्धे विमतिरियं धारणावचनः संस्कारवाची संस्कारश्च शेषभूतस्यावकल्पते नान्यथा । तस्मात्कर्मणामग्निहोत्रादीनां शेषः । एवं सुवाससा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

वेदसंयोगात् ॥ २० ॥

आध्वर्यवमिति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते । शेषभूतो ह्यध्वर्युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः दर्शपूर्णमासादीनां हि कर्मणां साङ्गानामङ्गानामध्वर्युः कर्ता । तस्मादपि कर्मधर्मा एवंजातीयका इति ॥ २२ ॥

द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २३ ॥

द्रव्यपरश्चात्र भवति निर्देशः । सुवर्णं भार्यमिति द्वितीयार्थ-

---

च नात्र द्रव्यं विधीयते । किं तर्हि । तद्विशेषमात्रविधानमेतत् । अतश्च यत्र द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् ।
तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि ॥

अयागानामपि प्राधान्यदर्शनान्न किंचिद्देवताग्रहणेनेति ॥ २१ ॥

कर्माङ्गत्वे चास्याः क्रियाया आध्वर्यवसमाख्या विनियोक्त्री भविष्यति। पुरुषधर्मत्वे बाध्येत । यदाऽपि हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते तदाऽपि तद्विधिवशर्वीतत्वादक्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्रियत इति वैदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थः । तेन यो नाम वदेल्लोकतोऽप्यस्त्येव वासोहिरण्यधारणप्राप्तिरतस्तदनुवादेनापि शक्यं गुणविधानमिति सोऽपि व्यावर्तितो भवति ॥ २२ ॥

पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव संस्कारत्वमित्युपन्यस्तम् । इदानीं तत्रैवोपचयहेतुरुच्यते कर्मत्वनिर्देशादिति । तत्र हिरण्यमित्यमन्तत्वदर्शनाद् द्विती-

संयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशेषपक्षे प्रयोजनवान्, अनर्थकः पुरुषधर्मे ॥ २३ ॥ क० पूर्वपक्षेयुक्तिः ॥

स्याद्वाऽस्य संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैति-

शायनः ॥ २४ ॥

स्याद्वा फलेनैवंजातीयकानां संबन्धः । पुरुषधर्म इत्यर्थः । सुवर्णस्य वाससो वा धर्मो भवन्निष्प्रयोजनः स्यात् । ननु संस्कृतेन सुवर्णेन वाससा च कर्म सेत्स्यति । नैतदेवम् । सुवर्णस्याङ्गं न

यार्थसंयोगादिति च भाष्याद् व्रीहीनितिवत् द्वितीयेयामिति भ्रान्तिर्भविष्यति कृत्यप्रत्ययेन त्वभिहितत्वान्नात्र कर्मणि द्वितीयोत्पन्ना प्रथमैवेयम् । द्वितीयार्थस्तु भार्यमिति ण्यत्प्रत्ययेनोक्त इति द्रव्यपरत्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि द्वितीयार्थसंयोगादित्युक्तम् । अन्यथा द्वितीयासंयोगादित्येवावक्ष्यत । तस्मात्संस्कारत्वात्कर्मशेषत्वं धारणस्य ॥ २३ ॥

कर्मसंबन्धास्तात्रन्न केनाचित्क्रियते । सर्वो ह्यनारभ्यवादो वाक्यसंयोगेनाङ्गं विधत्ते, लिङ्गेन वा केनाचिदव्यभिचारिणा । तदिह वाक्यसंयोगस्तावन्नास्त्येव हिरण्यधारणमपि व्यभिचारादलिङ्गम् । तदेव कर्तव्यतावचनेन विशेष्यते । यदि कर्तव्यतावचनेनं विशेषणं ततश्च तद्व्यापारोपक्षयादविधायकत्वप्रसङ्गः । तेन द्रव्यस्वरूपसंबन्धमात्रमेव प्रमाणवत् । तत्र चाऽऽनर्थक्यमिति न संस्कारता । न चेहापूर्वसाधनताकारितः संबन्धोऽवकल्पते । प्रकरणलभ्यत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाः । तस्माद्भूतभव्यसमुच्चारणन्यायेनैव हिरण्यसाधनकं वासःसाधनकं च धारणं परिधानं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनमित्यर्थाक्षिप्तेनापि तावत्कर्ता संबन्ध इति पुरुषोपकारकल्पना । सुवाससेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्विस्पष्टमेव पुरुषप्राधान्यम् । नन्वेवं सति फलं कल्प्ययू । नैष दोषः । सामान्यतः पुरुषार्थ-

कर्मण उपकुर्यात् । श्रुत्यादीनामभावान्न कर्माङ्गम् । तस्मात् दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीत्येवमादिना एवंजातीयकानां फलेन संबन्धः। ननु वर्तमानापदेशोऽयम् । सत्यमेवमेतत् । आनर्थक्यपरिहाराय फलचोदनया संबन्ध एषितव्यो भवति । अन्यस्माच्चैषितव्यादेकवाक्यगतस्य विपरिणामो लघीयान् । कुतः । प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षाऽन्येन । विपरिणामश्च वर्तमानकालस्याविवक्षा । संबन्धस्य च तात्पर्याध्यवसानम् । तस्मादेवंजातीयकः प्रधानकर्मोपदेशः स्यात् । यथा प्रजापतिव्रतानां फलेन संबन्धः । एतावता हैनसाऽवियुक्तो भवतीति । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मादेवंजातीयकः पुरुषधर्म इति ॥ २४ ॥ क० पूर्वपक्षनिरासः ॥ सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९.] शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥ पू०

त्वेऽवधारितं तस्य सुकल्प्यत्वात् । स्वर्गाद्युत्पत्तेश्च क्रियात्मकत्वादन्यत्र वेदमूलत्वादुभयमपि साधारणं पर्युपस्थापकमिति कर्मोपस्थापनानिवृत्तिः । अपि च स्ववाक्यगतमेव भ्रातृव्यदुर्वर्णताकरणं रूपधारणं फलमुभयत्रापि श्रूयते । सत्यपि चार्थवादसरूपत्वे परार्थ्यानवधारणादेवंजातीयकेषु फलविधित्वं वक्ष्यति 'फलमात्रेयो× निर्देशात्' इति । तत्र हि क्लृप्तसंबन्धस्येव कामत्वमात्रं परिकल्प्य क्रियायास्तादर्थ्यमध्यवसातव्यम् । अन्यत्र क्रतुसंबधात्प्रभृति सर्वं कल्पनीयम् । तस्मात्सर्वकामादिपदसंयोगवदिहापि फलेन संबन्धाद्विशिष्टविधानाच्च कर्मोपदिश्यते । तथा च स्मृतिः-' न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् । धारयेद्वैणवं दण्डं शुभे रौक्मे च कुण्डले ' इत्यादि सूपपत्स्यते ॥ २४ ॥

(इति-हिरण्यधारणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धश्चिन्त्यते । पूर्वपक्षवादी

×(अ० ४ पा० ३ अ० ८ सू० १८)। * न जीर्णमलवद्वासा विभवे सति ॥ इति स्नातकव्रतप्रकरणाम्नातस्य श्लोकस्योत्तरार्धो ज्ञेयः ।

इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदाहरणम्। येन कर्मणेर्त्से-त्तत्र* जयाञ्जुहुयात्, राष्ट्रभृतो जुहोतीति, अभ्यातानाञ्जुहोतीति। तत्रैते किं सर्वकर्मणां कृष्यादीनां शेषभूता उत वैदिकानामग्निहोत्रादीनामिति। शेषत्वं तु निर्ज्ञातकर्मसंबन्धात्, फलाश्रवणाच्च। किं तावत्प्राप्तम्। सर्वकर्मणा शेषाः विशेषानभिधानादिति ॥ २५ ॥ क० पूर्वपक्षः।

होमास्तुव्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ २६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सर्वकर्मणां कर्षणादीनामप्यङ्गभूता इति। होमा एते। अतो व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु। यदाह-

---

तत्र पश्यन्नप्याहवनीयसंयोगं होमानां प्राधान्यात्तदुद्देशेनाऽऽहवनीयप्रवृत्तेः कृषिसेवादीनामपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषाच्छक्यते येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेदित्येवमुपलक्षणं कर्तुमिति मन्यमान आह—सर्वकर्मणां शेषो जयादिरिति। तेन सेवादिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन्नाहवनीये जयादीञ्जुहुयात्। न चाऽऽहवनीयस्यैते न प्रयोजकाः। होममात्रोद्देशेनाऽऽहवनीयाविधानात्। तेनानाहिताग्निर्मा नाम भूवन्। आहिताग्निना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्मानुतिष्ठता कर्तव्याः। एवं चानारभ्यवादस्वरतो न भग्नो भविष्यति। न चैवमादयः साक्षात्कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्थास्यन्ति। कामं वा पुनरुक्तमयाद्धिकार्तिं वर्जयेयुः। कृष्यादिषु। तु न काचित्पुनरुक्तताशङ्केत्यववर्जनमेव युक्तम् ॥ २५ ॥

व्यवतिष्ठेरन्नेते होमा वैदिकेष्वेव न सर्वत्र भवेयुः। कुतः।

समानदेशता नित्यमिष्यतेऽङ्गप्रधानयोः।
न च कृष्यादिभिः साकमेषां स्यात्तुल्यदेशता ॥

कर्षणं हि भूमौ क्रियते राजकुले च सेवा। जयादयश्च होमत्वादविहिताधिकरणान्तरा एकान्तेनाऽऽहवनीये कर्तव्याः। तत्र विना वचनेनाङ्गप्रधान-

---

*तै० सं० (३–४–६)।

वनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति । तेन यस्याऽऽहवनीयस्तस्यैतेऽङ्गम् । न च कृष्यादीन्याहवनीये वर्तन्ते । चैषां गार्हपत्योऽस्ति । यतः प्रणीते, आहवनीयः स्यात् । तस्मान्न कर्मणादीनां जयादयः ॥ २६ ॥ क० सि० ॥

शेषश्च समाख्यानात् ॥ २७ ॥

इतश्च पश्यामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः । सामख्यानात् । आध्वर्यवमिति = हि समाख्याते वेदे जयादयः समाम्नाताः

वैदेश्यमापद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयो यत्राविगुणा भवन्ति । तस्मिंश्च सति नार्थापत्त्या वैदेश्यमभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेणानभ्यनुज्ञानं कृतं फलं ददाति । अतः सगुणसंपादनायैवानाहिताग्नीनामविदुषामम्‌ुष्याणां चैते न भवन्ति । तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेवाऽऽहवनीयं नीत्वा होष्यते । तथाऽपि न विलेखनहोमयोर्देशभेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तत्रानुगृह्येत न तु समानदेशत्वम् । न ह्येकैकस्मिन्विदारण आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावताऽसमानदेशत्वं भवति होमास्त्विति च हेतुव्यपदेशः । यतोऽमी होमास्तस्माद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ २६ ॥

इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषो यतः समाख्यानुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादिष्वध्वर्युर्विद्यते । तदङ्गभूताः सन्त एते तत्कर्तृकतां प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु ऋत्विगभावाद्वेदेन च जयादीनां वरणादीनामनाम्नानादपूर्वत्वाच्चोदकेन × *प्राप्तिर्नास्ति । यदि च तदर्थमेवाध्वर्युर्व्रियते ततः कर्तृभेदोऽप्या-

---

= तै० सं० (३-४-६) । ×आदिपदेन दक्षिणादानमधुपर्कयोः परिग्रहः, नायो बहुवचनानुपपत्तिः । * अपूत्वादिति—जयादीनां दर्विहोमत्वाद्दर्विहोमानां चाऽऽष्टमिकन्यायेन प्रकृतिराहित्याख्यापूर्वत्वान्नातिदेशेनापि वरणादीनां प्राप्तिरस्तीत्यर्थः ।

सन्तोऽध्वर्युणा करिष्यन्ते । कर्मणादिष्वध्वर्योरभावादनध्वर्युणाऽपि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्माद्वैदिकानां शेषभूता इति ॥ २७ ॥ कृ० हेतुः ॥ जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्त्यश्वप्रतिग्रहेष्टिः—वरुणो × वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्, इति । तत्र संदेहः । किं लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिः, अथ वैदिके, इति । कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः, को वा वैदिक इति । लोके * भिक्षमाणो वाऽभिक्षमाणो वा यत्राश्वं

पद्यते । न हि कृषिमध्वर्युः करोति । तेन = समाख्यानाद्यो वाक्यशेषोऽध्वर्युणा कर्तव्यमध्वर्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः स एवमनुगृहीतो भवतीति व्यवस्थातिद्धिः ॥ २७ ॥

(इति—जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥

वैदिकलौकिकप्रधानसंबन्धविचारप्रसङ्गाद्यत्र निमित्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का तानि विचार्यन्ते । तत्र यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति यावच्छब्दोपबन्धादश्वप्रतिग्रहाणां निमित्तत्वम् । तत्र संदिह्यते किमश्वप्रतिग्रहमात्रस्याथ लौकिकस्यैवाथ वैदिकस्यैवेति । कः पुनर्लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहः को वा

× तै० सं० (२—३—१२) । * लोक इति पाठान्तरम् । = आध्वर्यवमिति समाख्यानाद्योऽध्वर्युः स जयादि कुर्यात्, इति जयादिविधिवाक्यस्य शेषोऽवगतः सोऽपि निरुक्तव्यवस्थायामनुगृह्येत । समाख्यानाद्योऽध्वर्युर्जयादीनां शेषोऽवगतः सोऽस्त्येवं सूत्रार्थं दर्शयति—तेनेत्यादिना ।

लभते, तत्र लौकिकाश्वप्रतिग्रहः । वैदिकोऽपि पौण्डरीकेऽश्वसहस्रं दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गौश्चाश्वश्चेति । तत्रोच्यते । वैदिकत्वसामान्याद्वैदिके, इति प्राप्ते । उच्यते । दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात् । दोषो हि श्रूयते, वरुणो वा एवं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । स चायमनुवादो यत्र दोषस्तत्रेति । स च लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे शूद्रादन्यस्माद्वा पापकर्मणः कृतो भवतीत्युपपद्यते । दोषसंयोगाल्लौकिकं,

---

वैदिक इति–लोके प्रतिषेधाद्वेदे च प्रतिग्रहीतव्यमित्येवमविधानादुभयत्राप्यश्वप्रतिग्रहो नास्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः । इतरो विधिप्रतिषेधनिरपेक्षस्वरूपमात्रं दर्शयति, अकर्माङ्गभूतदानाश्रयपुरुषार्थत्वाभिमतो लौकिकः कर्माङ्गभूतदानाश्रयस्तु वैदिक इति । किं प्राप्तम् । अविशेषाभिधानादुद्दिश्यमानविशेषणासंभवाच्चाश्वप्रतिग्रहमात्रं निमित्तमिति । तथा प्राप्ते लौकिकपक्षपरिग्रहः । भाष्यकारेण त्वविशेषपक्षमनाभाष्य तु शब्दार्थवत्त्वाय सिद्धान्तोपक्रमः कृतः । **वैदिकत्वसामान्यात्**फलकल्पनाभयाच्च वैदिक इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि वैदिकमेव बुद्धौ संनिधापयति । तेनैव निराकाङ्क्षीभूतत्वान्न लौकिकेन संबध्यते । फलं च तत्र कल्पनीयम् । इतरत्र तु संबद्धस्य क्रतोरुपकारः सुखेनैव कल्पिष्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते । **लौकिके स्यादिति** । कुतः ।

श्रूयते दोषसंयुक्तः स च दोषोऽस्ति लौकिके ।
वैदिके विधिगम्यत्वान्न हि दोषः प्रतीयते ॥

वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति पापेन ग्रहणं यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहे स निमित्तं प्रतीयते । तदपि च पापग्रहणं प्राप्तमनूद्यते । यदि हि विधीयते ततः कदाचिदेतवाक्यसामर्थ्यादेव वैदिकेऽपि स्यात् । न तु विधीयते, सर्वफलानामविधेयत्वात् । न च तत्र कर्मविधानं, विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वासंभवात् । न चेहाश्वप्रतिग्रहः प्रतिषिध्यते, वदश्रवणात् । निमित्तसंबन्ध-

इति गम्यते। आह। न दोषसंकीर्तनं प्रायश्चित्ताविषयाविशेषणं, किंतु प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थेन। उच्यते। दोषनिर्घातार्थे सति एवं स्यात्। वरुणप्रमोचनमिदं = कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति। लोके वरुण-

---

मात्रोपयोगाच्च। तस्मादत्यन्तसंबन्धाद्यत्र + प्रतिषेधस्तत्र दोषः। स च लौकिकस्य प्रतिषेधो 'न केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति। नन्वयमपि प्रतिषेधः सामान्येनैव श्रूयते। सत्यं तेनैव तु लौकिकस्येति ब्रूमः। इतरस्य विशेषविधिसंपृष्टस्य प्रतिषेधविषयत्वासंभवात्। अतश्च दोष-समभिव्याहृत्वादिष्टिरपि न दोषेण विशेष्टुं* शक्यत इति विधीयमानेष्टिस्तुतिमात्रपर-दोषसंकीर्तन वैदिकोऽपि निमित्तं भवेत्। उच्यते।

विशेषणतया नैव दोषोऽयं कल्प्यते मया।
दोषनिर्धातकार्येष्टिसामर्थ्याल्लौकिकाङ्गता + ॥

नह्येवं क्रियते दोषवान्योऽश्वप्रतिग्रहः ()। किं तर्हि। निमित्तवेलायां तावत्सामान्यमात्रमेव गृह्यते। यदा त्विष्टिभावनायाः प्रमोनाकाङ्क्षा भवति तदाऽन्यस्य स्वर्गादेः कर्मोपकारकस्य वा संनिध्यपेक्षयोरभावादस्य च दोषस्य समानवाक्योपात्तत्वेन प्रत्यासत्तेः स्वरूपेण कर्मानपेक्षितत्वेन फलत्वप्रतिपत्त्य-संभवात्पुरुषौपायिकं विधिसंबन्धार्हं निर्धातमपेक्षमाणस्यापनीयमानतया कर्मणा संबन्धः। एकेन च नैराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तरं कल्पयितुं शक्यम्। अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं फलं तत्रेयमिष्टिः। यत्र च दोषस्तत्र निर्धातोऽपि प्रतिषेधानुसारी। स च प्रतिषेधो लौकिकस्येत्यन्तरेणापि विशेषणमर्थवशात्तभ्यैव निमित्तत्वम्। एतद्दर्शयति **वरुणप्रमोचनं त्विदं कर्म तल्लौकिके भवि-**

= प्रमोचनं त्विदमिति पाठान्तरम्। + अत्यन्तसंबन्धादिति—दोषप्रतिषेधयो-रविनाभावाख्यसंबन्धादित्यर्थः। * न विशेष्टुं शक्यत इति—विशिष्टाभ्युतपन्नानिब-न्धनवाक्यभेदापत्तेरिति शेषः। + दोषनिर्घातः कार्यं यस्या इष्टेरिति बहुव्रीह्यर्थो ज्ञेय। () तन्निमित्त, इयमिष्टिरिति शेषपूरणम्।

ग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । वैदिके त्वश्वप्रतिग्रहे तन्न स्यात् । शास्त्राद्धि वचनेन तस्य कर्तव्यताऽवगम्यते । यदि च ततः पापं स्यान्न तस्य कर्तव्यताऽवगम्येत । अकर्तव्यं हि पापफलम् । ननु वैदिकेऽपि प्रतिग्रहेऽप्रतिग्राह्यात्प्रतिगृह्णतः पापमस्ति । उच्यते । भवेदेवं, यदि प्रतिग्रहस्य कर्तुरिष्टिर्भवेत्, सा तु खलु यथा हंतुकर्तुस्तथोत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मान्न वेदचोदितेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिरित्येतावदिहाधिकरणे सिद्धम् ॥ २८ । क० पूर्व० ॥

तुमर्हति । यत्तु भाष्यकारेण दोषं प्रदर्शयतोक्तं स च लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे शूद्रादन्यस्माद्वा पापकर्मणः क्रियमाणे भवतीति पुनश्च वैदिकेऽप्येतत्समानोमिति मन्यमान्येन ननु वैदिकेऽप्यप्रतिग्राह्यात्प्रतिगृह्णतः पापग्रहणमस्तीति चोदयित्वा परिहार उक्तः । भवेदेतदेवं यदि प्रतिग्रहीतुरिष्टिः स्यात्सा खलु दातुरिति । स लौकिकेऽप्यविशिष्टः । तथा हि ।

लौकिकेऽपि तु यो दाता शूद्रादिर्न स दोषवान् ।
प्रतिग्रहीतृदोषस्तु पुनरप्युभयोः समः ॥

यदि वैदिके दातुरिष्टिरिति कृत्वा सत्यप्यप्रतिग्राह्याय्ययाजनानिमित्ते प्रतिग्रहतॄणां पापे दोषरहितनिमित्तमुच्यते । ततो लौकिकेऽपि शूद्रादिभ्य उपादाने दुष्यत्यपि प्रतिग्रहीतरि दातुस्तद्द्वारेणादुष्टत्वाद्दोषराहितमेव निमित्तम् । अथेह प्रतिग्रहीतृव्यापारो निमित्तं स च दुष्ट इति गृह्यते तत्तुल्यं वैदिकेऽपि । अथ वैदिके दातुर्लौकिके प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति कल्प्यते तत्राप्युपपत्तिविशेषो वक्तव्यः । किं च ।

योऽश्वप्रतिग्रहादेव दोषः सोऽत्र प्रतीयते
दातृदोषस्तु सर्वत्र तुल्योऽश्वैर्न विशेष्यते ॥

न ह्यप्रतिग्राह्यान्प्रतिगृह्णन्नेवं विशेष्टुं शक्यते । योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । सर्वद्रव्यप्रतिग्रहाणां दातृदोषेण दुष्टत्वात् । तेनैष ग्रन्थः पूर्वं प्रतिग्रहीतृव्यापारोपन्यासात्पश्चाच्च दातृव्यापाराश्रयणादसंबद्धः । तत्र केचिदाहुः । अनपेक्ष्योत्तराधिकरणासिद्धान्तं प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरित्यत्र विचारितम् । लोकेऽश्वान प्रतिग्रह एव तावत् ‘ नोभयतादेतः प्रतिगृह्णाति ’ इति प्रतिषिद्धः । किमुत शूद्रादिभ्य उपादानम् । यज्ञे त्वसावृत्विजां पुनः प्रसूतः । तत्रैतस्यात् । दानमात्रं यज्ञे विहितं न प्रतिग्रह इति । तदयुक्तम् । दानविधानेनैव प्राक् परस्वत्वापादनादपर्यवस्यता तस्याऽऽक्षिप्तत्वात् । अपि च । सर्वत्र समाप्तिविधानं सिद्धान्तः । तेन दद्यादिति सामर्थ्यगृहीतः स्वत्वपरित्यागं परस्वत्वापादनमेव विधत्त इति प्रतिग्रहविधानम् । अपि च ।

मन्त्रवान्नियमैर्युक्तः * कर्ममध्येऽङ्गसंगतः ।
क्रियमाणः कथं नाम विधिना नावगम्यते ॥

यदि प्रतिग्रहो न विधीयेत कथं तस्येतिकर्तव्यता विधीयेत किमिति वा तस्मिन्नकृते कर्मवैगुण्यं स्यात् । अत्र वदामः ।

ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां दद्यादिति दानं विधीयते ।
लोभादेवार्जनाङ्गत्वात्वाप्तस्तेषां प्रतिग्रहः ॥

न हि दद्यादित्यस्य प्रतिगृह्णीयादित्ययमर्थो भवति । भवेदपि सामर्थ्यात्, यदि तदाक्षेपमन्तरेण दानविधिर्नोपपद्येत । स तु लोभवान्तत्प्रतिग्रहबलेनोपपद्यमानो न शक्नोत्याक्षेप्तुम् । न हि विधिशतेनापि तथा पुरुषः प्रवर्तते यथा लोभेन । यद्यपि च समाप्तिश्चोद्यते तथाऽपि दातृव्यापार एवासौ परस्वत्वापादनं नाम । द्वौ हि तत्रापि व्यापारावेकः प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । तन्मात्रमेव विधास्यते नापरम् । तेन

---

* ‘ क इदं कस्मा आदात् ’ इत्यादिको मन्त्रः । ‘ अग्नीधे अग्रे ददाति ’ इत्यादि विधिविहितक्रमविशेषप्राङ्मुखत्वादिर्नियमश्च ज्ञेयः ।

यथा सोमक्रये विधीयमानेऽर्थाल्लोभेन प्राप्तो विक्रयो न विधीयते न च कर्माङ्गं भवत्येवमिह प्रतिग्रहो न विधास्यते नाप्यङ्गं भविष्यति यदपीतिकर्तव्यताविधानं तदर्थप्राप्तानुवादेनैव भविष्यति। यदा वृत्त्यर्थं दक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्तदित्थमित्थं चेति। नन्वेवं सति प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वान्मन्त्रादिनामपि पुरुषार्थत्वमेव प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रकरणसामर्थ्यादेवमिनिकर्तव्यताकप्रतिग्रहावसानं दानं क्रतोरुपकरोतीत्यध्यवसानात्। तेन प्रतिग्रहसंबन्धेऽपि दानस्यैवेतिकर्तव्यता। तच्च विधिलक्षणमिति नेतव्यम्। तत्र चोदितेऽपि प्रतिग्रहे गवादीनां प्रतिषेधोऽपि नास्तीति न काश्चिद्दोषः। अश्वप्रतिग्रहस्य तु प्रतिषिद्धत्वाद्यो नाम प्रतिषेधमतिक्रम्य ग्रहीष्यति तं परिक्रियि यजमान आर्त्विज्यं कारयिष्यति। यथा 'ब्रह्महाऽश्वमेधेन यजेत' इति। यो लोभात्पतितयाजनमङ्गीकृत्य याजयिष्यति तदपेक्षं विधानम्। न तु तद्विधानान्यथानुपपत्त्या याजनमितरेषामपि विहितमिति कल्प्यते। तथेहाश्वप्रतिग्रहस्याविधानमिति द्रष्टव्यम्। अतश्च यथैव लोके दोषस्तथा वेदेऽपीति न तद्द्वारेण विशेषविषयत्वं गम्यते। केचित्पुनराहुः। लौकिकपक्षे प्रतिग्रहीतुरिष्टिर्वैदिकत्वे तु कर्माङ्गत्वाद्दातुः। प्रतिग्रहश्चोभयत्रापि दोषवानविहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च। दानं पुनर्वैदिकविहितमतो यथाभाष्यमेव परिहारः। अथवोभयत्रापि दातुरिष्टिः तत्र दानं लौकिकं प्रतिषिद्धम्। तथा च दक्षिणाधिकरणे वक्ष्यति*। अश्वा उपकारकतरा भवेयुर्यदि तेषां दानप्रतिग्रहौ न प्रतिषिद्धौ स्यातामिति। विश्वजित्यपि सर्वस्वदाने प्रतिषिद्धत्वादश्वादीनामदानमिति वक्ष्यति =। पौण्डरीकेऽश्वसहस्रमिति तु प्रत्यक्षोपदेशाज्ज्योतिष्टोमे चैकस्याश्वस्यावश्यं विधेयत्वात्सामान्यप्राप्तनिषेधबाधान्न दोषो विज्ञायते। तस्माद्य एव लोके भ्रान्त्या मित्रदायादिना+ वा ददाति

---

* (अ० १० पा० ३ अ० १२ सू० ३७)। इत्यत्र भाष्यकार इत्यर्थः।
= (अ० ६ पा० ७ अ० २ सू० ४)। इत्यत्र भाष्यकार इति शेषः। + मित्रदायादिवेति। मित्रस्य दायेन—दानेन, आदिः—आदानं स्वीकारस्तेन प्रयोजनेनेत्यर्थः।

अर्थवादोऽवाऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ २९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, मदुक्तं, यः शूद्रादन्यस्माद्वा पापकृतो लोकऽश्व प्रतिगृह्णीयात्स एतामिष्टिं निर्वपेत् । स हि वरुणगृहीत इत्युच्यते, जलोदरेण यो गृहीतो, यस्योदरं जलवृद्ध्या श्वयति । जलोदरमित्येव लोके तत्प्रसिद्धम् । न च तस्याश्वप्रतिग्रहो लौकिको निदानमिति प्रतिज्ञायते । न चानेन विधीयते । तस्मान्नाश्वप्रति·

तस्यैवेष्टिः, यो वा विक्रीणीते । विक्रयेऽपि हि स्वत्वपरित्यागपरस्वत्वापादानसद्भावात्सकलो ददात्यर्थो विद्यते । न ह्यदृष्टार्थमेव केवलं दानं विज्ञायते । दानत्वे दृष्टादृष्टफलकल्पनावसरात् । यद्यपि च तस्य विक्रयशब्दाभिधेयत्वं तथाऽपि सामान्यविशेषसंज्ञयोः समावेशाद‌विरोधः । तथा च लोके विक्रीय वक्तारो भवन्ति, अस्माभिर्धान्यं दत्तमिति । क्रीत्वा वदन्त्यस्माभिर्धान्यं गृहीतमिति । तस्मात्सोऽपि ददातिरिति निमित्तम् । ननु च वासोऽश्वा भूमिरिति देयद्रव्यमध्यान्नाश्वदानं दुष्येत् । यत्र तद्विहितं तत्र नैष दोक्ष्यति । देवद्रव्याणि ह्येतानि स्मर्यन्ते न तु दानमेव विधीयते । तत्र दानविधायिवाक्यापेक्षत्वाद्यत्राश्वो विहितस्तद्गतमेवेदं देयस्मरणम् । यानि तु गवादीति सामान्यतोऽपि न प्रतिषिद्धानि तानि दानमात्रचोदनायामपि भविष्यन्ति । तस्मान्न लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहो निमित्तम् ॥ २८ ॥

यद्येषा दोषनिर्घातार्था भवेत्ततो लौकिके कल्प्येत न तु तदर्था । कुतः ।

अन्यतोऽवगते दोषे तन्निर्घातार्थतेष्यते ।
यश्चात्र कीर्त्यते दोषो नासावस्तीति गम्यते ॥

कर्मविधानवाक्ये यो दोषः श्रूयते स निर्घात्यत्वेनावधार्यते । यश्चात्र

ग्रहाज्जलोदरोपपातः । अथ पापं वरुणशब्देनोच्यते वृणीत इत्येषोऽभिप्राय इति । तदा प्रसिद्धौ त्यक्तायां क्लेशमात्रं वृणवद्वरुणशब्देनोच्यते । तत्र याज्ञेऽपि प्रतिग्रहे वरुणगृहीतः स्यात् । रक्षणपोषणविचिकित्सादिना क्लेशेन नैष पक्षो व्यवतिष्ठेत । लौकिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इति प्रसिद्धिश्च बाध्येत । तस्मार्थवाद एषः । यावद्वरुणगृहीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयः, तावदेतेनेत्युपमानेनैषा स्तुतिः । योऽस्य प्रतिग्रहस्तद्वरुणग्रहणमिव, येष्टिः सा तदुन्मोचनीव । यथा

दोष उपात्तो नासौ लौकिकस्य सत्यपि प्रतिषिद्धत्वे कुतश्चित्प्रमाणाद्गम्यते । जलोदरं ह्यत्र वरुणग्रहणरूपेणोपात्तम् । न च कस्यांचिद्वैद्यकसंहितायां लौकिकोऽश्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते । नापि प्रत्यक्षानुमानादिभिर्गम्यते । न च वाक्ये 'न केसरिणो ददाति' 'नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति श्रूयते । नाप्येतस्य वाक्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारो, विद्यमानानुवादेन तत्र निर्धातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात् । यस्तु दोषः प्रतिषेधवाक्यान्नरकपातात्मकः कल्पितः स इह नोपात्तो वरुणो वा एतं गृह्णातीत्यनेनाभिधातुमशक्यत्वात् । अथ पापमात्रं वृणोतीति वरुणस्तद्गृह्णातीत्येवमभिधीयते ततो या तावद्वरुणगृहीतशब्दस्य जलोदरविषया समुदायप्रसिद्धिः सा परित्यक्ता । या त्ववयवप्रसिद्धिः सा वैदिकेऽपि, + त्यागे दुःखदर्शनात् । प्रतिग्रहे च रक्षणपोषणादिना क्लेशात्किंचिद्वरुणात्मकं विद्यत इत्येवं संभवतीति न शक्यं तद्द्वारेणेष्टेर्लौकिकाविषयत्वमवधारयितुम् । रक्षणपोषणादिना क्लेशेनेति—प्रतिग्रहीतृव्यापारस्य निमित्तत्वेनानिवारितत्वादेवं ब्रवीति । अथवा दातुरपि प्राक् परस्वत्वापादनादेव क्लेशोऽस्तीति गमयितव्यम् ।

+ वैदिकेऽपीति—निमित्त इति शेषः । वैदिके निमित्तेऽङ्गीक्रियमाणेऽपि दाननिमित्तत्वपक्षे द्रव्यत्यागात् दुःखदर्शनं, प्रतिग्रहनिमित्तत्वपक्षे च रक्षणादिना दुःखदर्शनमित्यवयवार्थः ।

वरुणगृहीतेनोन्मोचनमवश्यकर्तव्यं तादृगेवैतदिति । तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत । लौकिके हि फलं कल्पनीयम्। वैदिके यस्मिन्नश्वप्रतिग्रहस्तस्याङ्गभूता भविष्यति । तत्र प्रयोगवचनेन सहैकवाक्यता संबन्धादवकल्प्यमाना परोक्षायाः फलवचनेन सहैकवाक्यताया लघीयसीति युक्तमिष्टिर्वैदिके दान इति ॥ २९॥ क० सिद्धान्तः॥ वैदिकाश्वप्रतिग्रहेइष्टिर्तव्यताधिकरणम् ॥ १२ ॥

[११] अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३० ॥ पू०

धर्मेऽपि च वृणोत्येव नरं संसारवर्तिनम् ।
न हि केवलपापेन देहेनाऽऽच्छाद्यते नरः ॥

तस्मादुभयथाऽपि लौकिकाश्वप्रतिग्रहणगतोऽयं दोषो न प्रसिध्यतीति मुख्योपपाताभावादर्थवादोऽयं विज्ञायते । तत्र पुरस्तादुपाख्यानोपात्तं । प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत् ' इत्यर्थमिदानींतनेऽपि काले रूपकधर्मेणाध्यारोप्य प्रशंसति । यथैव प्रजापतिर्वरुणेन गृहीत आसीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यश्वप्रतिग्रहश्चेज्जातः स एव वरुणग्रहणदोषो भवति । यथा च प्रज पतेर्वारुणीष्टिस्तत उन्मोचन्यासीत्तथाऽद्यत्वेऽप्यसावुन्मोचनी विज्ञायते तस्माद्वरुणग्रहव्याधिगृहीतेनैव तेन तद्विमोचनायावश्यं कर्तव्येष्टिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । ततश्च वाक्योपात्तफलाभावादध्याहारेण वा स्वर्गः कल्पयितव्यः कर्माङ्गभावो वा । तत्र स्वर्गसंनिधिकारणाभावाद्वैदिकक्रियात्वसामान्येनाश्वप्रतिग्रहेण च संनिधापनात्क्रतुसंबन्धः सुकल्पः। वैदिको ह्यश्वप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातीति निमित्तत्वेन प्रतीयमानस्तद्देशवर्तिकथंभावापन्नमङ्गिनमुपनयन्नुभयोः साकाङ्क्षत्वादङ्गाङ्गिसंबन्धं कल्पयति । तस्माद्यज्ञ प्रतीयेतेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

(इति वारुणेष्टेर्वैदिकाश्वदानदिमित्तताधिकरणम् ॥ १० ॥)

तत्रैवेदानीमिदं विचार्यते किं प्रतिग्रहीतुरीष्टिरुत दातुरिति । कथं पुनर्योऽश्वं

यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्। इति। तत्रैतत्समधिगतं, वैदिकेऽश्वप्रतिग्रहे, इष्टिरिति। अथेदानीं संदिह्यते। किं प्रतिग्रहकर्त्रा कर्तव्या, यस्मै दीयते, उत हेतुकर्त्रा

प्रतिगृह्णातीति विस्पष्टे प्रतिग्रहीतुसंबन्धे सति संदेहः। उपक्रमे दातृप्रसिद्धेः। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्, इति दर्शयिष्यामः। यदि तर्हि वाक्यशेषाद्दातुः प्रतीयते ' संदिग्धेषु +वाक्यशेषात्, इत्यनेनैव गतार्थत्वादधिकरणं नाऽऽरब्धव्यम्। उच्यते।

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णयवधारितम्।
विध्युद्देशेन निर्णीते किं तु शेषः करिष्यति॥

यत्र विध्युद्देशः संदिग्धः तत्र वाक्यशेषान्निर्णयो न विरुध्यते। यत्र त्वसंदिग्धस्तत्र तद्बलीयस्त्वाद्वाक्यशेषबाधेनैव भवितव्यम्। अत इह यद्यपि ' प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनत् ' इति प्रजापतिर्दाता संकीर्तितो वरुण। प्रतिग्रहीता। पुनश्च स स्वां देवताम् ' इति प्रजापतिरेव समानविभक्त्यन्तः सामानाधिकरण्येनोपात्तः। स्वा च तस्य देवता वरुणः, पूर्वं संप्रदानत्वेनोपात्तत्वात्। नाऽऽत्मा कर्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधिनोरेकत्र कल्पनेऽन्यतरस्य गौणत्वापत्तेः। नापि प्रजापतेर्वरुणो दाता, विभक्तिव्यत्ययप्रसङ्गात्। तेन प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणं प्राप्त इत्यर्थः। स तथाभूतः परिदीर्णः। उदरमस्य श्वयथुना ÷ विदीर्णम्। ' स एवं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत् ' इति प्रजापतेरेव तच्छब्देन परामर्शात्। तन्निरवपदिति च कर्तृत्वनिर्देशः, तस्यैवावकल्पते न वरुणस्य। संप्रदानत्वेन स्थितत्वात्। न वरुणस्याऽऽत्मोद्देशेन यागः संभवति। न ह्यात्मने संकल्प्यमानं त्यक्तं स्यात्। तेन प्रजापतिनाऽश्वं दत्त्वा वरुणाय, वरुणगृहीतेन वारुणेष्ट्या तदुन्मोचनमात्मनः कृतम्। अतोऽन्योऽपि दत्त्वैवं कुर्यादिति दातुरिति विज्ञायते। किं च।

+(अ० १ पा० ४ अ० १ ३ सू० २४) ÷ जययुना जलवृद्ध्येत्यर्थः।

यो ददातीति । किं प्राप्तम् । अचोदितं च कर्मभेदात् । न दानस्य कर्तुरिष्टिश्चोद्यते । प्रतिग्रहकर्तुस्तामवगच्छामः । यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेदिति । तस्मात्प्रतिग्रहीत्रा ऋत्विजा कर्तव्येति ॥ ३० ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः प्रधानेनैककर्तृकाः ।
प्रधानस्य च यः कर्ता स्वामी दाता स वाजिनाम् ॥

तथाऽपि विध्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वात्, संदेहाभावेन 'संदिग्धेषु* वाक्यशेषात्' इत्यनेनागच्छदन्यतरबाधेन व्यवधारणकल्पनयाऽन्यतराविषयं वाक्यमुपक्रमोपसंहाराचिन्तया + कथमपि क्लेशेन गमयितव्यमित्यारम्भे सति किं तावत्प्राप्तम् । अर्थवादस्य विध्युद्देशाधीनप्रवृत्तेस्तच्छेषत्वाच्च विनाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । विध्युद्देशस्य च तेन विनाऽपि स्वार्थसिद्धेः यच्च विधीयते तस्य स्तुतिर्यस्य स्तुतिर्न तस्य विधानं, विधिनैव स्तुत्यपेक्षायाः कृतत्वात् । तस्मात् 'अङ्गगुणविरोधे× च तादर्थ्यात्' इत्यनेनैव न्यायेनार्थवादस्यासमञ्जसत्वं न्याय्यम् । नित्यं चार्थवादानां प्रमाणान्तरावगतार्थविषयत्वमतोऽपि तद्गतमेव लक्षणाश्रयणे युक्तं न विधिगतं, विधीनामन्येनात्यन्ताप्राप्तविषयत्वेन श्रुतान्यथात्वकल्पनस्याप्रमाणकत्वात् । यथा च 'उर्गुदुम्बरः' 'आदित्यो यूपः' इत्यादयोऽर्थवादा नीयन्ते तथाऽयं न यास्यतीति को हेतुः । तस्माद्विस्पष्टोऽपि पुरस्तादर्थवादे दातृव्यापारस्तुतिः 'आपो वै शान्ताः' इतिवत्संबन्धिद्वारेण प्रतिग्रहीतृविषयाऽवधारयितव्या । तेन दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहसंबन्धित्वेन श्रुतमेतत्कर्म दातुरचोदितमिति मन्यामहे । तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः, किं चेह भवत इतिवद्गमयितव्यः । यजमानं वाऽस्याः कर्तृत्वेनाचोदितं विजानीमः । तत्कर्म चेष्टेर्निमित्तत्वेनाचोदितमिति सूत्रार्थः ३० ॥

---

*(अ० १ पा० ४ अ० १३ सू० २४)। + उपक्रमोपसंहाराचिन्तया—उपक्रमोपसंहारबलाबलचिन्तयेत्यर्थः । ×(अ० १२ पा २ सू० २७)।

सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैषा प्रतिग्रहकर्तुः, किं तर्हि हेतुकर्तुः स्यात्। कुतः। लिङ्गात्। किं लिङ्गम्। पूर्वपदानामुत्तरैः पदैर्यथार्थमभिसंबन्धः। इदं श्रूयते। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्, इति प्रजापतिरश्वस्य दाता कीर्तितः। वरुणः प्रतिग्रहीता, स स्वां देवतामार्च्छत् इति। स इति सापेक्षं पूर्वप्रकृतं वाक्यशेषमपेक्षते। स इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशतीति तेन सहैक्यवाक्यतां याति। सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतेरेव प्रतिनिर्देशोऽवकल्पते न तु वरुणस्य, वैयधिकरण्यात्। स पर्यदीर्यत इत्येषोऽपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रकृतम्। तेन च सहैकवाक्यतां याति। स एवैतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्, इति प्रजापतिरेवेति, तं निरवपत् प्रजापतिरेवेति, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत प्रजापतिः। वरुणो वा एतं गृह्णाति, इति हेत्वपदेशोऽयम्।

सा खल्विष्टिरार्त्विजे स्यात्। यजमाने स्यादित्यर्थः। स ह्यार्त्विजामयमित्येवमार्त्विजोऽभिधीयते। अथवा 'स्वामिसप्तदशाः× कर्मसामान्यात्, इति यजमानस्यापि ब्रह्मादिवदृत्विक्त्वं वक्ष्यति। तेन शक्यं याजमानमपि प्रदानमार्त्विजमित्यभिधातुम्। अथवा स्वामिकर्मार्त्विजयोः कतरस्मिन्स्यादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं सामर्थ्यात्मकमवकल्पते तत्रेति सूत्रार्थः। कथं पुनर्यजमानव्यापारो निमित्तमिति लिङ्गेन गम्यते। तदुच्यते।

सामर्थ्यं कर्मणस्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम्।
अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरीक्षणात् ॥

पूर्वाधिकरणेनैवैतत्प्रतिपादितप्रायं यदत्र दातुरिष्टिरिति। यदा ह्यश्वप्रतिग्रहवतः कर्मणोऽङ्गत्वमित्यवधारितं तदाऽङ्गप्रधानानामेवैकदेशकालकर्तृकन्यायाद्य एव क्रतोः कर्ता तेनैवेयमपि कर्तव्या। यश्च क्रतोः कर्ता स 'स्वामिकर्मपरिक्रयः*,

---

×(अ० ३ पा० ७ अ० १८ सू० ३८)। *(अ० ३ पा० ८ अ० १ सू० १)।

यस्मादेव प्रजापतिर्वरुणायाश्वं दत्त्वां परिदीर्णस्तस्माद्योऽश्वं प्रति गृह्णानि प्रयच्छति तं वरुणो गृह्णाति, स परिदीर्यत इति। यतस्तु वारुणेन प्रतिमुक्तस्मादन्येनाप्यश्वं प्रयच्छता वारुणो निर्वप्तव्य इत्यश्वस्य दातुर्वारुणीष्टिः प्रशस्यते कर्तव्याऽनेनाऽऽख्या-तेन। तस्मादश्वं दत्त्वा वारुणीमिष्टिं निर्वपेदिति। आह। ननु योश्वं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदित्युच्यते। एवं सति अन्यथोपक्रान्ते वाक्येऽन्यथोपसंहृते उपक्रमोप्यनर्थकः स्यादुपसंहारोऽपि। तस्मा दुपक्रमे वा शब्दार्थ उपसंहारवशेन कल्पनीयः, उपसंहारे वोपक्र मवशेन। तत्र प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति, वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णा

इत्येवमश्वस्य दाता। तस्मादसंदिग्धमेव दातुरिष्टया भवितव्यम्। एतद्ध्यङ्गस्य सामर्थ्यं यत्प्रधानेनैककर्तृकं सदुपकारं शक्नोति कर्तुं न भिन्नकर्तृकम्। तेन प्रधानवदेवेतरैस्तस्यामप्यार्त्विज्यं कर्तव्यं न याजमानामिति। एवं सिद्धेऽपि, वाक्योपक्रमोपसंहाराविरोधकृतभ्रान्तिसंशयव्युदासमात्रार्थमुत्तरमाधिकरणमारब्ध व्यम्। तस्यापि च वाक्यसंबन्धोपसंहारस्येदृशमेव सामर्थ्यं यद्दातुर्विधत्ते। न ह्येतावदेव वाक्यं 'यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेत्' इति। किं तर्हि। अन्योऽप्युपक्रमः 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इत्यादिरस्य विद्यते। स च दातुरिष्टिं प्रतिपादयतीत्युक्तम्। नन्वेतदप्युक्तं विध्युद्देशबलीयस्त्वाद्बाध्यतेऽसाविति। नैतदस्ति। कुतः।

स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन विध्युद्देशेन बाध्यते।
प्रतिग्रहीतरि त्वत्र विध्युद्देशो न कल्पितः॥

यदि लब्धात्मकोऽत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विध्युद्देशो भवेत्ततो विचार एव न क्रियेत न त्वसौ लब्धात्मकः। कुतः।

परस्तादर्थवादेषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ।
पुरस्तादर्थवादेषु तत्पूर्वा विधिकल्पना॥

दित्युपसंहारानुरोधेन = कल्प्येत । यद्वोपक्रमवशेनोपसंहारं, योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति, योऽश्वं प्रतिग्राहयतीति । तत्र मुख्यं × वा पूर्वं चोदनाल्लोकवदिति प्रथममनुग्रहीतव्यं विरोधाभावात् । पश्चात्तनं तु विरोधाल्लक्षणया कल्पनीयम् । अपि च प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णादिति ÷ बह्वसमञ्जसं कल्पयितव्यम् ।

सत्यपि प्रधानगुणभावे विध्यर्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतोऽन्यो विरोधो भवति । सर्वत्रैव तावत् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इति च श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन * च पूर्वं विज्ञानमनुपजातप्रतिद्वन्द्वि द्वितीयविज्ञानान्तरानुत्पत्त्यवस्थत्वादाञ्जस्येनाऽऽत्मानं लभते । पश्चात्तनं तु पूर्वविज्ञानावरुद्धज्ञानविषय उपजायमानं सत्यां विरोधावस्थायां तदानुगुण्यातिरिक्तेन रूपेणोत्पत्तुमेव न शक्नोतीति, अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते । तदिह विध्यर्थवादत्वकृतं विशेषं पूर्वपश्चाद्भावितयाऽनाश्रित्योपक्रमोपसंहारयोर्दातृप्रतिग्रहीतृविषयत्वेन विप्रतिपद्यमानार्थत्वात्तथा सति चैक्यवाक्यत्वासंभवात्पृथक्त्वे चोभयोरपि परस्परसंनिधिवशेनाकल्पितविध्यन्तरप्ररोचनान्तरशक्त्योः साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णार्थयोरानर्थक्यप्रसङ्गादवश्यंभाव्येकवाक्यत्ववशेन समानविषयत्वे कल्प्यमानेऽनुपजातविरोधावस्थपूर्वावधारितदातृगामित्वपरित्यागासंभवादुत्तरमलब्धावस्थमेव प्रतिग्रहीतृज्ञानं गौणगृह्णातिकल्पनया दातृविषत्वेनाध्यवसीयते । किं च ।

भूयसां च सधर्मत्वमास्मिन्पक्षे भविष्यति ।
अन्यथा हि भवेत्पूर्वं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥

प्रजापतिर्वरुणादश्वं प्रत्यगृह्णात्स्वां देवतामपादानभूतां वरुणमेवेति बह्वसमञ्जसं स्यात् । मम तु गृह्णातिरेव कथंचित्प्रयोजकव्यापारे वर्तयितव्यः । यत्तु विधिरर्थवादाद्बलवत्तर इति । सत्यम् । यो विधिः स बलीयान् भवति ।

= उपक्रम इति क्वचिदाधिकः पाठः । × (अ० १२ पा० २ अ० १० सू० २५) । ÷ प्रभृत्यर्थक इतिकारः । तेन च चतुर्थीनियत्योरिव देवताशब्दासामञ्जस्याप्युपलक्षणाद्भाष्योक्तं बह्वसामञ्जस्यं विरुध्यते । * (अ०३ पा०३ अ०७) ।

न तु प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति विधिः । सर्वत्र हि वाक्ये यत्पूर्वपदैरनवगतमपेक्षितं च तदुत्तरपदेभ्यः परिगृह्यते, नेतरत्प्रतीयमानमपि । तद्यथा 'सत्रादुदवसाय । इति क्त्वाप्रत्ययेनैवोत्तरस्यां क्रियायामुदवसानवदन्योन्यनिरपेक्षा बहवः कर्तारोऽवधारिताः । उद्दिश्यमानत्वाच्चाविवक्षितसाहित्या इति 'पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इत्यत्र सत्यप्युपादीयमानत्वे संहतबहुकर्तृप्रत्ययः पूर्वेणानपेक्षितत्वादविवक्षितो भविष्यति । एवमिह यावदेव 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इत्यर्थवादेन दातुर्वरुणनिर्मोचने हेतुत्वेनेष्टिः प्रशस्यमानाऽवगता तावदेव तस्य किमपि वक्तव्यमितीयमेवेष्टिर्विधास्यत इत्यवधार्यते । ततश्च पूर्वावधारितविधिविषयः पुरुषो विध्यनुमानाभिमुखस्तन्मात्रमेवोच्यमानं प्रार्थयते नाधिकम् । तुल्या च विषयाववोधने विध्यर्थवादयोः शक्तिः । यत्त्वर्थवादस्य विधिशक्तिर्नास्ति तावन्मात्रं विधायकाद्गृह्यत एव, न तु तावता सर्वमेव तद्गतं विवक्ष्यतेऽनपेक्षितत्वात् । अतो निमित्तार्थं लिङुच्चारणं धातुमन्तरेण न संभवतीति यत्र क्वचन धातौ प्रयोक्तव्ये दातृव्यापारार्थगृहीतो गृह्णातिः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात्पुराकल्पे दातुरेवं वृत्तं तस्माद्द्यत्वेऽपि प्रतिग्रहीतृभिरेवं कर्तव्यमित्यसंबद्धमेव वाक्यं स्यात् । तस्माद्विध्युद्देशेनैवेत्थं प्रवृत्तेन दाताऽऽश्रित इत्यविरोधः । तदेतत् 'श्रुतेर्जाताधिकारः × स्यात्' इत्यत्र प्रपाश्चिम् । ननु च तेनैव गतत्वादिह नाऽऽरब्धव्यमेतत् । सत्यं गतप्रायमेतत् । भाष्यान्तरजनितभ्रान्त्यपनयार्थं ÷ तु पुनरारम्भः । इतरथा * हि शक्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणेऽपि

× (अ०३पा०३अ०१सू०१) ÷ भाष्यान्तरजीनतभ्रान्त्येति भाष्यान्तरकारैः सौत्रार्त्विजशब्दस्यार्त्विक्कर्तृकप्रतिग्रहवचित्वमङ्गीकृत्य प्रतिग्रहीतुरीष्टीसिद्धान्तकरणात्तन्निमित्तभ्रान्तिव्युदसनाय पुनरारम्भ इत्यर्थः । * यद्यप्यत्र सूत्रकाराणां भाष्यान्तरजनिभ्रान्त्यपनोदतार्थमारम्भो नोचितः । परंतु भाष्यकृत एव सूत्रव्याख्यार्थमारम्भो युक्त इत्येवं मत्वा प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्यपरिहारं वक्तुमारभते इतरथेत्यादिना ।

प्रतिगृह्णातीत्येष शब्दः प्रतिग्राहयतीत्येतमर्थं शक्नोति यया कयाचिच्छक्त्या वक्तुम् । यो हि तदाचरति, येन क्रिया प्रणाड्याऽपि सिध्यति, स तस्याः क्रियायाः कर्तेति शक्यते वदितुम् । यथा षड्भिर्हलैः कर्षतीति संविधानं कुर्वन्विलेखनमकुर्वन्नप्युच्यते, तत्स-

---

व्याख्यातुम् । यो नामाऽऽलम्भनिर्वापवल्लोकवेदयोरश्वप्रतिग्रहाविशेषादनेकान्ते सति न नियोगतः कर्माङ्गत्वं गम्यत इति मन्यमानो वदेत, याज्ञेऽप्यचोदितमेतत्कर्मभेदे सति निर्णयकारणाभावादिति, तस्योत्तरं 'सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्' इति यदृत्विग्भ्योऽश्वदानं तत्र स्यात् । वैदिकत्वयज्ञित्वलिङ्गविशेषात्, निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि लिङ्ग एव लिङ्गत्वात् । वैदिको + हि लिङ्संबद्धो* दृष्टो न लौकिकः । अथवैतदेव चोद्यं विना सूत्रेण कृतत्वात्सूत्रद्वयमप्येकीकृत्य परिहारो वर्णनीयः । यस्मादचोदितं लौकिकं न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिरिति पूर्ववदेव योज्यम् । तत्रैतत्स्यादेकामिदं कर्म यथा वैदिकं सन्निमित्तं भवतीति तथा लौकिकमपि संभवतीत्यत आह । नैतत् । कुतः । कर्मभेदात् । अस्ति हि चोदिताचोदितत्वकृतो देशादिभेदकृतकर्मव्यक्तिकृतोऽपि कर्मभेदो येन निमित्तव्यवस्था भविष्यति । प्रतिषिद्धत्वाच्च लौकिकस्याभाव एव वेदसिद्धान्तेन। अतो यस्यासंदिग्धः सद्भावस्तस्यैव निमित्वम् । न चावश्यमस्य निमित्तार्थं श्रवणं संबन्धमात्रपर्यवसानात् । अतश्चाश्वदानस्यैवेयमितिकर्तव्यतेति प्रयोजतवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति । तस्मान्नाचोदितेन संबन्ध इत्येवं संभवत्यपि व्याख्यानेऽर्थवशेनाधिकरणान्तकरणम् । गृह्णातिशब्दश्च प्रयोजकक्रियायामदृष्टपूर्वां दृढां भ्रान्तिं कुर्वल्लक्षणावृत्त्या नेतव्यः । प्रयोजकव्यापारे प्रयोज्यवदुपचारात् । अथवा हेतुकर्तर्यपि कर्तृत्वमस्ति । तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमद्व्यापारे विवक्षितेऽपि णिजुत्पद्यते । कर्तृत्वमात्रविवक्षायां विनैव णिचा योऽश्वप्रतिग्रहं यथाकथंचिन्निर्वर्तयति स प्रतिगृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । यथा षड्भिर्हलैः

+ वैदिक इति–प्रतिग्रह इति शेषः । * लिङ्संबद्ध इति–लिङ्गा विधेयभावाख्यासंबन्धेन संबद्ध इत्यर्थः ।

मर्थमाचरतीति । एवमिहापि स प्रतिग्रहसमर्थमाचरति यो ददाति । तस्माद्ददत्, प्रतिगृह्णातीति शक्यते वदितुम् । तस्मादध्यवधार्ये-

---

कृषतीति विलेखवचनः सन्कृषिः षड्ढलोपादानसामर्थ्याद्विलेखितृविषयासंभवात्प्रयोजकव्यापारे वर्तते । न हि हलषट्केनैकः कर्ता विलेखितुं शक्नोति । तेन षण्णामेव विलेखितॄणां यः संविधानेन प्रयोजकः स तद्व्यापारेण कृषेरपि कर्ता भवतीत्येवमभिधीयते । तद्वदर्थवादवशेन वर्तमानो गृह्णातिः, तत्प्रयोजकव्यापारे वर्तिष्यते । विचित्रशक्तयो हि धातवः प्रयोज्यप्रयोजकोभयव्यापारवचनत्वेन भावार्थाधिकरणे ÷ दर्शिताः । तेषां सहकारिकारणसंनिधानात्कदाचित्काचित्प्रसिद्धिव्यतिरेकेणापि शक्तिरभिव्यज्यते । तस्माद्ददात्यर्थे प्रतिगृह्णातिशब्दः प्रयुक्त इति दातुरिष्टिः । एवं स्थिते केचिच्चोदयन्ति । यथा किल मैत्रायणीयानां 'स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यते' इत्येकरूपोपक्रमोपसंहारविधिना विस्पष्टमेव प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति गम्यते । तत्र च वदन्ति न्यायेन तावद्वयं बलीयांसो यदि तु वचनान्तरेण जीयामहे किं क्रियतामिति । स तु निष्कारणत्रास इति पश्यामः । कथम् ।

प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः ।
भवेत्तस्यापि तेनाष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥

यथोदाहृतेन तावत्तैत्तिरीयशाखावाक्येन दातुरिष्टिः सिद्धा । सा न न्यायान्तरेणापनीयते न वचनान्तरेण । यद्यपि प्रतिषेधवचनं स्यात्तथाऽपि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पो भवेन्न स्वीकृतन्यायव्युदासः । यत्तु प्रतिग्रहीतुर्विधायकं तद्यदि तावत्कर्माङ्गवशेन विनाऽप्युपक्रमविशेषात्पूर्ववाक्यार्थानुसार्येव भवति ततस्तेनापि दातुरेव । अथ तु स्वातन्त्र्यात्प्रतिगृह्णातिवशात्प्रतिग्रहीतुस्ततः पूर्ववाक्याच्च दातुरित्युभौ करिष्यतस्तत्प्रतिग्रहीतृगता च कर्माङ्गत्वाभावात्पुरुषार्थां सती लौकिकेऽपि स्यात् । यस्तु 'आर्त्विजे स्यात्' इत्येत

÷ (अ० २ पा० १ अ० १) ।

दमवक्लृप्तम् । ददत्प्रतिगृह्णातीत्युच्यते, तस्य च वारुणीष्टिरिति ॥ ३१ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ दातुर्वारुणेष्टयधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] पानव्यापच्च तद्वत् ॥ ३२ ॥ पू०

इदं समामनन्ति, सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति । तत्र संदेहः । लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सोमेन्द्रश्चरुरुत वैदिकस्येति । किं लौकिकं सोमपानं, किं च वैदिकम् । उच्यते । वैदिकं सोमपानं ज्योतिष्टोमे तद्विकृतिषु च लौकिकं सोमपानं यत्सप्तरात्रेषु दशरात्रेषु च धातुसाम्यार्थमासेव्यमाने सोमे । किं तावत्प्राप्तम् । पानव्यापच्च तद्वत् । लौकिके वमने, इष्टिर्भवितुमर्हति, न वैदिके । तद्वदिति पूर्वः पक्षः प्रतिनिर्दिष्टः । यथा तत्र दोषसंयोगेन श्रवणाल्लौकिकेऽश्वप्रतिग्रह इत्युक्तम् । एवमिहापि दोषसंयोगेन श्रवणं भवति, इन्द्रियेण वा एष वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं वमति, इति लोके धातुसाम्यार्थमासेविते वमनेन विनष्टे धातुसाम्यन्यापदा, इन्द्रियेण व्यृद्धिरुपपद्यते । शास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् । तत्र,

---

त्सूत्रपरः सन्पूर्ववाक्येनापि प्रतिग्रहीतुरेव वदति तेन तत्कर्तृकायाः कर्माङ्गत्वाभावादृत्विजामितरेषां च पुरुषार्थफलकल्पनातुल्यत्वेन लौकिकेऽपि प्राप्तौ सत्यां केन प्रमाणेन ‘ तस्माद्यज्ञे प्रतीनेत ’ इत्येतदभिधीयत इति वक्तव्यम् । तस्मादनेन तावद्दातुरिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति–अश्वप्रतिग्रहेष्टयधिकरणम् ॥ ११ ॥)

अयमप्यनारभ्यवाद एव । सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमति इति । तत्रापि पूर्ववदेवाधिकरणद्वयमपि विचार्यते । लौकिकसोमपाने रसायनाद्यर्थं कृते वमनेन व्यापन्ने सोमेन्द्रयाग उत वैदिके, उतोभयत्रापि । तत्र तद्वदित्यनेन सामान्यपक्षो ‘ दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात् ’ इत्ययं चातिदिश्यते । अथवा-

शेषः पातव्य इति शब्दाच्चोदिते निर्वृत्ते नास्ति दोषः । यद्यपि वम्यते, तथाऽपि पानक्रिया तत्र निर्वर्तिता, कृतो वचनार्थ इति न दोषः स्यात् । तस्माल्लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सोमेन्द्रः स्यात् [३२ ॥ क० पूर्व ॥

दोषात्तु वैदिके स्यादर्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमर्हति न लौकिकस्य। कस्मात् । दोषात् । दोषसबन्धोऽत्र श्रूयते । इन्द्रियेण वा एष वार्येण व्यृध्यते इति । लौकिके पुनर्धातुसाम्याद्यर्थं क्रियमाणे न किंचिद्दुष्यति,

---

धिकरणद्वयमपि सिद्धान्तरूपेणाधिकरणद्वयेऽप्यतिदिश्यते केनचिद्विशेषेण पूर्वपक्षरचना । तत्रेह तावद्वैदिकेन पानेन द्रव्यप्रतिपादनस्य कृतत्वान्न कदाचिद्भ्रेषे पुनः प्रतिसमाधानापेक्षाऽस्तीत्यनर्थकामिष्टिविधानम् । लौकिके तु वमनेन व्यापन्ने रसायनगुणाभावादिन्द्रियेण वीर्येण च व्यृद्धिः संभाव्यते । न जलोदरवदत्यन्तासंभावना । तत्संयोगे च श्रूयमाणेष्टिस्तत्समाध्यर्थैव विज्ञायते । तस्मात्तत्र स्यादिति ॥ ३२ ॥

तैरेव × वैदिकत्वसामान्यादिभिर्वैदिके भवतीति कस्मान्नोच्यते । न हि वमने वैदिकत्वं संभवति । अचोदितत्वात् । अतो य एव दोषो लौकिकगामित्वे हेतुः स एवेह वैदिकाविषयत्वे स्यात् । तथा हि ।

सम्यग्जरणरूपान्ता प्रतिपत्तिर्विधीयते ।
तद्व्यापदि प्रधानस्य न भवेत्पूर्ववत्फलम् ॥

न च तावल्लौकिकपानव्यापदि दोषोऽस्ति । वमनार्थमेव पानात् । अथापि भवति तथाऽपि वैद्यकेनैव तस्य प्रतिसमाधानमिति न वैदिकोपायापेक्षा । वैदिके

× तैरेवेति—पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसाधकहेतुभिरेवेत्यर्थः ।

वमनायैव हि तं पिबन्ति लोके । अथाप्ययमर्थवादस्तथाऽपि फलकल्पनापरीहाराय वैदिके, एवेति कल्पना न्याय्या ॥ ३३ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ वैदिकपानव्यापदि सोमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

[१३] तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ३४ ॥ पू०

तदेतत्सोमपानव्यापदि सोमेन्द्रं कर्म, सर्वत्र वमने स्यादार्त्विजे याजमाने च । कुतः । अविशेषात् । न विशेषः कश्चिदाश्रयितेऽस्य वमने स्यान्नास्येति । तस्मात्सर्वत्र भवेत् ॥ ३४ ॥ क० पूर्व० ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

स्वामिनोः वा वमने स्यात् । कुतः तदर्थत्वात् । तदर्थं कर्म

तु पाने सम्यग्जरणपाठाज्जरणान्ता * = प्रतिपत्तिरवधारिता । सा च वमनेन व्यापद्यते । ततश्च प्रधानफलवैगुण्याशङ्कायां तत्समाधानार्थेष्टिर्विज्ञायते । अथ त्वयं फलार्थवादस्ततः सुतरां फलकल्पनाभयाल्लौकिकान्निवृत्तिर्गम्यते । वैदिके तु वमनेन पानं प्रत्यायितम् । तेन क्रतुस्थस्येष्टिरङ्गमिति सुकरः संबन्धः ॥३३॥

(इति वमनाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

अश्वप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात्स्वामिकर्तृकत्वे सिद्धेऽपि तस्य किमात्मीयं वमनं निमित्तमुताऽऽर्त्विजमपीति विचार्यते । किं प्राप्तम् । विशेषानुपादानादुभयत्रापि स्यात् । यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशस्तथाऽऽर्त्विजेनापि उभयोर्द्रव्यसंस्कारात्मकत्वात् । तस्माद्यदि दोषनिर्घातार्थमेतत्कर्माथाप्यपूर्वोपकारार्थमुभयथा वमनद्वयेऽपि कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यद्यपि तावदारादुपकारकत्वं तथाऽपि स्वामिवमने भवितव्यम् । कुतः ।

---

* हिन्व मे गात्रा इत्यादि मा मे वाङ्नाभिमातिगा इति सम्यग्जरणप्रकाशकमन्त्रपाठादित्यर्थः । = सम्यग्जरणरूपान्तेति पाठो व्याख्यानसंमत इति भाति ।

यजमानार्थं यत्र सोमो वम्यते । यत्त्वत्र सोमेन्द्रं कर्म, तदपि तदर्थमेव । इदं हि सोमवामिन उपकाराय श्रूयते । तत्सोमवामिनो यजमानस्य सदुपकर्तुं शक्नोति, नर्त्विजः, नहि तदृत्विगर्थं कर्म, यत्र सोमो वम्यते । अथोच्येत, सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वाऽऽत्मीया ऋत्विजस्तदीयेष्वग्निषु निर्वर्तयिष्यन्तीति । तथा सति यदि वा व्यृद्ध-

---

पूर्वं यच्छब्दसंबन्धान्निमित्तत्वं न जायते ।

तत्संबन्धात्परस्तात्तु कर्तैकः संप्रतीयते ॥

'यः सोमं वमति स निर्वपेत्' इति यच्छब्दतच्छब्दयोगाद्यागवमनयोरेकः कर्ता गम्यते । तत्र नैमित्तिकं तावत्स्वामिकर्तृकत्वेनासंदिग्धम् । तेनासंदिग्धेन संदिग्धं वमनं निर्णीयते । तदपि स्वामिकर्तृकमेव सन्निमित्तमिति । न च स्वतन्त्रमेव निमित्तं शुद्धेनाऽऽख्यातेन निमित्तप्रत्ययानुत्पादात् । यच्छब्दोपबद्धं तन्निमित्तं प्रतिपादयति । तेन चेत्संबद्धं पूर्वतरं समानकर्तृकत्वं पश्चान्निमित्तत्वप्रतीतिः । अथर्त्विजो देवतार्थमृत्विक्परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति । ततस्तेषां स्वात्मानि परिक्रयविरोधादवश्यं तैरप्यन्येऽध्वर्य्वादयो वरीतव्याः । आधानगतेन त्वात्मनेपदेनाग्नीनामाधातृव्यतिरिक्तपुरुषसंबन्धाभावात्स्वात्मार्थेष्वग्निषु यष्टव्यम् । ततश्च यदि तावद्वान्तसोमकर्मोपकारबुद्ध्या कुर्वन्ति ततो देशकालकर्तृभेदाद्विगुणं न तेन प्रधानेन गृह्यते । न चाऽऽहत्य देशादिभेद आम्नायते । येन तत्सद्भावेऽप्यवैगुण्यमाश्रीयेत । स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वान्नानेनैव शास्त्रेण देशान्तरादीनामनुज्ञानम् । कथं वैकमेव शास्त्रं स्वामिवमनपक्षे समानदेशादित्वमाश्रयेदृत्विग्वमने च तद्भेदम् । अथ त्वात्मार्थबुद्ध्यैव ते प्रयुञ्जीरन् । एवमपि क्रत्वर्थेनावधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात्तादर्थ्येन क्रियमाणस्याऽऽनर्थक्यमेव स्यात् । अथ त्वेतत्सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थतैव शास्त्रेणाऽऽश्रीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्यागादसंनिहितस्वर्गादिकल्पनाच्च विप्रकर्षः । सदृशं लौकिकवमनेऽप्येतादिति न याज्ञे स्यात् । तच्च पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मात्स्वामिवमने स्यात् । अथ त्वध्व-

सोमस्य कर्मणो नाङ्गं न सोमवामिनोऽध्वर्योर्होतुर्वा। तत्रात्यन्तगुणभूता अध्वर्य्वादयः स्वैर्ऋत्विग्भिः कारयन्तो न फलं प्राप्नुवन्ति।

र्य्वादिवमनेऽपि स्वाम्येव द्रव्यं त्यजेत्तथा सति तदेव भिन्नकर्तृकत्वमापद्यते। तत्समर्थने वाऽश्रुतषष्ठ्यर्थकल्पना सामानाधिकरण्यबाधश्च। तथा कल्पनायां च स्वामिवतनस्यानिमित्तत्वप्रसङ्गः। उभयाश्रयणे वा वैरूप्यनिमित्तो वाक्यभेदः स्यात्। यः सोमं वमति यस्य सोममृत्विग्वमतीति चाऽऽश्रयणादन्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं युक्तम्, शब्दसामञ्जस्यात्। एवं तावदारादुपकारकत्वे यदा तु वाक्यशेषोपनीतयागशेषद्रव्यप्रतिपत्तिनियमभ्रेषोपजनितफललाभायोग्यत्वं तेन प्रतिसमाधीयत इति कल्प्यते, तदा यजमानफलोत्पत्तेरत्यन्तादृष्टत्वात्तदाशङ्केति + तेनैव प्रतिसामाधानेष्टिः कर्तव्येत्यसंदिग्धम्। यत्तु दक्षिणालाभात्मकमृत्विजां फलं तत्सति चासति वमने लभ्यमानं दृश्यत इति निराशङ्कत्वादनपेक्षितप्रतिसमाधानं नेष्टिं गृह्णाति। यदाऽपि प्रकृतकर्मकर्तृनियमांशेन भक्षयितृसंस्कारार्थं भक्षणम्, अतश्च तद्भ्रेषे कर्तृवैगुण्यमुजातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्मकस्य निवृत्तत्वादिति कल्प्यते तदाऽपि तद्भ्रेषकृतयाजमानफलाविघ्नप्रसङ्गात्तन्निवृत्यर्थत्वाद्यत्तच्छब्दानिर्देशाच्च यजमानवमन एव भवितव्यम् एतेनापूर्वसंस्कारार्थत्वमपि व्याख्यातम्। यदाऽपि हि सोमवमनान्न विहिताकरणं नापि प्रतिषिद्धेसवनमापद्यत इति कृत्वा दोषनिर्घातार्थत्वमिष्टेरनाश्रित्य नैमित्तिकं कर्माङ्गं तदाऽपि च यच्छब्देन पुरुषस्योपात्तत्वाज्जञ्जभ्यमानन्यायेन * प्रकरणगतपुरुषसंस्कारताऽध्यवसीयते, तदाऽपि 'याजमानास्तु ×' इत्यनेनैव तत्कर्तृकता। वमनसमानाविषयत्वाच्च यजमानवमनमेव निमित्तम्। यत्त्वध्वर्य्वादिवमनेऽपि द्रव्यप्रतिपत्तिभ्रेषः, कर्तृसंस्काराद्विनाशो वा सताधिमपेक्षत इति। यद्यप्यपेक्षेत तथाऽप्यविधानान्न ग्रहीष्यते। सर्वेषु च क्रत्वर्थपुरुषार्थपक्षेषु चर्त्विग्वमनेऽविधानमित्युक्तम्। अतश्च यदि तद्वमनमदुष्टमेव ततस्तूर्ष्णीमेवाऽऽसितव्यम्।

+ तदाशङ्केति—फललाभायोग्यत्वाशङ्केत्यर्थः। *(अ०३पा०४अ०५) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः। ×(अ०३पा०८अ०२सू०४)।

तदर्थं च क्रियमाणं न यजमानस्योपकारे वर्तत इति न ऋत्विजो वमने क्रियेत ॥ ३५ ॥ क० सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥

लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिन इति । कथम् । सोमपीथेन वा एष व्यृध्यते यः सोमं वमतीति । यजमानः सोमसंस्कारे विनष्टे विगुणमस्य कर्मेति व्यृध्येत, न कथंचिदृत्विजो व्यृद्धिः । ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्तीति वमनेन संबन्धः स्यान्न यः सोमं वमतीति । तस्मादपि पश्यामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रमिति ॥ ३६ ॥ क० हेतुः ॥ सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयताधिकरणम् ॥ १३ ॥

[१४] सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र सामाम्नायते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति, इति । तत्र संदेहः । किं

अथ दुष्टं ततः सामान्याविहितं किंचित्कर्तव्यम् । न चात्र क्रत्वर्थाद्यन्यतमपक्षावधारणप्रयोजनमस्तीति नातीवावधारणे यतितव्यम् । अथापि तत्त्वज्ञानं प्रयोजनं ततो जञ्जभ्यमानपक्षः परिग्रहीतव्यः । तथा च सूत्रकारः स्वामिनो वा तदर्थत्वादित्याह ॥ ३५ ॥

व्यृध्यत इति स वक्तव्यो यस्य सोमपानादृद्धिः प्रार्थ्यते । तद्वैगुण्याच्च व्यृद्धिराशङ्क्यते स्वामिनश्च तदुभयमपीति तस्यैवेष्टिः ॥ ३६ ॥

(इति यजमानसोमवमने, इष्टिविधानाधिकरणम् ॥ १३॥

अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमितमाहवनीयप्रक्षेपेण च हविषो देवतार्थता भवति । ' यदाहवनीये जुह्वति ' इति विधेः ' आग्निमुखा वै देवाः ' इति चार्थवादात् । एवं च सति ततश्चेत्किंचिदप्यपनीयेत तदाऽन्य-

कृत्स्नं हविरग्नये प्रदातव्यमुत शेषयितव्यं किंचित्, किंचिद्दातव्यमिति। किं प्राप्तम्। कृत्स्नं हविः प्रदीयेत। कुतः। तदर्थत्वात्।

च्छ्रुतमन्यतिक्रियेत। तस्मात्सर्वप्रक्षेपः। किं पुनरयं पूर्वपक्षवादी शेषकार्याणां स्विष्टकृदिडामाशित्रशंयुवाककालभक्षचतुर्धाकरणानां विधिं न पश्यति। सत्यं न पश्यति। सत्यं न पश्यतीति कश्चित्। न त्वेतद्युक्तमिव। न ह्येवं क्वाचित्पूर्वपक्षो न भवेत्। अतः पश्यन्नेवानेनाभिप्रायेण मन्त्रयत इति वक्तव्यम्।

विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः।
भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः॥

यदा हि द्व्यवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः क्रियन्ते तदा उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्येवमादिचोदनावशेन 'एकदेशद्रव्यं = चोत्पत्तौ विद्यनमासंयोगात्' इत्येवं स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति। यदा तु खलु सर्वप्रदानमवगम्यते तदा विद्यमानसंयोगासंभवाच्चोदितैकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेश्युत्पादनमध्यवसातुमिति स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पाद्येरन्। शेषशब्दः 'शेषात्स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यादिषु कथमिति चेत्। उच्यते।

हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो भविष्यति।
आज्येन शेषमितिवत्तच्छेषेणेतिवच्च नः॥

यथैव 'आज्येन शेषं त्तंस्थापयति' इति पूर्वकर्मणः पर्यवसानादधिके पूर्वसदृशे वा शेषशब्दः प्रयुज्यते। यथा च 'ततः शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिभन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इति स्वर्गफलकर्मणो निःशेषोपयोगादन्यफलस्य चान्यत्र व्यापारासंभवात्ततोऽन्येनेति वक्तव्ये ततः शेषेणेति गौतमाचार्येणोक्तम्। एवमिहापि यत्प्रधानहविर्भ्योऽन्यद्धविस्तेनैवान्यत्वेनाऽऽधिक्येन वा भविष्यति। अथवा गुणत्वेन वा शेषादित्येव माभिधास्यते। शेषशब्दो ह्युपयुक्तेतरद्विद्यमानं ब्रवीति। न च प्रधानहविषां किंचिद्विद्यते। अन्येषां च सर्वमेतद्रूपमास्ति।

= (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २८)।

पुरोडाश आग्नेयः कर्तव्य इति वचनम् । तस्मात्सर्वं प्रदातव्यामिति ॥ ३७ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥

निष्कृष्यावदानं निरवदानम् । तद्धि श्रूयते द्विर्हविषोऽवद्यति इति । अपरमपि वचनं द्व्यवदानं जुहोति इति । द्व्यवदानमात्रं होतव्यमन्यत्परिशेषणीयम् ॥ ३८ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

तस्माद्द्रव्यान्तराणि गृह्येरन् । यथा वक्ष्यति ' निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति = चेत् ' इति । अथाप्यत्यन्तं शेषशब्दानुरोधं कृत्वा तेषामेव किंचिच्छेष्यते । तथाऽप्यस्त्येवान्याद्विचारस्य प्रयोजनं नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् । इदमपि संभवति । यदा प्रधानवाक्यादशेषप्रदानप्रसक्तौ सत्यां शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते, तदा यथैव प्रधानं तस्य हविषः प्रयोजकमेवं स्विष्टकृदादीन्यपीति । तदर्थावदाननाशदोषापहारेष्वपि प्रधानवदेव हविरन्तरमुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदनाक्षिप्तस्यैव शेषस्य स्विष्टकृदादीनि ग्राहकाणि भवन्ति तदा तेषां परप्रयुक्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारेष्वप्याक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्सत्यप्युभयोः पक्षयोरसर्वप्रदावेऽस्ति प्रयोजनमित्यर्थवान्विचारः ॥ ३७ ॥

यद्याग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येव भवेत्ततः सर्वप्रदानमेवावधार्येत । अत्र पुनरस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य किंचिदेव होतव्यं श्रूयते ' द्विर्हविषोऽवद्यति ' ' मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति ' ' अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति ' ' द्व्यवदानं जुहोति ' इत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किंचिदेव होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किंचित् ॥ ३८ ॥

= (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २९) ।

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३९ ॥

न चैतदस्ति द्व्यवदानमात्रं होतव्यमिति । यज्जुहोति तद्द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यमिति होतव्ये द्विरवखण्डमात्रं विधीयते, नाद्विरवखण्डितस्य होमः प्रतिषिध्यते । कृत्स्नं च होतव्यमिति तदेवं न्याय्यं, नान्यथा ॥ ३९ ॥ क० आशङ्का ॥

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्द्रव्यस्य
गुणभूतत्वात् ॥ ४० ॥

उच्यते । यदा द्विरवखण्डनाविशिष्टं होमे श्रुतं, तदा सकृद्द्व्यवदानेन* यावच्छ्रुतं तत्सर्वं कृतम् । तदा नापरं द्रव्यमस्तीति पुनर्यागे।

यद्येतानि वाक्यान्युत्पत्तिवाक्यावगतमशेषहोममबाधमानानि न निविशेरन्, यदि चैतानि प्रधानस्य प्रत्यासन्नतराणि+ भवेयुस्ततो बाधेरन् । एतानि तु संस्कारवाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । शक्यते ह्यङ्गुष्ठपर्वमात्रैर्मध्यपूर्वार्धोद्धृतैर्दिशः प्रवृत्तैरवदानैः संस्कृत्य संस्कृत्य निःशेषं हविः प्रदातुम् । अतः सर्ववाक्यवशेनैवं शास्त्रार्थो भवति । यदशेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति । तेन न कस्यचिद्धोमः प्रतिषिध्यते । तस्मात्सर्वप्रदानं कर्तव्यम् । यत्तु यथाश्रुतेतिकर्तव्यताको युगपन्न शक्यते कर्तुमद्व्यवदानहोमप्रसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यसितव्यो होमः । तदर्थत्वात् । देवतार्थत्वाद्यागार्थत्वादपूर्वार्थत्वाद्वा कृत्स्नस्याष्टाकपालस्य । नैकदेशमात्रहोमेनोत्पत्तिवाक्यार्थसंभावना भवेत् । अथवाऽदानसंस्कारस्य द्रव्यार्थत्वात् ॥ ३९ ॥

नैतदस्ति । पुनःपुनर्द्विरवखण्डनं तद्वांश्च होमोऽभ्यासितव्य इति । कुतः ।

खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यस्येतेह यद्यपि ।
होमः प्रधानभावात्तु नाऽऽवृत्तिं प्रतिपद्यते ॥

---

* सकृदवदान इति पाठान्तरम् । + प्रत्यासन्नवराणीति—साक्षात्प्रदेयद्रव्याविधायकीनात्यर्थः ।

नाऽऽवर्तितव्यः । कथम् । तद्धि द्रव्यं यागनिवृत्त्यर्थं न द्रव्यं यागेन संबन्धयितव्यमिति । यदि हि यागेन हविः संबन्धयितव्यं स्यात्ततो यागेन व्यवदाने संबन्धितेपरमपि संबन्धनीयमस्तीति तत्संबन्धार्थं पुनर्याग आवर्तेत । न तु यागो द्रव्यसंबन्धार्थः । किं तर्हि, द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं निर्वृत्तिमुपेयादिति द्रव्यमुपादीयते । तेन निर्वृत्ते यागे सिद्धे च कथं पुरुषार्थे न नियोगेन गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्तेति ।

कथं न द्रव्य प्रधानं, येनाऽऽवृत्तिर्त भवेत् । यतो यागात्फलम् । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति । न च यागेन द्रव्य-

---

'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्येतस्य संस्कारत्वाद्यावत्संस्कार्यं ध्रियते तावदावृत्तिर्भवत्विति शक्यते वक्तुम् । होमस्य फलवत्त्वात् 'यैस्तु द्रव्यं + न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि' 'द्रव्याणां ÷ कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः । इति च प्राधान्यावगमादेकेन द्व्यवदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति न पुनरावृत्तिर्युक्ता । तस्मिंश्चानावर्तमानेऽर्थाभावादवद्यतिरपि, नाऽऽवर्तते । कार्ये हि प्रवर्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृह्णाति नोदासीनम् । ग च द्व्यवदानव्यतिरिक्तस्य हविषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । तस्मात्सोऽपि नाऽऽवर्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत्ततस्तद्वशेन स्वयमावर्तेतावखण्डनं चाऽऽवर्तयेत् । अतदर्थस्य नाऽऽवृत्तिः । न चैष वाक्यार्थो यज्जुहोतीति हूयमानस्य द्विरवखण्डनमुपायो विधीयत इति । न हि जुहोतिशब्देन द्रव्यमुपादीयते । न चैष कर्मणि लकारो यतो हूयमानानुवादत्वं प्रतिपद्यत । क्रियायामेव त्विदं द्व्यवदानं विधीयते । योऽपि यज्जुहोतीति यच्छब्दाद्द्रव्यप्रत्ययो भवति सोऽपि यच्छब्दस्यावैदिकत्वात्क्रियाविशेषणभूतस्यानुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातृभिरुच्चारितस्य परमार्थानालोचनाद्भविष्यतीत्युपेक्षणीयः । यत्तु ज्योतिष्टोमवदुत्पत्तिवाक्यावगतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमावर्तिष्यत इति । तदयुक्तम् । कुतः ।

+(अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ७) । ÷ (अ० ६ पा० १ अ० १ सू० १) ।

स्योपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षः कश्चित् । तस्माद्द्व्यवदानं हुत्वा शेषयितव्यमिति । यत्तूक्तम्, आग्नेयं हविरिति वचनात्सर्वं = होतव्यमिति गम्यत इति । तत्राऽऽनुमानिको होमसंबन्धः । इह तु ÷ प्रत्यक्षो द्विरवदाने । अपि चाकृत्स्नसंबन्धः । ताद्धितस्योपपत्तिः । तवो ग्रहीतव्यमिति । सामान्यं खल्वाग्नेय इति द्व्यवदानं जुहोतीति विशेषः । तस्माच्छेषयितव्यं किंचिदिति ॥ ४० ॥ क० आ० नि० ॥

अशेषग्रहणे सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता ।
अपवादात्तदेवेह न तु सिद्धं कथंचन ॥

आग्नेयचोदनाया ह्यानुमानिको होमसंबन्धः सर्वपुरोडाशावयवसामान्यप्रवृत्तश्च स यावन्नैव निर्वर्तते तावदस्त्येव 'द्व्यवदानं जुहोति' इत्यनेन निष्कृष्य संबन्धः कल्पितः । तस्मिंश्च सिद्धे नाऽनुमानिकोऽवकल्पते । तेन यत्सामान्यप्रवृत्तमाग्नेयत्वं तद्द्व्यवदानचोदनया साम्प्रदश्यमिव प्राकरणिकैर्द्व्यवदानविषयमेवोपसंह्रियते । तत्रैषोऽर्थो विज्ञायते द्व्यवदानमाग्नेयं करोति । अतोऽवयवान्तराणामचोदितत्वान्न होमप्रसङ्गः । किं च ।

न चावश्यं प्रदानेन हविराग्नेयमिष्यते ।
द्व्यवदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसंभवः ॥

तद्धितेन हि तादर्थ्यमात्रमुक्तं न प्रदानम् । द्वेधाऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन प्रदानार्थद्रव्यसाधनत्वेन वा । तथा हि । 'व्रीहिभिर्यजेत' इति वचनान्न तावद्व्रीहयः साक्षात्प्रदी[illegible]न्तेऽथ च प्रदेयप्रकृतित्वादेवमुपदिश्यते । तस्माद्यद्यपि पुरोडाशः समस्तः साक्षान्न प्रदीयते तथाऽपि द्व्यवदानप्रकृतित्वादाग्नेयो भविष्यति । तेन द्व्यवदानेनैव तावद्दीयमानेन तस्याऽऽग्नेयत्वं कृतं भवति । द्वावेव च तौ व्याख्याप्रकारौ । एको देवतासंबन्धस्य द्व्यवदाने संक्रान्तिरिति । अपरः पुनरिदमेव पुरोडाशस्याऽऽग्नेयत्वं द्व्यवदानं ततो गृह्यत इति । तस्मान्न सर्वहोमः ॥ ४० ॥

= सर्वप्रदानमवगम्यत इति पाठान्तरम् । ÷ इहेति क्वचिन्नास्ति ।

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

शेषादिडामवद्यति, शेषात्स्विष्टकृतं यजति, इत्यनुवादादस्ति शेष इति पश्यामः ॥ ४१ ॥ क० हेतुः ॥ आग्नेयाष्टाकपालचरोद्र्व्यवदानमात्रस्य होतव्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्यमानवचनो भविष्यति । उत्तरार्धादिशब्दश्च नावयवविविधिकल्पनार्थापत्तिक्लेशमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं साप्तदश्यवदाग्नेयत्वं द्व्यवदानमात्र उपसंहृतमिति । तन्न घटते । कथम् ।

सामान्यविधिरस्पष्टः+ संहृरियेत विशेषतः ।
स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ॥

साप्तदश्यं × हि सामिधेनीनामुक्तमनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धस्तद्द्वारेणाऽऽनुमानिकः कल्प्यः । न च प्रत्यक्षसंबन्धे सत्यानुमानिकः कल्प्यत इति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टाकपालस्यास्फुटो देवतासंबन्धः । तद्धितश्रुत्याऽभिहितत्वात् । स हि द्व्यवदानस्यैवाऽऽनुमानिकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणोऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्व्यवदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तत्रैतत्स्यात् । कर्मसंबन्धोऽष्टाकपालस्याऽऽनुमानिको द्व्यवदानस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वाऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतद्युक्तम् । एवं सति ‘ द्व्यवदानं जुहोति ’ इत्येतदेवोत्पत्तिवाक्यमभ्युपगतं भवेत । यदि ह्यष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्येनोपसंहृतं ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत् । ततश्चाऽऽग्नेयवाक्ये ‘ चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य* तस्योपदिश्येत ’ इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । चानुमाय यागमाग्नेयादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वाऽवकल्पत इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिकः संबन्धस्तथाऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वान्यथानुपपत्तेः प्रथमतरमनुमित इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्यन्यथात्वं कर्तुम् । न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति । अवयवावयविनोः सामान्यविशेषव्यवहाराभावात् ।

+ सामान्यविधेरुदाहरण पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति । × अस्पष्टस्य तु विधेरुदाहरणं दर्शयति—साप्तदश्यं हीत्यादिना * (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६)

अष्टाकपालचोदनया हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उपदिश्यते । द्व्यवदानचोदनयाऽपि, ततस्तुल्यबलत्वम् । ननु द्व्यवदानव्यतिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रियमाणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।

यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते ।
ततः सामान्यवृत्तिः स्यात्स तु साक्षाद्विधीयते ॥

आकृतिशास्त्राण्याकृतावसंभवान्ति व्यक्तिलक्षणार्थानि भवन्ति । तानि व्यक्तिषु परोक्षत्वाद्दुर्बलानि जायन्ते । न त्ववयविव्यक्तिः कर्म साधयितुं न शक्नोति । यतस्तच्छब्दस्यावलक्षणार्थता कल्प्येत । अथ विनैव कारणेन लक्षणाश्रयणम् । ततोऽवयवशास्त्रस्याप्यवयवान्तरलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्व्यवदानं स्वावयवनिरपेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टाकपालस्य द्व्यवदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्षविधानात्प्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च यदाऽवयवान्तराण्यनुषज्यन्ते को वारयति । न तु तानि स्वप्रहिम्ना संबध्यन्ते तत्परा वा चोदना । न चात्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति यदाऽलोच्यते तदाऽवयवावान्तराण्यपि प्रत्यक्षाण्येव भवन्ति । तेनाष्टाकपालचोदना द्व्यवदानचोदनावशेनैवं कर्म प्राप्नोति द्व्यवदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् । अथवा विकल्पः कदाचित्सकलस्य प्रदानं कदाचिद्द्व्यवदानमात्रस्य । अथवाऽष्टाकपालस्योत्पत्तिवाक्याशिष्टत्वादाभिक्षावद्बलीयस्त्वे सति द्व्यवदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयान्न प्रतिपद्यत इति 'गुणश्चापूर्वसंयोगे÷' इत्येवं कर्मान्तरं कल्पयेत् । यतः कुतश्चिच्च द्रव्यान्तरादुपादीयेत, अष्टाकपालसंबन्धाभावात् पूर्वकर्मसंबन्धेऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्याष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यासितव्यौ । अथवा कृत्स्नपुरोडाशग्रहणेऽवधारिते द्व्यवदानचोदनायाश्च गुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेरष्टाकपालविषयत्वावगमात्संस्कारस्य यावत्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात् 'उपायो× वा तदर्थत्वात् ।

÷(अ० २ पा० २ अ० ९ सू० २३)। ×(अ० ३ पा० ४ अ० ४ अ० १४ सू० ३९)।

इत्ययमेव पक्षः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात् । निरवदानाश्रयणे चात्यन्तदुष्टा परिसंख्या स्यात् न ह्यत्र नियम उपपद्यते , सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यवत्प्राप्तेः । यदि हि कतमोऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं वियमापेक्षायां सत्यां मध्यपूर्वार्धद्व्यवदानं विधीयते ततः स्यान्नियमार्थत्वम् । वित्यप्राप्ते त्ववयविनि द्रव्यवदानपुनःश्रुतेरवयवान्तरनिवृत्तिपरत्वादस्वार्थग्रहणामित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं * स्यात् । तत्र हि तत्परिहर्तुं शक्यते यत्र परिसंख्यायमानप्राप्तिशास्त्रमक्लृप्तमुत्प्रेक्षाभिमुखं वर्तते । न चात्राष्टाकपालशास्त्रमक्लृप्तम् । न च क्लृप्ते सति दोषपरिहारः संभवति । तस्मान्न निरवदानम् । यदि च निरवदानशास्त्रादाग्नेयत्वं यागार्थद्रव्यवदानविषयमुपसंहृरियेत ततः शेषावयवामदेवतार्थत्वान्न स्वत्वमपेतं स्यात् । ततश्च , भक्षार्थो ÷ वा द्रव्ये समत्वात् , इत्यादिषु यदृत्विग्भिः साम्यादस्वामित्वं यजमानस्य तत्र तत्रोच्यते तत्सर्वं विरुध्यते । तत्रैतत्स्यात् । देवतोद्देशसंबन्धो द्रव्यावदानस्यैव त्यागः पुनः समस्तस्य हविषः । त्यागकृता च स्वत्वीनवृत्तिर्न देवतासंबन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभिधानामिति । तदसत् । कुतः ।

निर्वपन्नेव जानाति ह्येतावदिह दास्यते ।
तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥

देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभवेन । तत्र यद्देवतार्थादन्यदधिकं तद्गृहावस्थितद्रव्यान्तरवदपरित्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधानमस्ति । देवतासंबन्धकरणविधिनैव ह्यसावर्थापत्त्याऽऽक्षिप्यते । सा चार्थापत्तिर्यावता विना देवतायै दानं न संभवति तावत्येवावस्थिता नान्यत्र । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विनाऽनुपपत्तिः । सर्वत्र च समाप्तिविधानमिष्यते तेनापि यावत एव यागसमाप्त्यङ्गत्वं तावत एवाऽऽक्षिप्तस्य यागविधिनावयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्ट्यातिरिक्तानामनसि स्थितानां व्रीहियवानां न निर्वापवेलायामत्यागादस्वत्वमेवमिहापि नावयवान्तराणां तत्स्यादिति । अथोच्येत निर्वापवेलायामनुपजात-

---

* आदिपदेन स्वार्थपरित्यागप्राप्तबाधयोः संग्रहः । ÷ (अ० ३ पा० ४ अ० १७ सू० ५०) ।

मध्यपूर्वार्धादिविभागं द्रव्यमनभिप्रेतत्यागमपि बलात्परित्यक्तव्यम्। न हि तदानीं विज्ञायते केभ्यो व्रीहिभ्यो द्व्यवदानं निष्पत्स्यते केभ्यो नेति, अगम्यमाने विशेषे यानेव न त्यजेत्तेभ्य एव कदाचिदवदीयेत। तत्र त्यक्तानामदानादत्यक्तानां च दानादयथाश्रुतकरणप्रसङ्गः। तस्मात्सर्वत्याग इति। नैतदेवम्।

न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति।
विशेषशास्त्रावसरस्तस्मादादित एव सः॥

यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्तयितुम्। तद्यदि समस्ताष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्था व्रीहयो देवतोद्देशेन निरुप्तास्ते सर्वे दातव्यत्वेन प्रक्रान्तास्तेषां य एव न दीयेरन्, तत्रैव प्रक्रान्तापरिसमापनदोषो भवेत्। ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति। यदि तु द्व्यवदानशास्त्रेण विशेष्टुमिष्यते तत आदित एवैमवधारयितव्यम्, अष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये द्व्यवदाननिर्वृत्त्यर्थास्तानग्नये जुष्टं निर्वपामीति। यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथाऽप्येतेषां मध्ये येऽत्र द्व्यवदानं साधयन्ति तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम्। तद्यथा लोके कश्चिद्बहुद्रव्यसमुदायेऽवस्थिते कंचिदाभिधत्त इतस्त्वं यावत्तृप्ति गृहाणेति। तत्र तदवयवविशेषो गम्यतेऽथ च न सर्वत्यागोऽध्यवसीयते तथेहापि द्रष्टव्यम्। यत्तु तावन्मात्रमेव न निरुप्यते तत्र चतुरो मुष्टीन्निर्वपति' 'अश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवति' इत्यादिवचनसामर्थ्यादीदृक्परिमाणाद्गृहीतं द्व्यवदानं देवतार्थतां प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते। यत्तदन्यत्तत्तदनुग्रहार्थं नाधिकत्यागार्थमिति द्रष्टव्यम्। अतो यथैव 'अनसोऽधिनिर्वपति' इत्युक्ते निर्वापपरिच्छेदार्थमुपात्तेष्वपि शकटास्थितेषु व्रीहिषु न स्वत्वमपैति तथैव द्व्यवदानापादानभूते पुरोडाशेऽपीति स्वत्वे सति शक्याः परिक्रयादयस्तेन कर्तुमिति समत्ववचनविरोधः। एतेन द्व्यवदानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपालः आग्नेयः कृतो भवतीत्येषोऽपि पक्षः प्रत्युक्तः। तत्रापि शेषपरित्यागानुपपत्तेः। न च व्रीहिवत्पुरोडाशस्य प्रकृतित्वं युक्तम्। व्रीहयो ह्यनदनीया वाक्यान्तरशिष्टाश्च

प्रकरणादुत्पत्तिवाक्याशिष्टप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावरुद्धयागानुवादेन विधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण यागसाधनत्वं प्रतिपत्तुम् । अष्टाकपाल-स्त्वदनीय उत्पत्तिवाक्याशिष्टश्च शक्नोति साक्षाद्यागं साधयितुम् । न च पूर्वतर-प्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि द्व्यवदाने चोद्यते । तस्मान्न तत्प्रकृतित्वेन यागं साधयति । कस्तर्हि सर्वप्रदानस्य परिहारः । उच्यते ।

यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ ।
तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषोऽभिधीयते ॥

यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविः प्रक्षेपोऽभिधीयते ततो द्व्यवदानचोदनया परिसंख्यातुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपः प्राप्नोति । यदा च तयाऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षे-पश्चोद्येत यदा यागहोमयोरभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्तराधिकरणन्यायासिद्धः । 'तदुक्ते × श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ' इति सूत्रकारेणोच्यमानं तत्रैव समर्थयिष्यामहे । यथा देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागो देवतोद्दिष्टत्यज्य-मानस्वत्वद्रव्यप्रक्षेपो जुहोतिः । तत्र ये दोषा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहो-मत्वादाहवनीयो न भवेदित्यादयस्तानापि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च भेदे सति ' आग्नेयोऽष्टाकपालः ' इत्यनेन तावद्वाक्येन यावता विनाऽष्टाकपाल-स्याऽऽनेयत्वं न भवति तावदेव चोद्यते । तस्य च स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणाऽऽग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि । तत्र यदि वाक्यान्तरं * न स्यात्तत ईदृशं कर्म = भवेत् । सुपक्वमविकलमष्टाकपालमाचारतः+ शुचौ देशे निधाय देवतामुद्दिश्य नायं ममेति संकल्पः कर्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदाचिदपि न स्वत्वं द्रव्ये बध्नीयात् । यदि हि बध्नीयात्ततः पूर्वसंकल्पं विना-शयेदनृतं च वदेत् । यो हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाधास्यामीति तस्य न ममैतद्देवतायै त्वेतदिति संकल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्यागोत्तर-

×(अ० ४ पा० २ अ० १० सू० ३८) । * वाक्यान्तरमिति—अवदान-प्रक्षेपविधायकमिति शेषः । = कर्मेति अनुष्ठानमित्यर्थः । + आचरितः श्रुताविति । क्वचित्पाठः ।

कालं यदस्य भवति तद्भवत्वित्यवधार्य न काश्चिद्व्यापारो वोढव्यो भवेत्। तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति 'उपस्तृणाति', 'द्विर्हविषोऽवद्यति', 'अभिघारयति', 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्येवमादीनि। तैस्तावदिदमवधार्यते द्व्यवदानं हविषो होतव्यमिति। सर्वाणि चैतानि प्रकृतद्रव्यालम्बित्वात्तदुपादाय प्रवर्तन्ते नापूर्वद्रव्यग्राहित्वेन। तथा हि। 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यत्र होमस्याप्राप्तत्वान्न तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते। चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं× प्रयोजनापेक्षमास्ति। तस्मात्तस्यानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमाविधानमवकल्पते। होमस्यापि च त्र्यंशस्य समाप्तिपर्यन्तत्वात्सर्वान्त्येंऽशे प्रक्षेपे चोद्यमाने त्यागतद्देवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्थापत्त्या विधिः कल्प्यतामुत कुतश्चित्प्राप्तयोरेवाऽऽश्रयणं क्रियतामिति। तत्राऽऽग्नेय्याधिकरणन्यायेन = लाघवे सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादवगतत्यागोद्देशांशद्वयान्यष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते। न च तेषामौत्पत्तिकं यागसाधनत्वं विरुध्यते। प्रक्षिप्यमाणानामग्नियागसाधनत्वाविघातकत्वात्*। देवतान्तरसंबन्धेन हि यागविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यान्न त्वसावास्ति। तेनैषोऽर्थो भवति, अष्टाकपालेन यत्र क्वचित्प्रदेशे स्थितेन यजेत तदीयं च द्व्यवदानं यत्र क्वचित्प्रक्षिपेदिति। तत्र 'वेद्यबर्हिष्यासादयति' 'बर्हिषी' इति वचनात्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेज्यते। 'यदाहवनीये जुहोति' इति वचनात्तत्र द्व्यवदानं हूयते। स तु होमः किं पूर्वस्माद्यागादर्थान्तरामितिकर्तव्यता भवति उत तस्यैव यागस्यांशान्तराविवृद्ध्या रूपान्तरं जातमिति चिन्तनीयम्। तत्रैव रूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः। कर्मान्तरत्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्प्राप्नोति। यथोक्तेन न्यायेन स एव यागः प्रचिततरो जुहोतित्वमापद्यते। न चैतावतौत्पत्तिकयजिरूपविधात आशङ्क्यो जुहोतेर्यजिविशेषत्वात्। सामान्ये हि कश्चिद्विशेषो भवत्यपि। न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उपपद्येत। ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते शिंशपामित्याविराधात्पिश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्त जुहोतित्वाविरोधोऽ

× पूर्ववाक्यकल्पितमिति–'उपस्तृणाति' 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यादिवाक्यविहितमित्यर्थः। = (अ० ३ पा० २ अ० ८)। *नामपि तद्यागे, इति पाठान्तरम्।

वगन्तव्यः। सोऽयं याग एव द्व्याकारः समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते। द्व्यवदानेन जुहोत्यवस्थानीतः शेषेण तु सामान्यरूप एकस्मिन्नपि च क्षणे द्व्याकारोऽपि निष्पद्यते। यदैव हि द्व्यवदानमाहवनीये निक्षिप्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तविषयदेवतासंकल्पोत्थापनं क्रियेत। तेन नैवं भ्रमितव्यं यस्माज्जुहूस्थं द्व्यवदानमाश्रावणप्रत्याश्रावणाभ्यां * + त्यागायोद्धृतं च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै संकल्पितं नेतरदिति। विद्वद्भ्यामध्वर्युयजमानाभ्यां वेदार्थमनुसृत्य समस्तपरित्यागदेवतोद्देशौ यथार्हं कर्तव्यौ। अध्वर्युणा द्व्यवदानप्रक्षेपोऽतिरिक्तोऽनुष्ठेय इति। न चैतावता यागस्य वैरूप्यमशोभनं मन्तव्यम्। वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभनत्वप्रतीतेः। यथा कस्यचित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्ताद्गत इति न तावता किंचिद्वैलक्षण्यं भवति। तथाऽत्र द्व्यवदानपादेऽधिकमपि प्रक्षेपांशं गते सत्युत्पत्तिवाक्यशिष्टं यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवेत्यविरोधः। तस्माद्द्व्याकारमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम्। अथवा यस्तत्र यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः सोऽङ्गमेव। तथा हि।

फलवाक्ये यजेरेव संबन्धः श्रूयते स्फुटः।
तत्संनिधौ समाम्नानाज्जुहोतेरङ्गतेष्यते॥

यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमोऽप्याश्रितस्तथाऽपि प्रोक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम्। न हि समानद्रव्याश्रयत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति। संस्काराणामपि× प्रधानद्रव्यवर्तित्वोपपत्तेः ÷। संस्काराश्च केचित्प्रथममेव प्रधानेभ्यः क्रियन्ते केचिदूर्ध्वं केचिद्युगपत्। तत्र केचिदाहुः। परस्तात्संस्कारोऽयं होमः। निर्वापवेलायामेष देवतोद्देशत्यागात्मकतया यागस्य निवृत्तत्वात्। तदयुक्तम्। न ह्यनंदनीयावस्थैर्व्रीहिभिः पुरोडाशसाधनको याजिः शक्यः साधयितुम्। यदि च निर्वापवेलायामेव यागनिर्वृत्तिर्भवेत्तथा सति तदुत्तरकालं नाशदोषापहारेषु

* आश्रावणमिति—देवतायै द्रव्यं दातुमाभिमुख्येन यजमानं श्रावयेत्यर्थकः 'आश्रावय' इत्याग्नीध्रं प्रत्यध्वर्युणोच्यमानः प्रेष इत्यर्थः। + प्रत्याश्रावणमिति—यदाश्रावयितव्यत्वेनाध्वर्युणोक्तं तदाश्रावितमास्त्वित्यर्थकः 'अस्तु श्रौषट्' इत्याग्नीध्रेणोच्यमानो मन्त्र इत्यर्थः। × संस्काराणामपीति—संस्कारत्वेनाङ्गभूतानामपीत्यर्थः। ÷ द्रव्यवर्तित्वेम प्रधानत्वापत्तेरिति पाठान्तरम्।

द्रव्यान्तरं नोपादीयेत। तत्र 'निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ÷' इत्यादि विरुध्यते। भाष्यकारोऽप्युपाकृते पशावाह × 'परकीयोऽसौ रक्ष्यते कालेन देवतया संभन्त्स्यते' इति। तेन निर्वापवेलायामेतस्यै दास्यामीत्येतावन्मात्रं संकल्पत्यागः केवलः क्रियते न यागः। स तु पूर्वनिर्वृत्तत्यागापेक्षाया यथाश्रुतेतिकर्तव्यताक-देवतोद्देशरूपः प्रक्षेपवेलायामेव निर्वर्तते। तत्र तस्मिन्नेव क्षणे समस्तेन पुरोडाशेन यागः साध्यते। तत्साधनैकदेशश्च द्व्यवदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रियते। तदुपलक्षितत्वादेव यागनिर्वृत्तेः प्राक्प्रक्षेपादनिर्वृत्तयागावगमान्नाशादिष्वन्यद्रव्या-गमनम्। सत्यपि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम्। निर्वृत्तयागभावित्वात्तु स्विष्टकृदादीनां स्फुटमेवाप्रयोजकत्वं भविष्यति। यदि वैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्णमासादिषु जुहोतिव्यवहार एव स्यात्। विकृतिषु च प्रधानाना-मनतिदेशाज्जुहोतावसति अप्रतिप्तानामेव सौर्यादीनां दानं स्यात्। अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः सेत्स्यति। ये तु जुहोतिचोदनोत्पत्तयस्तेषु पूर्वार्धभूतोऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति। अथवा तेषामपि सोऽङ्गम्। तत्र हि त्यागदेवतोद्दे-शावपि तेनैवाऽऽक्षिप्यते। यजेतिचोदनोत्पत्तिषु पुनः सिद्धयोस्त्यागदेवतोद्देशयो-र्जुहोतिः प्रवर्तमानः 'आहवनीये यूपशकला होतव्याः' इतिवत्प्रक्षेपमात्रव-चनो विज्ञायते। ततश्च सिद्धमङ्गत्वम्। एवं च सति पुरोडाशो यागे श्रूयते न होमे। सोऽपि द्व्यवदानस्य विहितो न समस्तपुरोडाशस्येति तन्मात्रस्य। समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतां प्रत्युत्सृष्टत्वाद्विनाऽपि प्रक्षेपादस्वत्वव्यवहार उपपद्यते। न च परिसंख्यादोषो भविष्यति। निरवदानाच्च शेषसिद्धिः।

अथवा नैव भिद्येते यागहोमौ परस्परम्।
पूर्वापरौ हि सदृशौ तद्भागौ नरसिंहवत्॥ ४१॥

(इति सर्वप्रदानाधिकरणम्॥ १४॥)

÷ (अ० ६ पा० ४ अ० १ सू० १) × (अ० ९ पा० ३ अ० १२ सू० ३६) रत्यत्रेति शेषः।

[१५] अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरञ्छेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४२ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र शेषकार्याणि, ऐडप्राशित्रसौविष्टकृतादीनि। तत्र संदेहः। किं हविषो हविषः कर्तव्यान्युतैकस्माद्धविष इति। किं प्राप्तम्। अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन्। अप्रयोजकानि शेषकार्याणि हविषाम्। यदि शेषकार्यैः प्रयुक्तानि, भवेयुः सर्वाणि प्रयुक्तानीति सर्वेभ्यः क्रियेरन्। अन्यार्थानि त्वेतानि, नावश्यं शेषकार्येषु विनियोक्तव्यानि। संनिधानात्तु यतः कुतश्चिदनुष्ठातव्यानि। शेषा हि साधनममीषामिति ॥ ४२ ॥ क० पूर्व० ॥

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४३ ॥

यदाऽऽहवनीये प्रक्षेपेण, अक्षपितो हविःशेषः प्रतिपादितस्तदा शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि कथं क्रियन्तामिति विचार्यते। तत्रार्थकर्मत्वं मन्यमान एकस्मादित्याह। सत्यप्यर्थकर्मत्वे × यदि तदर्थमेवैतानि द्रव्याण्युत्पन्नानि भवेयुस्ततः सर्वेषां संभावनाय पश्ववदानानामिवैकस्मादपि + सिध्यति ÷ यागे सर्वेषां संबन्धः क्रियेत। तत्तु नास्ति अप्रयोजकत्वात्। अतस्तुषोपवापकपालषदेकेनैव सिद्धिः ॥ ४२ ॥

—

यश्च प्रधानानामेवादृष्टः संस्कारः स एकद्रव्यनिष्पादितैः शेषकार्यैः सिध्यतीति न द्रव्यान्तरमपेक्षते। सकृच्छब्दश्च सकृदवदानाभिप्रायः। इतरथा तु सर्वावदानेऽपि तन्त्रेण प्रयोगात्सकृत्त्वोपपत्तेरवक्तव्यतैव स्यात्। अथवा ततः शेषकार्याणि सर्वेभ्यः क्रियेरन्यदि संस्कारकाणि भवेयुर्न त्वेतानि संस्कारकाणि।

× यदि शेषकार्यैरित्यादि भाष्यं व्याचष्टे—सत्यपीत्यादिना। + नैकस्मादिति पाठो भवितुमुचितः। ÷ सिध्यतीति—शेषकार्यमिति शेषः।

सकृच्चैवंजातीयकेन शेषकार्येण संस्कृतं प्रधानमिति कृत्वा नापरस्मादपि कर्तव्यमिति ॥ ४३ ॥ क० हेतुः ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

सर्वेभ्यो वा हविर्भ्यः शेषकार्याणि कर्तव्यानि । कुतः । कारणाविशेषात् । यदेकस्य हविषः शेषकार्यक्रियायां कारणं, तत्सर्वेषाम् । स हि शेषः प्रतिपादयितव्यः । यस्यैव न प्रतिपाद्यते तस्य तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मात्सर्वेभ्यः कर्तव्यानीति ॥ ४४ ॥ क० सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

कुतः । संस्कारान्तरैरेव* संस्कृतत्वात् । अयमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् । तत्राप्येष सूत्रार्थः । संस्कारक्रमस्यातिक्रान्तत्वात् = यावद्धचकृतप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्ससंस्कारमपेक्षते प्रधाननिर्वृत्त्युत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्काराणामनवसरः ॥ ४३ ॥

'यैस्तु+ द्रव्यं चिकीर्ष्यते' इत्येवं संस्कारकर्माण्येतानि । तत्रापि 'उत्पत्तौ येन × संयुक्तम्' इति प्रतिपत्तयः । ताश्च सर्वैः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैताभिर्द्रव्याणि न प्रयोक्ष्यन्ते तथाऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता । निवृत्तेऽपि च प्रधाने तदीयानां सतामेषां का प्रतिपत्तिर्भवत्वित्यपेक्षिते शक्यः प्रतिपत्तिनियमो विधातुम् ॥ ४४ ॥

'सकृत्यकृत्' इति स्विष्टकृदवदानवीप्सा सर्वेभ्योऽवदाने संस्कारपक्षे

---

* संस्कारान्तरैः–पर्यग्निकरणादिभिरित्यर्थः । = संस्कारक्रमस्येति–संस्कारावसरस्येत्यर्थः । + (अ० २ पा० १ अ० ३ सू० ८) । × (अ० ४ पा० २ अ० ७ सू० १९) ।

लिङ्गं च दृश्यते—देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवी दुत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यात्, इति वीप्सादर्शनम्। तस्मात्सर्वेभ्यः शेषकार्याणीति ॥ ४५ ॥ क० हेतुः ॥ सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

[१६] एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ४६ ॥ पू०

अथ कृत्वाचिन्ता। यद्येकस्मात्कर्तव्यानि भवेयुः, किं तदा यतः कुतश्चिदुत प्रथमादिति। किं प्राप्तम्। यतः कुतश्चिदिति। कुतः। न कश्चिद्विशेष आश्रीयत इति। तस्मादनियम इति ॥ ४६ ॥ क० पूर्व ॥

वाऽवकल्पते नान्यथा। प्रयोजनसूत्राणि × चैतानि। यदि नाम शेषकार्यवशेन पूर्वपक्षेऽप्यसर्वप्रदानं किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति। तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितोऽर्थस्तत्रैवं सूत्रं योज्यम्। पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याणामप्रयोजकानीत्येकस्मात्क्रियेरन्। बलाच्चापहारः प्रधानेभ्यः सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतत्वान्नान्यतोपि कर्तव्यः। सिद्धान्ते तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यः। लिङ्गदर्शनं च पौर्णमास्यधिकरणवत्प्रयोजनेऽवस्थितासिद्धान्तं द्योतयति ॥ ४५ ॥

(इति सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

यथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन स्त्रीविवक्षायां 'षिद्गौरादिभ्यश्च *' इति ङीषि कृते 'हलस्तद्धितस्य +' इति ष्यङ्यकारे लुप्ते याथाकामी भवति ॥ ४६ ॥

+ एवं तावद्यथाभाव्यमधिकरणान्तरपरतया सूत्राणि व्याख्याय तत्र चैतादृश विषये प्रतिपत्तिकर्मत्वस्य चतुर्थाध्यायद्वितीयपाद एव व्यवस्थापयिष्यमाणतयापौनरुक्त्यापत्तेरपरितोषात्स्वयं तावत्पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनार्थतया सूत्राणि व्याकरोति प्रयोजनेत्यादिना। * पा० सू० (४–१–४१)। + पा० सू० (६–४–१५०)।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०

मुख्याद्वा कर्तव्यानि । कुतः । पूर्वकालत्वात् । ततः कर्तव्येषु नास्ति निमित्तविघातः । असति निमित्तविघाते नैमित्तिकं कर्तव्यमिति । ततः कृतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविघात इत्यक्रिया । तस्मान्मुख्यादेव क्रियेरन्निति ॥ ४७ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

[१७] भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीध इति । तत्र संदेहः । किमयमृत्विजां विभागः परिक्रयायोत भक्षणायेति । किं प्राप्तम् । परिक्रयार्थो विभागः । कुतः । भक्षाश्रवणात् । न श्रूयते भक्षयितव्यमिति । य एव श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, स एवाश्रुतपरिकल्पयाम् । कर्मकरेभ्यश्च दीयते । तस्मात्परिक्रये, एषः ॥ ४८ ॥ क० पूर्व० ॥

शेषनिमित्तकं हि विहितावश्यकर्तव्यतानिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत्पाठक्रमानुसारात्पूर्वमापतति । न च तदा कश्चिद्विरोध इति क्रियते । तस्मिंश्च कृते निवृत्तव्यापारा चोदना न निमित्ती भवतीति विरोधादकरणम् ॥ ४७ ॥

(इति प्रथयोपस्थितेन शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे 'इदं ब्रह्मणः' इत्यादिनिर्देशः श्रूयते कथं च तत्तद्ब्रह्मदिव्यपदेश्यं भवति यदि तेभ्यो न दीयते । तेन दानं विहितम् । तत्तु किमृत्विजां यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयायाऽऽम्नायते, अथ भक्ष्यमाणशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । परिक्रयार्थमित्याह । न ह्यत्र 'यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्ति', इतिवद्द्रव्यप्राधान्यं भक्षणं वा श्रूयते । तस्माद्द्रव्याणां कर्मशेषत्वात्कर्मयुक्तेभ्यश्च दानादन्तरेणापि परिक्रयश्रुतिं दाक्षिणादानवत्पारिक्रयार्थमिति ॥ ४८ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा, इति दक्षिणासंस्तवाच्च परिक्रयार्थं मन्यामहे ॥ ४९ ॥

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

भक्षार्थ एष विभागः। कुतः। दानस्याभावात्। कथमभावः प्रभवता हि शक्यं दातुं नाप्रभवता। कथं न प्रभुत्वम्। संकल्पितं हि यजमानेन देवताया एतदिति। न च देवतायै संकल्पितेन शिष्टाः स्वेनेव* व्यवहरन्ति। तस्माच्छिष्टाचारमनुवर्तमानेनाशक्यं प्रभवितुम्। तस्मान्न परिक्रयः। अथ यदुक्तं न श्रूयते भक्षयितव्यमिति। यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषस्तावानश्रुतपरिकल्पनायामिति। उच्यते। इदं ब्रह्मण इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीनां भागैरभिसंबन्धः। तत्र भागा

'एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा' इति दक्षिणा ह्यृत्विजामुत्साहकारिणी परिक्रयस्य चैतद्रूपम् ॥ ४९ ॥

न चैष विभागः परिक्रयार्थः। कुतः।

परिक्रयो हि सर्वत्र स्वेन द्रव्येण कल्पते।
देवतार्थे परित्यक्ते स्वामित्वं न च कस्यचित् ॥

समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यक्तत्वादस्वामी यजमान इति ब्रह्मादिभिः समः। तत्र यथैव तेषां दातृत्वं न संभवति तथा यजमानस्यापि। तेन हि परिक्रीणानः पुनस्तद् द्रव्यं स्वी कुर्यात्। तत्र पारैस्त्यः संकल्पो विनश्येत्। तस्मात्तावन्न परिक्रयः। कथं खलु भक्षार्थमिति। तदुच्यते।

योग्यता लिङ्गमित्युक्तं तच्चेष्टं विनियोजकम्।
भक्षयोग्यः पुरोडाशः स्वरूपेण च दृश्यते ॥

---

* स्वेनैवेति पाठान्तरम्।

ब्रह्मादीनामुपकुर्युर्ब्रह्मादयो वा भागानाम् । ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद्दृष्टमस्ति, भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः शक्यते केनाचित्प्रकारेण इष्ट उपकारः कर्तुं भक्ष्यमाणैः । तस्माद्भक्षणाय विभाग इति । कः पुनरुपकार इति चेत्, तृप्तानां कर्मशेषपरिसमापने सामर्थ्यं भवतीति ॥ ५० ॥

ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न किंचिद् दृष्टमित्युक्तं* वदति, द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । भागैस्तु ब्रह्मादीनामुपकारकैरित्यनेनापि सुतरां परिक्रय आपद्यते । न चावश्यं भक्षणेनैव तेषामुपक्रियते । गृहानयनादिनाऽप्युपकारोपपत्तेः । सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थतां भक्षस्य वक्ष्यति× । व्रतादिभिर्निवृत्त्यनभिधानात् । पुरुषसंस्कारा हि व्रतैर्निवर्तेरन् । तत एवं वक्तव्यम् । सत्यं भागानां प्रतिपत्तिः, तथाऽपि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां दृष्टे सति अदृष्टदौर्बल्याद्दृष्ट एव कर्तृणां सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते । कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृहमपि च नीत्वा यावद्भक्षणं न क्रियते तावत्तदनुपयोगादनुपकारः । तेनावश्यं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम् । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्योग्यतावशेन च व्यादेशद्वारप्रक्रान्तभक्षसमापनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाद् ब्रह्मादीनामेव भक्षणेनोपकर्तव्यामिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षपणापेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षपणं योग्यतयावधार्यते ॥ ५० ॥

---

* ब्रह्मादिभिरित्यादिभाष्यस्य कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वोक्त्यर्थतया केषांचिद्व्याख्यानगमनिका ' दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वं न वदति ' इत्यादिरूपा पाङ्क्तिः प्रलीनेति भाति । × (अ० १२ पा० १ अ० १६ सू० ३०) । इत्यत्रेति शेषः ।

व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः॥ ५१॥

अथ यद्दक्षिणासंस्तव इति व्यादेशसामान्यात्, तदपरिक्रियार्थेऽपि भविष्यतीति ॥ ५१ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ पुरोडाशविभागस्य-भक्षार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

दक्षिणेति––प्रासङ्गिकोपकारापेक्षया, ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशसारूप्याद्वा भविष्यति। तस्माद्भक्षार्थोऽयमुपदेश इति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति चतुर्धाकरणस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

निवीतपादः समाप्तः।

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पादः ।

---

[१] आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ तत्र श्रूयते—उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति इति । तथा, इडामुपह्वयति, इति । तथाऽन्यानि प्राशित्रावदानादीनि शेषकार्याणि । तत्र संदेहः । किमाज्यादुपांशुयाजद्रव्यात्स्विष्टकृदिडमवदातव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । अवदातव्यमिति । कुतः । सर्वसंयोगात् । साधारणप्रकरणसमाम्नानात्सर्वेषां शेषकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो भवति, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति इति । तस्मादाज्यादपि शेषकार्याणि क्रियन्ते ॥ १ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

कारणच्च ॥ २ ॥

कारणं श्रूयते—देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति, सोऽब्रवीद्वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणीष्वेत्यब्रुवन्, सोऽब्रवीदुत्तरार्धादेव मह्यं सकृत्सकृदवद्यादिति । तुल्यं कारणमन्येषामाज्यस्य चार्थवादे संकीर्त्यते । तस्मादप्याज्यादवदातव्यमिति ॥ २ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

'सर्वेभ्यो + वा कारणाविशेषात्' इत्यस्यातिप्रसक्तस्यापवादः* क्रियते । तमेव तावत्पूर्वं पक्षं स्मारयति । तथा च 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः' इत्यनुवाद उपपद्यते । निःशेषहविर्विषयत्वात् ॥ १ ॥

पुराकल्पे च यत्कारणं स्विष्टकृदर्थेऽवदाने संकीर्तितं तदाज्येऽप्यविशिष्टम् । यद्देवेभ्यो हविरसौ वहति तस्य तेन भागः प्रार्थितः । आज्यगपि चोपांशुयाजदेवताभ्यस्तेनावश्यं वोढव्यमू । अतश्च ततोऽप्यस्य भागेन भवितव्यम् ॥ २ ॥

एकस्मिन्निति—कस्मिंश्चित्कर्मणीत्यर्थः । अथवा युष्मदभिप्रायेण, एक-

---

+ (अ० ३ पा० ४ अ० १५ सू० ४४) * अतिप्रसक्तस्येति क्वचिन्नास्ति

आदित्ये चरौ प्रायणीये श्रूयते, अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति इति । आज्यादेकस्माच्च* हविषोऽवद्यतीति, मिश्रस्यान्येन हविषा समवद्यतीति । यदि चाऽऽज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततश्चोदकेन प्रायणीये, आज्यावदाने क्रियमाणे समवद्यतत्युपपद्यते । इतरथा चरोरेकस्मादवद्यतीत्यभविष्यत् ॥ ३ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

ध्रौवे चाऽऽज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति, अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति । विष्टकृतेऽवदाय न ध्रुवां प्रत्यभिघारयति । न हि ततः परामाहुतिं यक्ष्यन् भवति, इति । प्रत्यभिघारणस्यैतत्प्रयोजनं दर्शयति, ततः परामाहुतिं होष्यति, इति । सौविष्टकृतेऽवत्ते × ततः

स्मिन्हाविषि स्विष्टकृत्यवदीयमाने सति समवत्तशब्दोऽन्यसंहितावदीयमानवचनो नावकल्पेत । प्रत्यक्षे त्याज्यमपि तत्रावदीयत इत्यवकल्पिष्यते । क्व पुनरिदं श्रूयते तदभिधीयते ‘ आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः, इत्येको यागश्चोदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् ‘ आज्यस्यैनं चरुमभिपूर्याऽऽज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः ’ इति । ते च द्रव्यसामान्यादुपांशुयाजविकाराश्चत्वारोऽपि यागाः । आदित्यश्चरुराग्नेयविकारः । तत्र ‘ अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ’ इति श्रूयते । तद्यदि चरोरेकस्यातिदेशेन स्विष्टकृत्प्राप्तस्ततोऽवद्यतीत्येव स्यात् । यदा तु प्रकृतावाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात्स्विष्टकृत्तदाऽत्रापि यष्टव्य इत्युभयोश्चवांज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति । तस्मादपि सन्त्याज्ये शेषकार्याणीति ॥ ३ ॥

‘ अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति ’ ‘ स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिघारयति ’ इति ध्रुवात एवावदायेति प्रतिशब्दाद्दृष्टार्थत्वाच्चावगम्यते ।

---

* आज्यादिति क्वचिन्नास्ति । × वृत्ते, इति पा० ।

पराहुतिर्नास्तीति न प्रत्यभिघार्येत । स्विष्टकृदर्थं ध्रुवायां भवति प्रत्यभिधारणमिति दर्शयति ॥ ४ ॥ क० हेतुः ॥

अशेषत्वात्तु नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥ सि०

नैवं ध्रौवाज्यात्स्विष्टकृदादिडमवदातव्यमिति । कस्मात् । अशेषत्वात् । कुतो नास्य शेषः । सर्वादानात् ॥ ५ ॥ क० सि० ॥

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥

ननूपांशुयाजार्थं गृहीते यद्ध्रुवायां शिष्टं, तत्, शेषभूतम् । नैतत् । साधारणं हि तत्, उपांशुयाजायान्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावदाज्येन यष्टव्यं, तत्तदाज्यं प्रयोजयति । यस्य यस्याऽऽज्यं, तस्य तस्यैवं ग्रही-

---

यदपि स्विष्टकृतेऽवदीयते तदपि ध्रुवात एव येन तदर्थेऽवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिधारणं प्रतिषिध्यते । 'न हि ततः परामाहुतिम्' इति हेतुवचनात्पूर्वाणि प्रत्यभिधारणानि स्विष्टकृदर्थानीति दर्शयति । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु यथात्वमिति सर्वैः शेषकार्यैर्भवितव्यम् ॥ ४ ॥

सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते । न चोपांशुयाजहविःशेषो विद्यते, सर्वादानात् । कथं सर्वादानमिति चेत् । तदुत्तरसूत्रेणाऽऽह ॥ ५ ॥

ध्रुवायां तावन्नोपांशुयाजस्य शेषो विद्यते । ध्रौवस्यासंयुक्तोत्पत्तेः+ सर्वाज्यकार्यार्थमादानात् 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते' इति वाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु कतिपयोपस्तरणाभिधारणादिकार्यानुक्रमणात्तन्मध्ये चोपांशुयाजस्यापि संकीर्तनात्तावतां साधारणम् । 'उपस्तृणन्नभिधारयन्नाज्यस्य यजन्' इति वाक्याद्गम्यते । साधारणेषु च परिषद्वनोपहारगोष्ठीभोजनादिष्वियं स्थितिः- यदेकस्य भागेऽपयातिते तावन्मात्रमेव तस्य । अवशिष्टं तु तत्समानभाजामवधार्य-

---

+ असंयुक्तोत्पत्तेरिति-'चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति' इति वाक्येनेति शेषः ।

तव्यं संस्कर्तव्यं चेति । तस्मात्साधारणं ध्रौवमाज्यम् । दर्शयति च, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्, इति । किमतो यद्येवमिति । यत्साधारणमुपांशुयाजायावत्तं ध्रुवायामाज्यं, तेनान्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न तु तत्, प्रतिपाद्यं, यद्धि कृतप्रयोजनमाकीर्णकरमवतिष्ठते तत्, प्रतिपादयितव्यमिति । क्वचिच्च यत्, प्रतिपादयितव्यं, तदेवं प्रतिपादयितव्यम् । तस्मान्न ध्रुवायामुपांशुयाजार्थस्य सौविष्टकृतस्य कश्चिच्छेषः प्रतिपादनीयः । यथा यत्रैकस्यामुखायां बहूनामोदनः श्रुतो भवति तत्रैकस्मिन्भुक्तवति, न तस्य शिष्टं भृत्येभ्यः प्रतिपादनीयमुखायामस्तीति गम्यते । प्रयोजनवद्धि तत् । एवमुपांशुयाजाज्येऽपि द्रष्टव्यमिति ॥ ६ ॥

माणं न पूर्वशेष इत्येवमकृतार्थत्वेन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यदा तु सर्वैः समानभाग्भिर्यथायोगमुद्धृता भागा भवन्ति तदा तस्य साधारण्यानुगुणैव, प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । तदिहोपांशुयाजार्थे * भागेऽपनीते न कश्चिदपि तदीयः शेषो विद्यते । शिष्टस्य परस्ताद्धाव्युपस्तरणाभिघारणादिगृहीतत्वेनाकृतार्थत्वात् । कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्याणि न स्वयमेवाकृतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रयुञ्जते । तस्मान्न ध्रुवायां शेषोऽस्ति । यस्तु समस्तकार्यनिर्वृत्त्युत्तरकालं साधारणः शेषो भविष्यति तस्य तस्य समिष्टयजुराख्यं प्रतिपत्त्यन्तरमाम्नातम् । यदा त्विदमप्युपस्तरणादिवेदवार्थकर्मावधार्यते तदा सुतरां शेषाभावः । शक्यं तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षयोत्पत्तावन्यसंयोगात्समिष्टयजुषश्च जुहोतिचोदितत्वेनायज्ञत्वात्प्रतिपत्तित्वमवधारयितुम् । निःशेषत्वेन चासाववस्थितेति शेषकार्यान्तराणि बाधते । तस्मात् ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः ॥ ६ ॥

---

* साधारणेषु चेत्यादिनोपपादितं सार्वत्रिकं न्यायं प्रकृतोदाहरणेऽतिदिशति—तदिहेत्यादिना ।

आह । जुह्वां तर्हि, आज्यस्य शेषो भविष्यति, चमसवत् । यथा चमसेषु ग्रहेषु च सोमस्य चोदनयेति ।

तत्र प्रत्याह-

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥

ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः, उपांशुयाजस्य साधारणत्वादित्युक्तम् । अथ कस्मान्न जुह्वां यच्छिष्टं तेन शेषकार्यं, यथा होमार्थे चमसे शेष इति । उच्यते । यज्जुह्वामवत्तं तत्सर्वं होमेन संबद्धं, तस्मान्न जुह्वां शेषः ॥ ७ ॥ क० आ० नि० ॥

चमसवादिति चेत् ॥ ८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥ क० आभासः ॥

न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वाच्च ॥ ९ ॥

तत्रैतत्स्यात्, यत्केवलोपांशुयाजार्थं जुह्वामवत्तं तस्यैव ग्रहचमनसोष्विव सोमस्य शेषो भविष्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः । तस्य समस्तस्य 'चतुरवत्तं जुहोति' इति होमसंयोगात् । उक्तं × ह्येतदुपधानार्थे चरौ नान्यत्र श्रुतमन्यत्र विनियोक्तव्यमिति तस्मान्न जुह्वां शेष उपपद्यते ॥ ७ ॥

अथ यदुक्तं चमसवत्सत्यपि होमसंयोगे शेषो भाविष्यतीति तत्परिहर्तव्यम् ॥ ८ ॥

नैतत्सोमेन तुल्यम् । तत्र हि ग्रहचमसेषु, हविःप्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमस्तथा 'सोमेऽवचनाद्भक्षो + न विद्यते' इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः ।

×(अ० २ पा० ३ अ० ७ । इत्यत्र 'ततश्च किंचिदिज्यायां विनियुज्येत । तदन्यत्र श्रुतमन्यत्र कृतं भवेत्' इत्यादिना भाष्यकारैरित्यर्थः । + (अ० ३ पा० ५ अ० ५ सू० १९) ।

नैतदेवम्। कुतः। चोदनाविरोधात्। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति, इति तत्र चोदना। अपि च तत्र, ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, इत्येवमादीनि ग्रहणानि न होमसंयुक्तानि, हविःप्रकल्पनान्येव। इह पुनर्होमसंयोगः, चतुर्गृहीतं जुहोति, इति॥ ९॥

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम्॥ १०॥

अथ यदुक्तं, सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति, इति। उच्यते। उत्पन्नं शेषमधिकृत्यैतदुच्यते, नाविशेषणम्। तस्माद्यं इह शेषास्ते

तेन चोदनाविरोधं तत्र वक्ष्यमाणं परिहरतां न सर्वहोमो भविष्यति। शेषकार्यान्यार्थदर्शनं च 'सोमस्याग्ने वीहित्यनुवषट्करोति' इत्यादि, 'सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति' इत्यादिचमससमाख्या च न विरोत्स्यते। अन्यथा तद्विरोधः स्यात्। अथवा न तत्रासमस्तहोमे सति काचिच्चोदना विरुध्यत इत्यविरोधादसर्वहोमः। इह तु विरोधः स्यात्। अयमेव चाविरोधो हेतुरिति सूत्रगमनिका। यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमनुदाहृत्य 'चमसवादिति चेत्' इति सूत्रमुपन्यस्तं तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्यः। तत्र वचनान्तरकृतत्वाच्छेषः स्यादत्र वचनान्तररहितत्वे सतीति विशिष्टस्य हेतोरव्यविचारात्। अथवाऽवत्तत्वात्तु जुह्वामित्येतदेव तुशब्दस्थाने चशब्दं कृत्वा पूर्वपक्षवादिप्रत्यवस्थानं व्याचक्षाणैश्चमसो दृष्टान्तो दातव्यः। परं चाऽनुभाषणसूत्रं वक्तव्यम्। एतदुक्तं भवति। अकृत्वात्तु जुह्वां चमसवच्छेषोऽस्तु। तस्योत्तरं, तस्य च होमसंयोगादिति गतार्थम् ॥ ९ ॥

यस्तु सर्वेभ्य इति। प्राप्त्यपेक्षोऽनुवादः। तत्र यादृशं वयमिहं सर्वत्वं पश्यामस्तादृशस्यैवानुवाद इति मन्यामहे। सर्वत्रैव च परमसर्वेण व्यवहाराभाव-

भ्यः सर्वेभ्य इति। यथा सर्वः ओदनो भुक्तः सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति प्रकृतापेक्षः सर्वशब्द एवमत्रापीति ॥ १० ॥

जातिविशेषात्परम् ॥ ११ ॥

अथ यदुक्तं, प्रायणीये केवले चरौ समवत्तशब्दो नावकल्पते। यदि न तत्र चोदकेनाऽऽज्यादपि स्विष्टकृदवदानमिति । उच्यते। असत्यप्याज्याच्छेषकार्ये समवत्तशब्दो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिभाज्यजातिं चापेक्ष्य । अनुवादो हि सः । यथासंभवं चानुवादः कल्प्येत ॥ ११ ॥

अन्त्यमरेकार्थे ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तं, स्विष्टकृदर्थं ध्रुवायामभिधारणं दर्शयतीति। न तात्स्विष्टकृदर्थं, शेषाभावादित्युक्तम्। तस्मादयं तस्यार्थः । न हि तत

दधिकृतापेक्षः सर्वशब्दो गृह्यत इति न विरोधः। तेन येषां शेषसद्भावेन प्रतिपत्तिकार्याधिकारोऽस्ति, ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतशेषाः तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ॥ १० ॥

पूर्ववदेव समवद्यतेरनुवादत्वाद्यथासंभवमाज्येऽपीति * चराववदीयमाने सौक्ष्म्यात्तदवयवस्याचिकीर्षितमप्यवदानं + बलाद्भवति। तदेतत्संसृष्टद्रव्यजातिद्वयमपेक्ष्य संशब्दोऽनुवादः ॥ ११ ॥

अन्त्यं यत्तु कारणं स्विष्टकृदर्थोऽर्थवाद इत्युक्तं, तदस्मत्पक्षेऽप्युपपद्यत एव। अरेकार्थत्वात्। 'स्विष्टकृतेऽवदाय' इति तावद्यतस्तस्यावदानं भवति

---

*यथासंभवमर्थोऽपीति पा० । + तदवयवस्यानुस्थूतस्याचिकीर्षितमिति पा०।

आहुतिं यक्ष्यन्न भवति, इति, न रेक्ष्यते । ध्रुवातो यद्याहुतिरपरा होतव्या भवेत्, न च प्रत्यभिघार्येत । ध्रुवा ततः किल रिच्येत । न रेक्ष्यते । अपरस्या आहुतेरभावात्किं प्रत्यभिघारणेनेति ॥ १२ ॥
आ० नि० ॥ ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

[२] साकं प्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ १३ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, साकंप्रस्थायीयेन यजेत, इति । तत्र संदेहः । किं स्विष्टकृदिडमस्ति, नास्तीति । अस्तीति ब्रूमः । कुतः । दर्शपूर्णमासविकारो हि साकंप्रस्थायीयमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नास्तीति । कुतः । अशेषत्वात् । सर्वादानाच्चाशेषता । कथम् । एवं तत्र श्रूयते । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याऽऽग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्निधे

यादृशं वा संभवति तादृशमिति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानं, ध्रुवातश्चोपस्तरणाभिधारणे । न चतुर्थ्यन्तेन ध्रौवमेवावदानं संबध्यते । सा हि देवतार्थद्रव्यान्तरावदानेऽप्युपस्तरणाभिधारणोपयोगित्वात्प्रत्यभिधारणमपेक्षत एव । तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि ध्रौवोपयोगोऽस्तीत्यवत्तेऽवत्ते प्रतिपूरयितव्या, ततः परं तु न किंचित्कार्यमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । न ह्येतत्प्रातिपूरणं पूर्वस्यावदानस्य संस्कारकमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अरेक'तूत्तरकार्यार्थः प्रत्यक्षः । तस्मादन्तरेणापि स्विष्टकृदर्थत्वं तदवधिकारिकार्थत्वेनोपपन्नोऽर्थवादः ॥ १२ ॥

(इति उपांशुयाजाद्यर्थहविर्भ्यः शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

अमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिडं सांनाय्यादवदीयते । तद्गुणविकारश्च साकंप्रस्थायीयः । अत इहाप्यवदातव्यमित्येतावता विशेषेणातुल्याशङ्कायामतिदेशः क्रियते । तद्वदेवाशेषत्वान्नैवं स्यात् । सर्वदानादशेषतेति । एवं ह्यत्र सर्वदानं, होमार्थे प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति, अनवत्तस्यैव दोहस्य कुम्भीभ्यां

स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तस्मान्न ततः शेषकार्यातिति ॥ १३ ॥ क० ॥ साकंप्रस्थाययिशेषकमार्ननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

[३] सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ सि०

अस्ति सौत्रामणी । तत्र ग्रहाः श्रूयन्ते, आश्विनसारस्वतैन्द्राः । तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिडं प्राप्तम् । अथेदानीं संदेहः । किं निवर्तते* उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सौत्रामण्यां च ग्रहेषु च कर्तव्यमिति चशब्देनान्वादिश्यते । कुतः । अशेषत्वात् । सर्वादानादशेषता । तत्रापि हि ग्रहैरेवं होतुं प्रतिष्ठन्ते, यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्त इति । ग्रहस्थं खल्वपि तद्द्रव्यम्, अभिगृहीतमभ्यनुक्रममभ्याश्रावितं देवतां प्रति । यथागृहितान् ग्रहानृत्विज आददते, आश्विनमध्वर्युः, सारस्वतं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थाता इति, होमार्थमशेषादानं भवति । होमसंयोगश्चैषां श्रुयते । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाज्जुह्वति, दक्षिणेऽग्नौ सुरग्रहाज्जुह्वति, इति ॥ १४ ॥

सहेति विदधदशेषहोमं विदधाति । अतो न शक्यं किंचिच्छेषयितुम् ॥ १३ ॥

(इति साकंप्रस्थार्यीये शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २)

तद्वदित्यनुवर्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्चाऽऽश्विनादय आम्नाताः । तेषां पृथक् प्रकल्पनमात्रात्मकत्वाच्चमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति विशेषाशङ्कायामतिदेशात्तत्रापि = यथागृहीतानां होमार्थेनाऽऽदानेन संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते ' यथागृहीतान् ग्रहानृत्विज उपाददते । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणे सुराग्रहान् ' इति ॥ १४ ॥

---

* निवर्तत इति—स्विष्टकृदिडमिति शेषः । = अतिदेशादिति—पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशादित्यर्थः ।

तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

एतमेव न्यायं शेषवचनमुपोद्बलयति । उच्छिनष्टि, न सर्वं जुहोति इति । सर्वहोमे प्राप्ते प्रतिषेधोऽवकल्पते । वाचनिकत्वाच्च स्विष्टकृदिडं न भवति । तस्यान्यत्रोपयोगवचनात्, ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्, इति । अपरस्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः शतातृण्णायां विक्षारयन्ति, इति ॥ १५ ॥ क० युक्तिः ॥ सौत्रामण्यांशेषकर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥ पू०

अस्ति सर्वपृष्ठेष्टिः–इन्द्राय राथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय इन्द्राय शाक्वराय, इति । तत्र

अनन्यशेषभूतश्च प्रतिषेधोऽनुवाद 'उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोति' इति । उच्छिनष्टीति विधिः । तदनुवादस्तु निषेधः, अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यानिर्वृत्तिं दर्शयति । वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वाऽन्यदस्तीति 'ततोऽपि*' इति स्विष्टकृदिडं न कर्तव्यमिति ॥ १५ ॥

(इति सौत्रामण्यां शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इदानीं सत्सु शेषकार्येषु तद्विशेषाश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्वपृष्ठायामन्योन्यनिरपेक्षचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्भिर्गुणैर्भिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैर्देवतान्तरावरुद्धयागे देवतान्तरासंभवाद्गुणेन भेदकेन षट् कर्माणि । तेषु केषांचिद्भिन्नान्येव हवींषि । अन्येषां पुनरेक एव रथचक्रमात्रः पुरोडाश आम्नातः । स यदाऽङ्गीक्रियते तदा

---

* ततोऽपीति–अयमाशयः । 'ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् यदि न विन्देद्वल्मीकवपायाभवनयेत् । ततोऽप्यवशिष्टं शतातृण्णायां विक्षारयन्ति' इति वाचनिकप्रतिपत्त्यन्तरविधानेनाऽऽतिदेशिकप्रातिपत्त्यन्तरबाधान्न स्विष्टकृदिडं कर्तव्यमिति । वल्मीकवपा–वल्मीकाच्छिद्रम् । शतातृण्णा कुम्भी ।

पुरोडाशो बहूनां कर्मणां साधारणः । तत्र संदेहः । किं प्रतिकर्म स्विष्टकृदादिडं कर्तव्यं, सकृदेव वेति । किं प्राप्तम् । चोदनानुग्रहात्प्रतिकर्म कर्तव्यम् । एकस्मिन्नपि द्रव्ये बहुत्वात्कर्मणाम् ॥ १६ ॥ क० पूर्व० ॥

अविभागाच्च शेषस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

सकृदेव कर्तव्यमिति ब्रूमः । अविभागाच्छेषस्य । नात्र विभागः

विचारः, किं कर्मभेदाच्छेषकार्याणां भेद उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्रमिति । ननु चैकादशविचारोऽयं तत्र निर्णेष्यते 'एकद्रव्ये* संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्' इत्यत्र । अत इह न विचारणीयम् । उच्यते ।

प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।
खण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥

यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथाऽप्यत्र शेषकार्यप्रसङ्गाच्छेषशेषिविचारात्मकत्वाच्च क्रियते । तत्र चैकद्रव्यत्वात्तन्त्रत्वं सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव सर्वकर्मणामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न दृश्यते न च कर्तुं शक्यते । खण्डशस्त्वस्य प्रधानोपयोगित्वं तदुपकारद्वारश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिपद्यमानो न द्रव्यैकत्वात्तन्त्रीकर्तुं शक्यते । भवति चैकदेशे प्रतिपादितेऽप्येकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अवदानदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्धदक्षिणदेशभेदोऽप्यस्तीत्यावर्तनीयं स्विष्टकृदादिडं गम्यते ॥ १६ ॥

सकृत्करणम् । कुतः ।

न ह्येष कर्मसंस्कारो हूयमानस्य वेष्यते ।
हुतशेषसमानत्वात्तन्त्रत्वं तु प्रतीयते ॥

कर्मसंस्कारपक्षे हूयमानसंस्कारपक्षे वा तद्भेदाद्भेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयम् ।

---

*(अ० ११ पा० ४ अ० १२ सू० ४२)।

सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य । उत्तरार्धात्स्विष्टकृदवदातव्यम् । एकश्चासावुत्तरार्धः, ततोऽवदीयमाने न गम्यते विशेषः । कस्यावत्तं, कस्य नेति । एवमिडायामपि । तस्मात्सकृदवदातव्यमिति ॥ १७ ॥

क० सिद्धान्तः ॥ सर्वपृष्ठेष्टौस्विष्टकृदिडादीनांसकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

[५] ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रैन्द्रवायवे ग्रहे संदेहः । किं सकृद्भक्षणमुत द्विरिति । सोमसंस्का-

---

स च शेषः साधारणतः । तस्य च दक्षिणोत्तरार्धे गृह्येते । न प्रधानावदानदेशः । तस्य प्रकृतावचोदितत्वात् । ततश्च शक्यमगृह्यमाणविशेषत्वं वक्तुम् । यद्यपि ह्येकप्रधानोद्देशेनोत्तरार्धं गृह्णीयुस्तथापि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधानान्तराण्य पि कृतार्थानि भवेयुः । तस्मात्तन्त्रम् । यत्तु प्रतिपाद्यं विभवतीति, प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्थाकरणे तदुपयुज्यते ॥ १७ ॥

(इति सर्वपृष्ठायां शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ॥ ४ ॥

'सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते' इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतरं क्रियते तत्पूर्वाधिकरणपवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात् । पूर्ववद्धि द्रव्यैकत्वात्सकृद्भक्षिते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्प्राप्ते, वचनाद्द्विर्भक्षणं 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति' इति । भवन्ति चेदृशान्यन्याधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतद्युक्तम् * । संदेहाभावात् । तत्र वैतत्क्रियेत यत्र न्यायेन प्रतिपादितो

---

* एवं तावद्भाष्यमनुसृत्याधिकरणान्तरपरतया सूत्रं व्याख्याय तत्र चास्वरसोद्भावनपूर्वकं पूर्वाधिकरणशेषतया व्याख्यातुं दूषणं तावदादौ दर्शयति—न त्वेतदित्यादिना ।

रार्थत्वात्सकृदिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षयितव्यमिति । कुतः । वचनात् । वचनमिदं भवति, द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति, इति । नास्ति वचनस्यातिभारः ॥ १८ ॥
क० ॥ ऐन्द्रवायवग्रहेद्विःशेषभक्षणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वचनाद्बाधितः तदभावात्समानन्यायेषूपकरिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि । सर्वपृष्ठायामेव प्रतिकर्म स्विष्टकृदादिडं कर्तव्यं प्रधानभेदात् । तथा हि । सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह+ ‘द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति । द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति’ इति । तस्माद्यावद्वषट्कारं शेषसंस्कार इत्युक्तोत्तरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारो वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनाद्द्विर्भक्षो न प्रधानभेदनिमित्तः । हेत्वधिकरणे = हेतोनिराकृतत्वात्* । एवं च सति पूर्वाधिकारणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्मारणान्न क्रमकोपो भविष्यतीति ॥ १८ ॥

(इति ऐन्द्रवायवस्य भक्षणतन्त्र्वाभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

+ ऐन्द्रवायवसंस्कारहेतुमिति–ऐन्द्रवायवस्य संस्कारभूतभक्षणभेदहेतुमित्यर्थः । इदमत्राऽऽकूतम् । यथैव चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान यक्ष्यन् भवति इत्यत्रानूयाजसामान्याभावरूपहेतुविधिबलेन चतुर्थचतुर्गृहीतनिवृत्तिपर्यवसितेन चतुर्गृहीतबहुत्वरूपसाध्येन, अनुयाजसामान्याभावरूपहेतोर्व्याप्तिः कल्प्यते तद्वदिहापि ‘द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति’ इति द्विशब्दश्रुत्या शेषकार्यभेदस्य हेतुत्वेनोपादानात्तदन्यथानुपपत्त्या व्याप्तिकल्पनावश्यंभावादावर्तनीयमेव स्विष्टकृदिडमिति । = (अ० १ पा० २ अ० ३) । * निराकृतत्वादिति–। ‘तेन ह्यन्नं क्रियते’ इतिवत् ‘द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति’ इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशाद्वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वासंभवाल्लटो भूतकाललक्षणावश्यंभावाल्लक्षणयाश्च विधौ ‘न परः शब्दार्थः’ इत्यनेन निषिद्धत्वादित्यादि युक्त्या निराकृतत्वादित्यर्थः । ‘न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवति’ इत्यत्र तु लक्षणाकारणाभावाद्धेतुविधिरेवेति वैषम्यम् ।

[६] सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति सोमान् । तेषु संदेहः । तेषां शेषो भक्षयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । सोमे भक्षो न विद्यते कस्मात् । अवचनात् । न शक्यमसति वचनेऽध्यवसातुं भक्षणम् । स्तस्मात्सोमशेषो न भभाक्षियव्य इति ॥ १९ ॥ क० पूर्व० ॥

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ सि० ॥

भवेद्वा भक्षः । अन्यार्थं हि वचनं भक्षं दर्शयति । सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति । भक्षिताप्यायितांश्चमसान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति, इति । नासति भक्षण एवंजातीयका भक्षविशेषाः संभवन्ति ॥ २० ॥ क० सि० ॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

ऐन्द्रवावे तावद्विशिष्टाविवायनादपि भक्षो भवेत् । अथेतरग्रहगते चमसस्थे च सोमे संदेहः । किं भक्षोऽस्ति नेति । तत्रापि 'सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति' इत्यादिष्वैन्द्रव यवन्याय एव स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि विचार्यते किं प्राप्ते भक्षे विशेषणमात्रं वचनेन विधीयत उत विशिष्टविधानमेतादिति । कश्चात्र विशेषः । स यदि वाचनिकस्ततो यावद्वचनमेव कर्तव्योऽथ त्वन्यतः कुतश्चित्तत एकदेशमपि लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन समस्तद्योतकं भविष्यति । त्रयश्चेह पक्षाः संभवन्ति । किमन्यार्थदर्शनानां प्राप्त्यापेक्षत्वाददविधानाच्च नैव भक्ष उत प्राप्त्यभावादन्यार्थदर्शनान्येव वचनकृत्य यावद्वचनं भक्ष उत समाख्यावषट्कारहोमाभिषवनिमित्तोऽपि भक्ष इति । किं प्राप्तम् । आज्यसाकंमस्थायीयसौत्रामणीग्रहणवत्समस्तहोमसंयोगाच्छेष एव नास्ति । कुतः पुनर्भक्ष- इति । न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिर्न प्रत्यक्षोपदेशः । योऽप्युपदेश इव सोऽप्यन्यपरत्वादसमर्थः तस्मान्नास्ति भक्ष इति ॥ १९ ॥

यद्यन्यार्थदर्शनानि भवेयुस्ततोऽन्यत्रापि प्राप्तिः स्याद्वचनानि त्वेतानि ।

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिर्वक्तव्या । उच्यते । वचनानि तर्हि भविष्यन्ति । सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति । तस्मात्सर्वा दिशः शृणोति इति विशिष्टं भक्षणं विधीयते । अपूर्वत्वाद्भक्षानुवादो नावकल्पते । अपि चैवमपूर्वमर्थं विदधतोऽर्थवत्ता भविष्यति । तस्माद्यत्रैव विशिष्टं भक्षणं श्रूयते तत्रैव भवति नातिप्रसज्यते ॥ २१ ॥ क० आ० नि० सोमशेषभणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्
॥ २२ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे, एव श्रुयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्, इति । तत्र संदेहः । किं चमसिनामस्ति भक्षो नेति । किं प्राप्तम् । नेति ब्रूमः भक्षो नातिप्रसज्यत इत्युक्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । चमसेष्वस्ति भक्ष इति । कुतः । समाख्यानात् । होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमस उद्गातुश्चमस इति समाख्यया निर्दिश्यते । होता यत्र चमति चमिष्यति, अचमीद्वा स होतुश्चमसः । यद्यत्र होता न चमेन्न होतुश्चमसो भवेत् । तस्माच्च-

---

तस्माद्यथोपदेशं भक्षोऽयं नान्यत्रेति ॥ २० ॥ २१ ॥

(इति सोमे भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

गृह्णीम एतद्यथोपदेशमिति । स तु समाख्यादिभेदभिन्न उपदेशोऽनुसर्तव्यः न तु श्रुतविशेषमात्रनिष्ठः । तत्र चमसेषु तावद् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते तथाऽपि प्रैषगतया समाख्ययाऽनुमीयते । होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि द्रव्यनयनप्रेषणं न कथंचिदुपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्ति । कथम् । चमस इति, आदनार्थस्य चमेरौणादिकेऽधिकरणसाधनेऽसन्प्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतभविष्यद्वर्तमानानां क्वचित्संबन्धेऽपेक्ष्यमाणे भूतवर्तमानयोरदर्शना-

मतीति। आह। काऽस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरिति। सामर्थ्यमिति ब्रूमः। होतुश्चमसेन प्रैतव्यम्। यदि चात्र होता न चमेन्न शक्यं भवेद्धोतुश्चमसेन प्रैतुम्। चात्रान्यद्धोता, ओदनादि चमिष्यति। सोमचमस इति हि तं समाचक्षते। अपि च न तद्धोतुर्द्रव्यं यजमानस्य तद्द्रव्यम्। होतुस्तत्र चमनं कर्तव्यम्। सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोऽवकल्पते। पवित्रं हि सोमो, न तस्मिन्न भक्षिते पात्रं व्यापद्यते। तत्र चमसेन शक्यते होतुम्। वचनप्रामाण्यादुच्छिष्टेन होष्यतीति चेत्। नैतदेवम्। असति अवकाशे वचनं बाधकं भवति। अस्ति चावकाशः सोमभक्षणम्। तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोमः इति। अथ नक्षणादीन्याश्रीयेरन्। तथा संबन्धापह्नवादतच्चमसतैव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात्। तस्माचाब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति। यदि=राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्ति* भीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं

न्द्भविष्यत्त्वमनुमीयते। न ह्यन्यथा होतुश्चमसः प्रैत्वित्येतस्यानुष्ठानं शक्यते। तस्माच्चमितव्यं होत्रादिभिः। सोमशेषवन्तश्चमसाः प्रेषिता इति तस्यैवापेक्षितप्रत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्ष्यत्वं गम्यते। सशेषश्चमसो हूयते 'अल्पं जुहोति' इति वचनात्। न चान्यादोदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य चमनाच्चमसत्वमुपपद्यते। न च तच्चमनस्य कर्माङ्गभावः स्यात्। तत्र प्रकरणं बाध्येत। प्रैषोऽपि चोत्कृष्येत। सोमचमससमाख्यां च बाध्येत। यदि चौदनादि भक्ष्येत तत उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत। शुद्धयर्थं तत्र तक्षणाद्याश्रयणे यस्य होतचमसत्वाद्यवधारितं तस्य विनाशाद्द्रव्यान्तरं तत्समाख्यं न भवतीति समाख्यातद्रव्यसाधनकहोमविधानबाधः स्यात्। एतेन चमसान्तरोपादानं प्रत्युक्तम्। तदुत्पादने च श्रुतचमससंख्यातिक्रमः स्यात्। न च वचनसामर्थ्यादुच्छिष्टेन होतुं शक्यम्। वचनस्यान्तरेणाप्याचारभङ्गं सोमभक्षे सावकाशत्वात्

=स यदि, इति पा०। * स्तिभिनीरिति पा०।

प्रयच्छेन्न सोभम्, इति मक्ष निवृत्तिं दर्शयति । सैषा भक्षाशङ्कैवं सत्युपपद्यते यदि चमसिनोऽस्ति भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ॥ २२ ॥ क० चमसिनां शेषभक्षाधिकरणम् ॥ ७ ॥

[८] उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति। तत्रास्ति, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्, इति । तत्रास्ति* समाख्यानाद्भक्ष इत्युक्तम् । तत्र संदेहः । किमेक एवैनं चमसमुद्गाता भक्षयेदुत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताश्छन्दोगा भक्षयेयुः, अथवा सह सुब्रह्मण्येनेति । किं तावत्प्राप्तम् । एको भक्षयेदुद्गातैव ।

सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत्तुल्यामिति चेत् । नैतदेवं 'न सोमेनोच्छिष्टा भवान्ति' इति श्रुतेः । तस्माच्चमसिभिर्भक्षातितव्यः सोम इति । भाष्यमप्यनेनैव क्रमेण नेतव्यं न यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणामुपपत्त्यन्तरव्यवधानेन क्लिष्टत्वात् । तस्माच्चा-ब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्यया न सोमभक्षः प्राप्यते ततः फलचमसविधौ 'स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्' इति न सोमम्' इति च प्रतिषेधनसंकीर्तिनं नावकल्पेत । तस्मादस्ति चमसिनां सोमभक्ष इति ॥ २२ ॥

(इति चमसिनां सोमभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

इदानीं वषट्कारहोमाभिषवभक्षाननुक्त्वैव प्रसङ्गात्समाख्याभक्षविशेषानुसरणमेव+ तावत्करोति । तस्मिन्नेव प्रैषे 'प्रोद्गातॄणाम्' इति श्रूयते । तत्र चतुर्धा संदेहः । किमेक एवोद्गाता भक्षयेदुत सर्वर्त्विज उत स्तोत्रकारिण आहोस्विच्चत्वारोऽपि छन्दोगा इति । केचित्तु द्वितीयचतुर्थयोः पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति

---

* तत्रेति क्वचिन्नास्ति । + स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति कथ्यते ।

कुतः । श्रुतिसंयोगात् । उद्गातैकः श्रुत्या संयुज्यते चमसेन, प्रोद्गातॄणामिति । ननु बहुवचनं श्रूयते, तेन बहवो भक्षयेयुः । उच्यते । श्रूयते बहुवचनं, तदुद्गातृप्रातिपदिकगतं, तद्विवक्षितं सदुद्गातृबहुत्वं ब्रूयात् । एकश्चोद्गाता, तत्र बहुत्वं श्रूयमाणमपि न शक्नुयादुद्गातृभेदं कर्तुम् । तस्मादविवक्षितं बहुवचनम् । अनुमानं ह्येतत्, बहूनां चमस इति कथम् । यद्बहुषु प्रातिपदिकं वर्तते, ततो बहुवचनं भवति । बहुवचनं तु ततो दृश्यते, प्रोद्गातॄणामिति । तस्मान्नूनं बहूनां चमस इत्यनुमानम् । प्रत्यक्षं त्वेक उद्गाता, न द्वितीयो न तृतीयः । अनुमानाच्च प्रत्यक्षं कारणं बलवद्भवेत् । तस्मादेकस्य चमसः, स चोद्गातुरिति ॥ २३ ॥

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

सूत्रद्वयेऽपि सर्वशब्दप्रयोगात्, लक्षणायाश्च प्रत्यासत्तेः केवलछन्दोगविषयत्वात् । कुतः संदेहः ।

विसंवादः स्फुटो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ॥
तत्र कस्यानुरोधेन कस्य वृत्तिर्भवेदिति ॥

तत्र पाशाधिकरणन्यायेन 'गुणत्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्' इति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् 'उद्गातारं वृणीते' इति चोत्पत्तावेकत्वादेकस्मा एवोद्गात्रे चमसो दातव्यः श्रूयते । तस्मादेको भक्षयेत् । प्रातिपदिकार्थासंभविनो बहुवचनस्याविवक्षितत्वादिति पूर्वः पक्षः ॥ २३ ॥

न युक्तोऽत्यन्तं बहुत्वत्यागः । पाशमन्त्रस्य प्रकरणे बहुत्वं न कथंचित्प्रकारेणास्तीत्यविवक्षा× युक्ता । अत्र पुनर्लक्षणायामुपद्यमानायां नावि-

---

× न कथंचिदिति—एकपाशकत्वादैक्षपशुयागस्येति हेतुपूरणम् ।

सर्वे वा भक्षयेयुः । एकस्मिन्नुद्गातरि भक्षयाति बहुवचनं प्रमादादधीतामिति गम्यते । न हि तदनूद्यते, न विधीयत इति । ननु सर्वेष्वपि भक्षयत्सूद्गातृशब्दः प्रमादो गम्यते । उच्यते । लक्षणार्थोऽपि तावत्संभविष्यति, उद्गातृप्रभृतय इति ॥ २४ ॥

स्तोत्रकारिणां वा तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः × ॥ २५ ॥

उच्यते । नैतदस्ति, बहूनां चमस इति । कुतः । उद्गातृशब्दस्य चमसेन संबन्धः प्रत्यक्षेण वाक्येन । बहुवचनस्य पुनरुद्गातृशब्देन श्रुत्या संबन्धः । अन्येन ऋत्विजा तु बहुवचनस्य नैव कश्चिदस्ति संबन्धः । तस्माद्बहूनां चमस इत्यनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । शक्नोत्ययमुद्गातृशब्दो बहुत्वं वदितुं क्रियायोगेन, उद्गायन्ति, उत्युद्गातारः । के ते, प्रस्तोता, उद्गाता, प्रतिहर्ता, इति । तदेतेन बहुवचननिर्देशेनाऽऽनुमानिकक्रियायोगनिमित्त उद्गातृशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्यामः । बहुवचनं ह्येवमक्लृप्तं भविष्यति, उद्गातृशब्दश्च । तस्मात्स्तोत्रकारिणां चमस इति ॥ २५ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

वक्षोपपद्यते । तस्मात्सर्वर्त्विजामेष चमसः । अथवाऽवान्तरसंबन्धात्सर्वच्छन्दोगग्रहणामिति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

यस्माद्बहुवचनस्योद्गातृव्यातिरिक्तैः सह प्रातिपदिकेमानुपात्तत्वासंबन्धोनावकल्पते । न च निर्निमित्ता लक्षणाऽवकल्पते । न च लक्षणया विनाऽऽनर्थक्यम् । अवयवप्रसिद्ध्या स्तोत्रकारिषूपपद्यमानत्वात् । तस्माद्गीतिसंयोगात्त्रयः स्तोत्रकारिणो भक्षयेयुः ॥ २५ ॥

× बहुत्वमितिटी॰पा० ।

सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

सर्वे छन्दोगाः सहसुब्रह्मण्या भक्षयेयुः। किमिति। गानसंयोगादिति नायं पक्ष उपपद्यते। कथम्। एकस्तत्रोद्गानेन संबद्धः, इतरो गानेन। अन्यद्धि गानमन्यदुद्गानम्। गीतिमात्रं गानं लौकिकं वैदिकं च। द्वितीयं साम्नः पर्व, उत्पूर्वस्य गायतेराभिधेयं प्रसिद्धम्। तत्रैक एवोद्गीथं करोतीत्येक एवोद्गाता, न बहवः। तस्माद्गानसंयो-

---

न तावत्समुदायप्रसिद्धौ संभवन्त्यामवयवप्रसिद्धिः प्रातिपदिकस्य युक्ता। न चावयवप्रसिद्धिरप्यत्र स्तोत्रकारिषु विद्यते। गातारौ हि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ नोद्गातारौ। तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव। द्वितीयं साम्नः पर्वोत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयमिति—भक्तिरिति वक्तव्ये प्रमादात्पर्वशब्दः प्रयुक्तः। तस्मान्न वरणनिमित्ता उद्गानमिमित्ता वा बहव उद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगनिमित्ताः कल्प्यन्ते। छन्दोगप्रवचनं ह्यौद्गात्रशब्देनाभिधीयते। तत्प्रवचनस्थं कर्म। तत्संबन्धाच्च पुरुषः प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृत्वेन चौदमेधिन्यायेनोद्गातार इत्यनुमातुं शक्यते। ननु चैष न्यायोऽवेष्ट्यधिकरणे × निराकृतः। तथा हि।

तद्गातृपदमौद्गात्रं प्रसूते तद्धिते कृते।
न त्वौद्गात्रपदादस्य + व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

स्मरन्ति हि, उद्गातुरिदामित्यण् प्रत्ययं न तु तस्य कर्तेति प्रत्ययलोपम्। तस्मान्नौद्गात्रशब्दादेषोऽनुगन्तव्यः। तथा च वरणनिमित्तमिति वक्ष्यति ÷। तेनायुक्तमिदं व्याख्यानमिति। उच्यते।

उद्गाता गौण एवात्र मुख्योद्गातुरसंभवात्।
कल्पितोऽयं परावृत्त्या ब्राह्मणादिषु राजवत् ॥

यथैव तत्र*"योगाल्लोकः प्रयुङ्क्ते" इत्यारभ्यैवं व्याख्यातम्। प्रथमं जातिनिमित्तो

×(अ० पा० ३ अ० २)। + अस्य—उद्गातृपदस्येत्यर्थः। ÷(अ० ३ पा० ७ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः। * तत्र—अवेष्ट्यधिकरणं इत्यर्थः।

गाद्बहवो भविष्यन्तीत्येतदपि नोपपद्यते। कथं तर्हि । वेदसंयोगात्। औद्गात्रं नाम प्रवचनम् । तथा, औद्गात्राणि कर्माणि । औद्गात्रस्य कर्ता, अध्येता वोद्गातेत्युच्यते। कथम् । उद्गातुः कर्म, औद्गात्रमिति प्रसिद्धम् । एवं चेद्व्यक्तमौद्गात्रस्य कर्ता, उद्गातेति गम्यते यस्योद्गाता प्रसिद्धस्तद्विशिष्टं कर्मानाख्यातमप्यौद्गात्रमिति वदति । शब्दश्च यस्यौद्गात्रं प्रसिद्धं स तस्य कर्तारमुद्गातेति वदत्यनाख्यातमपि । यथा यस्योदमेघः प्रसिद्धः स तस्यानाख्यातमप्यपत्यमौदमेघिरिति ब्रूते । यस्यौदमेघिः, स तस्य पितरमनाख्यातमप्युदमेघं प्रतिपद्यते । एवमौद्गात्रसंबन्धादुपपद्यत उद्गातृशब्दः, प्रस्तोताऽपि, उद्गाताऽपि प्रतिहर्ताऽपि सुब्रह्मण्योऽपि। एवं बहुवचनमुद्गातृशब्दश्चोभयमप्युपपन्नं भविष्यति । न चान्यः कश्चिद्दोषः । तस्मादौद्गात्रेण

राजा। ततस्तत्संबन्धात्पालनं राज्यं, ततस्तत्संबंधात्पालनं राज्यं तत्संबन्धादपि ब्राह्मणादिषु स्थानापत्त्या वाऽनुमानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणादिक एवोद्गाता ततस्तत्संयोगात्कर्मप्रवचनयोरौद्गात्रशब्दस्तद्योगादपि स्तोत्रकारिषूद्गातृशब्दः । न च शब्दस्यानेकार्थत्वासंभवाद्गौणः। मुख्यासंभवाच्चेह गौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवोक्तम्। केवलं तु निमित्तं नोक्तम्। भवेदिदानीं प्रवचनं संबन्धात्मकं कथितम् । तस्मादविरोधास्तत्सर्वच्छन्दोगानामयं भक्ष इति। न ÷ त्वेतद्युक्तम् । भक्षणवेलायां हि ये व्याप्रियन्ते तत्संनिहिताश्च प्रैषकाले ते भक्षणेन संबध्यन्ते । न च सुब्रह्मण्यस्य तस्मिन्काले कश्चिद्व्यापारोऽतो नास्य सदस्यन्तर्वेद्यां वा संनिधानमस्ति येन भक्षेऽधिकृतः स्यात् । तत्र यथैव प्रवचनसंयोगे सत्यप्यन्येषामकर्मसंयुक्तानां छन्दोगानां भक्षो न भवति, एवं सुब्रह्मण्यस्यापीति मन्यामहे । कपिञ्जलवच्च

÷ एवं तावद्यथाभाष्यं ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णामुद्गातृचमसे भक्षणं प्रसाध्याधुना, सुब्रह्मण्यस्य तावद्भक्षणे तथा प्रमाणं नोपलभ्यत इत्येतदुपपादयितुमारभते–नत्वेतदित्यादिना ।

संबद्धाश्चत्वार उद्गातृचमसं भक्षयेयुरिति। यत्र कारणमस्ति; तत्रापि सुब्रह्मण्या उद्गातारः। यथोद्गातृशब्दो विनिषद्योद्गातारः साम्ना स्तुवत इति स्तोत्रकारिषु। यथेदमपि वचनम्, उद्गातारो नापव्याहरेयुरुत्तमायामेषोत्तमा इत्यपसुब्रह्मण्यानामेव ॥ २६ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ उद्गातॄणांसहसुब्रह्मण्येनभक्षाधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९] ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुन्नाम होतृपुरुषः। तत्र संदेहः। किं स सोमं भक्षयेन्नेति। उच्यते। ग्रावस्तुन्न भक्षयेत्। कुतः। यतोऽस्य भक्षं नाऽऽमनन्ति। [हारियोजने चमसिनामधिकार इति मन्यमान एवं ह स्माह, नास्याऽऽम्नायते भक्ष इति] ॥ २ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

त्रिष्वेव बहुत्वश्रुतिरवस्थास्यते *। न च भक्षः कर्तृसंस्कारो येन यद्वर्जनभयात्सर्वत्रावधार्यते। द्रव्यसंस्कारोऽयामिति तत्र तत्र स्थापयिष्यामः। तस्मादुपपत्त्यन्तरं तुशब्देन व्यावर्त्य स्तोत्रकारिपक्षपरिग्रह एवायमिति समर्थनीयम्। एतदुक्तं भवति। सर्वे त्वनेन शब्देनाभिधीयन्ते न स्तोत्रकारिण एव केवलास्तथाऽपि तु यथोक्तात्कारणादेकदेशे सुब्रह्मण्यवर्जं प्रवर्तते यथा 'विनिषद्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्ति,' इत्यत्र। अथवा सर्वे त्वित्यवान्तरपूर्वपक्षं परिगृह्य 'कारणादेकदेशे स्यात्' इति सूत्रान्तरं स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् ॥ २६ ॥

(इति उद्गातृचमसे ससुब्रह्मण्यानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

गतः समाख्याभक्षः। इदानीं वाचनिकमेवानुगच्छाति। तत्र 'यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति। अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते,' इत्येतद्ववचनं किं प्रकरणादशेषविषयं सत्, ग्रावस्तुतोऽपि भक्षं प्रापयत्युत स्ववाक्योपात्तचमसिविषयत्वान्नेति संदेहे, तेनैव तावदभिप्रायेण न विद्यत इत्याह ॥ २७ ॥

---

* (अ० ११ पा० १ अ० ७ सु० ४२) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः।

हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥ सि०

हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुतं भक्षयितारं मन्यामहे । एवं ह्यामनन्ति । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते, इति । यदा हारियोजनस्य सर्वे लिप्सन्ते तदा ग्रावस्तुदपीति ॥ २८ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष इति । चमसिनां तत्राधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् । चमसिनामेष विभागः । चमसिनोऽन्यांश्चमसान्यथाचमसं भक्षयन्ति, इत्यनूद्य चमसिन एव वदति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते, इति । एकं हीदं वाक्यम् । अथैतस्येत्यथशब्दप्रयोगादनन्तरवृत्तमपेक्षते । सर्व एवेत्येवशब्दः सामर्थ्यात्सर्वान्पूर्वप्रकृतानपेक्षते । अतो मन्यामहे यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्तीत्यनेन पूर्वेण, अथैतस्य हारियोजनस्येत्येतस्यैकवाक्यता भवतीति । तेन चमसिनां संनिहितानामेष विभागो यथाचमसमन्यत्र, हारियोजने तु सर्व एवेति ॥ २९ ॥ क० आ० ॥

न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृमात्रवचनः सन्नेकदेशे स्थापयितुम् । अतो हारियोजनं ग्रावस्तुदपि भक्षयेत् ॥ २८ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । यथाचमसमन्यानिति पुनःश्रुतेर्न किंचित्प्रयोजनमस्त्यन्यदतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययः । ये ह्यन्यत्र प्रत्येकरूपेणोपात्तास्तेष्वेवकारो भवति । तस्मान्न ग्रावस्तुस्तुत्मेतव्यः ॥ २९ ॥

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्था चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, । नैतदस्ति, चमसिन एव हारियोजने लिप्सन्त इति । सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वे भक्षयन्तीति, न पुनश्चमसिन इति संबन्धः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि संबन्धावस्मिन्वाक्येऽपूर्वौ न शक्येते विधातुम् । दस्मादन्या वचनव्यक्तिः । का पुनरसौ । यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, इत्यनुवादः । चमसिनश्चमसान्भक्षयत्येव । ते भक्षयन्तो यथाचमसमेव, अथैतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः सर्व एवेति । किमेवं, भविष्यति । सर्वशब्दश्च सर्वान्वदन्नैकदेशे कल्पितो भविष्यति । न च द्वौ संबन्धावपूर्वावेकस्मिन्वाक्ये भविष्यतः । तस्मादेष पक्षो ज्यायानिति । तदर्था ह्येषा चमसिश्रुतिः । हारियोजनस्य प्रशंसार्था चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजनं प्रशंसितुम् । कथम् । महाभागो हि हारियोजनः । यस्मात्तत्र सर्वे लिप्सन्ते अन्यांश्चमसानेकैकः, न ते महाभागाः, न्यूना हारियोजनादिति ॥ ३० ॥ क० आ० नि० ॥ ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

न युक्तः सर्वशब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकारेण विशेषितः पुनश्चमसिशब्देन प्रयोजनान्तरोपाधिकेन सता विशेष्टुम् । यावद्यावद्धि शब्दोऽल्पविषयी क्रियते तावत्तावत् श्रुतिर्बाध्यते । तस्माच्चमसिनो न प्रत्येकं चमससंबन्धनार्थमुपात्ताः । तेऽपि चाल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते । हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसां कर्तुम् । अतो हारियोजने सर्व एवेत्येतदेव सिद्धम् ॥ ३० ॥

(इति हारियोजने ग्रावस्तुतोऽपि भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

इदमपरं वचनं 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति । तत्किं वषट्कारं

अथ किं समाख्यैवैका भक्षकारणम् । नेति ब्रूमः । वषट्काराच्च भक्षयेत् । वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम् । कथम् । वचनात् । एवं हि

निमित्तकृत्य प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं विधत्त उत भक्षणमनूद्य प्राथम्यमात्रं विधत्त इति विचारः । किं प्राप्तम् । 'नचेदन्येन× शिष्टाः' इति कथंचिदनुवादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः, प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षाविधानासंभवादेवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वाद्भक्षोऽप्यनुवदितुं न शक्यते । समाख्यया प्राप्तत्वानुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य* समाख्यया चमसेषु भक्षः, स शक्योऽनुवदितुम् । तेषां+ च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथमो भक्षयेत् । तत्रैतत्स्यात् । ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राप्त्यभावानुवादो नापपद्यत इति । नैष दोषः । न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यम् । सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राप्त्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणानां किंचिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् । वेदविहितप्रातिपत्त्यभावे लौकिकप्रतिपत्तिसिद्धेः । वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण = वा भक्षणोपपत्तिः । अथोच्यते । समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्याऽनुवदितुम् । अतः प्राप्त्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्तमाना यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । तत्र हि संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित् । इयं तु श्रुतिरनेकार्थविधिक्लेशभयाद्यथाकथंचिदपि÷ प्राप्नुवन्तं भक्षं प्रतीक्षते । यदा केनचिदपि प्रमाणेन नास्ति

×(अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९) एतत्सूत्रावयवः । *तस्य–वषट्कर्तुर्होत्रादेरित्यर्थः । + तेषां च–चमसिनां मध्य इत्यर्थः । = वक्ष्यमाणेति–अनन्तराधिकरणक्ष्यमाणहोमाभिषवरूपनिमित्तद्वारेण ग्रहादिषु भक्षणोपपत्तिरित्यर्थः । ÷ विधिक्लेशेति–श्रूयमाणविधिना प्राथम्यविशिष्टभक्षणान्तरविधाने विशेषणविधानार्थविध्यन्तरकल्पनाक्लेश इत्यर्थः ।

प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्र्य इष्टाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति प्राप्ते। उच्यते ।

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकांशोऽनूद्यते यतः ।
त्र्यङ्गवत्तेन सर्वोऽयमपूर्वोऽर्थो विधीयते ॥

यथैव 'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य त्रित्वं विधियिते किं तर्हि। पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति। तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरयोगादेकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति। न हि प्राक्समासाद्भक्षस्य वषट्कर्तृसंबन्धो युक्तः । सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः। ननु च 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' इति सत्यपि वषट्कर्तृसंबन्धे समासोऽवकल्पिष्यते । भवेदेतदेव, यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसंबन्धित्वात्सापेक्षम्। न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तम्। किं तर्हि। वषट्कर्तृत्वमतो वषट्कर्तुः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत। ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्यात्, यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टानुवाददोषः, भक्षमात्रेण वषट्कर्तुरनाक्षेपात् । वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्त्यात् । अन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयेत सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च। तच्चाशक्यं कर्तुम्। अतो वषट्कर्तृप्राथम्याविशिष्टापूर्वपक्षाविधानमेतत् । तयोश्च परस्परानियमादत्यन्तसमानाविषयत्वम् । अतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथमभक्षः। कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नुपादीयते कथं चानुपादीयमानस्य नियमोऽवकल्पेत । उच्यते ।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः ।
उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयम्। न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिकृतं निमित्तत्वम्। किं तर्हि । वषट्कर्तरि क्रियाङ्गत्वेनोपादीयमानेऽर्थान्निमित्तत्वं भवति।

श्रूयते, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति। भक्षणस्याप्राप्तत्वान्न प्राथम्यविधानार्थ एष शब्दः। प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमेव विदधातीति ॥ ३१ ॥

क० वषट्करणस्यभक्षानिमित्तताधिकरणम् ॥ १० ॥

[११] होमाभिषवाभ्यां च ॥ ३२ ॥ सि० ॥

अपरमपि कारणं होमाभिषवौ। कथम्। हविर्धाने ग्रावभिर-

तस्माददोपः। ननु च 'तस्मादेकं+ साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति समासस्थामतृचननूद्य त्रित्वविधानं दृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति। न। तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात्। सर्वस्तोत्रसाम्नां हि तृचा एवोपादीयन्ते। तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधिर्भवेत्। सर्वत्र चर्चः सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते। तेन 'न चेदन्येन* शिष्टाः' इत्येवं न विधीयन्ते। 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्रापि यावद्वषट्कारं समासार्थो विधीयते। तत्र यद्युग्वेदेव सर्वत्र भक्षः प्राप्तः स्वात्ततो विधिशक्त्या मुच्येत। स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन चोपनीतो न हातुमनुवदितुं वा शक्यते। यदि तु ऋचामपि क्वचिदप्राप्तिर्भवेत्ततः समासे विशेषाभावाद्धवेदेव विधिः। सर्वस्तोत्रसामसु तु ताः प्राप्ताः। अपि च त्रित्वमृचा विधीयते। ताश्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते। नत्विह प्राथम्यं भक्षमात्रसंबन्धीत्युक्तम्। तस्माद्वषट्कारानिमित्तं भक्षं पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्याभक्षः कर्तव्यो न तस्यैव प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

(इति वषट्कारनिमित्तकभक्षान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ १० ॥)

किमेतावद्भिरेव निमित्तैर्भक्षः। नेत्युच्यते। होमाभिषवाभ्यामपरो भक्षः।

+ तस्मादिति। 'ऋक् सामोवाच मिथुनीसंभवावेति। सोऽब्रवीन्नवै त्वं ममालं जायात्वे वेदो मम महिमेति। ते द्वे भूत्वोचतुः। सोऽब्रवीन्न वै वां ममालं स्थो जायत्व इति। तास्तिस्रो भूत्वोचतुः। सोऽब्रवीत्संभवामेति' इत्येवमुपक्रमो ज्ञेयः। *(अ० १ पा० ४ अ० ६ सू० ९)।

भिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्ति, इति। न तावदेष क्रमो विधीयते होमे निर्वृत्ते* ततो भक्षणमिति। भक्षणस्याप्राप्तत्वात्। द्वयोश्च क्रमयोर्विधानात्, अभिषुत्य हुत्वेति वाक्यं भिद्येत। अर्थेन च प्राप्तत्वादस्य क्रमस्य। न ह्यकृते प्रयोजने कश्चित्प्रतिपादनमर्हति। न च भक्षणाङ्गभावेन होमाभिषवौ चोद्येते। अभिषवस्य होमार्थत्वात्। होमस्य च फलार्थत्वात्। तस्माद्धोमा-

---

कथम्। एवं ह्याह 'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयन्ति' इति। तत्र होमाभिषवौ तावत्सगुणौ प्राप्तौ न विधीयेते। दीक्षावाक्यवत्क्रमार्था ×श्रुतिरिति चेत्। तच्च नास्ति। अर्थादेवास्य क्रमस्य सिद्धत्वात्। न हि हुतस्याभिषवः संभवति, न च भाक्षितस्य होमः। आहवनीयदेशाच्च सद आगच्छन्तप्रत्यञ्च एव प्रतिपद्यन्ते। होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमाख्यानिमित्तभक्षार्थं सदः सोमा आनेतव्याः। अध्वर्युणा चोपहवो दातव्यः। तेन सदसीत्यनूद्यते। केवलं तु भक्षणमप्राप्तं विधीयते। तत्र हुत्वाऽभिषुत्येतदुपादानस्यैतत्प्रयोजनं कथं नाम तत्समानकर्तृको भक्षः सिध्येदिति। न हि निर्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्भक्षणाङ्गत्वं× संभवति। भक्षस्य च सोमसंस्कारत्वमवगतमेवेति नाङ्गत्वार्थमितरसंबन्धश्रवणम्

---

* निर्वृत्ते, इति पाठः। × दीक्षावाक्यवादिति। 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं ततो होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुः ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः' इत्येदं सत्रात्मकद्वादशाहप्रकरणपठितवाक्यवदित्यर्थः। × निर्ज्ञातेति—होमस्य फलार्थत्वेन, अभिषवस्य सोमसंस्कारार्थत्वेन च निर्ज्ञातप्रयोजनयोरित्यर्थः।

भिषवयोः कर्तॄणां भक्षणं विधीयते । येऽभिषुण्वन्ति जुह्वति च, ते भक्षयन्तीति ॥ ३२ ॥ क० होमाभिषवयोरपिभक्षनिमित्तताधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥ पू०

इदं श्रूयते, प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणाम्, इति। तत्र संदेहः । चमसेषु होमाभिषवयोः कर्तारो वषट्कर्तारश्च किं भक्षयेयुरुत नेति । किं प्राप्तम् । न भक्षयेयुः। प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानां चमसिनः प्रति, प्रैतु होतुश्चमस इत्येवमादिभिर्विशेषवचनैः होमाभिषवादिकारिणां सामान्यवाक्येन, यः सोमो भक्षणेन संस्कर्तव्यः स चमसेषु चमसिभिरिति । अथेदानीमन्यन्निमित्तं क्व भविष्यति । अव्यक्तः, सामान्यनिमित्तः । क्व, शेषे भविष्यति, यत्र न चमसिनः ॥ ३३ ॥ क० पूर्व० ॥

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥ सि० ॥

स्याद्वा चमसेषु वषट्कर्त्रादीनां भक्षः । प्राप्यते हि तेषां तत्र

अतश्चार्थाद्धोमाभिषवयोर्निमित्तत्वं ज्ञातम् । अतो होमाभिषवकार्यपि सोमं भक्षयेदिति ॥ ३२ ॥

(इति होमाभिषवनिमित्तकभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यानिमित्तको भक्षः समुच्चीयते, अथ विकल्प्यते, अथवा बाध्यत इति । तुल्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते । प्रैतु होतुरित्यादिना विशेषसंयोगादविशेषशास्त्रं होमाभिषवसंयद्धं ग्रहेषु चरितार्थं शक्यं बाधितुम् । अतः शेषे तत्स्यादिति ॥ ३३ ॥

स्याद्वा प्राप्तिर्निमित्तत्वात् । वषट्करणादिनिमित्ते सति प्रत्यक्षोपदेशेनैव वषट्कारादिसंबन्धेन प्राप्तिः । न च तस्य सामान्येन प्रवृत्तिः । वषट्कृतेषु सोमेषु

कारणम् । न च प्रतिषिध्यते । ननु चमसिनां प्रत्यक्षोपदेशान्निवर्तेरन् । उच्यते । अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्गचनत्वात् । प्रैतु होतुश्चमस इत्येवमादयः शब्दा न शक्नुवन्ति वषट्कर्त्रादीन्प्रतिषेद्धुम् । उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेद्धारः । तस्माद्वषट्कर्त्रादयोऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ॥ ३४ ॥ क० सि० ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

चमसे चान्यांश्चमसिनो दर्शयति । चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छाति । तान्स वषट्कर्ते हरति, इति । एको हि स्वश्चमसो वषट्कर्त्रे ह्रियते । तेन बहुहरणदर्शनं नावकल्पते, यदि वषट्कर्त्रादयो न चमसेषु भक्षयेयुः । तस्माद्भक्षयन्तीति ॥ ३५ ॥ क० युक्तिः ॥ वषट्कर्त्रादीनांचमसेसोमभक्षाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ यत्रैकस्मिन्पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कस्तत्र क्रम इति । उच्यते—

[१३] एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥

विशेषरूपेणैव प्रत्यक्षाशिष्टत्वात् । कामं वा समाख्या विप्रकृष्टत्वाद्दुर्बला स्यात् साऽपि त्वनवकाशत्वादवश्यमङ्गीकर्तव्या । तथा सति च प्राप्तिमात्रेऽसौ व्याप्रियते नान्यन्निवर्तते । संभवति हि सावयवस्य द्रव्यस्यानेकेनापि भक्षणं, विशेषतस्तिक्तकटुकस्य सोमस्य । श्रूयते च ' अल्पं भक्षयेत् ' इति । न च निःशेषभक्षणेऽल्पत्वमवकल्पते । संशेषे च प्रतिपत्त्यपेक्षिणि भवति भक्षान्तरस्यावकाशः । तस्मात्समावेशः कर्तव्य इति ॥ ३४ ॥ ३५ = ॥

(इति एकपात्रे भक्षसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

एकस्मिन्पात्रेऽनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्राध्वर्यौ प्रथमं भक्षयति न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्स्यते× । अन्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते तस्मै समर्पणाद्विक्षेपः स्यादिति

= ' चमसे चान्यदर्शनात् ' इति लिङ्गदर्शनसूत्रस्थं भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । × विक्षेप्स्यत इति । अध्वर्योर्होमकर्तृत्वेन तद्धस्त एव पात्रसत्त्वेन स्वीयं भक्षणं तेन कृत्वाऽन्यस्मै दानेऽर्पणादिगौरवं नाऽऽपद्यत इति भावः ।

तस्य हि क्रमो भक्षयितुं यस्य हस्ते सोमः ॥३६॥ क० पूर्व० ॥

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३८ ॥

होता वा पूर्वो भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा, होतुश्चित्पूर्वे × हविरद्यमाशत, इति । तथा, होतेव नः प्रथमः पाहि, इति ॥ ३७ ॥ क० सि० ॥

वचनाच्च ॥ ३८ ॥

वचनमिदं भवति, वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । वचनमेवेदम् । न मन्तव्यमनेकगुणविधानादविवक्षितं प्राथम्यमिति । अप्राप्तत्वात्प्राथम्यस्य, नायमनुवादः । विधिरेव । समासेन च विदधतो नानेकगुणाविधानं दुष्करम् ॥ ३८ ॥

मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्व इत्याह ॥ ३६ ॥

बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवतीति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र ग्रावस्तुतिपरो मन्त्रो हौत्रकारिणां प्रथमं दर्शयति । एते वदन्ति--आभिषवे क्रियमाणे शब्दं कुर्वन्ति, शतवत्सहस्रवदभिक्रन्दन्ति--वदनमेवोत्तरेणाभिक्रन्दनेन विशेषितं, हरितेभिरासाभिः-- सोमसंपर्कान्नीलाकृतैर्मुखैः । विष्ट्वी+--कर्माणि. ग्रावाणः सुकृतः-शोभनकारिणः, सुकृत्यया--सुकृत्त्वेन, होतुश्चित्--होतुरपि, पूर्वे हविरद्यं--होतुर्यत्प्रथममदनीयं, तदाशत--भुक्तवन्त इति ब्रुवन् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शयति । एवं ' होतेव नः प्रथमः पाहि ' इति । यथा होता प्रथमं पिबतीत्युपमानात्प्रसिद्धिर्गम्यते ॥ ३७ ॥

' वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः ' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम् । अपूर्वत्वाच्च नानेकाविधिदोषः । समासश्चाधिकः समासेनैकपदीभूतैककारकाविधानात् ' तस्य तस्योपदिश्येत* ' इत्येतन्नास्ति ॥ ३८ ॥

× ऋ० सं० (५--४--२९) । विष्ट्वी--यज्ञं प्राप्येति वेदभाष्ये । * (अ०२ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतुः । ततो होमोऽध्वर्योर्निमित्तम् । निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानुरोधः ॥ ३९ ॥

[१४] वचनादज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥ सि० ॥

अथ य एकपात्रे सोमोऽनेकेन भक्ष्यते, किं तत्रानुज्ञाप्य, अननुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यमुतानुज्ञाप्यैवेति । लाघवादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति । कस्मात् । वचनात् । इदं वचनं भवति, तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेय इति । उपह्वानं चानुज्ञापनम् । प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥ ४० ॥ क० भक्षस्यअनुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ।

अथानुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेनानुज्ञापयितव्यमुत वैदिकेनेति । अनियमाल्लौकिकेनेति प्राप्ते, उच्यते—

यथानियित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् ‘ वषट्कृते जुहोति ’ इति प्रथमं होतृव्यापारो निमित्तं पश्चादध्वर्योर्होमः ननु च तस्याप्यभिषवः प्रथमतरमासीत् । सत्यमासीत्, न तु तावतो निमित्तत्वमुभाभ्यां वा । न हि तयोर्धर्मशास्त्रमित्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम ‘ होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत ’ इत्येतस्माद्धोतुरेव केवलस्य प्रथमं भक्षभ्रान्तिस्तस्याप्येतेन सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द इति प्रतिपादितं भवति ॥ ३९ ॥

(इति वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

‘ तस्मात्सोमो नानुपहूतेन ’ इत्येतस्यार्थकथनार्थमुत्तरविवक्षार्थं चैतत्सूत्रम् ॥ ४० ॥

(इति अनुज्ञापूर्वकं भक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

---

[१५] तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥ सि० ॥

अनुज्ञापनलिङ्गोऽयं मन्त्रः । लिङ्गात् । अनुज्ञापने समाम्नातः, सामर्थ्याद्विनियुज्यते । तत्र कृतेऽर्थे लौकिको निवर्तते ॥ ४१ ॥

क० वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १५ ॥ सि० ॥

[१६] तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥ सि०

एतदवगतं, तदुपहूत उपह्वयस्वेत्येतेनानुज्ञापयेदिति । अथ प्रतिवचने संदेहः । किं लौकिकं प्रतिवचनमुतैतदेवेति । किं प्राप्तम् । एतद्वैदिकं प्रश्ने विनियुक्तम् । लौकिकमन्यत्प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्रैतदेव प्रतिवचनमिति ।

ननु प्रश्नलिङ्गमेतदुपह्वयस्वेति । उच्यते । यदस्य पूर्वमुपहूत इति प्रतिवचनस्य समर्थं तत्प्रतिवचनकार्ये भविष्यति । आह । विपरीतमेतत्समाम्नानम् । पूर्वं हि प्रश्नेन भवितव्यं, ततः प्रतिवचनेन । उच्यते । अर्थात्, पूर्वं प्रतिवचनकार्ये भविष्यति । अर्थो हि क्रमाद्बलीयानिति ॥ ४२ ॥ क वैदिकवाक्येनप्रतिवचनाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तदुपह्वानं केन कर्तव्यमत आह—' उपहूत उपह्वयस्व ' इत्यनेनेति । उभयोरनुज्ञाप्यानुज्ञापकयोर्पौर्वापारप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावन्न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(इति वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १५ ॥

वदनामिति वा पाठः । समस्तमेव प्रश्नप्रतिवचनयोरेकत्र वा लौकिकः प्रयोग इति प्राप्तावुच्यते । अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वोपहूत इत्येवमभ्यनुज्ञायां प्रयोक्तव्यः ॥ ४२ ॥

(इति वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

---

[१७] तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥ सि० ॥

इदं संदिह्यते । किं वः कश्चिदनुज्ञापयितव्य उत समानपात्र इति । अविशेषाभिधानाद्यः कश्चिदिति प्राप्ते । उच्यते । तत्खल्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः । अनुज्ञापनमिहाङ्गम् । अनुज्ञापनस्य चैतद्रूपम् । यत्रान्येन कर्तव्यमन्यश्चिकीर्षेत्सोऽनुमन्यस्वेति ब्रूते, सहभोजनादि वाऽऽचरितुकामाश्चित्तमन्यस्यानुकूलयति । तदेतानन्नापात्रेषु नैव संभवति । न हि तत्रान्येन कर्तव्यमन्यो वा चिकीर्षति । सहभोजनादौ वा पदार्थं संमानयति । एकपात्रे तु सोमे साधारणे संस्कर्तव्ये न्यायेन समो विभागः प्राप्नोति । तत्राविभज्य पीयमाने कदाचिदन्येन पातव्यमन्यः पिबेत् । तत्रानुज्ञापनं संभवति, त्वयाऽर्धं पातव्यं, मयाऽर्धम् । कदाचिदहमभ्याधिकं न्यूनं वा पिबेयं, तदनुज्ञातुमर्हसीति । एकपात्रे वा पानं त्वया सहाऽऽचरन्नहं तव चित्तप्रसादानं व्याहन्यामिति संभवत्यनुज्ञापना । तस्मादेकपात्रेष्वेवैतत्स्यादिति ॥ ४३ ॥ क० एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

[१८] याज्यापनये नापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥ पू०

यद्येतदत्यन्ताप्राप्तं विधीयेत ततो यतः कुतश्चित्प्रार्थ्येत । लौकिकमेव त्वेतन्नियम्यते । तस्य यादृशे विषये प्राप्तिः सा न निवार्यते । समानपात्राणां तु 'समं* स्वादश्रुतत्वात्' इत्यनेन न्यायेन समविभागे सति वैषम्यप्रसक्तावनुज्ञाप्य कार्यम् । सत्यपि सोमेनानुच्छिष्टत्वे तत्कृते चादृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनाद्व्यलीकोत्पत्तेरुपपत्तेरनुज्ञावसरो भवति । तस्मादेकपात्राणामिति ॥ ४३ ॥

(इति एकपात्राणामनुज्ञाप्य भक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

ज्योतिष्टोमे क्रतुग्रहेज्यासु यजमानसप्तमानां याज्याप्रयोगार्थं वरणमाम्ना-

---

* (अ० १० पा० ३ सू० ५३) ।

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते, यजमानस्य याज्या, सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति, स्वयं या निषद्य यजति, इति । यदा स्वयं यजति, तदा संदेहः । किमस्य भक्षोऽस्ति नास्तीति । तदुच्यते । याज्यायामपनीयमानायां नापनीयेत भक्षणम्* । होतुरेव तु भक्षणं स्यान्न यजमानस्येति । कुतः । अन्या हि याज्या, अन्यद्भक्षणम् । न चान्यास्मिन्नपनीयमानेऽन्यदपनीयते । यथा तस्यामेव याज्यायामपनीयमानायां प्रवरो नापनीयते. तद्वदेतदपीति । याज्याया अधि वषट्करोति, इति, यत्र याज्या तत्र वषट्कारः । यत्र वषटकारस्तत्र भक्षणमपीति । नेत्युच्यते । न तावद्याज्यायामवयवभूतो वषट्कारो, (येन÷ याज्याग्रहणेनासौ गृह्येत) । यत्तु तस्या अधि वषट्करोति,

---

तम् । तेषु यजमानस्य याज्या, तस्याश्च पक्षद्वयं विहितं होत्र प्रत्यर्पणं स्वयं वोच्चारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति तदा किं वषट्कारस्तन्निमित्तश्च भक्षोऽपनीयते नेति संदेहे, नापनयो वचनाभावात् । अन्यापनये च नान्यस्यापनयः । असंबन्धात् । याज्यामात्रस्य ह्यपनयन श्रूयते न वषट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याज्याया अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयत तथा भक्षोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते तदा नैवापनयो भवति 'यजमानस्य याज्या' इति वचनात् यदा तु सोऽभिप्रेष्यति तदाऽपनयोऽत एवं विचारयितव्यं किं याज्यापनये यजमानाद्भक्षोऽपनीयते नेति । उच्यते ।

याज्याभक्षवषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया ।
यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥

हौत्रसमाख्यया हि प्राक् 'यजमानस्य याज्या' इति ह्यतो वचनात्सर्वं होतुः प्रापितम् । तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धि कृतं, वषट्कारादयस्तु होतुस्तवदस्था एव । यदि पुनर्यजयमानादपनय इति व्याख्यायेत ततस्तस्य

---

* भक्षणं होतुरिति पा० । + याज्याग्रहणेनासौ न गृह्येत, इति पा० ।

इति। अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्करिष्यति। याज्यापनयो हि वचनात्। न वषट्कारापनयः। यावद्वचनं, वाचनिकं भवत्येव। वचनं हि तद्विषयमेव ॥ ४४ ॥ क० पूर्व० ॥

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥ सि० ॥

यष्टुर्वा भक्षः स्यात्। कुतः। कारणागमात्। भक्षस्य कारणं वषट्कारः। स च याज्यायामागच्छन्त्यामागच्छति। एवं हि श्रूयते, याज्याया अधि वषट्करोति, इति। नन्वेतदुक्तं, यजमानेनापि प्रयुज्यमानाया अपि होता वषट्करोतीति। नैष समाधिः। अनवानता× यष्टव्यं, वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामात्रेण। तस्मादावषट्कारान्नावानितव्यं यजमानेन। अन्यश्चेद्वषट्कुर्यादवान्याद्यजमानः। न च यजेत। यष्टव्ये चासौ चोद्यते। न याज्यामात्रवचने। स्वयं निषद्य यजति, इति साङ्गस्य निषद्ययागे विधानात् ॥४५॥ क० सि० ॥

याज्यामात्रं प्रापितं सदपनीयत इति वषट्कारादिप्राप्त्यभावादपनयाशङ्कैव न स्यात्। तस्मात् 'यजमानस्य याज्या' इत्यनेन याज्यामात्रापनयाद्वषट्कारस्य च याज्यातोऽत्यन्तव्यतिरेकादङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत्। वषट्कारनिमित्तो हि भक्षो न याज्यानिमित्त इत्यनपनीतः ॥ ४४ ॥

यदि 'यजमानस्य याज्या' इत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत ततः कदाचिन्नापनीयेत भक्षः। इह त्वेवं श्रूयते 'स्वयं निषद्य यजति' इति। वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वादिज्यते न केवलया याज्यया। तथा 'अनवानं यजति' इति याज्यात आरभ्य यावद्यजतेरर्थः समाप्यते तावन्नावानितव्यम्। एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोरिदमुपपद्यते नान्यथा। तस्माद्यत्र याज्या तत्र वषट्कारभक्षावपीत्यन्तरेणाप्येकत्वमङ्गभावं चापनयो विज्ञायते ॥ ४५ ॥

---

* अनवानं यजति, इति पा०।

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अथ यदुक्तं, यथा प्रवरो नापनीयत एवं भक्षोऽपीति । उच्यते । अशक्यत्वात् । प्रवरो नापनीयते । आतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत होतुः । भ्रष्टे चावसरेऽनुष्ठीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न

यत्तु प्रवरवदिति । तत्रोच्यते ।

प्रवरो न त्वतिक्रान्तो याज्याकालेऽपनीयते ।
भक्षणस्य तु भावित्वाच्छक्याऽपनयकल्पना ॥

तन्नाम निमित्तापनयादपनयिते यदपनेतुं शक्यते, अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याज्यापनयवेलायां होतुरपनयनं शक्यम् । नापि यजमानेऽतिक्रान्तकालस्य करणात्सगुणं वरणम् । भक्षस्य तु द्वयमपि शक्यं, तस्मादिह दृष्टान्तवैषम्यम् । इदं × त्विह वक्तव्यम् । किमिति तत्र प्रवरापनयो म शक्यते, गदा सर्ववैकल्पिकान्यादित एवान्यतरतोऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते । शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुं किं यजमानो याज्यां वक्ष्यति, उत होतेति । तथा निश्चिते चान्यतरस्य वरणं करिष्यते । यदि ह्येतद्याज्यावचनमुरुक्रमविष्णुयागवन्नैमित्तिकं + भवेत्ततः प्राङ् निमित्तोपजननादनवधृतसद्भावं सन्न कारयेदपि प्रवरणम् । नित्यं चैतच्छक्नोति प्रथममेव स्वानुसारि वरणं नियन्तुम् । यदपि होतुर्न शक्यमपनेतुम् । कथमेतद्धोतुरपनीयेत, यदा तस्याऽऽत्मीययाज्यार्थवमश्यकर्तव्यमेवेति । न किंचिदेतदर्थं पृथग्वरणं यस्यापनय आशङ्क्येत । शक्यं हि याज्यासहस्रार्थमपि तन्त्रेणैकमेव वरणं कर्तुमदृष्टार्थं च । अतः समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थं प्रथममेव वृते साति क्रियत इति, अगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रम् ।

---

* एवं तावद्यथाभाष्यं व्याख्यायाधुनाऽन्यथा व्याचिख्यासुरादौ भाष्यं तावदाक्षिपाति—इदं त्विहेत्यादिना । + उरुक्रमविष्णुयागवदिति— । वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवान् । तं बर्हिष्कदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेत, इदमहममुं चामुं च व्यूहामीति । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । यदधोऽवमृद्येद्यच्च स्फ्य आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यति' इति वाक्येन, अधोवमर्दनस्फ्याश्लेषयोर्निमित्ते विधीयमानोरुक्रममिष्णुयामवदित्यर्थः ।

च विगुणः कथंचिदर्थं साधयेत्। नात्र चोदकेन प्राप्नोति। अथोच्येत, यच्छक्यं तच्चोदकेन प्रापितं, यन्न शक्यं न तत्प्रापितमिति। प्रकृतीरियम्। अपूर्वस्यात्र विधानं, यादृशमुक्तं, तादृशं यदि शक्यते कर्तव्यम्। यदि न शक्यते, यत्रैव शक्यते तत्रैव कार्यम्। न यत्र विगुणमिति। तस्मात्प्रवरस्यानपायो युक्तो न भक्षस्येति ॥ ४६॥

क० आ० नि० ॥ स्वयंयष्टुर्भक्षास्तिताधिकरणम् ॥ १८॥

[१९] फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः

श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य* ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति। तत्र संदेहः। किं फलचमसो

यदपि यजमानस्य भ्रष्टावसरं क्रियमाणं विगुणं भवतीति तदपि 'गुणलोपे = च मुख्यस्य' इत्यनेन विरुद्धम्। न च तत्र प्रकृतिविकृत्योः काश्चित्प्रयोगविशेषो भवति। यदपि यथाश्रुतमेव प्रकृतौ कर्तव्यमिति। तत्सर्वशक्त्यधिकरणेन× विरुद्धम्। शक्यमेव यथाकालं संपादयितुमित्युक्तम्। अत एवं सूत्रं नेतव्यं, कारणान्तरेणैतत्प्रासिद्धिमङ्गीकृत्य नान्यस्यापनयेऽन्यस्यापनय इत्येतावता पूर्वमुदाहृतम्। इदानीं तु ब्रवीति 'प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः' याज्यान्तरार्थं प्रवृत्तत्वादित्याभिप्रायः। तेन यजमानोऽपि यदि वक्ष्यति यदि च प्रेष्यति तथाऽपीतरार्थं भवितव्यमेव प्रवरणेन। एतावता तु वैषम्यं यदि च षट्कारभक्षवदेतद्याज्यानुसारं प्रतिपद्यत इति ॥ ४६॥

(इति यजमानस्य वषट्कारभक्षप्रतिपादनाधिकरणम् :॥ १८॥)

योऽयं ज्योतिष्टोमे राजन्येन वैश्येन च निमित्तेन नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते, न्यग्रोधस्तिभीः—न्यग्रोधाङ्कुरान् न्यग्रोधफलानि वा, ताः संपिष्य

---

* स्तिभिनीरिति पा०। = (अ० १० पा० २ सू० ६३। ×(अ० ६ पा० ३ अ० १)।

भक्षविकार उत इज्याविकार इति। किं फलचमसं भक्षयेदित्यर्थ उत फलचमसेन यजेतेति। किं प्राप्तम्। फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः। भक्षणेन हि श्रुतेनैकवाक्यता भवतीति। तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति, न तेन यजेतेतिशब्दोऽस्ति। तस्माद्भक्षविकारः ॥ ४७ ॥ क्रु० पूर्व० ॥

इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥ सि० ॥

इज्याविकारो वा फलचमसः। फलचमसेन यजेतेत्यर्थः। कथम्। यदेतद्भक्षणम्, एतत्सोमसंस्कारार्थं, फलचमसस्यापि यदि भक्षणं फलचमससंस्कारार्थं फलचमसस्यान्यत्रानुपयोगादनर्थकम्। अथ भक्षणं प्रधानम्। तथा न सोमम्, इत्यनुवादो नावकल्पते। यदि त्विज्याकारो भवेत्ततः फलचमससंस्कारोऽवकल्पते। तस्मा-

---

दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, इति। स किं भक्षविकार उतेज्याविकार इति संदेहे, विभक्षायिषेदिति श्रुतिसंयोगात्ताभिति प्रकृतग्राहिश्रुतिसंयोगात्पुनरपि भक्षश्रुतिसंयोगादानन्तर्यश्रुतेः समानवाक्योपादानाच्च भक्षो भूत्वा तत्समानस्थानं भक्षगतमेव सोमं विकुर्यान्न यागगतम्। न ह्यन्यत्र श्रुतमन्याविषयस्य बाधने समर्थम्। यागसंबन्धश्चास्य प्रकरणाद्विज्ञायते। तच्च दुर्बलम्। एवं चोत्पत्तिवाक्याशिष्टः सोमो यागादर्थकर्मणो न निवर्तिष्यते। प्रतिपत्तिबाधे तु विनाऽपि तावच्छ्रुत्या मन्दोऽपराधः किमुत श्रुतावेव सत्याम्। तस्माद्भक्षविकारः ॥ ४७ ॥

लिङ्गदर्शनेन तावद्भाष्यकार उपक्रमते। सति हीज्याविकारत्वे सौमिकभक्षसंबन्धोऽस्य लभ्यते। ततश्च तत्स्थानापत्त्या निराकृतत्वात्। 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इतिवत्+ 'न सोमम्' इत्यनुवादः सेत्स्यति। लिङ्गं त्वेत-

---

+ इतिवदिति—'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यनेन पाठप्राप्ते मन्त्र इरापदाविधाने गिरापदानिवृत्त्या यथा 'न गिरा गिरेति' निषेधो नित्यानुवादस्तथा 'न सोमम्' इत्ययमपीत्यर्थः।

दिज्याधिकारः । आह । कथं याजिसंबन्धेऽसति, इज्याविकारो भविष्यतीति । उच्यते । अस्ति याजिसंबन्धः । कथमिति । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, न्यग्रोधस्तिभीः संपिष्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, याजयितुमिति गम्यते । भक्षसंबन्धे हि न पूर्वमुत्तरेण संबध्यते । यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेन्न्यग्रोधस्तिभीः संस्कुर्यादिति । तस्माच्च भक्षणसंबन्धः । यागो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन सह

न्नासत्यां यागसंबन्धप्राप्तौ साधकामिति मन्यमान आह । कथमसति याजिसंबन्धे तद्विकारत्वमिति । इतरस्तु दर्शयति । 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्' न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य ताभिर्याजयेदिति संबध्यते । न ह्यवश्यं परत्रैव श्रुतेनाऽऽख्यातेन सह संबन्धो भवति । न च पाठापेक्षया पूर्वकालत्वं क्त्वाशब्देनोच्यते । भवति हि गच्छति । भुक्त्वेत्याति गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वम् । अतो वाक्येनैव याजिसंबन्धः । सत्यपि याजयतिसंबन्धे याजिसंबन्ध एवायं द्रष्टव्यो 'ग्रामकामं याजयेत्' इतिवत् । अङ्गकर्तुः प्राप्तत्वादेव निष्फलत्वेन चानुपदेश्यत्वात् । एवं च सति 'तमस्मै भक्षम्' इति न सोमम्' इति चोभयमपि प्राप्तमनुवदिष्यते । न त्वेषा योजनाऽवकल्पते । कथम् ।

व्यवधानात्तमित्यस्य बाधादविधिशक्तितः ।
निमित्तत्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥
तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थस्य बाधनम् ।
समस्तसोमबाधश्च याजिनिष्कर्षकल्पना ॥

'स यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इत्येतद्व्यवधाने सति याजयतिसंबन्धः कल्पयितव्यः 'तमस्मै' इति च सर्वनाम्नः श्रुत्यैव प्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यं च बाध्येयाताम् । 'स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्' इत्यस्य यादिशब्दसंबन्धादुपहतविधिशक्तिर्न+ फलचमससंयोगं* विधत्ते । निमित्तत्वेन चोपयोगे

+ उपहता विधिशक्तिर्न फलचमससंयोगे विधत्त इति पा० । *फलचमससंयोगमिति—फलचमसविशिष्टयागमित्यर्थः ।

संभन्त्स्यते, न दोषो भविष्यति। ननु, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत्, इति वचनाद्भक्षसाधनमिति गम्यते न यागसाधनमिति। भक्षशब्दानन्तर्यात्। उच्यते। श्रूयमाणे संबन्धेऽनर्थकमिति कृत्वा प्रकृतसंबन्ध इत्युच्यते। कथं तु भक्षसंबन्ध इति। यदि यागद्रव्यं, भक्षयितव्यं तच्चोदकेन भवति, तस्माद्भक्षसंबन्धं लभते, भक्षसंबन्धेन च यागसंबन्ध एव लक्ष्यते। यदि तेनेज्यते ततः स भक्षो भवति तस्माद्भक्षव-

---

सति निराकाङ्क्षीभूतस्य सतः पुनरत्यन्ताविपरीतं विधित्वं कल्पनीयम्। ताभिर्याजयेदिति चात्यन्ताश्रुततृतीयार्थः कल्प्येत। तमस्मा इति च प्राधान्येन निर्देशोऽवगम्यमानोऽपह्नूयेत। प्रयच्छेदिति चानन्यपरे विस्पष्टे विधौ सति नानुवादत्वाङ्गीकरणं युक्तम्। न च याजयतिशब्दादुपसर्जनीभूतं यार्जि निष्कृष्य फलचमससंबन्धो युक्तः। सर्वेण च ज्योतिष्टोमेन संबन्धात्समस्तं सोमं बाधित्वा तेनैव यागः क्रियेत सर्वं विरुद्धं चैतत्। भाष्यकारोऽपि याजयितुमिति गम्यत इत्याह, न याजयेदित्यनेन संबन्धम्। सूत्रकारोऽपि च 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्'। इति हेतुमाह, न याजयतिसंबन्धादिति। तस्मादयुक्तमेतत्। अन्ये तु यागो हि प्रकृतोऽस्तीत्यतो वचनाद्यागसंबन्धानवक्लृप्तिं मन्यमानास्तमस्मै प्रयच्छेत्किमर्थं प्रकरणाद्याज्ययितुमिति मम्यत इति वर्णयन्ति। तेषामपि तु समस्तसोमाविकारत्वं तच्छब्दोपनीतस्ववाक्यावगतभक्षसंबन्धबाधस्तामिति च पुल्लिङ्गनिर्देशो न घटते। भक्षयव्यवहितेन च प्रयच्छेदित्याख्यातेन संबन्धः। तस्माद्भक्षसंयोगापरित्यागेनैव सिद्धान्तोऽपि व्याख्येयः। कथम्।

अपूर्वो वैष चोद्येत भक्षः प्रकृत एव वा।
संस्कारोऽर्थक्रिया + न स्यात्संस्कारो यागसाधनम्॥

यदि तावदपूर्व एव भक्षश्चोद्यते ततोऽप्यारादुपकारकत्वं न यवति। अदृष्टकल्पनात्प्रकरणविनियोगाविप्रकर्षादसंबद्धोपकारित्वाच्च। तथा तं प्रयच्छेदिति द्वितीयया विस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते। अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति। तस्मात्सं-

---

+ अर्थक्रियेति–आरादुपकारिकेत्यर्थः।

चनात्सुतरां तेनेज्यत इति गम्यते । सैषा व्यवधारणकल्पना । तमस्मै

स्कारः । संस्कारस्य चैष स्वभावो यदुपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा द्रव्यमवलम्बते । तत्रापि भाक्षितस्य पुनरुपयोगासंभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेव ज्ञायते । तेन फलचमसः संस्कारभूतं भक्षमुपसर्पन्नेव शक्यो नियोक्तुं यदि क्वचिदुपयोगं गच्छसि ततो भक्षणेन संस्क्रियसे नान्यथेति । स चोपयुज्यमानत्वं प्रार्थयमानः प्रकरणाद्यागोपयोगित्वं प्रतिपद्यते । तत्रापि यावत्यनुपयुज्यमानो यजमानभक्षसंस्कार्यत्वं न प्रतिपद्यते तावत्तेव यज्ञभागेनार्थापत्त्या संबध्यत इत्यवधारणाद्यजमानचमसाभ्यासेनैवैकेन संबध्यते । न हि ग्रहचमसान्तरेष्वनुपयुज्यमानस्यास्य यजमानभक्षत्वमनुपपन्नम् । अतः सोमोऽप्यनुग्रहीष्यते । यद्वा ज्योतिष्टोमप्रकारणेन संबद्धोऽयं भक्षशब्द उच्चार्यमाणः प्रकृतं सोमभक्षमेववालम्बते । स च यागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेन प्रज्ञात इति फलचमसमपि तादृशमेव संस्कर्तुं शक्नोति । न त्वसाविदानीमन्यप्रयोजनः शक्यः कल्पयितुम् । न च तस्य कर्मान्तरत्वे किंचिच्छब्दान्तरादि कारणमस्ति । अपि च ' स यदि सोमं विभक्षयिषेत् ' इति स्ववाक्योपात्तेनैव सोमभक्षणेन संन्बधो विज्ञायते । अन्यथा हि तदुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । न च ' न सोमम् ' इत्यनुवादोऽवकल्पते । यदि भक्षान्तरमेवेदमारादुपकारकं चोद्येत ततः समानकार्यत्वाभावान्नैव सोमं निवर्तयेत् । अनिवर्तिते च तस्मिन्न प्रतिषेधानुवादः स्यात् । न च विधिर्युक्तः* । वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । असंबद्धं च वाक्यं भवेत् , यदि सोमं भक्षणेन संस्कर्तुमिच्छेत्ततः फलचमसभक्षणमारादुपकारकं कुर्यात्फलचमसं वा संस्कुर्यादिति । यदा त्वयमर्थो गृह्यते, येन भक्षणेन यथाभूतं सोमं संस्कर्तुमिच्छेत्तेन तथाभूतमेव फलचमसं संस्कुर्यादिति, तदाऽर्थापत्त्या यजमानचमसयागाभ्यामसंबन्धः कृतो भवति । तस्मादिज्यायामयं सोमविकार इति सिद्धम् । सैषा व्यवधारणकल्पनेति × । यथैवाश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां ' यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् , इति श्रुते प्रतिग्राहयेदिति

---

* विधिरिति—विधित्वं च प्रकृतेऽनुवादप्रतियोगित्वरूपं विधिनिषेधसाधारणं विज्ञेयं, न तु निषेधप्रतियोगित्वरूपम् । तस्य निषेधेऽसंभवादिति । × व्यवधारणेति—वाक्यान्यथात्वकरणमित्यर्थः ।

भक्षं प्रयच्छेत्-तमस्मै भक्षं कुर्यादित्यर्थः । यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यादिति ' यदि च तेनेज्यते, ततोऽयं भक्षो भवति । तस्मात्तेन यष्टव्यमिति ॥ ४८ ॥ क० सि० ॥

होमात् ॥ ४९ ॥

होमविशेषवचनं भवति, यदाऽन्यांश्चातिमसाञ्जुह्वति । अथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहत्य जुहोति, इति । इज्याविकारे सति दर्भतरुणकेनेति जुहोतौ गुणवचनमवकल्पते । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ४९ ॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥

यदाऽन्यांश्चामसाननुन्नान्ति, अथैनं चमसमुन्नयन्ति, इति । इज्याविकारे सति, उन्नयनदर्शनं युज्यते, न भक्षविकारे । तस्मादपीज्याविकारः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

इतश्च पश्याम इज्याविकार इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । किं लिङ्गं भवति । सोमप्रतिषेधानुवादः । तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । इज्याविकारे सति सोमो न भक्ष्यते । तस्मात्पश्याम इज्याविकार इति ॥ ५१ ॥ क० हेतुः ॥ फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ॥ १९ ॥

व्यवधार्य कल्पितं तथैवात्र ' भक्षं प्रयच्छेत् ' इति श्रुते यागसाधनं प्रयच्छेदिति कल्प्यते । एतेन ' पूतीकानभिषुणुयात् ' इत्यादीनि व्याख्यातानि ॥ ४८ ॥

होमानुवादेन दर्भतरुणकविधिरिज्याविकारत्वेऽवकल्पते ॥ ४९ ॥

संदिग्धयागसाधनोन्नयनैकवाक्यता चैतत्तुल्यत्वेऽवकल्पते नान्यथात्वे ॥ ५० ॥

सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

(इति फलचमसाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[२०] अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥ पू०

आस्ति राजसूये दशपेयः, तत्र श्रूयते । शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्षयन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्ति, इति । अत्र राजन्यचमसे संदेहः । किं तं राजन्या अनुप्रसर्पेयुरुत ब्राह्मणा इति । किं प्राप्तम् । राजन्या इति । कथम् । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति, अनुप्रसर्पतां संख्या विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसंख्या विधीयते । राजन्यजातिः सैव । तेन तं दश राजन्या अनुप्रसर्पेयुः । एवं शतं ब्राह्मणा राजन्याश्च । तेषु शतशब्दोऽनुवादः । अनुवादसरूपश्च, शतं भक्षयन्तीति । तस्माद्राजन्या राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुरिति ।

दशपेये ' शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति । दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः ' इति । तत्र राजन्यचमसोऽपि किं ब्राह्मणैरेव दशभिर्भक्षयितव्य उत राजन्यैरिति संदेहः । कः पुनः संदेहहेतुः । केचिदाहुः । वचनव्यक्तिभेद इति । यदि हि दश दशैकैकमिति विधिस्ततस्तुल्यजातीयेषु सर्वत्र विहितेषु ' शतं ब्राह्मणाः ' इति यथाप्राप्तानुवादो ग्राह्मणग्रामवद्भूम्ना भवतीति राजन्या दश । अथ पुनः ' शतं ब्राह्मणाः ' इति विधिः ' दश दशैकैकम् ' इत्यनुवादस्ततो विधौ गौणत्वासंभवात्सर्वत्र ब्राह्मणैरेव भक्षयितव्यमिति ब्राह्मणा दश किं तावत्प्राप्तम्, अनुप्रसर्पेयुरित्यस्य विधिसामर्थ्याद्भक्षयन्तीति चानुवादसामर्थ्याद्दशदशैकैकमिति विधौ सति के दशेत्यपेक्षायां तुल्यजातीयेषु संख्यावृत्तिस्वाभाव्याद्ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा राजन्यचमसे राजन्या दशेति गम्यते । सामान्यादिति च दशसंख्यां चोदयित्वा निवृत्तव्यापारे शास्त्रे तत्पूरणार्थमश्रुतासु व्यक्तिषूपादीयमानासु यासां किंचित्प्रत्यायकमस्ति ता ग्रहीतव्यास्तुल्यजातीयानां च सामान्यं गमकं विद्यते न चात्यन्तरानुगतानाम् । अथवा सामान्यादिति—विषयसामान्यात्, ' अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोः = ' इति हि फलचमसं प्रत्युपादीयमानयोः क्षत्रियत्वदशत्वयोः परस्परनियमे सति यावति विषये दशत्वं तावति राजन्यत्वमित्यवगम्यत इति बलाद्दश राजन्या विज्ञायन्ते । अथवा सामान्यादिति—तुल्यकार्यं तुल्यजातीयं च तुल्यस्य बाधकं भवति । तद्यदि राजसूयचोदनातो राजन्यत्वं

= (अ० ३ पा० १ अ० ६ स० १२) ।

केचिदाहुः। ब्राह्मणराजन्यानामेकस्मिँश्चमसे भक्षणं विरुध्यत इति। न स दोषः× । न हि सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रूयते ॥ ५२ ॥

क० पूर्व० ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ सि० ॥

ब्राह्मणा वा राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुः । कथम् । शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति, इति विधिः श्रुत्या ब्राह्मणशतमेव संख्यामाह।

प्राप्तं प्रकृतितश्चैकत्वं, तत्र दशत्वं विधीयमानं सामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वं बाधते न जातिं, भिन्नकार्यत्वात् । ततश्चानिवृत्तजातिरेव यजमानचमसो दशत्वेन योजयितव्य इति दश राजन्या भवन्ति । ननु च दशत्वे विधीयमान यदैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति विशिष्टानुवादाद्वाक्यं भिद्यते । नैष दोषः । चमसमिति द्वितीयान्तं केवलमनूद्यते । तावता तु संस्कार्यत्वं गम्यते । न च चमसानां भक्षणं मुक्त्वाऽन्यः संस्कारः । तेन स एवानुप्रसर्पणशब्देन लक्ष्यते । तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं प्राप्तमिति तदनूद्यते । तस्मान्न वाक्यभेदः ॥ ५२ ॥

न वा राजन्या भक्षयेयुः । कुतः ।

शतब्राह्मणसंयुक्तो विधिरत्रावगम्यते ।
अन्यथा तदुपादानं गौणं व्यर्थं च ते भवेत् ॥

तुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्राह्मणाः प्रतिपाद्यन्ते । ते न कुतश्चिदपि व्यावर्तयितव्याः । न च गौणत्वकारणं किंचिदस्ति । प्रमाणान्तरेण विस्पष्टराजन्यानुपादानात् । समस्तमेव चैतदनर्थकं पुनःश्रवणं भवेत् । अस्मत्पक्षे पुनः प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तिमनुमाय ब्राह्मणशते विहिते 'दशदशैकैकम्' इति विभागार्था पुनःश्रुतिः । अथवा 'समे स्यादश्रुतित्वात्*' इति न्यायेन दश दश प्राप्ता मुख्ययैव वृत्त्याऽनुवदिष्यन्ते । ब्राह्मणशतेन च दश दशकैरवस्थितेन दशस्वपि चमसेष्ववरुद्धेषु न कश्चिद्राजन्यानामवकाशो विद्यते । तस्माद्ब्राह्मणा दशेति = । न त्वियं व्याख्या घटते । यदि हि 'शतं ब्राह्मणाः' इत्येष विधिः

× नैव दोष इति पा० । * (अ० १० पा० ३ सू० ५३) । = दशेति-राजन्यचमसं भक्षयेयुरिति शेषः ।

स्यात्ततोऽतिदेशप्राप्तभक्षानुवादाद्विशिष्टविधानासंभवेनान्यतरत्र विधीयमाने यदि शतं विधीयते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहानिश्च। ब्राह्मणाविधौ तु शतमित्यनर्थकम्। अथ यच्छतं भक्षयन्तीत्यनूद्य ब्राह्मणा विधीयन्ते, केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्यम्। अथ यद्ब्राह्मणा भक्षयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते ततो राजन्यव्यावृत्त्या ब्राह्मणश्रुतेर्विशेषणत्वाद्विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः। राजन्यचमसे न च किंचित्कृतं स्यात्। तत्रैकैकमित्यस्य राजचमसेऽनुवादासंभवात्तत्रान्ये राजन्या दश विधीयेरन्नितरत्र च ब्राह्मणशतं नवसु चमसेषु न विद्मः केन विभागेन स्यादिति। अथ सोमसंबन्धात्, ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथाऽपि फलचमसव्यावृत्त्या विशिष्टानुवादो दोषोऽस्त्येव। फलचमसे च पुनरपि न कश्चिद्व्यापार इति पूर्ववदेव प्रसङ्गः। न च सोमशब्दब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरेऽपि फलचमसे राजन्ये वा प्रयोग इति किंचित्प्रामाण्यम्। अविशेषितभक्षानुवादे पशुपुरोडाशादिभक्षेष्वपि शतप्रसङ्गः। न ह्यसौ प्रधानेन विशेष्यते। 'सर्वेषां* वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' इत्येवमङ्गप्रधानार्थत्वप्रतीतेः। सोमशब्दश्चात्यन्तमेवानर्थकः स्यात्। अथ सोमानित्येतावन्मात्रमनूद्य शतं विधीयते ततः क्रयादारभ्य यावान्सोमसंस्कारः स सर्वः शतेन कर्तव्यस्तत्र भक्षयतिरनर्थक एव स्यात्। अथ भक्षयतौ शतब्राह्मणसंबन्धो विधीयते तथा पुरोडाशादिष्वपि प्रसङ्गात्। सोमशब्दानर्थक्यमस्त्येव। सोमे तु ब्राह्मणशतसंबन्धविधानमक्रियाशब्दत्वादेवाशक्यम्। पुनरपि फलचमसे स्तिभीरूपत्वेनासोमे राजन्यप्राप्तिर्नैव वार्यते। तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नम्। तथा 'दशदशैकैकम्' इत्यस्याप्यनुपहतविधिशक्तेः स्वतन्त्रविधित्वावधारितस्यानुवादत्वं निष्फलमप्रमाणकं च। कथं हि पूर्वेण वर्तमानापदेशः सन्विधिः स्यादयं चानुवादः। न च निमित्तत्वादिभिर्विनाऽनेकाख्यातैक्यवाक्यत्वं घटते। न च यदिशब्दादिरहितस्य निमित्तत्वादिप्रतीतिरस्ति। न च 'दश दशैकैकम्' इत्यत्र काचित्स्तुतिः प्रतीयते। येन तदर्थोऽनुवाद एकवाक्यत्वं चोपपद्येत। तस्मात्पृथग्भूतस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमिति किंचिद्विधातव्यम्। तत्र यदि तावच्छतस्यानियमप्रसङ्गे दश दशेति विधीयते,

---

*(अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २)।

ततश्च एकैकामित्यनुपपन्नं, विधाने× वाक्यभेदप्रसक्तेः। वषट्कर्तॄणां चानेकचमसप्राप्तौ सत्यामनुवादत्वासंभवाद्ग्रहेष्वपि + पूर्वेण* प्राप्तत्वाच्चमसशब्दोऽनर्थकः। विशिंषंश्च वाक्यं भिन्द्यात्। न च दश दशैकैकामित्यनुवादः संभवति। शतस्यापि चमससंस्कारार्थमुपादीयमानस्य प्रतिचमसं सामस्त्येन प्राप्तेः। कर्तृसंस्कारार्थे हि सति दक्षिणावद्विभागप्राप्त्या 'समं स्यात्' इति दश दशैकामिति प्राप्नुयात्। तत्र सत्यपि विधौ परिसंख्या स्यात्। अनेकस्मिन्नपि वा दश भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति। एकस्मिन्नपि वा चमसे दशानां दशानां प्रसङ्गः, शतस्यैव पञ्चदशकैर्गणैः स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात्। तस्माद्वाक्यद्वयमस्मिन् व्याख्यानेऽनुपपन्नमिति, एवं व्याख्येयम्। द्वे अप्येते वाक्ये विधायके, तत्सरूपत्वात्। तत्रापि 'दश दशैकैकम्। इत्येतदेव पूर्वपक्षवत्प्रथममाश्रीयते। यथोक्तेन न्यायेन क्रमान्तरस्यानुपपत्तेः। अनुप्रसर्पन्तत्यिनेन तावदतिदेशप्राप्तभक्षोपलक्षसंबन्धाद्यथा फलचमसभक्षेण यागोपलक्षमुक्तं, तेन यच्चमसमनुप्रसर्पन्तीति, अन्यतरस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्यानुवादो, दश दशेति विधिः। चमसप्राधान्याच्च प्रत्येकं दशत्वभेदाद्वीप्सा भवति। ततः पूर्वं शतमितरेण वाक्येनानूद्य यच्छतं सोमान् भक्षयन्ति तद्ब्राह्मणा इति विधिः। न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तम्। ब्राह्मणशब्दस्य च गौणत्वम्। शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थत्वादतन्त्रमेव सोमशब्दो भक्षयतिश्चेति न विशिष्टानुवाददोषः। नापि सोमशब्दाद्यागसाधनमात्रलक्षणया फलचमसप्रतिपादनेऽपि दोषः। तेन संख्यापूरणार्थं यावदश्रुतराजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मणश्रुत्या संख्यान्तरं विधाय नैराकाङ्क्ष्यं क्रियते। न चैवं सति ग्रहेषु प्रसङ्गः। दश दशेत्यस्य चमसाविषयत्वात्। राजन्यचमसेऽपि दशकप्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणदशकेनैवावरोध इति द्रव्ये संस्कृते कृतार्थत्वाद्यजमानस्य नैव भक्षणेन भवितव्यम्। तस्माद्ब्राह्मणा दशेति = सिद्धम्।

× विधान इति–एकैकामित्यस्यापि विधाने विधेयानेकत्वप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। + अनुवादत्वासंभवादिति–एकैकामित्यस्येति शेषः। * पूर्वेण प्राप्तत्वादिति–'शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति' इत्यनेन पूर्वतनवाक्येनाविशेषाद्ग्रहेष्वपि भक्षणस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः। = दशेति–राजन्यचमसे भक्षयितार इति शेषः।

तस्माच्छतं ब्राह्मणाः । तेषां भक्षणार्थमनुप्रसर्पतामेकैकस्मिँश्चमसे दश दशोपादिश्यन्ते । तस्माद्ब्राह्मणशतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमसमनुप्रसर्पेयुरिति ॥ ५३ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ ब्राह्मणानामेव-राजन्यचमसाऽनुप्रसर्पणाधिकरणम् ॥ २० ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यास्य

पञ्चमः पादः ॥

यत्तु भाष्यकारेण ब्राह्मणराजन्यानां सहभक्षणविप्रतिषेधस्य 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इत्युत्तरं = दत्तं तत्र केचिच्चोदयन्ति । फलचमसे सोमत्वाभावात्कथमनुच्छिष्टत्वं संभवतीति । न त्वेष दोषः । स्थानापत्त्या सोमधर्मलाभात् । वक्ष्यति हि 'नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं × स्यात्' 'धर्मस्यार्थकृतत्वात्*' इति च । ननु पुरुषधर्मोऽयमनुच्छिष्टत्वं न युक्तं स्थानापत्त्याऽन्यत्र कल्पयितुम् । न कल्प्येत, यदि पुरुषधर्मोऽयं स्यात्, न त्वयं पुरुषधर्मः, फलकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । सोमभक्षविषये चोच्छिष्टत्वप्रसङ्गेऽनुच्छिष्टत्वमभिहितम् । स च कर्मधर्म इति स्थितम् । अतो यथैव सोमः संस्क्रियमाणः कर्तुरुच्छिष्टतां नाऽऽपादयति, एवं तत्कार्यापन्नः फलचमसोऽपि । तस्मात्पूर्वयैवोपपत्त्या ब्राह्मणलाभसिद्धिरिति भावः ॥ ५३ ॥

(इति राजन्यचमसे ब्राह्मणानां भक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ २० ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

= उत्तरं दत्तमिति—पूर्वपक्षग्रन्थे केचिदाहुरित्यादिना कृतायाः शङ्काया इति शेषः।

× (अ० ३ पा० ६ अ० १३ सू० ३६) । * (अ० ९ पा० २ अ० १२ सू० ४०) ।

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः ॥

[१] सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

अनारभ्य किंचिदुच्यते । यस्य खादिरः स्रुवो भवति स छन्दसामेव रसेनावद्यति । सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं, खादिरता स्रुवे, पालाशता जुह्वां, प्रकृतौ निविशेत उत प्रकृतौ विकृतौ चेति । किं प्राप्तम् । सर्वार्थमप्रकरणात् । प्रकृतिविकृत्यर्थमेवंजातीयकम् । कुतः । अप्रकरणात् । न कस्यचित्प्रकरणे श्रूयन्ते तानि वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति ॥ १ ॥ क० पूर्व० ॥

इदानीमनारभ्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृतिप्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्वमिति विचारः । तत्र श्रुत्यादिषट्काभावेऽप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिवत्क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः । स्रुवाद्युद्देशेन हि, अत्र खादिरत्वादीनि विधीयन्ते । ते च स्रुवादयः ' स्रुवेणावद्यति ' स्रुवेणाऽऽघारमाघारयति ' ' स्रुवेण पार्वणौ जुहोति ' ' जुह्वा जुहोति ' इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः । तत्संबन्धित्वेन चोपनीतमात्राण्येव खादिरत्वादीनि स्रुवसंस्पर्शीना क्रतुकथंभावेन गृह्यन्ते । न हि तेषामन्यत्फलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च निर्व्यापाराज्जातिविशेषात्फलोत्पत्तिरवकल्पते । न च व्यापारसंबन्धजननार्था काचित्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता । न चात्र स्रुवादिर्विधीयते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः स्रुवाद्यनुवादेन विधीयमानानां खादिरत्वादीनां स्रुवादिस्वरूपेऽन्यथाऽप्युपपद्यमानेऽनर्थकं*विधानमिति तदुपप्लावितकर्मसंबन्धो विज्ञायते । तत्रानारभ्यवादत्वादेव स्रुवादिसंबन्धस्य प्रकृतिविकृतिष्वविशेषात्सर्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

---

* अन्यथा—काष्ठान्तरेणेत्यर्थः ।

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि० ॥

प्रकृतौ वा निविशेरन्ननारभ्याधीतानि पात्राणि। कुतः। अद्विरुक्तत्वात्। एवमद्विरुक्तं भविष्यतीति। द्विरुक्ततायां को दोषः। असंभव इति ब्रूमः। यदि प्रकृतौ च भवति, अस्ति तत् प्रकृतौ। प्रकृतौ चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति। ततो नानारभ्यविधिमाकाङ्क्षति। तस्मादनाकाङ्क्षितत्वादनारभ्यविधिर्न तत्र बिदधाति। तेन ब्रूमः प्रकृत्यर्थ एवेति ॥ २ ॥ क० सि० ॥

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥

अप्रकरणात्प्रकृतिविकृत्यर्थमेवेत्युच्यते। यत्तु, चोदकेन प्राप्नोतीति। अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति। तस्मादनारभ्यविधिवर्जं चोदकः प्रापयिष्यति। अनारभ्याविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण स्रुवे खादिरता, चोदकवाक्येनाऽऽनुमानिकेन विकृतौ। आनुमानिकाच्च प्रत्यक्षं बलवत्। तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ३ ॥

सर्वविधीनामप्राप्तत्वाविषयत्वाद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र खादिरत्वाद्युपदेशः। प्रकृतौ च न कुतश्चित्प्राप्तिः। विकृतिष्वङ्गान्तरार्थमवश्यकल्पनीयेनातिदेशेन खादिरत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते। तेन द्विरुक्तस्यासंभव इत्याह। तव द्विरुक्तत्वादद्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ॥ २ ॥

—

प्राप्तेरिति वा पाठः सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याय्यं, तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुपदेशो विहन्यते, न पुनरुपदेशासिद्धमतिदेश एव प्रापयेदिति। युक्तं च पदार्थविप्रकर्षादतिदेशो न स्यात्। संनिकर्षात्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम्। अथोच्येत, सामान्यविषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति। तदतिदेशेऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम्। तस्मात्सर्वार्थोऽनारभ्यवाद इति ॥ ३ ॥

—

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥

यद्यनारभ्यविधिश्चोदकाद्बलीयान्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे वैकृते कर्माणि चोदको नैव प्राप्नोति । तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैवोपपद्येत । दृश्यन्ते च प्रयाजादयः क्वचित्, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति, इति । अथ चोदको बलीयास्तत एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ४ ॥ क० आ० ॥

न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥

न प्रकृत्यर्थः सर्वार्थ इति ब्रूमः । अप्रकरणे समाम्नानात् । यदुक्तमनारभ्यविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति । तन्नोपपद्यते । न ह्यनारभ्यविधिश्चोदनां निराकाङ्क्षी करोति । प्राप्ते हि चोदके न स्रुवे खादिरताऽनारभ्यविधिना शक्या विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्याविधिरपि नास्ति । न चानारभ्याविधिः स्रुवं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् । कुतः । चोदनैकार्थ्यात् । एकार्था हि चोदना, यस्य खादिरः स्रुवो भवति, इति । न चात्र स्रुवः खादिरता चोभयं विधीयते । स्रुवस्य सतः खादिरतामेष शब्द आह । स च चोदकेन

स्थितायां प्रतिज्ञायां चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेनावरुद्धत्वादातिदशो नैव स्यात् । कुतः । शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वं प्राकृतोपकारसाधने दृष्टशक्तित्वाद्विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । ततश्च प्रयाजादिदर्शमं विरुध्यते । तस्मादातिदेशाविनिर्मुक्तायां प्रकृतावेव निवेशो युक्त इति ॥ ४ ॥

नैतावता शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्तयितुम् । न ह्येकस्मिन्नंशेऽतिदेशो बाधितः सर्वत्रैव बाधितो भवति । तद्यथा शरैः कुशेषु निवार्तितेष्वपि न प्रयाजादयो निवर्त्यन्ते । समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते । तेन खादिरत्वादि-

प्राप्तः। तस्मादस्ति चोदकः। स ह्यनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तं वर्जयित्वाऽन्यं प्रापयति। तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्याविधिः ॥ ५ ॥ क० आ० नि० ॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत्पश्यसि, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या, प्रकृतावङ्गानि संक्षेपेण विस्तरेण चोच्यन्ते ×। पञ्च प्रयाजान्यजति इति संक्षेपेण। समिधो यजति इत्येवमादिना विस्तरेण। इहापि यस्य खादिरः स्रुवो भवति, इत्येवमादिर्विस्तरः, यस्यैवंरूपाः = स्रुच इति संक्षेपः। एवंरूपः प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अयमप्येवंरूपः। तस्मात्प्राकृत इति सामान्यतो दृष्टानुमानम्। तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्याविधिरिति ॥ ६ ॥ क० आ० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥

प्राप्त्यंशमात्रादातिदेशो निवर्तते। न च खादिरत्वमक्रियात्मकत्वाच्छक्नोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम्। युगपच्च प्रकृतिविकृत्योः प्रवर्तमानमशक्यं क्लृप्तोपकारत्वेन निरूपयितुम। साकाङ्क्षं तु तत्, स्रुवप्राप्त्यभावात्। न चातिदेशाभ्यनुज्ञामन्तरेण स्रुवप्राप्तिः संभवति। न चैतद्वाक्यं स्रुवस्यापि विधायकम्। प्रधानक्रियानुपादाने सति विशिष्टविधानेऽनुपपद्यमाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मादनारभ्यवादविधिप्रापिते स्रुवस्य खादिरत्वे तद्वर्जमतिदेशः कल्पयितव्यः ॥ ५ ॥

अत्र तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थोऽनारभ्याविधिः संक्षेपविस्ताराभ्यां विधीयमानत्वात्प्रयाजादिवदिति ॥ ६ ॥

न तावदीदृशेऽर्थेऽनुमानस्य * गतिरित्युक्तम् ÷। अपि चानुमत्नगम्येतन्न

× चोद्यन्त इति पा०। = यस्यैवंरूपः स्रुव इति बा०। *ईदृशेऽर्थे—शब्दैकसमधिगम्येऽर्थ इत्यर्थः। ÷ उक्तमिति—तर्कपादे प्रत्यक्षसूत्रे श्लोकवार्तिके। 'तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केनाचिद्वस्तुना सह। धर्मस्य नानुमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥९९॥ इत्यादिनोक्तमित्यर्थः।

नैतदेवम् । न ह्येवंजातीयकं सामान्यतोदृष्टं साधकं भवति। केवलमत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेतद्भवतीति प्रमाणमस्ति। अपि च विकृतावपि संक्षेपविस्तराभ्यामङ्गानि विधीयन्ते । तिस्र आहुतीर्जुहोति, इति संक्षेपः। आमनमस्यामनस्य देवा इति विस्तरः। अतो वैकृतैरप्यनारभ्याविधयस्तुल्याः । तस्मादयमहेतुः प्रकृतिनिवेशस्य ॥ ७ ॥

चोदनार्थकात्स्न्यार्त्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न सर्वार्थोऽनारभ्याविधिः। प्रकृत्यर्थः

भवति। अनैकान्तिकत्वात् । विकृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यां विधिरुपलभ्यते। तत्रैतत्स्यात्। एकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तारयोरन्यतरो नैव विधायक इति। तदपि प्रकृतौ तुल्यमिति हेतोरसिद्धता । तेनावश्यं विध्यनुवादनिरपेक्षं संक्षेपविस्ताराभिधानमात्रं हेतुर्वक्तव्यः। स चानैकान्तिक इत्युक्तम्। एवं वा। स्वगोत्रेण सूत्रद्वयं गमयितव्यम्। इति चेत्—तत्सर्वार्थत्वं पश्यसि, तदयुक्तम्। यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र तदङ्गं जातिर्विधातुं शक्यते । न च विकृतावुत्पत्तिः। अतः पात्रशून्यायां तस्यामशक्या जातिर्विधातुम् । प्राप्तिवैषम्यात्। यदि हि प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यवत्पात्राणि प्राप्नुयुस्ततः सर्वावस्थोद्देशेन जातिविधानमवकल्पेत। न त्वेवम्। तस्मात्प्रकृत्यर्थतैव युक्तेति। तत्रोत्तरं 'न तुल्यत्वात्' इति। सर्वथाऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चोपदेशेन प्राप्तिर्या चातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वाऽपि प्राप्तित्वेन तुल्या। यद्यप्युपदेशातिदेशयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ विद्येते तथाऽपि तौ स्वविषय एव बलाबलं कुरुतो नानारभ्यवादेन सह। अनारभ्यवादो हि पात्रद्वारेण क्रतुगामित्वाद्विप्रकृष्टतरः । तस्मात्सर्वार्थः। तदर्थं चातिदेशः ॥ ७ ॥

'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु तद्वर्जं यापयिष्यतीति। तदयुक्तम्। कुतः।

वर्तेत यदि भेदेन प्रकृत्यङ्गेषु चोदकः।
तत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्तते ॥

स इति ब्रूमः। कुतः। चोदनार्थकात्स्न्र्यात्। कृत्स्नं चोदकः प्रापयति, नानारभ्याविधिना वैकृतमपूर्वं निराकाङ्क्षम्। पात्राणां हि तद्वाक्येन, न यागानाम्। यागाश्चोदनालिङ्गसंयोगात्प्रकृतिमपेक्षन्ते, तया सहैकवाक्यतां यान्ति। प्राकृताश्च ताञ्छक्नुवन्ति निराकाङ्क्षीकर्तुं, नानारभ्यविधयः। तस्मादवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः। स चेदुत्पाद्यते, नार्थोऽनारभ्याविधिना। न चासौ प्रकरणादीनामभावात्प्रवर्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन संबध्येत। तस्माद्वैकृतेन कर्मणा नानारभ्यविधिः संबध्यते। न तस्य वैकृतस्य मुख्यस्यानारभ्याविधिर्वाक्यशेषः। प्रकृतौ वेति विप्रतिषेधे, चोदकसामर्थ्यात्प्राकृते

पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्भेदात्कदाचिद्भेदो भवेत्। यागगतस्तु व्यापारोऽतिदिश्यत इति दशमे वक्ष्यामः। स च निरवयवत्वाद्युगपदातिदिश्यते। अनेन चाऽऽत्मसिद्ध्यर्थं युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते। तैश्च प्रयाजादयः। प्रयाजादिभिरपि स्वशास्त्राणि। तेन प्रकृतिवदित्येवरूपंस्यातिदेशस्यैकत्वात्सर्वाङ्गेष्वविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा, नैकदेशेषु। शरैरपि कुशाः प्राप्ता एव बाध्यन्त इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे+। यद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन खादिरत्वादिविषयेऽतिदेशः परित्यज्यते तत एवाङ्गतरेष्वपीति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गः। तत्र चोक्तम्*। अथ केषांचित्प्राकृतानामनुरोधेन तद्विषयोऽतिदेशः प्रमार्जं क्रियते, ततः खादिरत्वादिप्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं द्विरुक्तत्वं प्राप्नोति। यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणाम्नानमप्यतिक्रम्य विकृतयः प्राकृतं तावदगृह्णन्तीति सर्वत्र स्थापयिष्यामः। तेनाप्यनारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राथम्यम्। अवश्यं च प्रकृतिषु स्रुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या। यावता च यत्र न स्रुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता खादिरत्वादयोऽपीति नोपदेशविषयत्वं घटते। न चैषां क्रतुसंबन्धो विस्पष्टः। सोऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्रुवादिद्वारेण कल्पयितव्यः। सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसंबन्धं तावदभ्युपगच्छति। तेन च परिहृत आनर्थक्ये विकृतिसंबन्धो निष्प्रमाणकः। प्रमाणवत्तरो ह्यतिदेशेन क्रतुसंबन्धः। येषां तु

+ (अ० ३ पा० ३ अ० ७)। * उक्तमिति—'न चोदनैकार्थ्यात्' इति सूत्रे न च खादिरत्वप्राक्रियात्मकत्वाच्छक्नोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम्'. इत्यादिनेत्यर्थः।

वाक्यशेषे प्राप्तेऽनारभ्याविधिर्न भविष्यति । तस्मादनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥ क० आ० नि० स्रुवादिषुखादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥ १ ॥

[२] प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥ सि० ॥

अनारभ्य किंचित्, सामिधेनीनां परिमाणमाम्नातं, सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्, इति । तत्र संदेहः । किमेतत्प्रकृतावुत विकृताविति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेन प्रकृताविति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्चदश्यमाम्नातं, तेन विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । विकृता-

---

क्रतुसंबन्ध एव प्रत्यक्षस्तेऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव । यथा 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः' इत्येवमादयः । तस्मात्खादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

(इति पर्णतादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥)

अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसाप्तदश्यानारभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे, प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्तयति । कथं पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सहातुल्यबलस्य विकल्पोऽभिधीयते । आह ।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया ।
प्रत्यक्षो यत्र संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥

तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते । तस्वात्क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या । ततश्च किं प्रकरणमधिकं करिष्यति । द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्यः । न च प्रकरणं वाक्याद्बलवत्तरम् । अतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्वाक्यद्वयेन तुल्यबलेन विकल्पोऽवधार्यते । तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहायी भवति तथाऽपि न तदनुरोधः कर्तव्यः । तस्मात्प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

वेवंजातीयको + विधिः स्यात् । कस्मात् । प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात्पाञ्चदश्येन न विकल्पः । विषमशासनात् । विकृतौ त्वानुमानिकं पाञ्चदश्यं बाधित्वाऽनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेक्ष्यते । आहुरुक्तं चैतत्प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मादेवंजातीयकं विकृत्यर्थम् ॥ ९ ॥ क० सामिधेनीनांसप्तदशसंख्यायाविकृतिगामिताधिकरणम् ॥ २ ॥

तुल्यो यद्यपि संबन्ध सामिधेनीः प्रतीष्यते ।
तथाऽपि क्रतुसंबन्धवैषम्यान्न विकल्पते ॥

सामिधेनस्विरूपप्रयुक्तत्वेऽनर्थिका संख्येत्यवश्यं यागात्पूर्वसाधनत्वकारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न च यागापूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते लक्षयितुं शक्यते इति नवमे × वक्ष्यामः । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्पाञ्चदश्यमपूर्वसंबन्धप्रमाणप्रत्यासत्तेर्बलीयः । विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुङ्क्ते । साप्तदश्याच्च पाञ्चदश्यं शीघ्रतरं प्रयोजनवदवधार्यत इति विधिकालवैषम्यादतुल्यबलत्वम् । अपि च, क्रतुमविगुणं कर्तुं पुरुषः प्रवर्तते न सामिधेनीः । क्रत्वङ्गत्वे च साप्तदश्यस्य न किंचिच्छ्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे, यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मादेतत्पाञ्चदश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं तु केवलं सामिधेन्यर्थमेव । तस्येदानीमानर्थक्यपरिहाराय खादिरत्वादिवत्क्रतुसंबन्धः कल्प्यते, यदि त्वसौ प्रतीच्छेत् । न त्वसौ संख्यान्तरावरुद्धः सत्मतच्छिाति । तत्र सामिधेनीनामुभयथाऽप्यवैगुण्यं भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदश्येन । ततश्च कांस्यभोजिवदमुख्येऽप्यविरोधः स्यात्किमङ्ग पुनर्यत्राङ्गगुणविरोध एव स्पष्टः* । तस्मात्क्रत्ववष्टम्भदर्पितेन पाञ्चदश्येनोत्कालितं साप्तदश्यम् । क्लिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं (नैव) विकृतीः प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन

+ एवंजातीयकं विरोधि स्यादिति पा० । × नवम इति—नवमाध्यायाद्याधिकरण ऊहोपोद्घातविचारावसर इति शेषः । * स्पष्ट इति—तदा ' अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ' (अ० १२ पा० ३ अ० ११ सू० २७) इत्यनेनैव निर्णयो भविष्यतीति यावत् ।

प्रथमतरावरुद्धत्वात्ताभ्यो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयत्वेनैवावधार्यत इति व्यवस्थायामुक्तायामुच्यते—

न साप्तदश्यं बलवाद्विकृतिष्वौपदेशिकम् ।
अनारभ्यविधेस्ताद्धि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥
विकृतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्पविग्रहे ।
अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदशस्य तास्वपि ॥
यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृतौ बलवत्तरम् ।
तथाऽतिदेशविज्ञानं क्रत्वङ्गं विकृतिष्वपि ॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतीरनुप्रवेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्योऽतिदेशेन प्राप्स्यन्ते तदा पाञ्चदश्यमपि क्लृप्तोपकारसंबन्धं ताभिरेव सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तदश्यबाधकं भविष्यति । तस्माद्यास्वेव पशुमित्रविन्दाध्वरकल्पादा साप्तदश्यं प्रकरणविहितं तास्वेव तदतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते ।

नानारभ्यविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्यति ।
पश्वादिव्यतिरिक्तासु पाञ्चदश्येन बाधनात् ॥
स्वाङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः ।
विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्यते ॥
एवं च दशमेऽप्येतद्विविक्तं ÷ स्थापयिष्यते ।
तेन नैतद्ग्रहीतव्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥
सूत्रकारोऽपि पिकृतौ विरोधीति यदब्रवीत् ।
प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेतावद्विवक्षया ॥
सामिधेनीः प्रति प्राप्तिस्तुल्या वाक्येन यद्यपि ।
विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥
अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य नः ।
तथाऽपि विषयान्यत्वात्क्रतौ तद्विनियोजकम् ॥

÷ (अ० १० पा० ८ अ० ९) इत्यत्रेति शेषः ।

[३] नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः सं ोगविशेषात् ॥
॥ १० ॥ सि० ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नातं, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, इति। तथाऽग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य, बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्य इति। एवंजातीयकेषु संदेहः किं प्रकृतौ निवेशो विकृतौ वेति। किं प्राप्तम्। विकृताविति। प्रकृतीरन्येन पात्रेण यूपेन च

समानविषयत्वे हि वाक्यात्तद्दुर्बलं मतम्।
क्रतौ त्वप्रतिपक्षत्वान्न तद्वाक्येन बाध्यते॥
विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारणं क्रतोः।
साभिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते॥
क्रतुं प्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम्।
न श्रुत्याद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु॥
एवं च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम्।
विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुति॥ ९॥
(इति अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य प्रकृतावनिवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

यद्वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते।
तत्तु स्यात्प्रकृतावेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम्॥
तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम्।
निमित्तेन तु संबन्धान्नित्यात्तब्दलवत्तरम्॥
पञ्चादश्यमबाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत् +।
रुद्धेषु तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत्॥
साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके।
अबाधेनापि तस्याऽऽत्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते॥
प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विप्रराजन्यकर्तृकाः।
साप्तदश्यमबाधित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते॥

+ तदिति—नैमित्तिकं साप्तदश्यमित्यर्थः।

अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पो न मतस्तयोः ।
समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यात्साभिधेनीषु युज्यते ॥
नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः ।
नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते ॥
पौर्वापर्ये यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधकम् ॥
असंजातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं तु तद्व्याप्ताविषयत्वाद्विरुध्यते ॥
येनैकाविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
विरोधायौगपद्यात्तु न विकल्पप्रसञ्जनम् ॥
किं च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तब्दलवत्तरम् ॥
नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम् ।
क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् ।
अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वान्नित्यात्ते बलवत्तराः ॥
आसन्नपुरुषार्थत्वाद्विप्रकृष्टफलात्तथा ।
बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादपि ॥
श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्ता प्रवर्तते ।
नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणासौ प्रवर्तते ॥
नैमित्तिके श्रुते+ यच्च काम्यमेव विचारितम्× ।
तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात्परस्परम् ॥
पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूचितः ।
नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्प्रकरणे यतः ॥

+ श्रुत इति—'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ' इत्यधिकरणसूत्र इति शेषः । × विचारितमिति—भाष्यकारैरिति शेषः ।

चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थं हि विधीयते ।
बैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
बाध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ।
पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत् ॥
क्रत्वर्थाङ्गप्रहाणे हि नश्येत्तस्य क्रतो फलम् ।
गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं क्रतुमाश्रितात् ॥
आश्रयस्तादृशो हीष्टो यादृशः प्रकृतः क्रतुः ।
खादिरत्वादिभिर्नित्यैर्व्याप्तश्चासौ प्रतीयते ॥
ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति ॥
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथंचन ।
इतिकर्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न गृह्यते ॥
तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्दलवत्तरम् ।
न हि प्रकरणं तस्य विनियोगक्षमं मतम् ॥
क्रत्वर्थश्चाऽऽश्रयोऽप्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ।
पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मान्नैमित्तिकेष्वपि ॥

इति प्राप्त उच्यते

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यबाधया ।
हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा व्याख्याता एव संमतः ॥
असंयोगादबाधेन संयोगोऽस्य विशिष्यते ।
पुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥
साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः ।
एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥
नन्वतुल्यार्थयोर्बाधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।
न युक्तो न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात्पृथक् प्रणयनक्रिया ।
प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥

निराकाङ्क्षाः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते । निमित्तसंयोगेन विधानात् । खादिरपालाशरौहितका अविशेषेणोक्ताः, चमसश्च । गोदोहनं बैल्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना चाविशेषविधिर्बाध्यते । प्रकरणं सामान्यं, निमित्तसंयोगो विशेषः ।

न साधयति पश्वादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा ।
गोदोहनं तथाऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥
न चोभयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसञ्जनात् ।
विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयनं प्रति ॥
अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ ।
अन्या प्रणयनोद्देशे तस्मान्न द्वयसंभवः ।
आसन्नासंभवे चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः ॥
युगपत्तेन न स्यातां संभवासंभवावुभौ ॥
अतः कामिपदाक्षेपान्नास्य* प्रणयने विधिः ।
अविधानादशेषत्वान्न शेषान्तरबाधनम् ॥
अबाधाच्चमसोऽवश्यं कर्तव्यश्च क्रतुं प्रति ।
न चान्यस्यावकाशोऽस्ति क्रत्वर्थेऽन्येन साधिते ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति ।
यथेन्द्रवायुदेवत्ये ग्रहे मित्राद्यसंभवात् ।
भिन्नं मित्रादिदेवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधेः ।
एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ॥
द्वयोरेवमवैगुण्यं क्रतोश्च स्यात्फलस्य च ।
न हि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधितैः ॥
कर्मभिः साध्यते स्वार्थश्चोदनाभिरलक्षितः ।
उच्यते, यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते ॥

* कामिपदेति—' गोदोहनेन पशुकामस्य ' इत्येवं कामिपदसमभिव्याहारात्फलपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं पशूद्देशेनैवं गोदोहनविधेयत्वावगतेर्नास्य पुनः प्रणयनोद्देशेन विधिः शयः ।

सामान्येन यत्प्राप्नोति तत्परोक्षं लक्षणया । यत्तु विशेषेण, तत्प्रत्यक्षं श्रुत्या । श्रुतिश्च लक्षणाया बलीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात् । तस्मात्प्रकृतावेव स्यात् ॥ १० ॥ क० गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ।
निर्व्यापारो गुणः कामं न साधयति कश्चन ॥
करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ।
तेनावश्यं क्रिया काचित् ग्राह्या या सप्रमाणिका ॥
सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका ।
तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तोऽन्यो विद्यते गुणः ॥
तदबाधादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ।
गोदोहनाद्यबाधित्वा यथाऽसौ विहितस्तथा ॥
तदबाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः श्रुतः ।
काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ।
क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।

भिन्नप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणोऽवान्तरकार्यैकत्वाद्विरोधिगुणान्तरज्ञानमिथ्यात्वावधारणसमर्थः । तथा हि—

प्रासङ्गिकीं क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः ।
गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥
सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः ।
अन्यार्थगुणसिद्धे तु कार्येऽस्य स्वगुणेन किम् ॥
हविःसंयवनार्थानामपां प्रणयनं हि यत् ।
तद्गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियान्तरम् ॥
ततश्चास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः ।

तदग्रहे कुतोऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते ।
निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात्कर्मणः सकृत ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्यथेति पशुकातप्रयोगेऽन्यार्थेन समा गोदोहनेन निर्वर्तितत्वान्न चमसमुपसंगृह्णाति । कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहण न स्वरूपमात्रसंभावनार्थम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणेऽन्यार्थैरवाङ्गैरुपाक्रियमाणाः ÷ पशुपुरोडाशादयो + न स्वाङ्गान्युपसंगृह्णान्ति । न तद्धान्या किंचिद्वैगुण्यं भवति । तथाऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम् । उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्ननुपसंगृहीतं नवाङ्गं भवति । न चानङ्गमगृह्णतो दोषः । सुतरां वा न तद्ग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गः । न च सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिः । न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्याङ्गम् । न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः कारणमाशङ्क्यते । किं तर्हि । गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्था पृथक्करणशङ्का । कथं पुनर्गोदोहनप्राप्तिर्बलीयसी न चमसप्राप्तिरिति । तदुच्यते—

विशेषविहितं ह्येतत्प्राप्ते चानवकाशकम् ।
पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन बाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहनं विशेषे । पूर्वप्राप्तश्चासौ तदबाधेन लब्धात्मा । नैवं गोदोहनम् । सावकाशश्चासौ नेतरत्, दूरे चासौ पुरुषार्थस्य । गोदोहनं तु संनिकृष्टार्थं, पुरुषार्था च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादर्थ्यातादर्थ्यकृतो विशेषो नासौ तन्त्रमिति वक्ष्यति ' अर्थस्याविकृतत्वात् = ' इति । मन्दो ह्येष विशेषः, क्रत्वर्थेन क्रत्वर्थो विशेषादिविहितेन बाधितव्यो नान्यार्थेनेति ।

÷ प्रसङ्गेति—अन्यत उपकारलाभप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानं प्रसङ्गः । पशुयागार्थमनुष्ठयिमानैः प्रयाजादिभिरङ्गैस्तन्मध्यपातिपशुपुरोडाशादेरुपकारलाभान्न पुनस्तदर्थमनुष्ठानमिति यावत् । + आदिपदेन ' अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपति ' इति श्रुतिचोदितानां पशुतन्त्रमध्यपातिनामनुनिर्वाप्याणां संग्रहः * (अ० १२ पा० १ अ० १ सू० ४) ।

[४] इष्टचर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इति । तासां प्रकरणे समाम्नातं, ब्राह्मणो वसन्तेऽग्निमादधीत, इति तत्र संदेहः । किमग्न्याधेयं पवमानेष्टयर्थमुत नेति । किं प्राप्तम् । इष्टयर्थमिति । कुतः । प्रकरणात् । तासां प्रकरणे श्रूयते । अतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥ क० पूर्व० ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ सि० ॥

पवमानेष्टयो ह्यग्न्यर्थाः । यद्यग्निरिष्टयर्थः स्यात्ततस्तदर्थमग्न्याधेयमिष्टीनामुपकुर्यात् । निष्फलास्त्विष्टयः । तदर्थमग्न्याधेयमपि

तेनोभयोः सन्निधिवशात्परस्परशक्तिविलोपान्नियमः । प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः । गोदोहनस्यापि प्रणयनान्तरकल्पनाशक्तिविघातः । पशुकामप्रयोगव्यतिरिक्तेष्वेव चमसस्य शास्त्रीयत्वम् तस्मात्तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति तथाऽष्टमे वक्ष्यति 'निवृत्तिर्वा* कर्मभेदात्' इति । तेन प्रकृतावेवैतद्विकारकमिति ॥ १० ॥

(इति नैमित्तिकसाप्तदश्यादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अनारभ्यवादप्रस्तावेनाग्न्याधेयस्य प्रथमं तावदनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते । प्रकरणेन तावत्पवमानेष्टयर्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धाग्न्यर्थत्वम् । अतः 'प्रकरणविशेषाद्वा× तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत्' इतीष्टयर्थाग्निसंस्कारत्वाच्छ्रुतिवाक्यप्रकरणैरविरुद्धैरिष्टयर्थाग्न्यर्थत्वमवधार्यते । शुद्धाग्न्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्तद्द्वारेणैवाग्न्याधानग्रहणसामर्थ्यम् । तस्मादिष्टयर्थं सामान्याभिधानम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टिविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

यद्यारादुपकारकमाधानं भवेत्ततः प्रकरणादिष्टयर्थमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात्तु द्वितीयानिर्दिष्टाग्निसंस्कारार्थमेतत् । एवं च सति यद्यग्नयः पवमाने-

---

* (अ०८ पा०१ अ०१४ सू०२४) । × (अ०३ पा०४ अ०५ सू०१५)

निष्फलं स्यात् । कथं पुनरग्न्यर्थता पवमानेष्टीनाम् । निष्प्रयोजनत्वादेव, प्रयोजनवत्त्वाच्चाग्नीनाम् । भावयितव्या अपीष्टयो भूतानामग्नीनामर्थेन क्रियेरन् । तस्मादग्न्याधेयं पवमानेष्ट्यर्थम् ॥ १२ ॥ क० सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गं च दर्शयति, यथाऽग्न्यर्थाः पवमानेष्टय इति । किं लिङ्गम् । जीर्यति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः, तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवींषि संवत्सरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेनैवं पुनर्नवं करोति तन्न सूक्ष्मामिति + ॥ १३ ॥ क० युक्तिः ॥ आधानस्यपवमानेष्टयनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

[५] तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥ पू०

तदेतदाधानं किं प्रकृत्यर्थमुत सर्वकर्मार्थमिति संदेहः । किं प्राप्तम् । उच्यते । तत्, प्रकृत्यर्थम् । कथम् । यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः प्रकृत्यर्थास्तेनैव हेतुना ॥ १४ ॥ क० पूर्व० ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १४ ॥ सि० ॥

ष्ट्यर्था भवेयुस्ततद्द्वारेणाऽऽधानमपि तदर्थं भवेत् । तास्तु निष्फलत्वादग्न्यर्था इत्युक्तम् । अतश्च ' गुणानां* च परार्थत्वात् ' इत्यनेनैव परस्परानङ्गत्वम् । न हि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन बाध्यते ॥ १२ ॥

' तेनैनं पुनर्नवं करोति ' इति चाग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ॥ १३ ॥

(इति आधानस्य पवमानेष्टयनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

सिद्धेऽनारभ्यवादत्वे खादिरत्वादिवदेव प्रकृत्यर्थत्वमग्निद्वारेण प्रकृत्यनुप्रवेशात् ॥ १४ ॥

सूत्रात्तावदियं बुद्धिर्भवति, यदि प्रकृतिकाल आधानं क्रियेत ततः प्रकृ-

---

+ सूक्ष्यांमिति पा० । * (अ० ३पा० १ अ० १२ सू० २२) ।

सर्वकर्मार्थं वाऽऽधानम् । कोऽर्थः । सर्वकर्मार्थं यदग्निद्रव्यं, तदर्थमाधानं न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतीः प्रकृत्य श्रूयते । न च श्रुत्यादयोऽस्य सन्ति, येऽङ्गभावमुपपादयन्ति । अन्येष्वनारभ्यवादेष्वन्यतो निर्ज्ञातेऽङ्गभावे ततो विचारः, किं प्रकृतेरङ्गभूतानि विकृतेरिति । तस्मात्तेषु युक्तम् । इह त्वङ्गभावे न कारणमस्ति । तस्मादग्निप्रयुक्तमाधानं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्थास्त्वग्नय इति सर्वार्थ-

---

त्यर्थं भवेत् । स्वकाले तु वसन्तादौ क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा चानुष्ठानसाधारण्यमरयैकादशे वक्ष्यति 'द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः = प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्' इति । प्रकृत्यर्थत्वे च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद्भवेत् । तत्र च प्रधानवशवर्तित्वाद्वसन्ते पौर्णमास्यमावास्ययो क्रियेत । तथा च सति वसन्ते पौर्णमास्याममावास्यायामादधीतेत्येतानि वचनान्यनर्थकानि भवेयुः तस्मात्सर्वार्थत्वमिति । न त्वेतद्युक्तम् । न ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा संबन्धे किंचित्प्रमाणमस्ति । प्रकरणे सति यत्पवमानेष्ट्यर्थं न जातं तद्विनैव श्रुत्यादिषट्केनान्यकर्मार्थं भविष्यतीति कुत एतत् । नन्वेवं सति पूर्वाधिकरणेनैव गतमेतत् । सत्यं गच्छेत् । यदि पवमानेष्टिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि निष्फलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वात् 'गुणानां च÷ परार्थत्वात्' इत्येष न्यायो नास्तीति शक्यमग्निद्वारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुम् । निष्फलस्याऽऽधानस्यावश्यकल्पनीये प्रयोजनेऽग्निद्वारेण खादिरत्वादिवत्कर्मार्थत्वमापद्यते । शक्नुवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था वह्नयः कर्माण्युपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिस्वरूपमतिक्रम्य, खादिरत्वादीनां च स्रुवादिस्वरूपं, कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथाऽऽधानस्याप्यग्निस्वरूपातिक्रमेण कल्पयितव्यम् । यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाऽऽधानं भवेत्ततः कर्माण्यनाहितेनाप्यग्निना सिध्येयुः । तैश्च पुरुषस्य सगुणैः कार्यं नाग्निभिः । तेनावश्यंभाविनि कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमद्विरुक्तत्वादुपन्यस्तम् । यत्तु स्वकालत्वं तदुपदेशातिदेशप्राप्तस्य यूपच्छेदनवत्प्रयोगसाधारण्यार्थमिति न सर्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्तादिग्रहणं तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भविष्यति ।

= (अ० ११ पा० ३ अ० २ सू० २)। ÷ (अ० ३पा० १अ० १२सू० २२)।

मित्युच्यते । अपि चास्य स्वतः कालो विधीयते । स न विधातव्यः । तदा ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगस्तदेदं कर्तव्यम् । तदा च वसन्तः । एवं यदा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगस्तदा कर्तव्यम् । तदा पौर्णमास्यमा-

---

न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याऽऽधानस्य वसन्तकालत्वं प्राप्तं, प्रत्यर्धमासं प्रयोगप्रसक्तेः । नाप्यग्निहोत्रेतरदर्विहोमार्थस्य पौर्णमास्यमावास्याकालप्राप्तिः । न च प्रयोगसाधारण्यं स्वकालवचनादृते सिध्यतीति नानर्थकत्वम् । अत एवं व्याचष्टे । न कस्यचित्कर्मणोऽङ्गमाधानं, किं तर्हि, द्वितीयासंयोगादग्न्यर्थमेव । ते तु 'अग्नयश्च × स्वकालत्वात् । इत्यनेन सर्वार्था भविष्यन्तीति तद्द्वारेण सर्वार्थत्वमित्युच्यते । स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्याम्नानादित्यर्थः । यत्त्वितरानारभ्यवादवदिति । तत्राभिधीयते–

सिद्धेऽङ्गत्वे ततस्तेषां किमर्थत्वं विचारितम् ।
न तु कर्माङ्गभावे हि प्रमाणं किंचिदस्ति ते ॥

खादिरत्वादीनि स्रुवादिभिः संयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते । स्रुवादिशब्दानामाकृतिवचनत्वात् । विनाऽपि खादिरत्वादिभिरुपपत्तेश्च । अखादिरोऽपि हि तदाकारयुक्तः स्रुवशब्दवाच्यो भवत्येव । तत्र प्राक्कर्मार्थत्वान्न जातिनियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपातिलङ्घनम् । इह त्वाहवनीयादिशब्दानां संस्कारनिमित्तत्वान्नाऽऽधानाद्विना प्रवृत्तिरुपलभ्यत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थवत्ता विज्ञायते । यत्तु तेन विनाऽपि कर्माण्यविगुणान्येव भवेयुरिति । नैव तदभावेन तत्कृतं वैगुण्यं भवति । किं तर्हि । आहवनीयाद्यसंभवकृतम् । यदि ह्याधानमकुर्वतस्तावन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत् । तदभावे त्वाहवनीयादयोऽपि न भवन्ति । ते चैकान्तेन कर्मणामङ्गम् । अतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि चाग्निमात्रेण कर्माणि संबध्येरंस्ततस्तत्स्वरूपस्यान्तरेणाप्याधानं निष्पत्तेरतत्प्रयुक्तता भवेत् । 'यदाहवनीये जुहोति' इत्येवमादिचोदनार्थः पुनर्न कदाचिदाधानमन्तरेण संभाव्यते । तेन कर्माणि कुर्वता, तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । तस्मादग्न्यर्थम् । यत्तु 'द्रव्यस्याकर्मकालानिष्पत्तेः +' इति सा क्त्वा

×(अ० पा० ७ सू० ३९) + (अ० ११ पा० ३ अ० २ सू० २)।

वास्या वा। अप्रकृत्यर्थं*तु न प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत। तत्र कालवचनं युक्तम्। तस्मान्न प्रकृत्यर्थम् ॥ १५ ॥ क० आधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

[६] तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात् + ॥ १६ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानाय, इत्येवमाद्याः। तत्र संदेहः। किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्टयः कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तम्। तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्रकृतितः स्यात्। कुतः। चोदकसामर्थ्यात्, प्रयाजवत्। यथाऽऽसु-

---

चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते। एतेन पवमानेष्टीनामप्यग्न्यर्थत्वं व्याख्यातम्। आशङ्काशेषश्चोत्तरेणाधिकरणेन व्यावर्त्यते ॥ १५ ॥

(इति आधानस्य प्रकृतिविकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

'तस्यां× तु स्यात्प्रयाजवत्' इत्येतदधिकरणन्यायेन पवमानहविःसंस्कृताग्निसाध्यत्वं तासामस्ति÷ नास्तीति विचारः। तत्र 'इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः= प्रवृत्तिः स्यात्' इत्येवं पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे सिद्धे यथैव प्रयाजादीन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमानेष्टिसंस्कृताग्निवार्तित्वमपि। ननु चाऽऽहवनीयादयः सर्वकर्मणां प्रत्यक्षश्रुता एवाङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति न वक्तव्यं प्रकृतित इति। नैष दोषः। यत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोतिस्तत्र प्रकृतिसमकालमाहवनीयसंबन्धोऽवकल्पते। यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासंबन्धाद्याजिमात्रे कल्पिते 'चतुरवत्तं जुहोति' इति प्रकृतितो होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्राकृतत्वादाहवनीयेनापि प्रकृतित एव भवितव्यम्। अतः साधूक्तं प्रकृतित इति। ननु याः संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति, तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति। नैष दोषः। सर्वान-

---

* प्रकृत्यर्थं तु प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत। तत्रास्य कालवचनं न युक्तमिति पा०। + स्यादिति क्वचिन्नास्ति। × (अ०१० पा०१ अ०४ सू०६)। ÷ तासां—पवमानेष्टीनामित्यर्थः। = (अ०८ पा०१ अ०४ सू०११)।

प्रयाजा भवन्ति चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि भवेयुः ॥ १६ ॥ क० पूर्व० ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ सि० ॥

न वा, इष्टिसंस्कारोऽग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् । तासां तदर्थत्वात् । ताः पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तम् । यच्च नामाङ्गभूतं तच्चोदकेन गृह्यते । अग्निप्रयुक्तश्च पवमानेष्टिसंस्कारो न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः । तेन न चोदकेनाऽऽकृष्यते । अपि च पवमानेष्टय इष्टिसंस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते । अविहितत्वात्तस्यामवस्थायां

वस्थानां सामर्थ्येन व्यवस्थानात् । यावत्यो ह्यग्निकालं पौर्णमास्यमावास्यादिकं नातिक्रामन्ति तावत्यः करिष्यन्ते ॥ १६ ॥

यन्नाम प्रयाजादि प्रकृतेरङ्गं भवति तदतिदिश्यते । न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गमित्याधानन्यायेन साधितम् । अतो ' रूपं वाऽशेषभूतत्वात् * ' इत्याहवनीयादिस्वरूपमातिदिश्यते नेष्टयः । आरम्भणीया त्वङ्गमिति कृत्वाऽधिकरणान्तरमारप्स्यते ×। तदीयश्चैष न्यायोऽत्रापि भविष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे यावन्न विधीयन्ते तावन्नैवेष्टयः प्रकृतौ दृश्यन्ते । यावच्च किं केन कथंभावैस्तद्भावना न पूर्यते तावद्विधिर्न प्रवर्तते । तेन पवमानेष्टिरहितायां प्रकृतौ ताभिरितिकर्तव्यता गृह्यमाणा तद्व्यतिरिक्ताक्यविहितैव केवला ग्रहीतुं शक्यते । अन्यथा ह्येकस्मिन्वाक्ये विहितवदपेक्षणमविहितवच्च विधानमिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात् । तस्माद्यादृगाहवनीयः प्राक्पवमानेष्टिभ्यस्तादृगेव तासां प्राप्त इति निष्पन्नस्याऽऽहवनीयस्य प्रयोजनमपेक्षमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वाऽङ्गत्वं शक्यं कल्पयितुम् । एतास्तु तन्निष्पत्त्यर्था एवेति न तत्कृतमुपकारमपेक्षन्ते । न

---

* (अ० ७ पा० ३ अ० ११ सू० २९) । × अधिकारणान्तरमिति--दशमाध्यायप्रथमपादे इति शेषः ।

वमापनेष्टीनाम् ॥ १७ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौकर्तव्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति, तथा सवनीयोऽनुबन्ध्यश्च । सन्ति च पशुधर्मा उपाकरणम्, उपानयनम्, अक्षया बन्धो, यूपे नियोजनं, नयनं, संज्ञपनं, विशसनमित्येवमादयः । ते किं सर्वेषामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानामुत* अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य च उताग्नीषोमीय-

चानपेक्षितमुपदेष्टुमतिदेष्टुं वा शक्यते । तस्मादाधानमात्रसंस्कृतेनाग्निना संबद्धव्या इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति पवमानेष्टिषु पवमानेष्टचनतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वश्च विरोधाविरोधौ चिन्त्येते । ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थे त्रयः पशव आम्नाताः, अग्नीषोमयिः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति । ते सर्वे कथंभावैर्धर्मानपेक्षन्ते । तथौपवसथ्येऽहानि, अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः+ पशुधर्माः पठचन्ते । तेषु चतुर्धा संदेहः । किं त्रयाणामपि पशूनामर्थेनाऽऽम्नायन्तेऽथ सवनीयार्थेनैवाऽथ सवनीयाग्नीषोमयिार्थेनाथ केवलाग्नीषोमीयार्थेनैवेति । किं प्राप्तम् । तत्र ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इत्येवमामादिसूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं तावत्पूर्वपक्षं करोति सर्वार्था इति । यदि त्वयमेव पक्षः सूत्रेण परिगृह्येत तत उत्तरसूत्राण्यसंगतान्येव भवेयुः । यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते तदा किमनेन ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इति । प्रकरणाविभागादेव हि पूर्वस्यापि सिद्धिः । ' श्वस्त्वेकेषाम् ' इत्यपि प्रकरणभावकथनेनाप्रतिज्ञातके-

---

* सर्वेषामिति यद्यपि भाष्यग्रन्थात्त्रिकोटिकः संशयो भाति तथाऽपि वक्ष्यमाणपूर्वपक्षानुगुण्येन ' सवनीस्यैव ' इत्येवं द्वितीयपूर्वपक्षकोटिरपि, अनुक्तसमुच्चायकचशब्देन सूचितेति चातुष्कोटिकः संशयोऽधिकरणाङ्गं ज्ञेयः । + अग्नीषोमप्रणयनेति—शालामुखीयस्याग्नेराग्नीध्रीये धिष्णिये नयनमाग्निप्रणयनम् । तथा प्राग्वंशास्थितस्य सोमस्य हविर्धानमण्डपे नयनं सोमप्रणयनमित्यर्थः ।

स्यैवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषात्सर्वपशूनाम् । कथमविशेषः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वे पशवः समाम्नाताः। तत्प्रकरणापन्नत्वात्सर्वे पशुधर्मैः= संबध्यन्ते । न चैषां तत्र कश्चिद्विशेषः । एवं प्राप्ते ब्रूमः। सवनीयस्यैते धर्मा भवेयुः। तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवति तु प्रकरणे विशेषः । सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाम्नाताः । आग्नेयः पशुराग्निष्टोम

बलसवनीयार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संबध्येत । एवं तदनुसारित्वादुत्तरसूत्राणामप्यसंगतिः । अथवा सौत्र एव पूर्वपक्षे केवलसवनीयार्थत्वमसूत्रितं द्वितीयं पक्षं कृत्वा 'श्वस्त्वेकेषाम्' इत्यादि संबन्धनीयम् । यत्तु× भाष्यकारेण नाऽऽश्रितं' सर्वाद्यः पक्षः सुखमसूत्रः क्रियते । सौत्रपक्षान्तराले तु तत्संगत्यर्थमसूत्रपक्षाश्रयणं सूत्रकारस्य शून्यहृदयतामापादयति । तस्मादाद्य एव मुक्तकः पक्षः । तस्योपपत्तिः, पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे, केनाचिदपि पशुविशेषेणासंयुक्ताः श्रूयन्ते। कथम् ।

एतद्देशे ह्यनुष्ठानं वाक्याद्दैक्षस्य यद्यपि ।
तथाऽप्युत्पत्तिदेशेऽस्य प्रक्रिया क्रयसंनिधौ ॥

दीक्षासु हि सोमक्रयसमीपेऽग्नीषोमीयः समाम्नायते । तस्य च यद्यपि वचनसामर्थ्यात्पशुधर्मसमीपेऽनुष्ठानं* भविष्यति । तथाऽपि प्रकरणेन नैव व्यापृतं, सर्वकरणानामुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयानामपि सुत्याकालमुत्पत्तिवाक्यम् । औपवसथ्ये तु गुणार्थैव श्रुतिः । न च तया प्रकरणं भवति । अनुबन्ध्या तु दूरस्थैव । सोमान्ते क्रियमाणत्वात् । तस्मादवान्तरप्रकरणवाक्यसंयोगाभ्यामप्रतिबद्धेन ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाग्नीषोमीयस्य स्थानं विप्रकृष्टार्थं बाधित्वा ज्योतिष्टोमार्थास्तावदेत इत्येतत्कल्प्यते । तस्य च सोमद्रव्यकत्वान्न पशुधर्मैः किंचित्प्रयोजनमिति 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु+' इत्येवमङ्गेष्वेवावतरन्तोऽङ्गत्वाविशेषा

= पशुधर्मा इति पा० । × तात्त्विति–अथवेत्यादिनोक्तं केवलसवनीयार्थत्वपूर्वपक्षस्योत्सूत्रत्वाश्रयणेन सूत्रसंगत्युत्पादनमित्यर्थः । * वचनेति–'स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहन्यालब्धव्यः' इति वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । + (अ०३ पा०१ अ०९ सू०१८)।

आलभ्यः । आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्य आलभ्यः। ऐन्द्राग्नानि ह्युक्थ्यानि । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिन्यालभ्यः । ऐन्द्रो वै वृष्णिरैन्द्रः षोडशी । सारस्वती मेष्यतिरात्र आलभ्या । वाग्वै सरस्वती, इति प्रकृत्य पशुधर्मा आम्नाताः । तस्मात्सवनीयस्य प्रकरणाद्भवितुमर्हति ॥ १८ ॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं प्रकरणात्सवनीयार्था इति । एतदगृह्णीमः । क्रमाच्चा-

त्रिष्वप्यवतरन्ति । सत्यपि तदङ्गत्वे योग्यत्वाभावान्न दीक्षणीयादिष्ववतरणम् । सत्यपि च योग्यत्वे सामान्यसंबन्धाभावान्न तदनङ्गपशूनाम् । तस्मात्त्रयाणां समानं विधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते । स्यादेतदेवं, यदि ज्योतिष्टोमद्वारेण प्रकरणाविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः सवनीयानामौपवसथ्येऽहन्युत्पत्तेः । 'आग्नेयमजमाग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयम्' इत्यादिना हि पशुधर्मसमीपे सवनीया उत्पादिताः । तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति ॥ १८ ॥

कथं पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणविपरीतमभिधीयते * । न हि तत्रैवमिष्टं प्रकरणाद्द्विदेवतादयो राजसूयार्थाः स्थानाच्चाभिषेचनीयार्था इति । तथा श्रुत्यैन्द्री गार्हपत्यार्था लिङ्गेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरणाम्नानेन बलीयसा प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते जघन्यप्रमाणानुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणम् । न ह्यत्र पुनः कल्पनया विना शेषस्य न किंचित्सिध्यति । नापि शेषिणामिन्द्राग्न्यादीनाम्, उपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेः । इह पुनः सत्यपि सवनीयसंबन्धाद्धर्माणां नैराकाङ्क्ष्येऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्मैर्विना सिद्ध्यभावात्प्राप्त्यन्तरमवश्यं कल्पनीयमुभयोराविप्रतिपत्तः । न चैतस्य तदा दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवति इतरे तु प्राणिद्रव्यकत्वसामान्यात्तद्विकाराः । तत्र किं सवनीयार्थास्ततः = × सारूप्यद्वारप्रभवेनातिदेशेनाग्नीषोमीयो गृह्णात्यथोपदेशगन्धेन केनाचिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण

× (अ० ३ पा० ३ अ० ७) । = सवनीयार्थानिति—धर्मानिति शेषः ।
+ सत इति पा० ।

ग्नीषोमीयस्य । तस्य हि क्रम औपवसथ्येऽहनि समाम्नातम् । तस्माद्द्वयोरपीति ॥ १९ ॥ क० पूर्व० ॥

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० । सि० ॥

एकेषां शाखिनां श्वः सवनीयानामाम्नानम् । तदपेक्ष्येयमेषां गुणार्था पुनः श्रुतिः । कः पुनर्गुणो, यदर्थैषा श्रुतिः । उच्यते । पशून्संकीर्त्य, यथा वै मत्स्योऽविदितो जनमवधूनुते, एवमेतेऽप्रज्ञायमाना जनमवधुन्वत इत्येषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः कथं सवनानि पशुमन्तीति प्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते

विनियोगो युक्तः । षड्विधोपदेशप्रत्यस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथैवान्यत्रोपदेशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वं यागगतस्य = व्यापारस्य × तथैवह स्थानप्रकरणाभ्यामुभयार्थत्वम् । अनुबन्ध्यायास्तु सर्वोपदेशाभावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति । तस्मादनुपालम्भः सूत्रस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमियार्था इति । एतद्गृह्णीमः । यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इति, एतन्न मृष्यामहे । कुतः ।

गुणार्थौपवसथ्येऽह्नि सवनीयपुनःश्रुतिः ।
उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति हि सवनीयानामुत्पत्तिः । श्व इति चौपवसथ्येऽहनि स्थितः सुत्यां ब्रवीति । कः पुनर्गुण इति—स्ववाक्ये संयोगाभावात्पृच्छति । तद्दर्शयति । सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य निन्दा श्रूयते 'यथा वै मत्स्य' इति । यथा वै किल मत्स्यो जले विचरन्, अनवधारितगतिः प्रेक्षकजनमवधूनुते किमितो गतः किमगत इति, एवमेवैते पशवः क्व क्रियन्तामित्येवमप्रज्ञायमानाः कर्तृजनमधुन्वते । तेन पशुकीर्तनं तावदेवमर्थं न विधानार्थमिति गम्यते । साऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता । तदेभिः पशुभिः सवनीयसमाख्यातैः कथं सवनानि पशुमान्ति कर्तव्यानीति । सोऽपि प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं प्रतिपद्यते 'वपय,

---

= यागगतस्येति—यागाङ्गभूतस्येत्यर्थः । × व्यापारस्येति—इतिकर्तव्यतासमूहस्येत्यर्थः ।

तदर्थैषा श्रुतिः। वपाप्रचारेणैकवाक्यत्वात्। किमतो यद्येवम्। न सवनीयानां प्रकरणेन पशुधर्माः, क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति। किं पुनस्तच्छ्रव आम्नानम्। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं पशुमुपाकरोति, इति ॥ २० ॥ क० सि० ॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥

नैतदस्ति क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति। प्रकरणात्सवनीयार्थाः। पूर्वेद्युरेवाऽऽम्नानं विधानार्थम्। आश्विनवाक्यं कालगुणविधानार्थम्। कथम्। तेन वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य काल एष विधीयते। प्रातःसवने वपाप्रचारे चोदिते सति पश्वालम्भोऽपि तत्रैव प्राप्नोति।

प्रातःसवने चरन्ति ' इति। तस्मादेतद्गुणार्थेयं पुनःश्रुतिः। न च सा प्रकरणबुद्धिं करोतीति। किं पुनस्तच्छ्रव आम्नानमिति—आश्विनग्रहणानन्तर्यगुणार्थत्वात्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते। भाष्यकारेण केवलस्याऽऽग्नेयस्य श्व आम्नानं दर्शितं नेतरेषाम्। तत्र केचिदाहुः। प्रदर्शनार्थत्वादस्याऽऽग्नेयग्रहणमविवक्षितत्वात्सर्वार्थमिति मन्यमानेनेति। वाक्यान्तराण्येवंरूपाणि द्रष्टव्यानीत्यपरे÷। सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शनमेवोपयुज्यते। यद्यपि सैन्द्राग्नादीनामौपवसथ्य एवोत्पत्तिस्तथाऽपि तेषामनित्योत्तरसंस्थार्थत्वान्नैव* शक्तिर्नित्यवदाम्नातान्पशुधर्मान् ग्रहीतुमित्यग्नीषोमीयस्थानमेव बलीयः स्यात्। यस्तु नित्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव। तस्मान्न सवनीयार्था इति ॥ २० ॥

इदानीं कतरत्सवनीयानामुत्पत्तिवाक्यमित्येतत्परिज्ञानाधीनाऽधिकरणासिद्धिः। तत्र पूर्वपक्षवाद्याह, इति चेत् सवनीयप्रकरणाभावं मन्यसे। तदयुक्तम्। कुतः।

सवनीयान्पुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्य वाक्यतः।
तत्राप्यनियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते ॥

÷ अपर इति—आपस्तम्बानुयायिन इत्यर्थः। आपस्तम्बसूत्रे तावदुक्थ्यसंस्थायां सुत्यादिन एव सर्वेषां क्रतुपशूनामाम्नानात्तन्मूलतया वाक्यान्तरकल्पनावश्यंभावादिति यावत्। * अनित्योत्तरसंस्थेति—काम्या अत एवानित्यास्तिस्र उक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंज्ञकाः संस्था इत्यर्थः।

तत्र कालानियमे प्राप्ते, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा, इति कालमात्रं विधीयेत। त्रिवृता यूपं परिवीयोपकरोतीत्यनुवादः। इतरथा परिव्याणस्य कालो विधीयेत, उपाकरणस्य च। तत्रानेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत। तस्मात्सवनीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २१ ॥ क० आ० ॥

'वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति' इत्यनेनैव वचनेनोत्कृष्टे प्रधाने प्रधानदेशत्वादङ्गानापुपाकरणादिष्वप्युत्कृष्टेषु कालानियमे प्राप्ते सति, आश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते। तेन तदेव गुणार्थं श्रवणम्। इतरथा हि वाक्यं भिद्येत, परिव्याणोपाकरणयोः कालविधानाद्द्रव्यदेवतायुक्तस्य च यागस्य विधेः। ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याणं तस्मिन्नेव काले यागे विधीयमानेऽनूद्येत। सत्यमतिदेशेन प्राप्तं न तु तदिदानीं क्रियते। यूपसाधारण्येन 'तत्कालास्तु*' इत्येवमग्नीषोमीयकालकृतादेवोपकारासिद्धेः। एवं तर्हि साधारण्यादेव प्राप्तं विद्यमानमनूद्येत। न शक्यं तदनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात्। तत्सामान्यतः प्राप्तमनूद्यते यत्ताद्रूप्येण प्राप्तं प्रत्यभिज्ञायते। न च पूर्वेद्युः कृतस्याऽऽश्विनग्रहणोत्तरकालं वर्तमानत्वेनानुवादो भवति। न हि तदाऽसौ परिव्ययति। न च पूर्वकृतस्य पर्यग्निकृतादिशब्दवदीदृशेन शब्देनानुवादः। पूर्वोत्तरकालकर्मावधिद्वयपरिच्छिन्नत्वात्। एवं तर्ह्यस्माद्वाक्यात्प्राप्तमनूद्यतां 'स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति' इति। तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानाभावादेव। यदेतदप्राकृतं सवनीयपरिव्याणम्, एतस्य शुद्धस्य श्रवणाद्दर्शनायाश्च प्राकृतपरिव्याणनिबन्धनत्वाद्येन कनाचिद्वासःप्रभृतिना करणे सति त्रिवृत्वानुवादो न प्राप्नोति। तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः। तदा चैवं भाष्यग्रन्थः। **इतरथा हि परिव्याणस्य कालो विधीयेत**–यत्संबन्धित्वेनोपात्तं त्रिवृद्द्रव्यं कालो विधीयेत। **उपाकरणस्य चेति**–उपाकरणकालो द्रव्यदेवताविशिष्टं च कर्म विधीयेतेत्यर्थः। तस्मादस्य गुणार्थत्वादस्ति पूर्वेद्युः सवनीयानां प्रकरणमिति ॥ २१

---

* (अ० ११ पा० ३ अ० ४ सू० ६)।

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम्, अग्नीषोमीयार्था एवैते क्रमात् । आश्विनकालं ह्याम्नानं विधानार्थम् । गुणार्थ एतस्मिन्, वाक्यं भिद्येत, न विधानार्थे ।

यदा हि पूर्वेद्युः साङ्गानां सवनीयानामाम्नानं तदा तत्रैव सर्वानुष्ठाने प्राप्ते वचनाद्वपाप्रचारादिमात्रमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि । 'तदादि* वाऽभिसंबन्धात्' इति ये वपाहोमोत्तरकालाः पदार्थास्तत्संनिपातिनो वा तन्मात्रस्योत्कर्षो भवेन्न प्राग्भाविनामुपाकरणादीनाम् । यानि चाज्ञातकालान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते = । पश्वङ्गानि त्ववधारितपूर्वेद्युःकालत्वान्न प्रधानकालं गच्छन्ति । तस्माद्वपाप्रचारेणानुत्कृष्टस्यानेनैव वाक्येनोत्कर्षः कर्तव्यः । ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत । उत्पत्तिवाक्ये न दोषः । तस्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति । न त्विह भाष्यकारेण विधेयानेकार्थत्वं दर्शितम् । एवमेव तु **गुणार्थ एतस्मिन्वाक्यं भिद्येतेत्ययमित्यभिहितम्** । शक्यस्त्विह पूर्वेद्युः प्राप्तोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुम् । तत्र केचिदेवं समर्थयन्ते । यथा किल 'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम्' इति ज्योतिष्टोमसंबन्धे तद्विशेषे च विधीयमानेऽनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह वपाप्रचारेणानुत्कृष्टस्योपाकरणस्योत्कर्षश्च कर्तव्यः, तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयीवाक्यसदृशम् । तत्र हि संबन्धविशेषपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिमन्यतोऽपेक्षमाण कासुचिदाग्नेयीषु तत्सद्भावादितरविषयसामान्यसंबन्धं प्रत्यन्यथानुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तु वेदेनाप्यभ्युपेतं तद्विधिं कल्पयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह तादृक्प्रतिपक्षोऽस्ति । यतः सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्यार्थापत्तिकोपः कल्प्येत । तत्रापि चेत्तदर्थापत्तिबाधिनी प्रतिपक्षभूता सामान्यप्राप्तिर्नाभविष्यन्नाऽऽग्नेयीमात्रप्रमाणं निराकरिष्यते । प्राप्तेऽपि कर्मण्येकपदोपात्तानेकार्थविधिः शोणाद्युदाहरणैस्तत्र तत्र प्रतिपादितः । तेन यद्यपि 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा' इत्यनेन द्वयमपि प्रातःसवनमाश्विनग्रहोत्तरकालत्वं च विधीयेत तथाऽपि विधायकस्यैकपदानुसारात् 'तस्य तस्योपदिश्येत +' इत्येतदापत्तिर्नास्ति किमुतात्रैकविधानेऽर्थादेवेतरासिद्धेः । अत एव

---

* (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४) । = (अ० ११ पा० ३ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः । + (अ० २ पा० २ अ० ३ सू० ६) ।

न हि वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य कालविधिः संभवति । एकदेशो हि

भाष्यकारेणानेकविधिदूषणेऽभिहितं न चानेकोऽर्थः परस्परासंबन्धे सति शक्यो विधातुमिति । जानाति ह्यसौ तथा संबद्धानामर्थानामेकस्मिन्विहितेऽन्ये विनैवाऽऽयासेन प्राप्नुवन्ति । तेन यद्येकस्मिन्विहितेऽर्थादर्थसहस्रमपरमापद्यते न कश्चिद्विरोधो विधेरायासो वा दृश्यत इत्याश्रीयते । तस्य त्वन्यथाऽभ्युपपद्यमानत्वमेवैको निराकरणोपायः । न चेहास्ति स पक्षो यत्रैष विधिः सुत्याप्रातःसवनसंबन्धावकृत्वाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विदध्यात् । तस्माददोषः । न चैव त्वेष दोषः, यस्यानेकद्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानम् । अपि च ज्योतिष्टोमसुत्याप्रातःसवनविशेषकालसंयोगे ऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपोऽनेकविधिदोषोऽस्तीति प्राप्तकर्मगुणविध्यसंभवात्कर्मान्तरविधित्वप्रसङ्गः । तद्यथा 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते' इत्यत्राभिषेचनीयस्य माध्यंदिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेरनेकार्थत्वमेवं 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति*' इत्यादिष्वपि योजनीयम् । अपि चैकस्मिन्पदार्थेऽनुष्ठीयमाने विधीयमाने चार्थान्तरं द्वेधाऽऽपद्यते । किंचित्प्रयत्नान्तरसाध्यं किंचित्तदनुनिष्पाद्यम् । यथा भक्षविधौ ग्रहणादयस्तृप्तिश्च । तत्र यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं, न च तस्मिन्नकृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्यते तत्रार्थापत्तिलभ्यं विधिशक्त्यन्तरं कल्प्यते । या च यावती च शास्त्रीया साऽवगतिर्भवति । यत्त्वनुनिष्पादि बह्वपि पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति न तेन कश्चिदायासो भवति । न चेहाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्ये विधीयमानेऽनुष्ठीयमाने वा सुत्याप्रातःसवनादिसंबन्धभेदेन व्यापारितव्यम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं विधत्ते । श्रुतमात्राश्विनग्रहणार्थमात्रे विहिते यदि तदन्तर्गतत्वात्सुत्याप्रातःसवनाहर्भागविशेषमुहूर्तनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्वादयः प्रसज्यन्ते किं क्रियताम् । अपि च शिंशपामानयेत्यत्रापि वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्ताद्याक्षेपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः पूर्वेद्युः प्राप्तस्योपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयत इत्यदोषः । अन्ये तु द्वयोः पर्यग्निकरणोपाकरणयोरुत्कर्षाद्वाक्यभेदं समर्थयन्ते । तदपि तु

* प्रयजन्ति, इति क्वचित्पाठः ।

वपाद्रव्यम् । तेन संन्निपातिनो वपासंस्कारानुत्कर्षेन्नोपाकरणम् ॥ २२ ॥ क० आ० नि० ॥

सुपरिहरं, केवलपरिव्याणोत्कर्षादेव ' तदादि* वाऽभिसबन्धात् ' इत्येवमुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रैतत्स्यात् । प्रकृतिप्राप्तो धर्म उत्कृष्यमानस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्व इति । तदयुक्तम् । ' कृतदेशात्तु = पूर्वेषाम् ' इत्यत्राप्राकृतानामपि विदेवनादीनामपकर्षवर्णनेन ' यथाऽपूर्वम्+' इत्यस्य विशिष्टविषयत्वव्याख्यानात् । अथवा ' स आश्विनं ग्रहम् ' इत्येतद्वाक्यप्राप्तपरिव्याणान्तरानुवादादवाक्यभेद इति । अथोच्येत । अविशेषितसाधनकत्वात्तत्र त्रिवृत्वानुवादो न संभवतीति । तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाद्यपि पूर्वपक्षवादिना चोदितः स्वयं परिहारं वक्ष्यति× सोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च तस्यापूर्वकर्पविधानादनेकार्थाविधिरुपपद्यते नास्येति । नैष विशेषः । यत्र ह्येकक्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशिष्टविधानन्यायः । यत्र पुनः स्वविशेषणा विशिष्टा क्रिया विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं तत्रावश्यावर्तनीयो विधिप्रत्ययः । देवतादिविशिष्टो यागो हि विधीयमान स्वविशेषणमेवाऽऽक्षेप्तुं समर्थो नाविधीयमानपरिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वप्येतद्विवेक्तव्यं, कतरत्तद्विशेषणं कतरदन्यविशेषणमिति । तस्मादयमुभयपक्षभाक्त्वान्नैकस्य चोदयितव्यः । तत्रावश्यं सिद्धान्तवादिनोभयोः परिव्याणयोः साधारणी रशनेति परिहारो वक्तव्यः । वक्ष्यति हि ' रशना* च लिङ्गदर्शनात् । इति । यद्यदेतस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य तस्यैषा वाक्येन विज्ञायते । तथाप्राप्तानुवादान्न वाक्यभेदः । अथवा यत् त्रिवृता यूपं परिवियोपाकरोतीति पूर्वेद्युः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्याणानन्तर्यमनूद्याऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते । वरं च वाक्यभेदाद्व्यवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेवं वर्ण्यते । अवश्यं तावत्सवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो विधातव्यः । तत्र पूर्वेद्युस्तनस्य तावन्न कश्चिदुत्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । नन्वितरस्यापि नास्ति । यद्यप्येवं तथाऽपि विकल्प-

---

* (अ० ५ पा० १ अ० १२ सू० २४) । = (अ० ५ पा० २ अ० १० सू० २१)
+ (अ० ५ पा० १ अ० १६ सू० २९) × रशनासाधारण्याधिकरण इति शेषः ।
* (अ० ३ पा० ६ अ० १० सू० ३१) ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

आह । अर्थेन ह्युत्कृष्टस्य कालो विधीयते । मुष्टिना पिधाय वपोद्धरणमासीत, आ वपाहोमात्, इति श्रूयते । पूर्वेद्युर्वपोद्धरणं मुष्टिना पिधाय न शक्नुयादेतावन्तं कालमासीनेनावस्थातुम् । अवश्यमाहारविहारादयस्तेन कर्तव्या इति ॥ २३ ॥ क० आ० ॥

समुच्चयासंभवात्केनचिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये × विशेषोऽभिधीयते । पुरस्तादेतदेव* स्थितं यथोपादेयो गुणस्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं, किं नानपादेयः । स हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेयः सुत्याकालस्थसवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं, किं पुन प्रातःसवनश्रुत्या तद्देशसवनीयप्रत्यभिज्ञाने सति । श्वस्तने पुनराम्नाने निर्ज्ञातप्रयोजनत्वादाश्विनग्रहणेन सहाङ्गाङ्गिसंबन्धाभावात्कालार्थे संयोगे तस्यानुपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवश्यं कालोद्देशेन कर्म विधेयम् । अथाप्याश्विनं प्रत्यङ्गत्वेन विधिस्तथाऽप्याङ्गिनोऽनुपादेयत्वादेषैव वचनव्यक्तिः । अतश्च गुणविध्यनुपपत्तेरवश्यं प्रकरणान्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्तरेणाप्रतिबन्धादुत्पत्ताववधार्यमाणायां कर्मान्तरं स्यात् । तेनास्य तावत्कालापेक्षयोत्पादकत्वं सिद्धम् । अतश्चेतरस्य परिशेषासिद्धं गुणविधित्वम् । न हि तस्य किंचिद्भेदकारणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षोऽस्ति नास्तीति विचारितम् । सति हि वपाप्रचारेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातः सवने विपरिवृत्तेः कालं प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत 'यथोक्तं संनिधौ त्वविभागात् =' इति । काले च कर्माणि विधीयमाने प्रत्ययस्य तंनिकृष्टेऽर्थे व्यापारो भविष्यति । वपाप्रचारकालस्य पुनः सवनीयोत्पत्तिक्रियातः क्रियान्तरविशेषणत्वाद्दुष्प्रतिपादो विशिष्टविधिरिति वाक्यभेदः स्यात् । अस्मत्पक्ष पुनर्यथैकवाक्यत्वं भवति तथोक्तम् । एवं च परिव्याणस्यापि

× विकल्पसमुच्चयासंभवादिति—कदाचिदेकस्योत्पत्तिविधित्वं कदाचिदन्यस्येत्येवं विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वाच्छाखान्तरन्यायाभावाच्चोभयत्रोत्पत्तिरित्येवं समुच्चयस्य चासंभवादित्यर्थः । * पुरस्तादिति—प्रकरणान्तराधिकरण इति शेषः । =(अ० २ पा० ३ अ० १३ सू० २६) ।

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

नैतदेवं, श्रुतिविप्रतिषेधे * भवेदेवम् । न च श्रुतिविप्रतिषेधः । तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधायिष्यते । ननु, आस्ते, इत्युपवेशने भवति । नावश्यमुपवेशन एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते । तद्यथा गृहाणि परिगृह्याऽऽस्ते, क्षेत्राणि परिगृह्याऽऽस्ते, इत्यनुपवेशनेऽपि भवति व्यापारनिवृत्तौ । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा विधाय, आ वपाहोमादुदासिष्यते । तस्मादाश्विनकालमाम्नानं विधानार्थं न सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः । तस्मान्न सवनीयार्थाः ॥ २४ ॥

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नास्ति सवनीयानां प्रकरणमित्येवं सति पूर्वेणैव हेतुना स्थानेन

प्रकरणलभ्योऽङ्गभाव इहानुवदिष्यते । अन्यथा पुनर्विप्रकृष्टतरेण क्रमेण प्राप्तिमपेक्ष्यानुद्यते । तस्मादयमेवोत्पत्तिविधिः । कथं पुनरस्मिन्पक्षे भाष्यकारस्य वाक्यभदोपन्यासः । उच्यते ।

कर्मणो भेद एवायं वाक्यभेदोऽभिधीयते ।
संबन्धे त्वेकवाक्यत्वमर्थान्यत्वेऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिद्येतेति । ' न तेनैकवाक्यताभियात् ' यथा ' कर्तृगुणे × तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ' इत्यत्रासत्यपि लक्षणतो वाक्यभेदं परस्परासंबन्धाक्षिप्रायेणोक्तं ' साकाङ्क्षं ÷ त्वेकवाक्यम् ' इत्यत्र च संबन्धमात्राभिप्रायं तथेहोत्पत्त्यर्थत्वे सति तदेकवाक्यतां याति न गुणार्थं इत्युच्यते = ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सर्वं सवनीयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तेनैव हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यद्वाऽवान्तरप्रकरणेनाबाध्यमानं स्थानबाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनायाऽवस्थितं तन्निवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानाद्बलवत्तथाऽप्युपांशु-

---

* श्रुतिविप्रतिषेधात् । भवेदेवं यदि इति । पा० +(अ० ३ पा० १ अ० १० सू० १९)। ÷(अ० ३ पा० १ अ० १० सू० २०)। = 'अर्थेनेति चेत्' ' न श्रुतिविप्रतिषेधात् ' इति सूत्रद्वयस्यं भाष्यं सुस्पष्टमिति न व्याख्यातं वार्तिककृद्भिः ।

पूर्वस्याग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । सँस्कारोऽयं पशुयागप्रयुक्तो न ज्योतिष्टोमप्रयुक्तः । ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वे न विशेषः पशूनां स्यात् । पशुयागा अपि हि धर्मान्प्रयोक्तुमपूर्वत्वात्समर्थाः प्रकरणवन्तश्च । तस्मात्क्रमादग्नीषोमीयधर्मा इति ॥ २५ ॥ क० उपसंहारः ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे भवति । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुष्वग्नीषोमयोर्देवतयोः संस्कारार्थः सन्पुरोडाशः

याजानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गानुगृहीतक्रम एवात्र बलीयान्विज्ञायते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुयागमपेक्षन्ते न सोमयागम् । न चानपेक्षिताः प्रकरणेन ग्रहीतुं शक्यन्ते । तदङ्गावतरणेन चात्र विप्रकृष्टतरः श्रुतोऽर्थः । न च षष्ठीप्रतिपाद्यास्तत्संबन्धाद्विनाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायोऽस्तीत्युक्तम् × । ननु चाविहितधर्मान्तरसाकाङ्क्ष एवाग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहाऽऽनीयमानः संनिहितान्धर्मान्प्रकरणेनैव गृह्णातीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैष दोषः । यत्र हि प्राकृतैरङ्गैः पूर्यमाणायां विकृतौ तन्मध्येऽप्यपूर्वाणि कानिचित्प्रक्षिप्यन्ते तत्र विकृतौ प्रकरणग्रहणं भवति । अत्र प्रदेशान्तर उत्पन्नोऽग्नीषोमीयः प्राकृतैस्तावान्निष्प्रतिद्वन्द्वैः क्लृप्तोपकारैश्च निराकाङ्क्षीकृतः । तत इहाऽऽनीतः सन्ननन्यप्रयोजनान्धर्मान्साकाङ्क्षान्पश्यन्ननुमितकथंभावः संबध्यते । स्थानस्य चैतदेव लक्षणं यदुत धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्योत्पाद्य कथंभावं, संबन्धः । तस्मात्सूक्तं स्थानात्त्विति ॥ २५ ॥

सर्वेषां द्वयोर्वा समानविधानत्वे सवनीये पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देवतासंस्कारार्थत्वं वक्ष्यति = । स च लिङ्गादग्नीषोमावेव

× आनर्थक्यतदङ्गन्याथ इति (अ० ३ पा० १ अ० ९) अत्रत्यन्यायो द्रष्टव्यः । = (अ० १० पा० १ अ० ९ सू० २०) इत्यत्रेति शेषः ।

सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेन्न सवनीयस्य । तयोर्देवतयोरभावात् । दर्शयति च । तस्मादग्नीषोमीयार्था इति ॥ २६ ॥ क० हेतुः ॥

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । ननु छिद्रापिधानार्थः—पशुपुरोडाशः । नेति ब्रूमः । अचोदना गुणार्थेन । तस्य छिद्रापिधानार्थेन न चोदना । अर्थवादः स इत्युक्तम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थः । तस्याग्नीषोमीयार्थत्वे*, सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनमुपपद्यते, न साधारण्ये । तस्मादग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २७ ॥ क० उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

[८] दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्ति सायंदोहः । तथाऽस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शाखाहरणं, गवां प्रस्थापनं, प्रस्नावनं, गोदोहनमित्येवमादयः । ते किं सायंदोहार्था उत, उभयार्था इति । किं तावत्प्राप्तम् । दोहयो-

---

संस्कर्तुं शक्नोति नाग्निम् । न च समानविधानत्वेनोहः सिद्धान्तवत्संभवति । तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनीयस्य धर्मा इति ॥ २६ ॥

सत्यं देवतासंस्कारार्थः सन्न प्राप्नोति, न त्वयं केवलस्तदर्थः । किं तर्हि । 'सुषिरो वा एतर्हि पशुः' इत्युपक्रम्य च्छिद्रापिधानार्थोऽपि । अतश्च विनाऽपि देवतां सवनीयस्य च्छिद्रं पुरोडाशः करिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽप्यदोष इत्युक्ते सूत्रेणोत्तरमाह—न च्छिद्रापिधानार्थेनास्य चोदना । विधिवन्निगदानः हेतुवन्निगदानां चैवंजातीयानामर्थवादत्वेनोक्तत्वात् । न हि च्छिद्रापिधानं क्रतुनाऽपेक्षितं नापि पुरोडाशयागे कृते दृश्यते । तस्मान्नैतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ॥ २७ ॥

(इति—पशुधर्माणामुपाकरणादीनामग्नीषोमीयमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एवं क्रमस्याविरोधं दर्शयित्वेदानीं विरोधं दर्शयति । शाखाहरणादी-

---

* तस्मादिति पा० ।

स्तयोरसंयुक्तं धर्मैः शृतं भवेत् । कस्मात् । सायंदोहस्य हि क्रम औपवसथ्येऽहनि शाखाहरणादीन्समामनन्ति । तस्मिन्नेवाहनि सायंदोहः । तस्मात्क्रमात्सायंदोहार्था दोहधर्मा इति ॥ २८ ॥ क० पूर्व०॥

प्रकरणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रकरणं हि साधारणम् । यथैव दध्न एवं पयसः । क्रमाच्च प्रकरणं बलवत्तरम् । तस्मादुभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न सायंदोहस्य पूर्वेद्युराम्नानम् । क्व तर्हि । उत्तरेद्युः*। कथम् । एवमामनन्ति, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्, इति । अमावास्यायां ह्युभयं साङ्गं चोद्यते । स एष सायंदोहोऽर्थात्पूर्वेद्युरनुष्ठीयते स्वभाव एष दध्नो यत्पूर्वेद्युरुपक्रान्तमपरेद्युरभिनिर्वर्तते । तस्मात्सायंदोहस्य क्रम आम्नाता इत्येतदेव तावन्नास्ति । अत उभयार्था दोहधर्मा इति ॥ २९ ॥ क० सिद्धान्तः ॥ शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९] तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥ सि० ॥

आस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति ।

नामौपवसथ्ये देशसामान्यादवान्तरप्रकरणाद्वा दध्यर्थत्वं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

—–

प्रधानं धर्मदेशे क्रियमाणं कर्म प्रतिपद्यते । पठ्यमानं चावान्तरप्रकरणम् । दधियागस्त्वमावास्यायां पठ्यते क्रियते च । तस्मात्तुल्यं पयसा । दधित्वसिद्ध्यर्थास्तु केचित्तस्य धर्माः पूर्वेद्युः क्रियन्ते । न च ते शाखाहरणादीनां ग्राहकाः 'गुणानां च× परार्थत्वादसंबन्धः' इति स्थितत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शाखाहरणादेर्वचनात्पूर्वेद्युः करणं न दध्यर्थत्वादित्यदोषः ॥ २९ ॥

(इति—शाखाहरणादीनामुभयदोहार्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

——

ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाम्नानमनुष्ठानं चेत्यनेनातुल्याशङ्कायां तुल्यत्वमापद्यते । प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य

---

* उत्तरेद्युरेवेति पा० । ×(अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २२)।

तत्रैन्द्रवायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश आम्नाताः । तत्र धर्मा श्रूयन्ते, उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्ते, अनुपोप्ते ध्रुवाः । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि, इति । सन्त्यपरे माध्यंदिने सवने, अपरे तृतीयसवने ग्रहाः । तेषु माध्यंदिनीयेषु तार्तीयसवनीयेषु च संदेहः । किं सर्वेषु ग्रहधर्माः कर्तव्या उत प्रातःसवने ये ग्रहास्तेष्विति । किं प्राप्तम् । प्रातःसवनग्रहेषु भवेयुः । तेषां÷ हि क्रमे समाम्नाता नेतरेषाम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सवनान्तरे—प्रातःसवनान्माध्यंदिने तृतीयसवने च ग्रहाम्नानं तद्वदेव भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणम् । यत्रैते धर्माः समाम्नाताः । वाक्येन ग्रहमात्रस्य विधीयन्ते । क्रमाच्च वाक्यप्रकरणे बलीयसी । तस्मात्सर्वार्था ग्रहधर्मा इति ॥ ३० ॥ क० सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति । तत्र रशना श्रूयते रशनाधर्माश्च । त्रिवृद्भवति दर्भमयी भवति प्रतिष्ठानां कर्तव्या चेति । तत्र संदेहः । किमेते धर्मा अग्नीषोमीयरशनायाः सवनीयरशनायाश्च साधारणा उताग्नीषोमी-

---

समानम् । न च प्रातःसवनस्य निष्फलस्थावान्तरप्रकरणम् । न च प्रकरणविरोधि स्थानं विनियोजकं भवति । तस्मात्सवनान्तरग्रहाणामपि धर्माः स्युरिति । एते-नाऽऽग्नेयाग्नीषोम्नीयादिपुरोडाशधर्मसाधारण्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

(इति ग्रहधर्माणां सवनत्रयसंबन्धिग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

अग्नीषोमीये = यूपपरिव्याणमाम्नाय पुनः सवनीये ' स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्याम्नातं, तच्च निर्गुणपुनःश्रवणात्कर्मान्तरम् । उभयोश्च केनाचि-द्द्रव्येण भावितव्यम् । यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा । तेनोभयत्र तादर्थ्यादेव रशना प्राप्ता । सा च किंमयी किंधर्मा चेत्यपेक्षितेऽग्नी-

---

÷ तेषां क्रमे समाम्नानान्नेतरेषामिति पा० । = अग्नीषोमीय इति—पशाविति शेषः।

यरशनाया एवेति । किं प्राप्तम् । प्रकरणादग्नीषोमीयरशनाया इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । उभयोः साधारणा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति, इति सवनीयपरिव्याणे रशनां दर्शयति । सा यदि साधारणी, तत एतद्दर्शनमवकल्पते । यद्यग्नीषोमीयार्थास्ततोऽप्राकृतात्सवनीयपरिव्याणान्निवर्तेत । सवनीये च परिव्याणान्तरप्राकृतं यत्र त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् । स वै आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति, इति । तत्र यदि न साधारणी रशनां, वाससा परिव्याणं प्राप्नोति । रशनां तु दर्शयति । तस्मात्साधारणी रशना, तत्साधारण्याच्च तद्धर्मा अपि साधारणाः । तदेताल्लिङ्गाद्रशनासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्याय इति । उच्यते । प्रकरणादग्नीषोमीयस्य, वाक्याद्यूपमात्रस्येति ॥ ३१ ॥ क० रशनात्रिवृत्त्वादीनां पशुधर्मताधिकरणम् ॥ १० ॥

षोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे त्रिवृद्दर्भमयीप्रपिष्टानां कर्तव्येत्याम्नाद्विशेषः प्रतीयते न सवनीयपरिव्याणस्य । तस्मादितरपशुधर्मवदेव रशनेतिकर्तव्यताऽग्नीषोमीयार्थैवेति । तथा प्राप्ते लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह । न हि सवनीयोत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादो रशनाधर्मसाधारण्याद्विनोपपद्यते । का प्राप्तिरिति चेत्तामाह —वाक्यसंयोगाद्रशनामात्रस्य, स्थानादग्नीषोमीयस्य । वाक्यं च तस्माद्बलवत्तरमिति । ननु 'न तद्वाक्यं * हि तदर्थत्वात' इत्युत्तरं वक्ष्यति । तेनाग्नीषोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वाद्व्यवस्था स्यादिति । नैतदेवम् । न ह्येषा साक्षात्पशुसंबन्धिनी । किं तर्हि । यूपाङ्गं + वा तत्संस्कारात्' इति वक्ष्यति । तेनेदृशमेकवाक्यत्वमेतत् । यूपपरिव्याणसाधारणसाधनस्यैते धर्मा इति । तथा चाग्नीषोमयिस्थमेतद्यूपदारिव्याणमेव च यूपैकत्वात्सवनीयस्थं यूपपरिव्याणम् । द्वयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते, न तु दर्शपूर्णमासबर्हिरिव पिण्डपितृयज्ञे भविष्यति । तस्माद्बार्हिर्धर्मवैषम्यात्साधारणा रशनाधर्माः ॥ ३१ ॥

(इति रशनाधर्मसाधारण्याधिकरणम् ॥ १० ॥)

---

* (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० ४) । + (अ० ४ पा० ४ अ० ९ सू० २३) ।

[११] आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥ पू०

दूराद्यच्छिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, यथौपसदानुवाक्याकाण्डेंऽश्वदाभ्यौ ×। तत्र संदेहः। किं ज्योतिष्टोमसमाम्नाता ग्रहधर्माः कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तम्। न कर्तव्याः। असंनिधानात्। यथा, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, इति वचनान्मैत्रावरुणस्यैव श्रवणं न सर्वेषाम्। एवमिदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न सर्वेषामिति ॥ ३२ ॥ क० पूर्व० ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि० ॥

संयुक्तं वा धर्मैरेवंजातीयकं स्यादप्रकरणस्थमपि। कुतः। यतः प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः। नन्वन्यत्र क्रियमाणा ज्योतिष्टोमस्य नोपकुर्युः। उच्यते। उपकरिष्यन्ति। अंश्वदाभ्ययोस्तदर्थत्वाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वात्तच्छेषोऽयं ग्रहधर्मः। ग्रहानिमित्तो ज्योतिष्टोमस्योपकारकः। यावान् ग्रहो ज्योतिष्टोमस्योपकरोति तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति। तस्मादंश्वदाभ्ययोरपि ग्रहधर्माः कर्तव्या इति ३३ ॥ क० सि० ॥

त्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते। तत्र स्थानं बाधित्वा प्राकरणिकग्रहार्था ग्रहधर्मा इति प्रतीतेरनारभ्याधीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येतुं, तेनासंयुक्तमित्याह ॥ ३२ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्यैवैत इत्येवं सुराग्रहादिभ्यो = निवर्तमानाः प्रकरणे व्यवतिष्ठन्ते। येषां त्वप्रकरणाधीतीनामपि तदस्ति ते पूर्वेणैव न्यायेन वाक्यसंयोगाद्धर्मवन्तो भवितुमर्हन्ति। अंश्वदाभ्यादीनामपि धर्मवत्ता ॥ ३३ ॥

× अंश्वदाभ्याविति—' अंशुं गृह्णाति ' ' अदाभ्यं गृह्णाति ' इति वाक्यचोदितावंश्वदाभ्यसंज्ञकौ ग्रहाविति शेषः। = सुराग्रहादिभ्य इति—सौत्रामणीनामकपशुयागे समाम्नाता ये सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च तेभ्य इत्यर्थः।

निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

यदुक्तं यथा, मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति, इति । तद्युक्तम् । श्रयणे वचनात्प्रकरणं बाधित्वा व्यवस्थानम् । इह तु विपरीतम् । तत्र सर्वेषु ग्रहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् । इह तु सर्वेषु ग्रहेषु वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मादप्रकरणस्थस्यापि धर्मा इति ॥ ३४ ॥ क० आ० नि० अंश्वदाभ्ययोरपिसादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] अग्न्यङ्गप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥ सि० ॥

अनारभ्याग्निमुच्यते । चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति, इति । सन्ति तु प्रकरणे, इष्टकाधर्माः । अखण्डामकृष्णल मिष्टकां कुर्यादिति । तथा, भस्मनेष्टकाः संयुज्यादिति । तत्र संदेहः । किमप्रकरणे समाम्नातानामिमे धर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । कुतः । असांनिधानादिति प्राप्ते । उच्यते । अग्न्यङ्गमेवंजातीयकं तद्वदेव स्यात्, यद्वद्ग्रहाः । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत् । अमूषां चेष्टकानामग्न्यर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ क० चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ॥ १२ ॥

[१३] नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते–स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः, मानम्, उपावहरणं, क्रयोऽभिषव इत्येवमादयः । तत्र संदेहः । किं समानविधाना × इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य चोत सोमधर्माः,

---

मैत्रावरुणादिश्रयणादीनां प्राकरणिकसर्वार्थत्वबाधेन वाक्याद्व्यवस्था । अत्र तु प्राकरणिकव्यवस्थाबाधेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यदृष्टान्तः ÷ ॥३४॥३५॥
(इति ग्रहधर्माणामनारभ्याधीतांश्वदाभ्यग्रहार्थताधिकरणम् ११॥१२॥)
आधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि चेष्टच-

---

× समाना इमे धर्मा इति पा० । ÷ ‘ अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ’ इतीष्टकाधर्माणामनारभ्योत्पन्नविनियुक्तचित्रिण्यादीष्टकार्थताधिकरणं भाष्यनिगदव्याख्यातमित्युपेक्षितं वार्तिककृद्भिः ।

फलचमसस्य तु तद्विकारत्वादिति । गुणकामानां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयोजनमधिकरणाचिन्तायाः ।

किं प्राप्तम् । समानविधानाः प्रकरणाविभागादिति प्राप्ते उच्यते । नैमित्तिकमेवंजातीयकसमानविधानं स्यात् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाम्नातः फलचमसो नैमित्तिकः । किमतो यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाम्नाता न शक्या अनित्यवत्कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्रानारभ्योऽर्थो विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान्गृह्णाति । तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मादसमान-

---

विकारत्वात्सोमकार्ये वर्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मविधिः साधारणो यथा 'व्रीहीन्प्रोक्षति ' इत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्तेऽभिधयिते । युक्तं यद्व्रीहिधर्माः यवेषु क्रियन्ते । द्वयोरपि वैकल्पिकत्वेनानित्ययोतुल्यस्वरूपत्वात् । सोमधर्माः पुनःर्नित्यवज्ज्योतिष्टोमापूर्वेण गृहीताः । ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न फलचमसः । ब्राह्मणपक्षे विधानाभावात् । यदि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्ततो राजन्यवैश्यपक्षयोरभावात्सोमोऽप्यानित्य इति तुल्यता स्यात् । स तु यजमानचमसमात्रान्निराकृतोऽपि ग्रहचमसान्तरेषु संभवान्नित्यः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति । तत्प्रयुक्ताः फलचमसस्येदानीं कथं भविष्यन्तीति । कार्यापत्त्येति ब्रूमः । आह । किं कार्यापत्तिरूपदेशातिदेशाभ्यामन्या, एतयोरेवान्तर्गता वा । अतिरिक्तेति केचिन्मन्यन्ते । न तु तथा सति प्रमाणत्वाध्यवसानम् । अतोऽतिदेशान्तर्गतिरेव वक्तव्या । कथं पुनः प्रकृतावेवातिदेशः कल्प्यत इति चेत् । सत्यं नावकल्पते यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । न ह्येकस्य कर्मणः स्वत एव प्रकृतिविकारभाव उपपद्यते । द्रव्यधर्मातिदेशस्त्वेयम् । समानेऽपि च कर्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साकाङ्क्षं कर्मान्तराद्धर्मान्गृह्णाति तथा द्रव्यमपि । तस्मात्फलचमसेनेज्यां भावयेत्कथमनन्तरंविपरिवृत्तेर्द्रव्यसारूप्यात्सोमवादित्यवगतेरतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदोभयोरपि पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते । सत्यप्युभयत्र करणे यथैवान्यत्रौपदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामप्रवृत्त्यप्रवृत्ती प्रयोजनं भवतस्तथेहापि द्रष्टव्यम् । निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि

विधानाः ॥ ३६ ॥ क० मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मताधिकरणम् ॥ १३ ॥

[१४] प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ पू०

आस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति । यथा व्रीहिष्वपचरत्सु नीवाराः । तत्र संदेहः । किं नीवाराः समानाविधाना उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानविधानमेवं प्रतिनिधिः । अतुल्यत्वात् । काऽतुल्यता । व्रीहीणां विहिता न नीवाराणाम् । इयमतुल्यता । व्रीहीणां विहिता नीवाराणामार्थापत्त्या भवन्ति ॥ ३७ ॥ क० पूर्व० ॥

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात्* ॥ ३८ ॥ सि० ॥

नैतदस्ति, असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । तद्वत्स्यात्, यद्वच्छ्रुतः ।

सोमस्याभिषवमानादिष्वाश्रिताः फलसाधनत्वेनावगतास्ते कथं फलचमसस्थाः साधयिष्यन्ति÷। क्रतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो य एव तदङ्गपातिनः क्रत्वर्थेन क्रियन्ते तानेव शक्नोति ग्रहीतुं न फलार्थान् । अतः सिद्धा तन्निवृत्तिः । अनेनैवोहोऽपि+ कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामानाविध्यभावात्कार्यापत्तिपुरःसरं प्राप्नुवतः सोमपदस्याशक्तेर्विक्रिया विज्ञायते ॥ ३६ ॥

(इति—नित्यनैमित्तिकयोरसामानविध्याधिकरणम् ॥ १३ ॥)

प्रतिनिधावप्ययमेव न्यायः प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

यदि नीवाराः स्वेनैव महिम्ना कर्मसाधनं भवेयुस्ततः कार्यापत्त्या धर्मैः

---

* प्रायो मुद्रितपुस्तकेषु सर्वत्र 'तद्वत्प्रयोजनैकत्वात्' इत्येवं सवर्णरहितः पाठो दृश्यते । ÷ साधयिष्यन्तीति—गुणजन्यं फलमिति शेषः । + ऊहोपीति—' इन्द्राय त्वा वसुमते सोमं गृह्णामि ' इत्यादि सोमपदघटितमन्त्रै सोमपदस्थाने फलचमसपदप्रक्षेपः कर्तव्यो भवति यद्यसामानविधानमिति सिद्धान्तः । यदि सामानविध्यमिति पूर्वः पक्षस्तदा ' व्रीहीणां मेघ ' इत्यस्येव यवप्रयोगे सोमपदघटितमन्त्रस्य लोपो भवतीत्यर्थः ।

न प्रकृतिविकारभावः। कुतः। व्रीहित्वं हि व्रीहिधर्माणां व्रीहिव्यक्तौ निमित्तम्। न च व्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति श्रूयते ः तस्मान्न प्रकृतिविकारभावः। कथं तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्तीति। उच्यते। या व्रीहित्वेन परिच्छिन्ना व्रीहिव्यक्त्यर्थः, नीवारेषु ताः सन्ति। तासामर्थेन ते धर्माः क्रियन्ते। तासां च व्यक्तीनामन्यासां च व्रीहिगतानां तुल्य एष विधिः। तुल्यता। का उभयेऽपि व्रीहित्वलक्षिता इति। तस्मात्समानविधाना इति ॥ ३८ ॥ क० सि० ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावः। कुतः। अर्थलक्षणत्वात्। अर्थाद्धि प्रतिनिधिः क्रियते। न चार्थेनैतदवगन्तुं शक्यते व्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति। तस्मान्न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावो भवतीति ॥ ३९ ॥ क० युक्तिः ॥ प्रतिनिधिष्वपिमुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

संबध्येरन्। न तु तेषां साधनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। ये हि तावद्व्रीहिधर्माः कतिपया दृश्यन्ते तदुपादित्सया पुरुषः प्रवर्तमानो नान्तरीयकत्वान्नीवारत्वमुपादत्ते न कर्माङ्गतया। व्रीहिधर्माः पुनर्व्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समानविधानाः। न हि नीवारेभ्यो व्रीहिबुद्धिर्व्यावर्तत इति वक्ष्यति 'समान्यं+ तच्चिकीर्षा हि' इति। तेनाऽऽह तद्वदेवासौ प्रवर्तत इति ॥ ३८ ॥

अशास्त्रचोदितश्च प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते। तस्मादपि निष्प्रमाणकमस्य कार्यापन्नत्वमिति केचित्। न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणः। प्रधानसमाप्तिचोदितत्वात्। यदि वाऽशास्त्रलक्षणः स्यान्नैव क्रियेत। न च तदकरणात्काश्चिद्दोषः स्यात्। अत एवं वर्जयितव्यं सूत्रम्। अशास्त्रलक्षणत्वान्नीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति। ये तु व्रीहिधर्माः प्रधानचोदनया सकलधर्मासंभवाच्च व्रीहिचोदनया विकला आश्रितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावान्न कार्यापन्नाः ॥ ३९ ॥

(इति—मुख्यप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

+(अ०६ पा०३ अ०११ सू०२७)।

[१५] नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥ सि० ॥

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः। तत्र किं सामानविध्यमुत नेति। यथा, यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात् इति । असामानविध्यमिति ब्रूमः। अश्रुताद्ध्येतद्विपरीतम्। एवं प्राप्त उच्यते नियमार्था गुणश्रुतिः। अत्राप्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः। सोमेऽविद्यमाने सोमसदृशं द्रव्यं प्राप्तम्। तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्त ईषत्सदृशं नियम्यते। अन्यस्मिन्प्रतिनिधातव्येऽन्यत्प्रतिनिधीयते श्रुतस्य स्थाने न यागद्रव्यत्वेन ॥ ४० ॥ क० श्रुतेष्वपिप्रतिनिधिषुमुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

यद्य शास्त्रलक्षणत्वान्नीवाराणां कार्यापत्तिर्नास्ति। पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वादनित्यत्वाच्च फलचमसवत्कार्यापत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

यागसाधनतां कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः ।
ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्तते ॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षायां सत्यां पूतीका विधीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम् । अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव भवति, यत्सकलसोमधर्मसंभवे निकालान्सोमधर्मानुत्पादयेत्तत्पूतीकगतानिति । वक्ष्यति हि नियमार्थः + क्वचिद्विधिः ' ' तान्नित्यं* तान्चिकीर्षा हि ' इति च। अतश्च नैवात्र पूतीकत्वं कर्माङ्गं, किं तर्हि, सोमधर्मोपलक्षणार्थम्। तेन श्रुतिलक्षणस्यापि पूर्वेणाविशिष्टत्वमिति। तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम्। अतश्च तदाश्रयस्य तद्बुद्ध्यनपायाद्गुणकामैः प्रवर्तितव्यम् । अन्ये त्वाहुः । सकलव्यक्त्याश्रयिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्तन्ते। नित्यस्य हि कर्मणोऽवश्यं प्रक्रमात्प्रक्रान्तस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किंचिद्धर्मवैकल्येऽप्यवैगुण्यायभ्नुज्ञा = युज्यते। यथा तु काम्यानां प्रतिनिभिः प्रक्रमो नास्ति तथा गुणकामर्न प्रवर्तितव्यम्। यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पे द्रव्यनाशे सति प्रतिनिधियेते ततस्तस्यावश्यसमापनीयत्वाद्विकारेण प्रतिनिधिना वा तुल्यं समापनमित्यूहानूहावेव प्रयोजनम् ॥ ४० ॥

(इति–मुख्यमन्दसदृशप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

+ (अ० ६ पा० ३ अ० ४ सू० १६)। * (अ० ६ पा० ३ अ० ४ सू० १७)।
= समापनीयत्वादिति–(अ० ६ पा० २ अ० ३) अत्रत्यन्यायेनेति शेषः।

[१६] संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४ । ॥ पू० ॥

आस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र संस्थाः समाम्नाताः । अग्निष्टोमः, उक्थ्यः षोडशी, अतिरात्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु संदेहः । किं सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा उक्ता उताग्निष्टोमसंस्थामभिप्रेत्येति । किं प्राप्तम् । सर्वसंस्थासु समानं

अनेकग्रहचमसयागाभ्यासात्मकश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वसंस्थासु तु ज्योतिष्टोमरूपमनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयनाद्यवस्थाभेदेऽपि देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः संस्थान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापैति । संस्थानां च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति । ज्योतिष्टोमरूपं तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्तते । स च ज्योतिष्टोमः फलाय चोदितः ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति । तथोक्थ्यादिसंस्थानामपि ' पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् ' इत्यादि फले विधानम् । तमेवंविधं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समाम्नाताः । ते संदिह्यन्ते, किं सर्वसंस्थज्योतिष्टोमोद्देशेनाऽऽम्नाता उत केवलाग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः । न हि धर्मसंबन्धवेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य काचित्संस्था विशेषणत्वेन श्रूयते । यद्यपि कथंश्चिच्छ्रूयेत तथाऽप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वान्न विवक्ष्येत । न चोक्थ्यादिग्रहणांशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं, फलसाधनभावाद्धि तत्रोक्थ्यादय एवेतिकर्तव्यतावन्तो भवन्ति । ज्योतिष्टोमस्तत्राऽऽश्रयत्वेनोपसर्जनभावान्न धर्मग्रहणयोग्यो विज्ञायेत । ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम ' इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्मसंबन्धः सर्वसंस्थास्वविशिष्ट इत्यग्निष्टोमसंस्थमेवेत्ययुक्तम् । अत एवं वक्तव्यम् । किं ज्योतिष्टोमस्यैवैतद्धर्माम्नानमुतोक्थ्यादीनामपि संस्थानामिति । तच्चैवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्तमिति । यद्यपि संस्थाभिर्धर्मा गृह्यन्ते तथाऽपि तासां स्वयमक्रियात्मकत्वाज्ज्योतिष्टोम एवाऽऽश्रयत्वाद्द्वारं भवतीति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूतं फलवन्तं च प्रकृत्योत फलवन्तमेवेत्यर्थः । यदा च केवलज्योतिष्टोमार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात्परिशेषाद्वाऽग्नि-

विधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो येन ज्ञायेताग्निष्टोमसंस्थं प्रकृत्येति । तस्मात्समानविधानाः संस्था इति ॥ ४१ ॥ क० पूर्व० ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः, परिधिमनक्ति, यद्यतिरात्र एतदेव यजुर्जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येत, इति सर्वावस्थस्य विशेषवचनादवगम्यते । यदपि सामान्यं तदपि सर्वावस्थस्यैवेति । यदि हि (न) समानं विधानमग्निष्टोमसंस्थस्येव स्यान्नेहाग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंबन्धो

ष्टोमसंस्थस्यैव जायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्थ्यादिषु हि यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यज्यते किमुक्थ्यादिगृहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वाद्भवन्त्युताऽऽत्मीयफलसाधनत्वादिति । आग्निष्टोमसंस्था चास्य निजमङ्गम् । अतस्तत्संस्थो गृह्णान्नयं गृह्णातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सम्यगुपन्यस्तम् । धर्मसाधारण्यं चोपदेशातिदेशाभ्यां पक्षद्वयेऽप्यभ्युपगम्यत एवेति विधानग्रहणम् । किं प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थानां धर्मविधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फलवत्त्वादुपजातकथंभावस्तदनुवृत्तिसंनिधौ समाम्नातान्धर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमत्वेन । तच्चोक्थ्यादीनामेतेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् । उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ॥ ४१ ॥

आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाक्रतुप्रकरणसंबाधित्वेन कीर्तयति । यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्रः, एतदेव होमयजुः, यमग्ने पृत्सु मर्त्यामिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येतेति । अतो विज्ञायते सर्वोऽङ्गविधिः साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किंचित्प्रकरणाम्नातं संस्थाभिः संबध्यते ततः किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि 'द्वादशाहीनस्य' इत्यादिषु शेषधर्माणा-

भवतीति, सर्वावस्थ कीर्तनात्सर्वावस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छामः । अपि च श्रूयते, आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्णिं तृतीयं षोडाशिनि इति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं सामानविध्ये घटते । उक्थ्ये हि द्वे निमित्ते स्तः, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ, आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्नश्चेति ।

मप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । यावद्वचनं क्षयित्वाद्वचनानामित्येवं व्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विनाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नात्राग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । यतस्तु संकीर्तयत्यता मन्यत्महे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैवं न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् । तथोक्थ्यादीनामपि यदि प्रकरणमस्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणार्थं यदिशब्दोपबद्धं ग्रहणं युक्तम् । अप्रकृतत्वे तु ' द्वादशाहीनस्य ' इतिवाद्विनैव यदिशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुकमिति । अनेकसांनिहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवति । अतोऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं लिङ्गम् । ' आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत ' ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयम् । ' ' ऐन्द्रं वृष्णिं षोडाशिनि तृतीयम् ' इति । समानविधानत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरत्र प्रत्यक्षश्रुतत्वात्क्रियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राग्न्यादिभिराग्नेये बाधिते सर्वत्रक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वेऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवान्निर्निमित्तः पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे समप्यते सोऽग्निष्टोमो न तद्वन्मात्रम्* । यश्चोक्थ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनाद्यप्रसङ्गः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानिमितत्त्वे तुल्यः । स्तोत्रानिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च भाष्यकार आह—द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्ब्रवीति । कथं पुनः संस्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिसमाभिव्याहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्तत्वमेवाङ्गी क्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । तासां हि फलवत्त्वेन

---

* मात्रशब्दः कात्स्न्यर्थवाची । तेनोत्क्थ्यादिस्थायामग्निष्टोमस्तोत्रसत्त्वेऽपि नाग्निष्टोनस्तोत्रेण क्रतुप्रयोगोपरम इति नोक्थ्यादीनामग्निष्टोमसंस्थात्वमिति ज्ञेयम् ।

प्रयोजनवत्त्वादक्लेशेनैव निमित्तत्वमापद्यते। तत्र केचिदाहुः। सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रानिमित्तत्वाश्रयणमिति। अथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संस्थाया एवंशब्दकत्वात्पूर्वतरप्रतीतविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्याविशेष्यनिमित्तत्वकल्पना न युक्ता। यद्वाऽऽकृत्यधिकरणन्यायेनैव* स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लाक्षणिकः। श्रुत्यसंभवे च लक्षणाऽऽश्रयितव्या। शक्नोति च स्तोत्रमपि सप्तमीनिर्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम्। निष्फलानामपि च भेदनादीनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टम्। अथवा 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्=' इत्येवं स्तोत्राश्रयणम्। सत्यपि वा संस्थानां मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः। एवं हि श्रूयते 'आग्नेयमजमाग्निष्टोम आलभेत' 'आग्नेयो ह्याग्निष्टोमः' इति। कतरस्मिन्नाग्निष्टोमे, य आग्नेयः। स्तोत्रस्य च स्तुतिभागाग्निर्देवता विद्यते न संस्थायाः। सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावभूता। न चाभावस्य देवतया कार्यमस्ति। यागाभ्यासेऽपि हि या देवता सा तस्यैवाऽऽग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः। न च स एव संस्था। तदुत्तरकालौदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठतेः। न चान्यगतया देवतयाऽन्यस्य व्यपदेशो भवति। तथोक्थ्यषोडशिनोरपि दर्शयितव्यम्। अपि च 'ऐन्द्राग्नान्युक्थ्यानि' इति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम्। न हि संस्था, उक्थ्यानीत्यनेन + शब्देनोच्यते। तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति। ननु विकारपक्षेऽप्यदृष्टार्थत्वात्पशुयागानामन्योन्यकार्यापत्त्यसंभवादुपपद्यत एव समुच्चयः। तथा हि।

नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण बाध्यते।
विरोधे सति बाधो हि विरोधश्चैकगोचरः॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किंचिन्न बाध्यते क्रत्वन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यकल्पं वा। न चैतदिष्टम्। अत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम्। तथा च वक्ष्यति 'प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्×' इति। तथा 'प्राजापत्येषु* चाऽऽम्नानात्'

* अ० १ पा० ३ अ० ९)। = (अ० १ पा० ४ अ० १३ सू० २४)।
+ उक्थ्यानीत्यनेनेति–उक्थ्यसंस्थाया एकत्वाद्बहुवचनाविरोधापत्तेरिति शेषः।
× (अ० १० पा० ४ अ० १ सू० १)। * (अ० १० पा० ४ अ० ४ सू० ६)।

इत्यादावेवंजातीयकानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति । तत्रैवं समाधिमाहुः । अस्त्येवात्र प्रकृतिलिङ्गसंयोगः सवनीयसमाख्यानिमित्तः । सर्वे ह्येते सवनीय-शब्देनोक्ताः । तस्मात्समाख्यानात्तुल्यकार्यत्वे सति, अस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं, ततः समानविधानत्वेऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वो हि पशुर्महाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽल्पाव काशत्वाद्विशेषविहितः । बाध्यते च सामान्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । केचित्त्वाहुः । सर्वान्त्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादत्यन्त-विशेषस्थत्वाद्बाधकत्वं भवेन्न मध्यमयोः । सत्यपि बह्वल्पविषयत्वे प्रमाणगति-स्तुल्या । यथैवाऽऽग्नेयः । संस्थाचतुष्टयाविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नोऽपि संस्थात्रयसाधारणः । यावता च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि । मेष्यास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्यदोषः । न हि तदधिका ज्योतिष्टोमे संस्थाऽस्ति । तस्मादबाध इति । उच्यते । यद्यपि न बाधस्तथाऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति । न हि तुल्यार्थानां क्वचित्समुच्चयो दृष्टः । सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । यदि तावत्किंचिदपि कार्यान्यत्वं समुच्चयसिद्ध्यर्थमभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षेऽपि समुच्चयः अथ तत्र बाधं समर्थयितुं कार्यैकत्वं कल्प्यते ततः सामानविध्येऽपि* व्रीहियवादिवदसमुच्चय इति । न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्रं सिद्धान्तेऽपि दर्शनमे-वागत्या वचनीकृत्य समुच्चयं वक्ष्यति ' वचनात्तु × समुच्चयः ' इति । तदवश्यं वक्तव्यो विशेषः । स उच्यते ।

समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गभाविनः ।
तान्निमित्तवशप्राप्तान्न समाख्या निवर्तयेत् ॥

सर्वे ह्य पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु पर न भवन्ति तन्नि-मित्ताभावात् । प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः पूर्वः परत्र वाक्यत्प्राप्नोति । तत्र किं समाख्ययैककार्यत्वं कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्त-समुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं कल्प्यतामिति वाक्यबलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवि-तव्यम् । यथा प्रयाजानुयाजादीनां सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसामर्थ्या-त्कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अतिदेशे पुनः, समाख्यया कार्यैकत्वम्, अतिदेशेन

* सामानविध्येऽपीति—सामानविध्यामिति पूर्वपक्षेऽपीत्यर्थः । × (अ० ३ पा० ६ अ० १६ सू० ४५) ।

तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते । एवं शोडशिन्यतिरात्रे च प्रकृतिविकारभावे तु प्रत्यक्षश्रुतैरैन्द्राग्नादिभिरातिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्येत । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्येत । भवति च । तस्मात्सर्वा-

---

कार्यान्यत्वं (तेनापि समुच्चयः) । *तस्माच्चोपदेशान्तर्गता समाख्यैव बलीयसीति तत्कृतं कार्यैकत्वमाश्रित्य विरोधाद्बाधः परिगृह्येत । विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगापेक्षा विद्यते इति कार्यापत्तिर्विज्ञायते । न तु समानविधिपक्षे प्रकृतिलिङ्गसंयोगः कश्चित् , येन कार्यापत्तिरवधार्येत । केचित्त्वाहुः । समानविधित्वे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदवतासंयोगैः कर्मभेदोऽवसीयते । विकारे पुनरतिदेशप्राप्तयागानुवादेन गुणमात्रं विधीयते । ततश्चैक एव यागः स्यान्न द्वितीयादय इति । स त्वयं गुणविधिरैन्द्राग्ने संभवेन्नैन्द्रसरस्वत्योः । अनेकद्रव्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गादेकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैवं समर्थनीयं, कर्मान्तरमेवेदं विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिपद्यतामुत प्राकृतसवनीयापूर्वमेव साधयत्विति । पूर्वक्लृप्तापूर्वविनियोगमात्रे × संभवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा तत्साधनत्वाध्यवसानं युक्तम् । तथाऽतिदेशप्राप्तसवनीयापूर्वमपि साधनापेक्षावेलायां प्रत्यक्षश्रुतसवनीयपरित्यागेन न सवनीयान्तरं गृह्णाति । सर्वापेक्षासु प्रकृतासंभवेनाप्रकृतग्रहणाद्यागतोऽपि व्यापारः प्राकृतेननैवापूर्वेण क्लृप्तसंबन्धो न शक्नोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तुम् । कथमक्लृप्तसामर्थ्यं सवानियान्तरं प्राकृतमपूर्वं साधयतीति चेत् । यथेतरास्मिन्पक्षेऽपूर्वान्तरं यागगतं व्यापारमित्यदोषः । कस्तर्ह्यनयोर्विशेषः । उच्यते । यदा यागगतव्यापारेणापूर्वाण्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसवनीयापूर्वं क्लृप्तं, यत्तस्मिन्नंशे निपतेत् । यदा पुनरपूर्वेण कर्मापेक्ष्यते तदा सवनीयत्वप्रकृतिलिङ्गसंयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमवबुध्य प्राकृतं निराकरोति । प्रकृतौ चापूर्वकल्पनावसराद्विधीयमानसवनीयचतुष्टयानुनिष्पाद्यपूर्वचतुष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते कतरत्पूर्वतरं क्लृप्तं यस्य साधनान्तरसंबन्धः स्यात् । कर्मालोचनवेलायां हि कर्मरूपाण्येव दृश्यन्ते । अपूर्वकल्पनाऽपि युगपद्भवतीति न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञायते प्राकृतस्य पूर्वतरं क्लृप्तिरित्यवश्यावहेयेऽन्यतरास्मिन्कर्मणि

---

* तस्माच्चेति–कल्पितातिदेशापेक्षयेत्यर्थः । × पूर्वक्लृप्तेति–प्रकृतिक्लृप्तमित्यर्थः ।

वस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा इति ॥ ४२ ॥ क० युक्तिः ॥

विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वात् ॥४३॥ सि० ॥

नैतदस्ति, समानविधाना इति। किं तर्हि। उक्थ्यादयः संस्थाविकारभूताः स्युः। अग्निष्टोमसंस्थ्यमूरीकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समाम्नाताः। कुतः। उक्थ्यादीनां कामसंयोगेन श्रवणात्। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्। षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत, अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, इति। काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं

विप्रकृष्टं प्राकृतं हातव्यं भवतीति बाधप्रसङ्गः। ननु च विकारपक्षेऽग्निष्टोमसंस्थाया एव विकारभूताः पराः संस्था भवन्ति न परस्परेणेति केवलस्याऽऽग्नेयस्य प्राप्तस्य परैर्बाधात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते तृतीयस्य दर्शनं न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। यदि त्वयमैन्द्राग्नादीनां परत्र प्राप्तानां बाधाददर्शनं ब्रूयात्ततो मिथ्प्रमाणकं ववेत्। यदि त्वदर्शनप्राप्तं वदति। तच्चाऽऽग्नेयस्य बाधान्मध्यमयोश्चाप्राप्तेरुपपन्नमेव तेनैव चाऽऽग्नेयो बाध्येतेत्याह—न पूर्वः पूर्वः परेणेति। तस्मात्समानविधानाः ॥ ४२ ॥

उक्थादयः। समाप्तिविशेषाः फलसाधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्षमाणाः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्तरस्तस्य निजामाग्निष्टोमसंस्थां विकृत्य निविशन्त इति विकारशब्देनोच्यते। ननु चोक्थ्यादीनां समाप्तित्वे सिद्धे समाप्तिमदपेक्षा भवति। न चैषां प्राग् ज्योतिष्टोमसबन्धात्समाप्तित्वसिद्धिः, आरम्भमध्यापेक्षत्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः। अथ प्रथमं तत्संबन्धस्ततः प्रथमं क्रत्वर्थत्वेऽवधारिते फलसंबाधाभावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवमविकारत्वप्रसङ्गः। किंच।

ग्रहणादौ च विस्पष्टे चोद्यमाने फलं प्रति।
संस्थानां फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥

तत्र केचिदाहुः। ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धेऽधिकरणं* गच्छत्येव किं

---

* अधिकरणं गच्छत्येवेति—अधिकरणविचारः संगच्छत एवेत्यर्थः।

ज्योतिष्टोमार्थो धर्मविधिरुत ग्रहणाद्यर्थोऽपीति । संस्थाशब्दः + कथमिति चेत् । तेषां ग्रहणादीनामन्ते विधानात्समाप्तिसंबन्धोऽस्तीति तच्छब्दलाभः । 'पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्' 'षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत' इति पूर्वसमाप्त्युत्तरकालं चोद्यमानानां समाप्त्यन्तरव्यपदेशभाक्त्वं भवति । अन्ये त्वाहुः । ग्रहणादयोऽप्यत्र फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसंबन्धविधिपरे वाक्ये निर्वपत्यालभतिवदनूद्यन्त इति । कुतः ।

संक्रान्ताविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।
तस्मान्नाम्नः फलं ह्येतद्भवेदिन्द्रियकामवत् ॥

ननु च 'उक्थ्यं गृह्णीयात्' इति सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नामापि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् । उक्थ्यस्तोत्रसंबन्धाद्धि समाप्तिरेवोक्थ्यशब्देनोच्यते, तत्संबन्धाद्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यसंभवे गौणः परिगृह्यते । नित्यं तु यज्ञसामानाधिकरण्येनोक्थ्यादीनां प्रयोगो दृश्यते, 'उक्थ्येन यजेतोक्थ्यो यज्ञः' इति । 'षोडशिना यजते षोडशी यज्ञः'। स* वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीति । स चात्यन्ताव्यतिरिक्तसमाप्तिवचनत्वेऽवकल्पते न ग्रहस्तोत्रवचनत्वे । षोडशीति च पुंलिङ्गः समाप्तिवचन एवोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुंलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्वाचिद्दृश्यते यथा 'एकविंशः षोडशी' इति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यशेषे पुंलिङ्गः षोडशी प्रतीयत इति संस्थावचनः । अतिरात्रेण प्रजाकामम्' इति विस्पष्टमेव संस्थावचनत्वम् । न हि तत्र क्रियान्तरमुपात्तम् । याजिरपि च ण्यर्थोपसर्जनत्वेन श्रुतः क्लेशेन प्रधानीकर्तव्यः । तस्माद्रात्रिमतीत्य या समाप्तिः सा फलेन संबध्यते । यदि च स्वतन्त्रयोरेव प्रयोगः प्राप्नोति । तत्र च प्रकरणाम्नानप्रयोजनमुक्थ्यादिशब्दप्रयोगश्च न ज्ञायते । तस्मादपि समाप्तयः फलवत्यः । कथं तु प्राक् क्रतुसंबन्धात्समाप्तित्वमिति । केचित्तावदाहुः =। 'सप्त सोमसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम

+ एवमपि 'संस्थास्तु समानविधानाः' इति सूत्रस्थसंस्थाशब्दानुपपत्तिं शङ्कते–संस्थाशब्द इत्यादिना । * नवै, नैवेति च क्वाचिदुपलभ्यते । = प्रथमं विद्याज्ञिकमतमाह–केचित्तावदित्यादिना ।

विकृत्य निविशते। कथम्। गुणादेवंजातीयके काम्ये फलनिर्वृत्तिः। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयान्न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा। यथा पशवो भवन्ति, तथा गृह्णीयादित्यर्थः। कथमिति

उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रो वाजपेयोऽप्तोर्यामः' इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मान्तराण्यनादृत्य सोमयागमात्रेऽपक्षिते प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वसिद्धिरिति। अन्ये तु मन्यन्ते। ज्योतिष्टोमस्य क्वचिदभ्यासविशेषे समाप्त्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्थ्यादिव्यपदेशं लभते फलसंबन्धं च तत्र श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रकरणलभ्यं क्रत्वर्थत्वं बाध्यते। यस्त्वाश्रयाश्रयिसंबन्धः सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते।

अपरं दर्शनम्। उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबध्यते। किं पुनस्तदित्यपेक्षायां वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्त्यन्तरं विज्ञायते। यद्वाऽभ्यासविशेष एवायं वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानः फलाय चोद्यते। तेन वा तस्मिन्वा क्रतुः संतिष्ठत इति संस्थाशब्देनाभिधीयते। केचित्पुनर्मन्यन्ते। संस्था नामान्त्ययागाभ्यासानन्तरं या क्रियोपरतिः साऽभिधीयते। न चाक्रियात्मकत्वात्तस्याः फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुपलक्षितोऽभ्यासश्चोद्यत इति। अन्ये = त्वाहुः। वचनस्यातिभाराभावादभावोऽपि चोद्यमानः फलसाधनत्वेन नैव विरुध्यत इति। यथा 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इत्यत्राकरणस्यासतः प्रत्यवायहेतुत्वम्। अथवाऽस्त्येवात्रौदासीन्यप्रतिपत्तिरूपः संकल्प इत्यविरोधः। इह च यथा गुणात्फलं भवति यथा च काम्यो गुणो नित्यमर्थं विकरोति तदिन्द्रियकामाधिकरणगोदोहनाधिकरणाभ्यामुपसंहर्तव्यम्× * । तद्दर्शयति—**गुणादेवंजातीयके फलनिष्पत्तिः**। एवं हि श्रूयते '**पशुकामं उक्थ्यं गृह्णीयात्**'। **न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा**, इत्यनेन क्रत्वर्थत्वं निराकरोति। क्रत्वर्थत्वे हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्धं तदुपकारकमेवैतत्कर्तव्यमिति विज्ञायते। यदि चोक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं चिकीर्षेत ततोऽर्थादुक्थ्यग्रहणकामस्यैष विधिर्मवेद्यस्यैवं प्रार्थनामुक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं कथं निर्वर्ततामिति। तत्तु

= तत्र स्वमतमाह—अन्ये त्वाहुरित्यादिना। × (अ० २ पा० २ अ० ११)। * (अ० ३ पा० ६ अ० ३)।

द्वयमपि पशुकामोपादानादनवक्लृप्तम् । अतः काम्यत्वादस्ति गोदोहनन्यायेन विकारत्वम् । तत्र **कथमिति**—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां ज्योतिष्टोमगृहीतेति-कर्तव्यताऽतिदिश्यते । कः पुनरिह प्रकारो येनेतिकर्तव्यता गृह्यते । यदि तावत्सं-विधानं ततः समानाविधानमेवाभ्युपगतं भवति । न ह्यतिदेशस्य संनिधिः कारणं, सारूप्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्× । अथ कार्यापत्त्या, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम्* । न च दीक्षणीयादयः संस्थाधर्माः । यतः । कार्यापन्ने संस्थान्तरे भवेयुः । न ज्योतिष्टोमस्योक्थ्यादयः कार्ये वर्तन्ते । यतस्तद्धर्मान्प्रतिपद्यन्ते । एतेनातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः । यो हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यन्तीति, तस्या-प्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति यद्यप्यग्निष्टोमस्य संस्थया सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न किंचिदुक्थ्यादिसारूप्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च भाष्यकारोऽपि **संनिधानादित्येतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णींभूतः** । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते ।

आतिदेशोऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् ।
न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥

यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र व्याख्यातं, सारूप्येणान्यथा तत्फलप्राप्तेरातिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रकृत्युपस्थानद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या । तदिहान्तरेणापि सारूप्यमाश्रयत्वप्रतिपत्तिः संनिधाना-दस्त्येव । भाष्यकारोऽप्येतदेव संनिधानमाह, न दीक्षणीयादिसामीप्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शक्नोति दीक्षणीयाद्यपूर्वजनितं स्वगतं व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धोऽतिदेशः । आह । **कथं पुनर्येयमितिकर्तव्यता सा नित्यस्य, न पुनरस्यैव काम्यस्य, साधारणी वेति ।**

तत्र साधारणीत्येष न्याय्यः पक्षोऽस्य संमतः ।
कामस्यैवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्ताक्षमयोदितम् ॥
यदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्येत्यभिधीयते ।
काम्यस्यैवेति किं नैतदयुक्ततरमुच्यते ॥

× वक्ष्यमाणत्वादिति—सप्तमाध्याय इति शेषः । * निराकृतमिति—'नैमित्ति-कमतुल्यत्वात्' इति सूत्रे, किं कार्यापत्तिरुपदेशातिदेशाभ्यामन्या, एतयोरेवान्त-र्गता वा' इत्यादिना ग्रन्थेनास्माभिरिति शेषः ।

तत्रावश्यामितिकर्तव्यताऽपोक्षितव्या, सांनिधानान्नित्यस्येतिकर्तव्यतयेति गम्यते । कथं पुनर्थेयामितिकर्तव्यता सा नित्यस्येत्यवधार्यते, न पुनरस्यैव काम्यस्य साधारणी वेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथा । सा तत्रेतिकर्त-

---

अथ त्वयुक्तियुक्तत्वान्नैवमभ्युपगम्यते ।
हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलानित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि हन्त मादिच्छयाऽपि केवलकाम्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्यमिष्यतामिति । तत्रातिशयोक्तिमसहमानो भाष्यकारः साधारणपक्षे चापकरिष्यतीति निष्प्रमाणकमपि केवलकाम्यपक्षमेव तावन्न्यायेन निराकरोति—
यत्र यत्र गुणे कामस्तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानाया नान्यथेति ।
यदि नाम गुणः = स्वातन्त्र्येणेतिकर्तव्यतां गृहीतुं शक्नुयात्तत एवं स्यात् । स च कथं शक्नुयात्, यदि करणैरेवेतिकर्तव्यता संबध्येत । यदि च गुणानां स्वत एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्करणैरितिकर्तव्यता संबध्यत इत्युक्तम् * । सप्तमनवमाद्ययोश्च वक्ष्यति भावयेत्कथमित्यपेक्ष्य भवति न करणेन कथमिति । यस्यां तु भावनायां धात्वर्थाः करणं भवन्ति तस्यां ते वस्त्वन्तरानिरपेक्षाः पश्चात्तनमरुणैकहायनीन्यायलभ्यामितिकर्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । यस्यां पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषाद्विना करणत्वानुपपत्तेः साध्यभूतो धात्वर्थोऽपरोऽपक्षितव्यः । न हि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पत्तिः शक्या । न च क्रियाविशेषमसाधयम् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते । तेन यस्यां भावनायामवस्थितो गुण इतिकर्तव्यतां गृह्णाति तस्यां प्रथमतरसंनिविष्ठो धात्वर्थो दृश्यते । ततश्च तेन तावत्सह प्रथमतरमरुणैकहायनीवान्वियमः । यदि हीतिकर्तव्यताग्रहणयोग्यः स न भवेत्ततो न गृह्णीयात् । स तु फलवत्त्वादितिकर्तव्यताद्वारभूतभावनाविशेषणत्वाच्च न कथंचिन्न गृह्णाति । तत्र चतुष्टयमप्यत्र प्रथमतरं ग्रहणं प्रयुङ्क्ते । भावना तावन्न धात्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्तव्यतां शक्नोति ग्रहीतुम् । गुणोऽपि च

= गुण इति—काम्यो गुण इत्यर्थः । * उक्तमिति—इन्द्रियकामाधिकरण इति शेषः ।

व्यता याऽन्तिकमुपनिपतति । सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति संदिह्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति । नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । एवं हि स इति कर्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधनं साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारो, येनासाध्यमानायां क्रियायां तेन साधकः कृतो भवेत् । तस्मात्साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः साधिकाः संस्थाः । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा, इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् । अथ कस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्ना-

---

न धात्वर्थमनुपनीय स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनाराहितत्वान्निर्विशेषस्य च करोत्यर्थमात्रस्याननुष्ठेयत्वादव्यापारत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयति+ × । तथा, इतिकर्तव्यता गुणाभिमुखं गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गन्तुमिति तन्मुखे तावत्पतति । धात्वर्थोऽपि स्वयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रस्थितामेतां प्रवणसमर्थः सन् क्रीमिति परित्यजेत् । अतोऽत्र फलाय चोदितानामुक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षतां प्रकरणेन दीक्षणीयादय उपनीयमाना मार्गान्तराभावदवश्यं तावज्ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति । न ह्युक्थ्यादयः समाप्तिरूपास्तत्परिहारेण ग्रहीतुं समर्थाः। स्वमुखपतितांश्च न कथंचिज्ज्योतिष्टोमस्तानुपेक्षते । तद्दर्शयति—नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । स हीतिकर्तव्यताविशेष एवं चोद्यते, अनेन फलस्य साधनमुक्थ्यादि साधकं कुर्यादिति । यथाऽसौ साधको भवति तथा कुर्यादित्यर्थः । ततश्च करोतिसंस्पर्शाद्भावनयैव संबन्धः । एवं च सति नास्ति स प्रकारो येन धात्वर्थं परिहृत्यानयेतिकर्तव्यतयोक्थ्यादयः साधकाः क्रियेरन् । क्रियायामसाध्यमानायाम्—अननुगृह्यमाणायामित्यर्थः । ये तु तेनासाध्यमानायामिति—उक्थ्यादिनेति संबन्धयन्ति तेषां पूर्वमस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वम् । तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात् । तेन साधकस्यापि—गुणस्य, इतिकर्तव्यतामिच्छता साध्यस्यासौ—

+ ग्रहीतुमिति—इतिकर्तव्यतामित्यर्थः । × आश्रयति—धात्वर्थमिति शेषः ।

नात्। यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव* दीक्षा। यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामस्तदोक्थ्यसंस्था। सर्वदा ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्तव्याः। एकदोक्थ्यसंस्था। तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्तव्याः। ते चोक्थ्यादिसंस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते. यदि सर्वदा, नोक्थ्यादीनामर्थेन। अथोक्थ्यादीनामर्थेन, न सर्वदा, उभयं विप्रतिषिद्धम्। तस्मान्न साधारणी। नित्यवदाम्नानं च यद्यनित्यस्य स्यात्, नित्यवदाम्नानं तदनित्यं क्रियेत। तत्र नित्यवदाम्नानं

धात्वर्थस्य, इत्येतदभ्युपगन्तव्यम्। एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुते विशेषे योजयति साध्यश्च ज्योतिष्टोम इति। तस्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वम्। अथ कस्मान्न साधारणत्वमिति—बलवत्त्वेन द्वितीयपक्षोपन्यासः। सिद्धान्तवाद्याह। नित्यवदाम्नानादिति। सर्वत्र ह्यैकरूप्ये सति तन्त्रसंबन्धो घटते। न च धर्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां चैकरूप्यमस्ति। धर्मा हि कामानिमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नायन्ते, यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति। सत्यपि च ज्योतिष्टोमः विना पशुकामादिनोक्थ्यादयो न संभवन्ति। न त्वेतासु ज्योतिष्टोमः कदाचिन्नास्ति। सर्वत्र समस्तात्मना प्रत्येकं जातिवत्समवेतत्वात्। अत एते× यथाम्नाता ज्योतिष्टोमेन सह संबध्यन्ते, नानित्याभिः संस्थाभिः। ननु सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वान्नित्यवद्धर्माम्नानं नित्यार्थत्वे न विरोत्स्यते। नित्याम्नानं तावत्तं प्रति कृतार्थं भविष्यति। यदि तु तस्मिन्सत्येवानित्योऽप्यपरः संबन्धः कल्प्यते किं नो बाध्यते। यो ह्यनित्यार्थमेव नित्यवदाम्नायते स विरुध्यते नैवंजातीयक इति। नैतदेवम्। एवं सति तन्त्रं तावत्परित्यक्तम्, अप्रयोजकलक्षणापन्नत्वात्। यदा हि नित्यवदाम्नानं नित्यार्थत्वेन तावद्विना न भवति क्लृप्ते च तादर्थ्ये निराकाङ्क्षीभूते पाठे प्रसङ्गादितरसंबन्ध इति न सामानविध्यम्। इतरथा ह्येवं धर्मविधिः स्यात्, नित्यमेतान् ज्योतिष्टोमे धर्मान्कुर्यात्कदाचिच्च यदा पशुकामादयो भवन्तीति, तच्च विप्रतिषिद्धमेकस्य विधानस्य। ननु द्वावेतौ प्रकरणा-

---

* दीक्षते दीक्षणीयेति पा०। × एते—दीक्षणीयादयो धर्मा इत्यर्थः।

बाध्येत । तस्मान्नित्यसंस्थस्य+ ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्थ्यादिसंस्थस्येति ॥ ४३ ॥ क० सि० ॥

अपि वा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्या श्रूयते । द्वे हि तत्राऽऽम्नाने । एकं नित्यवदेकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्यान्नित्य एव स कामो भविष्यति । नित्यताविघातो नास्तीत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥ क० युक्तिः ॥

वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥

म्नानानुमितौ विधी । तयोरेको नित्यवद्विधास्याति, अपरश्चानित्यवदिति । सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेधः । प्रयोज्यवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषिध्यन्ते । तेनैषां नित्यत्वाविघातमिच्छताऽवश्यं ग्राहकमपि तद्भूयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचाराज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । नन्वग्निष्टोमसंस्थापि काम्येति–यदा सर्वसंस्थानामनित्यत्वं, न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किंचिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमन नित्यवद्ग्रहणात्तद्वारभूतेन तुल्यकल्पमेव सर्वासां धर्मोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग इत्यनवधारणात्केवलानित्यार्थं बलाद्वैकल्पिकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह–स नित्यस्य समत्वादिति । समौ हि क्रत्वर्थपुरुषार्थौ विधी । तौ हि द्वावालोच्य 'एकस्य× तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इत्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति । इतरस्य तु केवलकामसंयोगादानित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेणेयमनित्या तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्याश्च तं प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतधर्मपरभागलाभाच्चाग्निष्टोमस्येत्येवं धर्माणां व्यपदेशः । अथ वोक्थ्यादिष्वपि प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमांशेन या प्राप्तिः सोपदेशेन, योक्थ्यांशेन साऽतिदेशात्मिकेति विवेकः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

+नित्यसंस्थस्येति–अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येत्यर्थः । ×(अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) ।

अथ यदुक्तं, द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथेति । वचनं तद्भविष्यति, न दर्शनम् । ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयो विधीयते । तथैन्द्रः षोडशिनि तृतीयः ॥ ४५ ॥ क० आ० नि० ॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

इतश्च पश्यामः प्रकृतिविकारभाव इति । कुतः । प्रतिषेधात्पूर्वलिङ्गानाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः, परिधिमनक्ति, न जुहोतीति होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनप्रामाण्यात्सामानविध्ये = ४६ ॥ क० युक्तिः ॥

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ॥ ४५ ॥

क्रतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्षेऽवकल्पते चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वात् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तसंनिधानात्प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरुपगम्यमानो वाक्यं भिन्द्यात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवाद्विशिष्ठविधिरवकल्पते । विधिप्रतिषेधयोर्विप्रतिषेधात् , पर्युदासासंभवाच्च । सर्वश्चेह सवनीयपशुविषयः पूर्वपक्षवाद्युक्तो न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः । संस्थानिमित्तत्वे हि सामानविध्येऽपि निमित्ताभावादभावदर्शनमुपपद्येतैव । सिद्धान्तेऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति क्रतुकरणसमाख्या प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । केचित्पुनराहुः । प्रचरणहोमशेषप्रतिपत्तिवद्धोमस्य परिध्यञ्जनेन प्रतिपादिते सामानविध्येऽप्यभावः सिध्यतीति । तत्र तु वाक्येन स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुतं प्रतिपत्तित्वमवगम्यत इति वक्तव्यम् । सत्यपि च होमेन प्रतिपादनेयावता परिध्यञ्जनशब्दार्थो निर्वर्तते किंचिच्च श्रुत्योच्यते तावत्पुनः संभवत्येव । तस्माद्यथोक्तेन न्यायेन दर्शनमेवेदमभावसंकीर्तनम् ॥ ४६ ॥

= सामान्यविधेरिति पा० ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यथोक्तेन न्यायेनायमनधिकृतेन गुणेन व्यपदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चानुवाद इति। ॥ ४७ ॥ क० आ० नि० ॥ दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १६ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

यत्त्वप्रकृतस्य यदिशब्दोपबन्धो द्वादशाहादिवन्नावकल्पत इति । नोक्थ्यादीनामन्यैरप्रकृतैस्तुल्यता । यद्यपि ह्येषां नित्यानित्यसयोगविरोधात्प्रकरणमग्राहकमितिकर्तव्यतायास्तथाऽपि संनिहितत्वाद्यदिशब्दव्यपदेशं लभन्ते । प्रस्तुतगुणिद्वारेण वाऽप्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति । प्रकरणप्राप्तं त्वग्निष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथवा स्तोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वादर्थवदेवेत्यदोषः । किं भवति प्रयोजनम् । फलचमसवदेवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु । यावन्तो हि सदोमानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यतिदेशे स एवोपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तरवद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वयमर्थित्वात्पुरुषस्य चिकीर्षमानस्य गुणोपादित्सायां यथाश्रुताश्रयसंभवे नानुपपत्तिर्गुणकामानाम् । अतो यन्मात्रमुक्थ्यादिसंस्थानिमित्तमुक्थ्यग्रहणस्तोत्रशस्त्राद्यप्राकृतं तत्र यदितरग्रहस्तोत्रशस्त्रधर्मातिदेशेन किंचिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तन्न भवतीति प्रयोजनम् । तथेदमपरं, यदि समानविधानं तत ' अव्यक्तासु = तु सोमस्य ' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्थाविकल्पतेन, + सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवैका प्रवर्तेत । तत्र चोक्थ्यादिविशेषचोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ॥ ४७ ॥

(इति गुणकामानामाश्रयेण सह सामानविध्याभावाधिकरणम् ॥ १६॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

= (अ०८पा०१ अ०९ सू० १६) । + प्रवर्तन्त इति शेषः धर्मप्रदेशेका भवन्तीति यावत् ।

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ॥

[१] प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥ पू० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्बर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च । तत्र संदेहः । किं बर्हिरादयो बर्हिरादिधर्माश्च प्रधानस्योताङ्गप्रधानानामिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्यैवंजातीयका धर्माः । कस्मात् । प्रकरणविशेषात् । प्रधानानां हि प्रकरणं, नाङ्गानाम् । प्रकरणेन चैषां संबन्धः । तस्मात्प्रधानस्य ॥ १ ॥ क० पूर्वपक्षः ॥

समानासमानविधानाधिकारेणैवैतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था वेदिः तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च लवनादयः किमर्था इति । यद्यपि 'वेद्यां हवींषि' बर्हिषि हवींषि । 'बर्हिर्लुनाति' वेदिं खनाति' इति चाविशेषितेन वाक्येनाङ्गप्रधानार्थत्वबुद्धिर्भवति । तथाऽपि स्वातन्त्र्ये सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिःषु धर्मप्रसक्तावानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनताकारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयत इति प्रकरणाल्लब्धव्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन+ विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा गम्यन्ते । सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वाद्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तम् ×। असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे प्रकरणविरोध्यर्थासंयोगाभिप्रायम् । शक्यौ हविर्बर्हिःशब्दौ प्रकरणेन समावेशयितुं नाहीनवदसंबद्धाविति मन्यते ॥ १ ॥

+ तत्प्रकरणमिति—दर्शपूर्णमासप्रकरणमित्यर्थः। × (अ० ३ पा० ४ अ० ५) जञ्जभ्यमानाधिकरणे भाष्यकृद्भिरिति शेषः ।

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि० ॥

सर्वेषां वाऽङ्गप्रधानानामिमे धर्माः। नात्र शेषत्वं प्रकरणाद्भवति। उपकारलक्षणं हि तत्। यद्यस्योपकरोति, तत्तस्य शेषभूतम्। सर्वेषां चाङ्गप्रधानानामिमे धर्मा उपकुर्वन्ति। कथमवगम्यते। वाक्यात्। वेद्यां हवींष्यासादयति, इति हविर्मात्रं वाक्याद्गम्यते। प्रधानहवींषि प्रकरणात्। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः। तस्माद्बर्हिषि हवींष्यासादयतीति। आह। यदि प्रकरणं वाक्येन बाध्यते, लोकेऽपि बर्हिषाभिमे धर्मा उक्ता भवन्ति। तत्र को दोषः। सर्वत्र धर्माः कर्तव्याः

सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव। यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति, तत्राऽऽह—अतत्प्रयुक्तत्वात्। न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः कथं पुनः स्थितं प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते, कथं वा ताद्यर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकारलक्षणं÷ शेषत्वं प्रतिज्ञायते। उच्यते। नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियोजकत्वं स्थितम्। 'असंयुक्तं+ प्रकरणात्' इति ह्युक्तम्। यत्तु विरोधो नास्तीति। कथं नास्ति, यदा बार्हिषां प्राधान्यात्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सति अङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकरणानुरोधेन व्यावर्त्यते। परस्तु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति लौकिकेऽपि प्राप्नोति ततश्चाऽऽनर्थक्यामिति। तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम्। स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्येव विस्पष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रादेव निवर्तताम्। न चाङ्गबार्हिषां लौकिकवदानर्थक्यम्। अतस्तत्र भविष्यति। न चातिप्रसज्यत इति। अनेनैव चाभिप्रायेण, उपकारलक्षणं हि तदिति ताद्यर्थ्यमेव फलेन

÷ बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्वमिति। अयमाशयः। यद्युपकारकत्वं शेषत्वं तदा कृष्यादीनामपि परम्परया यागाद्युपकारकत्वाद्यागाङ्गतापात्तिः। यदि विहितत्वघटितं तद्विवक्ष्यते तदाऽपि 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति वाक्येन पश्वङ्गतया विहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वात्तदङ्गत्वापात्तिः। अथान्यानुपकारकत्वघटितं तदा गोदोहनस्य प्रणयनान्यपशुपकारकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। गोदोहनस्य पश्वङ्गत्वमेव न स्यादित्यादिबहुदोषग्रस्तत्वादवश्यं परोद्देशप्रवृत्तप्रकृतिकारकत्वेन विहितत्वरूपमेव शेषत्वं निर्वाच्यमिति। +(अ० ३पा० ३ अ० ४ सू० ११)।

प्राप्नुवन्ति । उच्यते । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एवेति गम्यते । तस्माल्लौकिकेषु न कर्तव्याः । एवं चेदङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि । तस्मात्तेष्वपि न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा दर्शपूर्णमासयोरुपकरिष्यन्ति । तस्मादङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ॥ २ ॥ क० सिद्धान्तः ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञेऽपि बर्हिर्धर्मैर्युज्येत । सोऽपि दाते बर्हिषि वर्तते । तस्य चापि बर्हिषाऽस्ति प्रयोजनम् । तदप्याराच्छिष्टधर्मवत्स्यात् ॥ ३ ॥ क० आशङ्का ॥

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

न तस्य बर्हिरेतैर्धर्मैर्धर्मवत् । वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह

व्यपदिष्टम् । यदर्थं हि कल्प्यमानं प्रयोजनवद्विज्ञातुमाकाङ्क्षितोपकारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं कल्पनीयम् । यत्तु भाष्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदुत्तरपरिचोदनानवतारमसङ्गादतित्वरितोक्तमित्युपेक्षणीयं* तावत् ॥ २ ॥

यदि ह्यानर्थक्याल्लौकिकाद्बार्हिषो धर्मानिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं नास्ति कर्मान्तरार्थे बर्हिषि, तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु काश्चित्तान्निवृत्त्यर्थो हेतुः सोऽङ्गेष्वप्यविशिष्टः । तत्र सौर्यादिष्वितरथाप्यतिदेशेन सन्त्येव धर्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहितत्वात्पिण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्गं चेति स्थास्यति+ । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ३ ॥

भवेदेतद्यदीदं वाक्यं स्वतन्त्रं स्यात् । बर्हिर्वेदितद्धर्माणां तु यद्वाक्यं

---

* उत्तरपरिचोदनेति—' आरादपीति चेत् ' इत्यनेन क्रियमाणपरिचोदनेत्यर्थः । अत इदं भाष्यं ' न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ' इत्यत्रोत्कृष्य व्याख्येयमित्याशयः ।
+ (अ० ४ पा० ३ अ८ सू० २९) इत्यत्रेति शेषः ।

धर्माणाम्। तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्माः, यद्दर्शपूर्णमासार्थं, तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकम्। तेन वाक्येन सहैकवाक्यतां गतमित्यर्थः। तेन यत्तदेकवाक्यान्तर्गतं बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य। न च पिण्डपितृयज्ञबर्हिर्दर्शपूर्णमासवाक्यान्तर्गतम्। अतो न संभन्त्स्यत इति। ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकवाक्यत्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नान्येन लभ्यते। तच्च प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गानामसंबन्धः प्राप्नोति। नैष दोषः। सर्वथा लवनखननादयस्तावन्न साक्षादङ्गेन प्रधानेन वा संबन्द्धुं शक्नुवन्ति। यत्र वेदिबर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति। वेदिबर्हिषोरपि हविरासादनेन संबन्धः। तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यते। एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतं, साङ्गस्य प्रधानस्यैकप्रयोगत्वात्। ननु च यथा प्रयाजादय एकप्रयोगवचनगृहीतत्वेऽपि 'गुणानां × च परार्थत्वात्' इत्येवं परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते तथाऽङ्गहविःसंबन्धे बर्हिर्न प्रतिपद्यते। नैतदेवम्। यथैव हि प्रधानहविरासादनमङ्गतया संबध्यते तथाऽङ्गहविरासादनमप्यङ्गाङ्गतया संभन्त्स्यते। यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्प्येत ततस्तन्मात्रस्यैव स्यान्न त्वेवम्। अस्याऽऽनर्थक्यभयात्तु स्वरूपेऽतिक्रम्यमाणे किमेवमतिक्रमोऽस्तु यद्दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोपकारीति। यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं संकोचः क्रियेत। तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविषयत्वं भवति। तथा च तद्भवति तदनुग्रहीतव्यम्। अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते। तावन्मात्रमेव च तद्द्वारं युक्तं न तादर्थ्यम्। अनुपकारिणि हि स्थितं नोपकरोति नातदर्थे। तथा च 'परार्थे+ त्वर्थसामान्यम्' इति वक्ष्यति*' विनाऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्यां = दधिपयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्रा-

×(अ०३ पा०१ अ०१२ सू०)। +(अ०९ पा०२ अ०१४ सू०४४)

*इति वक्ष्यति—इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा 'क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्तेः' इति सिद्धान्तसूत्रेण वक्ष्यतीत्यर्थः। = अभ्युदितेष्ट्यामिति—'यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्, स त्रेधा तण्डुलान्विभजेत्। ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्' इति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरकालोपक्रमनिमित्तदोषपरिहारार्थतया विहितायामभ्युदितेष्टावित्यर्थः।

तत्र प्राप्नुवान्ति, नान्यत्र । तस्मात्पिण्डपितृयज्ञबर्हिषो न भविष्यन्ति ॥ ४ ॥ क० ॥ आ० नि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गं भवति । एवमाह । स वै ध्रुवामेवाग्रेऽभिघारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति, इत्याभिधारणस्याऽऽज्यभागार्थतां दर्शयति ॥ ५ ॥ क० हेतुः ॥ बर्हिरादीनां दर्शपौर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

[२] फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुणोर्वपनं पयोव्रतानि तपश्चाऽऽम्नातानि ।

प्तिर्भवतीति । तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं कल्प्यते यस्मिन्नक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र कर्तव्या इति । अङ्गहविर्भिरपि च विगुणैः प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते । तस्मात्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाङ्गेष्वपि क्रिया युक्तेति ॥ ४ ॥

यदि चैवंजातीयकमङ्गप्रधानार्थं ततः 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति' इत्येतदङ्गप्रधानार्थम् तत्र 'च क्रमवाक्येष्वयं क्रमो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुच्यमानो हेतुवन्लिगदोऽर्थवत्त्वादुपपद्यते 'स वै ध्रुमाग्रेऽभिधारयति' । कुतः । 'ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन्भवति' इति । यथाज्यभागहविरप्यभिघारणीयं तत एवं वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपांशुयाजार्थेन केवलमभिधारणं स्यात् । तत्र च चाग्रेऽभिवारणं स्यात् । न च 'ततो हि प्रथमावाज्यभागौणं इति हेतुः समर्थ्येत । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ ५ ॥

(इति बर्हिरादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याधिकरणम् ॥ १ ॥)

'याजमानास्तु ÷ तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्' इत्यनेनाधिकरणेन येषां याजमानत्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य कर्तृत्वांशेनाङ्गप्रधानार्थां उत भोक्तृत्वांशेन

÷ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ४)

तेषु संदेहः किमङ्गप्रधानार्थानि, उत प्रधानार्थानि । किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्वामियुक्तमेतत् । तस्मात्प्रधानस्य । कस्मात् । फलसंयोगात् पुरुषस्य यागेनायं संबन्धः । यागोऽपूर्वस्य दाता । पुरुषः प्रतिग्रहीता । नन्वपरोऽप्यस्ति संबन्धः । यागो निर्वर्त्यः, पुरुषोऽभिनिर्वर्तक इति । फलेन तु संबन्धो भविष्यतीत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते । न हि यागं स साधयति । यागः सत्तया संभन्त्स्यत इति । किमिति तर्हि । निर्वर्तयतः फलं भवतीति । संस्काराश्च संस्कुर्वन्तरियुच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं, तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं

केवलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तं । पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वम् । सर्वार्थे हि यजमानेऽवस्थिता शक्नुवन्ति त्तर्वेषामुपकर्तुम् । न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

येनैव हेतुनैतेषां स्वामिगामित्वानिश्चयः ।
तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥

इति ह्येते कर्तृत्वांशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येरन् । भोक्तृत्वांशस्थास्त्वेते । स हि तैर्विना नोपपद्यते + । कर्तृत्वं तु तदभावेऽपि यथभवति तथा सर्वलोकप्रत्यक्षम । ऋत्विजामपि च तत्संभवान्नैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यताधानमाकाङ्क्षति । यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमभीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नन् । योग्यतां चाऽऽदधानाः क्रियाः संस्कारः इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वांशं भजन्ते । यस्य च कर्मणः फलं यजमानेन युज्यते तद्देशस्थास्तस्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यस्य प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां, क्रत्वर्थत्वात् । तस्मात्प्रधानस्यैवंजातीयकाः । आह । यदि क्रतोर्निर्वर्तकांशे न पतन्ति तत् *, फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैव दोषः । एष एष हि प्रधानस्योपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते । ततश्च यथैवान्यान्यदृष्टार्थान्यङ्गानि + फलयोग्यतामपि

+ तत्—तदेत्यर्थः । * अन्यान्यदृष्टार्थानीति—आरादुपकारकाण्यङ्गानीत्यर्थः ।

पुरुषस्य प्रयोजनं, न यागमभिनिर्वर्तयितुम्। तस्माद्ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्तिसमर्थम्। आह। यदि यागनिर्वृतौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति। उच्यते। यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते। कश्च तस्य स्वार्थः। यदस्य कर्ता फलेन संबध्यते। तस्मात्स्वामिसंस्काराः प्रधानार्था इति ॥ ६॥ क० स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ २॥

[३] चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७॥ पू० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन इयति शक्ष्यामहे, इति। तत्र संदेहः। किमेषा वेदिरङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्थेति। किं तावत्प्राप्तम्। चिकीर्षया च संयोगात्, प्रधानार्थेति। का चिकीर्षा। इयति भक्ष्यामहे इति। यच्चिकीर्षितं, तस्यार्थेनैषा श्रूयते, शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुमिति। प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं, नाङ्गानि। प्रधानं हि फलवन्नाङ्गानि। आह। यद्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्त इति। उच्यते। अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि* क्रियन्ते, यद्यपि तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथाऽपि तैरचिकीर्षितैरन्याच्चिकीर्ष्यते। तस्मात्तानि क्रियन्त इति। यच्चिकीर्षितं तस्य वेदिः। तस्मात्प्रधानार्थेति। स्थितं तावदपर्यवसितम्

कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रच्यवन्ते तथैवैतेऽपि× द्रष्टव्याः। प्रयोजनमग्नीषोमीयादिविकारेषु गमनं वपनादीनामगमनं सिद्धान्ते ॥ ६ ॥

(इति यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ २ ॥)

पूर्वेणैव न्यायेन सौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था विज्ञायते। इयति शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुमिति यच्चिकीर्षितं। तदुद्देशेनैवयभिधीयते। फलवच्चिकीर्षितं नाङ्गानि। अचिकीर्षितत्वे सति चिकीर्षितासिद्ध्यर्थत्वेन करणात्। एवमपर्यव-

---

* अचिकीर्षिन्यङ्गानि, इति पा०। × एतेऽपीति—यजमानाः संस्कारा अपीत्यर्थः।

॥ ७ ॥ क० सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणस्य पूर्वपक्षः ॥

[४] तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ पू० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयते, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्, इति । तत्र संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनमुत प्रधानार्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च तत्पौर्णमास्यमावास्येति च । तस्मात्प्रधानस्याभिमर्शनामिति ॥ ८ ॥ क० पूर्व० ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥ सि० ॥

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं प्रधानं चिकीर्षितं नाङ्गानि । तस्मात्प्रधानस्य वेदिरिति । तन्न । तद्युक्ते फलश्रुतिः । साङ्गात्फलं श्रूयते । तस्मात्साङ्गं चिकीर्षितम् । यद्यप्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, तथाऽपि वेद्यां कर्तव्यानि । अन्यथा न साङ्गं वेद्यां कृतं भवति ॥ ९ ॥ क० निरुक्ताधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३ ॥

सिते चिन्तान्तरं तावत्प्रस्तौति ॥ ७ ॥

———

संयोगादिति वर्तते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमात्रवचनत्वात्– 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु*' । इत्येवमवतरतोः प्रधानहविःष्वेव केवलेषु प्रवृत्तिः । तस्माच्चतुर्होत्रा मन्त्रेण पञ्चहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिम्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

———

वेदेर्देशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् योऽपि चिकीर्षासंयोगः सोऽपि फलप्राप्तेः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय एव ज्ञायते । तस्मात्साङ्गप्रधानार्थयमित्यवधारणादङ्गार्थाऽपि स्यात् । एवं च+ सति अग्नीषोमीयादिविकारेषु निरूढपश्वादिषु कर्तव्या ॥ ९ ॥

(इति सौमिकवेदेरङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

———

---

*(अ०३ पा०१ अ०९ सू०१८) । + सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—एवं च सतीत्यादिना । पूर्वपक्षे च व्यतिरेकेण प्रयोजनं सुज्ञेयमित्याशयः ।

गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० सि० ॥

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात्पौर्णमासीशब्दस्यामावास्याशब्दस्य च प्रधानहविषामभिमर्शनमिति । नैतदेवम् । अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः । गुणाभिधानात् । गुणोऽभिमर्शनमित्यभिधानं भवति । कतमत्तदभिधानम् । यद्गुणोऽभिमर्शनमिति ब्रूते । पौर्णमासीममावास्यामिति च तृतीयान्नं पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्यम्, अमावास्यार्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अतो यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां वोपकरोति, तत्र तत्र कर्तव्यम् । यद्यत्पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽभिसंबध्यते, साक्षात्, प्रणाड्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं तयोरुपकरोति । तस्मात्प्रधानहविषामङ्गहविषां च कर्तव्यमिति ॥ १० ॥ क० सि० ॥ अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानानोभयाङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्वितियया यस्माद् गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते तस्मात्सर्वार्थमित्यसंबद्धम् । स्थित एव गुणत्वे तद्विशेषचिन्त्येयं प्रस्तुता । सुतरां च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा, द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्वं प्राप्नोति । तस्मादनुपपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थममावास्यार्थमिति चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेनैवं वक्तव्यम् । 'पौर्णमासीमभिमृशेत्' इत्यत्र कालकर्मतत्समुदायानामनभिम्रष्टव्यत्वात्पौर्णमासीमिति गौणेन भवितव्यम् । तत्र प्रकृतिप्रत्यार्थयोर्यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रातिपदिकं गौणमित्यापद्यते तथाऽप्यत्र तावताऽप्यभिम्रष्टव्याविशेषानवगमात्समस्तस्रुवादिविषयसंशयोपप्लवे सति विशेषोऽन्यत एव लब्धव्य इति साकाङ्क्षत्वादसंदिग्धार्थपरिग्रहार्थं प्रथमं प्रतीतत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्यमाश्रित्य विभक्तिः सप्तम्यर्थेऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्राऽऽकाङ्क्षितम् । आसन्नहविरधिकाराविधिनाऽभिम्रष्टव्यविशेषस्यावधारितत्वात् । अतः कालद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा व्यवस्थार्थमेवेदं श्रवणमिति हविर्मात्राभिमर्शनम् । अथापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्लक्ष्यते तथाऽपि तदुपकारमात्रलक्षणात्सर्वार्थत्वासिद्धिः ॥ १० ॥

(इति अभिमर्शनादेरङ्गप्रधानसाधारणहविर्मात्रार्थताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

---

[५] दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाः श्रूयते। तिस्रो दीक्षा इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते। तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संदेहः । किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थतेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः। दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति। दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य, इति। न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चित्। तस्माद्दीक्षादाक्षिणं वचनात्सोमस्येति ॥ ११ ॥

'फलसंयोगात्तु = स्वामियुक्तं प्रधानस्य' इत्यनेनैव गतार्थत्वाद्दक्षिणानुदाहरणत्वम्। अन्ये तु समर्थयन्ते । सर्वेषु सोमक्रयादिषु ÷ दीक्षितशब्देन विनियोगो दृश्यते। दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्ध्यर्थाः । तच्च दीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम्। अतोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानामृत्विगानमनार्थत्वादानमनस्य च साहाय्योपादित्सया प्रयोगार्थता । तस्माच्चिकीर्षान्यायेन × साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्यक्षमेवैतद् दृश्यते दक्षिणोपात्ता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्वन्ति। इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिक्रीताः कुर्युः। न च तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैतैः परिक्रीतैः प्रयोजनम् अतो। यद्यत्परिक्रीताः करिष्यन्तीत्यवधार्यते तस्मै दक्षिणा । एवं च कर्तृतन्त्रत्वाभिधानमेकादशे + योक्ष्यते । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते। 'दीक्षाः सोमस्य' 'दक्षिणाः सोमस्य' इति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु दीक्षितविनियोगोऽङ्गेषु स पुरोडाशकपालादिवदप्रयोजकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तस्यैवेति ज्ञायते। दक्षिणाश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसङ्गादङ्गानामुपकुर्वन्तीति वक्ष्यामः * ॥ ११ ॥

= (अ०३ पा०७ अ०२ सू०६)। ÷ सोमक्रयादिष्विति–'दीक्षितः सोमं क्रीणाति' 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यादिष्वित्यर्थः। ×(अ० ३ पा०७अ०३) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः। + (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८)। * अ० १२ पा० १ सू० ३१) इत्यत्रेति शेषः।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् । अध्वर्यो यत्पशुनाऽयाक्षीरथ काऽस्य दीक्षेति, यत् षड्ढोतारं जुहोति साऽस्य दीक्षेति । असत्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्मादङ्गानां दीक्षादक्षिणमिति ॥ १२ ॥ क० युक्तिः ॥ दीक्षादाक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् । ॥ ५ ॥

[६] तथा यूपस्य वादः ॥ १३ ॥ पू० ११

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र यूपं प्रकृत्य श्रूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि मिनुयात्तन्निर्दहेत्, यद्बहिर्वेदि, अनवरुद्धः स्यादर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि, अनवरुद्धो भवति, न निर्दहति, इति । तत्र संदेहः । किमन्तर्वेदि, इति यूपाङ्गभावेन वेदिरुपदिश्यत उतार्धमन्त-

---

निरूढपशौ च षड्ढोतृहोमेन× दीक्षानुग्रहं वदन्नप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थत्वे च स्यादेव दीक्षेति नान्येनानुगृह्येत । ननु चानङ्गत्वेऽप्यनुग्रहवचनमनाकाङ्क्षितत्वाद्व्यर्थमेव । नैष दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोपजीवनात्तत्कृत उपकार आसीदिति, अप्रयोजकत्वात्तदभावे सति वैगुण्यमिवाशङ्क्यते तत्रानुग्रहवचनमुपपत्स्यते ॥ १२ ॥

(इति दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥)

'अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि' इति किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन विधीयते, अथ बहिर्वेदिदेशमिश्रसंधिदेशमात्रं लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वार्थत्वमवस्थाप्येदानीमयुक्तो* विचारः । स्थित एतस्मिन्नधिकरणे तद्द्रष्टव्यम् =। यदि हि वाक्यसंयोगाद्यूपार्थता भवेत्कुतस्तदा कैमर्थ्यविचारावसरः ।

× षड्ढोतृहोमेनेति—'सूर्यं ते चक्षुषी, वातं प्राणं, द्यां पृष्ठम् अन्तरिक्षमात्मा, अङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैः' इति षड्ढोतृमन्त्रकेण होमेनेत्यर्थः । * पुरस्तादिति—चिकीर्षया च संयोगात्' इत्यस्मिन्नधिकरण इत्यर्थ । = तद्द्रष्टव्यमिति—चिकीर्षाधिकरणं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

वेदि, अर्धं बहिर्वेदीति देशलक्षणार्थमुच्यत इति । कथं यूपाङ्गभावेन कथं वा देशलक्षणेति । यदि यूपार्धस्य वेद्यन्तरस्य च संबन्धो विवक्षितः, एवं वेदिसंबद्धो यूपः कर्तव्यः, ततो यूपाङ्गभावेन । अथ यस्मिन्देशे मीयमानस्यार्धं वेद्यभ्यन्तरे, अर्धं च बहिः, स देश उपदिश्यते । ततो देशलक्षणा । किं प्राप्तम् । तथा यूपस्य वेदिः । यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य तथा यूपस्य वेदिः । यथा यूपो मातव्यः, तथा मीयमानस्यार्धं वेद्यभ्यन्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यते*, इतरथा वेदिशब्दो लक्षयेद्देशम् । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्माद्यूपाङ्गभावेन वेदिर्निर्दिश्यते ॥ १३ ॥ क० पूर्व० ॥

देशमात्रं वाऽशिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥ सि० ॥

स्थिते पुनर्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वादर्थत्वे युज्येते । किं प्राप्तं, प्रकरणं बाधित्वा यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भवितुमर्हति । लक्षणा हीतरथा स्यात् । न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौतोऽर्थो न समवैति यतो लक्षणां प्रतिपद्यते । तस्मात् ' इयति शक्ष्यामहे ' इत्यपि सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेर्यूपार्थत्वं प्रतिपत्तव्यम् । अथवा पूर्वेणाधिकरणेन स्थिते साङ्गज्योतिष्टोमार्थत्वे किं यूपार्थत्वमप्यस्ति नास्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वमिति न विचारणीयम् । न तेन सिद्धं यूपस्य पश्वङ्गत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य हि साङ्गस्य वेदिर्न पशोः । ननु च पशुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गेभ्यो दास्यति । दद्याद्यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिर्भवेत् । प्रधानद्वारेण त्ववतरन्ती तत्स्वरूपमात्र एवावतिष्ठते । प्राप्ते च वेदिकार्येऽतिदेशेन प्राप्नुवन्ती दार्शपौर्णमासिकीं वेदिं निराकृत्य पश्वादिषु सौमिकी निविशते । सा प्राकृतेष्वेव वेदिकार्येषु विनियोक्तव्या न चेदं यूपमानं प्राकृतं यतो वेदिं लभेत । तस्मादप्राप्तेर्यूपस्य लौकिक्यैव देशबुद्ध्याऽन्तर्बहिर्वा माने प्राप्तेऽनेन वचनेनार्धस्यान्तर्वेदिर्नियम्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ १३ ॥

उभाभ्यामन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते ।

---

* वेदिश्रुतिरनु हीष्यत इति पा० ।

देशमात्रं वा वेदिशब्देन लक्ष्यते, न वेदिर्यूपाङ्गम्। कुतः। अशिष्येणैकवाक्यत्वात्। अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीत्येतनैकवाक्यता+या, सा शाशितव्येन, यदि देशलक्षणा। अथ यूपाङ्गभावेन वेद्या निर्देशः, ततो न शासितव्यो बहिर्वेदिदेशो भवति। वेद्यां यूपस्याङ्गभावेनोपदिश्यमानानम्, अर्धं बहिर्वेदीत्येतदुच्चार्यमाणं न कस्मिंश्चिदुपकारे वर्तते। अथ बहिर्वेदिदेशमपि यूपाङ्गभावेनोपादिशेत्, वाक्यं भिद्येत। वस्माद्यूपाङ्गभावेन वेद्या निर्देशे बहिर्वेदिशब्दः सर्वथा न शासितव्यः। यदि तु देशलक्षणा, ततो विशिष्टे देशे ल-

---

कुतः कृतार्थसंयोगे देशकालोपलक्षणम्।
सर्वोऽप्विष्टं कृतार्थो च वेदियूपाविहान्यतः॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वद्यङ्गं भवेद्वेदिर्वा यूपाङ्गं, न चैकमप्युपपद्यते निराकाङ्क्षत्वाददृष्टकल्पनाद्वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। न तावत्पशुबन्धव्यापृतस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यपेक्षाऽस्ति। नापि कर्तृहविस्तदुपकरणधारणव्यापृतायां वेदेः सहस्रभागांशसंबाधिनि यूपेऽपेक्षा। न चान्यतरस्य दृष्टोपकारित्वमवकल्पते। किं चार्धं बहिर्वेदीत्यशिष्यं, विध्यनुवादत्वासंभवात्त्वत्पक्षे। मत्पक्षे तु द्वाभ्यां विना देशविशेषोपलक्षणासंभवादवश्यं शासितव्यमेतत्। कथं, समस्तस्य यूपस्यान्तर्बहिर्वा माने प्राप्ते ‘अर्धमन्तर्वेदि’ इति नियम्यते, द्वितीयार्धस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ ‘अर्धं बहिर्वेदि’ इत्यपि विधातव्यम्। ततश्चानेकार्थद्वाक्यभेदो मिनोताख्यातानुषङ्गक्लेशश्च प्रसज्यते। पाक्षिकस्य च नित्यवदनुवादोऽनर्थकः कल्पयितव्यः। ननु चार्धस्यान्तर्वेदिसंबन्धे विहिते विध्यभावादर्धान्तरं बहिर्वेदि भविष्यति। भवेदेवं, यदि नित्यमन्तर्वेदि बहिर्वेद्येव वा यूपमानं प्रसक्तं स्यात्। समस्तान्तर्वेदि प्रसङ्गे हि सति अर्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य बहिर्मानं गम्येत। समस्तस्य वा बहिरेव प्रसङ्गेऽर्धस्याविहितामिति तदवस्थधर्मान्तरमध्यवसीयेत। न त्वेतदुभयमप्यस्ति। अतश्चेद्दशमसाधारणमर्धमन्तर्वेद्येव न त्वर्धमेवान्तर्वेदीति। तथा सति चार्धान्तरमनियतत्वात्कदाचिदन्तरपि प्राप्नोतीति न बहिर्भावः सिध्यतीति।

+ एकवाक्यता शासितव्येनेति पा०।

क्षयमाणेऽवश्यवक्तव्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति । अनुच्यमाने, वेद्यभ्यन्तरे यस्मिन्कस्मिंश्च प्रदेशे यूप इति गम्यते । अथ पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे, यतरास्मिन्देशे मीयमानस्यार्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि, स देशो लक्षयितुमिष्टो भवति । स च बहिर्वेदिशब्देन विना न शक्यते लक्षयितुमित्यवश्यं शासितव्यो भवति । तस्माद्देशलक्षणेति ॥ १४ ॥ क० सि० अन्तर्वेदेर्यूपानङ्गताधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७] सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ पू० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, उत यत्सुन्वान्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः, इति । हविर्धानयोर्यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधेनीभिः संबन्धयेदित्यर्थः । तत्र संदेहः । किं सामीधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोद्यते, हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या उत हविर्धानेनामूषाननूच्यमानानां देशो लक्ष्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविर्धानं चोद्यते । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधेनीभिः संबन्धयेदिति । तेन = हविर्धानसंबद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात्सामिधेन्यङ्गभावे सति हविर्धानश्रुतिरनु-

---

ननु च यदि समस्तमन्तर्वेदि मिनोति ततोऽर्धमन्तर्वेदीत्येवं विधिर्नैव कुर्यात् । कथं न करोति, यदर्धं तत्तावन्नियममतोऽन्तर्मिनोत्येतावच्च विहितं नेतरत्प्रतिषिद्धम् । तस्मादुभाभ्यां विशिष्ट एको देशोऽभिधीयत इत्येवमवाक्यभेदः ॥ १४ ॥

(इति—अन्तर्वेदिबहिर्वेदिदलक्षितदेशविशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ॥ ६ ॥)

‘ उत यत्सुन्वति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ’ इति श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविचारनिर्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत् । विस्पष्टार्थद्वयानुपादानात् । न त्वत्रैवं दृश्यत

= तेनेति क्वचिन्नास्ति ।

ग्रहीष्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात्साभिधेन्यङ्गं हविर्धानम् ॥ १५ ॥ क्र० पूर्वपक्षः ॥

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ सि० ॥

देशलक्षणार्थं वैतदुच्यते । यस्मिन्सुन्वन्ति, तस्मिन्देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयन्तीति सोमासादनार्थं तावदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽप्यग्निसमिन्धनार्थमुपादेया इति । इह त्वेतावच्छ्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वति तत्संबद्धाः (सामिधेन्योऽग्निसामिन्धनार्थमुपादेया *) इति । तत्र न ज्ञायते किं सामिधेन्यः संबद्धाः हविर्धानस्योपकुर्वन्ति किं हविर्धानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावद्धविर्धानस्य नोपकुर्वन्ति । न हि तावद्विधीयन्ते, सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि । हविर्धानविशेषसंबन्धस्तासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमासामनुच्यमानानामुपादातव्यं संबन्धयितुमिति । कथं तर्हि । हविर्धानीविशेषसंबन्धोऽत्र सामिधेनीनां श्रूयते न हविर्धानसंबन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंबन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्येत । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति त देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेणं वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्त-

---

इदं परस्याशिष्यमिति । मम तु शिष्यमिति । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः । उच्यते ॥ १५ ॥

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्निसामिन्धनार्थत्वात्क्लृप्तं प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाङ्गित्वापेक्षा । हविर्धान-

---

* सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति पा० ।

रस्य दाक्षिणस्य वा हाविर्धानस्य समासन्नः । तत्र तत्र , सुन्वन्ति, तदन्वाहुरित्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

अथैवमभिसंबन्धः कस्मान्न भवति । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्ध इति । नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धो, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च । तत्र वाक्यं भिद्यते । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध इति ॥ १६ ॥ क० सि० ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समाख्यानं च तद्वदेव भवति । यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः सोमार्थं हविर्धानमिति + ॥ १७ ॥ क० युक्तिः ॥ हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

[८] शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

विशेषसंबन्धपरे वाक्ये सामान्यसंबन्धशक्तिमपि कल्पयत आग्नेय्यधिकरणोक्तो × वाक्यभेदो योज्यः । विशेषेण सामान्याक्षेपाद्वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेणार्थापत्तिक्षयो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोषलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं सुखेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ॥ १६ ॥

हविर्धानमिति, अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदेशोऽवकल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात् ॥ १७ ॥

(इति—दक्षिणहविर्धानदेशस्यानुवचनार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

अतः परं समाख्याया- सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वर्तिष्यते * ।

× हविषां निधानं हविर्धानमिति पा० । + (अ० ३ पा० २ अ० ८) ।
वार्तिष्यत इति—' ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात ' इत्यधिकरणमारभ्येति शेषः ।

इह कर्माण्युदाहरणम्। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति। तत्र संदेहः। किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि, उतात्रोत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात्। शेषमन्यः स्वयं वोत शेषमन्य एवेति। किं प्राप्तम्। स्वयं प्रयोगे स्यात्। कुतः। यतः स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवति। कथमवगम्यते। तल्लक्षणत्वात्। शब्दोऽस्यार्थस्य लक्षणं, स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति। कतमः स शब्दः। स्वर्ग-

---

(होता) हौत्रमित्यादयः कथं विनियोजिका इति। तत्र = प्रथमं तावदुपोद्घातः क्रियते। यदि होत्रादयो नानाभूता विद्यन्ते ततः क्व ते विनियुज्यन्तामिति विचारो भवति। यदि तु सर्वमेव कर्म यजमानेन कर्तव्यं न कर्त्रन्तराणामवकाशोऽस्ति ततस्तत्समाख्योत्थापितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तोतव्य इति। तत्र दर्शपूर्णमासादीनि फलदक्षिणावन्ति × कर्माण्युदाहरणम्। तेषु विचारः, किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियमः किं वा प्रधानेष्वेव यजमानोऽन्यत्रान्य एव। किं प्राप्तं, सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमिति। कुतः। प्रयोगवचनस्थं ह्यात्मनेपदं साङ्गायां भावनायां फलार्थिनं कर्तृत्वेन प्रयुङ्क्ते। स यत्रैव कर्ता न स्यात्तत्कृतमेवोपकारं न प्राप्नुयात्। तस्मात्स्वयं कुर्यादिति। फलस्य चोत्पद्यमानस्योत्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते।

= 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इत्यादिना क्रियमाणविचारस्य बलाबलविचारत्वाभावेनासांगत्यं मनसि निधाय तदुपोद्घाततया बलाबलाचिन्ताशेषत्वेन संगतिं तावदुपपादयति—तत्रेत्यादिना। × फलदक्षिणावन्तीति—अनेन चाग्निहोत्रे परिक्रयानाम्नानेन भाष्यकारोदाहृतस्यापि अग्निहोत्रस्यानुदाहरणत्वं सूचितं ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु यद्यप्यग्निहोत्रप्रकरणे तदङ्गतया दक्षिणा नाऽऽम्नायते तथाऽपि अहरहर्यजमानः स्वयमाग्निहोत्रं जुहुयात्, पर्वणि वा। ब्रह्मचारी वा जुहुयात्। ब्रह्मणा हि स परिक्रीतो भवति। क्षीरहोता वा जुहुयात्, धनेन स परिक्रीतो भवति' इत्यापस्तम्बधृतबह्वृचब्राह्मणे तत्रापि दक्षिणाकार्यस्य परिक्रयस्यैव विधानात्तद्बलेनाग्निहोत्रेऽप्यन्यस्य कर्तृत्वं संभाव्यत एवेति संभवत्येवाग्निहोत्रस्याप्युदाहरणत्वमिति खण्डदेवप्रभृतीनामभिप्रायः।

कामो यजेतेति। यः स्वर्गं कामयते, स एवोच्यते, यागे कर्ता भवन्फलं साधयेदिति। साङ्गे च कर्ता भवन्फलं प्राप्नोति। तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८॥

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेपकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९॥

उत्सर्गे प्राधान्यमस्ति। कथम्। य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं भवति। कथम्। परिक्रय उत्सर्गः। तेनाऽनताः सर्वं कुर्वन्ति।

होत्रादिसमाख्या च तस्यैव तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य+ कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ॥ ८॥

प्रधानमात्रवाचिनो धातोः परेण प्रत्ययेन तस्मात्रस्यैव फलार्थिकर्तृकत्वं नियम्यते। शेषाणां तु निर्वृत्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः। तन्मात्तत्रानियमः। ननु च प्रधानसमानकर्तृकत्वादेवाङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति। न। तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुग्रहात्। द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किंचिद्यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति। तत्र* तत्र कृते परिक्रयादिना कारयन्न× कर्तृत्वात्प्रच्यवते। केचित्तु सुतरामात्मनेपदेन प्रयोजकत्वमेवाभिधीयत इति समर्थयन्ते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्य = ह्यात्मनेपदस्य णिजर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यः। तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम्। यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे, आत्मनेपदं दृश्यते। न त्वेतद्युक्तम्। एवं हि सति प्रधानमपि यथाकथंचिदन्यैरेव कारयितव्यं भवेत्। यदेव हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात्। न च यदृत्विजः कुर्वन्ति तस्य क्रत्वर्थत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते। कामं तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथाकथंचिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वादृत्विग्व्यापारवचनः परस्मैपदं णिजर्थे वर्तेत नाऽऽत्मनेपदम्। तस्मात्पूर्वेणैव व्याख्यानेन प्रधानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्ता स्यादिति। तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थि-

---

+ (अ० ३ पा० ७ अ० ५ सू० २३)। * तत्र कृत इति–प्रधाने तु द्रव्योत्सर्गरूपे स्वयं कृत इत्यर्थः। कारयनित्यस्य प्रागङ्गानीति शेषपूरणम्। = विहितस्येति–'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राय क्रियाफले' इत्यनया स्मृत्येत्यर्थः।

तस्माद्यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्मादुत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् । शेषमन्यः स्वयं वा ॥ १९ ॥ क० पूर्व० ॥

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि
॥ २० ॥ सि० ॥

शेषस्यान्य एव स्यात्कर्ता । कुतः । परिक्रयस्याऽऽम्नानत्वात् । पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु प्राप्तेषु परिक्रयो नियतः । तस्मात्परिक्रयेणाऽऽनतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति । विप्रतिषिद्धश्चात्मनि परिक्रयः । यदि स्वयं कुर्यादपरिक्रीतेन कृतं स्यात् । तत्र परिक्रयाम्नानानर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत । तस्मादन्यैः परिक्रीतैः शेषाः पदार्थाः कर्तव्या इति । उत्सर्गं तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं भवति ॥ २० ॥ क० सिद्धान्तः ॥ अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कर्तृत्वेन गम्यमाना कथं करणांशमात्र एवोपसंह्रियत इति वक्तव्यम् । तेनैवं व्याख्येयं, नाऽऽत्मनेपदेन फलार्थिकर्तृत्वं चोद्यते । किं तर्हि । भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते । तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियमं इति ॥ १९ ॥

अन्वाहार्यद्वादशशतादिदानं कर्मसंयुक्तेभ्योऽभिधानात् 'परिक्रयार्थं* वा कर्मसंयोगात्' इति दशमे वक्ष्यति । स्वभावतश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नाऽऽत्मनि, विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्स्वयमेवाङ्गानि यजमानः कुर्यात्ततः परिक्रयासंभवात्परिक्रियो न क्रियेत । तत्रास्य नित्यवदाम्नानं विरुध्येत । तस्मात्तन्नित्यतां कर्तुमवश्यं परिक्रयार्हाणि कर्त्रन्तराण्युपादातव्यानि । अतश्च क्वाचित्स्वयंकरणात्क्वचित्संविधानाद्यजमानस्य कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्रयवतीं भावनामाश्रितस्येदृशेनैव कर्तृत्वेन फलोपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विरोत्स्यते ॥ २० ॥

(इति यजमानभिन्नकर्त्रन्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

---

* (अ०१० पा०२ अ०८ सू०२३)

[९] तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥ पू० ॥

तत्र तै. परिक्रीतैः कर्तव्येष्वनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः । अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाम्नायते । अर्थेन तत्परिमाणं यावद्भिरसाविति कर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ॥ २१ ॥ क० पूर्व० ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ सि० ॥

यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या भिद्यन्ते । तानि नामधेयश्रवणानि । तान् पुरोऽध्वर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता मान्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति, उन्नेता चमसाननुन्नयति, इति । तथा प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह, होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते, मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाऽऽह, अच्छावाको यजति, ग्रावस्तुत् ग्रावस्तोत्रीयामन्वाह* । एतावद्भिः कर्माणि प्रयोजनम् । तेन तेऽवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं वरीतव्याः । एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन नोपादिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीत इति ॥ २२ ॥ क० सि० ॥

एकस्य द्वयोर्वोपादाने परिक्रयः शक्यः कर्तुमित्यनियमः । अथवा फलसमानकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां × समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेवाबाधित्वा परिक्रयविधिरशक्यस्तदेव बाधितव्यम् । स + चैकेन कर्त्रा यत्किंचित्कुर्वतोपपन्न इति नानेकं बाधितव्यमिति ॥ २१ ॥

भिन्नसमाख्यानियतकर्तृकपदार्थयुक्तभावनाविधिना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । 'संज्ञा = चोत्पत्तिसंयोगात् ' इति चैष न्यायो यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थस्तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्तार उपादातव्याः ॥ २२ ॥

---

* ग्रावस्तोत्रीया अन्वाहेति पा० । × सामानाधिकरण्येति–फलपदसामानाधिकरण्येत्यर्थः । + स चेति–परिक्रयविधिरित्यर्थः । = (अ० २पा० २अ० ८सू० २२)।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एवं चेत्प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीत इति। तन्न। यो यस्तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति। एकोऽपि बहून्पदार्थान्कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत। तस्मादनियमः ॥ २३ ॥ क० आ० ॥

नोत्पत्तौ हि + ॥ २४ ॥

नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम्। उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते। ब्रह्माणं वृणीते, होतारं वृणीते, उद्गातारं वृणीते, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवमादि। तस्मात्कर्माणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम्। अवश्यं ते वरीतव्याः। तस्मादेषां वरणे संकीर्तने न विधिः। प्रयोजनस्याभावान्नानुवादः। न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात्। अनर्थकमेव स्यात्। शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं संख्याविशेषम्। तस्माद्यः संख्याविशेष एषां प्रतीयते तदर्थमेतद्वचनम्। तस्मात्,

---

व्याप्रियमाणानामेताः समाख्या उपलभ्यन्ते। न च लोकादवगता इति यूपादिवत्कार्यतस्तावत्परिच्छिद्यन्ते। पाचकादिवत्तत्तद्धौत्रादिकर्म* कुर्वद्धौत्रादिशब्दैराभिधास्यत इत्यभेदः ॥ २३ ॥

यदि हि कर्मविनियोगवेलायामेतदुत्तरकालं वैताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति न भिन्द्युरपि। वरणं त्वत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम्। तत्रैताः श्रूयन्ते 'ब्रह्माणं वृणीते' इत्यादि। न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत्। वरणान्यपि चैतानि 'एकस्यैवं = पुनः श्रुतिः' इत्येवं 'गुणाश्चापूर्वसंयोगे ×' इत्येवं यावच्छ्रुति भिद्यन्ते। तद्भेदाच्चोपादेयानामृत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः। समाख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेरुत्तरकालं च

+ पुरुषाणामिति क्वाचित्पाठः। * पाचकादिवादिति—गृहेऽस्मिन्देवदत्तः पाचक इत्युक्ते योऽस्मिन् गृहे पाककर्ता स देवदत्त इत्येवं पाककर्मसंयोगाद्यथैव देवदत्तशब्दार्थो निर्णीयते तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः। = (अ० २ पा० २ अ० २ सू० २। × अ० २ पा० २ अ० ९ सू० २४)।

षोडश कर्तारो वरीतव्याः तावत्कर्तृकश्च सोमः स्यात् । एवं दर्शपूर्णमासयोरपि ॥ २४ ॥ क० आ० नि० ॥ परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥ सि० ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । चमसाध्वर्यून् वृणीते, इति । तेषु संदेहः । किमेषामन्यतमा उतैतेभ्योऽन्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । एतावतां संकीर्तनादेषामेवमन्यतमा इति प्राप्ते, ब्रूमः । चमसाध्वर्यवश्चापरे भवेयुस्तेभ्योऽन्य इति । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । तैः परिगणितैरेषां व्यपदेशो भवति । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति । ननु य एव प्रकृतास्ते चमसाध्वर्यवो भवेयुः । नेति ब्रूमः । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । मध्यतःकारिणां चम-

---

सिद्धवद्व्यवहाराद्वरणनिमित्ततैव गम्यते । निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदासिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नैकस्यैव कर्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं शक्यते सकृदुपात्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः । उत्पत्तिवाक्यशिष्टवरीतव्यबाधविकल्पासंभवाच्च न शक्यं तेनैव वरणेन नियमाणान्तरं संबन्धुम् । अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते । सर्वाणि च तान्यैन्द्रवायवादिग्रहणवदपर्यायविधायिना प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । तद्ग्रहणवशेन च सर्वर्त्विजां ग्रहणम् । अतो यावद्वरणमृत्विजां भेदासिद्धिः । यत्तु भाष्यकारेणोक्तं तस्मादेषां वरणे संकीर्तनं विधिरित्यादि तदविहितवरणनियमप्राप्त्यभावादयुक्तम् । न चैतावतो वाक्यराशेः काल्पितैकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचलयभ्यसंख्यामात्रप्रत्यायनं फलं भवितुमर्हति । तेन वरणविधिनैवानुनिष्पादिनी प्रचयशिष्टैव संख्या सेत्स्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न किंचित्तया विहितया ॥ २४ ॥

(इति ऋत्विजां संख्यानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अध्वर्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंबन्धादध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति प्राप्तेऽभिधीयते । पृथक्त्वानियतत्वाद्व्यपदेशानां सर्वैश्चेतरैस्तुल्यवत्पृथक्त्वेन व्यपदेशादुत्पत्तौ च वरणान्तराम्नानात्पूर्ववदेव भेदः । यद्यपि च

साध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति। षष्ठी संबन्धे सति भवति। ऋत्विग्भिस्ते व्यपदिश्यन्ते। ऋत्विजस्तेषां स्वामिनो न यजमानः। यजमानपुरुषेभ्यश्चैतेऽन्य इति नः प्रतिज्ञातम्। न यजमानेन चमसाध्वर्युत्वं कर्तुं वरीतव्याः, ऋत्विग्भिस्ते वरीतव्या इति। अपि चैषामुत्पत्तिवाक्य एव भेदः। चमसाध्वर्यून् वृणीत इति॥ २५॥ क० चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम्॥ १०॥

[११] उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः॥ २६॥ सि०॥

तेष्वेव संदेहः। किमनियमः, एको द्वौ बहवो वेत बहव एवेति। अनियम इति प्राप्ते, उच्यते। बहव इति। कुतः। उत्पत्तौ बहुश्रुतेः। चमसाध्वर्यव इत्येषामुत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति। तस्माद्बहव इति॥ २६॥ क० चमसाध्वर्यूणां बहुत्वानियमाधिकरणम्॥ ११॥

[१२] दशत्वं लिङ्गदर्शनात्॥ २७॥ सि०॥

ज्योतिष्टोमे सन्ति चमसाध्वर्यवः। ते च बहव इत्युक्तम्। कियन्तो बहव इति संदेहे। त्रयो बहुवचनसामर्थ्यादिति प्राप्ते, ब्रूमः। दशत्वं लिङ्गदर्शनात्। ते दश भवेयुः। तथा हि। लिङ्गं ज्योतिष्टोमविकारे दशपेये श्रूयते, दश चमसाध्वर्यवो दश दशैकैकं

यजमानेन व्रियन्ते तथाऽपि तदाज्ञाकरत्वेन व्रियमाणत्वाद्भवत्येव तदीयत्वव्यपदेशः॥ २५॥

(इति चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम्॥ १०॥)

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः = ॥ २६॥

(इति चमसाध्वर्यूणां बहुत्वाधिकरणम्॥ ११॥)

बहुत्वानियमे 'प्रथमे÷ वा नियम्येत' इति त्रित्वे प्राप्ते दशपेये ज्यो-

---

= 'उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः' इति सूत्रस्थभाष्यस्य स्पष्टत्वादव्याख्येयतां मत्वा पाठमात्रं कृतम्।'। ÷ (अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० ४२)।

चमसमनुसर्षन्ति, इति । एतस्मात्कारणाद्दशपेयो भवतीति ब्रुवन् दश चमसाध्वर्यून्दर्शयति । यदि त्रयो भवेयुरेतद्दर्शनं नोपपद्येत ।

तस्मात्त्रीनतीत्यैषा सेक्या । यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येतैवद्दर्शनम् । तस्माद्भवन्ति दश । दश चैषां स्वामिनः । तस्मात्प्रयोजनभावाद्दशसंख्योपादीयते । तस्यां चोपादीयमानायामपराऽपि संख्याऽनुगृह्यते । तेनापि दश भवेयुः ॥ २७ ॥ क० चमसाध्वर्यूणां-दशसंख्यानियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥

[१३] शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ पू० ॥

अस्ति शमिता, शमितारमुपनयीत, इति । स किं संकीर्तितानामन्यतम उतान्यस्तेभ्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरणे संकीर्तनात्तेषामन्यतम इति प्राप्ते, उच्यते । शमिता च शब्दभेदात् । शब्दो भिद्यते । एवंसंज्ञकेनेदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मादेवंसंज्ञक उत्पादयितव्यः । अस्य संकीर्तनात्संख्याविवृद्धिर्गम्यते । तस्यादन्यः शमिता स्यात् । अति च, क्षोमा चार्धं वैकर्तनं च शमितुः । तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः स्यादिति, अब्राह्मणाशङ्का भवति । सा ऋत्विजि नोपपद्यते ॥ २८ ॥ क० पूर्व० ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥ सि० ॥

सत्यं संख्याविवृद्धिर्गम्यते, न तूत्पद्यमानेषू । या त्वनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र, एकस्य कर्मभेदात् ×, इत्येवमप्यवकल्पते । यत्तूक्तम् ,

---

तिष्टोमविकारे दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च दश व्रियन्त इति विज्ञायते । स्वामिदशत्वाच्चमसदशत्वाच्च दशत्वप्राप्तिः ॥ २७ ॥

(इति चमसाध्वर्यूणां दशत्वनियमाधिकरणम् ॥ १२) ॥

शमिता च शब्दभेदात् × ॥ २८ ॥

उत्पत्तिमता समाख्या भेदिका भवति । न चेयं तद्वता । तेन ‘ एकस्य +

×(अ० ३ पा० ७ अ० ९ सू० २३) । + ‘ शमिता च शब्दभेदात् । इति सूत्रस्यं भाष्यमपि सुस्पष्टत्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् ।

अब्राह्मणाशङ्का भवतीति। यजमानाभिप्राया सा, यद्यब्राह्मणो यजमानः स्यादिति। ननु यद्यब्राह्मणः स्यादिति प्रकृतः शमिता संबध्यते। उच्यते। शमयतीति शमिता। यौगिक एष शब्दः प्रकृतेष्वप्यवकल्पते। शामित्रमप्याध्वर्यवे समाम्नानादध्वर्युणा कर्तव्यम्। तस्माच्छमनादध्वर्युः शमिता। एवं सति अप्रकृतो यजमानः संबध्यते ॥ २९ ॥ क० सि० शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

[१४] उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपगा नाम, ते शब्दभेदात्संख्याविवृद्धिं प्रत्याययन्तीत्यध्वर्य्वादिभ्योऽन्य इति प्राप्ते, ब्रूमः। तेषामेव केचित्स्युरिति। कस्मात्। उत्पत्तौ परिगणनात्। यौगिकत्वाच्च शब्दस्य। लिङ्गमिदं भवति। नाध्वर्युरुपगायेत्, इति। यद्येभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्युं प्रतिषेधेत्। अप्राप्तत्वात्। यतस्तु प्रतिषेधति, अतोऽवगच्छाम

कर्मभेदात्' इत्येवमेव भवति। नन्वध्वर्य्वादिषु व्याप्रियमाणेषु 'शमिता पशुं कण्ठे गृह्णाति' इति श्रवणाद्भेदः स्यात्। नैष दोषः। य एव कश्चिदव्यापृतः स एव ग्रहीष्यति। न च तदा सर्वाध्वर्युपुरुषाणां सर्वर्त्विजां वा व्यापारो विद्यते। तदेतद्वक्ष्यति 'इतरमन्यस्तेषां + यतो विशेषः स्यात्' इति। प्राप्त्यभावाच्च 'यद्यब्राह्मणः स्यात्' इति लिङ्गमसाधकमतो बलाद्यजमानविषयं कल्प्यते। याजमानप्रकरणाम्नानाच =, शामित्रस्य न कथंचिदब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते। हिंसात्वाद्ब्राह्मणो नेच्छेदिति चेत्तुल्यमेतदब्राह्मणस्यापि। स हि मन्दप्रतीकारः सुतरां प्रत्यवैति। तेन यथैव शूद्रादिः कथंचिदनिच्छन्कार्यते × तथैव यो दानादिवशीकृतः करिष्यति ÷ सोऽनुष्ठास्यतीत्यविरोधः छ। एतेनैव हेतुनाऽऽर्त्विज्यं निन्द्यते ॥ २९ ॥

(इति शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

+ (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१) = 'तद्ब्राह्मणाय दद्यात्, यद्यब्राह्मणः स्यात्' इति वाक्यस्येति शेषः। यजमानविषयं कल्प्यत इत्यस्य चानुषङ्गेण शेषपूरणम्। × :कार्यत इति—शमितेति शेषः। ÷ करिष्यतीति—आर्त्विज्यमित्यर्थः। छ अनुष्ठास्यति—शामित्रमित्यर्थः।

उत्पत्तौ संकीर्तितानामेवान्यतम इति ॥ ३० ॥ क० उपगाऽपृथक्त्वाऽधिकरणम् ॥ १४ ॥

[१५] विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

अस्ति सोमविक्रयी। तत्र संदेहः। स किमध्वर्य्वादीनामन्यतमः, उतैभ्योऽन्य इति। किं प्राप्तम्। तेषां संकीर्तनात्तेषामन्यतम इति प्राप्ते ब्रूमः। विक्रयी त्वन्यः स्यादिति। विक्रयो न चाद्यते, क्रयचोद्यते। तत्रार्थाद्विक्रयः। ज्योतिष्टोमस्य च पदार्थान्कर्तुमध्वर्य्वादय उत्पाद्यन्ते न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते। तस्मान्नाध्वर्य्वादीनामन्यतम इति ॥ ३१ ॥ क० सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

[१६] कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥ पू० ॥

य एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्व एव ऋत्विजः, उत केचिदेषामिति। किं प्राप्तम्। सर्वे। कुतः। कर्मकार्यात्। सर्वे यागस्य साधनं कुर्वन्ति। तस्मात्सर्वे, ऋतौ यजन्ति। ये च, ऋतौ यजन्ति त ऋत्विजः। न कश्चिद्विशेष आश्रीयते इम एव ऋतौ यजन्तीति ऋत्विज इमे नेति। तस्मात्सर्वेषामृत्विक्त्वम्। ननु

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् * ॥ ३० ॥

(इति उपगातॄणामृत्विग्भ्योऽनन्यत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

(इति सोमविक्रेतुर्वृतेभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपदधातुप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते, ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः। एतस्माच्चेत्कारणादृत्विजो भवन्ति हन्त सर्वेषां तदविशिष्टमिति

---

* 'उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्' 'विक्रयी त्वन्यः' इति सूत्रद्वयस्थमपि भाष्यं सुस्पष्टत्वादुपेक्ष्याधिकरणद्वयसूत्रमात्रस्य पाठः कृतः।

परिसंख्या श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति। उच्यते । परिसंख्यायां बहवो दोषाः सन्तीत्यवयुत्यवादोऽयं भविष्यति ॥ ३२ ॥ क० पूर्व० ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ सि० ॥

न वा सर्वे । कस्मात् । परिसंख्यानात् । एवं हि श्रूयते, सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विज इति । स एष न विधिः। बहुतराणां प्राप्तत्वात् । नानुवादः। प्रयोजनाभावात् । न चेत्परिसंख्याऽपि, आनर्थक्यमेव स्यात् । ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च । उच्यते । स्वार्थहानमदोषः, प्राप्तत्वात् । परार्थकल्पना च, प्रत्ययात् । बहूनामृत्विक्त्वे ज्ञाते पुनः सप्तदशर्त्विज इत्युच्यते । सप्तदशभिर्ऋत्विक्शब्दस्य संबन्धः पुनः प्रकाश्यते.

तदनुसारमृत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् । अतश्चत्वारः, चत्वारः÷, पञ्च, षट् , सप्तदशेत्याद्या अवयवा अप्येतस्य महान्त इत्येवं स्तोतुमवयुत्यवादः ॥ ३२ ॥

परिसंख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्यैव व्याख्याता। सप्तदशस्वन्येषु च प्राप्तवत्सु सप्तदशपुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिग्रहार्थं, योऽर्थादितराभावप्रत्ययस्तमाश्रयितुं, न सप्तदशस्वरूपं प्रत्याययितुम्। सर्वत्र हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्स्वरूपं संसर्गश्च प्रतीयतेऽन्यनिवृत्तिश्च। क्वचिच्च किंचित्प्रयोजनवशेन विवक्ष्यते । स्वरूपसंसर्गासंभवे च बलादेव विधिरितरानिवृत्तिप्रयोजनो भवति । अतश्च त्रिदोषत्वमदोषः। स्वार्थस्य प्राप्तत्वेनैव हेयत्वात्प्रतीतस्य च परार्थस्यापरिग्रहे विध्यानर्थक्यात्। परस्तु कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्तेऽन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यवश्यंभावित्वं मत्वाऽऽह-

---

÷ चत्वार इति–दर्शपूर्णमासयोस्तावत्, ब्रह्मा–अध्वर्युः–होता–आग्नीध्रश्चेति चत्वारः। चातुर्मास्ये प्रतिप्रस्थात्राधिक्येन पञ्च । पशुयागे मैत्रावरुणाधिक्येन च षट्। सोमयागे च ब्रह्मगणे तावत्–ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपोतारश्चत्वारः । अध्वर्युगणे–अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टृन्नेतारश्चत्वारः । होतृगणे–होतृमैत्रावरुणाच्छावाकग्रावस्तुतश्चत्वारः । उद्गातृगणे च उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्याश्चत्वारः । यजमानः सप्तदश इत्याहत्य सप्तदश भवन्तीति वस्तुस्थितिः ।

आधिकैश्च न प्रकाश्यते। तत्र विज्ञायत एतत्–ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः संबन्धे पुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशभ्योऽभ्याधिका वर्जिता इति गम्यते तत्र किं सप्तदशभिः संबन्धो विवक्षितः, किं वाऽधिकानां वर्जनमिति। सप्तदशसंबन्धस्याप्रयोजकत्वादधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते। आह। ननु प्रतिषिध्यमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति। न हि ते क्रतौ न यजन्ति। न वा क्रतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः। उच्यते। सत्यम्। न प्रतिषेधादृत्विक्शब्देन न +

ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपीति। कार्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमते। सर्वत्र हि स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्यं प्रतिषिध्यते। तद्यथा न ममैष पुनः, पुत्रकार्ये न प्रवर्तत इत्यर्थः। एवं योऽसमर्थात्सप्तदशभ्योऽधिकानां प्रतिषेधः प्रतीयते स कार्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम्। वरणं तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादनुदाहरणमिति = चेत्। न। अस्मिन्पक्षे कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेः। इतरस्तु स्वरूपाप्रतिषेधात्तन्निमित्तंकार्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमृतौ यजतां तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह। सिद्धान्तवादी तु तत्त्वेनोत्तरं विवक्षमाण एवं तर्हि द्विविधोऽयमित्यादि प्रक्रमते। यद्येष यौगिकः स्यात्ततो न कुतश्चिन्निवर्तेत। संस्कारशब्दस्त्वयं, वरणभरणे हि संस्कारौ। ते येषां न स्तो न ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दवाच्या भविष्यन्ति। ते च वरणभरणे सप्तदशानामेव यजमानेन क्रियते। तन्निमित्तत्वाश्रयणे च 'सप्तदशर्त्विजः। इत्युनुवादोऽवकल्पिष्यते। अन्यथा त्ववयवानुवादो मृषात्वरूपः कल्प्येत। तस्मान्नातिप्रसङ्गः। ननु च य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे येषां च ते, त ऋत्विज इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रथमं तावदाञ्जस्येनैषा वचनव्यक्तिरन्विष्यते· य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे इति। यदा तु वृक्षादिवत्ते लोकव्यवहारेष्वप्रसिद्धास्तदाऽर्थादयमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः करोतीति। यथैवास्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्युक्ते वानेन शाटक क्रियत इति हि भाविनि संज्ञाविज्ञानादविरोधो विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यम्। एतेन 'अध्वर्युं वृणीते' इति तद्विशेषवचनानि व्याख्यातानि। एवं च व्रियमाणानामृत्विजां द्वितीयानिर्देशोऽवकल्पिष्यते। वरणं चाऽऽधान-

---

+ नेति क्वचिन्नास्ति। = अनुदाहरणमिति–ऋत्विजो वृणीत इत्येवं भाष्योक्तं वरणमृत्विक्कार्योदाहरणं न भवतीत्यर्थः। भरणं–दक्षिणादानमित्यर्थः।

संबध्यन्ते, किंतु प्रतिषेधसामर्थ्याद्धि ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति । किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम् । ऋत्विज उपवसन्ति, ऋत्विजो वृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इति । आह । यद्यृत्विजां कार्यं, कथं तत्केषांचिदृत्विक्शब्दकानां न स्यात् । उच्यते एवं तर्हि द्विविधोऽयमृत्विक्शब्दः, क्रतुयजननिमित्तो, वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्माद्वरणभरणनिमित्तो गृह्यत इति । आह । नन्वितरेतराश्रयमेवं भवति य ऋत्विजस्ते वरीतव्याः, ये व्रियन्ते त ऋत्विज इति । तादितरेतराश्रयम् । उच्यते । न हि ऋत्विजो वृणीते इत्ययमर्थः, ऋत्विजः सन्तो वरीतव्या इति । कथं तर्हि । वरणेन ऋत्विजः क्रियन्त इति । एवं द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवंलक्षणः । दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति । कथ-

---

वत्कर्मौपयिकांस्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भविष्यति । वेदपौर्वापर्यपर्यालोचनात्तु ते वरणेन क्रियन्त इत्यवसानान्नाप्रसिद्धिः । न + त्विदं निपातनाख्नाद्वारेण *क्रतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत्परित्यक्तुं युज्यते । य च वरणभरणयोः सिद्धर्त्विक्संबाधित्वेन तानुद्दिश्य श्रूयमाणयोर्विपरीता वचनव्यक्तिर्युक्ता । यच्चाप्रसिद्धाः संस्कर्तुं न शक्यन्त इति वरणेऽप्येवं तुल्यम् । न हि कश्चिदप्रसिद्धं वस्तु कुरुष्वेत्युक्तोऽप्यध्यवस्यति ÷ । नापि तेन व्यापृतेनापि = तन्निमित्ता निष्पत्तिरध्यवसीयते । यदि तु वेदवाक्यपौर्वापर्येण ज्ञायत इत्युच्यते ततः सिद्धानामेव संस्कारः सुखतरमध्यवसीयते । जानाति ह्येवं वरणं कुर्वन्यथा वेदस्य प्रसिद्धा एव केचिदृत्विजः । मम तु ते वरणद्वारेण प्रसिध्यन्ति, प्राक्तस्मादन्येनानवधारितत्वात् । अथवा तस्यापि सामान्यतोऽस्त्येव प्रसिद्धिः । सर्वो हि भावः केनाचिदात्मना सिध्यन्व्यवहारं साधयति ।

+ एवं तावद्यथाश्रुतं भाष्यार्थमुपवर्ण्याधुना तत्र च विशेषं वक्तुं दूषणं तावदादौ वदति । नन्वित्यादिना । * निपातनेति 'ऋत्विग्दधृक्—' इत्यनया स्मृत्या ऋत्विक्पदस्य कर्तृवाचिक्विन्नन्तत्वनिपातनेन क्रतुयजननिमित्तत्वं गम्यत इत्यर्थः । ÷ नाध्यस्यतीति—बुद्धिपूर्वकारी तावदप्रसिद्धं वस्तु कर्तव्यतया न जानाति, न प्रयतते चेत्यर्थः । = व्यापृतेनापीति—अबुद्धिपूर्वकारिणा प्रयत्नाख्यव्यापारे यदृच्छया क्रियमाणेऽपि न तेन फलनिष्पत्तिर्नैकान्तान्नवर्तातीत्यर्थः ।

सर्वात्मिकायाः सिद्धेः क्वचिदप्यभावात् । अतो य ऋतौ यजन्ति ये वाऽऽध्वर्यवादिकं कुर्वन्ति त ऋत्विजः के च ते, ये तत्समर्था, सामर्थ्यरहितानामनधिकारात् । के च समर्थाः, । ये विद्वांसः । तत्रापि स्मृतिप्रामाण्याद्ये ब्राह्मणास्तदविशेषप्रसङ्गे पुनर्विशेषो भवति वरणोपात्ता य इति, ततोऽपि पुनर्दाक्षिणाभिर्भ्रियमाणा इति । सेयमेतैर्विशेषैः शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विषयमन्यथाऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसंह्रियमाणम्* । अक्रियमाणमेव सिद्धमृत्विक्त्वम् । अपि च वरणभरणाभ्यामृत्विजो वोत्पाद्येरन्, ऋत्विक्त्वं वा । तत्र ऋत्विजस्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनरुत्पत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यतालक्षणमृत्विक्त्वमध्ययनश्रवणाभ्यां सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च ' याजमानास्तु = ' इत्यत्र न योग्यतैषां यजमानेन कर्तव्येति । सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते, किं चैषां प्राग्वरणादनुत्पन्नं कर्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्विक्त्वमप्यनुत्पन्नम् । सत्यं, तत्तु पश्चादप्युत्पद्यमानं न पश्यामः । अथं यदुत्पद्यते तदेव ऋत्विक्त्वं, तथा सत्यानमनमेव तन्नान्यत्किंचित् । न चेदमदृष्टमृत्विक्त्वम् । यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति तत्स्वरूपमप्यदृष्टं भवेत् । ऋत्विक्कार्यं तु कर्मनिर्वृत्तिर्दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भविष्यति । यावता च सा भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वब्राह्मणत्वादि दृश्यत एव । यत्त्वदृष्टं किंचित्तत्प्रकरणवशात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्थमेव नाध्वर्य्वादित्वे व्याप्रियते । न च तद्वरणभरणाभ्यां जायत इति तयोरनिमित्तत्वं भवति । आहवनीयादीनां त्वप्रकरणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पन्नावस्थानां संस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम् । न हि तत्र होमादिभिस्त्यज्यमानद्रव्याधारोऽपेक्षितः + । तेनावश्यं तत्संबन्धाददृष्टमेवाभ्युपगन्तव्यम् । न च तदग्निमात्रात्सिध्यतीति तन्निर्वृत्त्यर्थमदृष्टमेवाऽऽहवनीयादित्वमपेक्षितम् । अतो नैष दृष्टान्तः । यदि चादृष्टमृत्विक्त्वं वरणभरणाभ्यां जन्येत, ततः सत्रेऽपि यजमानेषु तदाधातव्यं, तद्विशेषांश्चाध्वर्य्वादयो दीक्षावाक्येऽनूद्यन्त × इति वरणभरणे कर्तव्ये स्याताम् । तत्र ' वरण-

* उपसंह्रियमाणमिति—एभिर्विशेषैर्भवतीति पूरणीयम् । = (अ० ३पा० ८अ० २सू० ४) । + अपेक्षित इति—देवतायै त्यक्तस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशाविभजनमात्रेणापि प्रक्षेपघटितहोमपदार्थनिष्पत्तेरित्यर्थः । × दीक्षावाक्य इति—सत्रात्मकद्वादशाहप्रकरणे ह्येवं श्रूयते ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं, ततो होतारं

आत्मेच्छयाऽध्वर्युर्भवतीति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्, भवतीति ब्रूयाम्। कथम्। एवंशब्दकेनायं पदार्थः कर्तव्य इति, नास्त्येवंशब्दकः। यश्च नास्ति, स यदि शक्यते कर्तुं, कर्तव्यो भवति। यथा जुह्वा जुहोति, इत्यविद्यमाना जुहूः क्रियते। एवमेतदपि द्रष्टव्यम्। तत्रार्थादनियमेन ऋत्विक्शब्दसंबन्धे कर्तव्ये, एवं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते। तस्मान्नेतरेतराश्रयम्। तस्मात्सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्या इति परिसंख्या। सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥ क० सि० ॥

मृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे * न स्यात वकर्मत्वात्' 'परिक्रियश्च ÷तादर्थ्यात्' इति च विरुध्यते। तस्मात्कर्मयोग्यतयाऽवधारितानामेव वरणभरणाभ्यामुपादाननियमः कर्मार्थः क्रियते। ऋत्विक्शब्दश्चावैगुण्यात्तद्विषय एवोपसंह्रियमाणः सतोऽप्यन्मान्योव्यान्नाऽऽलम्बते। सत्रे तु स्वयंकर्तृकत्वाद्वरणभरणयोरग्रहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणैवाध्वर्युत्वादिसिद्धिः। तद्यथा पौर्णमास्यां विनाऽपि शाखापरिवासनेन यदेवाङ्गारापोहनक्षमं द्रव्यं स एवोपवेष इत्यदोषः। तस्माद्यथा ='यूपस्य स्वरुं करोति' इत्यत्राऽऽदाने कर्मशब्द इति वक्ष्यति +तथाऽत्र भाष्यकारस्य द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं होतुः ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः, हाति, तदस्मिन्वाक्यं इत्यर्थः। *(अ० १० पा०२ अ०१० सू०३४) ÷ (अ०१०पा०२ अ०११ सू०३५)। = एवं तर्हि ऋत्विक्शब्दस्य यौगिकत्वं 'वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते' इत्यादिभाष्यस्य का गतिरिति चेदत आह—तस्मादित्यादिना। + वक्ष्यतीति— (अ० ४ पा०२ अ०१ सू०६) इत्यत्रेत्यर्थः।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेन्मन्यसे, यथोक्तपक्षेणैतदेवमुच्येत । अवयुत्यवादपक्षेण सप्तदशर्त्विज इति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३४ ॥ क० आ० ॥

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । नात्र सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, यानधिकृत्यावयुत्यवादो भविष्यति । यत्र परा संख्या कीर्त्यते तत्रावयुत्यवादो भवति । यथा द्वादशकपाले यदष्टाकपालो भवतीति । न चेह परा संख्या कीर्त्यते । तस्मान्नावयुत्यवाद इति ॥ ३५ ॥ क० आ० नि० ॥ ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम् ॥ १६ ॥

[१७] नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ १६ ॥ सि० ॥

सप्तदश ऋत्विज इति समधिगतम् । कतमे ते सप्तदश इतीदं

पक्षेणेति चेत् *॥ ३४ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे ह्यष्टत्वादय + उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शक्नुवन्त्यवयवत्वं गमयितुम् । स्तुत्या चोपयुज्यते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यदधिकारात्सप्तदशत्वमवयवः प्रतीयेत । स्तुत्यर्थं च स्यात् । तस्मादृत्विक्त्वोपसंहारार्थमेवैतादिति सप्तदशर्त्विजः ॥ ३५ ॥

(इति—सर्वेषामृत्विक्शब्दावाच्यताधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रकृतानां ये काचित्सप्तदशेति प्राप्तेऽभिधियते । सामानाधिकरण्यप्रयोगा

---

* एतत्सूत्रस्थभाष्यस्य सुस्पष्टतयाऽव्याख्याय सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् । +अष्टत्वादय इति—'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते ' इत्युपक्रम्यैवं श्रूयते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति. यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति. यदेकादशपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति. यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून् दधाति ' (तै०सं० २-२-५) इत्यादिरिति शेषः ।

चिन्त्यते। किं प्राप्तम् । अज्ञानम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । नियमस्तु दक्षिणाभिः । श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासंबन्धेन नियम्येरन् । एवं ह्याम्नायते। ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इत्येवमभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्नीधेऽग्रे ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मै चामुष्मै चेति केचिदेव विशिष्टाः श्रूयन्ते। एवं ये श्रूयन्ते ते तावदृत्विजः। ततोऽभ्यधिका× नान्ये भवितुमर्हन्ति । दक्षिणाभिर्नियम इति ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरे च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम्। ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्य-

---

न्नियमः तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते न चमसाध्वर्यूणाम् । यद्यपि च सिद्धमृत्विक्त्वमनूद्यमानं न शक्यमुपसंहर्तुमिति बुद्धिर्भवति तथाऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षितविशेषावस्थानं तदेष्वेव वेदेन सिद्धवदाश्रितमतोऽस्माकमेवं परिच्छेदो भवति नूनमेत एवर्त्विज इति ॥ ३६ ॥

'य ऋत्विजस्ते यजमानाः' इति यजमानर्त्विक्शब्दौ समानविषयौ नियम्य यजमानसंस्कारं दीक्षां ब्रह्मादिषु क्रमार्थमनुवदन्नेतेषु तौ द्वावपीति दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मत्वादिकरणयोग्येष्वेवर्तौ यजत्सु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु । तद्विषयमेव चर्तुयजनं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमद्गमनं गोशब्दस्य, यथा धाय्याशब्दाः सामिधेनीषु निपात्यमानस्तास्वेवेत्यवधारणान्नान्यासु*धीयमानास्वपि

× तेभ्य इति पा० । * निपात्यमान इति—'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ' पा० सू० (३-१-१२९) इत्यनया स्मृत्येत्यर्थः ।

मुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः। ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति। दीक्षा च यजमानसंस्कारः। तस्माद्ब्रह्मादय ऋत्विजः सप्तदश इति ॥ ३७॥ क० युक्तिः॥ दीक्षादक्षिणवाक्योक्तानामेवब्रह्मादीनां सप्तदशर्त्विक्त्वाधिकरणम् ॥ ३७॥

[१८] स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥ सि० ॥

एतदुक्तं, सप्तदश ऋत्विज इति, ते च ब्रह्मादयः। तत्र संदेहः। किमेषां सदस्यः सप्तदशः, उत गृहपतिः। किं तावत्प्राप्तम्। सदस्य इति। स हि कर्मकरः। इतरः स्वामी। यश्च कर्मकरः स परिक्रेतव्यः। ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते। तस्मात्सदस्यः सप्तदश ऋत्विगिति। अपि च, तस्य चमसमामनन्ति वरणं च। ऋत्विग्वरितव्यो न स्वामी। तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते, उच्यते। स्वामिसप्त-

---

धाय्याशब्दवाच्यत्वं भवतीत्यवधार्यते। तथैवर्तावेव यजःसु भवति न तु भवत्येवेत्यवधारयितव्यम् ॥ ३७॥

(इति—ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमाधिकरणम् ॥ १७॥)

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः षोडशानां संकीर्तनात्तावन्तोऽवधारिताः। सप्तदशः कस्तेषामिति न ज्ञायते। सदस्ययजमानचमसाध्वर्यवश्चावशिष्यन्त। तत्र चमसाध्वर्यूणां तुल्यकल्पत्वादन्यतरावधारणप्रमाणं नास्तीति सदस्ययजमानयोरन्यतरः संदिह्यते। तत्र कर्मकरत्वसामान्यात्सदस्यग्रहप्रसक्तावभिधीयते। स्वामिसप्तदशाः स्युरिति। कथं पुनः पूर्वत्र तु यजमानकर्मनिमित्तत्वमनभ्युपगम्याधुना तत्सामान्यात्स्वामिनः ऋत्विक्कर्माभिधीयते। 'सदस्यं वृणीते' इति चोत्पत्तिसंयोगादध्वर्य्वादिवद्भेदः। न च ब्रह्मण्यवयवप्रसिद्धिः संभवति। समुदायप्रसिद्ध्या बाधित्वात् न च ब्रह्मणः पुनर्वरणं विधातुमनुवदितुं वा शक्यम्। अध्वर्य्वादिष्वप्येवमेव प्रसङ्गात्। सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेकेणास्य×

× व्यतिरेकेणेति—'ब्रह्मन्नुपह्वयस्व' 'सदस्योपह्वयस्व' इत्यादिना ब्रह्ममन्त्रापेक्षया सदस्यमन्त्रस्य पृथगाम्नानात् 'ब्रह्माणमेव ते समामनन्ति' इत्यादिना भाष्योक्तं ब्रह्मण एव सदस्यत्वं दुरभ्युपगममित्याशयः।

दशाः कर्मसामान्यात्। स्वाम्येषां सप्तदशः स्यात्। कुतः। कर्मसामान्यात्, यज्ञे कर्तार ऋत्विजो भवन्ति। यज्ञे च कर्ता गृहपतिः, तस्मादृत्विक्। यज्ञकर्मसामान्यात्। यदुक्तं, तं समामनन्ति, तस्य चमसमामनन्ति वरणं च। तस्मात्सदस्यः सप्तदश इति। उच्यते। ब्रह्माणमेव ते समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव। स हि सदसि भवः। तस्मात्स्वामिसप्तदशाः॥ ३८॥ क० ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम्॥ १८॥

[३९] ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्॥ ३९॥ पू०॥

मन्त्रः पठ्यते। तत्र चान्याय्यो विकल्प आश्रीयेत। न च चमससंबन्धेऽपि ब्रह्मणः संकीर्तनं सदस्यशब्देनोपयुज्यते। सामर्थ्याक्षिप्तेन चोपद्रष्ट्रा सदस्येनावश्यं भवितव्यम्। सोऽपि च प्रत्यवेक्षणादृतौ यजतीति शक्यो वक्तुम्। सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं वृण्वते। तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रियेते ×। उच्यते।

ऋत्वङ्गत्वेन नैवेह सदस्यस्य निराक्रिया।
चमसाध्वर्युवत्त्वेष नर्त्विगित्यभिधीयते॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते। ऋतुयजने सति वरणेनार्त्विक्त्वानियमाद्दक्षिणाभागसंबन्धद्वादशाहदीक्षावाक्ययोश्चासंकीर्तनादृत्विगिति नोच्यते। यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसंबन्धे च कारणद्वयासंभवाच्चमसाध्वर्यव ऋत्विजोनोक्ताः। स्वामिनस्तु यद्यपि च वरणं नास्ति तथाप्यन्यत्सर्वमस्तीति युक्तमार्त्विक्त्वम्। यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणाद्यजतीति। वचनसामर्थ्यादेवासौ व्रियते, न तु कश्चित्पदार्थस्तद्धर्मिनः, येनास्य व्यपदेशः स्यात्। न च प्रत्यवेक्षणं नाम काश्चित्पदार्थो येनास्य कर्तृविशेषः केनाचित्प्रमाणेन नियम्येत। तस्मात्सत्येव सदस्ये सूक्तं स्वामिसप्तदशा इति। यत्तु भाष्यकारेण किंचित्सदस्यनिराकरणमुक्तं तदृत्विक्त्वनिराकरणपरस्यातिरभसवचनमित्युपेक्षणीयम्॥ ३८॥

(इति—स्वामिनः सप्तदशत्वाधिकरणम्॥ १८॥)

एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य पूर्वपक्षं रचयति स्म।

× सदस्यनिराक्रियेति—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सदस्यस्य निराक्रियेत्यर्थः।

तत्र ते सर्वार्थाः ' इति न ज्ञायते किं क्रत्वर्थपुरुषार्थाभिप्रायमुत क्रत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् । तत्रापि किं वाक्यसंयुक्तसर्वार्था उतासंयुक्तसर्वार्थाः । यदि तावत्पुरुषार्था अपीत्यभिप्रायः, स वरणभरणयोः प्रकरणाम्नानेन क्रत्वर्थत्वादयुक्तः । उक्तं हि ' प्रकरणविशेषाद्वा*तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ' इत्यादिषु । तथैकादशे× वक्ष्यति ' निर्देशाद्वा+ वैदिकानां स्यात् ' इति । तस्मादेवं तावन्न सर्वार्थम् । नापि संयुक्तेषु ' तान्पुरोऽध्वर्युर्विभजति ' इत्यादिकश्रुतानामन्यषामवतरणमस्तीति । यानि त्वसंयुक्तानि कार्याणि तानि यत्र तत्र वेदे पठितानि येन केनचित्कर्त्रा यथासामर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः । प्रयुक्तत्वादिति—सर्वाणि हि कार्याणि शक्नुवन्ति तान्प्रयोक्तुम्÷। तथा = तेऽपि कार्याणि । सर्व+पुरुषकार्यमिति—यद्यत्कर्माणि पुरुषैः प्रागवचनविशेषात्स्वसामर्थ्येन शक्यते तत्तादित्येवं युज्यते, न पुरुषार्थाभिप्रायेण । ये पुनराहवनीयादयस्तेषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुतमेव । न च प्रसङ्गादुच्यते । स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात् । न च तस्योत्तरपक्षे काश्चित्पक्षस्य हेतोर्वा परामर्शोऽस्ति । यदि च लौकिककार्यापेक्षया सर्वार्थत्वमभिधीयते ततो विहारो*लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात्'इत्युक्त्वा 'निर्देशाद्वा÷ वैदिकानां स्यात् ' इत्यत्र निर्णीतत्वादविचार्यम् । यदपि ' वेदविहिताग्निकार्यसर्वार्थत्वं प्रकृतिविकृत्योः, तदपि ' आग्निमुपानिधाय स्तुवते ' इत्युदाहृत्य ' विशये = लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात् ' न वैदिकमर्थानिर्देशात् + ' ' तथोत्पत्तिरितरेषां × समत्वात् ' (धिष्ण्याग्नीनां स्यात्) इति निर्णीतत्वादविचार्यम् । सिद्धान्तवचनमेवैतन्निराकरणोक्त्यभावात् । तस्मादेवं वर्ण्यते । नैवेदमग्नीनां सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षीकृतम् । किं तर्हि । अधिकरणान्तरसूत्रोक्तन्यायप्रतिपादितानुमितपूर्वपक्षः× सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदेनोच्यते । न

---

* (अ० ३ पा० ४ अ० ५ सू० १५) । तथा द्वादशे वक्ष्यतीत्येवं पाठ आवश्यकोऽप्येकादश इति पाठो लेखकभ्रान्तिमूलक इति ज्ञेयम् । + अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३ । ÷ तान्प्रयोक्तुमिति—अध्वर्य्वादीनाक्षेप्तुमित्यर्थोऽर्थः । = प्रयुक्तत्वादित्यस्यैव द्वितीयार्थमाह—तथेति । अनुष्ठातुं शक्नुवन्तीति शेषपूरणम् । + ' सर्वस्मै पुरुषकार्याय ' इति भाष्यार्थमाह—सर्वमित्यादिना । × अ० १२ पा० २ अ० १ सू० १) । * (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३१) । ÷(अ० ७ पा० ३ अ० १२ सू० ३०) । = (अ० ७ पा० ३ अ० १२ सू० ३१) । + (अ० ७ पा० ३ सू० ३२) । × अधिकरणान्तरेति—' प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् ' (अ० ३ पा० ६ अ० १

स्वामिसप्तदशा ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगताः। अत्रेदानीमयं संदेहः। किं सर्वं पुरुषकार्यं तैः कार्यं, अग्निभिश्च गार्हपत्यादिभिराग्निकार्यमुत काचिद्व्यवस्थेति। किं तावत्प्राप्तम्। ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्। ते वृताः सर्वस्मै पुरुषकार्याय स्युः। अग्नयश्चाग्निकार्याय। कुतः। तैः कार्यैराकाङ्क्षितत्वात्। प्रति स्वं ग्रहणमेषामनुवादः। स्वकालत्त्वादग्नयश्च सर्वार्था

चैतदाग्निकार्यापेक्षया सर्वार्थत्वम्। किं तर्हि। प्रकृतिविकृत्यपेक्षया। तत्रानारम्यवादन्यायेनाऽऽधानवदेव पूर्वोत्तरपक्षौ रचयितव्यौ किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्था आहोस्वित्सर्वार्था इति। तत्र 'तत्प्रकृत्यर्थं* यथान्येऽनारम्यवादाः' 'प्रकृतौ वा× द्विरुक्तत्वात्' इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। अग्नयः सर्वार्थाः—प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः। कुतः। स्वकालत्वात्—स्वतन्त्रोत्पत्तित्वादित्यर्थः। तदेतद्वर्णितं 'सर्वार्थं+ वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात्' इत्यत्र। न त्वेतत्सर्वविषयं सर्वार्थत्वमवकल्पते।

द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्प्राप्त्यपेक्षया।
प्राप्नुवन्तीदृशा भावा न स्वतन्त्राः कथंचन॥
शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्विहोमाः स्वरूपतः।
तेष्वेवाऽऽहवनीयः स्यान्न यागेष्वप्यचोदनात्॥

यज्जुह्वति तदाहवनीये इति श्रूयते। न यद्यजेरन्निति। तेनावश्यमाहवनीयचोदनया तावत्प्रतीक्षितव्यं यावत् 'चतुरवत्तं जुहोति' यद्ग्रहान् जुहोति' याच्चमसान् जुहोति, इति चातिदेशेन संबन्धादद्वारं प्राप्तम्।

सू० २) इत्यनारम्यवादाधिकरणसिद्धान्तसूत्रेण, खादिरत्वादेः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वापत्तिलक्षणो योऽयं न्याय उक्तः. 'तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारम्यवादाः' (अ० ३ पा० ६ अ० ५सू० १४) इत्याधानाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेण चाऽऽधानेऽतिदेशाद्दृढीकरणेन प्रतिपादितश्च, तेनानुमितः पूर्वपक्षो यस्य सिद्धान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तः 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्' इति सूत्रवाक्यापेक्षया पृथग्भूतेन 'अग्नयश्च स्वकालत्वात्' इत्यनेनोच्यत इति पदशोऽर्थः। *(अ०३ पा० ६ अ० ५ सू० १४)। ×(अ० ३ पा० ६ अ० १ सू० २)। +(अ० ३ पा० ६ अ० ५ सू० १५)।

इति समधिगतमेतत् ॥ ३९ ॥ क० अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणम् ॥ १९ ॥ आध्वर्यवादिष्वध्वर्य्वादीनां कर्तृतानियमाधिकरणस्य पूर्वपक्षः ॥

तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥ सि० ॥

तत्संयोगात्-विशिष्टपुरुषसंयोगाद्व्यवतिष्ठेत । ये येन पुरुषेण समाख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः । एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्थवान् भवि-

---

ततश्चाऽऽहवनीयेन सहैवास्यातिदेशतः ।
प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्ययं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च 'तासामग्निः* प्रकृतितः प्रयाजवत्' इति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् । तथा वैकृतचरुपुरोडाशानां प्रत्यक्षहविःश्रपणविधानाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्तीत्यवश्यं सगार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतितः प्राप्नुवदपोक्षितव्यम् । अग्निषु पर्यवसितम् । ऋत्विक्षूत्तरं सूत्रमारभ्यते ॥ ३९ ॥

समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेत् । न हि हौत्रमकुर्वतो होतृसमाख्याऽर्थवती भवति । नापि तेन क्रियमाणस्य हौत्रव्यपदेशोऽवकल्पते । तस्मादन्यथानुपपत्त्या कल्पितया श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहुः । अन्योन्यनिरपेक्षयोरेव रुढिरूपेण कर्तृकर्मसमाख्ययोः । प्रसिद्धयोरक्षरसारूप्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते ।
न चेह प्राक्समाख्यानात्किंचित्संयोगकारणम् ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्योरस्मरणादवगतमेतत् । न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दाद्धौत्रशब्दः शक्यः कल्पयितुम् । न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्राजकर्मत्वेन ज्ञायमानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते । तथेह केनचित्सामिधेन्यनुवचनादेर्होतृकर्मत्वं प्रसिद्धं यन्निमित्ता समाख्या स्यात् । न चैवं सति समाख्या विनियोक्त्रीत्यवसीयते । कथं तर्ह्यसत्यामवयवव्युत्पत्तौ विनियोगः ।

---

*(अ० ३ पा० ६ सू० १६) ।

ष्यति । आध्वर्यवमध्वर्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति ॥ ४० ॥
क० सि० ॥ आध्वर्यवादिष्वेवाध्वर्य्वादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम्
॥ २० ॥

उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रादिति । न त्वेतद्युक्तम् । यदि होतुः कर्म हौत्रमित्येवं न व्युत्पाद्यते ततोऽन्तरेणैव कर्तृकर्मसंबन्धं रूढ्या सारूप्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वान्नार्थापत्तिः श्रुतिं कल्पयेत् । न हि वर्णसामान्यमात्रेण शालामालयोः कश्चित्संबन्धः । तथा च वक्ष्यति, × न हि कण्वरथंतरे रथंतरसंबन्धः कश्चिदस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्तत इति । तदयुक्तम् । संबन्धस्याऽऽदिमत्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्य एव संबन्धे शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिवेलायां राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दोऽन्वाख्यायमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानोऽपि नित्यनिमित्तत्वान्नाऽऽदिमत्वं प्रतिपद्यते तथैवात्र हौत्रमिति वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात् तस्येदं कर्म ' इत्येवमन्वाख्यानमिति गम्यते केन तु तत्तस्य कर्मावगतमिति । समाख्यादर्शनात्तदेव तादृशं वचनमनुमास्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं, तेन क्लृप्ते संयोगे समाख्यासिद्धिरिति । नैष दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा । सा तु केन निमित्तेन प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्ततयैव निमित्तमपेक्षते । न च तदास्ति । तस्मान्नूनमद्दिशी श्रुतिरास्ति, यथा होत्रा कर्तव्यमेतदिति । सर्वेष्वेव लिङ्गादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् = । अतो नेतरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेदम् ' आख्या* चैवं तदर्थत्वात् ' इत्यजेनैवाधिकरणेन सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विराधाविरोधौ विचारितौ । इह तु योग्यत्वप्रकरणविशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति, उत्तरविवक्षया वाऽनुवदतीत्यपुनरुक्तम् ॥ ४० ॥

×(अ० १०पा० ४अ० २३ सू० ४६)। अत्रत्यं ' नासौ कण्वानां रथंतरं कण्वरथंतरमित्येवं कृत्वोच्यते ' इत्येवं भाष्यमर्थतः पठति वक्ष्यतीत्यादिना ।
= व्याख्यातमिति—बलाबलाधिकरण इति शेषः । *(अ० ३पा० ३अ० ६सू० १३)।

[२०] तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥ सि० ॥

किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति । नेति ब्रूमः । तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः, तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । समाख्या, पोत्रीया, नेष्ट्रीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ॥ ४१ ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयादिति हौत्रे प्रातरनुवाके समाख्यया प्राप्तं होतारं दर्शयति । तथेदमपरं लिङ्गं भवति, उद्गीथ उद्गातॄणाम् , ऋचः प्रणव उक्थ्यशंसिनां, प्रतिगरोऽध्वर्यूणामिति समाख्याकृतं भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्गं भवति । यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति । एतद्वाऽध्वर्योः स्वं यदाश्रावयतीति समाख्याकृतं नियमं दर्शयति ॥ ४२ ॥ क० समाख्याऽऽयातक्षर्तृत्वस्यापिकाचिद्बाधाधिकरणम् ॥ २१ ॥

[२१] प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ पू० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं

विशेषसमाख्याऽपि विशेषश्रुतिवदेव शीघ्रतरप्रवृत्तेर्बाधिका भवति ॥ ४१ ॥

सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैवैतल्लिङ्गम् । विशेषसमाख्यायां तु किंचिदन्यद्द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

(इति सामान्यसमाख्यातकर्तृविशेषसमाख्यादिना बाधाधिकरणम् ॥ २० ॥)

उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे समस्तैकदेशविषयत्वेन विचारः । ज्योतिष्टोमप्रकरण एवैतच्छ्रूयते ' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रैष्यति चानु चाऽऽह इति । प्रदर्शनार्थं त्वग्नीषोमीय इत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रैषाणामाध्वर्यवत्वं, सर्वानुवचनानां च हौत्रसमाख्यानम् । तत्किमनेनोपदेशेन समस्तविषयः समाख्ययोर्बाध उत क्वाचिदेवेति । किं प्राप्तं, प्रैषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणोपादानादुद्दिश्यमानयोश्च

पशुमालभते, इति । तत्रेदं समामनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह, इति । तत्र संशयः । किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यादुत यत्रानुवचने प्रैष इति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वानुवचनेषु, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते । अस्मिन्ननुवचने मैत्रावरुणोऽसिन्नेति । तस्मात्सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः स्यात् ॥ ४३ ॥ क० पूर्व० ॥

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसंनिधानात् ॥ ४४ ॥ सिं० ॥

पुरोऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोऽनुब्रूयात् । कुतः । यत्र प्रैषश्चानुवाक्या च सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या न तत्र मैत्रावरुणः । यत्र वा केवलः प्रैषस्तत्रापि न । यत्रोभे समुच्चीयेते, तत्र स भवेत् । तथा हि समुच्चितयोस्तं समामनन्ति, तस्मान्मै-

---

शब्दप्रतिपादितसाहित्याविवक्षानुपपत्तेः* श्रूयमाणश्च चशब्दः समुच्चयान्वाचयमात्रं प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमहारौ, नित्य समागमम्यत्वात् । न चेहान्वाचयलक्षणमुभयोस्तुल्यत्वादुपपद्यत इति समुच्चयः स्यात् । स च पृथगपि सर्वेष्वनुष्ठीयमानेषु संभवत्येवेति सामान्यवचनात्सर्वप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

न सर्वप्रैषानुवचनेष्वसौ भवेत् । क्व तर्हि । पुरोनुवाक्यासु । प्रैषान्तान्यनुवचनानि पुरोनुवाक्याः । ताश्च प्रकृत्यैतन्यद्वचनं प्रवृत्तं 'तस्मान्मैत्रावरुणः' इति । ताश्च तादृश्यो हौत्र एव पठिता इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तासामन्ते यजेतिशब्दः स इष्टिप्रकृतिकेषु तावदङ्गेष्वातिदेशेनाध्वर्योः प्राप्नोति । सोमयागेष्वपि 'प्रैषेषु+ च पराधिकारात्' इत्येवं निवर्तमानः तेषां यतो विशेषः× स्यात्' इत्येवं मैत्रावरुणस्यैव । अथवा प्रैषकस्योभयत्र कर्तृत्वाद्वक्ष्यमाणेन न्यायेव प्रेष्यत्वं मैत्रावरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथाऽध्वर्योः 'प्रेष्य' इति प्रैषान्तराम्नानात् 'यज' इत्येष

---

* शब्दप्रतिपादितेति—एकवाक्योपादानावगतेत्यर्थः । + (अ० ३ पा० ८ अ० ११ सू० २२) । × (अ० ३ पा० अ० १० सू० २१) ।

त्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । चशब्दात्समुच्चितयोरिति गम्यते ॥ ४४ ॥ क० सि० ॥

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति । कुतः । यतः प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् । यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात्तदाऽध्वर्युर्गृह्णीयादिति । तस्मान्न सर्वानुवचनप्रैषयो-र्मैत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

[२२] चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥ पू० ॥

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु संदेहः । किं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जुहुयुरुताध्वर्युरिति । चमसाध्यर्यव इति ब्रूमः । कस्मात् । चमसेष्वाध्वर्यवं ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यवः । तस्मात्ते जुहुयुरिति ॥ ४६ ॥ क० पूर्व० ॥

निवर्तमानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति । शेषाणि तु प्रैषानुवचनानि निर्ज्ञातकर्तृविशेषत्वान्निराकाङ्क्षाण्येवेति न तेषु मैत्रावरुणविधिः संभवति । पुरोनुवाक्यानां पुनरुभयांशपातित्वादेकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होतुरध्वर्योश्च प्रच्यवमानानां साकाङ्क्षत्वात्संनिधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणविधिः । एवं चशब्दोऽपि सहप्रयोगादपि प्रकृष्टार्थः समर्थितो भवति, प्रैषसंनिधानात् । न च 'प्रेष्य' इत्यादयोऽपि प्रैषास्तस्यैवाऽऽत्मविषयाः संभवन्ति ॥ ४४ ॥

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् =॥ ४५ ॥

(इति-प्रैषान्तानुवचनेष्वेव मैत्रावरुणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

उन्नयनासादनहोमादि यावत्किंचिदध्वर्योश्चमसेषु प्राप्नोति तत्सर्वं विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्युभिः कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

= एतत्सूत्रस्थभाष्यस्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥ सि० ॥

अध्वर्युर्वा जुहुयात्। एष हि न्यायः। यदाध्वर्यवपदार्थमध्वर्युः कुर्यात्, आध्वर्यवश्च होमः। तस्मादध्वर्युर्जुहुयात्। ननु चमसाध्वर्यव इति विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्यवो होष्यन्तीति। नेत्युच्यते। चमसेष्वेतेऽध्वर्युवद्भवन्तीति चमसाध्वर्यवः। यदि तैरध्वर्युर्जुहोति, ततस्तैश्चमसाध्वर्युभिरपि होतव्यम्। यदि चमसाध्वर्यवो जुहुयुरिति नाध्वर्युस्तदा ते न तद्वत्स्युश्चमसाध्वर्यवः। तस्मान्न जुहुयुरिति ॥ ४७ ॥ क० सि० ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

चमसे* चान्यं चमसाध्वर्योर्दर्शयति। कथम्। चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति, तान् स वषट्कर्त्रे हरति, स + हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छतीति गम्यते। एवं स वषट्कर्त्रे हरति, भक्षयितुमिति गम्यते। तस्माद्धुतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानम्। यो जुहोति, स प्रयच्छति। तस्मादन्यो जुहोतीति। अपि च। यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति। स्रुग्वाऽध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वमिति। न तावदस्य चमसः स्वम्। यजमानस्य हि सः। चमसोऽस्य स्वमिति ब्रुवन्नध्वर्योश्चमसेन होमं दर्शयति ॥४८॥ क०युक्तिः ॥

सा नाम विशेषसामाख्या सामान्यसमाख्यां बाधते या तन्निरपेक्षा प्रवर्तते चमसाध्वर्युसमाख्या तु चमसेष्वध्वर्युवद्वृत्ति प्रतिपादयति। तद्यदि तावदध्वर्युर्नैव जुहुयान्न तर्हि तान् जुह्वतस्ते चमसाध्वर्यत्रो भवन्ति। काममजुह्वत एव तद्वद्भावं लभेरन्नान्यथा। यदि तु स जुहोति ततः कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुह्वतस्तद्वद्भवेयुस्तस्माज्जुहोत्यध्वर्युः ॥ ४७ ॥

वषट्कारिण प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्भक्षार्थे नयने चमसाध्वर्युं नेतारं ब्रुवन्नहुतस्य भक्षणासंभवाद्य एव जुहोति स एव प्रयच्छति भक्षणार्थं तं च गृहीतृत्वेन चमसाध्वर्यूणां व्यापृतत्वात्तेभ्योऽन्यमध्वर्युं दर्शयति ॥ ४८ ॥

---

* चमसेषु चान्यं चमसाध्वर्युभ्य दाति पा०। + अन्य इति पा०।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

अथ कथं चमसाध्वर्यव इति समाख्यानम् । उच्यते । अशक्तौ ते प्रतीयेरन् । यदा व्यापृतत्वान्न शक्नोत्यध्वर्युर्होतुं तदा समाख्यासामर्थ्यात्ते होष्यन्ति ॥ ४९ ॥ क० आ० नि० ॥ चमसहोमेऽध्वर्य्वोः कर्तृताधिकरणम् ॥ २३ ॥

[२३] वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥५०॥ पू० ॥

अस्त्यौद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेयः । तत्र संदेहः । किं श्येने, उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेयेऽध्वर्युभिरुतोभयत्र नानार्त्विग्भिरिति । किं प्राप्तम् । वेदोपदेशात् । समाख्यानादित्यर्थः । पूर्ववत् । यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्पदार्थानध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः । यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टस्तस्य पदार्थास्तेनैव कर्तव्याः । साङ्गः* स तत्रोपदिश्यते । तस्माच्छ्येने, उद्गातृभिर्वाजपेये चाध्वर्युभिः पदार्थाः कर्तव्या इति ॥ ५० ॥ क० युक्तिः ॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् + ॥ ४९ ॥

(इति चमसहोमेष्वध्वर्युकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

' गुणमुख्यव्यतिक्रमे× तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इत्यत्र व्याख्यातं यथाऽङ्गानि प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्त इति । तस्माच्छ्येने सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

---

* साङ्गस्तत्रेति पा० । + अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ' इति सूत्र ' एव यदि तु स जुहोति ततः कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्याम् ' इत्यादिना व्याख्यातत्वादधुना सूत्रस्य पाठमात्रं कृतम् । × (अ० ३ पा० ३ अ० २ सू० ९) ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ सि० ॥

तद्ग्रहणात्—प्राकृतधर्मग्रहणाद्वा, स्वधर्मः स्वैर्धर्मैश्चोदकप्राप्तैः संयुक्तः स्यात्। चोदकसामर्थ्यात्सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते। तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्त्यपेक्ष्यन्ते। तत्र ज्योतिष्टोमे नानर्विजस्तैरस्य सहैकवाक्यता। ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः। उच्यते। सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या। लौकिकी तु सा। तत्रानुमाय वैदिकं शब्दं तेनैकवाक्यता स्यात्। चोदके÷ पुनर्विप्रकृष्टाधीतया प्रत्यक्षयेतिकर्तव्यतया सहैकवाक्यता। तस्माच्चोदको बलवत्तरः।

उक्तं *, वक्ष्यते÷ चैतद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगवचनश्चोदकाद्दुर्बल इति। प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला। यावच्चातिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्कस्य कर्तारं नियच्छति। यदा तु प्राप्तानि भवन्ति तदैषा क्लृप्तकर्तृसंबन्धान्न कदाचिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति। न चात्र प्राप्तबाधो भवति, श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात्। उक्तं÷ ह्येतद्यथा क्लृप्तमूलानां प्रमाणानां प्राप्तबाधो भवति न कल्प्यमूलानामिति। तस्मात्प्राप्तकृतग्रहणेन तदधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्यात्। यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्यैव नानाकर्तारस्तथाऽपि क्लृप्तसंबन्धत्वादिह श्रुतितुल्यता। तत्त्वप्राकृतं किंचिदाम्नायते तस्य प्रधानसमाख्यातकर्ता भविष्यतीति दर्शयन्नाह—'अव्यक्तः शेषे' इति। अक्लृप्तावस्थत्वादव्यक्तोयं कर्तृसंबन्धः क्लृप्तादन्यत्र भवितुमर्हति। न त्वस्य विषयः सम्यग्दृश्यते। कण्टकवितोदनादीनि यद्वा प्रधानतमाख्याते वेदे पठ्यन्ते, वेदान्तरे वा। यदि तावत्तत्रैव ततः तमाख्ययैव = तेषां कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेण। अथ तु वेदान्तरे

+ चोदकेनेति पा०। *उक्तमिति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वरचर्चायां स्वयमुक्तमित्यर्थः। + वक्ष्यत इति—(अ० ५ पा० १ अ० १० सू० १८) इत्यत्र भाष्यकारेणेत्यर्थः। * (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्र अथ यत्तत्र तत्रोच्यते. इदमनेन बाध्यते' इत्यादिभाष्यग्रन्थव्याख्यानावसर इत्यर्थः। = समाख्ययैवेति—औद्गात्रमिति समाख्यायाः सर्वनामार्थविहिततद्धितान्तत्वेन सर्वनाम्नश्च बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नवाचित्वात्प्रत्येकवृत्तित्वावसायात्स्वमाख्ययैव कर्तुप्राप्तिर्न प्रधानसमाख्ययेत्यर्थः।

यत्तूक्तं समाख्यानादिति । तत्रोच्यते । अव्यक्तः शेषे, समाख्यातो* भविष्यति । यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्येने कण्टकैर्वितुदन्तीति, उद्गातारो वितोत्स्यन्ति, वाजपेये चोषं पुटैरर्पयन्तीत्यध्वर्यवोऽर्पयिष्यन्ति ॥ ५१ ॥

क० सि० ॥ श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

पठ्यन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तयैव विशेषसमाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्याय÷ आश्रीयते ततः स्तोत्रशस्त्रादीनां ज्योतिष्टोमस्याऽऽध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृकत्वप्रसङ्गः । न चात्र ' मन्द्रं प्रातःसवने ' इत्यादिवत्समाधानमस्ति । तस्मान्न प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्या बाध्यते । सा त्वौप्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रधानेन गृह्यते । न चाङ्गानां प्रधानद्वारेणाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्यवादिसमाख्याभिर्युज्यन्ते, गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात् । या च प्रधानेषु न व्यापृता सा तद्द्वारेणाङ्गेष्ववतरिष्यतीति कुत एतत् । ऋग्वेदादिसमाख्या प्रधानेष्वङ्गेषु चाविरुद्धा । तेन क्रियत इति च तत्र व्यपदेशः स च प्रधानप्रयोगवचनने विधेयत्वादङ्गेषु युज्यते । पाठकृता चाऽऽध्वर्यवादिसमाख्या । सा यथापाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनाभ्युपगतेन किंचिददुष्यति । कण्टकवितोदनादयश्च प्रधानवेदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः । तदात्मना च शक्यम् ' अव्यक्तः शेषः ' इति वक्तुं, नावश्यं प्रधानादेवावतरन्ती समाख्याऽनुगृह्यते । साक्षादनुग्रहेप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्गेषु कृतार्थत्वेनाविरोधात्तेन प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियोक्त्रीति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति श्येनादौ प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

---

* समाख्येति पा० । ÷ (अ० ३ पा०३ अ० २) अत्रात्यन्याय इत्यर्थः ।

अथ तृतीयेऽध्यायेऽष्टमः पादः ॥

[१] स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि० ॥

अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे, द्वादशशतं, दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यम्। तत्र संदेहः । किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विज उत स्वामिनेति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादध्वर्युणेति प्राप्ते, ब्रूमः । स्वामिकर्म परिक्रयः । स्वयं करोतीति गम्यते। कस्मात्। कर्मणस्तदर्थत्वात्। फलकामो हि यजमानः । यश्च फलकामस्तेन स्वयं कर्तव्यम्। स यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते। अथ न परिक्रीणीते न सर्वं + कुर्यात् । तस्मात्स्वामी परिक्रीणाति इति ॥ १ ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

किमेष एवोत्सर्गः। नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र

समाख्यापवादत्वेनैतदपि विचार्यते। किं परिक्रय आध्वर्यवादिष्वाम्नानात्तत्समाख्यातैः पुरुषैः कर्तव्य उत स्वामिनेति। सिद्धे त्वेतस्मिन् 'अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानात् × ' इत्येतद्द्रष्टव्यम् । तथा स्वामिना लौकिक उपाय आस्थेयो यथाऽध्वर्य्वादयः स्वद्रव्येणेतरान्परिक्रीणते समाख्यानुग्रहार्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नान्योऽस्ति वैदिकः।
वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः ॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योपपादितं यदि परिक्रयमपि न कुर्यान्न क्वचित्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते। लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यत इति चेत्। न वचनादृते स्वयं कर्तृत्वबाधासंभवात्। तस्मात्स्वामिकर्म ॥ १ ॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयाजमानत्वेऽवधारिते वरदानमृत्विक्कर्म। तत्सि-

---

+ स्वयमिति पा० । × (अ०३ पा०७ अ०८ सू०२०)।

वचनं भवति तत्र वचनप्रामाण्याद्भवति षरिक्रयः। य एतामिष्टका मुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यात्, इति ॥ २॥ क० क्रयस्यस्वामिकर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

[२] संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ३ ॥ पू० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते-केशश्मश्रू वपते, दतो धावते, नखानि निकृन्तते, स्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमेवंजातीयका अध्वर्युणा कर्तव्या उत यजमानेनेति । किं प्राप्तम् । अध्वर्युणा कर्तव्याः संस्कारा यथावेदं व्यवतिष्ठेरन् समाख्यानात्पुरुषेण कर्मवत् । यथा, अन्ये पदार्था यस्मिन्वेद आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवमेतेऽपीति ॥ ३ ॥ क० पूर्व० ॥

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ ४ ॥ सि० ॥

यजमानेन बा कर्तव्याः। कुतः। पुरुषप्रधानत्वात्। कथं पुरुषप्राधान्यम्। कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यते, तस्मात्पुरुषस्य कर्मकरणसामर्थ्यमुपजनयान्ति। न च कश्चिद्येन कर्मकरणेन × साम-

---

द्धिश्च यदि तावच्छास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते ततोऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वम्। अथ न लभ्यते ततो लौकिक उपाय इति ॥ २ ॥

(इति दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति यथासमाख्यं संस्काराः ॥ ३ ॥

पुरुषप्रधानत्वादेषां याजमानता । गुणभूते हि कर्तर्यपेक्षिते समाख्या नियामिका भवति । प्रधानत्वं च यजमानस्यासंदिग्धमवधारितम् । न चैते कर्तृत्वसंजननार्थाः । तैर्विनाऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमात्रानुत्पादात् ऋत्विक्फलं च दाक्षिणालाभात्मकं विनाऽपि तैरुपलभ्यते न तु याजमानम्। तस्माद्यथैव प्रधा-

---

× कर्मकरणे, इति पा० ।

र्थमुपजन्यते तदर्थं पुरुषान्क्रीणातीति। ईप्सितेभ्यः पदार्थेभ्यः क्रीणाति। येन यस्य सामर्थ्यं भवति, तत्तेनैव कर्तव्यम्। कर्मवत्। यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्त्येवमेतदपीति ॥ ५ ॥ क० सि० ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति। तमभ्यनक्ति, शरेषीकयाऽनक्ति, इति च। अन्यो यजमानस्याञ्जनमभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥ ५ ॥ क० हेतुः ॥

गुणत्वे = तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यदुक्तं समाख्यानाद्यथावेदमिति। नैतदेवम्। गुणत्वे तस्य निर्देशः। तत्र वयं समाख्यां नियामिकामिच्छामो, यत्र कर्मणः प्राधान्यम्। यदर्थं क्रेतव्याः पुरुषाः प्राप्तास्तत्र समाख्यया नियमः। कल्प्यो हि संबन्धो वपनादिभिः पुरुषाणाम्। अदृष्टार्थत्वात्। क्लृप्त आराद्पकारकैः। न च क्लृप्त उपपद्यमाने कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम्। तस्मान्न पुरुषप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ॥ ६ ॥ क० आ० ॥

नानि पुरुषार्थत्वाद्यजमानकर्तृकाणि भवन्ति, एवमेतेऽपीति, यथाप्राप्तरूपाणामेव चैषां यजमानगामित्वमिति न दन्तधावनमध्वर्युणा × गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः क्षालयितव्याः केशश्मश्रुवपनेऽपि नित्यं नापितकर्तृत्वमिति* नाध्वर्योः क्षुरग्रहणापत्तिः ॥ ४ ॥

अध्वर्युव्यापारे च ‘अभ्यनक्ति’ इति परस्मैपदेन निर्देशात् ‘अभ्यङ्क्ते’ इत्यात्मनेमदयुक्तो विधिर्यजमानस्येति गम्यते ॥ ५ ॥

यत्त्वितरकर्मवत्समाख्यया नियम्यत इति। तत्र समाख्या नियामिका भवति, यत्र कर्तुरपेक्षा। क्व चासौ, यदर्थः परिक्रयः। स च कर्तुः क्वचिद्गुणत्वमापादनितुं क्रियते न संस्काराय। तद्दर्शयति कल्पनीयो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संबन्धः। इतरैः ÷ पुनः क्लृप्तोपेक्षणादिति ॥ ६ ॥

= गुणत्वेति पा०। × दन्तधावनमिति—दन्तसंशोधकं काष्ठमित्यर्थः।* नापितकर्तृके प्रयोजकत्वेनैवास्य कर्तृत्वमिति क्वचित्पाठः। ÷ इतरैः— आराद्पकारकैरङ्गैरित्यर्थः।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः । अपूर्वं प्रति संस्कारा विधीयन्ते । ते ह्यसंभवाद्द्रव्येषु कल्प्यन्ते । संनिकृष्टद्रव्याभावे च विप्रकृष्टेषु भवेयुः । कृतार्थत्वात् । तस्माद्याजमाना इति ॥ ७ ॥ क० हेतुः ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न समानविधाना भवन्ति । अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नैतत्समानं सर्वपुरुषाणां विधानम् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्या एत एतद्विधानं प्रति । काऽतुल्यता । यद्यजमानस्य विहिता न ऋत्विजाम् । कथं यजमानस्य विहिता इत्यगम्यते । अर्थात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति नन्वविशेषादृत्विजामपि विहिताः। प्रयोजनाभावादविहिता इति पश्यामः। कथं प्रयोजनाभावः । ऋत्विग्भिः क्रियमाणा न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थत्वात्परिक्रयस्य । स्वयंकृताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मादप्रयोजनाः । अत ऋत्विजामविहिताः । एतदतुल्यत्वम् । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ८ ॥ क० आ० नि० ॥ वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रधानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः संनिकृष्टाः सुखमपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते । तत्सिद्ध्यर्थत्वाद्वा तत्रैव कर्तव्या इति ॥ ७ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य, समाख्यया चर्त्विजां भवन्तु विरोधाभावात । न च संस्कारत्वात्प्रतिप्रधानमावर्तमाना दोक्ष्यन्तीति चोदिते वदति । नैतद्युक्तम् । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परिक्रयेण वा कारयितव्यम् । तद्यदि संस्कारानध्वर्य्वादयः कुर्युस्ते परिक्रयस्यायोग्यत्वेनासाध्यत्वान्न कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव स्युः । तस्मान्नर्त्विग्यजमानानामेते समानविधाना इति ॥ ८ ॥

(इति वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

---

[३] तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥ सि० ॥

तपः श्रूयते—द्व्यहं नाश्नाति, त्र्यहं नाश्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमार्त्विजं तपः याजमानमिति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादार्त्विजं तप इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । याजमानं तप इति । कुतः । फलसिद्धित्वात् । फलसिद्ध्यर्थं तपः । तपःसिद्धस्य यागफलं सिध्यति । कथमेतदवगम्यते । दुःखं हि तपः । दुःखं चाधर्मफलम् । अधर्मो यागफलस्य प्रतिबन्धको भवति । अश्रेयस्करो हि सः । तस्मिन्सति न श्रेयो भवितुमर्हति । तस्मात्सोऽपनेतव्यः । फलभोगेन च विरुध्येते धर्माधर्मौ । तस्माद्दुःखफलभोगायाधर्मः* श्रूयते । यत्नेन दुःखमुत्पादयितव्यमिदं तदिति । एवं दृष्टार्थं भवति, नादृष्टं कल्पयितव्यम् । तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिबद्धो यागः फलं

तपसो दुःखकरत्वात्कर्ता गुणभूतः समाख्यया नियम्यत इत्याशङ्कां निवर्तयति । यस्मादिदमपि संस्कारवत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वं करोति । यजमानस्य च योग्यत्वमप्रतिबद्धं कर्तव्यं नर्त्विजस्तस्माद्याजमानम् । योग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तरोपजननेन वा भवति । तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति । ततश्च दोषनिर्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि करोति तस्यैकान्तेनास्मिन्नन्यस्मिन्वा जन्मनि विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति । ते चानपनीताः क्रतुविपरीतस्वफलोपभोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि क्रतोः फलं प्रतिबध्नन्ति । सोऽयं क्रतुरप्रतिबन्धहेतुं कंचिदपेक्षते । तत्र प्रकरणश्रुतस्यैव तपसोऽवश्यं क्रतुं प्रति कथंचिदुपकारकत्वं कल्पयितव्यम् । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वैर्दोषक्षपणकल्पनमेव ज्यायः । शक्यं हि दुःखदानादधर्मस्य कार्यविरोधिनस्तपसाऽपनयनम् । यथैव प्रायश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता महते दुःखान्तराय प्रवृत्तः सन्नधर्मो विनश्यत इति वचनाद्गम्यते तथैवात्र द्रष्टव्यम् । यानि त्वकर्माङ्गभूतान्येव तपांसि श्रूयन्ते फलसंबद्धानि वा तेषां फलसाधनस्यापरस्याभावात्प्रतिबन्धनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गाद्येव कल्प्यते । यानि तु

---

* धर्म इति पा० ।

दास्यतीति । फलसिद्धिश्च यजमानस्य कर्तव्या, नर्त्विजाम् । तस्माद्याजमानं तप इति ॥ ९ ॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

एतमेवार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति । यदा वै पुरुषे न किंचनान्तर्भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति, अथ मेध्यतम इति । यदाऽनशनस्तदा मेधार्ह इति । मेधश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्यागः । त्यागं कर्तुमर्हस्तपसा क्रियत इति वाक्यशेषो भवति । त्यागी च यजमानः । तस्माद्याजमानं तप इति ॥ १० ॥ क० युक्तिः ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

किमेष एवोत्सर्गः सर्वं तपो याजमानमिति । वचनादितरेषाम् । यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम् । यथा, सर्वे ऋत्विज उपवसन्तीति ॥ ११ ॥ क० विशेषः ॥ तपसोयाजमानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

[४] गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥ सि० ॥

अथ यदुक्तं, समाख्यानादार्त्विजं तप इति । गुणत्वान्न समाख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र समाख्या नियामिका ।

प्रायश्चित्ततपांसि तेषां दोषापहारमात्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यम् ॥ ९ ॥

मेधार्हत्ववाक्यशेषश्चामुमेवार्थं द्योतयति ॥ १० ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यम् + 'ऋत्विज उपवसन्ति' इति ॥ ११ ॥

(इति तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

'गुणत्वे* तस्य निर्देशः' इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे, ये

+ वरदानवदिति–'य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यात्' इति वचनाद्यथा वरदानमाध्वर्यवं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । * (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ६) ।

एवं वा । श्येने श्रूयते—लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । तथा वाजपेये श्रूयते, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति, इति । तत्र संदेहः । किं श्येने, उद्गातृभिर्लोहितोष्णीषता कर्तव्या, वाजपेये चाध्वर्युभिर्हिरण्यमालित्वमुतोभयमपि सर्वर्त्विजामिति । किं तावत्प्राप्तम् । समाख्यानात्, श्येने, उद्गातृभिर्वाजपेयेऽध्वर्युभिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । गुणो लोहितोष्णीषता हिरण्यमालित्वं च । पुरुषः प्रधानम् अतो लोहित-तोष्णीषं हिरण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्तव्यतया । तस्मात्पुरुषप्राधान्यम् । किमतो यद्येवं, पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न नियामिकेत्येतदुक्तम् । अपि च. गुणत्वश्रवणात्सर्वपुरुषाणामेत-द्विधानमिति गम्यते । प्रधानसंनिधौ हि गुणः शिष्यमानः प्रतिप्रधान-मुपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया विद्यमानयाऽपि नियन्तुं शक्येत । तस्मादुभयत्र सर्वर्त्विग्भिरेवंजातीयको धर्मः क्रियेतेति ॥ १२ ॥ क० आकाङ्क्षानिरासः ॥ लोहितोष्णीषतादीनां सर्वर्त्विग्धर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्काराः सन्तो वचनादृत्विजां जातास्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति । लोहितोष्णीषादयो ह्यौद्गात्रादिषु पठ्यमानाः सत्यपि संकारत्वे वचनादृत्विजां÷ क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्यागोचरे सति ।
वचनेनर्त्विजां येन तेनैवान्येष्वपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात्सर्वेषां भवन्तो न शक्याः समाख्यया बाधितुम् । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति　१२ ॥

इति ऋत्विक्संस्काराणां सर्वर्त्विग्धर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

÷ वचनादिति—अनेन च प्रकृतोदाहरणस्य वपनाधिकरणन्यायाविषयतया विचारविषयत्वं युक्तमिति सूचितम् ।

[५] तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयात्, इति । तत्र संदेहः । किमार्त्विजः कामोऽथ याजमान इति । किमेवं, यदि कामयेताध्वर्युरिति, उत यजमान इत्येवं संशयः । किं प्राप्तम् । आर्त्विजः कामः । समाख्यानात् । अर्थी प्रकृतोऽध्वर्युः । स वाक्येन संबध्यते, मिनुयादिति । तस्मादार्त्विजः काम इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । तथा कामः स्यात् । यथा तपः । याजमानः काम इत्यर्थः । कुतः । अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमानः फलेन संबध्यत इति गम्यते, उपग्रहविशेषात्, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । उपग्रहविशेषाश्च मिनुयादित्यध्वर्युः परार्थमिति गम्यते । अथ यदुक्तं, प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यत्वादिति । उच्यते । एवमपि प्रकृतेनार्थिना* सहैकवाक्यता । यजमाने कामयमाने मिनुयादिति ॥ १३ ॥

प्रधानकामस्य+ यजेतेत्यात्मनेपदात्सामानाधिकरण्यादाधानगताच्चाऽऽत्मनेपदात्प्रधानकर्तृविषयत्वेऽन्यतः × सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुतास्तेषु मिनुयादित्यनेन समानकर्तृकत्वादविरुद्धया समाख्ययाऽध्वर्युविषयत्वे समानकर्तृकत्वादविरुद्धया समाख्ययाऽध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानगतेनाऽऽत्मनेपदेन समस्तप्रयोगविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयोऽवगम्यत इति यदि कामयेत यजमान इति प्रकरणादवधार्य तद्भागित्वं गम्यते । तथा चाध्वर्युव्यापारे परस्मैपदमुपपत्स्यते । अन्यथा 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायां ञित्वादात्मनेपदं स्यात् । अनया च श्रुत्या = सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं बाधितमित्यदोषः तद्वशेन वा यजमानप्रार्थनानुसारो याऽध्वर्योः काम एष मे यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयादिति तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदतिदिश्यते समाख्यया न नियम्यत इति ॥ १३॥

---

* वाक्येनेति पा० । + सौत्रस्थकामशब्देन प्रकृताधिकरणविषयं विवेचयति प्रधानकामस्येत्यादि । × अन्यतः सिद्ध इति– 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि । (अ० ३पा०७अ०८सू०१८) इत्याधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । = परस्मैपदश्रुत्येत्यर्थः ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

यत्र भवति व्यपदेशस्तत्राऽऽर्त्विजः कामो भवति । यथा, उद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायति, इति । यद्यात्मन इति यजमानायेति परिकल्प्येत, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्माद्यजमानव्यपदेशादात्मानमेवोद्गाता प्रतिनिर्दिशतीति गम्यते ॥ १४ ॥ क० विशेषः ॥ वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥ ५ ॥

[६] मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥ सि० ॥

इहैवंजातीयका मन्त्रा उदाहरणम्—आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति, वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि इति । एषु संदेहः । किमार्त्विजा उत याजमाना इति । समाख्यानादार्त्विजा इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्राश्चैते तद्वद्भवेयुर्यथा कामः । एवमात्माभिधायिपदं युक्तं भवति, आयुर्मे, वर्चो मे, इति । आयुर्वर्च इत्येवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते । अग्ने त्वं कर्मफलं मे साधयति । तदिह कर्मफलमुत्साहार्थं संकीर्त्यते । यजमानश्च तेनोत्सहते, नान्यः । यदृत्विजः

अन्यत्र वचनादितरेषां स्यादिह तादृशस्य वचनस्याभावाद्व्यपदेशादित्युच्यते । वाशब्दोपादानाद्यजमानव्यतिरेकेण, चाऽऽत्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतेः । 'आत्मने वा यजमानाय' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विज्ञातुम् ॥ १४ ॥

(इति गुणजन्यकामानां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्रा समाख्यया नियम्यन्ते । न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिः । मन्त्राणामविधायकत्वादन्यस्य च फलकल्पनाहेतोरसंभवात् । यत्त्वाशासनं तद्यजमानवदध्वर्योरप्युत्साहकरत्वेनाविशिष्टमिति प्राप्ते यजमाना इत्युच्यते । ते हि फलान्तराभावात्प्रधानफलप्राप्तिमाशासते । यजमानेन च

कर्मफलं, न तदर्थोऽग्निः । सिद्धं हि तत् । यद्यजमानस्य, तदर्थोऽग्निः। तच्चासिद्धं सदाशाासितव्यं, यदुत्साहं जनयत्यवैगुण्याय । ऋत्विगपि सिद्धे यदुत्सहते, तद्यजमानस्यैव कर्मफलायोत्सहते । तत्राऽऽत्माभिधायिपदं नावकल्पते । यजमाने चाऽऽत्माभिधायिपदं कल्प्यमानमगौणं भवति तस्माद्याजमानाः ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

विप्रयोगे चाग्नीनां प्रवासे, उपस्थानमस्ति । इह एव सन् तत्र सन्तं त्वाग्ने, इति । न च प्रोषितोऽग्निभ्य ऋत्विग्भवति । कर्म कुर्वत एष वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोषितोऽपि । यजमानः संविधाय सोऽग्निहोत्राय प्रवसति । शक्यते च विदेशस्थेनापि त्यागः कर्तुम् । स एव प्रोषितस्योपस्थानाविशेषं ब्रुवन्यजमानस्योपस्थानं दर्शयति । तेनैवंजातीयका यजमानस्य भवेयुरिति ॥ १६॥ क० युक्तिः ॥ आयुर्दादिमन्त्राणांयाजमानताधिकरणम् ॥ ६ ॥

[७ द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७॥ सि० ॥

तदाशासनीयं नर्त्विजा । तदीयस्य दक्षिणालाभस्यान्यथाऽपि सिद्धत्वाद्यजमानाच्च लभ्यमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनीयत्वात् । अथ यजमानार्थमेवासौ प्रार्थयेत तत्र ' आयुर्मे देहि ' इत्यात्मविषयं सद्विरुध्येत । तस्माद्यजमानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणाऽऽत्मोत्साहनार्थे प्रयोक्तव्या इति ॥ १५ ॥

आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेष्वग्न्युपस्थानार्थं प्रोषितस्य दर्शयति। न चार्त्विजः प्रोषितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्मसंयोगाभावात् । यजमानस्य तु द्रव्यत्यागेनोपपद्यते । तस्मात्तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ १६ ॥

(इति—प्रोत्साहनमन्त्राणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आज्यग्रहणादि मन्त्रेषु सामान्येनाध्वर्यवे पुनर्विशेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु किमुभौ प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वाऽथान्यतर इति ।

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र द्व्याम्नाता मन्त्रा आध्वर्यवे काण्डे याजमाने च। आज्यं यैर्गृह्यते, पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि, इत्येवमादयः। तथा स्रुग्व्यूहनमन्त्राः। स्रुचौ व्यूहति, वाजस्य मा प्रसवेन, इति। तत्र संदेहः। किंत, उभाभ्यामपि कर्तव्या उताध्वर्युणैवेति। किं प्राप्तम्। समाख्यानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते, उच्यते। उभावपि तान् प्रयुञ्जीयातामिति। कुतः। द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात्। द्वाभ्यां समाख्यानाद् द्वावपि कर्तारौ गम्येते। तस्माद्द्वौ ब्रूयाताम्। अध्वर्युः– एतेन प्रकाशितमनुष्ठास्यामीति। यजमानो–न प्रमदिष्यामीति ॥ १७॥ क० द्व्याम्नातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ७॥

तत्राऽऽध्वर्यवत्वे विकल्पे वा प्राप्ते द्वावित्याह। ननु च विशेषसमाख्यानात्केवलयजमानत्वमेव स्यात्। तत्र वयं विशेषसमाख्यां बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदाम्नानम्। ये तु सामान्ये विशेषे च भेदेनाऽऽम्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमाख्याङ्गी क्रियते ततः सामान्यपाठस्याऽऽनर्थक्यमेव स्यात्। एकविषयत्वे च सामान्यं विशेषो बाधते। सत्यपि त्वत्र मन्त्राभेदे पाठभेदाद्विषयान्यत्वम्। पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम्। न च तदुभयप्रयोज्यत्वादन्यत्संभवति। तस्मादुभावपीति। ननु द्वयोः पाठयोरेकः स्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरो विनियोगार्थः स्यात्। तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वादङ्गप्रधानानां च समानकर्तृकत्वाद्यत्रैवाऽऽज्यग्रहणादि कार्यमाम्नातं तत्रैव समाख्यातेनैव कर्त्रा विनियोगो युक्तः। तत्रैव च मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र। रूपमात्रप्रज्ञानस्यान्तरेणापि कर्मकालप्रयोगमध्ययनमात्रेणैव सिद्धत्वात्। आज्यग्रहणादि चासंदिग्धमाध्वर्यवम्। तस्मान्न यजमानेन प्रयोज्यत्वेनावधारणादस्त्येव कर्त्रपेक्षेति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः। किं पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोजनम्। उच्यते। यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्याः। तद्यत्र मन्त्रा नाऽऽम्नायन्ते तत्रोपायान्तरेण प्रत्यवेक्ष्यते, इह त मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ॥ १७॥

(इति–द्व्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥ ७॥)

---

[८] ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥ सि० ॥

वाजपेये श्रूयते—क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति, उज्जितीर्यजमानं वाचयति, इति । अत्र संदेहः । किं ज्ञश्चाज्ञश्च सर्वो वाचयितव्य उत ज्ञ एवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषाज्ज्ञश्चाज्ञश्चेति प्राप्ते, ब्रूमः । ज्ञ एवेति । कुतः । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति । यो ह्यविद्वान्नासावाधिकृतः । सामर्थ्याभावात् । ननु प्रयोगकाले शिक्षित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यादाधिक्रियतेति । नेति ब्रूमः । वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । कुतः । अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते, तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । सत्येतास्मिन्वचने, अग्निहोत्रं जुहुयात्, इत्येवमादिभिर्वेदोऽध्येतव्य इत्येतदुक्तं भवतीति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्यधिक्रियते, नाविद्वान् । कियता पुनर्विदितेन विद्वानाधिक्रियत इति । यावता विदितेन

यत्र ' यजमानं वाचयति ' इति श्रूयते तत्राविद्वानपि खण्डशः शक्यो वाचयितुमित्यनियमः । अथवा विद्वान्स्वयमेव ब्रूयात् । तत्र प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादविद्वानेव वाचयितव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति । यदि कामश्रुतिपरिगृहीतं वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकालेऽप्यध्याप्येत । तत्त्वाधानवदनारभ्य विधीयते ' तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति । तथा सति चार्थापत्त्यभावात्सिद्धमेवेदं सर्वकर्माण्यग्निवद्गृह्णन्ति न शिक्षणं प्रयुञ्जते । न च शिक्षितो वेदो भवति । तस्मात्प्राक्कर्मणो ये मन्त्राः पठितास्तेऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति नाविदुषोऽधिकारोऽत्र । शक्यते च तत्रापि प्रैषवत्प्रयोजकव्यापारस्यार्थवत्ता सत्यामपि शक्तावप्रयुक्तो न ब्रूयादिति । तच्च प्रयोजकत्वं द्वेधा भवति, यदि वा खण्डशः समर्प्यतेऽथवा ब्रूहीत्यभिधीयत इति यथेष्टं कर्म । कियता पुनर्विदितेनेति—वैशेषिकादयः स्वशास्त्रेणाप्यनधिगतेनानाधिकारं वदन्तीति स्पष्टनिरूपणार्थं पृच्छति । तत्र विद्वत्तायाः शक्त्युत्पादनद्वारेण प्रत्यक्षेणैवोपकारित्वाद्यावता विदितेनेति । यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतस्तथाऽपि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्योतिष्टोमिकमन्त्रब्राह्मणं न क्वचिदुपयुज्यत इति, असदपि नाधिकारं व्यावर्तयति, इष्टिवेदेनैव

शक्तो भवति यथोक्तं क्रतुमभिनिर्वर्तयितुम् । तावद्यो वेद स तेन क्रतुनाऽधिक्रियते । ननु वेदमधीयीतेति वचनात्कृत्स्नो वेदोऽध्येतव्य इति भवति, न वेदावयवेनाधीक्रियत इति । उच्यते । क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तत्रान्यस्मिन्क्रतौ कर्तव्येऽन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात्क्रत्वन्तरज्ञानमाधिकारे नाऽऽदर्तव्यम् । क्रत्वन्तरज्ञानाय क्रत्वन्तरग्रन्थः । सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेरन्पृथक् पृथगिति कृत्स्नस्य वेदस्याध्ययनं श्रूयते । तस्मात्स्वपदार्थज्ञोऽधिक्रियेतेति । तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मैव नास्ति । कथमसौ वाच्येत । तस्मात्साध्वभिधीयते ज्ञ एव वाचयितव्य इति ॥ १८ ॥ क० अभिज्ञस्यैववाचयितव्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

[९] याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमानं स्युः ॥ १९ ॥ पू० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र यजमानकाण्डे कर्माण्याम्नातानि द्वादश,* वत्सं चोपावसृजति, उखां चाधिश्रयति, अव च हन्ति, दृषदुपले च

योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तद्याजिनस्तावानेव स्वाध्यायः । यत्वसौ सकलः पठ्यते तन्नित्यकाम्यनैमित्तिकानां कर्मणां यथोपपन्नकालत्वान्न ज्ञायते कतरत्कदा करिष्यत इति । तत्र कदाचिद्यन्न पठितं तत्फलप्रार्थनानिमित्तं वास्योऽपजायते तत्र तदविद्वत्त्वादशक्नुवन्विहन्यते, तदानीं वाऽधीयानस्य व्रतनियमवदध्ययनासंभवात्कर्मभिश्च× विशिष्टक्रियोपात्तवेदानीराकाङ्क्षैस्तादृशस्याग्रहणाद्वैगुण्यप्रसङ्गः । कामश्रुत्यपरिग्रहाश्च सर्वैरनारभ्यवादविध्यधीतो वेदोऽपेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मचर्यकाल एव समस्तो वेदोऽध्येतव्यः । यदि तु कश्चिदशक्तो नाधीते सकलम्, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथंचिदधिगच्छति न तस्य तत्रानधिकारः । एवं च सति बाह्यज्ञानं दूरविप्रकृष्टमेव । यत्त्वात्मज्ञानं, तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः सर्वकर्मार्थमङ्गीकर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(इति—वाजपेयादावभिज्ञस्यैव वाचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

उखाधिश्रयणावहन्त्यादीनां द्वादशानां कर्मद्वंद्वानां याजमान आध्वर्यवे च

---

* द्वादशद्वन्द्वानि, इति पा० । × व्रतनियमेति—अध्यायानध्यायते, शिष्योपाध्यायते, इत्यादयोऽध्यायनाङ्गभूता नियमा इत्यर्थः ।

समाहन्ति, आधि च वपते, कपालानि चोपदधाति, पुरोडाशं चाधिश्रयत, आज्यं च, स्तम्बयजुश्च हरति, अभि च गृह्णाति, वेदिं च परिगृह्णाति, पत्नीं संनह्यति, प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयति, आज्यं च। एतानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोः, इति। अत्र संदेहः। किमेतान्यध्वर्योः कर्माणि, उत यजमानस्येति, किं प्राप्तम्। यजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमानं स्युः। विशेषसमाख्यानाद्याजमानानीति गम्यते। यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयमिति १९॥ क० पूर्व०॥

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम्॥ २०॥ सि०

अध्वर्युर्वा कुर्यादेतानि। तदर्थो ह्यध्वर्युः परिक्रीत इति समाख्यानादवगम्यते। अध्वर्यव एव सर्वे इमे पदार्थाः समाम्नाताः। याजमाने, एषां द्वंद्वतोच्यते। द्वंद्वता च समभ्यासक्रिया। तत्राध्वर्युः पदार्थान्करिष्यति, यजमानेनापि समभ्यासीकरणमित्येतदशक्यम्। तत्र, अङ्गगुणविरोधे+ च तादर्थ्यादिति द्वंद्वतागुणो बाधितव्यः। तस्मादाध्वर्यवा एते पदार्था इति। यदुक्तं समाख्यानादिति तत्परिहर्तव्यम्। उच्यते। न्यायपूर्वं समाख्यानं, समाख्यानाद्यजमानेन द्वंद्वता संपादयितव्या। इदं चेदं च संपादयेति यजमानो ब्रूयात्। केषुचिच्चात्र पदार्थेषु यजमानस्यानुमन्त्रणम्। तन्निमित्ता समा-

---

पठितानां ह्याम्नातमन्त्रवदुभाभ्यां प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमाख्यानाद्यजमानकर्तृकत्वमिति॥ १९॥

अनुत्पन्नानां द्वंद्वत्वापादनाशक्तेर्विधायकशब्दाभावाच्च नैषां याजमान एवोत्पत्तिः। किं तर्हि। आध्वर्यवे। तत्र च कर्त्राकाङ्क्षा तदर्थश्च परिक्रय इत्यवगते कर्तरि न द्वंद्वाम्नानवेलायामपेक्षाऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुपपत्तिः। तत्र स्वरूपस्यासति यजमानसंबन्धे द्वंद्वता कथं* याजमानी क्रियेत। न च सा

+ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७)। * कथमिति पाठस्तु क्वाचिदपि नोपलभ्यते। परं तु 'तत्र स्वरूपस्यासति' इत्यादिवार्तिकस्य 'तत्राध्वर्युः पदार्थान्' इत्यादि भाष्यग्रन्थव्याख्यानार्थस्य यथाश्रुते विवक्षितार्थालाभेन कथमित्यादिरावश्यकमिति भाति।

ख्या भविष्यति । अपूर्वं त्वपकृष्येत । तदुक्तं, यथा पोत्रीयं, नेष्ट्रीयमिति, एवमत्रापीति । तदुच्यते । युक्तं तत्र, विशेषसमाख्यानात् । इह तु द्वंद्वता याजमानीया, पदार्थास्त्वाध्वर्यवा एव । तस्माददोषः ॥ २० ॥ क० सि० द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

[१०] विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥ सि० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्त्रौ । एक अध्वर्योः, परिवीरसि, इति करणः । अपरो होतुः, युवा सुवासाः, इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनं प्राप्तयोर्भवति संदेहः । कः पुनरसौ । तत्र ऋत्वि-

---

कन्तरेण क्रियमाणानां संभवति । समासन्नकरणं हि द्वंद्वता । न चान्यकर्तृकां क्रियामन्यः समासन्नां कर्तुं समर्थः । न च समासन्नकरणानुरोधेन क्रियास्वरूपमपि याजमानं संभवति । अतोऽङ्गगुणविरोधन्यायात्तदप्याध्वर्यवमेव ÷ । यजमानस्तु स्मारयिष्यति द्वंद्वतामिति समाख्यार्थवत्ता ॥ २० ॥

(इति—द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'परिवीरसि' 'युवा सुवासाः' इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोरध्वर्युणा होत्रा च युगपत्प्रकृतौ प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वादशक्तेरवश्यावहेयेऽन्यतरस्मिन्कतरः प्रतिगृह्यतामिति संदेहः । तत्रानियमः प्राप्नोति । यद्वा होतुः सिद्धस्वरूपस्याऽऽध्वर्यवविधानादजहत्स्वधर्मतया हौत्र एव युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । एतस्मिन्विप्रतिषेधे करणः प्रयोक्तव्यः । कुतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः । प्रधानप्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो ह्यारादुपकारकरूपत्वात्क्रियमाणानुवादी, करणस्त्वन्तरङ्ग इति । तदकारण, यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्गेषु कर्माऽवतरेत्तत संनिकर्षविप्रकर्षावुपयुज्येयाताम् । स तु समाख्यया चोदकेन च प्रधानेष्वङ्गेषु चाविशेषेण लक्ष्यते । न च कश्चिदङ्गगुणविरोधन्यायः = । उभयोरङ्गत्वाविशेषात् । न च

÷ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७) अत्रत्यादिति शेषः ।

= (अ० १२ पा० २ अ० ९) अत्रत्य इति शेषः ।

क्समास आम्नातः, यो होता सोऽध्वर्युरिति । किं करणमाध्वर्यवं होता कुर्यात्, किं हौत्रं क्रियमाणानुवादिनामिति । किं प्राप्तम् । नियम इति । इति प्राप्ते । उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्यादाध्वर्यवः परिवीरासि, इति । न क्रियमाणानुवादी, होतुर्युवा सुवासा इति । कुतः । समवायविशेषात् । द्वौ तत्र समवायौ, होतुश्चोदकेन हौत्रेषु,

---

संनिपातित्वेन क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बली क्रियते । न चायमतीवाऽऽरादुपकारकः । क्रियमाणपरिव्याणस्मृत्यविच्छेदेन दृष्टसंस्कारजननात् । तस्मादानुमानिकाद्धौत्रसंबन्धात्प्रत्यक्षत्वेनैवाऽऽध्यर्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । कथम् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिः । यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ता आध्वर्य्वादिशब्दलक्षितेषु कर्मसु विधीयन्ते । तत्र हौत्रसंबन्धो होतुमानुमानिक अध्वर्यवसम्बन्धस्तु प्रत्यक्षः । यत्त्वजहत्स्वधर्म एव होताऽऽध्वर्यवेण संबध्यत इति । संबध्यत, यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवास्य होतृत्वं भवेत, यदि वा हौत्रं प्रत्यध्वर्युर्विधीयेत, होतारं वोद्दिश्याध्वर्युकर्मविधिर्भवेत् , न तु तत्सर्वमास्ति । होता तावद्योग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्मानिमित्तत्वेऽन्नानि सहस्राणि तदुपलक्षणं करिष्यन्ति । न च हौत्रं प्रत्यध्वर्युविधिरिह, होत्रध्वर्युशब्दयोरत्यन्तविभिन्नपुरुषवचनयोर्मुख्यसामानाधिकरण्याभावादन्यतरस्यावश्यकल्पनीये लक्षणावृत्तत्वे विरोधानिमित्तत्वाल्लक्षणाकल्पनायाः । प्रथमोच्चारिते होतृशब्दे किंचिदपि कल्पनाबीजं न पश्यामः । तेन ' मुख्यं* वा पूर्वचोदनात् ' इति तं× स्वार्थवृत्तमेव गृहीत्वाऽध्वर्युशब्दः कर्मलक्षणार्थोऽध्यवसीयते । तत्रापि तदुद्दिश्य = होता विधीयते, ताद्धि कृत्वर्थेन प्रयोजनवन्न तथा कर्ता । प्रधानं चैवंजातयिकेषूद्दिश्यते । ततश्च गुणभूतो होतोपादीयमानो यः प्रधानाविरोधी धर्मस्तन्मात्रयुक्त एव संबध्यते । यदि तु होतुराध्वर्यवं विधीयेत ततस्तस्य कर्माविरुद्धं तत्प्रवर्तेत इति न किंचिदपि हौत्रं हापयेत् । अप्राकृतकर्तृसंस्कारत्वप्रसङ्गाच्चाऽऽध्वर्यवस्य नैवं संबन्ध इति पक्षान्तरमवलम्बितम् । तस्मादाध्वर्यवसंबन्ध एव प्रत्यक्षः प्रधानं चेति सिद्धम् । अत्र चोदयन्ति । नैवात्रान्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसंबन्धो बाधितव्यः । कुतः ।

---

* (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५) । × तं—होतृशब्दामित्यर्थः । = तदुद्दिश्य अध्वर्युपदलक्षिताध्वर्युकार्यमुद्दिश्येत्यर्थः ।

एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रयोर्भवेत् ।
करणः प्राक् क्रियातस्तु परतश्चेतरः स्थितः ॥

करणस्य हि मन्त्रान्तेन× कर्मादिं संनिपातः ' इत्यनेन न्यायेन प्राक्परिव्याणात्प्रयोगः । क्रियमाणानुवादिनस्तु तस्मिन्क्रियमाणे । तेन द्वावपि प्रयोक्तुं समर्थो होतेति । नैतदस्ति । क्रियमाणता नाम संकल्पादेः कारकप्रचलनात्प्रभृत्यासमाप्तेः । अतश्च पूर्वपदार्थसमाप्त्यैव पर्युपस्थापितं चेत्परिव्याणं वर्तते स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिनः कालः । एवमपि कारणस्य तादृशादेव प्राक्प्रयोगादविरोध इति यद्युच्येत । तन्न । न हि ' परिवीरासि ' इत्ययं संकल्पं रशनादानं संनिहितं वा यूपमवयवक्रियामात्रप्रवृत्तं वा परिव्याणं शक्नोति प्रकाशयितुम् । तस्मात्प्रधानाक्रियारम्भ एव यूपसमपिस्थेन प्रयोक्तव्यः । नन्वेवमपि दीर्घकाले कर्मण्येकदेशे करणमेकदेशे च क्रियमाणानुवादिनं प्रयुञ्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुध्यते । यदा ' यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहि ' इत्यनेन पाठक्रमात्क्रमणः प्रैषसामर्थ्याच्चेतरो युगपदेव प्राप्यते, न च क्रियैकदेशे क्रियमाणानुवादिनः प्रयोग इत्यस्ति प्रमाणम् । स हि रशनादानान्तरं प्रयुक्तेन प्रैषेण प्रयोजितः दीर्घत्वादापरिव्याणसमाप्तेः कालमवरुणद्धि । तदन्तराले चाऽऽध्वर्यव आपन्नो न कथंचिदविरोधेनावतिष्ठते । ननु च युगपत्कालता बाध्यतामेककर्तृत्वं वेति वरं पदार्थप्राप्तेर्जघन्यत्वात्काल एव बाधितुं नान्तरङ्गः कर्तृसंबन्ध इति । भवेदेतदेवं, यदि प्राकृतकाले बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्यान्न प्रच्यवेयाताम् । तयोस्तु य एव कालान्तरे प्रयुक्तः स एव स्वसामर्थ्यप्रतिपाद्यादर्थात्प्रच्यवते सोऽयं लिङ्गविरोध आपद्यते । ननु च ' यो होता सोध्वर्युः ' इत्यनया श्रुत्या* लिङ्गं बाध्येत । बाध्येत, यदि श्रुतिः स्यात् । वाक्यं त्विदं, तदपि लक्षणया । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिदं गम्यते हौत्राध्वर्यवे समानकर्तृके इति । किं तर्हि । होत्रध्वर्युशब्दसामानाधिकरण्यात् । सर्वत्र चैष संबन्धो वाक्यलक्षण इत्युक्तम् = । तत्रापि चाध्वर्युशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वाद्विप्रकृष्टता । ननु लिङ्गमप्येतच्चोदकापेक्षित्वाद्विप्रकृष्टतरं भवेत् । वाक्यं ह्यर्थ-

×(अ०१२ पा०१ अ०१० सू०२०) एतत्सूत्रस्थमध्यमावयवः । * श्रुत्या-सामानाधिकरण्यात्मिकया श्रुत्येत्यर्थः । = (अ०३ पा०१ अ०६) इत्यत्रेति शेषः ।

प्रत्यक्षश्रवणेनाऽऽध्वर्यवेषु, यो होता सोऽध्वर्युरिति । एवं प्रत्यक्षमध्वर्योः कार्ये चोद्यते । प्रत्यक्षं चानुमनाद्बालीयः । तस्मादाध्वर्यवं करणं परिवीरसीति होता कुर्यात् । अथ हौत्रं विरुद्धं कः कुर्यात् । इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् । अन्यो होतृपुरुष एव स्यात् । यस्याव्यापृतता, प्राधान्यविशेषो वा ॥ २१ ॥ क० होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

विप्रकर्षाल्लिङ्गेन बाध्येत । स चेह विपरीतोऽर्थाविप्रकर्षः । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरेककालप्रयोज्यत्वं गम्यते । तस्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति । उच्यते । सत्यमिह चोदकाङ्गीकरणं, तत्तु मन्त्रस्वरूपे न लिङ्गे । द्वयोरपि च तदविशिष्टं, प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लिङ्गमौपदेशिकेनाविशिष्टम् । स्यादेतदेवं यदि चोदकः प्रापयेत् । स तु प्रत्यक्षवाक्याशिष्टसमानकर्तृत्वाविरोधिमन्त्रद्वयं प्रापयितुमेव न शक्ष्यति । यद्यपि हि वाक्यं लिङ्गस्य नेष्टे, चोदकस्य तु स्वरूपप्रापणे पश्चाद्भाविनमपि विरोधमालोच्य शक्तं निरोधं कर्तुम् । ततश्छिन्नमूलत्वाल्लिङ्गस्य दुर्बलतेति । उच्यते । सर्वं हि विरोधवेलायां बाध्यते । न चानवगतो विरोधो बाधकरणं भवितुमर्हति । तदिह चोदकप्राप्तिवेलायां न कश्चिदपि विरोधो लक्ष्यते । यस्तु प्राप्ते विरोधस्तत्र लिङ्गं बलवत्तरमित्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन विधीयेत ततोऽप्येतस्य बलीयस्त्वमुद्भाव्येत । इह त्वाध्वर्यवस्य होत्रा सह संबन्धो विधीयते । न हौत्रस्यापि । स हि चोदकेन प्राप्नोति । तेन यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य बाधकत्वं ततः समाख्याकृतमेव क्रियमाणानुवादिनो होतृसंबन्धबाधनम् । एवं च सति लिङ्गवाक्ययोराविरोधान्न किंचिदपि बाधिष्यते । आध्वर्यवप्रयोगश्च सेत्स्यति । यथा तु लिङ्गबलीयस्त्वमाश्रितमासीत्तथाऽन्यदेवानिष्टमापद्येत । यो ह्यस्य वाक्यस्य विषयः स बाध्येत । न चास्य होतृहौत्रसंबन्धो विषयः । कस्तर्हि । होत्राध्वर्यवसंबन्धः । ततश्च यथाप्रकृत्येव प्रयोगः स्यात् । तस्मात्समाख्याक्लृप्तमेवाऽऽतिदेशिकं संबन्धं बाधित्वा समवायविशेषात्करणः प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् = ॥ २१ ॥

(इति–होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

= आध्वर्यवे करणमन्त्रे होत्रा क्रियमाणे तद्विरुद्धं क्रियमाणानुवादिनं कः प्रयुञ्जी-

[११] प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥ सि० ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र प्रैषाः समाम्नाताः। प्रोक्षणीरासादय, इध्माबर्हिरुपसादय, स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि, पत्नीं संनह्याऽऽज्येनोदेहीति। तत्र संदेहः। किं य एव प्रैषे, स एव प्रैषार्थे, उतान्यश्च प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थे, इति। किं प्राप्तम्। एक एव प्रैषप्रैषार्थयोरिति। कुतः। समाख्यानात्। अन्य इति चाश्रुतत्वात्। नन्वात्मनः प्रैषो

प्रैषस्य प्रैषार्णस्य चाऽऽध्वर्यवसमाख्यातुल्यत्वादध्वर्युप्रयोजनत्वेऽवधारिते कथमात्मनः प्रैष इति चेदाह नैवायं प्रैषः। किं तर्हि। प्राप्तकालतायां लोटं वक्ष्याम इति। प्रैषवादी त्वाह—प्रत्यगात्मविषया चेत्प्राप्तकालता विवक्षिता हन्तोत्तमपुरुषेण भवितव्यम्। न हि परविषययुष्मदर्थमन्तरेण मध्यमपुरुषो लभ्यते। प्रैषे तु स्वभावतः परविषयत्वात्सुलभ इति। परस्त्वाह—यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रैषबुद्धिरपनीता तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियाणामभिधीयतायुत कर्तृणामिति क्रियाणामित्येव गम्यते। ता हि चोदितत्वात्प्रयोजनवत्यः प्रथमतरं प्रतीताः। तासां चानुष्ठानार्थं प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टार्थम्। कर्तृप्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विपरीतम्। आख्यातेषु च प्रथमादेः पुरुषस्य कस्यचिदवश्यंभावित्वान्नान्तरीयककृत एव मध्यमपुरुषो भविष्यति। क्रियैव चोच्यते तव प्राप्तकाल इति। यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्तुमिति साकाङ्क्षमेव स्यात्, अथ प्रोक्षण्यासादनादि कर्तुमिति =, तथा विशिष्टार्थप्रेषणाद्वाक्यभेदः* स्यात्। तस्मादपि क्रियायाः प्राप्तकालत्वं प्रकाश्यते। अथापि प्रैषोयमाश्रीयते तथाऽप्यात्मानमेव कथंचिच्छरीरशरीरिणोरवस्थान्तराणां वा

यादिति शङ्कायां होतृपुरुषेषु य एव कश्चनान्तरङ्गोऽध्यर्यादिः तस्य वा कार्यान्तरव्यापृतत्वे बहिरङ्गो वा तृतीयादिः प्रयुञ्जीयादित्येवं समाधानार्थस्य ‘इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्’ इत्युत्तरसूत्रावयवस्य व्याख्यार्थं ‘अथ हौत्रं विरुद्धं कः कुर्यात्’ इत्यादिभाष्यं वार्तिककारैरुपेक्षितम्। तदुपेक्षानिदानं तु कुण्डपायिनामयने होतृपुरुषाणां मैत्रावरुणाच्छावाकग्रावस्तुन्नामकानां त्रयाणामपि वचनात्कार्यान्तरव्यापृतत्वेन तादृशपुरुषाभावात्प्रकृतोदाहरणानुपयोगरूपं द्रष्टव्यम्।

= इतीति—अध्याहियत इति शेषपूरणम्। * वाक्यभेद इति—कर्तृक्रियाविशिष्टाकालप्राप्तत्वोक्त्या गौरवलक्षणवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः।

विप्रतिषिध्यते। उच्यते। न प्रैषो भविष्यति। प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः। आह। प्राप्तकालेऽपि सति युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः। न पुरुषसंकरो भवति। उच्यते। सत्यां विवक्षायां युष्मदादिषु मध्यमादयः। यदा तव प्राप्तः काल इति विवक्ष्यते, तदा युष्मद्येव मध्यमो नास्मदि शेषे वा। यदा खलु क्रियायाः प्राप्तः काल इत्येतावद्विवक्ष्यते, न तव मम वेति, न तदा युष्मदादीनामनुरोधेन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति। न चेदं युगपद्विवक्षितुं शक्यते। पदार्थस्य प्राप्तः कालः, तव चेति। भिद्येत हि तथा वाक्यम्। तेन यदि वा निर्ज्ञाते पदार्थकाले तव काल इति शक्यते वदितुं, यदि वा तवेति निर्ज्ञाते पदार्थस्य काल इति। तत्र पदार्थस्य कालो वदितव्यो न तु युष्पदर्थस्य। तेन हि स्मृतेन प्रयोजनम्। स हि कर्तव्य इत्यवगतो न तु युष्मदर्थस्तथा। तस्मात्समाख्यानादध्वर्योरेव प्रैषप्रैषार्थाविति प्राप्ते, ब्रूमः। प्रैषेष्वन्योऽन्यस्तदर्थोष्विति। कुतः। पराधिकारात्। परस्मिन् हि प्रैषे, उपपद्यते नाऽऽत्मनीति। आह। ननूक्तं प्राप्तकाले भविष्यतीति। उच्यते। न सभवति प्रैष प्राप्तकालता न्याय्या। तस्माद्युष्मदर्थो गम्यमानो न विवक्षित इ-

---

भेदेन प्रेषकं प्रेष्य च व्यपदेक्ष्यतीति समानकर्तृत्वं प्राप्ते, ब्रूमः। प्रैषेषं चेतरमन्यः कुर्यादिति संबन्धः। कुतः। स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिक्रियवत्। यत्तु नैवायं प्रैष इति। तदयुक्तम्। मन्त्ररूपादेव प्रैषप्रत्ययोत्पत्तेः। यो हि समानकर्तृकतया तं बाधते तेन समाख्यया लिङ्गं बाधितं स्यात्। न च प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधः परिह्रियते। मध्यमपुरुषार्थस्यासंपादनात्। न च शब्दान्तरेणानुपात्ता क्रियैवं शक्यते वक्तुं तत्र प्राप्तः काल इति। यद्यपि च शक्यते तथापि न दृष्टः काश्चिदर्थः स्यात्, चेतनविषयत्वादीदृशस्य प्रयोगस्य। तथाऽऽत्मभेदपरिकल्पनायामपि नैवं दृष्टं प्रयोजनं, गौणताऽत्र स्थितैव। मुख्य च कार्यं मन्त्राणामित्यवधारितम् =। ततश्च यद्यपि प्राप्तकालतायामेव लोट्, तथापि परस्यैव सा कथ्यत इति न पराधिकारो निवर्तते। न च वाक्यभेदो विशिष्टार्थप्रेषणात्, अवश्य चात्र विशिष्टताऽभ्युपगन्तव्या, प्रोक्षणीपदोपादानात्। न चैकपदोपात्तोऽ-

---

= (अ० ३ पा० २ अ० १) इत्यत्रेति शेषः।

तुच्यते, संभवति चात्र प्रैषार्थः। तस्मात्प्रैषः। प्रैषश्चेदन्यः प्रैषार्थ इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ क० प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

[१२] अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ पू० ॥

अथैवं गते, इदं संदिह्यते। किमध्वर्युरग्नीधं प्रेष्येदुताग्नीदध्वर्युमिति। आनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः। अध्वर्युरुक्तप्रैषार्थकारी स्यात्। कुतः। दर्शनात्। दर्शनं भवति, तिर्यञ्चं स्फ्यं धारयेत्, यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणाध्वर्युं क्षिण्वीतेति। यः प्रेष्यति। तस्य हस्ते स्फ्यः। स्फ्येनाध्वर्युं क्षिण्वीतेत्यन्यमध्वर्युं प्रेषकाद्दर्शयति। तस्मादग्नीदध्वर्युं प्रेष्येदिति ॥ २३ ॥ क० पूर्व० ॥

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ सि० ॥

नेकोऽर्थो वाक्यं भिनत्ति। सर्वाख्यातेषु क्रियाकर्तृसंख्योपग्रहपुरुषविशेषभावनानां युगपदुपादानस्यापरिहार्यत्वात्। न चेदृशं विशिष्टाविधानं क्वचिन्नाभ्युपगन्तव्यम्। प्राप्तकालत्वे च क्रियायुष्मदर्थयोः पृथक्त्वाद्भेदेन शक्तिः कल्प्येत। प्रैषे तु तस्य नित्यमेव युष्मदर्थविषयत्वान्मध्यमपुरुषोऽनुवादः। एवं चैषा × समाख्याबाधादन्यः प्रैषोऽन्यश्च प्रैषार्थ इति ॥ २२ ॥

(इति—प्रैषार्थयोर्भिन्नकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

'यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रेणाध्वर्युं क्षिण्वीत' वज्रोध्वर्युं क्षिण्वीतेति वा पाठः स्फ्यस्य धारणं तावग्नीध एकान्तेन। स चाध्वर्युं क्षिण्वीतेति वदन्नग्नीधं स्फ्यवन्तं प्रेषकं दर्शयति। का त्वस्य प्राप्तिः। उच्यते। अङ्गगुणे विरोधे÷ च तादर्थ्यात्' इत्यनेनाङ्गत्वात्प्रैषस्य कर्तृलोपो युक्तो न प्रधानस्य। बहवश्च प्रैषार्था एको निगदः। तेन 'भूयसां* स्यात्सधर्मत्वम्' इत्यपि प्रैषार्थेऽध्वर्युरिति परिशेषात्प्रैषेऽग्नीत् ॥ २३ ॥

'मुख्यं+ वा पूर्वचोदनात्' इति प्राथम्यात्प्रैषे समाख्यातः कर्ता युक्तः।

× एषा समाख्या—प्रैषसमाख्येत्यर्थः। ÷ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७)। * (अ० १२ पा० २ अ० ७ सू० २४)। एतत्सूत्रावयवः। + (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५)।

नैतदस्ति, अग्नीधः प्रैषोऽध्वर्योः प्रैषार्थ इति । किं खलु, अध्वर्युरेवाग्नीधं प्रेष्येत् । एवमध्वर्युणा प्रैषः प्रैषार्थश्चोभावपि कृतौ भविष्यतः । तत्राऽऽध्वर्यवमिति समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तस्मादध्वर्युरेव मुख्यः स्यात् । किमस्य मुख्यत्वम् । यदनेन सर्वं कर्तव्यं समाख्यानादिति । अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रचरिता दृश्यत इति । तदुच्यते । सत्यं दृश्यते । न त्वस्य प्रैषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतन्मिथ्यादर्शनम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति, व्यामोहः सः । यथा शुक्तिकायां रजतविज्ञानम् । अस्ति त्वग्नीधः प्रैषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मादाग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितारि चाध्वर्युशब्दो दृश्यते । तस्माद्गौणः, आध्वर्यवे वेदे समाम्नातात्पदार्थान्करोतीति कृत्वाऽध्वर्युरित्युच्यते आग्नीध्र इति । तस्मादाध्वर्यवः प्रैषः आग्नीध्रः प्रैषार्थ इति ॥ २४ ॥ क० सि० ॥ प्रैषप्रैषार्थयोर्यथाक्रमाध्वर्यवाग्नीध्रताधिकरणम् ॥ १२ ॥

[१३] ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ पू० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, ममाग्ने वर्चो विहवेष्वास्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति, इति । तत्र संदेहः, किमृत्विक्फलमाशासितव्यम्, अग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति उत यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । अ-

---

न हि तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति । तस्मिंस्तु प्रयुक्ते विरोधात्प्रैषार्थोऽन्यो भवति । प्रयोजकस्य च प्रयोज्यव्यापारेऽपि कर्तृत्वं न विहन्यत इत्युभयानुग्रहः । इतरथा हि प्रैषेऽत्यन्तबाध एव स्यात् । न हि स तेन कृतो नापि कारितो भवेत् । तस्मादध्वर्युप्रेषितोऽग्नित्कुर्यादिति । 'वज्रेणाध्वर्युम्' इति चाऽऽग्नीध्रमेव तत्कार्यापत्तेरभिधास्यति ॥ २४ ॥

(इति—प्रैषस्याऽऽध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

यथैवाकरणेषु यत्फलं तत्प्रकरणस्थं कीर्त्यते नान्यत्कल्प्यते तथा 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' इत्यादिष्वपि । ते तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्यविरुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वादाध्वर्यवाः । तैर्यद्यध्वर्युणा प्रयुज्यमानैर्यजमानस्य फलमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत ।

द्योरवोति । कुतः । एवं श्रुतिरादृता भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । आत्मना यजमानं लक्षयेत् । तस्मादृत्विक्फलमाशासितव्यमिति । कोऽर्थः । अनधा समिधा धार्यमाणेऽग्नौ यागः संभविष्यति । तत्र विहवेषु--स्पर्धास्थानेषु, अहं वर्चस्वी भविष्यामीत्यध्वर्योर्वचनम् । एवमुत्साही भविष्यतीति ॥ २५ ॥ क० पूर्व० ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ सि० ॥

यजमानस्य वा वचनं, तदर्थत्वात्कर्मणः । यजमानार्थं हीदं कर्म साङ्गम् । उपग्रहाविशेषात् । साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फलनिष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचरितुरपि यशः । किमतो यद्येवं, फलसंकीर्तनात्फलकर्तव्यता गम्यते । तदेतदग्न्यन्वाधानं यजमानस्य फलसंकीर्तने क्रियमाणेऽनेन मन्त्रेण फलसंबन्धात्प्रकाशितं कृतं भवति,

---

कीदृशं त्वध्वर्योः फलमनूद्यत इति, तद्भावभावित्वमात्रेण सुप्रचरितृत्वयशः । तच्च तस्योत्साहं करिष्यतीति निरूपयति ॥ २५ ॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं* फलं संकीर्त्यते । किं तर्हि । मन्त्रवर्णान्नित्याङ्गाश्रयं फलमवकल्पते । कथम् । व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेन÷ हि मन्त्रश्चोदितस्तां वा तत्संबाधि वा किंचित्प्रकाशयन्नङ्गभावं गच्छति । तस्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्त्यते नैतेन सकलेन मन्त्रेणाग्न्यन्वाधानं साधितं स्यात् । न हि तत्प्रकाशनमग्न्यन्वाधानेनापेक्षितम् ॥ यद्यपि तावत्प्रधानफलं प्रकाशयेत्तथाऽपि न संबध्येत किमुत कर्मकालानौपयिकानुनिष्पादिबाह्यर्त्विग्यशःप्रकाशनेन । तस्मात्सूक्तवाकन्यायेनैव चोदितमन्त्रकरणत्वान्यथानुपपत्त्याऽग्न्यन्वाधानस्य+ फलमेतकल्प्यते । यास्त्वाशिषस्ताः साक्षात्प्रधानाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवन्ति । यदि पृथक्फलं साधयेयुस्ततः संयुक्तत्वान्नैव = प्रकरणेन क्रत्वङ्गभावं गच्छेयुरिति वैषम्यम् ।

---

* अकरणवदिति—' आयुर्दा अग्ने ' ' अगन्म सुवः सुवरगन्म ' इत्यादयो ये, इतिकरणाद्यविनियुक्ता मन्त्रास्तद्वदित्यर्थः । ÷ व्यतिरिक्तेति—स्वशक्त्या प्रकाश्यार्थव्यतिरिक्ताग्न्यन्वाधानाख्यक्रियासाधनत्वेनेत्यर्थः । + (अ० ३ पा० २ अ० ५) अत्रत्येनेति शेषः । = संयुक्तत्वादिति— ' असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ' इति प्रकरणाधिकरणोक्तन्यायेन लिङ्गादिविनियुक्तेषु प्रकरणविनियोज्यत्वासंभवादित्याशयः ।

नाध्वर्युयशःकीर्तनेन । तस्माद्यजमानफलमाशासितव्यामिति । अथ कस्मान्न याजमान एष मन्त्रो भवतीति । उच्यते । अग्न्यन्वाधानं समाख्ययाऽऽध्वर्यवम् । तच्चैवंगुणो × मन्त्रः करोत्याध्वर्यवः । स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति । तस्मादाध्वर्यवो मन्त्रः । मम । वर्चोऽस्त्वि- त्यपि यजमानस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया । तथा राजनि जयं वर्तमानं सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशन्त्येवम् ॥ २६ ॥ क० सि० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गमप्यमुमर्थं दर्शयति । एवं ह्याह । यां वै कांचन ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा, इत्याशिषो यजमानार्थक्रतां दर्शयति । तस्मादपि ब्रूमो यजमानफलमाशासितव्यामिति । पक्षोक्त-

---

आह । सत्यपि पृथक्फलत्वे मम शब्देनाध्वर्युर्गृह्यत इति व्यपदेशन्यायेनाऽऽध्वर्यव- मेव*प्राप्नोति । उच्यते । लिङ्गेनाऽऽध्वर्यवत्वं प्राप्नोत्यात्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वम् । अथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्कर्मापि याजमानमेव न भवति । तथा सति हि ममशब्द आत्मनेपदं चोभयमपि न विरोत्स्यत इति । नैतदस्ति । यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एवं नियम्येत । प्रथमं त्वेतदुत्पद्यमानं केवलक्रत्वर्थत्वप्रतीतेरविरुद्धाध्वर्यु- संबन्धं समाख्यानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमात्रं याजमानमिति चेन्न । कर्मणाऽऽकृष्यमा- णस्य तत्समानकर्तृकत्वनियमात् । फलमपि तर्ह्याकृष्येत । आकृष्येत, यद्यात्मनेपदेन न प्रतिबध्येत । तत्राऽऽत्मनेपदस्य बाधासंभवाद्गौणत्वप्रकारानुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव ममशब्दोऽध्याहारेण वा पूर्यते गौणो वा भवति, मदीयस्य यजमानस्य मद्रूपस्यैव वा यजमानस्य वर्चो विहवेष्वस्त्विति । तस्माद्यजमानफलमेतदिति । ये = च यजमानकर्तृकमेवाग्न्यन्वाधानं पक्षे वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाद्भ्रान्तिः । अथ तु किंचिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथाऽपि किं कर्मविकल्पवत्फलमध्वर्युयजमानयो- र्विकल्पते किं वा फलं नित्यमेव याजमानमिति विचारः ॥ २६ ॥

× तत्रैष गुणो मन्त्रो यः करोत्याध्वर्यवं स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति पा० । * (अ० ३ पा० ८ अ० ५ सू० १४) अत्रत्येनेति शेषः । = ये च- कल्पसूत्रकारा इत्यर्थः ।

मेव प्रयोजनमिति ॥ २७ ॥ क० हेतुः ॥ करणमन्त्रेषुस्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् ॥ १३ ॥ वर्चोन्यायः ॥

[१४] कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥ सि० ॥

इदं समधिगतं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यमिति । किमेष एवोत्सर्गः । नेत्याह । क्वचिदृत्विजामपि फलमाशासितव्यमिति, यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा, अग्नाविष्णू मावामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा संताप्तम्, इति । असंतप्तोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्तुम् । कर्मसिद्धिर्यजमानस्योपकारिकेति, ऋत्विक्फलमाशासितव्यमत्रेति + ॥ २८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽर्त्विजम् । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्ताच्चत्वार उपरवाः प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तरालाः । तत्र हस्तौ प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किमत्रेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्युः प्रत्याहेति व्यपदेशो भवत्यध्वर्योर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्वचनमध्वर्युयजमानयोः । तस्माद्ध्वर्युफलमाशासि-

---

सर्वाशिषामृत्विक्प्रयोज्यानां यजमानसंबन्धानुवाद एवमवकल्पिष्यते ॥ २७ ॥

(इति—करणमन्त्रप्रकाश्यफलस्य याजमानत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

यत्त्वसंतापादि फलं कर्मप्रयोग एवोपयुज्यते तद्यजमानेनापि तथेष्यत एवेति नाऽऽत्मनेपदेन विरुध्यते ॥ २८ ॥

'व्यपदेशादितरेषाम्*' इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतमिह तु प्रस्तावबशेन मन्त्रगतम् । तद्धि क्लेशेन कल्प्यमानं कदाचिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेरविशिष्ट इति न किंचिद्गौरवम् । अथ कस्मान्नोभावेव प्रयुञ्जाते । यदेकेनापि प्रयुज्यमानः शक्नोत्येवोभयगामि फलं प्रकाश-

---

+ अत्रेति क्वचिन्नास्ति । * (अ०३पा०८अ०५सू०१४) अत्रत्यन्यायेन पौनरुक्त्यं तावत्परिहरति—व्यपदेशादित्यादिना ।

तव्यमत्रेति ॥ २९ ॥ क० करणमन्त्रेषुकर्मार्थफलस्यऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ॥ १४ ॥

[१५] द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥ सि० ॥

दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिर्धर्मा वेदिधर्माश्च । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था इति । प्रकरणात्प्रधानार्था इति प्राप्त उच्यते । नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थो यथा व्याख्यातमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियत इति ॥ ३० ॥ क ० द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

[१६] निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्थानाधिकारः ॥ ३१ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति । तत्र श्रूयते । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन यूपमनक्ति, इति । तत्र संशयः । किं तयोराज्यबर्हिषोराज्यबर्हिर्धर्माः

यितुं तदा सिद्धेऽर्थे न किंचिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यध्वर्युनियमः ॥२९॥
(इति—करणमन्त्रेषु कर्मोपयोगिप्रकाश्यमानफलस्य ऋत्विग्गामित्वाधिकरणम्॥१४॥)

गतः समाख्याविरोधविषयः । सर्वश्च श्रुत्यादिविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतिष्वपि द्रष्टव्यः । यत्तु धर्माणां सामानाविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं+तद्विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमेतत् । शक्यं× तु पूर्वपक्षेऽप्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बर्हिरादिसंस्कारः सर्वकर्मणां तस्माद्विकृतावपि तथैव स्यादिति ॥ ३० ॥

इति—द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

यद्ययमङ्गोपदेश = एवानुषङ्गरूपेण साधारणः स्यात् , यदि च शास्त्राण्यतिदिश्येरंस्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि कल्प्यमानः सर्वार्थत्वेनावधार्यते

+ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० २) । इत्यत्रेति शेषः । × एवं तावद्यथाभाष्यं सूत्रं प्राप्तिसूत्रतया व्याख्यायाधुनोत्तराधिकरणपूर्वपक्षपरतयाऽपि योजयति—शक्यमित्यादिना । = 'ये च प्रधानस्य ' इत्यादि सिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे—यद्ययमित्यादिना ।

प्राकृताः कर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तम्। कर्तव्या इति। कुतः। वाक्यं हि बर्हिर्मात्रस्याऽऽज्यमात्रस्य च धर्माणां विधायकम्। तदिहापि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम्। न चैतद्बर्हिराज्यं निष्प्रयोजनम्। तस्मादत्र धर्माः क्रियेरन्निति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। निर्देशाद्विकृतावपूर्वस्यानधिकारः। निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ। यत्र प्रधानस्योपकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यबर्हिषोः। ये च प्रधानस्योपकारिणो धर्मास्त इहातिदिश्यन्ते। प्रधानं हि चोदकोऽपेक्षते, न धर्मान्। प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं,+ न धर्माणाम्। अपि च नान्यार्थ = इति ज्ञातेन संनिहितेनाप्येकवाक्यता भवति, अन्यसंबन्धोपपत्तौ सत्याम्। यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। किमङ्ग पुनर्विप्रकृष्टेन, निर्ज्ञातं खल्वङ्गत्वं प्रधानापेक्षायां भवति। केवलमिहातिदेशः क्रियते। पदार्थापेक्षायामङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात्। धर्माश्चापेक्ष्यमाणाः साधारणा भवेयुः। तथोहो नावकल्पेत। लिङ्गविशेष-

---

कार्यप्राप्तिपुरःसरस्तु धर्मातिदेश इष्टः*। तत्र यागगतेन व्यापारेण गृहीतनाऽऽत्मसिद्ध्यर्थं नियमाद्दृष्टद्वारभूतानि दृष्टान्यदृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते। तानि च निर्ज्ञातपरिमाणान्येव प्राप्नुवन्ति। तैश्चाऽऽत्मसिद्ध्यर्थं पदार्थाः प्राप्यमाणाः स्वात्मनियता एव प्राप्यन्ते। न च यूपावटास्तरणं नाम बर्हिषः कार्यं प्रकृतौ विज्ञातं, येन बर्हिस्तद्धर्मा वा गृह्येरन्। यैस्तु वेदिस्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषां यूपावटस्तरणमन्तरेण किंचिन्नोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यन्ते। तस्मादिहापूर्वस्यानाधिकार इति। प्रधानं+ हि चोदकोऽपेक्षत इत्यादिना, अपिना साधारण्यं शास्त्रातिदेशो× नेत्येतन्निराकरोति। शास्त्रापेक्षायां हि सर्वमभिनवं

+ सामान्यं—सादृश्यमित्यर्थः। = नान्यार्थे ज्ञाते, इति पा०। * इष्ट इति—सप्तमाद्ये प्रकृतिविकृतिसाधारण्यनिरासेन, दशमाद्ये च कार्यप्राप्तिपुरःसरमातिदेशोऽभिप्रेत इत्यर्थः। + प्रधानं हीत्यनेन शास्त्रातिदेशः, अपि चेत्यनेनोपदेशस्य प्रकृतिविकृतिसाधारण्यं च निरस्यत इत्येवं भाष्यमवयवशो व्याख्यास्यति—प्रधानं हीत्यादिना। × शास्त्रातिदेश इत्यारभ्य स्थित एवेत्यन्तो ग्रन्थो काशीमुद्रितपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽपि व्याख्यानाद्यवलम्बनेन स्थापितः।

दर्शनाच्च व्यवतिष्ठेरन् धर्माः । तत्र दर्शनं नोपपद्येत । वपया प्रातः-सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, इति । तथा, न पिता वर्धत, न माता, न नाभिः, प्राणो हि स इति । तस्माद्यद्द्वारा प्रकृतौ कृताः, तद्द्वारैव विकृतौ, नान्यद्द्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृता-वास्ति यूपाञ्जनं वा । तस्मान्न तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् ॥ ३१ ॥ क० अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धाधिकरणम् ॥ १६ ॥

[१७] विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३२ ॥ सि० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति । तथा, अरत्निमात्रे विधृती करोति इति । तत्र संशयः । किं वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषो विधृती पवित्रे, उतान्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । वेदिस्तरणार्थाद्बर्हिषः कार्ये । किं कारणम् । ताद्धि प्रकृतं, धर्माश्चाविशेषात्सर्वबर्हिषामर्थेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते ब्रूमः । अन्यतः क्रियेत । कुतः । विरोधात् । कथं विरोधः । श्रूयते हि, त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं । स्तृणाति, इति । तद्येनाऽऽस्तीर्यते, कथं तद्विधृतिपवित्रं क्रियेत न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृति-पवित्राय च । तदेतदुपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसंभविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् । तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुत-स्तर्हि । अव्यक्त एवंजातीयकः शेषे । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम

प्रकृतिवत्पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूरस्थसंबधादिक्लेशश्च स्थित एव । शास्त्राति-देशात्सामानाविध्याच्च, पशुधर्माणां मध्येऽग्नीषोमसंस्कारार्थः पशुपुरोडाशो देवतान्तरे न प्राप्नोति । तस्योहस्य च दर्शनं विरुध्येत । तस्मादुपकारातिदेश इति ॥ ३१ ॥

(इति–प्राकृतधर्माणां विकृतावपूर्वपदार्थानङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

—·—

इदानीं प्रकृतावपि नातवि सर्वार्थतेत्येतत्साधयति । यथालूनस्य बर्हिष-स्त्रिधातु पञ्चधातु वेति सकलस्य स्तरणाविधानादशक्योऽन्याविनियोग इति सामान्य-भूता विधृतिपवित्रार्थो दर्भविविरन्यो द्रष्टव्यः धातुरिति स्तरणचयोभिधी-

बर्हिः, ततः कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥ क० विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयबर्हिषा कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १७ ॥

[१८] अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥ सि० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति धाना आश्विनपात्रे, पयस्यां मैत्रावरुणपात्रे, इति । तत्र संशयः । किमन्यत एषां क्रियेत, उत प्रकृतेभ्य इति । किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेनान्यत इति । तत्रोच्यते । तत एकदेशस्यापनयः । कुतः । विद्यमानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च । तत्संयोग एव न्याय्यो नान्यसंयोग इति । पुरोडाशादीनामेव संस्कारो, नैन्द्रवायवादीनाम् । कुतः । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् । प्रत्यक्षश्चैकदेशापनयेनोपकारो, नैन्द्रवायवादिसंबन्धेन । एवं प्रकृतानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्प्रकृतस्योपदेशेन तत्क्रियेत । न चात्रोपदिष्टोपदेश आशङ्क्योऽनेकगुणभावश्च । अन्येन शकलेन होमोऽन्यश्च प्रतिपाद्यते × ॥ ३३ ॥ क० प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

यते + ॥ ३२ ॥

(इति—प्रकृतावपि लवानादेरसर्वार्थताधिकरणम्)

पुरोडाशधानादीनां सवनीययागार्थत्वात्पूर्वेणैव न्यायेन ग्रहणश्रयणार्थमन्ये = पुरोडाशशकलादय इति प्राप्तेऽभिधीयते । 'एकदेशद्रव्यं* च' इत्यनेनाप्रयोजकलक्षणापत्तेरन्यस्य च शकलस्याभावाद्व्यवदानमात्रे च हुते शेषस्य प्रतिपाद्यमानस्य दृष्टार्थत्वाद्द्वितीयानिर्देशानुग्रहान्न कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तस्मादत्र प्रकृतोपादानम् ॥ ३३ ॥

(इति—प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ॥ १८ ॥)

× प्रतिपाद्यत इतीति क्वचित्पाठः । + स्तरणचय इति—स्तरणार्थंबर्हिर्मुष्टचयनपव इत्यर्थः । = ग्रहणे ' इति पा० । * (अ० ४ पा० १ अ० १३ सू० २८)

[१९] विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ पू० ॥

इदमामनन्ति । यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति । अत्र संशयः । किमङ्गप्रधानार्थमुपांशुत्वमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । विकृतौ सर्वार्थः शेषः स्यात् । अविशेषादङ्गानां प्रधानानां च प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्चाङ्गप्रधानार्थाः, एवमत्रापि ॥ ३४ ॥ क० पूर्व० ॥

मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ सि० ॥

प्रधानार्थो वा एष विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थमुच्येत, प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनाङ्गप्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं विशेषितं काम्या इष्टय इति । काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधानार्थाः । तस्मादङ्गचोदितम् । यत्कामेन फलवच्चोद्यते, तदेवानयोपांशुत्वेतिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । तस्मात्प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ॥ ३५ ॥ क० सि० काम्येष्टिषूपांशुत्वधर्मस्यप्रधानार्थताधिकरणम् । ॥ १९ ॥

[२०] संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥ सि० ॥

श्येने श्रूयते, दृतिनवनीतमाज्यमिति तत्र संदेहः । किं नवनीतं प्रधानस्योताङ्गानामिति । किं प्राप्तम् । प्रधानस्य । तस्य हि प्रकर-

---

यत्र यत्र स्थितमुपांशुत्वं काम्यानामुपकर्तुं शक्नोति तत्र तत्र कर्तव्यम् ॥ ३४॥

केचिदाहुरस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतरं प्राप्तेश्चोदकग्राह्याण्यङ्गानि न तावत्प्राप्नुवन्तीत्यचोदितत्वम् । न त्वेतत्संभवति । सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतरं प्रवृत्तेः । तस्मादयमर्थः । प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राप्ते वाक्यात्सर्वार्थत्वम् । इह तु वाक्यमेव विशेषनिष्ठं, काम्या इति वचनात् । न ह्यङ्गानि कामसंबद्धानि तस्मान्न तेषामेव धर्मश्चोदित इति ॥ ३५ ॥

(इति—उपांशुत्वस्य काम्येष्टिप्रधानमात्रार्थत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

' दृतिनवनीतमाज्यम् + ' प्रकरणे विशिष्टविधानात्सोमो बाधिष्यत इति

+ दृतिनवनीतमाज्यमिति—चर्मभाण्डस्थितनवनीप्रकृतिकमाज्यमित्यर्थः ।

णामिति वचनप्रामाण्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । असंभव एतस्मिंस्तदङ्गानां—श्येनाङ्गानां स्यात् । कथं-मसंभवः । सोमद्रव्यकत्वात्प्रधानस्य । ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति । न श्येने नवनीतं भवतीत्येष वाक्यार्थः । कस्तर्हि । श्येने नवनीत-माज्यं भवतीति नवनीताज्यसंबन्धो विधीयते, श्येनाज्यसंबन्धोऽनू-द्यते । न च साक्षाच्छ्येनस्याऽऽज्यसंबन्धोऽस्ति, श्येनाङ्गानां तु वि-द्यते । यस्यास्ति तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते संनिधानविशेषात् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

एवं चेदृश्यते, श्येनाङ्गानां नवनीतमिति, आधानेऽपि पवमा-नेष्टिषु स्यात् । ता० अपि हि श्येनस्योपकुर्वन्ति, तत्संस्कृतेऽग्नौ श्येनो निर्वर्तत इति ॥ ३७ ॥ क० आ० ॥

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३७ ॥

न श्येनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोऽग्न्याधानं वा श्रूयते । किमतो यद्येवम् । आधानस्य च श्येनस्य च न कश्चिदस्ति संबन्धः, अग्नी-नामाधानमग्नयश्च श्येनस्य । तस्मान्न पवमानहविःषु नवनीतम् । नैतच्छ्येनाङ्गत्वे निमित्तं, यदाधानमग्नीनामुपकरोति । यदि प्रकर-णादीनामन्यतममस्ति, तन्निमित्तं भवेत् । तस्मान्न श्येनाग्न्याधानयोः

मन्यते । यतस्त्वनेकार्थविध्यसंभवादाज्यमनूद्य विशेषमात्रं विधीयते । न च प्रधानस्याऽऽज्यप्राप्तिः । तस्मात् ' आनर्थक्यात्तदङ्गे = ' इत्येव सिद्धम् ॥३६॥

अवश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम । ततश्च पवमानहविराज्य-मपि श्येनोपकारीति द्रुतिनवनीतं स्यात् ॥ ३७ ॥

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः । किं तर्हि । अधिकारात्प्रकृतस्योप-

---

= (अ०३ पा०१ अ०९ सू०१८) ।

संबन्धोऽस्तीति ॥ ३८ ॥ क० आ० नि० ॥ श्येनाङ्गानांनवनीताऽऽज्यताधिकरणम् ॥ २० ॥

[२१] तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ पू० ॥

इदमिदानीं संदिह्यते, किं सुत्याकालानामङ्गानां नवनीतमुत सर्वेषामिति । सुत्याकालानां स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । इदं श्रूयते । सह पशूनालभते, इति । तत्र पुनर्वचनम् , अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुणी पयस्या, इति द्वे स्थाने शून्ये दर्शयति । तेनावगम्यते श्येनस्य वचनं सुत्याकालानामङ्गानां विशेषं विदधातीति ॥ ३९ ॥ क० पूर्व०

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ ४० ॥ सि० ॥

सर्वेषामेव चाङ्गानां नवनीतं स्यात् । कुतः । अविशेषात् । असति विशेषे सर्वेषामप्यङ्गानामिति । ४० ॥ क० सिद्धान्तः ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

कारिणः प्राकरणिकं चोदकेन संनिहितं न पवनमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ॥३८॥
(इति—दृतिनवनीताज्यस्य श्येनप्रयोगान्तर्वर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् ॥ २० ॥)

संनिधिविशेषात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्तं साधयति । पशुसाहित्यं ह्येतदीयो धर्मः सुत्यकालो दृष्टोऽग्नीषोमीयानुबन्ध्यास्थानयोरन्येनानुग्रहवचनात् । तस्मादयमप्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकाल इति ॥ ३९ ॥

तदुक्तं ' सर्वेषां* वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ' इति ॥ ४० ॥

न्यायगम्यं लिङ्गमीदृशं साधकं भवति । अगमनम्यस्त्वयम् । न च सहाऽऽलभ्यस्यैतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता । किं तर्हि । अन्यत एव न्यायात् । न चासौ दृतिनवनीते संभवति । तं न्यायं दर्शयति । एवं वचनवर्जितो यः क्रमः—सनिकर्षलक्षणोऽनुमेयश्रुत्यर्थः सोनुग्रहीष्यत इति । सवनीयकासे ह्यालभ्यमानेषु

---

* (अ०३ पा०७ अ०१ सू०२)।

यदुक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम्। नास्ति तावत्प्रमाणं यच्छ्येनस्य वचनं तत्सुत्याकालानामङ्गानामिति। किंतु दर्शनम्। तदप्रमाणमूलत्वान्मिथ्यादर्शनं मृगतृष्णावत्। कथं तु मध्ये पशूनामालम्भ इति। न्यायात्। को न्यायः। क्रमानुग्रहः। एवं वचनवर्जितः क्रमोऽनुगृहीतो भवति। तस्मात्त्वेषामङ्गानां नवनीतमिति ॥ ४१ ॥ क० आ० नि० ॥ सर्वेषामेवश्येनाङ्गानांनवनीताऽज्यातधिकरणम् ॥ २१ ॥

[२२] मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥ सि० ॥

शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम्। तत्रेदं समामनन्ति संस्थिते संस्थितेऽहानि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान्मृगान्हन्ति, तेषां तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्ति, इति। तत्र संदेहः। किं सवनीयानामन्येषां× च संभवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा उत सवनीया-

---

न कस्यचित्पशोः कालमतिक्रम्येत *। न च द्विगुणोऽध्वा भवति। इतरथा द्वयमपि स्यात्। तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ॥ ४१ ॥

(इति–सर्वेषामेव श्येनीयाज्यकार्याणां दृतिनवनीताधिकरणम् ॥ २१ ॥)

पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वसमर्थत्वात्सर्वपुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सव-

---

× सर्वेषां सवनीयानामन्येएां च स्थाने तरसा इति पा०। * कालमतिक्रम्येतेति प्रधानकालमित्यर्थः। अयमाशयः। ज्योतिष्टोमे. भिन्नकालानुष्ठेयानां त्रयाणामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां पशूनां ज्योतिष्टोमविकारभूते श्येनयागेऽतिदिष्टानां साहित्यं श्रूयते ' सह पशूनालभते ' इति। तच्च साहित्यं कस्मिन्देश इत्यपेक्षायां यत्रैवानुष्ठाने प्रधानभूतसोमयागप्रत्यासत्तिः, त्रयाणां पशुयागानां संभवति। सवनीयस्यैव तु सुत्याकालीनत्वेन तत्रैवं लभ्यते। एवं सवनीयस्थान एव पूर्वोत्तरयोरनुष्ठाने द्वयोरप्यग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्थानातिक्रममात्रेण तुल्यकालोत्कर्षोऽपकर्षश्च भवतः। इतरथा अनुबन्ध्यास्थाने–अवभृथान्ते. सवनीयाग्नीषोमीययोरनुष्ठाने. सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अग्नीषोमीयस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च। एवमग्नीषोमीयस्थाने–औपवसथ्येऽह्नि सवनीयानुबन्ध्ययोरनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं. अनूबन्ध्यायास्तु स्थानद्वयातिक्रमश्च प्रसज्येत। अतश्च प्रधानप्रत्यासत्तिस्थानातिक्रमसाम्याभ्यां सवनीयस्थान एव त्रयाणामनुष्ठानमिति न्यायत एव सिध्यतीति।

नामेवेति । किं प्राप्तम् । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात् । न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुं । सवनीयशब्देन च पुरोडाशान्विशेषयितुम् । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति प्राप्ते । उच्यते । मांसं तु सवनीयानां स्यात् । तरसाः सवनीया भवन्तीति तरससवनीयसंबन्धो विधीयते, तरसाः पुरोडाशा भवन्ति. इत्ययं त्वनूद्यते । कुत एतत् । सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्ववकल्पते । तस्मात्पुरोडाशशब्दोऽनुवाद इति । तस्मात्सवनीयानां धानादीनां स्थाने मांसं चोदनाशेषादिति ॥ ४२ ॥

भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्पश्यासि, सवनीयेषु पुरोडाशब्दोनुवादो भविष्यतीति । धानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते । भक्तिश्चान्याय्या मुख्ये संभवति । ॥ ४३ ॥ क० आ० ॥

स्यात्प्रकृतिलिङ्गत्वाद्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे धानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भाक्तः, संनिहि-

---

नीयत्वं विशेष्टुमशक्यत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमादपाठात्पुरोडाशशब्दं लिङ्गसमवायाद्गौणं* कृत्वा धानादीनामपि ग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

अत्यन्तभिन्नत्वाद्द्रव्यान्तरेषूपचारो न युक्तो यदि वा सवनीयशब्दस्याप्यवयुत्यावानुवादेन भवत्विति ॥ ४३ ॥

' पुरोडाशानलंकुरु × ' इति प्रकृतौ धानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्यासवनीयेषु प्रवृत्तिः । साहित्योच्च शक्यते तेन लक्षयितुं नेतरेण ।

---

* लिङ्गसमवायः– अल्पत्वम् । धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः' पयस्येति पञ्च सवनीयानि हवींषि । पुरोडाशस्यैकत्वादल्पत्वाख्यगौणीवृत्तिनिमित्तेन पुरोडाशशब्दो गौण इत्यर्थः । × गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् । वेदो यमाश्रयत्यर्थी को नु तं प्रतिकूलयेत् । इति न्यायेत पुरोडाशशब्दस्यैव गौणत्वौचित्यं सूचयन् सिद्धान्तमाह–पुरोडाशानित्यादिना

तेषु प्रयुक्तः । इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते । अत्रापि हि सवनीयशब्देन ते संनिहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि तथैव । यथा, छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्तीति । यथा, उक्थ्यो वैरूपसामा, एकविंशः षोडशी वैराजसामा, इति प्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । एयमिहापि सवनीयानां मांसमयतेति ॥ ४४ ॥ क० आ० नि० सवनीयानां मांसमयताधिकरणम् ॥ २२ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्याष्टमश्चरणः ॥ संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

न ह्यसवनीयस्य पुरोडाशस्य धानादिभिः सह संबन्धोऽस्ति । तस्माद्धानादीनां स्थाने तरसा इति सिद्धम् ।

इति कथितबलाबलप्रवेकै-
रवगतसर्वविरोधबाधमार्गैः ॥
श्रुतिकृतदृढगिश्चयैः प्रमाणैः
स्थित इह कर्मसु शेषशेषिभावः ॥ ४४ ॥

(इति—सवनीयहविषां मांसमयत्वाधिकरणम ॥ २२ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ।

समाप्तं च तन्त्रवार्तिकम् ।

मीमांसादर्शने तृतीयाध्याये भाष्यकारीयाधिकरण-सूचीपत्रम् ।

अधिकरणनामानि । पृष्ठाङ्काः

अ.

इ.

उ.

अधिकरणनामानि ।　　　　　　　　　　　　　　　　　　　पृष्ठाङ्काः

अधिकरणनामानि ।	पृष्ठाङ्काः

अधिकरणनामानि । पृष्ठाङ्काः

अधिकरणनामानि । पृष्ठाङ्काः

अधिकरणनामानि । पृष्ठाङ्काः

अधिकरणनामानि ॥ पृष्ठाङ्काः

तृतीयाध्यायस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां--वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

समाप्तं च सूत्रवर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

—

तृतीयाध्यायस्थतन्त्रवार्तिकान्तर्गतश्लोकानां वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

समाप्ता च तन्त्रावार्तिकस्थश्लोकवर्णाअनुक्रमणिका ।

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७|४

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

सम्पूर्णस्तृतीयोऽध्यायः ॥

(भट्टकुमारिलप्रणीत–तन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्योपेतः)

नूतनं संस्करणम् ।

खिस्ताब्दाः १९८४

मूल्यम्–षष्टिरूप्यकाः (६० रु.) ।